

L'activitat balneària dels segles XIX i XX a Catalunya i Espanya

Joan Josep Molina Villar

TESI DOCTORAL UNIVERSITAT POMPEU FABRA 2010

DIRECTOR DE LA TESI

Dr. Josep Pich i Mitjana

Una sorpresa agradable:
La fonda de Custori, montada al estilo de Barcelona,
con buena mesa y cómodas camas.
En una de ellas, después de cenar con verdadero apetito,
me quedé dormido como un tronco,
tras una jornada fatigosísima,
cobrando fuerza y vigor para recorrer las siete horas que aun
nos separan del balneario de Caldes de Bohí.

Josep Roca y Roca

La Vanguardia, domingo 3 de Agosto de 1902

Resum

En l'actualitat hi ha un interès renovat pels balnearis. Però, sovint, amb desconeixement sobre el seu passat. Aquest treball se centra en els orígens i desenvolupament contemporani de la "indústria balneària" a Espanya i Catalunya, des de la segona meitat del segle XIX a principis del XX.

El descobriment de les propietats curatives de les aigües per part dels metges hidròlegs va determinar, un flux de banyistes que, més tard, van esdevenir també estiuejants i "turistes". L'estudi revela l'efecte modernitzador del fenomen sobre alguns espais rurals. L'explotació de les aigües mineromedicinales ajuda al desenvolupament d'uns serveis que modernitzen les poblacions on s'estableixen els balnearis.

Les similituds i diferències del fenomen entre el territori català i la resta de l'Estat espanyol, les evidencia l'escriptor català Josep Roca i Roca. A Catalunya, als balnearis s'hi recuperava la salut, es feien negocis, política, relacions socials, centrades en la reafirmació de la identitat catalana.

Abstract

Currently there is a renewed interest in SPAs. However, we hardly know anything about its history. This work focuses on the origins and contemporary development of the "spa industry" in Spain and Catalonia, from the second half of the nineteenth century to the early twentieth century.

The discovery of the healing properties of water by hydrologists doctors determined a flow of bathers who later also became summer residents and "tourist". The study reveals the impact the phenomenon had on the modernisation of some rural areas. The exploitation of mineral water boosts the development of services allowing the renovation of those towns where spas are established.

The similarities and differences between the phenomenon in Catalonia and the rest of Spain, were stated by the Catalan writer Josep Roca i Roca. In Catalonia, SPAs were not only used as centres to recover health, but also to deal with business and politics, to maintain social relationships, focused on strengthening the Catalan identity.

Sumari	pàgines
Introducció	9
Agraïments	19
Primera part:	
Els antecedents contemporanis dels balnearis	21
Capítol 1.	
Les aigües mineromedicinales, documentació, localització i definicions	23
1. Notes històriques sobre les aigües mineromedicinales i termals	23
1.1. Notes sobre el termalisme antic	28
2. L'aprofitament del bany amb aigua de mar	45
3. Panoràmica de la documentació balneària i termal a l'època de l'estudi	53
3.1. L'activitat balneària a Europa	53
3.2. L'activitat balneària a Espanya	61
3.3. L'activitat balneària a Catalunya	69
4. Distribució de les aigües mineromedicinales als diferents continents	77
4.1. Distribució de les aigües mineromedicinales a Espanya i a Catalunya	89
5. Corrents de pensament, conceptes i definicions	97
6. El termalisme i l'higienisme	109
7. Característiques, usos i efectes de les aigües mineromedicinales i termals	117
8. L'activitat balneària als Pirineus: la influència francesa	127
Capítol 2.	
L'activitat mèdica i balneària al segle XIX i principis del XX, a Espanya i Catalunya	131
1. Introducció a l'activitat termal i balneària	133
1. 2. La balneologia i el balnearisme	134
2. La legislació i la reglamentació balneària a l'Estat espanyol	139
3. El cos de metges directors de banys i aigües mineromedicinales	151
4. La "Sociedad Espanyola de Hidrología Médica"	161
5. El treball dels metges i les malalties	181
5.1. Producció literària i científica dels metges directors de banys	185
5.1.1. Regió hidrològica primera o Nord-est Pirenaica	188
5.1.2. Regió hidrològica segona o Nord o Cantàbria	191
5.1.3. Regió hidrològica tercera o Nord-oest o Galaica	194
5.1.4. Regió hidrològica quarta o Plana Central del nord	197
5.1.5. Regió hidrològica cinquena o Plana Central del sud	198
5.1.6. Regió hidrològica sisena o Oriental	201
5.1.7. Regió hidrològica setena o Sud-est	203
5.1.8. Regió hidrològica vuitena o Bètica meridional	204

Sumari	pàgines
Segona part:	
Els establiments balnearis: instal·lacions i propietat	209
 Capítol 3.	
Un segle d'indústria balneària a Espanya i Catalunya: 1839 – 1939	211
1. Tipus de centres d'allotjament i de salut	211
1.1. Hostal	211
1.2. Hotel	212
1.3. Sanatori	212
1.4. Hospital	212
1.5. Asil - Hospital	213
1.6. Clínica	213
1.7. Curhotel	214
2. Els referents de les instal·lacions balneàries als segles XIX i XX	215
2.1. La recuperació de les termes romanes pels balnearis	215
2.2. Antiques esglésies, ermites i monestirs	217
2.3. Cases de bany	217
2.4. Balneari	218
2.5. Estació balneària	219
2.6. Estació termal	219
2.7. Balneari urbà i SPA – Salus per aquam	220
2.8. Ciutat o Vila d'aigües	220
2.9. Balneari marítim - centre de talassoteràpia	221
2.10. Establiment de banys de mar o d'ona	221
2.11. Establiment de banys de brisa de mar, de muntanya o de sol	221
3. Estructura i organització dels establiments balnearis	223
4. Les instal·lacions i les dependències del balneari	229
4.1. La galeria de banys	239
4.1.1. Pràctiques hidroteràpiques i mitjans tècnics	243
5. El negoci balneari i termal: l'oferta i la demanda	255
6. Els propietaris	275
6.1. Regió hidrològica primera o Nord-est Pirenaica	276
6.2. Regió hidrològica segona o Nord o Cantàbrica	286
6.3. Regió hidrològica tercera o Nord-oest o Galaica	290
6.4. Regió hidrològica quarta o Plana Central del nord	294
6.5. Regió hidrològica cinquena o Plana Central del sud	297
6.6. Regió hidrològica sisena o Oriental	301
6.7. Regió hidrològica setena o Sud-est	305
6.8. Regió hidrològica vuitena o Bètica meridional	310
7. Les associacions de propietaris	315
7.1. Associació de Propietaris de Balnearis a Catalunya	317
8. La concurrència als balnearis espanyols i catalans	323
8.1. La freqüentació a les distintes regions hidrològiques	323
8.1.1. La freqüentació entre l'Estat espanyol i a Catalunya	361

Sumari	pàgines
Tercera part:	
L'evolució històrica dels establiments balnearis	363
Capítol 4.	
Els canvis històrics, socials i econòmics derivats pel termalisme	365
1. Valoració de la repercussió de l'activitat termal a l'Estat espanyol i Catalunya	366
2. Noves activitats socials i culturals derivades del termalisme: l'oci, el lleure i l'estiu	383
3. Viatges i estades als balnearis: cròniques d'en Josep Roca i Roca	395
3.1. La Barcelona dels balnearis urbans del segle XIX	405
3.2. Els banys d'ona a la Barceloneta	406
3.3. Una estada a Poblet / Esplugu de Francolí	407
3.4. Una estada al balneari d'Ormáiztegui	408
3.5. L'exclusivitat dels balnearis d'Alhama de Aragón	410
4. Les transformacions dels balnearis durant la guerra civil i la postguerra	413
5. La renovació de l'antiga activitat balneària	431
Capítol 5.	
Conclusions	441
Bibliografia i fonts documentals	457
Bibliografia	459
Diaris i revistes	485
Fonts generals i documentals	495
Articles a internet	501
Annexos	503

Sumari d'annexes	pàgines
Annexos número 1.	
Legislació i reglamentació balneària a l'Estat espanyol 1816 – 1828	505
Annexos número 2.	
Reglament d'ús intern dels establiments balnearis de 1874	517
Annexos número 3.	
Relació dels antics balnearis dins de la configuració regional i provincial de 1833	519
Annexos número 4.	
Cens hidrològic de l'Estat espanyol al 1833	529
-. Full primer de la memòria relativa a l'habilitació com a hospital per a reumàtics i de convalescència del Balneari Blancafort a l'any 1937	530
-. Últim full de la memòria relativa a l'habilitació com a hospital per a reumàtics i de convalescència del Balneari Blancafort a l'any 1937	531
-. Full de l'acta d'incautació de bens del Comité local executiu antifeixista de Sant Hilari de Sacalm a l'any 1936	532
Annexos número 5.	
Malalts tractats a les diferents regions hidrològiques l'any 1889	533
Annexos número 6.	
Estadística clínica i terapèutica de les malalties tractades als establiments balnearis més destacats de l'any 1889.	539
Annexos número 7.	
Estadístiques de freqüentació regional i provincial dels balnearis de l'Estat espanyol amb els valors màxims, mínims i promig en relació al període 1869 –1931.	543
Annexos número 8.	
Tarifes de preus dels tractaments hidroteràpics, allotjament i manutenció dels balnearis dels anys 1907, 1919, 1927 i 1935.	565

Sumari de figures	pàgines
Figura 1. Alguns jaciments d'època romana a l'Estat espanyol i a Catalunya	31
Figura 2. Distribució hidrogeogràfica de les regions hidrològiques en 1870 a Espanya	93
Figura 3. Distribució de les subplaques a l'Estat espanyol i Catalunya	119
Figura 4. Nou reglament en relació a la legislació de banys de 1828	142
Figura 5. Tendència evolutiva comparada del número de balnearis i de metges directores de banys entre 1853 - 1950	159
Figura 6. Interior de les galeries de banys, esquerra del Termes Orión i dreta Banys de Luchon, principis del segle XX	246
Figura 7. Dutes vertical i circular utilitzades a la galeria de banys, finals del segle XIX	247
Figura 8. Esquerra aparells per a dutes amb massatge i dreta manega de raig	247
Figura 9. Instrumental tècnic, esquerra sala de polvoritzacions i dreta Inhalacions	248
Figura 10. Diferents tipus d'embolcalls humits, esquerra general i dreta local	250
Figura 11. Esquerra, extracció de l'aigua termal per bombeig mecànic i dreta bany de seient	251
Figura 12. Esquerra bany de llum ultraviolada i dreta d'impulsos elèctrics	252
Figura 13. Galeria d'exercicis físics i mecànics de principis del segle XX	253
Figura 14. Gràfica de l'evolució de l'oferta balneària de 1847 a 1950 en el conjunt d'Espanya	259
Figura 15. Gràfica de l'evolució de la demanda de tractaments als balnearis de l'Estat espanyol del 1847 a 1877	262
Figura 16. Gràfica de l'evolució de banyistes i acompanyants als balnearis, dins del conjunt de l'Estat espanyol 1847 a 1877	264
Figura 17. Gràfica comparativa de l'oferta i demanda dels balnearis, a l'Estat espanyol 1847 a 1931	268
Figura 18. Distribució dels ingressos per regions hidrològiques el 1882	271
Figura 19. Distribució dels ingressos de les aigües mineromedicinales per províncies el 1882	272
Figura 20. Gràfica de l'evolució de la freqüentació de les regions hidrològiques entre el 1869 a 1931	356
Figura 21. Gràfica de freqüentació comparada de les regions hidrològiques primera, segona i tercera, en relació a la resta de d'Espanya entre 1869 a 1931	359
Figura 22. Distribució de la freqüentació a les regions hidrològiques del 1869 al 1931	360
Figura 23. Gràfica comparativa de la freqüentació entre Catalunya i l'Estat espanyol 1869 – 1931	361

Sumari de quadres	pàgines
Quadre 1. Zones i regions hidrològiques de les estacions termals i balneàries a Catalunya i l'Estat espanyol	95
Quadre 2. Característiques tèrmiques d'algunes aigües mineromedicinales	121
Quadre 3. Classificació general de les aigües mineromedicinales i termals	123
Quadre 4. Tècniques a l'aplicació terapèutica amb els diferents tipus d'aigües	125
Quadre 5. Directors de la Comissió de redacció de la <i>Sociedad Espanyola de Hidrologia Medica</i> 1877 – 1932	178
Quadre 6. Estadístiques de malalts tractats segons classes socials a 1876, 1877 i 1882	187
Quadre 7. Defuncions censades per tuberculosi durant 1898 a la ciutat d'Avila	200
Quadre 8. Àrees departamentals i activitats associades al balneari	230
Quadre 9. Tendències tipològiques arquitectòniques dels establiments balnearis	233
Quadre 10. Despesa dels banyistes i acompanyants als balnearis l'any 1849 a Espanya	256
Quadre 11. Evolució de l'oferta i la demanda als balnearis espanyols durant el període 1847 al 1931	265
Quadre 12. Ingressos per aigües en 1882 per província i regió hidrològica	270
Quadre 13. Distribució de moviment d'el capital de la indústria balneària el 1926	316
Quadre 14. Afluència provincial de banyistes als balnearis per regions hidrològiques del 1869 al 1931	325
Quadre 15. Afluència provincial de banyistes a la primera regió hidrològica del 1869 al 1931	335
Quadre 16. Afluència provincial de banyistes a la segona regió hidrològica del 1869 al 1931	340
Quadre 17. Afluència provincial de banyistes a la tercera regió hidrològica del 1869 al 1931	344
Quadre 18. Afluència provincial de banyistes a la quarta regió hidrològica del 1869 al 1931	346
Quadre 19. Afluència provincial de banyistes a la cinquena regió hidrològica del 1869 al 1931	348
Quadre 20. Afluència provincial de banyistes a la sisena regió hidrològica del 1869 al 1931	349
Quadre 21. Afluència provincial de banyistes a la setena regió hidrològica del 1869 al 1931	351
Quadre 22. Afluència total de banyistes als balnearis per regions hidrològiques del 1869 al 1931	354
Quadre 23. Seqüència evolutiva entre anys de les tarifes de preus dels balnearis	371
Quadre 24. Comparativa i evolució dels preus aplicats a les aigües en beguda de les regions hidrològiques del 1899 a 1935	372
Quadre 25. Comparativa i evolució dels preus aplicats a les aigües en els banys de primera a les regions hidrològiques del 1899 a 1935	374
Quadre 26. Comparativa i evolució dels preus aplicats a les aigües en beguda de segona a les regions hidrològiques del 1899 a 1935	375
Quadre 27. Comparativa i evolució dels preus aplicats a les dutxes a les regions hidrològiques del 1899 a 1935	376
Quadre 28. Comparativa i evolució dels preus aplicats a l'allotjament a les regions hidrològiques del 1899 a 1935	377
Quadre 29. Comparativa i evolució dels preus aplicats a la manutenció de les regions hidrològiques del 1899 a 1935	379
Quadre 30. Comparatiu dels canvis en les activitats balneàries	440

Introducció

La tesi sobre *l'Activitat balneària dels segles XIX i XX a Catalunya i Espanya* pretén identificar i establir la importància de l'activitat balneària, a l'estat espanyol, al període contemporani. Estudia el *balnearisme* des d'una perspectiva social i cultural, així com els seus vincles amb l'higienisme, els tractaments hidroteràpics o el turisme vinculat a la salut.

La recerca intenta demostrar el grau de rellevància dels balnearis i dels centres termals en el tractament de les malalties i la seva vinculació amb el desenvolupament econòmic, social i cultural de les àrees on estaven establerts. El *balnearisme* és una activitat que es desenvolupa majoritàriament en zones rurals, on impulsaren una profunda transformació socio-econòmica i cultural. Aquests plantejaments s'han intentat il·lustrar amb la recerca dels articles que el periodista, literat –i polític republicano-federal- Josep Roca i Roca va escriure als períodes de vacances, especialment, els vinculats a les seves visites a balnearis i centres de banys. La tesi també estudia l'activitat mèdica, social, cultural i de sociabilitat als balnearis espanyols del període contemporani, i intenta aproximar-se el *balnearisme* que es desenvolupava a la resta d'Europa.

La principal motivació d'aquest estudi ha estat el renovat interès historiogràfic pel termalisme i els balnearis, així com la necessitat d'ampliar i aprofundir en el coneixement de la contribució de l'activitat balneària al desenvolupament econòmic, mèdic, social i cultural de l'Estat espanyol.

El segle XIX va ser un període de grans transformacions en tots els àmbits: políticament triomfaren els règims parlamentaris-liberals, econòmicament es desenvolupava l'economia de mercat, alhora que progressava la ciència i la tècnica. A l'àmbit laboral, les noves pràctiques d'organització del treball, amb la producció en cadena, estandarditzada –Taylorisme- van permetre l'increment

de la producció, la reducció dels costos i l'augment del consums que van permetre el sorgiment del que alguns anomenen la *societat del consum*, tot i que aquesta es consolida després de la segona guerra mundial. La introducció del *taylorisme* implicà la supressió de molts tipus de treballs qualificats, impulsà la producció duta a terme per obrers no qualificats –més barata- i reduí dràsticament el que podríem anomenar treball *artesanal*, alhora que prenién rellevància noves malalties i epidèmies motivades per les condicions precàries de vida a les fàbriques i, a les àrees urbanes.

A mesura que al segle XIX s'imposava el parlamentarisme liberal i, en algunes zones, es consolidava l'economia de mercat, alhora que entrava en crisi la societat agrària tradicional que havia estat el motor de l'economia espanyola, alhora que s'accentuava el procés d'urbanització i s'incrementava la manca d'habitatges dignes i els problemes d'insalubritat. En aquesta avinentesa, els naturistes postulaven el manteniment de la salut a través del retrobament amb la natura. La higiene corporal esdevingué un element bàsic, i es promogué l'ús de diferents tipus d'aigües per al tractament de les malalties.

A l'iniciar la nostra tesi sobre *l'Activitat balneària dels segles XIX i XX a Catalunya i Espanya* ens preguntàrem com s'articulaven les noves idees – polítiques, econòmiques, socials i culturals- amb la problemàtica higienística i mèdica? Quina situació nova generaren les corrents que defensaven la millora de la salut, amb l'higienisme i els balnearis? Com es vincularen aquestes tendències que cercaven la millora de la salut i de la qualitat de vida amb el procés d'industrialització? Aquesta tesi es proposa trobar algunes respostes a les preguntes anteriorment citades, alhora que intentarem estudiar el desenvolupament de l'activitat balneària contemporània, des de la perspectiva naturista, passant per l'higienista o els suposats beneficis mèdics de les aigües termals, fins a l'estiueig. Es tracta de comprendre, com, quan i per què prenen força el termalisme i els *balnearisme*, així com la seva influència social i econòmica en el nou entorn industrial.

En la nostra hipòtesi inicial, pensem que podrem demostrar la rellevància social dels balnearis i dels centres termals, així com la seva importància en el tractament de les malalties, davant de tractaments mèdics que en l'actualitat ens semblen més adients. I, també, en quina mesura pren força i es promou el context sociocultural dins dels centres balnearis. Justament això, els feia molt atractius als seus usuaris, malgrat els inconvenients dels desplaçaments dels clients fins als llocs on es trobaven les aigües mineromedicinales. S'estudiarà com la seva dinàmica empresarial impulsa una nova activitat econòmica i el grau en que aquesta repercuteix en el desenvolupament de les poblacions on es trobaven aquests establiments que eren fonamentalment rurals. Pretenem saber si l'activitat balneària va ser un fenomen aïllat o va tenir continuïtat, com evolucionà en els diferents moments de crisi o bonança des del segle XIX al XX.

Volem saber si l'activitat balneari, majoritàriament a poblacions rurals amb una economia basada en les característiques de la societat agrària tradicional, va afavorir un cert interès dels *forasters*, als que també anomenaren "*turistes*", donat que durant les estades als balnearis també descobrien el patrimoni natural i cultural de les zones on es trobaven ubicats, tal com ens mostra l'estudi dels articles de Josep Roca i Roca. Aquest era un remarcable periodista, viatger i excursionista coneixedor d'aquests centres i una personalitat destacada en la cultura, la literatura i la política de la societat catalana del període en que va viure: la segona meitat del segle XIX, i el primer terç del XX. Els seus escrits, aporten un coneixement directe i valuós de l'entorn natural i urbà del període estudiat i de l'activitat inicial d'alguns balnearis, a Catalunya i al País Basc, a través de les seves visites, excursions i estades a alguns centres termals.

Així, doncs, aquesta tesi se centra en els esdeveniments històrics de l'activitat mèdica, social, cultural i política, a l'àmbit informal, és a dir, el que fa referència a les relacions intimes i personals, així com també en el formal, entès com les

relacions socials, les pràctiques mèdiques vinculades amb el termalisme i amb les instal·lacions balneàries.

Hem vertebrat la nostra recerca en cinc parts:

- 1) els antecedents del termalisme.
- 2) L'anàlisi de l'activitat balneària.
- 3) la freqüentació i els clients.
- 4) els canvis de l'activitat termal.
- 5) les aportacions dels balnearis al sector dels serveis.

Finalment, valorem els resultats a les conclusions, alhora que aportem la bibliografia utilitzada i afegim uns annexes documentals amb una part de les fonts que hem utilitzat per dur a terme l'estudi de l'activitat balneària, entre mitjans del segle XIX i principis del XX, entre 1839 i 1939.

A la tesi també hem descrit i estudiat els llocs on es desenvolupà aquesta nova activitat i el seu abast, i com s'articulà amb els canvis polítics, econòmics, socials i culturals que es produïren durant el període estudiat. Ens interessava saber quin tipus d'empresa eren els balnearis i la seva activitat productiva. A més, volíem intentar determinar el perfil dels clients, així com la dinàmica creada entre la demanda de serveis vinculats al balnearisme, l'oferta i els guanys que generava aquesta activitat.

Les fonts que hem utilitzat per a dur a terme l'estudi ens han de permetre conèixer el perfil social dels clients, la freqüentació, les activitats, la dedicació als tractaments i la despesa econòmica que suposava als banyistes. També volem dur a terme una valoració comparativa entre els balnearis, a diferents escales: cultural, social, política, mèdica, d'influència a l'entorn pròxim i de procedència dels estadants.

No obstant, tenim dos objectius generals de la recerca:

a) Situar la rellevància de l'activitat balneària espanyola en el període contemporani.

b) Localitzar les evidències materials i documentals sobre l'activitat que balneària, a través de les seves manifestacions històriques, des de l'economia a la cultura, passant per la medicina i l'higienisme.

Quant als objectius específics, destaquem l'avaluació dels principis teòrics mèdics de funcionament dels centres balnearis, amb la identificació empírica dels elements de l'entorn termal, caracteritzant les variables significatives del seu desenvolupament des d'una perspectiva històrica. També ens plantejem una aproximació específica als detalls més rellevants del desenvolupament dels centres balnearis, les característiques de les instal·lacions i dels equipaments a les diferents províncies espanyoles i catalanes. A partir de la revisió de les prescripcions mèdiques, de les activitats terapèutiques hidrològiques, socials i culturals, es determinarà també la dinàmica evolutiva dels tractaments que prenen els clients dels balnearis. També volem estudiar la possible relació entre l'activitat termal i el lleure.

Un altre àmbit d'estudi passa per intentar incrementar el coneixement del treball dels metges hidròlegs. Volem saber quines malalties tractaven, la quantitat de malalts visitats, el tipus de tractaments i el reconeixement del metge hidròleg en la seva professió amb els balnearis.

Intentarem demostrar com la influència de l'activitat termal i balneària canvia i modernitza l'entorn de les poblacions que envolta els balnearis. El nostre estudi també vol establir els nivells de freqüentació de clients, malalts o banyistes a les localitats termals i balneàries. La caracterització del perfil social dels clients, tant malalts com banyistes, ens permetrà la diagnosi de la influència de l'activitat balneària a l'entorn social immediat, la modificació dels costums socials o la incorporació de noves activitats de lleure, d'oci i de cultura al voltant de la millora

de la salut i la configuració d'un nou àmbit de desenvolupament econòmic i de sociabilitat als balnearis.

Altrament, es relacionen aquells esdeveniments històrics de rellevància social i cultural, que van tenir lloc als balnearis, durant el període estudiat i que quedaren reflectits a la documentació estudiada. Així com les dades econòmiques dels tractaments respecte a la creixent potència de l'activitat econòmica vinculada a la hidroteràpia o a l'activitat balneària en el desenvolupament social urbà del seu entorn. L'estudi demostra fins a quin punt la hidrologia, genera una nova dinàmica social i econòmica.

De l'observació de les poblacions i de l'estudi on es va desenvolupar l'activitat termal i balneària espanyola, intentarem determinar la dinàmica, els canvis i el paper socialitzador d'aquests centres. També volem conèixer el rol dels banyistes i dels seus acompanyants, així com el dels metges directores de bany, una figura establerta per la legislació espanyola.

A més de les qüestions fins ara enunciades, l'estudi es planteja una anàlisi retrospectiu que permeti definir i establir el *balnearisme* com una nova activitat econòmica, vinculada als serveis, que impulsà la modernització de diferents zones on es situen les aigües mineromedicinales. Inicialment, els balnearis oferien tractaments hidroteràpics, però gradualment els van complementar amb altres activitats –de lleure- vinculades a les seves aigües mineromedicinales i termals.

El coneixement del flux de banyistes que generà l'activitat balneària ha de permetre establir quins establiments tenien més èxit. Aquest implicà profundes transformacions a les zones on desenvolupaven la seva activitat i van suposar una renovació de la concepció de la salut de la societat. Potser, la preocupació per la salut va impulsar indirectament una nova activitat econòmica centrada en els serveis i les atencions personals. Però, els nostre estudi vol intentar saber quina va ser la seva rellevància, tant econòmica, com social i cultural.

El nostre estudi ens ha de permetre saber si el desplaçament aquets centres respon a les noves prescripcions mèdiques, al renom de les aigües termals d'una determinada localitat, o a d'altres factors que atragueren una clientela de prestigi, alhora que també ens preguntem si l'activitat balneària "repercutí" en la salut de les classes populars.

Des de l'evolució dels tractaments i de les pràctiques terapèutiques, volem investigar la relació entre els centres balnearis i les noves tecnologies o els seus vincles amb altres activitats econòmiques que contribuïren al desenvolupament de les zones on es trobaven implantats.

Seguint amb la nostra mirada històrica i retrospectiva, també ens preguntem si la pròpia consolidació dels balnearis condueix, curiosament, a la pèrdua gradual d'alguns dels seus objectius terapèutics en favor d'un altre tipus: vinculat al turisme. I, concretament, com ja s'ha fet esment en alguns dels punts previs, ens interessa saber si van facilitar una renovació política, social i cultural de les zones on desenvolupaven la seva activitat.

El desenvolupament dels processos d'industrialització i d'urbanització, en el marc d'una economia de mercat, possiblement, incidí en la salut de les persones i fomentà el desenvolupament dels balnearis, amb una clientela fonamentada en les classes benestants, però també amb una dedicació important a persones sense gaires recursos que pretenien recuperar la salut amb les aigües termals.

Cal tenir present que al llarg del segle XIX l'activitat econòmica espanyola es centrava en el sector primari i predominava la societat rural agrària tradicional. Hi havia uns pocs nuclis urbans desenvolupats, bàsicament al litoral, amb la important excepció de la capital espanyola, i alguns antics centres administratius i comercials, sense perfil industrial. Els procés de modernització en l'activitat industrial que caracteritza el període contemporani també es

reflectí en els establiments balnearis, amb la introducció d'innovacions tecnològiques i la planificació de les hores d'activitat a la galeria de banys.

A l'iniciar aquesta tesi ens preguntàvem si:

L'activitat balneària de l'època impulsà l'ús de les aigües mineromedicinals, termals i marines, per tractar les malalties com una mena de nou producte farmacològic?.

Es va produir una renovació de les pràctiques de la hidrologia mèdica pel desenvolupament tecnològic i l'activitat legislativa governamental?.

La utilitat de les aigües es podia confirmar per la demanda creixent de tractaments i amb les dades de freqüentació?.

La ubicació de les surgències d'aigües configura distintes modalitats de l'oferta balneària i produeix un efecte modernitzador al seu entorn immediat?.

Els tractaments generaren noves activitats de serveis i desenvolupament econòmic, social i cultural de les zones on es desenvolupava el termalisme?

Pretenem que el nostre estudi amplii els nostres coneixements sobre l'evolució dels balnearis espanyols i catalans de l'època estudiada. Les referències de l'activitat balneària a la resta d'Europa ajudaran a contextualitzar el fenomen que estudiem, especialment, a l'àmbit espanyol.

L'interès en l'activitat balneària prové de la seva complexitat i de la relació amb els múltiples processos de transformació econòmica i social, alhora que el *balnearisme* es transforma d'una activitat vinculada a la salut i al guariment de malalties, sota supervisió mèdica específica, a noves pràctiques relacionades amb l'estiueig i l'oci.

El treball de camp s'ha dut a terme amb la visita dels centres balnearis i termals (operatius o no) la consulta i la recopilació d'informació d'aquestes poblacions i amb la consulta de la documentació històrica dels arxius d'aquets centres i de les institucions vinculades (fundacions, ajuntaments o arxius històrics públics i privats, entre d'altres).

Les variables estudiades se centren en les causes i els motius del ressorgiment de l'activitat balneària tant a Europa, com a Espanya i, especialment, a Catalunya durant el període estudiat; la incidència de l'activitat balneària sobre l'evolució de la medicina; amb l'estudi de les prescripcions i dels tractaments termals, o les taxes freqüentació, els condicionants de l'estada als centres balnearis, i la justificació de la periodicitat de les temporades de banys. Així com també, en el tipus de client interessat en les aigües mineromedicinals o termals i en el coneixement sobre la propietat dels establiments balnearis, l'evolució de preus, i dels serveis hidroteràpics i de l'hostalatge. I, finalment la influència dels residents temporals en la transformació social i econòmica de les poblacions d'acollida.

Tot i això, els arxius dels centres balnearis i termals sovint presenten "buits temporals", per la desaparició de registres o per causa d'una pràctica administrativa precària i escassament sistemàtica i homogènia. Els registres posteriors a la guerra civil sovint són confusos i en general, hi han moltes anotacions manuscrites de difícil interpretació. En definitiva, una dificultat per a la comparació i l'homogeneïtzació de les dades. Però, a més d'aquets registres i documents, també estudiarem les revistes més representatives de l'època sobre l'activitat balneària. Així com les dades publicades sobre el conjunt d'establiments balnearis, els articles i els textos mèdics de l'època i els articles de premsa sobre el termalisme i els balnearis.

A tall d'exemple, hem estudiat els articles sobre balnearis publicats a revistes com *La Gaceta de Madrid* o *Anales de la Sociedad Espanyola de Hidrología Médica*, en el període que va de 1877 fins a 1931, així com també articles d'*El Siglo Médico*, *La Gaceta Médica Catalana* o *La Ilustración Española y Americana*. I, també, memòries o topografies mèdiques, llibres especialitzats d'hidrologia, balneologia o medicina, com la *Novísima guía del bañista en España* de Aureliano Maestre de San Juan, de 1854. El tractats d'*Hidrología médica. Balneoterapia e hidroterapia* de Alfredo Nadal, de 1884, els *Métodos de hidroterapia* de Salvador Kneipp, de 1893, o bé, el llibre del *XIV Congreso internacional de Medicina de Aguas Minero-medicinales de España*, dut a terme l'abril del 1903; les *Guías de los Establecimientos Balnearios* de diferents anys, amb dades estadístiques sobre les poblacions balneàries o diferents manuals, com *El de hidrologia médica* de X. Arnozan i Henri Lamarque de 1914, o la *Historia de la Medicina* de H. Garrison Fielding, de 1921 i 1922.

Cal destacar, els fons documental de la Fundació Uriac, vinculada als laboratoris del seu mateix nom, és molt important i útil per a l'estudi de la història de la medicina, de la hidrologia i de la hidroteràpia; l'arxiu de la Biblioteca de la Facultat de Medicina de la Universitat de Barcelona compta amb un important patrimoni documental i bibliogràfic sobre hidrologia catalana i espanyola del segle XVI al XX. També són rellevants el fons del Consell Superior d'Investigacions Científiques o de la Reial Acadèmia de Medicina de Catalunya, amb múltiples treballs científics mèdics dels segles XVIII, XIX i principis del XX, sobre els *balnearisme*. També hem utilitzat per elaborar la tesi els arxius de la Casa Ardiaca de Barcelona; de la Biblioteca Pública Arús, de l'Arxiu Nacional i de la Biblioteca de Catalunya, així com de l'Institut Universitari d'Història Jaume Vicens Vives i de la Biblioteca General de la Universitat Pompeu Fabra. També hem de fer especial esment als escrits publicats a *La Vanguardia* per Josep Roca i Roca, entre 1892 i 1901, sobre l'activitat del bany a Catalunya, al País Basc o Aragó.

Agraïments

Finalment, manifestar l'agraïment a l'ajut inestimable dels professionals dels arxius i les biblioteques esmentades, al president de l'Associació Balneària de Catalunya i Andorra, Joan Armengol Ribes, a *l'Asociación Nacional de Estaciones Termales y Balnearias de España*, i als propietaris, hereus i gestors dels establiments balnearis.

De la Universitat Pompeu Fabra, al professor Josep Termes i Ardèvol per les seves indicacions i reflexions, així com a Santiago Izquierdo per la informació facilitada des del primer moment, i de la mateixa manera a l'Albert Blasco pel seu recolzament i suport.

També he d'agrair els consells de la directora tècnica del Laboratori General de Referència de Catalunya i doctora Margarita Salvadó Costa, i al doctor en medicina Miguel Julián Gómez del CAP de Sant Andreu de la Barca, a la Carme Ojeda, metgessa i directora del CAP de Sant Just Desvern de l'Institut Català de la Salut, a Emili Fadurdo, propietari i director del Laboratori General de Diagnòstic LGD i vicedegà del Col·legi de Biòlegs de Catalunya.

A l'àmbit universitari, la professora Gemma Bock Gómez, de la UNED, dins dels estudis d'economia i empresa; a la professora Anna Alvado Teixido, de la Universitat de Girona; en el màrqueting, al professor i doctor Julià Miranda Viñuelas, de l'INEF de la Universitat de Lleida, al doctor en economia Mario Eduardo Firmenich de la Universitat Rovira i Virgili, al doctor en geografia Josep Boyra Amposta de la Universitat Ramon Llull i al doctor en geografia i història de la Universitat de Barcelona Xavier Estruc García.

He de dir, però, que aquest treball no hauria estat possible sense l'afecte incondicional de la meva companya Margarida.

La meva gratitud a tothom.

Joan Josep Molina Villar.

Barcelona, 22 d'abril de 2010.

PRIMERA PART

ELS ANTECEDENTS CONTEMPORANIS DELS BALNEARIS

Capítol I.

Les aigües mineromedicinals, documentació,
localització i definicions

Capítol I. Les aigües mineromedicinals, documentació, localització i definicions

1. Notes històriques sobre les aigües mineromedicinals i termals

Les aigües mineromedicinals i termals poden ser vistes com el producte farmacològic utilitzat amb més profusió i utilitzades de diverses maneres, encara que la gran majoria de les persones, no són conscients de les seves propietats guaridores i les prenen com a productes d'estètica, o medicaments.

L'antiguitat del tractament de les malalties, mitjançant les aigües mineromedicinals i termals és un fet, ho avalen les referències des de fa més de tres mil anys, per part de les restes arqueològiques i la documentació de les civilitzacions grecollatines.

Per establir el context de l'evolució històrica i el marc temporal de l'activitat de les aigües mineromedicinals i termals, ho argumentarem amb els fets i els canvis produïts a Espanya a Catalunya, ja que es pretén establir un primer punt de referència inicial, per a ubicar l'activitat balneària i en ella el termalisme en un context històric¹. Tanmateix, fins ara, no s'ha considerat una possible aproximació a l'estructuració seqüencial no-lineal, que faciliti centrar el context històric simultani del termalisme, a més d'un abans i un després, junt a l'anàlisi dels avanços o retrocessos de la pràctica de l'activitat termal. S'utilitzaran referents espacials, socials, arquitectònics, mèdics, econòmics i legislatius, per a completar la visió de conjunt i dels seus propis canvis.

---

¹ PÉREX AGORRETA, M.J, ED I ALTRES, *Termalismo antiguo, I Congreso Peninsular*, Actas, Madrid, Ed Casa de Velázquez, Universidad Nacional de Educación a Distancia, 1997, p 17.

La reconstrucció del passat històric del termalisme i el balnearisme en esquemes intel·ligibles, és a dir, se centra, en el treball de legitimar la fi d'una etapa i el començament de la següent amb noves pràctiques². L'observació de la manera d'actuar de la societat, de treballar i les noves malalties aparegudes pel procés d'industrialització, permeten parlar de noves situacions professionals i culturals, produïdes per noves activitats i excedents econòmics, poden ajudar a identificar i justificar els canvis. De la mateixa manera, es podria parlar, en molts casos, de renovats beneficis per la salut, de noves vies de modernització econòmica que no passen per les tradicions de les indústries manufactureres, en definitiva, una reacció a la nova societat modernitzada. En general, es podria assimilar a una etapa de canvi, la "revolució de salut"³, amb múltiples manifestacions d'activitats de serveis especialitzats i complementaris, que poden o no vincular-se amb la salut, la millora física i mental dels usuaris, que apareixen amb les graduals conquestes socials i la seva validació econòmica⁴.

De fet, les perioditzacions històriques a l'àmbit del termalisme i de l'activitat balneària són sempre aproximacions, útils únicament com a coordenades d'orientació cronològica i espacial. Si les agafem al "peu de la lletra" poden provocar errors, ja que cada territori té les seves pròpies dinàmiques peculiaritats. Sobre la base de la manca de referents tant temporals i espacials propis del balnearisme, ha estat necessari buscar aproximacions per a establir els límits dels canvis, amb l'aparició, desaparició o integració de fenòmens que permeten comprendre la situació del context actual⁵.

Per un altre costat i atenent al fet que no es pot dur a terme una incorporació absoluta dels testimonis materials dels balnearis al text, ha d'utilitzar-se una visió

---

² REYES PÉREZ FERNÁNDEZ, M^a, *Principios de hidroterapia y balneoterapia*, Madrid, Editorial McGraw Hill/Interamericana de Espanya, S.A.U., 2005, p 10.

³ KUHN, THOMAS, S, *La estructura de las revoluciones científicas*, Madrid, Editorial Fondo de Cultura Económica, 1986.

⁴ El repòs, el lleure, les activitats esportives o culturals.

⁵ A l'actualitat, es podria parlar d'una cultura balneària, ja que en gran mesura, la major part de la població no contempla la seva existència sense activitats vinculades al bany i les aigües marines, mineromedicinals i termals, les quals estan a tots els nivells de la vida pública, privada i fins hi tot professional.

estructural de les evidències materials. Una perspectiva que utilitza l'escola austríaca y alemanya, en relació a l'experimentació i segons la qual, l'empirisme és utilitzat quan no es disposa de documentació o referències directes⁶.

Les principals evidències materials termals i de cases de bany, ens arriben des del segle XIX. Els propis canvis històrics configuren i reflecteixen una certa segmentació cronològica del procés, per aquesta raó, al nostra entendre, es pot contextualitzar l'estudi de les societats termals antigues. A més, dels elements culturals arcaics i tradicionals que es mantenen a la història del termalisme i de les poblacions balneàries, projectats a l'actualitat, que són elements auxiliars valuosos per comprendre les restes materials i el patrimoni cultural termal i balneari. Cada zona espacial és depèn de la seva pròpia dinàmica temporal, articulant el seu espai a cada època, en funció de la seva pròpia dinàmica temporal, en relació a un temps universal i històric que configura una pròpia doctrina del bany⁷.

Aquesta tesi vol evidenciar l'existència de canvis a l'activitat termal i balneària, com conceptes utilitzats de manera indistinta pel sector empresarial, que suposen els vincles de l'activitat entre les diferents èpoques. Així, considerem que es donen diferents moments o períodes bàsics de l'evolució del termalisme i el balnearisme. Es delimita un marc temporal i evolutiu sobre la base dels canvis en els plantejaments de les relacions, de l'activitat mèdica, social i econòmica amb el territori, alhora que estudiem la seva multidireccionalitat en l'espai i el temps, en paral·lel amb l'activitat termal i balneària⁸.

En aquesta relació temps-espai es poden observar diferents pautes en l'articulació de la societat, amb el seu hàbitat, els seus costums, amb el treball i el lleure, mitjançant els canvis en la història del termalisme. El punt de sortida serien els vincles avanthistòrics, que a la seva evolució dinàmica donaran pas a una segona etapa, els protohistòrics, amb un renovat termalisme, arribant a un tercer

---

⁶ REYES PÉREZ FERNÁNDEZ, M^a, *Principios de hidroterapia...*, .Op. Cit., 2005, p 12.

⁷ MOLDOVEANU, M., *Ciudades termales en Europa*, Barcelona, Ed Lunwerg, 1999, p 15.

⁸ SOLA MORALES, I, *Arquitectura Balnearia a Catalunya*, Barcelona, Ed Ketres, 1986, p 11.

moment el prehistòric, o pretermal, previ a la consolidació definitiva de l'activitat termal i que ens situaria en el quart i últim, l'històric, dins ja del desenvolupament ple del termalisme i l'activitat balneària com a “moda” vinculada a l'esbarjo i com a mitjà “antiestrès” de la societat contemporània⁹.

Les evidències materials termals són la base de les instal·lacions balneàries que una vegada establertes i valorant-ne els seus components de configuració, desenvolupament i implantació, evidencien la seva primitiva missió, i que tractades analíticament pels mètodes de treball de camp, com la visita als establiments balnearis, poden ser aplicats profitosament a qualsevol moment de la història insuficientment documentada, pels testimonis escrits, fet que ha de permetre establir si manté la seva aparença i funcionalitat o no. Això és el que ajuda a contrastar documentalment, però sobretot, és la constància de la seva utilització i de canvi dels seus antecedents funcionals, el que permet la vinculació relacional i conceptual¹⁰.

De manera global i bàsica, l'observació dels detalls que determinen el fet termal, balneari i la seva manifestació material, permet establir una diferenciació bàsica a partir dels antecedents primigenis de la història del termalisme, en relació aquells fenòmens que no disposen de documentació escrita, sinó sobre la base de les restes materials, i la tradició oral. Per un altre costat la història del termalisme en èpoques més o menys diferenciades des de l'època antiga, passant per la medieval, la moderna, fins arribar a la contemporània, ha tingut sempre un referent constant, la salut¹¹.

En un primer moment, dins del segle XIX, les accions al voltant de les aigües termals, són actuacions locals, populars, independents entre sí, desenvolupades per cada poble amb aigües mineromedicinales, segons el seu desenvolupament científic, dins d'un context de necessitat terapèutica i higiènica amb estats de

---

⁹ MOLDOVEANU, M, *Ciudades termales...*, Op. Cit., p 39.

¹⁰ CLARK, G, *Arqueología y sociedad*, Madrid, Editorial Akal Editor, 1980, pp 13 – 30.

¹¹ CARMEN DE LA ROSA, M^a, I MOSSO, A. M^a, *Historia de las aguas mineromedicinales en España*. Observatorio Medioambiental, núm 7, www.ucn.es, 2004, p 118.

desenvolupament específic, amb un nexa d'evolució termal en relació als avenços científics i tècnics. Es donaria una incorporació i transformació aprofitant els recursos de la pròpia naturalesa, com a manifestació i un primer indicatiu de canvi al segle XIX¹².

Es podria considerar una etapa inicial dins del segle XIX, on es produeix una primera presa de consciència del poder guaridor, terapèutic i un primer contacte amb l'activitat termal.

Per passar a un segon moment a mitjans del segle XIX, en què està directament relacionat amb l'antiguitat del termalisme, dins del començament de la diferenciació d'espais de pràctiques socials termals, entre àrees on es troben els manantians. Faria referència a un espai de temps, anterior, i fora de l'àmbit d'estudi, en el qual es disposaria d'informació en relació a les activitats termals de manera indirecta amb les pràctiques del bany, altres llocs com França, el Regne Unit o Alemanya, entre altres, com països capdavanters a l'època. En aquests últims ja han assolit el nivell històric termal, representat per primitives referències escrites.

Això ens portaria de ple als antecedents del termalisme i de l'activitat balneària, on s'exploten nous espais termals, amb la incorporació dels antics referents dels coneixements de les civilitzacions egípcia, assiriobabilònica o fenícia, pobles que ja disposaven d'uns certs coneixements del cos humà, de les malalties i els seus tractaments¹³.

---

¹² GIL DE ARRIBA, C, *La difusión social y espacial del modelo balneario: De la innovación médica al desarrollo de las prácticas de ocio*, en la revista Script Nova, número 69(40), de 1 de Agosto. Geocrítica, Barcelona, Ed Universitat de Barcelona, www.ub.es/geocrit/sn-69-39.htm, 2000.

¹³ TÖLLE-KASTENBEIN, R, *Archeologia del l'acqua. La cultura idraulica nel mondo classico*, Milano, Ed Longanesi & C, 1993, p 17.

En altres contextos territorials les aigües mineromedicinales, termals i el seu ús, tant en aplicacions, com en beguda o en bany, eren conegudes, des de l'Índia, fins la Xina, així com pels pobles indis del continent Americà¹⁴.

Coneixements que s'incorporen al continent europeu, juntament amb les referències de la utilització de les aigües termals per part dels celtas i dels ibers, però seran els grecs i més endavant els romans, els que les estudiaran amb més profusió i les faran servir de manera més pràctica, uns des del coneixement de la seva terapèutica, d'altres incorporant la tecnologia a l'aigua.

1.1. Notes sobre el termalisme antic

És necessària una breu aproximació al termalisme històric, on es podrien diferenciar quatre moments en relació als canvis produïts, en la pròpia evolució històrica. D'aquesta manera els canvis dins l'activitat termal i balneària haurien passat per una època antiga, una medieval, una altra més moderna i contemporània. En aquestes ja es disposa de més informació i permeten un ampli i més detallat estudi de la seva dinàmica i abast, molt més documentat, ple d'actuacions i d'evidències. En una primera aproximació, s'observa l'aparició de nous i diferents conceptes i activitats específiques, centrades en l'activitat balneària.

Hi ha un factor important que dóna sentit i força a la història, no com a temps en general sinó com a temps fixat, ja que hem d'indicar algun lloc a l'escala cronològica. El "temps datat", es concreta en les narracions històriques, el seu tret temporal únic se centra dins d'un espai geogràfic concret. De manera conjunta, estableixen en el seu context, temps - espai, l'escala de mesura temporal i espacial, donant una direcció que s'ajusta al curs del temps¹⁵. La

---

¹⁴ ARNOZAN, X, LAMARQUE, H, *Manual de hidrología médica*, Madrid, Ed Imp y Lib Médica Casa Vidal, 1914, p 11.

¹⁵ TOPOLSKY, J, *Metodología de la historia*, Madrid, Editorial Cátedra, 1985.

relació de l'ésser humà i el temps permet fixar els fets que es produeixen en un espai determinat, amb un suport físic que delimita els canvis a través de les relacions de l'activitat humana.

En aquesta època antiga, el tractament de les malalties ve de moments anteriors on el cas més representatiu i el que més s'ha estudiat ho trobem al món grec. La cultura grega ens ha ensenyat una particular simbiosi entre la relació que s'estableix entre l'aigua, la salut, la religió i l'oci, que evolucionen cap a la complexitat d'instal·lacions com l'asklepeion i el gimnàs grec, a les grans termes imperials romanes¹⁶. Pausanies ja ensenya que junt als manantials hi havia temples com el d'Escolapi, banys i gimnàs; els sacerdots rebien els malalts i els suggestionaven en relació a les bondats de les aigües. Evidències les tenim als grans santuaris i temples, que estaven proveïts de déus d'aigua amb propietats guaridores o bé com a element de comunió i de purificació, en llocs com: Melos, Lesbos, Lipara, Lebedos, Scotussa, destacant el cas de Delfos o Epidaure. En aquests moments, la medicina i la terapèutica hidromineral o termal es trobava influïda dels elements de la mitologia¹⁷

Els grecs utilitzaran la denominació *balnea* o lloc de cura per les aigües mineromedicinales o termals vinculat al bany. Heròdot coneixerà, alguns dels preceptes mèdics dels efectes de les aigües i de les seves cures, però en qui establirà els principis mèdics fonamentals serà Hipòcrates, en els seus estudis "*Tractat en relació als aires, aigües i els llocs*", que fa referència a la utilització de les aigües termals i mineromedicinales per diferents dolences indicant la seva utilització en malalties i dolors reumàtics, convulsions, febres o infeccions pulmonars. L'ús de les aigües a l'antiga Atenes i Esparta era habitual.

A la península itàlica, etruscs, sabins i llatins coneixien les propietats de les aigües termals, però serà el món romà el que més testimonis deixarà de

¹⁶ SOLÀ-MORALES, I, *Arquitectura balneària...*, Op. Cit., p 89.

¹⁷ Les diferents llegendes ens porten a recordar al deu Mart, que serà tractat de les seves ferides per l'aigua que la deessa Heb dona a beure d'una deu. O bé els deus Minerva i Volcà que propicien el descobriment del bany com element terapèutic quan Hèrcules recobra la seva força banyant-se en un estany a prop de les Termopiles, d'aigua sulfurosa que els deus havien fet brollar.

l'aprofitament del seu ús, en tota mena d'instal·lacions que seran cada cop més multifuncionals i diversificades. És la resposta a diferents necessitats de malalties i d'oci amb una certa vessant lúdica, a la societat, que va des de la regeneració física, espiritual fins a la purificació o al seu aprofitament industrial¹⁸. Exemples clars seran les pròpies termes, els aqüeductes, dipòsits de magatzematge o el clavegueram. Els romans seran els veritables enginyers i arquitectes de l'aigua a l'antiguitat¹⁹.

Els escrits que ens han arribat fins a l'actualitat són significatius, entre els quals destaca el de Marc Vitruvi, que al segle I a C, en el seu tractat *De Architectura*²⁰, ja escriu per un costat de les diferents formes arquitectòniques per les instal·lacions aigües, així com de les seves característiques organolèptiques salnitroses i del seu caràcter purgant. Un altre coneixedor de les aigües era Sèneca, que indica la seva acció per erupcions cutànies, pels ulls, o els nervis.

D'aquesta època ens han quedat testimonis de Plini el Vell, en la seva *Naturalis Historia*, on manifesta ser un bon coneixedor de les aigües, descrivint i indicant les seves propietats terapèutiques, destacant que els vapors d'algunes eren un gran remei. Fa una certa distinció entre les ferruginoses, indicades per les pedres i les purgues, les salades, indicades per les tumoracions, les aluminoses, que eren efectives per temes de reuma, de paràlisi o les sulfuroses, indicant que aquestes eren indicades pels nervis²¹. Diferencia les aluminoses, nitroses, acidulades o bituminoses, les que curaven els dolors reumàtics, els ulls, o bé les que eren adequades pels ronyons entre d'altres. Alguns dels manantials utilitzat pels romans a l'època eren Ostie, Antium, Baies (Aquaе cumanae), Sinuessa Tibur (Aquaе albulae), Viterbe (Aquaе gazeae), Aponus (Aquaе aponenses) entre d'altres²².

---

¹⁸ LAIN ENTRALGO, P, *Historia de la medicina*, Barcelona, Ed Salvat, 1978.

¹⁹ TÖLLE-KASTENBEIN, R, *ARCHEOLOGIA DEL L'ACQUA...*, Op. Cit., p 19.

²⁰ LUCIO VITRUBIO, M, *Los diez libros de arquitectura*, Barcelona, Editorial Iberia, 2007, p 3.

²¹ ARNOZAN, X., LAMARQUE, H, *Manual de hidrologia...*, Op. Cit., p 129.

²² IBÍDEM, p 131.

Els resultats benefactors de les aigües arribaran a l'emperador August, el qual patia segons els escrits, d'una hepatitis que el seu metge Antoni Musa guarirà mitjançant la utilització de l'aigua mineromedicinal. La seva filla anirà a les termes de Dax (Aquae tarbellicae) a tractar-se amb els fangs .

El metge de Pergam Claudi Galè, era un gran coneixedor del cos humà, i conscient de la importància de la medul·la espinal, fins a indicar que les arteries portaven sang. Pensava que uns dels millors remeis per les febres, els refredats, la gota, o els mals d'estomac i que amb els banys, en funció de la seva temperatura, era un dels elements més beneficiós per alleujar aquestes malalties.

Figura 1.

Alguns dels jaciments termals d'època romana a l'Estat espanyol i a Catalunya

Font: Elaboració pròpia

De la forta utilització de l'aigua i de les termes durant l'època romana tenim nombrosos testimonis (figura 1) tant a nivell arquitectònic, com làpides, objectes de variada naturalesa, i restes de monedes antigues tant a Catalunya com a l'Estat espanyol, entre els quals podem destacar alguns dels jaciments següents:

A l'Estat espanyol: Alange (Badajoz), Alhama de Granada (Granada), Caldas de Reyes i Termas de Cuntis a Pontevedra (Galícia), Incio a Lugo (Galícia), Baños de Molgas (Orense), Carballó (La Corunya), Caldas de Besaya, Ontaneda i Alceda (Castella la Vella), Baños de Montemayor (Caceres), Archena i Fortuna (Murcia), Fitero (Navarra), Manzanera (Terol), Panticosa (Osca), Retortillo, Ledesma (Salamanca), San Andres (Jaén), Baños de Alhama de Aragón i Jaraba (Saragossa)²³.

A Catalunya: Altafulla (Tarragona), Badalona, Caldes de Montbui, Mataró Sant Boi de Llobregat (Barcelona), Caldes de Malavella, Empúries (Girona), Caldes de Boí, Guissona, Solsona (Lleida), Bany de Lés (Val d'Aran)²⁴.

L'entrada a l'època medieval, amb un moment de desestructuració de l'Imperi romà, portarà la destrucció de nombroses instal·lacions termals, al mateix temps que un retrocés a la medicina i amb les cures d'aigües mineromedicinals. Malgrat això, el llegat de l'estructura administrativa del món romà serà assimilada per l'església, així com moltes de les instal·lacions entre elles les termes, les quals en alguns casos seran destruïdes i en altres reestructurades en centres religiosos. Els coneixements mèdics i científics quedaran en mans de capellans i monjos, que amb la creació de convents i de monestirs. en un principi, es tornarà a recuperar una certa tolerància al bany dominical, per motius sanitaris. No obstant, es pot observar en els topònims de Caldes o *Caldas*, que quedaran i es conservaran en aquelles poblacions que disposaven d'aigües termals.

²³ SÁNCHEZ-FERRÉ, J, *Historia de los balnearios en España. Arquitectura – Patrimonio - Sociedad. Panorama actual de la aguas minerales y mineromedicinales en España.* www.aguas.igme.es. 2001, p 216.

²⁴ MAÑE SABAT, A, *Excursió per les termes romanes de Catalunya*, Barcelona, Ed Generalitat de Catalunya y Federació d'Entitats Excursionistas de Catalunya, 1999.

De totes maneres l'àmbit d'actuació de la medicina antiga quedarà gairebé postergat, ja que es genera quatre corrents o tendències, la bizantina, l'àrab, l'occidental i una marginal, que entraria dins de l'àmbit de la superstició i la pseudociència²⁵. De totes maneres els aspectes més significatius de la hidroteràpia continuaran dins del món bizantí i en la línia dels seus predecessors, com Alexander de Tralles que formulava un principi fonamental de la teràpia del moment de la següent manera “*La feina del metge consisteix en refredar lo calent, calentar lo fred, secar l'humit, humitejar lo sec*”. Considera el malalt com una ciutat assetjada, a la qual cal salvar amb tots els mitjans d'art i de ciència²⁶.

Cap el segle X, el comte de Bigorre, Raimon, imposarà als religiosos del Monestir de Sant Savin l'obligació de disposar habitacions suficients per facilitar l'ús dels banys de Cauterets.

Els àrabs continuaran la tradició amb una forta dependència de la cultura grega i romana, d'una forma reelaborada, afavorint un cert ressorgiment del termalisme, però adaptat a la seva importància religiosa i ritual, dins del sentit higiènic i social a les seves creences. Podríem dir que el món àrab, atorgà un especial protagonisme als banys, conservà l'herència de Roma, mentre que el cristianisme radical el desfigura. En el context cristià les construccions termals es redueixen a la mínima expressió, amb instal·lacions tancades i intimistes que han perdut la seva identitat, per la pressió de les accions moralistes de l'Església²⁷.

En el cas àrab, les instal·lacions es readapten, millorant o reconstruint moltes de les termes i banys de l'època romana, per tornar a fer-les servir, gràcies a la seva experiència en relació als sistemes de rec, per ells utilitzats. Dels àrabs tindrem testimoni de la seva herència en els noms de moltes poblacions com el

---

²⁵ SAN JOSÉ ARANGO, C, *Guía Médica de los Balnearios de España*, Sevilla, Ed Secretaria de Publicaciones de la Universidad de Sevilla, 2000, p 13.

²⁶ FAHRAEUS, R, *Historia de la medicina*, Barcelona, Ed Gustavo Gili, 1956.

²⁷ AJUNTAMENT DE CALDES DE MONTBUI, *Primera trobada de municipis d'aigües minerals i termals d'Espanya, Turisme termal i desenvolupament local*, Ponències, Caldes de Montbui, Ed Ajuntament de Caldes de Montbui, 2001, p 17.

cas de Alhama de Granada, d'Aragó, de Murcia. Alguns dels seus més destacats filòsofs i metges que continuaren la tradició terapèutica de les aigües com el metge persa Avicena, que amb el seu conegut *Canon*, recomana l'ús de la balneoteràpia²⁸ per a nombroses malalties. Juntament amb l'anterior tindrem altres metges àrabs com Albucasis, Rhazes o Avenzoar, destacant Averroes, el qual intentarà sistematitzar i racionalitzar l'ús de les cures termals, donant un nou impuls a la utilitat dels banys, humits i secs amb la manera d'utilitzar-los i els resultats favorables que proporcionen als malalts.

Durant aquest període, de constants lluites i enfrontaments religiosos portarà a la utilització de nou a la hidrologia, com a conjunt de mètodes curatius basats amb les aigües mineromedicinals, al món occidental (Europa), per intentar combatre les diferents malalties procedents d'orient així com les ferides de guerra. Moltes de les deus seran posades sota el patrocini d'algun sant, o bé les ordres religioses com els Templers al segle XII, els quals faran difusió de les aigües de Grèoux, a França²⁹.

Abans de l'expulsió dels jueus d'Espanya, disposaren de metges que utilitzaven les aigües termals com Maimonides o Izhaac, que aconsellaven prendre-les en forma de banys per certes malalties.

En el món occidental cristià i de la mateixa manera a Espanya, els banys s'utilitzen per malalties molt greus en determinats pacients, malgrat que l'església era molt crítica amb les pràctiques del bany. Uns dels primers reis castellans que actuarà al segle XI, serà Alfons VI de Castella, el qual s'oposarà als banys perquè considerava que efeminava els soldats³⁰.

A Catalunya, al segle XV hi ha constància que el rei Martí l'Humà amb la seva esposa Maria Lluna, van anar a prendre les aigües i el bany durant el mes de

²⁸ NADAL, A, *Compendio de Hidrología Médica. Con apuntes sobre todos los establecimientos principales de España y del extranjero por don Alfredo Nadal, doctor en medicina y cirugía. Obra revisada por el doctor Bartolomé Robert*, Barcelona, Ed Montaner y Simón Editores, 1884.

²⁹ ARNOZAN, X., LAMARQUE, H, *Manual de hidrologia...*, Op. Cit., p 135.

³⁰ AJUNTAMENT DE CALDES DE MONTBUI, *Historia termal de Caldes de Montbui*, Caldes de Montbui, Ed Ajuntament de Caldes de Montbui, 2002, p 56.

maig de 1440 a La Garriga. Aquesta visita sembla que va obeir al fet que la població hagués tornat al domini reial després d'haver estat sota la jurisdicció del noble Eimeric de Centelles, i l'existència dels banys termals, atès que el rei patia d'artritis reumàtic³¹.

Més endavant i a causa de la constant pressió de l'Església, a partir d'una interpretació de la moral que els censurava i els considerava immorals, s'arribarà a l'extrem que el 1495 els Reis Catòlics, promulguin unes ordenances que regularan l'assistència als banys, portant gradualment al seu abandonament, per part de la resta de la població, fins que al 1567 Felip II, prohibirà totalment els banys a tots els ciutadans del regne ja fossin cristians, àrabs o jueus³².

Els canvis de concepció amb les malalties durant l'època moderna, conduiran a noves formes de pensament, d'una manera encara més negativa per les aigües termals, mineromedicinals i la seva terapèutica, el bany. Les pràctiques gairebé oblidades, entraran en una postergació, ja que la idea propugnada i propagada pels metges de l'època, incideixen en el fet que els banys facilitaven el contagi i transmissió de les malalties. Malgrat tot, el potencial del renaixement, afavorirà la recuperació de la cultura clàssica, i es tornaran a publicar nombroses obres a causa de l'aparició de la impremta.

Encara que es mantenia la prohibició del bany per part de l'estat, existien alguns balnearis poc freqüentats amb piscines en què els aigüistes es banyaven sense separació de sexes, utilitzaven les cures hidropíniques, els banys per sudoració o els embolcalls³³.

El grans de la cort, els mateixos sobirans, tornaran a buscar la salut a les diferents localitats balneàries que encara es mantenien. A tall d'exemple, Catalina de Medicis, va ser enviada a Bourbon-Lancy pel seu metge Fernet, veient cessar

---

³¹ MAURI I SERRA, J, *Historia de La Garriga*, vol II, L'Hospitalet del Llobregat, Ed Romagraf, 1954.

³² ARNOZAN, X., LAMARQUE, H, *Manual de ...*, Op. Cit., p 141.

³³ ALFONSO, E, *LA SALUD POR EL AGUA, El agua como alimento y como medicina*, número 63, Madrid, Librería Verruga, 1909, p 25.

la seva esterilitat des de feia deu anys i néixer el seu fill, que fou Carles IX, segons les dites populars. A la ciutat de Pougues, es donava una particular afició de freqüentar-la els reis de França, Lluís XIII i XIV, per prendre les seves aigües.

En aquesta època destaca Felip Auréol Teofrast Bombast de Hohenheim, d'origen suís, el qual era conegut per Paracels, el qual era un físic i filòsof de pensament platònic³⁴. Era un rodamón, que viatjava per qualsevol país d'Europa, també visità Espanya. Es dedica a l'estudi entre d'altres, dels components minerals de les aigües amb la finalitat d'explicar els seus mecanismes d'acció terapèutica sobre l'organisme. La feina de Paracels, va ser significativa pel que fa al desenvolupament de la balneoteràpia, ja que utilitza una certa metodologia científica basada a l'anàlisi química, com a valoració de les aigües mineromedicinals.

Posteriorment, a Itàlia començaran aparèixer els primers tractats d'hidroteràpia, destacant l'obra anomenada *De balneis et thermis*, de Joan Miquel de Savonarola, publicat el 1498, a Ferrara i considerat com un dels primers tractats d'hidrologia mèdica d'època moderna. La seva obra és considerada el primer manual o tractat en relació a la balneologia i la balneoteràpia, continuant aquest a la recerca de les accions de les aigües mineromedicinals.

Al segle XVII a Europa, es produeix la guerra dels trenta anys, que porta greus problemes sanitaris, de fam, pobresa, pesta, entre d'altres malalties i que deixarà de costat les pràctiques termals, a les que s'uneix la ignorància. De totes les maneres i davant la situació de degradació i misèria a França, el rei Enric IV crea al segle XVII, la *Inspecció Superior de les Aigües Mineromedicinals*³⁵.

A Espanya en aquesta època i per part la noblesa i l'aristocràcia comencen a mirar de nou les aigües termals i mineromedicinals, desenvolupant unes primitives cases de bany. Això serà possible per l'elaboració d'estudis i inventaris

---

³⁴ Cels era conegut amb el nom de Paracels, el qual fou adoptat per Felip Aureol Teofrast Bombast com una senya de identitat superior.

³⁵ ARNOZAN, X., LAMARQUE, H, *Manual de hidrologia...*, Op. Cit., p 270.

en relació de les aigües termals i mineromedicinals un dels quals és l'*Espejo cristalino de las aguas de España, hermoseedo y guarnecido, con el marco de variedad de fuentes y baños* pel catedràtic de medicina de la Universitat de Alcalá de Henares Alfonso Limon Montero, el qual dóna consells en relació a la correcta aplicació dels banys³⁶.

La popularitat de la utilització de les aigües com a element terapèutic serà significativa. Prova d'això, està en el fet que Ferran VI, aconsellat pel seu metge, disposarà que portin aigües d'Arnedillo. Més endavant Carles III, impulsarà la construcció del balneari que portarà el seu nom a Trillo, Guadalajara

La voluntat de trobar, els principis que tenen les aigües i les seves peculiars propietats, farà que nombrosos químics com Robert Boyle, estableixin unes primeres regles fixes per dur a terme l'anàlisi de les aigües mineromedicinals. Boyle proposarà diferents mètodes per determinar les substàncies que les componen. Entre d'altres investigadors a l'època que estudiaran la síntesi i composició de les aigües trobem a Cavendish, Lavoisier, Priestley o (la llei de) Gay Lussac³⁷.

A partir d'aquí es començaran a publicar diferents obres en relació a les cures i aplicacions de les aigües termals, mineromedicinals i fins i tot, les marines. És en aquest sentit que reapareixen de nou les activitats que es podrien considerar com pseudohigièniques. S'entenen per activitats pseudohigièniques, aquelles que apareixen per una necessitat centrada en temes de salut i que comporten un conjunt de pràctiques no industrials. Encara que en els segles anteriors al XVII, ja se haurien dut a terme activitats en aquest sentit John Flayer va escriure sobre temes d'hidrologia, en el seu tractat "*An Inquiry into the Right Use of the Hot, Cold and Temperate Baths in England*" publicat en

---

³⁶ LIMÓN MONTERO, A, *Espejo cristalino de las aguas de España: hermoseedo y guarnecido con el marco de variedad de fuentes y baños cuyas virtudes, excelencias y propiedades se examinan, disputan y acomodan a la salud, provecho y conveniencias de la vida humana*, Alcalá de Henares, Ed Francisco García Fernández, 1697.

³⁷ RODRÍGUEZ PINILLA, H, *Hidrología Médica*, Manuales XXVIII, MADRID, ED SUCESORES DE MANUEL SOLER-EDITORES, 1902?, P 27.

1697. Aquest propiciarà atreure l'atenció sobre els tractaments hidroteràpics a l'Anglaterra del segle XVII, En d'una línia sanitària de retrobament de l'època clàssica, grega i romana, amb els primers assaigs d'experimentació del bany amb pràctiques marines, tant a França com al Regne Unit³⁸.

L'aplicació de les idees il·lustrades a la medicina, dels mètodes científics a l'anàlisi hidrològica, de l'estadística de les pràctiques terapèutiques i la curiositat per la cultura de l'aigua a l'antiguitat convergeix en la construcció de cases de banys i balnearis³⁹. En el cas d'Europa es concreta l'activitat, de manera paradigmàtica, en una "Ciutat d'Aigües", regida per normes i disciplines d'higiene, en el marc dels ideals de la il·lustració i la sensibilitat romàntica cap a la naturalesa de la burgesia ascendent⁴⁰.

La reialesa anglesa davant de determinades malalties i aconsellades pels seus metges es desplacen a prendre les aigües i a gaudir d'una climatologia més favorable. Això fa, que es recuperin velles instal·lacions com les antigues piscines renombrades com "Queen's o King's Bath" per les visites que reben de prínceps, reines i reis anglesos i europeus, de la localitat de Bath. És en aquesta població, que encara es disposa de les restes d'estructures de les antigues termes romanes, condicionant les noves instal·lacions en un conjunt arquitectònic recuperat d'antigues esglésies o abadies dins de l'estil neoclàssic⁴¹.

Al segle XVIII, arquitectes com Thomas Baldwin o John Palmer intervindran a Bath amb l'ampliació i modificació de la sala per prendre les aigües. Així com d'altres espais, construint salons de tè, cafè, de joc, de ball o de festes, i espais de reunió. Són d'assenyalar les que es localitzen a Tunbridge Wells, al comtat de Kent. Per accedir a una de les fonts d'aquesta localitat, situada en un

³⁸ FERNÁNDEZ FÚSTER, L, *Historia General del Turismo de Masas*, Madrid, Ed Alianza Universidad Textos, 1991b.

³⁹ MITJÀ, A, I ALTRES, *Els recursos minerals de Catalunya. Les aigües minerals. BALNEARIS*, Barcelona, Ed Associació Balneària i Generalitat de Catalunya, 1999.

⁴⁰ MOLDOVEANU, M, *Ciudades termales...*, Op. Cit., p 113.

⁴¹ CUNLIFFE, B, *The Roman Baths at Bath*, Bath, Ed Stephen Bird, 1993.

paratge poc accessible, es construeixen llargs passejos els *Walks*, *Upper* i *Lower Walks*⁴². Els quals s'estructuren en una renglera i variada arbreda de til·lers i oms, fomentat pels metges que preconitzen el passeig com una funció essencial per l'organisme i el transformen en un marc de referència de la cort anglesa i de projecció a Europa. A partir d'aquest moment començaran a destacar altres localitats, no menys significatives com: Barnet, Astrop, Malvern, Harrogate o Durham a Anglaterra, o Strathpeffer a Escòcia i Llandrindod Wells al País de Gales⁴³.

Es podria establir un primer moment de l'activitat balneària a nivell general en aquesta època a finals del segle XVIII, amb la recuperació, reconfiguració i gradual desenvolupament de l'activitat termal. S'estableix l'explotació dels recursos naturals per part dels empresaris dedicats a l'activitat termal, la qual es combina amb una sèrie d'activitats de serveis de suport, immaterials o intangibles, com el tracte educat, l'amabilitat, l'atenció personalitzada o bé materials o tangibles entre les quals hi ha, l'aigua mineromedicinal, el personal, els aliments, les begudes, o els espais per hostatjar-se o relaxar-se⁴⁴.

En el conjunt d'Europa, durant el segle XIX, ja en l'època contemporània, es comencen a recuperar les pràctiques mèdiques de l'antiguitat gràcies a la gestació d'un renovat concepte de salut, dins de la línia del termalisme antic, però actualitzat a causa dels avenços de la química. La insalubritat del context urbà d'aquest segle és creixent, però la medicina segueix amb els principis de les obres mèdiques d'Hipòcrates, Galè, Rasís o Avicena, un corpus doctrinal fonamentat en el marc biològic de la filosofia natural d'Aristòtil⁴⁵. Un sistema mèdic per a la monarquia, l'aristocràcia i les classes benestants vinculades al comerç i a les activitats manufactureres, i que tenen una especial sensibilitat per la medicina i els problemes de la salut.

---

⁴² MOLDOVEANU, M, *Ciudades termales...*, OP. CIT., P 320.

⁴³ IBÍDEM, p 323.

⁴⁴ AJUNTAMENT DE CALDES DE MONTBUI, *Historia termal...*, OP. CIT., P 323.

⁴⁵ SAN JOSÉ ARANGO, C, *Guía Médica...*, Op. Cit., p 31.

Entraríem dins del començament dels postulats i teories mèdiques contemporànies que combinen la medicina tradicional, la medicina empírica, l'anatomia clínica, i condueix a un vitalisme mixt, on l'univers i l'organisme tenen com a principis directors l'aigua, la naturalesa i el naturisme⁴⁶. Les corrents mèdiques higienistes prenen força durant tot el segle XIX, amb la denúncia de la manca de salubritat a les ciutats, mitjançant estudis sobre les condicions de vida, els factors personals i ambientals que afecten a la salut física i mental, que afavoreix l'aparició i la difusió de malalties als nuclis industrialitzats⁴⁷. Tant es així, que la neteja i la pulcritud per alguns metges, comença a tenir un paper rellevant, preocupant-se per la higiene en els hospitals com es el cas de Ignaz Philipp Semmelweis (1818–1865), metge austríac, el qual impulsarà la utilització de l'aigua clorada, el sabó i el raspall d'ungles, alhora de tocar els malalts, iniciant l'aplicació de l'asèpsia i antisèpsia, on l'aigua té un paper clau, i més dins del termalisme, i vista com a doctrina mèdica, té el seu cicle vital i continua vigent⁴⁸.

Aquest conjunt de noves idees configuren part dels principis de la nova fenomenologia del bany, entre les quals tenim la balneària, on la ciència i tecnologia s'apliquen d'acord amb la composició química de les aigües, elaborant pautes de cures hidropíniques i mètodes de bany amb perspectiva terapèutica. La concepció de les aigües tel·lúriques és essencialista, s'hi busca l'efecte guaridor amb el simple contacte o la ingesta d'aigua. És la fe “mineralista” en l'aigua termal⁴⁹.

Els mètodes utilitzats, com la immersió a l'aigua mineromedicinal, en aquesta època es limiten a les cases de banys, que són els antecedents dels balnearis i s'apliquen amb la intuïció històrica, i la tradició del lloc on es troben les aigües. Al principi, l'únic aparell és la banyera o pila, però aviat arriba la influència de les escoles franceses i alemanyes: de França, la disciplina hidroteràpica, com a

⁴⁶ SOLÀ-MORALES, I. *Arquitectura Balneària...*, Op. Cit., p 91.

⁴⁷ PRATS, LL, *La Catalunya rànica: les condicions de vida materials de les classes populars a la Catalunya de la Restauració segons les topografies mèdiques*, Barcelona, Col·lecció El Pedrís 36, Ed Alta Fulla, 1996.

⁴⁸ SOLÀ-MORALES, I, *Arquitectura balneària...*, Op. Cit., p 12.

primera novetat, uns certs antecedents als grecs, encara que els referents més moderns a Gaspar Bahuin, amb un tractat en relació a les principals fonts d'Europa, o passant pels tractaments hidroteràpics de Salvador Kneipp o les pràctiques i aplicacions i metodologia terapèutiques de Vincent Priessnitz a Graeffenberg, o els postulats fixats empíricament per Wilhelm Winternitz en relació a les diferents possibilitats dels tractaments amb les aigües mineromedicinals⁵⁰.

D'una banda, es regula l'horari de bany, la relació entre la dieta i les aigües i les pautes individualitzades per a cada malalt, es posa fi al desordre amb un règim de vida estricta i ordenat⁵¹. De l'altra, s'inicia la diversificació dels aparells de bany general i local: la banyera de fusta o el cossi d'aram es transformen en una banyera de marbre, s'incorporen la dutxa circular, els dolls de massatge a pressió, la vaporització, les estufes naturals o artificials, les dutxes parcials o els aparells d'inhalació, s'aprofita l'aigua de totes les maneres possibles, però s'evita el bany col·lectiu característic de l'època clàssica⁵².

En aquest moment es donen a conèixer nombrosos estudis químics, mèdics i farmacèutics en relació a la composició de les aigües termals i mineromedicinals, les seves característiques al voltant del lloc de surgència. On sobre surt els del farmacèutic K A Hoffman, el qual farà un estudi analític de més de dos-centens fonts. S'analitzen els resultats per a les diferents malalties de cada tipus d'aigua i lloc de tractament. El medi, l'ambient, el clima, la humitat, la pressió o la temperatura es relacionen amb els tractaments. Així mateix, hi ha una creixent especialització d'una part del col·lectiu mèdic, que condueix a l'aparició d'una nova disciplina, la hidrologia mèdica⁵³.

L'evolució de l'activitat termal es desenvolupa en sintonia amb els paràmetres del procés de canvi social, econòmic i cultural vinculat a la introducció de la

---

⁴⁹ RODRÍGUEZ PINILLA, H, *Hidrología Medica...*, Op. Cit., p 11.

⁵⁰ ARNOZAN, X, LAMARQUE, H, *Manual de hidrología...*, OP. CIT., P 214.

⁵¹ RODRÍGUEZ PINILLA, H, *Hidrología Medica...*, , OP. CIT., P 11.

⁵² ARNIJO VALENZUELA, M, I SANMARTÍN BAICOA, J, *Curas Balnearias y Climáticas Talasoterapia y Helioterapia*, Madrid, Ed Complutense, 1994.

societat contemporània i a les noves formes d'organització de la feina vinculades al treball en cadena⁵⁴. Aquesta última permet la diversificació d'alternatives i l'especialització de l'entorn cap a la salut. El binomi salut-malaltia, que s'observa des del prisma científic, s'interpreta de conformitat amb la cultura i l'època, es relaciona amb la història i l'entorn. La salut, un concepte transcendental de la vida humana, no pot justificar-se únicament sota premisses de rendibilitat, no pot estar vinculat al poder adquisitiu. És un valor amb connotacions humanes, no mesurable amb patrons econòmics. La salut no pot imposar-se a les societats, sinó que ha de ser una conquesta de l'esforç comú dels seus membres⁵⁵.

A Espanya, tots els avenços duts a terme pel termalisme, patiran un cert retrocés per la guerra de la independència o del francès, fet que va originar la destrucció i l'abandonament de la conservació d'algunes cases de banys⁵⁶. De totes maneres, a causa de la restauració de la monarquia de Ferran VII, que patia diferents dolences, i els seus metges li recomanaran el prendre les aigües mineromedicinales, es recupera l'activitat, fet que propiciarà donar un important impuls al termalisme amb la creació del *Cuerpo Medico de Directores de Baños*, i la tutela de l'estat en relació a les aigües mineromedicinales i termals de tota Espanya. La declaració "*de utilidad pública*", posarà un cert control en relació als establiments que disposen d'aquesta autorització, i un punt de partida al negoci de la indústria balneària espanyola. Això fomentarà un segon moment de l'activitat balneària, centrat a la segona meitat del segle XIX, en el que es podria considerar l'etapa isabelina, època daurada dels balnearis, a causa d'una dinàmica molt més activa, que consolida el consum dels tractaments termals⁵⁷.

---

⁵³ ARNIJO VALENZUELA, M, I SANMARTÍN BAICOA, J, *Curas Balnearias...*, OP. CIT., P 40.

⁵⁴ AIZPURU, M, I RIVERA, A, *Manual de historia social del trabajo*, Madrid, Ed Siglo XXI, 1994.

⁵⁵ MOLDOVEANU, M, *Ciudades termales...*, OP. CIT., P 318.

⁵⁶ Coneguda per aquest nom a Catalunya, entre 1808 i 1812.

⁵⁷ SÁNCHEZ FERRÉ, J, *L'evolució de les viles termals a Espanya: Arquitectura, patrimoni i societat, en Primera trobada de municipis d'aigües minerals i termals d'Espanya. Turisme termal i desenvolupament local. Ponències*, Caldes de Montbui, desembre de 2001, Caldes de Montbui, Ed Ajuntament de Caldes de Montbui, 2002, p 12.

La gran rellevància que prendran els balnearis, estarà motivada pel desenvolupament dels transports a la segona meitat del segle XIX, i l'avenç dels coneixements mèdics-terapèutics sobre la hidroteràpia i la hidrologia per a combatre les malalties desconegudes a l'època i en part influïdes pel procés industrialitzador que caracteritza les societats contemporànies. L'activitat dels balnearis posarà en marxa una nova via de desenvolupament econòmic i de negoci al voltant de la salut per alguns sectors de l'aristocràcia i les classes benestants burgeses, per la inversió en empreses d'aquest tipus de negoci i la seva explotació, Això conduirà a introduir dins de l'economia de mercat, la indústria balneària que tant a Espanya com a Catalunya no tindrà en principi la importància de la resta de països que disposen de deus termals⁵⁸.

Entraríem en un tercer moment, a principis del segle XX, que manifesta una certa dinàmica de "crisi" conservadora, amb una gradual degradació de l'explotació dels recursos, mètodes, sistemes i, és durant aquest període de la restauració, quant les pràctiques balneàries quedaran institucionalitzades. A més, políticament s'estabilitza aquesta activitat amb una expansió que en certa forma té lloc, en aquells espais ocupats pel pensament liberal de les classes benestants⁵⁹.

Finalment, amb l'anomenat Desastre del 1898, durant el període final de la restauració, es donen constants crisis del sistema polític de l'estat espanyol, a més, de la inestabilitat a les colònies americanes amb la independència de la major part d'ella. La inestabilitat sociopolítica i econòmica no afavorirà l'activitat balneària, tot i que destacats empresaris i polítics (M. Primo de Rivera, Niceto Alcalá Zamora, Canovas del Castillo, Alejandro Lerroux, Claudio López Brú o Mossèn Cinto Verdaguer, entre altres) es desplacen a prendre les aigües als establiments balnearis. No obstant, en aquest període comença a

---

⁵⁸ MITJÀ, A, I ALTRES, *Els recursos minerals de Catalunya, Les aigües minerals, Balnearis*, Barcelona Ed Associació Balnearia i Generalitat de Catalunya, 1999, p 21.

⁵⁹ BALCELLS, A, *Cataluña Contemporánea II (1900 -1939)*, Madrid, Ed Siglo XXI, 1984, p 20.

desenvolupar-se la nova farmacologia, fonamentada en els avenços de la indústria química⁶⁰.

La guerra civil desfarà totes les perspectives de futur dels establiments balnearis i durant la postguerra molts tancaran, o bé es reconvertiran en sanatoris o simplement hotels dins de la nova reglamentació establerta⁶¹.

---

⁶⁰ MITJÀ, A, I ALTRES, *Els recursos minerals de Catalunya...*, Op. Cit., p 22

⁶¹ SÁNCHEZ FERRÉ, J, *L'evolució de les viles...*, Op. Cit., p 38.

2. L'aprofitament del bany amb aigua de mar.

Al segle XVIII, a l'antiga Anglaterra, gairebé ningú hagués pensat que banyar-se amb aigua de mar era beneficiós a la salut, però el metge Richard Russell, ja valorava l'ús de les aigües marines per problemes de salut, i en els seus llibres "*Glandular Diseases, or a Dissertation on the Use of Sea Water in the Affections of the Glands*", en 1750 ja apareixen les recomanacions de beure aigua de mar per tractaments hepàtics¹.

A Espanya, l'afició als banys de mar és bastant antiga i concretament llocs de la zona de Llevant, Catalunya, Santander i Sant Sebastià, eren espais referents dels seus inicis, dins del segle XIX. Aquesta pràctica es va veure impulsada, en la reina Isabel II, ja que es banyava a la platja donostiarra, per indicació del seu metge per motius terapèutics. El seu net Alfons XIII i la seva esposa la reina Victòria, continuaran, en cert sentit, la tradició des de 1906, desplaçant-se a altres platges del Cantàbric, més per la moda i els plaers del bany, junt amb l'estiueig, dut a terme any rere any i no tant per temes de salut, sino per la modernitat que suposa².

Una primera variant dins de la concepció teòrica que englobarà sistemes i pràctiques terapèutiques combinades amb l'aigua de mar, així com algues i altres elements marins, serà la talassoteràpia. No obstant, un dels primers obstacles que van haver de superar les pràctiques terapèutiques a l'espai marítim ha estat la lluita contra els tabús del pudor. Les repressions morals en relació a l'ordre i el comportament sexual es multiplicaran fins a convertir la vida quotidiana en un fet holgadamente controlat.

La pràctica terapèutica dels banys de mar o d'ona fins a finals del segle XIX no era en principi una pràctica lúdica o recreativa, sinó que entrava dins de

---

¹ FERNÁNDEZ FÚSTER, L., *Historia General del Turismo de Masas*, Madrid, Ed Alianza Universidad Textos, 1991b, p 190.

² SOLÀ-MORALES, I, *Arquitectura Balneària a Catalunya*. Badalona, Ed Ketres, 1986, p 12.

l'aprofitament de les propietats guaridores de les aigües mineromedicinales³. Fet propiciat, pels resultats establerts sobre la base de les seves característiques i considerades com un producte farmacològic que necessitava de la prescripció mèdica per poder prendre-les o utilitzar-les terapèuticament⁴.

Per altre costat, el desconeixement sobre la natació a l'època era generalitzat, la qual cosa impedia fer ús de la mar amb finalitats esportives i recreatives, ja que la major part de la població no sabia nedar.

Es podrien diferenciar tres moments de la pràctica del bany d'ona o de mar:

El primer, de caràcter personal i individual, per persones que pateixen determinades dolences i que segueixen els preceptes mèdic - sanitaris, dins de les normes de la hidrologia mèdica i en funció de la situació de cada cas a tractar. Les pràctiques es realitzen en un espai d'àmbit de costa rural o verge.

El segon, més col·lectiu i populista, durant el qual es comença a fer més extens el coneixement de les normes higièniques més generals i prescindir del seu component mèdic, establint-se una nova relació, la sanitària – pedagògica, encara que s'incorpora de manera gradual la moda⁵. Les pràctiques continuaran duent-se a terme, i realitzant-se en un espai de costa, que comença a ser modificat, incloent-hi instal·lacions pels banyistes.

El tercer, evidencia la massificació de la pràctica del bany, en una simbiosi lúdica, recreativa i esportiva, on han desaparegut els components mèdics i sanitàries, però continua la seva activitat a l'espai de costa, completament

---

³ CORBIN, A, *El territorio del vacío. Occidente y la invención de la playa (1750–1840)*, Madrid, Ed Mondadori, 1993.

⁴ MAESTRE DE SAN JUAN, A, *Novísima guía del bañista en España, Compendio. En la historia, método, usos y ventajas de los baños de aguas dulces a todas temperaturas, de aguas minerales y de mar*, Segunda edición, Madrid, Imprenta y librería de V. Matute. 1854, p 214. On comenta: "Para el buen uso y ocasión de tomar los baños de mar, recomendamos en alto grado a las personas que deseen concurrir a las costas, se vean antes con los facultativos y se decidan a emprender su viaje por mandato de estos y no por sus gustos y caprichos".

⁵ BRU, J, *EL amigo del bañista, o consejos y reglas medico higiénicas a los que usan aguas mineromedicinales, en bebida o en baño*, Barcelona, Ed Imprenta Narciso Ramírez, 1853.

modificat i urbanitzat. Les pràctiques han perdut part del seu component inicial i no segueixen els preceptes mèdics.

Per altra part, hi ha una diferència important a les zones on es practica el bany, en relació a les característiques tèrmiques. En el cas de les aigües de l'Atlàntic són més fredes i una estacionalitat més curta, que en relació al Mediterrani, on la temperatura de les seves aigües es més elevada i l'estacionalitat més àmplia.

Encara que en principi la composició de l'aigua de mar és completament diferent a la de l'aigua termal i mineromedicinal, el vincle comú entre elles, és l'acció fisiològica mitjançant la tècnica del bany⁶, a partir de la qual, la seva pràctica estava circumscrita a un equip i unes regles de supervisió concretes. L'experimentació amb les aigües marines, determinarà el pas del model de bany de les aigües mineromedicinals en un espai tancat a les activitats a la mar, en un espai obert, on en principi no hi ha un equip de suport material pel banyista, on el model anterior no encaixa del tot i adquirirà un altre varietat al respecte⁷.

En aquets moments inicials, es donarà un doble canvi, tant a l'àmbit espacial com tècnic:

Amb relació al primer, es produeix el pas de l'àmbit privat intimista del balneari ubicat als espais de muntanya, a un altre àmbit més públic i col·lectiu, en els espais de costa. La mar es converteix en un gran balneari⁸.

En el segon, s'utilitzaven uns equips i unes tècniques d'aplicació controlada d'una manera directa per un especialista, passant-se a un altre on no hi haurà aquest control, junt a uns rudimentaris equips tècnics o instal·lacions en els seus inicis, com les anomenades casetes de bany. Aquest últim detall el confirma el doctor Joaquín Salarich i Verdaguer "*Al hablar de los baños marítimos entendemos hacerlo de los de oleaje ó tomados al aire libre,*

⁶ MAESTRE DE SAN JUAN, A, *Novísima guía del...*, Op. Cit., p 218.

⁷ BRU, J, *El amigo del bañista...*, Op. Cit., 23.

⁸ SOLÁ-MORALES, I, *Arquitectura Balnearia...*, Op. Cit., p 132.

ya que para los de pila hay establecimientos a propósito y no les cuadra la mayor parte de las reglas de que vamos a ocuparnos, ...”⁹.

Els primers en establir unes noves regles per a la utilització de les aigües marines, dins de les variants possibles, adequant-les al nou model seran els metges. Les expectatives dels primers resultats en l'aplicació de les aigües marines, encara que limitades, propicien unes primitives casetes de bany, fomenten la construcció d'establiments de major o menor complexitat, als espais de costa. La finalitat era la d'albergar equips i instal·lacions per a fer més còmoda l'estança i donar serveis al malalt o banyista abans i després del bany, adquirint innumerables variacions fins quasi perdre el seu objectiu inicial¹⁰.

L'interès per les aigües marines, dels diferents mars i oceans, queda recollit per analistes, químics o metges a la composició química, temperatura del mar o de l'atmosfera. D'aquesta manera el doctor Aureliano Maestre de San Juan recull en el seu treball mèdic, la composició química de l'aigua marina dels dos espais diferenciats, l'Atlàntic amb una salinitat més alta de 45,9 gr./l, i el Mediterrani amb 43,4 gr./l, on el component de clorur sòdic n'és el principal¹¹.

Altres estudis són els realitzats pel químic i físic francès, H. Victor Regnault (1810–1878), que estudia i analitza les propietats tèrmiques del gasos, els coeficients de dilatació, pressió de vapor i calor específic de diferents compostos i desenvolupa aparells de control com el hidròmetre. A partir de les seves teories i conceptes alguns metges, com el doctor Salarich, perfilen detalls de la composició química i de les característiques de l'aigua¹². Per Salarich, aquesta sembla que tingui un color variable, però és en realitat incolora, diàfana i la seva olor és gairebé inapreciable, si es pren lluny de la

---

⁹ SALARICH I VERDAGUER, J, *Los baños de mar y el Balneario de Caldetas*, Barcelona, Ed Tipografia Hispano-Americana, 1882, p 5.

¹⁰ ELEIZEGUI, J, *Higiene del agua. Pequeña enciclopedia científica e industrial*, Madrid, Editor P Orrier, 1907.

¹¹ MAESTRE DE SAN JUAN, A, *Novísima guía del...*, Op. Cit., p 253.

¹² SALARICH I VERDAGUER, J, *Los baños de mar...*, Op. Cit., p 14.

costa, encara que a prop d'ella té una olor característica, com si desprengués àcid muriàtic. En els aspectes organolèptics, indica que el seu gust és salat, amargant i nauseabund, s'altera en pocs dies i és més pesada que l'aigua corrent a causa de les sals que conté. Es pren interiorment per la curació de determinades dolences, s'utilitza per a purgar en altes dosis, a causa dels clorurs de sodi i de magnesi. També recull algunes de les aplicacions que aconsellen doctors de l'època com Bouchman, que l'utilitza com vermífug, barrejada amb llet. El doctor Richard Russell la feia servir per curar infarts crònics del fetge, o per les escròfules, obstruccions dels ganglis del mesenteri, per recobrar la gana o per la clorosi, entre altres¹³.

Les principals aplicacions terapèutiques segons el doctor Pascual Pérez Martínez, a més del seu valor higiènic, eren les següents: atonia, flàccidesa, anèmia, escrofulisme, limfatisme, raquitisme, reumatisme, herpetisme, bronquitis o neurosis com les malalties més destacades que es tractaven amb les aigües.

Per un altre costat, les aigües marines eren circumscrites a l'espai de les instal·lacions balneàries denominades a l'època com a banys d'ona, de mar o de pila, escalfant-les a diferents temperatures, en un intent d'emular les termals i mineromedicinals, però amb uns resultats més limitats, però que també tindran la seva aplicació mèdica a les localitats balnearies marines¹⁴. Els banys temperats i calents de mar a la banyera s'administraven en tots aquells casos en que circumstàncies especials com l'edat, limitacions de la mobilitat, la susceptibilitat moral dels individus, o l'estat de l'atmosfera, impedièn els banyistes entrar a la mar¹⁵.

---

¹³ SALARICH I VERDAGUER, J, *Caldetas. Apuntes*, Barcelona, Ed J. Sala, 1881.

¹⁴ NADAL, A, *Compendio de Hidrología Médica. Con apuntes sobre todos los establecimientos principales de España y del extranjero*, por don Alfredo Nadal, doctor en medicina y cirugía. Obra revisada por el doctor Bartolomé Robert. Barcelona, Ed Montaner y Simón Editores, 1884, p 358.

¹⁵ VERA REBOLLO, J.F, *Turismo y urbanización en el litoral Alicante*, Alicante, Ed Instituto de Estudios "Juan Gil Albert", Diputación Provincial de Alicante, 1987, p 53.

A l'època es donaven per part dels facultatius uns preceptes normatius, regles sobre els banys d'ona o de mar i el nombre aconsellable que s'havia de prendre¹⁶. En una temporada, se suposava haver de prendre de vint a vint-i-sis banys de mar, fins i tot. es podia arribar a trenta o fins a quaranta, segons les condicions de cada banyista. També era possible duplicar-los alguns dies en circumstàncies normals.

Les crítiques davant la naixent moda en contra de la teràpia apareixen en els comentaris d'alguns doctors, entre ells Maestre de San Juan. Pel metge, la presència durant l'estiu d'innombrables banyistes a la platja, donava segons el seu punt de vista un espectacle, ja que es passaven llargues hores donant-se alternativament banys d'aigua i de sol, quedant-se en aquests últims, quinze, vint i trenta minuts, en posició supina, aspecte que segons alguns facultatius suposava un disbarat, ja que obligava a llargues i repetides reaccions del sistema nerviós, aparell circulatori i vísceres, produint a la llarga un esgotament de forces vitals que predisposaven a estats morbosos. En resum, no eren aconsellables els banys de sol, si no s'estava malalt¹⁷.

Les indicacions que es donaven en referència al bany de sol, aconsellaven que, en primer lloc, calia adaptar-se a l'hora i la durada a les condicions del subjecte; en segon lloc, el bany d'aigua per finalitzar i refrescar, no havia de sobrepassar el temps de tres o cinc minuts en les persones fortes i que saben nedar i de menys durada, sense passar del bany d'impressió, per les persones considerades dèbils i nervioses¹⁸. En últim cas, una vegada reaccionat al sol, no havia d'escalfar-se en grau excessiu, per tal de no obligar de nou a prendre un bany. Sembla ser, que no era ni simple, ni senzill banyar-se a mar obert¹⁹.

---

¹⁶ GIL DE ARRIBA, C, *La practica social de los baños de mar. Establecimientos balnearios y actividades de ocio en Cantabria (1868-1.936)*, Documents d'Anàlisi Geogràfica, núm. 25, Ed Serveis de Publicacions de la UAB, Bellaterra, 1994.

¹⁷ MAESTRE DE SAN JUAN, A, *Novísima guía del...*, Op. Cit., p 254.

¹⁸ OLAVARRIETA, J.B, *La salud por el sol. Baños de sol*, Madrid, Ed Librería de la Viuda de J. B. Bergua, 1927, p 31.

¹⁹ OLAVARRIETA, J.B, *La salud por el sol...*, Op. Cit., p 34.

Els doctors Maestre de San Juan i Joaquín Salarich exposen els punts més significatius de la normativa i regles, incloses en petits manuals²⁰, les quals era convenient de seguir:

-*Abans del bany*. El banyista una vegada havia arribat a la localitat de banys havia d'esperar tres dies abans de prendre el primer bany.

-*Durant el bany*. Es desaconsellava la immersió lenta, havia de ser ràpida, i sobtada o segons prescripcions mèdiques.

-*Després del bany*. En sortir de l'aigua, el banyista havia de dirigir-se a la caseta i embolicar-se amb una tovallola i fer una mica d'exercici moderat.

-*Efectes del bany*. Els banys freds però la persona sana eren considerats refrescants i tonificants, i es podien prendre sense altres precaucions que les de la higiene²¹.

Els malalts havien de tenir cura i vigilar que la sobre excitació del bany fos moderada i continguda, proporcional a les forces del banyista i la natura de la malaltia que es volia combatre.

Les indicacions per les malalties tractables en l'ús de banys de mar eren les de caràcter escrofulós, infarts ganglionars, oftalmies escrofuloses, cloròtiques, histèriques, hipocondríiques, afeccions nervioses, neuràlgies, entre altres²². A l'actualitat, encara que han quedat desplaçades la majoria d'aquestes regles, es manifesten encara alguns d'aquests preceptes, gràcies a un major coneixement del cos humà. El que és evident que va ser el referent d'una pràctica mèdico-sanitària, abans que una activitat lúdica, recreativa o esportiva tal com és manifestarà en el segle XX, i un dels motius del desenvolupament

²⁰ ASSEGOND, A, *Manuel des bains de mer*, Paris, Compère Jeune Libraire, 1825.

²¹ SALARICH I VERDAGUER, J, *Los baños de mar...*, Op. Cit., p 21.

²² SALARICH, CALDETAS, J, *Apuntes para la Historia de Caldas de Estrach*, Barcelona, Ed La Renaixensa, 1882, p 11.

econòmic espanyol de la segona meitat del segle XX, el turisme, que cerca el sol, la platja i el mar a les localitats marines²³.

Als anys vint, no sols la pràctica del bany passa a ser una component habitual de l'estiueig, sinó que al litoral rural, es realitza a més de les activitats tradicionals agràries, ramaderes, pesqueres i comercials. Es començarà a incorporar el lleure, l'oci i el turisme com a variant, a més d'una important acció urbanitzadora del món rural, fet propiciat pel desenvolupament de societats immobiliàries que revaloritzaran, tant l'espai de costa com a l'interior, com un nou element de canvi econòmic²⁴.

En algunes poblacions de litoral, s'hi establiran de manera provisional els banys d'ona o de mar en instal·lacions de manera provisional en un principi i després de forma permanent, com les platges de Sant Sebastià, La Toja, Caldetes, mitjançant el balneari marítim o Banyes Colón, que segons la moda i el pas del temps aniran adquirint una variada funcionalitat²⁵. Encara que el Colón serà un dels primers, a Barcelona funcionaran els coneguts "Baños Orientales", els de la Barceloneta, Vistalegre, els de la platja de Sant Beltrán, que amb la dinàmica que adquireix el port barcelonès, passaran a un segon pla i alguns dels quals desapareixeran, a causa de la gradual degradació de l'entorn marítim, quedant Barcelona d'esquenes a la mar, pràcticament fins a les olimpíades de Barcelona de 1992.

---

²³ Nadal, A, *Compendio de Hidrología Médica...*, Op. Cit., p 358.

²⁴ FERNÁNDEZ FÚSTER, L, *Historia General...*, Op. Cit., p 223.

²⁵ NADAL, J.M^a, *Un tros de Barcelona, Caldetes 1800*, Barcelona, Ed Librería, 1951.

3. Panoràmica de la documentació balneària i termal a l'època de l'estudi

3.1. L'activitat balneària a Europa.

El coneixement de la situació dels estudis i dels treballs del termalisme, ens situen davant les pràctiques balneoteràpiques associades, en aquesta modalitat de tractaments per la salut, feta sobre l'activitat termal i balneària a Europa, Espanya i Catalunya. Una primera presa de contacte ha permès veure, que es dona tota una sèrie de treballs localitzats i estudiats, a través dels quals s'observa una producció documental en tres àmbits de recerca. La primera centrada als tractaments específics en relació a les malalties en diferents àmbits de la medicina¹; la segona, en els estudis dels establiments termals, balnearis; i la tercera, en guies balneàries amb les activitats relacionades amb l'oci, i el lleure². A més, es té present un perfil de client, que veu els balnearis com a centres reparadors del desgast físic i psíquic dins d'una medicina preventiva, més que pal·liativa³.

Són variats els treballs de manera específica i general, amb, o sense una perspectiva històrica, dins de les diferents especialitats, tant des dels vessants del termalisme, la medicina, les estacions termals i climàtiques dins i fora del continent i obliga a fer-ne una selecció d'aquells més rellevants i actuals, delimitant el seu estudi a l'àmbit d'aquest treball.

---

¹ TABOADA, M, *Anuario de Hidrología Médica. Vol I*, Madrid, Imprenta Carlos Bailly-Bailliere, 1870.

² SOLÀ-MORALES, I, *Arquitectura Balneària a Catalunya*, Badalona, Ed Ketres, 1986.

³ NADAL, A, *Compendio de Hidrología Médica. Con apuntes sobre todos los establecimientos principales de España y del extranjero*, por don Alfredo Nadal, doctor en medicina y cirugía. Obra revisada por el doctor Bartolomé Robert, Barcelona, Ed Montaner y Simón Editores, 1884.

Europa

Dins del context europeu, trobem publicacions en relació a la hidrologia mèdica, les termes i els balnearis, ja siguin referits a l'època grega i romana o bé, dins dels diferents treballs fets als segles anteriors, fins arribar a la creixent producció iniciada al segle XIX⁴. Els temes tractats són diversos, amb un nexa comú amb l'activitat termal i balneària, podríem diferenciar estudis fets des de l'arqueologia, l'arquitectura, l'art, la geografia o la medicina a l'àmbit de les teràpies, circumscrites a les disciplines mèdiques, en l'especialitat d'hidrologia⁵. De la mateixa manera, hi ha limitades referències a l'evolució de l'activitat balneària, la seva dinàmica econòmica, preus dels tractaments, la seva activitat social o els seus nivells de freqüentació⁶. Es pot diferenciar, a més, un major interès dels treballs en favor del termalisme i els balnearis fins a la dècada dels cinquanta i una disminució de la seva producció fins a la recuperació a finals dels noranta al segle XX.

El *Manual de Hidrologia Médica* fet l'any 1914, ens permet disposar d'una idea de l'activitat termal i veure com avançava científicament en el context europeu del moment. Aquest manual va ser escrit pels professors de la facultat de medicina de Bourdeaux, X. Arnoz, també metge de l'hospital de Bourdeaux, i Henri Lamarque, cap de clínica de la citada facultat. És una obra bastant completa, ja que recull una visió, des dels orígens de les aigües minerals, fins a la seva distribució, explotació, característiques, així com els diferents tipus de tractaments termals en funció de la tipologia de la malaltia i de les pròpies aigües. Disposa d'un apartat per la terapèutica hidromineral en relació a les malalties per nutrició, intoxicació, respiratòries o de l'aparell circulatori, i digestiu, així com de la pell o específiques de les dones, a més del sistema nerviós, o dels ossos i les articulacions. L'apèndix del llibre fa referència al

⁴ RUIZ DE SALAZAR, M, GARCÍA LÓPEZ, A, CARRETERO, M, VILLAFRANCA, B, TABOADA, M, *Anuario Oficial de las Aguas Minerales de España, Tomo I, 1876 – 1877*, Madrid, Imprenta Est y Galv de Aribau y Cía, Impresores de Camara de S.M, 1877.

⁵ ARNOZAN, X, LAMARQUE, H, *Manual de hidrologia médica*, Madrid, Ed Imp y Lib. Médica Casa Vidal, 1914.

⁶ MARAVER EYZAGUIRRE, F, EN PÉREX AGORRETA, M^a.J, *Aportaciones de los médicos del Cuerpo de Baños al Termalismo Antiguo, Siglo XX*, en *Actas del Primer Congreso Peninsular del Termalismo Antiguo*, Arnedillo, La Rioja, Madrid, Ed U.N.E.D, 1997, pp 49 - 57.

reglament vigent, del 12 de maig de 1874, en relació als establiments balnearis i les aigües mineromedicinals a Espanya.

El treball de Mihail Moldoveanu fet al 1999, permet una primera aproximació al termalisme i als principals balnearis europeus, amb una recopilació fotogràfica del moment de les principals *Ciudades Termales en Europa*. L'autor fa un breu repàs històric de l'evolució de les instal·lacions antigues i modernes vinculades al bany, al termalisme i alguns temes mèdics, des de l'antiguitat fins a la segona meitat del segle XX⁷. A les imatges recollides, ens presenta una visió intensa i detallada de l'arquitectura, l'equipament, l'art a les construccions termals i balneàries amb els detalls més significatius de la història termal a països com l'Alemanya, Espanya, França, Itàlia, República Txeca o el Regne Unit entre d'altres.

En el conjunt de les Illes Britàniques es conserva una antiga tradició termal i balneària destacada amb aportacions dels metges anglesos, com coneixedors de les pràctiques hidrològiques, centrades a les aigües mineromedicinals i termals, precursors en l'estudi de la hidrologia, el climatisme i de les aplicacions hidroterapèutiques per tractar els seus reis i personalitats. Disposem de tractats com el doctor William Turner, en el seu *A book of the natures and properties of the bathes in England, France, Germany and Italy*, de 1562. O bé, de la publicació de John Floyer anomenada, *An Enquiry into the Right Use and Abuses of the hot, cold and temperate Baths in England*, publicat el 1697, en relació a l'ús de les aigües per a les diferents malalties a l'època⁸.

Una altra localitat amb un pes important dins del termalisme al Regne Unit és Bath, on l'Administració Pública, des del seu Consistori Municipal fins al departament d'oci i passant pels seus serveis de publicacions, dóna suport a treballs documentals sobre la història de la pròpia localitat. Són diferents

---

⁷ MOLDOVEANU, M, *Ciudades termales en Europa*, Barcelona, Ed Lunweg, 1999.

⁸ OSBORNE, B, I WEAVER, C, *Aquae Britania Rediscovering. 17th Century Springs & Spas*, Worcestershire, U.K, Aldine press limited, Malvern, 1986.

volums que han estat publicats des de l'any 1986⁹. Els estudis estan centrats de manera principal al municipi de Bath, fent estudis de temes locals, del centre hospitalari general del municipi, ja que va tenir un paper destacat en els tractaments, de les estades de la monarquia anglesa, dels canvis arquitectònics de la localitat, fins i tot es remunten a la prehistòria, dels balnearis anglesos¹⁰.

Des de la perspectiva de l'arqueologia, els treballs realitzats per Tony Rock el 1992 se centren en les restes de les termes romanes, i les instal·lacions de bany existent, des del sud al nord d'Anglaterra, *Roman Baths in Britain*. A l'estudi, l'autor presenta una visió de la utilització de la terma i un inventari actualitzat dels jaciments així com les excavacions fetes i la seva localització geogràfica al Regne Unit¹¹.

Els treballs més contemporanis sobre les instal·lacions balneàries angleses són els de l'obra de Bruce Osborne i Cora Weaver de 1996, *Aquae Britannia Rediscovering 17th Century Springs & Spas*, en relació als antecedents de l'activitat social a l'estiu i els balnearis del segle XVII, que tenen com a referent els viatges realitzats per Celia Fiennes. Els autors, mitjançant les cròniques d'una de les viatgeres més destacades d'Anglaterra de finals del segle XVII i principis del XVIII, donen a conèixer, a partir dels seus relats, els centres balnearis amb una climatologia favorable per l'estiueig i les aigües mineromedicinales a l'època, així com dels metges més significatius de l'àmbit de la hidrologia¹².

Altres estudis són sobre una de les estacions balneàries escoceses més antigues, a la localitat de Strathpeffer. És un treball de Clarence Finlayson de 1979, on fa una biografia de localitat anomenada *The Strath. The biography of Strathpeffer*, on explica la història de la població, la incidència de les aigües

⁹ FAWCETT, T, *Bath History. Volume IV*, Bath, Bath, Ed Millstream Books, 1992.

¹⁰ CUNLIFFE, B, *The Roman Baths at Bath*, Bath, Ed Stephen Bird, 1993.

¹¹ ROCK, T, *Roman Baths in Britain*, U.K, P Shire Publications Ltd, Princes Risborough, Buckinghamshire, 1992.

¹² OSBORNE, B., WEAVER, C, *Aquae Britannia Rediscovering. 17th Century Springs & Spas*, U.K, Aldine press limited, Malvern, Worcestershire, 1996.

termals de caràcter sulfurós i l'evolució de les seves instal·lacions balneàries. Entre les personalitats que freqüentaven la localitat a finals del segle XIX per prendre les aigües, explica l'autora, es trobava la reina Victòria. A l'actualitat sols queda la "Pump room" o sala de bombes i d'aixetes d'aigua sulfurosa, enmig d'una plaça, i les casetes dels banyistes i malalts, han estat transformades en petites botigues comercials.

Al País de Gal·les a l'època de la reina Victòria, va ser un dels llocs, on les aigües mineromedicinals van afavorir, la construcció d'establiments balnearis, els quals incidirien en el desenvolupament i creixement urbà de les seves localitats. Tenim llocs com Llanwrtyd Wells, que actualment intenta tornar a recuperar les instal·lacions balneàries. O bé, Llandrindod Wells, un dels centres d'aigües mineromedicinals que malgrat els canvis històrics no ha deixat de funcionar. Aquest centre era situat a un gran parc enjardinat, i n'estudia la seva història Bruce Osborne, en el llibre titulat *Llandrindod Wells*¹³.

Alemanya és un dels països europeus que compta amb nombroses fonts mineromedicinals i termals, juntament amb una tradició marcada pels estudis i tractats en relació a les pràctiques hidrològiques. Dins dels Estats alemanys una de les personalitats més significatives en temes de pràctiques del termalisme va ser Vinzenz Priessnitz (1799–1851), qui estudiarà i analitzarà les característiques d'aplicació dels principis de la hidrologia¹⁴. Junt amb l'anterior, els treballs de Sebastià Kneipp (1821– 1897) un capellà de Wörishofen a Baviera, el qual, en els seus estudis de l'aigua, utilitza una vessant més científica, escrivint diferents tractats entre els quals destaquen el *Método de Hidroterapia. Aplicado durante más de 35 años y escrito para el tratamiento de los enfermos y para guía de los sanos*, de 1893¹⁵. O bé, un altre dels seus llibres, anomenat *Como habéis de vivir!*, o *Avisos y consejos para sanos y enfermos ó*

¹³ OSBORNE, B, *Llandrindod Wells*, Brighton, Beard Digital, 1999.

¹⁴ ARMIJO VALENZUELA, M, I SANMARTÍN BAICOA, J, *Curas Balnearias y Climáticas Talasoterapia y Helioterapia*, Madrid, Ed Complutense, 1994.

¹⁵ KNEIPP, S, *Método de Hidroterapia. Aplicado durante más de 35 años y escrito para el tratamiento de los enfermos y para guía de los sanos*, Versión Española de la 33ª edición alemana, Tipografía y librería de José Kösel, Madrid, editor Kempton (Baviera), Juan Gili librero, 1893.

reglas para vivir conforme a la sana razón y curar las enfermedades según los preceptos de la naturaleza, de 1895, on escriu conceptes com la influència de la llum a l'esperit i el cos, o la utilització de l'aire com a element higiènic, de les relacions de la calor i el fred en relació a la salut, del vestit, del treball, l'exercici i el descans, així com els efectes de l'alimentació, l'educació dels infants, o de la ventilació de les habitacions. Sense oblidar, els treballs de l'austríac Wilhelm Winternitz (1834–1912) el qual va dur a terme una anàlisi, de l'acció de les aplicacions del fred i de la calor en els mecanismes termoreguladors del cos humà a l'obra "*Die Hydrotherapie*"¹⁶.

França mantenia una certa competitivitat en relació a les iniciatives de tipus científic del Regne Unit o Alemanya. Un dels seus especialistes més destacats a l'àmbit de les aplicacions terapèutiques amb les aigües era Louis Fleury. Aquest publicà a l'any 1856 un estudi anomenat *Traité pratique et raisonné d'hydrothérapie: recherches cliniques sur l'application de cette médication au traitement*, amb indicacions dels seus treballs a l'àmbit de la hidrologia¹⁷.

Del Balneari de Vichy a França, hi ha un treball de l'any 1889, anomenat *Lettres Médicales sur Vichy*, d'un altre metge destacat amb els temes hidroterapèutics de l'època, el doctor Max Durand-Fardel, el qual era membre de l'acadèmia de medicina francesa, així com president honorari de la *Société d'Hydrologie Médicale de Paris*¹⁸. En aquest llibre es tracten diferents dades topogràfiques del Balneari Vichy, passant per les tipologies de les surgències d'aigua, la seva composició química, les seves aplicacions, així com l'acció sobre l'organisme i la seva utilitat en malalties concretes com dispèpsies, gastràlgies, desordres del fetge, la gota, la diabetis i també les aplicacions amb sals de banys.

---

¹⁶ WINTERNITZ, W, *Hidroterapia fundada en la fisiología y en la clínica*, Pontevedra, Imprenta de Luís Carragal y Puga, Pontevedra, 1886.

¹⁷ FAHRAEUS, R, *Historia de la Medicina*, Barcelona, Ed. Gustavo Gili, 1956.

¹⁸ DURAND-FARDEL, M, *Lettres médicales sur Vichy*, Vichy, Ed Imp Watlon, 1889.

Dins de l'especialitat mèdico-sanitària es donen moments coincidents des de l'experimentació amb l'aigua de mar, dut a terme pel metge francès Van Helmont, amb els treballs recollits a la *Histoire des Bains de Dieppe* de Fèret¹⁹. De manera gradual, els estudis portaran a una certa tradició i creença a França sobre les possibilitats de les aigües termals i mineromedicinales, materialitzat a través d'estudis universitaris realitzats a la Universitat de Toulouse le Mirail.

A Itàlia sobresurten els treballs de caràcter arqueològic, en relació a les antigues termes romanes i la seva activitat quotidiana. Com l'estudi fet per Gianfranco Redavid, recopilant a una publicació anomenada *Terme Romane e vita quotidiana*²⁰, un inventari de les principals termes de l'època romana imperial. De caràcter especialitzat, específic i detallat, tenim el treball *Le Terme di Caracalla*²¹. La investigació és un estudi arqueològic de les restes materials existents en una de les termes més grans de Roma, Caracalla. L'estudi analitza les estructures arquitectòniques, la decoració, l'enginyeria, les canalitzacions o els conductes de distribució de l'aigua, així com una certa reflexió i interpretació de l'activitat social que es duia a terme als diferents espais del complex termal, donant una visió clara i concisa del conjunt, fet que permet disposar d'uns referents amb matisos dels balnearis contemporanis²².

Del 1998 tenim un altre treball anomenat *Le terme di Diocleziano*, de Gianluca Tagliamonte. És una guia feta per la *Soprintendenza Archeologica di Roma*, on es recopilen les característiques arquitectòniques, la decoració, així com un itinerari per les instal·lacions, que duu a terme un repàs a les actuacions realitzades des de l'àmbit de l'arqueologia²³.

Encara que no disposem de massa publicacions dels antics països de l'est d'Europa, es pot consultar una guia de la República Txeca feta per Stanislav

¹⁹ FERNANDEZ FUSTER, L, *Geografía general del turismo de masas*, Madrid, Ed Alianza Universidad Textos, 1991.

²⁰ REDAVID, G, *Terme Romane e vita quotidiana*, Roma, Ed Edizione Quasar, 1989.

²¹ LOMBARDI, L, I CORAZZA, A, *Le Terme di Caracalla. Roma*, Roma, Ed Fratelli Palombi Editori, 1995.

²² TÖLLE-KASTENBEIN, R, *Archeologia del l'acqua. La cultura idraulica nel mondo classico*, Milano, Ed Longanesi & C, 1993.

²³ TAGLIAMONTE, G, *Terme di Diocleziano*, Milano, Ed Electa, 1998.

Burachovic el 2003, anomenda *Karlovy Vary paso a paso. Un paseo por el centro balneario de Karlovy Vary*. És una primera aproximació a la ciutat més destacada i més gran d'Europa com a centre balneari, amb més de seixanta fonts, dotze de les quals, són indicades especialment pels tractaments hidroteràpics en relació a les malalties del sistema digestiu i desordres metabòlics²⁴. La guia presenta els centres més destacats, la seva història, les característiques arquitectòniques amb combinació dels estils barroc i neoclàssic, a més de la descripció d'edificis com el sanatori o les columnates del parc, amb un suport fotogràfic dels balnearis i fonts més emblemàtiques.

---

²⁴ AUGUSTIN, M, I ALTRES, *Karlovy Vary. A World-Famous SPA. History-Presence-Opportunities*, Karlovy Vary, Ed Cooperation: Matin Janous, 2004.

3.2. L'activitat balneària a Espanya.

Sí tenim en compte que durant l'etapa prèvia a la recuperació dels tractaments amb les aigües mineromedicinales i termals encara estava vigent la idea de relacionar la malaltia amb el pecat, i aquest amb la brutícia, es pot comprendre un principi d'acceptació del poder de l'aigua com a element guaridor. De totes maneres, la tradició termal i balneària és remarcable i prova d'això són els antecedents que es disposen dels estudis sobre les aigües medicinals des del segle X. Per altra part, les corrents de pensament mèdiques que venen de l'exterior aniran assimilant-se i es començaran a recuperar coneixements de la tradició oral, així com escrits sobre manantials, deus termals i es faran els primers intents d'estudi més detallat.

Una de les primeres obres considerades, la qual ja s'ha fet referència obligada dels tractats d'aigües mineromedicinales és del segle XVII, d'Alfonso Limon Montero escrita el 1697, anomenada "*Espejo cristalino de las aguas de España hermoseedo y guarnecido, con el marco de variedad de fuentes y baños*"¹. L'autor posarà les bases de la hidrologia per l'època moderna, duent a terme una recopilació de manantials i banys, analitzant les aigües i aconsellant la seva correcta aplicació, amb sistemes i mètodes precaris.

Al segle XVIII, trobem una figura destacada, Pedro Gómez de Bedoya i Paredes, metge de la família reial i catedràtic d'anatomia i cirurgia de la Universitat de Santiago de Compostela. Gómez de Bedoya farà una recerca que es publica el 1765, coneguda com *Historia Universal de las fuentes minerales de España*². En aquest estudi l'autor es basava en les respostes dels metges i farmacèutics, rebuts després de sol·licitar-los dades concretes dels banys sota la seva direcció.

---

¹ LIMÓN MONTERO, A, *Espejo cristalino de las aguas de España: hermoseedo y guarnecido con el marco de variedad de fuentes y baños cuyas virtudes, excelencias y propiedades se examinan, disputan y acomodan a la salud, provecho y conveniencias de la vida humana*, Alcalá de Henares, Ed Francisco García Fernández, 1697.

² GÓMEZ DE BEDOYA Y PAREDES, P, *Historia universal de las fuentes minerales de Espanya*, Tomos 1º y 2º, Santiago de Compostela, Imprenta Ignacio Aguayo, (1764-1765). Va estar metge de la família real i de l'hospital de Madrid.

El seu treball és important, perquè reforça un creixent interès, en les aigües termals i mineromedicinals de l'Estat espanyol.

Al segle XIX, es disposa d'una publicació de Pedro Maria Rubio, anomenada *Tratado completo de las fuentes minerales de España*, publicada a Madrid el 1853. En aquesta, cal destacar la recopilació a manera d'un inventari de les publicacions més rellevants fetes en deu segles, que comprenen des del segle X, fins el segle XIX, amb indicació d'aquells continguts més significatius de les publicacions fetes en hidrologia³.

Una interessant publicació és la feta pel doctor Aurelio Maestre de San Juan el 1854, anomenada *Novísima guía del bañista en España*, publicada a Madrid. La publicació permet veure la història, el mètode, l'ús i els avantatges dels banys a l'època, tant pel que fa a les aigües dolces o comunes a totes les temperatures, com a les aigües minerals i de mar, explicant els diferents tipus de banys en general, com són: els banys refrescants, els freds, els temperats i calents, dels d'estufa, així com els establiments oberts i quines èpoques concretes⁴. Explica les característiques de les aigües acidulades i gasoses, indicant els balnearis principals de l'Estat espanyol, amb, o sense metge director. Un dels apartats, parla de les aigües de mar, el seus efectes fisiològics i curatius, així com dels llocs més freqüentats dels banyistes a les costes espanyoles. Aquesta publicació es pot considerar com una de les primeres guies, a falta de les que oficialment s'aniran publicant més endavant.

En aquestes primeres recopilacions, a mena d'inventari, destacarà la de l'any 1892 del *Ministerio de Fomento, Dirección General de Agricultura, Industria y Comercio, en una Monografía de las Aguas Minerales y Termales de España*, que d'una manera oficial fa un inventari dels establiments balnearis, amb el seu

---

³ RUBIO, P.Mª, *Tratado completo de las Fuentes Minerales de Espanya*, Madrid, Ed Establecimiento tipografico de R.R de Rivera, 1853.

⁴ MAESTRE DE SAN JUAN, A, *Novísima guía del bañista en España. Compendio. En la historia, método, usos y ventajas de los baños de aguas dulces a todas temperaturas, de aguas minerales y de mar*, Madrid, Segunda edición. Imprenta y librería de V. Matute, 1854.

nom, la seva situació, el partit judicial al qual pertanyen, la relació de l'altitud amb el nivell del mar, el nombre de manants de què disposen, la temperatura de surgència, les característiques i la composició físico – química de les aigües⁵.

És de destacar la situació dels balnearis als Pirineus del segle XIX, on es pot veure a través del treball de Rafael Olaechea publicat a l'any 1985, anomenat *Viajeros españoles del XVIII en los Balnearios del alto Pirineo Francés*, en el qual, es dóna una visió del transport a l'època i de la seva precarietat. La recopilació de com es troben els balnearis i de les personalitats que els freqüentaven permet fer-se una aproximació al potencial d'atracció i de les històries personals d'alguns dels personatges⁶.

Molts dels treballs i escrits en relació a les aigües mineromedicinals, estan fets pels metges hidròlegs a nivell individual. Són memòries de l'activitat mèdica disperses per tot l'estat espanyol i que gràcies a la feina feta per Leopoldo Martínez Reguera a l'època, realitzà un estudi de recopilació, dins de la seva obra *Bibliografía hidrológico médica española*, en tres volums publicat a Madrid entre 1892 i 1897, un treball destacat de la bibliografia en relació a la historiografia de la hidrologia mèdica a Espanya⁷.

Poc abans d'iniciar-se el segle XX, es comencen a dur a terme els primers congressos mèdics on es tractaven temes en relació a la hidrologia mèdica a França, Rússia, Itàlia o el Regne Unit, entre d'altres països europeus⁸. La celebració del *XIV Congreso Internacional de Medicina* a Espanya, es farà el mes d'abril de 1903; els temes tractats faran referència a una posada en comú dels problemes més importants recopilats a la memòria realitzada després de la celebració del congrés. Apareixen temes de l'especialitat dels balnearis

⁵ MINISTERIO DE FOMENTO. *Dirección General de Agricultura, Industria y Comercio, Monografía de la Aguas Minerales y Termales de España*, Madrid, Ed Imprenta del Colegio Nacional de Sordo-Mudos y de Ciegos, 1892.

⁶ OLAECHEA, R, *Viajeros españoles del XVIII en los balnearios del alto pirineo francés*, La Rioja, Ed Colegio Universitario de La Rioja, 1985.

⁷ MARTÍNEZ REGUERA, L, *Bibliografía hidrológico-médica española*, Madrid, Imprenta F. M. Tello, 1897.

⁸ GARRISON FIELDING, H, *Historia de la Medicina, tomo I*, Madrid, Ed Calpe, 1921.

espanyols amb més renom, amb referències a les seves instal·lacions, equips i la situació de la disciplina mèdica a manera de guia, dirigida als metges hidròlegs⁹.

Dels treballs dels metges que han portat endavant la hidrologia a Espanya destaca el *Manual de Hidrologia Medica* fet el 1903 per Hipólito Rodríguez Pinilla, el qual va ser metge director de banys a diferents balnearis, a més de ser el primer catedràtic d'*Hidrologia Médica* de la *Facultat de Medicina de Madrid*. Al seu llibre fa un repàs a la història de la hidrologia mèdica, estudiant les diferents zones hidrològiques d'Espanya, explicant les bases del coneixement científic en matèria de les aigües. Estableix una classificació de les aigües, a més de les pautes de l'experimentació fisiològica i terapèutica, amb indicacions de les teràpies, pels diferents sistemes, circulatori i nerviós o aparell respiratori, digestiu, locomotor, així com apartats concrets per les malalties dels infants i dels vells, a més del règim del banyista i de la medicina complementària¹⁰.

Per altra part, les guies editades els anys, 1907, 1911, 1919, 1927, 1935, 1943, i de 1950, dins dels diferents anys en relació als establiments balnearis permet observar la seva situació de canvi, així com l'evolució pròpia del termalisme. Aquestes guies en la introducció, i en el pròleg, ens proporcionen informació de la situació i punts de vista en relació a la indústria balneària i assenyalen accions de millora propagandística tant com la creació d'infraestructures en el sector¹¹.

El 1954 es publicà a Madrid *Anales Hispanoamericanos de Hidrología Médica y Climatología* dins de l'*Instituto "Alfonso Limon Montero" del Consejo Superior de Investigaciones Científicas*, sota la direcció del doctor José de San Roman i

---

⁹ XIV. CONGRESO INTERNACIONAL DE MEDICINA, AGUAS MINERO-MEDICINALES DE ESPAÑA. ABRIL DE 1903, Madrid, Imprenta Ricardo Rojas, 1903.

¹⁰ RODRÍGUEZ PINILLA, H, *Hidrología Medica. Manuales XXVIII*, Barcelona, Ed Sucesores de Manuel Soler.- Editores, 1902?.

¹¹ GUÍA OFICIAL DE BALNEARIOS Y AGUAS MINERO-MEDICINALES DE ESPAÑA 1950-1952, Madrid, Ed Asociación Nacional de la Propiedad Balnearia, Grupo Balnearios del Sindicato Vertical de Hostelería y Similares, 1950.

Rouyer¹². Són diferents estudis sobre les aigües mineromedicinales, de la vida i obra de Alfonso Limon Montero, i temes científics de la teràpia hidrològica, dins d'un intent de recuperar l'activitat balneària d'anys anteriors, encara que la dècada dels seixanta i fins als vuitanta, pràcticament són limitades les publicacions en relació als establiments termals i balnearis.

El 1992, es farà per part de l'arquitecte Josep Sánchez Ferré, una *Guía de Establecimientos Balnearios de España*, amb un repàs sintetitzat de l'evolució de l'activitat balneària a l'Estat espanyol. El treball recull a la publicació un inventari de tots els balnearis actius, tancats i desapareguts a Espanya per comunitats autònomes a manera de fitxa, amb dades descriptives i característiques de la seva construcció, els propietaris, la seva cronologia i una petita bibliografia en relació a cada balneari¹³.

En un altre treball de 1992 i dins de la publicació *Espacio, Tiempo y Forma* que correspon a la *Revista de la facultat de Geografía e Historia de la Universidad Nacional Educación a Distancia* es recullen els treballs, d'una taula rodona realitzada a Madrid al mes de novembre de l'any anterior en relació a les aigües mineromedicinales. És un conjunt d'estudis amb diferents temes tractats, que van des de l'arquitectura de les termes, a les propietats curatives i el culte a les aigües de la Península Ibèrica, fins a les aportacions mèdiques espanyoles a la hidroteràpia o les característiques geològiques dels balnearis espanyols¹⁴.

Les publicacions, fins al moment, estaven més centrades a l'àmbit mèdic, però des de la dècada del noranta, començaran a publicar-se estudis més detallats sobre els balnearis, com en el cas de María Azucena San Pedro, de la qual tenim un treball de 1993 anomenat *El Balneario de Puente Viego (1796 –*

---

¹² SAN ROMAN, J, *Anales Hispano Americanos de Hidrología Medica y Climatología*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Instituto Alfonso Limón Montero, Madrid, Ed Graficas Versal, 1954.

¹³ SÁNCHEZ FERRÉ, J, *Guía de Establecimientos Balnearios de España*, Madrid, Ed Ministerio de Obras Públicas y Transportes, 1992.

¹⁴ VIÑUALES GONZÁLEZ, J, DIR, *Espacio, Tiempo y Forma. Historia Antigua. Termalismo. S.II.5*, Madrid, Ed U.N.E.D, 1992.

1936). És una recerca acurada dins de la història d'un balneari de més de cent anys, on estudia, des de l'evolució social i econòmica de la ciència mèdica als segles XIX i XX, fins als processos de canvi de l'activitat balneària a l'oci i el turisme amb els vincles corresponents a la província de Santander¹⁵.

En aquesta línia d'estudi dels establiments hi ha un altre treball de Pedro Roberto Jiménez Pérez, de maig de 1993, anomenat *Agua y salud. Historia del Balneario de Grávalos 1839 – 1900*. En aquest treball es fa un repàs a la seva evolució des de l'època romana, recollint els primers documents emfitèutics o primeres escriptures dels banys, amb un apartat dels primers metges i una ressenya de l'establiment¹⁶.

Un estudi d'Elias Rubio Marcos, de 1994 anomenat *Arquitectura del agua. Fuentes de la província de Burgos*, on trobem un inventari de les fonts de la província burgalesa dins d'una visió d'evolució històrica. Disposa d'una recopilació de fotografies de l'època on es poden observar les fonts i la seva ornamentació, amb planells de la seva estructura o dels manants d'aigua mineromedicinal, la seva composició físico – química, així com els balnearis i la seva distribució per la província¹⁷.

Una publicació més especialitzada sobre les pràctiques termals és la de 1997, a partir de les actes del *Termalismo Antiguo. I Congreso Peninsular*, celebrat a Arnedillo (La Rioja). En el treball es recullen les diferents ponències tractant la historiografia termal i balneària, la religió, el bany, la terapèutica de l'aigua al món romà els vincles entre el termalisme i la població, així com els estudis de casos, les termes higièniques, els banys de plaer, o les fonts medicinals a l'edat mitjana, fins el segle XIX¹⁸.

---

¹⁵ SAN PEDRO MARTÍNEZ, M. A, *El Balneario de Puente Viesgo (1.796-1.936)*, Cantabria, Ed Servicio de Publicaciones Universidad de Cantabria, 1993.

¹⁶ JIMÉNEZ PÉREZ, PEDRO-ROBERTO, *Agua y salud. Historia del Balneario de Grávalos 1839 – 1900*, Logroño, Ed Tipo Línea S.A, 1993.

¹⁷ RUBIO, P. M^a, *Tratado completo de las Fuentes Minerales de España*, Madrid, Ed Establecimiento tipográfico de R.R. de Rivera, 1853.

¹⁸ PÉREX AGORRETA, M.J, ED, *Termalismo antiguo. I Congreso Peninsular. Actas*, Madrid, Ed Casa de Velázquez. Universidad Nacional de Educación a Distancia, 1997.

La recuperació de l'activitat termal en l'actualitat, ha implicat que a diferents comunitats autònomes es posi al dia aquest sector, entre les quals destaca Galícia. Aquesta comunitat edità l'any 1998 un llibre denominat *Termalismo en Galicia*, on hi ha una valoració de la situació de l'activitat balneària a la comunitat. Podem veure que els temes que tracten tenen un component de futur en relació a l'aprofitament dels recursos termals i balnearis¹⁹. Altres temes tractats, fan referència a la cura hidroteràpica, la formació i un llistat de l'oferta balneària del moment a Galícia.

Dels treballs amb un cert nivell d'especialització i component mèdica tenim el de Carmen San José Arango, publicat l'any 2000, dins de la *Guía médica de los Balnearios de España*. Es tracta d'una guia a manera de recopilació dels balnearis operatius per comunitats autònomes. És un estudi particularitzat de la climatologia, de les característiques de les aigües, de les accions terapèutiques sobre l'organisme, de les instal·lacions i altres dades d'interès de cada establiment balneari²⁰.

El 2001 es va editar *Balnearios de España*, publicació feta en dos volums, que recopilava per comunitats autònomes els balnearis operatius del moment. Són dos llibres que, amb textos fets per Anabel Martín, tenen un component més visual que narratiu, amb nombroses fotografies que articulen, el passat de les instal·lacions i els equipaments, amb la renovació que imposa la tecnologia a l'actualitat als establiments balnearis²¹.

De totes maneres, actualment comencen a publicar-se treballs més recents en relació als antics balnearis com l'estudi que ha fet el 2003, Alejandro Álvarez Calleja en relació *El Balneario de Fuentesanta 1847 – 1936. Monografía de las aguas termo-minerales de Fuente Santa de Buyerres de Nava*. El treball és un

---

¹⁹ XUNTA DE GALICIA. CONSELLERIA DE CULTURA. COMUNICACIÓN SOCIAL E TURISMO, *Termalismo en Galicia*, Santiago de Compostela, Ed Asociación Gallega de la Propiedad Balnearia, 1998.

²⁰ SAN JOSÉ ARANGO, C, *Guía Médica de los Balnearios de España*, Sevilla, Ed Secretaria de Publicaciones de la Universidad de Sevilla, 2000.

²¹ MARTÍN, A, *Balnearios de España. Tomo I i II*, Madrid, Ed Cultural Ediciones S.L., Móstoles, 2001.

estudi monogràfic del balneari, que recull el seu context geogràfic, geològic, així com els aspectes històrics, polítics i socials²². En els continguts es fa un repàs a l'antiguitat dels banys i, de les diferents temporades dins de l'activitat balneària. De la mateixa manera recull la configuració de la propietat del balneari, a més de la concurrència o la vida social al balneari. Per un altra costat es descriu l'activitat i pràctica de la medicina juntament amb les característiques de les aigües i les malalties tractades, així com algunes biografies dels metges i directores de banys.

De les publicacions més recents editades en relació als balnearis trobem *una Guía de viaje por Balnearios de España* del 2007²³. És un treball fet per diferents autors. Es podria dir que és una fitxa per comunitats autònomes, amb un planell cadascuna en relació a les províncies que la componen a l'actualitat. De cada província i comunitat es fa una descripció sintètica dels recursos balnearis, de les aigües termals i mineromedicinals, de les instal·lacions del seu entorn i dels recursos naturals més destacats a la seva rodalia.

---

²² ÁLVAREZ CALLEJA, A, *El Balneario de Fuente Santa 1847 – 1936. Monografía de las Aguas Termominerales de Fuente Santa de Buyerres de Nava*, Oviedo, Ed Septem Ediciones, 2003.

²³ ROBA, S, ARJONA, R, MARTÍNEZ EDO, X, *Guía de Viaje por Balnearios de España*, Madrid, Ed Grupo Anaya, 2007.

3.3. L'activitat balneària a Catalunya.

De l'antiguitat de les pràctiques termals a Catalunya existeix un treball anomenat "*Aquae Calidae*" *Presencia romana a la Selva* de Jordi Merino i Serra, Josep Maria Nolla i Brufau i de Marta Santos i Retolaza fet l'any 1993. L'estudi se centra en la localitat de Caldes de Malavella a la comarca de la Selva, i recull el context geogràfic i geològic d'aquesta comarca. És una recerca centrada de manera principal a l'àmbit de l'arqueologia, on es mostren els resultats de l'excavació del Turó de Sant Grau i la possible reconstrucció gràfica d'alguna de les instal·lacions més significatives i la seva relació amb els canvis a la localitat¹.

Encara que hi ha diferents punts de coincidència entre l'Estat espanyol i Catalunya, es disposa d'un treball de A. Cardoner i Planas, *Història de la Medicina de la Corona d'Aragó (1162 – 1479)*, publicat a Barcelona el 1973. Aquest no correspon directament al moment estudiat, però fa referència a la medicina que es feia a la Corona d'Aragó a l'Edat Mitjana i ens posa en antecedents del que es feia en relació als banys. En aquesta obra es recull una part històrica i geogràfica en relació al Reialme i Ducat de Septimània, on s'emmarca el treball de l'activitat de la medicina eclesiàstica i l'assistència sanitària a l'època, la seva laïcització, la influència de l'escola de Salern, l'ensenyament de la medicina, l'exercici i els coneixements teòrics i la pràctica, així com la higiene, els banys i fins hi tot l'astrologia i l'alquímia mèdica².

Del 1780 tenim un estudi socioeconòmic realitzat per Jaume Caresmar anomenat *Discurso sobre la agricultura, comercio e industria del principado de Cataluña*, en una edició reeditada per Ernest Lluch el 1997³. És un dels textos històrics més importants de l'època, amb una visió ben estructurada amb una perspectiva

¹ MERINO I SERRA, J, NOLLA I BRUFAU, J, SANTOS I RETOLAZA, M, *Aquae Calidae. Presencia Romana a La Selva*, Sta Coloma de Farners, Ed Consell Comarcal de La Selva-Centre d'Estudis Selvatans, 1994.

² CARDONER I PLANAS, A, *Historia de la Medicina de la Corona d'Aragó (1162 – 1479)*, Barcelona, Ed Editorial Scientia, 1973.

³ JUNTA DE COMERÇ DE BARCELONA, 1780. *Discurso sobre la agricultura, comercio e industria del principado de Cataluña*, Edición a cargo de Ernest Lluch, Barcelona, Ed Altafulla, 1997.

econòmica de Catalunya, amb un clar coneixement de la realitat catalana. Entre l'ampli ventall dels temes tractats destaquen la manufactura, el comerç, l'agricultura, així com dels partits judicials, de les vagueries del principat i dels seus recursos. Destacant els que fan referència a les aigües minerals, donant indicacions de la composició, característiques, propietats, tractaments en què s'utilitzen, així com les propietats i diferents valoracions en relació a l'hostalatge de llocs com Girona, Vic, Sant Hilari de Sacalm, Puigcerdà, Castellnou de Carcolse, Tortosa, Espluga de Francolí i de Barcelona destacant la Font Groga, lloc on anaven alguns malalts a prendre les aigües.

Tampoc podem oblidar el doctor Joan Broquetas presbíter, i Salvador Broquetas apotecari, germans que porten endavant el 1790 la seva obra coneguda com *Luz de verdad y extinción de preocupaciones, tratado de las aguas thermales de la villa de Caldes de Montbuy del principado de Catalunya*, un treball pioner, en el que proposaven, amb criteris heterogenis, una classificació, en el que distingien entre aigües acidulades, termals i termopotables⁴.

Altres treballs en aquesta direcció de classificació els tenim en Francesc Carbonell i Bravo, membre de la Reial Acadèmia de Medicina de Barcelona, el qual presenta una divisió de les aigües minerals, diferenciant entre hepàtiques o sulfuroses, acidulades o gasoses, ferruginoses i salines. Més complexa fou la classificació de Mateu Orfila i Rotger que incorpora atributs terapèutics a la definició, excitants-acidulades, hidrosulfuroses-tòniques i excitants-purgants. En general, els corrents de pensament anaven en la línia de les anàlisi químiques i físiques, així com els progressos de la geologia⁵.

Dels treballs dels metges que estudien les aigües, en disposem d'un de l'any 1884, que es pot emmarcar en un context català, a l'obra feta per Alfredo Nadal,

---

⁴ BROQUETAS, J, PRESBITERO, BROQUETAS, S, 1790. *Luz de la Verdad y Extinción de Preocupaciones, tratado de las aguas Thermales de la Villa de Caldes de Montbuy, del Principado de Catalunya, sus propiedades, y precauciones, que deben observarse, para el logro de la salud en varias enfermedades*, Granollers, Ed Bernardo Pla Barcelona, Reedición bajo el soporte del Ajuntament de Caldes de Montbui, Imprenta Roca, 1984.

⁵ BATALLER, J.R, *Estudios geológicos sobre las aguas minerales de Cataluña*, Barcelona, Imprenta. Revista Ibérica, 1926.

doctor en medicina y cirugía de la facultat de Madrid, que va ser alumne intern de la de Barcelona i, membre de la Imperial Reial Societat Médica de Viena, anomenat *Compendio de Hidrología Médica Balneoterapia e Hidroterapia, con apuntes sobre todos los establecimientos principales de España y del Extranjero*, publicat a Barcelona⁶. La seva obra va ser revisada pel doctor Bartolomeu Robert, que era catedràtic de patologia mèdica a la Universitat de Barcelona i soci numerari de la Reial Acadèmia de Medicina i de les Ciències Mediques de Barcelona i primer president de la Lliga Regionalista, i un dels integrants de la candidatura anomenada dels quatre presidents⁷.

L'obra de Alfredo Nadal, prologada pel doctor Bartolomé Robert, està dedicada completament a la hidrologia i balneoteràpia, que s'ha utilitzat per molts treballs científics. En aquesta hi trobem, els principals coneixements en relació a les aigües termals, mineromedicinals i comunes, la seva distribució geogràfica i geològica, així com les seves propietats organolèptiques i fisiològiques, fent-ne una classificació molt acurada i establint les diferències en els conceptes i la terminologia. Dins de la balneologia recull estudis dels diferents tipus de banys ja siguin naturals, o artificials i per un altre costat, en relació a la hidroteràpia, els seus procediments i la utilització d'aparells. És una de les publicacions més completes en relació a l'activitat balneària de l'època.

Un dels primers estudis contemporanis que es fa a Catalunya sobre el Balneari de Cardó, és de Manuel Beguer Pinyol el 1948, anomenat *El Valle de Cardó. Monografía histórica*⁸. Aquest treball, a més de fer un estudi sobre la vall, els seus recursos naturals i la seva estructura geològica, repassa a més, la seva història. És un recorregut per la configuració de l'ordre del monestir de Cardó, les seves ermites, així com les diferents vicissituds per les que ha passat el centre, fins arribar als orígens del balneari i donar a conèixer les

---

⁶ NADAL, A, *Compendio de Hidrología Médica. Con apuntes sobre todos los establecimientos principales de España y del extranjero*, por don Alfredo Nadal, doctor en medicina y cirugía. Obra revisada por el doctor Bartolomé Robert, Barcelona, Ed Montaner y Simón Editores, 1884.

⁷ IZQUIERDO BALLESTER, S, *Bartomeu Robert i Yarzabal (1842-1902). Medicina i comprimís cívics*. TESI DOCTORAL EN TDX – 1120103-104926, Barcelona, Ed Universitat Pompeu Fabra, 2002.

⁸ BEGUER PINYOL, M, *El Valle de Cardó. Monografía histórica*, Tortosa, Ed Algueró y Baiges, 1948.

característiques de les seves fonts mineromedicinals i dels visitants que passaven per l'establiment.

L'activitat interna dels balnearis no era molt coneguda fins fa poc temps gràcies a un treball de Pere Blancafort de Roselló, de l'any 1976 anomenat *La Garriga, el Balneari i jo*, on descriu la vida familiar dels propietaris d'un dels balnearis de més projecció social de Catalunya. En el llibre es dona una visió de la vida personal de l'autor, del poble i de l'establiment, amb anècdotes de les personalitats que van hostatjar-s'hi, les festes o les activitats socials que es feien a la localitat⁹.

Un primer diagnòstic i valoració de l'estat dels balnearis a Catalunya és de l'any 1986, dins del treball *Arquitectura balneària a Catalunya*, fet per Ignasi Solà-Morales. En aquest estudi es fa un inventari de la situació del patrimoni arquitectònic dels balnearis catalans, les seves característiques constructives, del seu microentorn ambiental i paisatgístic, a més de l'organització de la vida col·lectiva i de l'activitat dins dels balnearis, o del lleure a més dels elements utilitzats a nivell tecnològic. És una posada en valor del patrimoni cultural balneari¹⁰.

La història d'un balneari destacat a Catalunya és el treball de *La Puda. Un balneari als peus de Montserrat*, fet per Gemma Estrada i Planell l'any 1989. L'estructura de l'estudi emmarca la situació geogràfica del balneari, a més de les característiques geològiques del terreny, amb les qualitats i l'anàlisi química de les aigües, així com la història del centre termal des del seu disseny, l'arquitecte que el va construir, els vincles amb la localitat d'Olesa i Esparreguera, així com l'estructura organitzativa interna i, els nivells de freqüentació¹¹.

---

⁹ BLANCAFORT DE ROSELLÓ, P, *La Garriga el balneari i jo, Cròniques, personatges i anècdotes*, La Garriga, Ed Ariel, 1976.

¹⁰ SOLÀ-MORALES, I, *Arquitectura Balneària a Catalunya*, Badalona, Ed Ketres, 1986.

¹¹ ESTRADA I PLANELL, G, *La Puda. Un balneari als peus de Montserrat*, Olesa de Montserrat, Ed Ajuntament d'Olesa. Kao Corp, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1989.

El que va ser metge i director del Balneari de Caldes de Boí, Agustín Valero Castejón, realitzà un estudi el 1990, en relació a l'*Estación Termal de Caldes de Boí*, on de manera molt sintètica, dóna una visió del balneari a l'època¹². Al treball s'expliquen les característiques geogràfiques, geològiques i històriques del lloc, així com de les instal·lacions terapèutiques de l'establiment. També proporciona un recull de dades de la flora i la fauna, així com de les propietats de les aigües, les indicacions per la cura hidrotermal, així com consells als banyistes i excursions que es podien fer per l'entorn del balneari.

A inicis de la dècada dels noranta del segle XX, es va començar a veure a través de les guies sobre balnearis, la tendència a la recuperació de l'antiga indústria balneària, amb la seva configuració més terapèutica i medicinal. Així doncs, la *Guía de las Aguas Curativas de Catalunya (Balnearios y Fuentes)*, de Josep Maria Armengou i Marsans, on es comença a fer un primer inventari dels recursos balnearis a Catalunya, d'aquells que continuen oberts, tancats o desapareguts, estableix una descripció de la seva arquitectura, la decoració, les aigües, les prescripcions o els serveis hidroteràpics entre d'altres. Hi trobem com a novetat, la incorporació de nous tractaments inscrits en la cosmètica termal, a més d'un apartat amb alguns balnearis de l'Estat espanyol i de les fonts d'aigües a les diferents comarques catalanes¹³.

Una nova obra al voltant dels balnearis és la realitzada el 1993 per Jesús Àvila Granados, anomenada *Rutas y paseos por los Balnearios de Catalunya*. L'autor fa un esboç de les estacions termals escollint-ne les set més significatives de Catalunya en el moment que va dur a terme el seu estudi. En els continguts hi ha un breu apunt de cada balneari en relació a les seves característiques, el seu entorn i algunes rutes a peu que es poden fer per les seves rodalies¹⁴.

---

¹² VALERO CASTEJÓN, A, *Estación termal de Caldes de Boí*, Madrid, Ed Gráficas Arias Montano.1990.

¹³ ARMENGOU MARSANS, J.Mª, *Guía de las aguas curativas de Cataluña. (Balnearios y Fuentes)*. Barcelona, Ed Obelisco, 1991.

D'aquest mateix autor tenim una altra obra anomenada *Els Balnearis de Catalunya* de 1994, amb una breu síntesi històrica del que han estat els balnearis més significatius, amb una cronologia de l'evolució històrica dels balnearis i alguns projectes de futur a l'època¹⁵.

Un treball de posada al dia de la situació dels balnearis a Catalunya es el d'Albert Mitjà, *Els recursos minerals de Catalunya. Les Aigües Minerals* de 1999. A l'obra es repassa la història i l'evolució del termalisme i dels balnearis a Catalunya, recollint les característiques de la situació dels establiments, la geologia, el relleu i a les surgències de les aigües, amb un complement fotogràfic antic i actual dels establiments¹⁶.

Per primera vegada al segle XXI, observem la implicació de diferents municipis termals en relació a la situació del sector, en una trobada a Catalunya, de la qual sortirà la publicació anomenada *Primera trobada de municipis d'aigües minerals i termals d'Espanya* que es farà a Caldes de Montbui el desembre de 2001. Les diferents ponències presentades parlen de l'evolució dels balnearis, de les viles termals, el marc jurídic del termalisme a Espanya, l'arquitectura, la qualitat balneària o bé, la nova tendència del turisme de salut¹⁷.

Més endavant, a la mateixa localitat es du a terme una de les obres que recopila la informació sobre l'evolució local del termalisme i dels banys, és la *Història termal de Caldes de Montbui* del 2002. Elaborada per diferents autors especialistes en àmbits específics de l'activitat termal i balneària amb un suport de recopilació documental de la història local i de les termes de Caldes de Montbui. El treball fa un recorregut passant pels banys a l'època medieval, fins

---

¹⁴ ÁVILA GRANADOS, J, *Rutas y paseos por los balnearios de Catalunya*, Bilbao, Ed Sua Edizioak, 1993.

¹⁵ ÁVILA GRANADOS, J, *Els balnearis de Catalunya. 33 Terra Nostra*, Barcelona, Ed Columna, 1994.

¹⁶ MITJÀ, A, I ALTRES, *Els recursos minerals de Catalunya. Les aigües minerals. Balnearis*, Barcelona, Ed Associació Balnearia i Generalitat de Catalunya, 1999.

¹⁷ AJUNTAMENT DE CALDES DE MONTBUI, *Primera trobada de municipis d'aigües minerals i termals d'Espanya. Turisme termal i desenvolupament local, Ponències*, Caldes de Montbui, Ed Ajuntament de Caldes de Montbui, 2001.

les memòries mèdiques, els banyistes o diferents aspectes de la vida social i de l'empresariat de la localitat¹⁸.

---

¹⁸ AJUNTAMENT DE CALDES DE MONTBUI, *Història termal de Caldes de Montbui*, Caldes de Montbui, Ed Ajuntament de Caldes de Montbui, 2002.

4. Distribució de les aigües mineromedicinals als diferents continents

La utilització de l'aigua termal i mineromedicinal és tan antiga com l'ésser humà i trobem exemples als diferents continents Àsia, Àfrica, Amèrica, Europa i Oceania, en tots els països, en totes les latituds, a les diferents altituds, però de manera principal, en llocs on la tectònica de plaques és més activa¹.

Un dels innumerables treballs fets a finals del segle XIX, permet veure la concepció del moment en relació a les aigües, segons els estudis del doctor Alfredo Nadal². El metge dóna algunes de les raons de la localització i distribució de les surgències amb les següents característiques:

Les comarques més accidentades, acostumen a ser més riques en aigües medicinals. No és presenten habitualment als cims de les altes serralades. Són abundants a la meitat inferior o a la base de les serralades. Quasi totes les fonts solen brollar a prop dels rius, cosa que s'explica per l'ocupació dels punts més baixos.

Actualment s'observa i s'estudia que les surgències o jaciments termals estan condicionats per les característiques geològiques del subsòl, entre les que cal destacar tres punts significatius:

Presència a profunditat que pot oscil·lar entre un o dos quilòmetres de roques poroses i permeables (aqüífer) que permetin l'acumulació i circulació de fluids (vapor, aigua, gas). En tots els casos, l'aigua i/o el vapor provenen d'aigües de pluja infiltrades i el gas anhídrid carbònic o sulfhídric sol tenir un fort component endogen. Un flux de calor endogen, normal, que escalfi l'aqüífer.

---

¹ GUDMUNDSSON, A.T, *Living Earth. Outline of the Geology of Iceland*, Reykjavik, Edda publishing, 2007, p 12.

² NADAL, A, *Compendio de Hidrología Médica. Con apuntes sobre todos los establecimientos principales de España y del extranjero por don Alfredo Nadal, doctor en medicina y cirugía. Obra revisada por el doctor Bartolomé Robert*, Barcelona, Ed Montaner y Simón Editores, 1884.

Existència d'una formació litològica impermeable (argila, marga, entre altres minerals) que actuï de cobertura, de manera que s'eviti la dissipació continua de l'energia del sistema termal aigua - roca³.

Els coneixements més sistematitzats en relació a les aplicacions de les aigües termals, es troben circumscrits al continent europeu, però a la resta de continents, hi ha altres cultures i civilitzacions, que han tingut una activitat destacada en l'aprofitament de les aigües mineromedicinals i termals per tractar les malalties per motius higiènics o per millorar la qualitat de vida.

A l'Orient Mitjà, hi ha nombroses fonts a l'espai que correspon tant al continent africà, com l'asiàtic, arribant fins a la zona del Mar Mort; lloc on encara es troben diferents ruïnes per testimoniar-ho, en particular a Zara, on la temperatura de les seves aigües arriba els 43°C. És igualment en aquesta regió on es troba la deu de Callichoroë, coneguda pel relat que en fa Josefo, en relació a Herodes, el qual va anar aquesta deu, a prendre les seves aigües per tractar una malaltia, de la qual milloraria, i s'hi queda a viure en el lloc, fins al final dels seus dies⁴.

Deus termals es localitzen des de a Geòrgia, el Caucas, el Turquestan al mig d'Àsia, on hi ha moltes surgències. A Turquia, i a prop d'Istanbul (Constantinoble) hi ha una deu termal anomenada Coury-les-Bains, amb una surgència de 62°C. També al lloc anomenat Bourmarboschi, es pensa, que se situen les deus que són anomenades per Homer, localitzades a prop del jaciment de Troia; les fonts de Pambouk-Kalessi i de Tchékirgué a les rodalies de Brousse, eren freqüentades per Justinià i l'emperadriu Teodora, els quals anaven a prendre les aigües per problemes de salut. A la vall de Touzla-Sou, en un espai molt escarpat, és on brollen una multitud de petits salts d'aigua salada, els quals han revestit la plana amb una capa de sediments. La temperatura de surgència de

---

³ ALBERT BELTRAN, J.F, *El calor de la Terra. Energia Geotèrmica a Catalunya*, Barcelona, Ed Departament d'Indústria i Energia, Generalitat de Catalunya, 1988.

⁴ ARNOZAN, X, i LAMARQUE, H, *Manual de hidrologia mèdica*, Madrid, Ed Imp y Lib, Médica Casa Vidal, 1914, p 11.

l'aigua de les deus, se situa entre els 78°C i els 90°C, i la seva evaporació genera diferents dipòsits de sal d'un alt nivell de puresa. Aquest lloc, ja era anomenat per Estrabó.

Als actuals Iraq i Iran, les antigues Mesopotàmia i Pèrsia, els banys de Lala eren molt freqüentats i descrits pels poetes en relació al paradís. A l'Índia, les fonts de Djamnotri són les de més alt gradient de surgència de l'Himàlaia, on la temperatura pot arribar als 89°C. En aquestes deus i segons la llegenda local del déu Mico Hanouman hi va apagar un dia la seva cua quan cremava. A les voreres del Bies s'escapen les flames d'una fissura entre les roques i brollen aigües i vapors que formen un petit estany d'aigua mineral. Al lloc anomenat Djawalamouki, acudeixen tots els anys milers de pelegrins per purificar-se amb la seva aigua. Al Nepal, a 3.439 metres d'altitud, brollen aigües termals sulfuroses, que segons els pobladors locals, diuen que a vegades van acompanyades de flames⁵.

Dins del continent africà, gairebé quasi totes les regions muntanyoses disposen de fonts termals; a Etiòpia coneguda antigament per Abissínia, tenim una regió d'intensa activitat volcànica que disposa de surgències a Ismala, així com altres d'una temperatura de 37°C a 42°C, que donaven servei als sacerdots mèdics del lloc. Arribant a Egipte, hi trobem una de les antigues fonts per a tractaments purgants, la d'Aïn-Syra a vint-i-quatre quilòmetres del Caire, i davant a les mines de Menfis. Són conegudes les aigües d'Helouan per la seva composició sulfurosa i el seu ambient clar i net.

A Tunísia, hi ha nombroses surgències principalment d'aigües salades calentes, de les quals les més conegudes són les de Korbous i Hammam-Sif. Les d'Argelia també són a destacar, ja que en elles hi domina la composició clorurada, com les deus de Hammam-Melouan, Hammam-Bou-Honefta, Hammam-R'hira, Hammam

---

⁵ ARNOZAN, X, I LAMARQUE, H, *Manual de hidrologia...*, Op. Cit., p 12.

Meskoutine, aquestes són cèlebres pel seu intens cabal i la seva elevada temperatura⁶.

Al mig de l'oceà Atlàntic, a les illes Açores, hi ha diferents rierols i manatials d'aigües termals i minerals amb una temperatura de surgència de les seves fonts que oscil·la entre els 22°C i els 98°C. A prop del cab Worcester, hi ha una font termal amb un abundant cabal.

A Madagascar, a l'oceà Índic, hi trobem diverses aigües termals, entre les més significatives les d'Antsirabé, a prop de les quals hi ha instal·lades cases per banys i canalitzades en un lloc concret amb una temperatura mitjana de surgència, entre els 36°C i 42°C; la seva composició química té similituds a les aigües de Vichy a França⁷.

En el cas de l'illa de Reunió, les aigües mineromedicinales són gasoses sòdiques, i brollen en una zona volcànica a una temperatura de 30°C i a 850 metres d'alçada. En aquesta zona també s'hi localitzen altres fonts sulfuroses i ferruginoses com les de Majatte i Cilaos⁸.

El continent asiàtic és un dels menys coneguts, però a la Xina, hi ha nombroses surgències d'aigües mineromedicinales, on hi trobem abundants fonts termals a temperatura elevada. A la vall de Chiang Jiang, a la zona del curs mig del riu del mateix nom hi ha els manatials d'aigües termals més destacats de la regió. Al Tibet, són nombroses les déus que emanen vapors; Haïtchoung, a la Manxúria, té aigües termals.

Un altre país amb una llarga tradició termal és Japó, amb unes connotacions volcàniques significatives i amb abundants manatials com els 3.000 d'aigua calenta de Beppu i estacions termals com Obama i Unzen. A més de variades déus d'aigües termals, on les de més renom són les d'Atami, d'Higasi-Yama i

---

⁶ ARNOZAN, X, I LAMARQUE, H, *Manual de hidrologia...*, Op. Cit., p 13.

⁷ DURAND-FARDEL, M, *Lettres médicales sur Vichy*, Vichy, Ed Imp Watlon, 1889.

⁸ ARNOZAN, X, I LAMARQUE, H, *Manual de hidrologia...*, Op. Cit., p 14.

Ouzen, lloc on destaca la capacitat dels seus serveis d'allotjament, per la gran quantitat de visitants i banyistes que es desplacen fins a la localitat, per les qualitats de les aigües sulfuroses, amb manantials que arriben fins els 94° C de temperatura. O en la muntanya del Fuji-San, amb manantials termals destacats com els de Yumoto i Kiga.

A Indonèsia, es troba una zona d'intensa activitat volcànica amb jaciments termals a l'illa de Java; amb fonts alcalines gasoses, així com a l'arxipèlag de les Marqueses i fonts sulfuroses a Hiva-Oa.

Al continent Americà, a les diferents serralades brollen deus a diferent temperatura, ja que és una zona de col·lisió entre plaques, on es dona una intensa activitat tectònica. Al Canadà, són significatives les deus d'aigües, destacant l'estació de Banff, situada a 1.370 metres d'altitud amb aigües termals sulfatades càlciques. A la zona d'Ontario, hi trobem nombrosos manantials, d'aigües sulfuroses a mig camí entre els llacs Huró i l'Erié. El Quebec disposa d'aigües alcalines lleugeres, i entre Montreal i Ottawa, es localitzen aigües salades i sulfuroses. La península de Kamtschaka, dins del continent asiàtic, a l'extrem de Sibèria, és un dels llocs més rics en recursos d'aigües termals.

Als Estats Units, de manera principal a tota la costa de l'oest, és un espai d'intensa activitat sísmica i, des de Wyoming, on es localitza el parc de *Yellowstone*⁹, el qual disposa de diferents surgències d'aigües termals i de guèisers, passant per Utah, conegut com el país dels mormons, és on hi ha els manantials anomenats *hot-springs*¹⁰ o fonts calentes sulfuroses que poden arribar a una temperatura de 50°C, fins arribar a Nevada o Califòrnia¹¹, on es donen nombroses *hot-pools*¹². A Nou Mèxic, al nord de Santa Fe, brollen diferents fonts anomenades "ulls calents", a prop de les quals s'apleguen nombrosos malalts.

---

⁹ FERNÁNDEZ FÚSTER, L, *Geografía general del turismo de masas*, Madrid, Ed Alianza Universidad Textos, 1991, p 180.

¹⁰ Banyes d'aigües calentes o termals.

¹¹ LOAM, J, I SOHLER, G, *Hot Springs and Hot Pools of the Southwest*, Berkeley, Ed Wilderness Press, 1985.

¹² Piscina d'aigua calenta.

Les fonts mexicanes en general són d'aigües sulfuroses amb una temperatura de surgència de 38°C.

El continent d'Amèrica del sud disposa de nombroses fonts en els diferents països que el configuren, entre els quals destaca Colòmbia, i a la ciutat de Popayán, on hi ha el volcà de Puraz, a prop del riu Vinagre, el qual està alimentat per una font en què les aigües brollen a 72°C, amb una gran quantitat d'hidrogen sulfurat, òxid de ferro, àcid clorhídric i sulfat de cal.

Altres països destacats que disposen d'aigües mineromedicinales són Guatemala, Hondures, o Nicaragua. A Veneçuela, són molt valorades les seves aigües, entre les que destaquen les de Trincherias, fonts en què la temperatura sobrepassa els 90°C. A Xile, són molt freqüentades les termes de Cauquenes, en què les aigües són salines i iodades. Brasil disposa de diferents estacions termals amb aigües gasoses, alcalines i sulfuroses. Entre les més significatives tenim les Caldas, Lambary, i Caxambu. A la república Argentina es troben deus a San Vicente. A la Patagonia, a prop d'Uspalleta, brollen en una gruta aigües termals a 2.000 metres d'altitud i unes altres fonts a Copahué, amb una elevada temperatura a 3.000 metres¹³.

Oceania i dins del continent australià, es localitzen jaciments termals importants com els de la localitat de Mataranka, on es donen diferents deus com a Wangi Falls amb salts i estanys amb aigües termals. A prop, l'illa de Nova Zelanda, la qual té a la part nord una zona de configuració volcànica amb cràters actius, com el de Ruapehu amb les destacables surgències d'aigües a elevada temperatura, produint emanacions de vapor, com els guèisers i solfatares a prop del llac Taupo o els de Rotorua, o les reserves termals de Waimangu-Wai-o-Tapu, o de Te Puia.

Fent un repàs final al continent europeu, hem de destacar la riquesa termal d'Islàndia. Situada en un lloc de contacte entre les plaques Eurasiàtica a l'est i la Nord-americana a l'oest. És un país amb intensa activitat volcànica, entre els més

---

¹³ ARNOZAN, X, I LAMARQUE, H, *Manual de hidrologia...*, Op. Cit., p 15.

coneguts Eldfell, Oraefi, l'Hekla i el Grimsvötn. Les manifestacions geotermals són en forma de fumaroles, sulfatares, pous de fangs bullents, guèisers i manantials d'aigües calentes. Disposa de més de vuit-centes deus d'aigües termals i mineromedicinals, amb importants manifestacions de guèisers entre els quals hi tenim el d'Haukavalurr i el de Strokkur. Les principals àrees de surgència les trobem Grimsvötn i Torfajökul, a més d'un estany anomenat el Blue Lagon a prop de Reykjavik.

A Irlanda, no es coneix de manera suficient la seva tradició termal, però havien llocs de surgències d'aigües ferruginoses com els Balnearis de Ballyspellan-Spa o el Brownston-Spa, considerat al segle XIX, com el que disposava de millors instal·lacions i més elegant o el de Johnstown¹⁴. També es pot destacar la localitat de Lisdoonvarna, on hi ha un dels antics balnearis de l'època, que manté les seves instal·lacions, encara que sols ofereix els serveis hidropinics.

Als països escandinaus com Suècia és de destacar Sunne, amb el Balneari de Selma Lagerlof, així com Finlàndia, que és un altre país amb tradició termal, amb el Balneari de Naantali, com el més important.

A les illes Britàniques, i concretament al Regne Unit, es localitzen diferents llocs amb deus d'aigües mineromedicinals a la zona sud algunes sulfatades com a Bath, en que les aigües arriben a 50°C, amb característiques alcalines a Matloch, Buxton, Brighton, o Tumberge Wells¹⁵. També deus d'aigües salades en Bridge of Allan, altres, en les que van associats els sulfats, Leamington, Cheltenham, o amb sulfurs, Harrogate¹⁶. Al centre i sud del País de Gal·les hi ha els balnearis de Llanwrtyd Wells i Llandrindod Wells, que disposen de centres estructurats al voltant de zones enjardinades¹⁷. Al nord del país, concretament a Escòcia, la localitat de Strathpeffer, va estar una de les localitats balneàries més freqüentades per la reialesa anglesa¹⁸.

¹⁴ NADAL, A, *Compendio de Hidrología...*, Op. Cit., p 335.

¹⁵ FAWCETT, T, *Bath History. Volume IV*, Bath, Ed Millstream Books, 1992.

¹⁶ MITCHELL, W.R, *Harrogate Past*, Guildford, Surrey, Ed Phillimore & Co Ltd, 2001.

¹⁷ OSBORNE, B, *Llandrindod Wells*, Brighton, Beard Digital, 1999.

Al continent europeu, França és un dels països amb un potencial més important tant amb les aigües marines com les aigües termals i mineromedicinals, la qual ha resistit el pas del temps en l'actualització dels seus establiments balnearis. Encara continuen estant com un referent entre els que destaquen Luchon els Pirineus¹⁹, o els de Vichy²⁰, preferit de l'aristocràcia francesa, Evian, situat a l'estany de Lemán, Aix les Bains o Vittel, amb aigües clorurades sòdiques com Salins-Moutiers, o L'Echaillon, i La Motte, Saint-Gervais, i Brides, Saint-Martin-Lantosque.

A Bèlgica, destaquen les fonts termo-minerals de Chaudfontaine, Court Saint-Etienne, o l'estació de Spa, coneguda per les aigües bicarbonatades gasoses, així com els seus passejos, galeries i pavellons.

Al centre d'Europa, Alemanya és un dels països que disposa d'una tradició amb els tractaments termals, on es poden destacar les aigües clorurades sòdiques, entre les més significatives a les localitats de Badenweiler i Baden Baden²¹. Aquesta darrera com ciutat termal a la Selva Negra a prop del Rin o, Wiesbaden, al costat de la seva ribera, han mantingut des de més de quatre segles la seva activitat balneària i disposen de diverses fonts d'aigües termals a Soden, Hombourg, Kreuznach, Kissingen, o les termals simples com les de Wildbad, Schlangnbad o Pyrmont.

La reialesa austríaca serà promotora ja en el segle XIX de la renovació de diferents establiments termals, on destaquen les estacions de Ischl a l'alta Austria o Baden, a prop de Viena o també Bad-Gastein, com a centre balneari destacat.

---

¹⁸ FINLAYSON, C, *The Strath. The biography of Strathpeffer*, Scotland, U.K, Edinburg, The Saint Andrew Press, 1979.

¹⁹ ROZET, G, *Luchon. Reine des Pyrénées*, Paris, Ed E Baudelot, 1922.

²⁰ DURAND-FARDEL, M, *Lettres médicales sur Vichy*, Vichy, Ed Imp Watlon, 1889.

²¹ LA ILUSTRACIÓN ESPAÑOLA Y AMERICANA, *Salón de la ruleta en Baden Baden*, Número XXIX, de 1 Agosto, Madrid, Ed Abelardo de Carlos, 1872.

Suïssa és un país muntanyós i en part explica la diversitat de terrenys i en certa mesura la varietat de fonts termals, entre les més destacades les fonts salabroses les de Rheinfelden, Willdeg, Bex; clorurades i sulfatades a Baden, amb més de dinou deus; sulfatades càlciques a Loueche; sulfurades a Schinznach, Lavey, Gurnigel o Yverdon; o bé les ferruginoses a Sant Moritz, purgants a Birmenstorf i termals simples a Ragatz-Plaefels.

A diferents punts d'Europa l'escorça terrestre manifesta la seva activitat volcànica a través de diferents esquerdes amb roques ígnies²². Una d'aquestes zones es Itàlia, on és considerable el nombre de diferents surgències d'aigües principalment calentes, les més significatives són hipertermals com Abano a 86°C; Ischia, casi a prop del 100°C; Salso Maggiore, Porretta. A la Vall de Brembana, a prop de Bergamo, es troba el balneari de Sant Pellegrino amb aigües una surgència a temperatura de 27°C, son clorurades sòdiques, sulfatades i bicarbonatades, disposant d'unes instal·lacions d'alt nivell. Hi ha altres surgències d'aigües poc mineralitzades com les de Bormio, Abano, Battaglia, o sulfhídriques Acqui, Vinadio, Valdieri, o sulfatades càlciques fredes a San Pellegrino o les de la Toscana. A Bagni di Luca, San Giuliano i Monsumano, on es practica principalment la sudació a les grutes naturals. Les fonts salades són també abundants, quasi totes calentes com les de Montecatini²³.

Hongria disposa d'una gran diversitat de deus d'aigües minerals fredes i calentes ja utilitzades pels romans a l'actualitat amb més de cent balnearis. Com les aigües mineromedicinals i termals de Tatra-Fured; aigües alcalines molt fortes, Kovaszna; bicarbonatades càlciques, Kaprina-Tepliez, Buda-Pest, a la ribera del Danubi, amb més de deu balnearis i trenta surgències termals; carbonatades ferruginoses, Baraton Fured, Elopatak, o d'altres localitats amb diferents tipus d'aigües que generen una nombrosa concurrència com: Borszek, Lipik, Gleichenberg o Szobrancz.

²² DEPARTAMENT D'INDUSTRIA I ENERGIA, *La Calor de la Terra. Energia Geotèrmica a Catalunya*, Barcelona, Ed Generalitat de Catalunya, 1988.

²³ ARNOZAN, X, I LAMARQUE, H, *Manual de hidrologia...*, Op. Cit., p 20.

Romania disposa de nombroses deus d'aigua termal, més de la tercera part d'Europa, aproximadament unes tres mil, i més de cent cinquanta estacions termals²⁴. En algunes encara es poden veure restes d'època romana, destaquen les de Puclosa, molt sulfuroses, o en general clorurades sulfhídriques les de Calciulata, Calimanesi i Govora o les Baltatzescl, les de Slanic, Bâile Herculane, Geoagiu o el Balneari d'Eforie Nord, a les platges del Mar Negre, amb estacions anomenades bioclimàtiques. La majoria dels establiments disposen d'unes bones instal·lacions.

A la república de Txèquia, una de les localitats més destacades és Karlovy Vary²⁵ – Carlsbad -, localitat a la vall del riu Tepla, que recull aigües termals de multitud de fonts, la més gran és l'anomenada Vridlo a 73°C. En aquesta zona els habitatges de la població disposen d'aigua termal a les seves instal·lacions²⁶. Pel seus balnearis passaren visitants destacats com Johann Sebastian Bach, Ludwin van Beethoven o Pere el Gran de Rússia, Francesc Josep d'Austria, Frank Litz, Frederic Chopin, Johann Wolfgang von Goethe, Karl Marx. Altres localitats que tenen un pes important pels seus manantials d'aigües mineromedicinales són: Marienbad – Mariánske Lázně i Franzensbad²⁷.

A Bulgària, una de les localitats més conegudes per la seva activitat termal és Hissar. Encara que a disset quilòmetres de la capital Sofia, és conegut el Balneari de Bankya per les seves aigües que brollen per sobre dels 36°C; juntament amb les anteriors destaca Kjustendil.

Entre els antics pobles que destaquen per la seva tradició balneària tenim l'actual Grècia, la qual disposa de nombroses deus calentes des de l'antiguitat com les d'Edipso, i altres sulfhídriques, a les Termopiles, Pétradjik o Lesvos, la qual disposa de cinc estacions balneàries. Sense oblidar Santorini, una illa de l'Egeu a

²⁴ MOLDOVEANU, M, *Ciudades termales en Europa*, Barcelona, Ed Lunweg, 1999, p 301.

²⁵ IBÍDEM., p 302.

²⁶ AUGUSTIN, M, I ALTRES, *Karlovy Vary A World-Famous SPA. History-Presence-Opportunities*, Karlovy Vary, Ed Cooperation: Matin Janous, 2004.

²⁷ MOLDOVEANU, M, *Ciudades termales...*, Op. Cit., p 320.

la qual hi trobem en mig del golf un cràter on es pot banyar-se a les aigües calentes i sulfuroses²⁸.

Un dels països que ha estat poc estudiat en relació a la seva riquesa termal és Rússia, encara que alguns treballs donen referència de deus a les planes septentrionals, on es troben algunes deus d'aigües minerals, però a les proximitats del Bàltic amb diferents punts del territori, hi ha diferents llocs on es localitzen espais amb llots, a la zona del Caucas, com les de Petersquelle²⁹. A una certa altitud, es poden trobar surgències termals amb aigües ferruginoses bicarbonatades més aviat fredes, a localitats com: Abastummann, Pietigorsk, o alcalines a Essentouki, o Borjom. En litoral rus a la mar Negra, de clima mediterrani hi ha diferents estacions balneàries com la de Scotchi, Adler o Touapse.

---

²⁸ FERNÁNDEZ FÚSTER, L, *Geografía general del turismo de masas*, Madrid, Ed Alianza Universidad Textos, 1991, p 416.

²⁹ NADAL, A, *Compendio de Hidrología...*, Op. Cit., p 8.

4.1. Distribució de les aigües mineromedicinales a Espanya i a Catalunya

Les relacions fonamentals de les aigües amb el sòl són de dos tipus: espacials i físico – químiques. Les primeres, donant una explicació d'ubicació, i, les segones, en relació amb les característiques geològiques que són presents, en el lloc on es troben¹.

Al segle XIX, es va començar a establir, en el conjunt d'Espanya, una agrupació provincial i regional dels diferents manantials i balnearis, integrats en nou zones o regions hidrològiques, les quals inclouen els diferents balnearis. S'ha de tenir present que la superfície de les regions hidrològiques, no correspon a la seva totalitat amb la superfície del territori espanyol, ja que es donen zones, on els recursos hídrics no s'havien inventariat.

Els criteris regionals, a més de tenir un component hídric, seran adaptats en relació, a la seva ubicació amb vincles mediambientals al lloc de surgència dels manantials, la superfície, temperatura, ambient, en el que els límits no es fixaven per caràcters geològics sinó pels hídrics en relació a les afinitats entre factors climàtics, segons els criteris acceptats per diferents metges a l'època com Alfredo Nadal, X. Arnozan i H. Lamarque o Hipólito Rodríguez Pinilla, eren les següents:

Primera regió Pirinaica. Constituïda per un territori compres entre el riu Ebre i els Pirineus, "límits naturals" que encerclaven les províncies de Girona, Barcelona, Lleida, part de Tarragona, de Saragossa i Navarra, així com les d'Oscas, Guipúscoa i Àlava, amb una extensió de 67.509,90 quilòmetres quadrats. Aquesta regió correspon a la isoterma² + 13°C, isoquímica³ + 4°C, i isòtera⁴ + 20°C.

¹ BATALLER, J.R, *Estudios geológicos sobre las aguas minerales de Catalunya*, Barcelona, Imprenta, Revista Ibérica, 1926.

² ISOTERMA, línies curves determinades per tots els punts de la terra que tenen la mateixa temperatura mitja anual.

³ ISOQUÍMENA, línies curves determinades per tots els punts de la terra que tenen la mateixa temperatura i que expresa la més freda.

⁴ ISÒTERA, línies curves determinades per tots els punts de la terra que tenen la mateixa temperatura que expresa la més càlida.

En elles hi ha localitzades fonts sulfuroses com Caldes de Boí, Panticosa, clorurades-sòdiques, com Cestona i azoades com Alzola o Urberuaga.

Segona regió Cantàbrica. Ocupa l'espai que hi ha, entre el mar Cantàbric i la serralada del seu mateix nom. Comprèn les províncies de Biscaia, Santander i Oviedo, amb una extensió de 18.250,46 quilòmetres quadrats. La seva isoterma es +10°C.

En aquesta regió brollen aigües sulfuroses fredes i calentes, azoades, i bicarbonatades, com Prelo, la Hermida, Caldas de Oviedo i Borines, entre les més importants.

Tercera regió Galaica. Limita al nord i oest per l'oceà Atlàntic, a l'est amb Astúries i al Sud amb Portugal, compren les quatre províncies gallegues, amb una extensió de 29.355 quilòmetres quadrats. La isoterma és +12°C.

És abundant en aigües minerals ferruginoses a Incio, sulfuroses a Lugo, Guitiriz, Cortegada, bicarbonatades en Mondáriz, Verin i clorurades a les Caldas de Reyes.

Quarta regió Central del nord. Comprèn la plana de Castella i té per límits al nord, la serralada Cantàbrica, a l'est de l'Ebre i serra Ministra, al Sud la serra Carpeto-Vetonica i a l'oest, la serra de Gredos. Inclou les províncies d'Àvila (dues terceres parts), Burgos, Lleó, Logronyo, Navarra (dreta de l'Ebre), Salamanca, Segòvia, Sòria, Valladolid i Zamora, amb una extensió de 89.448,83 quilòmetres quadrats. Les seves oscil·lacions tèrmiques i baromètriques són brusques, arribant assolir la màxima de 46°C, i la mínima entre -11°C i 17°C.

El tipus d'aigües que brollen dins d'aquesta zona són ferruginoses i sulfuroses a Ponferrada, sulfhídriques termals a Ledesma, bicarbonatades a Sobrón i clorudades sòdiques a Arnedillo.

Cinquena regió Central sud. Limitada al nord per la serralada Carpeto-Vetónica, a l'est per les fonts del Tajo, al Sud per la serralada Morena, a l'oest per Portugal, comprèn part d'Àvila, Badajoz, Càceres, Ciutat Reial, Toledo, Madrid i Guadalajara amb una extensió de 100.894,37 quilòmetres quadrats.

Les fonts minerals que disposa són sulfatades càlciques com Sacedón, salines i sulfuroses com Trillo, de sulfat sòdic magnèsic, com les de Loeches, Vacia-Madrid i Coslada, termals a Montemayor i sulfhídriques secundàries com El Molar.

Sisena regió Oriental. Limitada al nord per l'Ebre, a l'est pel Mediterrani, al sud per les serralades d'Almansa i Concentaina i a l'oest pels cims del Tarancón al Moncayo, compren les províncies de Tarragona i Saragossa (a la dreta de l'Ebre), Castelló, València, Conca, Terol i Balears, amb una extensió de 65.860,66 quilòmetres quadrats.

Les seves fonts minerals principals són: bicarbonatades-càlciques com Bellus, sulfuroses fredes com Santa Ana i bicarbonatades com Onteniente i Siete Aguas. Gaudeix d'un clima suau, amb temperatures de +17°C a +15°C, i en els punts més alts de +7°C a + 11°C.

Setena regió del Sud-est. Confinada al Nord, amb la regió Oriental; a l'oest amb els llacs de Ruidera i al Sud i l'est amb el Mediterrani. Comprèn les províncies d'Alacant, Albacete, Múrcia i Almería, amb una superfície de 41.017,75 quilòmetres quadrats. Les fonts minerals més importants són fredes entre les quals hi ha les de Benimarfull, sulfuroses fredes; les sulfatades termals de Bussot, les salines de Fortuna, les ferruginoses de Vélez Rubio i les bicarbonatades de serra Alhamilla. La seva Isoterma és de +18°C a +21°C (Ècija).

Vuitena regió Bètica ó Meridional. Aquesta regió se situa entre la serra Morena al Nord i el Guadiana a l'oest, a l'est la regió que acabem d'anomenar i al Sud l'oceà

Atlàntic i la mar Mediterrània, amb una superfície de 79.112,44 quilòmetres quadrats, amb les províncies de Cadis, Còrdova, Granada, Huelva, Jaen, Màlaga i Sevilla.

Els manantials més importants són d'aigües sulfuroses fredes de Carratraca, bicarbonatades ferruginoses, com les de Lanjarón i Marmolejo, azoades com l'Aliseda i les salines de Chiclana i San Telmo. Les seves temperatures mesurades oscil·len segons l'alçada de les comarques de +10°C a +16°C.

Novena regió Canàries. Comprèn les illes de Santa Cruz de Tenerife i La Palma amb una superfície de 7.266,70 quilòmetres quadrats.

En relació a les poblacions amb aigües minerals estudiades en aquesta recerca a Espanya tindriem una primera regionalització o zonificació (quadre 1), permet disposar d'un inventari elaborat al 1882, de les localitats amb aigües minerals, fen un total de 1087 surgències a l'època del cens⁵. Segons les dades de, l'*Anuario Oficial de las Aguas Minerales de España*⁶, realitzat per Anastasio García López, Mariano Carretero, Benigno Villafranca, Marcial Taboada i Leopoldo Martínez Reguera i publicat al volum II de 1883⁷.

De manera conjunta als vincles hidrològics relacionats amb la localització, es donaran els vinculats amb els diferents entorns mediambientals, amb la corresponen component climàtica, dins de l'espai establert⁸. L'estudi i aprofitament dels diferents factors del clima a l'època introduirà el concepte d'estació climàtica, junt a les variants d'estiueig o hivern⁹. Es donarà a més una diferenciació, dins de la denominació d'estació amb clima de muntanya o clima marítim, en funció del valor principal de les temperatures.

⁵ CARRETERO, M, TABOADA, M, *Anuario Oficial de las Aguas Minerales de España, Año 1889*, Madrid, Ed Manuel Muniesa de los Ríos, 1890.

⁶ GARCÍA LÓPEZ, A, CARRETERO, M, VILLAFRANCA, B, TABOADA, M, MARTÍNEZ REGUERA, L, *Anuario Oficial de las Aguas Minerales de España. Tomo II*, Madrid, Ed Establecimiento Tipografico de M. Muniesa, 1883.

⁷ Veure annexes número 4, p 529.

⁸ CASTELLS, R, *Riqueza hidro-mineral y climatológica de España*, Madrid, Imp Ricardo F de Rojas, 1883.

⁹ TABOADA, M, *Anuario de Hidrología Médica. Vol I*, Madrid, Imp Carlos Bailly-Bailliere, 1870.

La diferenciació es complementa considerant trets de la pressió baromètrica, higromètrica específiques de l'entorn, utilitzades en l'aprofitament de l'aplicació dels diferents tractaments, segon les èpoques de l'any. El resultat és una tipologia d'ubicació espacial dels establiments balnearis (figura 2), poblacions o ciutats, sobre les que recaurà la denominació de ciutat d'estiu o hivern, determinat pel comportament de la seva freqüentació.

Figura 2.

Distribució hidrogeogràfica de les regions hidrològiques en 1870 a Espanya

1a. Nord-est Pirenaica, 2a. Nord o Cantàbrica, 3a. Nord-oest Galaica, 4a. Plana Central Nord, 5a. Plana Central Sud, 6a. Oriental, 7a. Sud-est, 8a. Bètica Meridional, 9a. Canàries

Font: Elaboració a partir de Taboada, M, *Anuario de Hidrología Médica*, Vol I, Madrid, Imp C Bailly-Bailliere, 1870, Nadal, A, *Compendio de Hidrología Médica. Con apuntes sobre todos los establecimientos principales de España y del extranjero*, Barcelona, Ed Montaner y Simón Editores, 1884.

Quadre 1. Zones i regions hidrològiques de les estacions termals i balnearies a Catalunya i l'Estat espanyol

Regions hidrològiques	Províncies	Localitats balnearies i balnearis
Primera. Nord-est Pirenaica	Girona, Barcelona, Tarragona Lleida, Osca, Zaragoza (esquerra de l'Ebre) Navarra (esquerra de l'Ebre), Alava (Sud de la serra), Guipúscoa.	St C. Farners, Caldetes, C.Malavella, C.Montbui, Vallfogona, Cardó, Caldes de Boi, Paracuellos, Belascoain, Sobrón, Cestona
Segona. Nord o Cantàbria	Biscaia, Santander, Oviedo.(Astúries)	Echano, Urberuaga de Ubilla, Prelo, Borines.
Tercera. Nord-oest Galaica	Lugo, Corunya, Pontevedra, Orense.	Céltigos, Guitiriz, Incio, Arteijo, Carballo, Caldas de Cuntis, La Toja, Fuente Nueva, Cortegada, Carballino
Quarta. Plana Central del nord	Zamora, León, Palencia, Burgos, Soria, Logronyo, Navarra (dreta de l'Ebre) Segovia, Valladolid, Salamanca, Àvila (Nord de la serra).	Almeida, Ponferrada, Corconte, Grávalos, Medina del Campo, Retortillo, Ledesma, Santa Teresa,
Cinquena. Plana Central del sud	Ávila (Sud de la serra), Cáceres, Badajoz, Ciutat Reial, Toledo, Madrid, Guadalajara.	Montemayor, Valdelazura, Alange, Salvatierra B, Fuencaliente, El Salobral, Hervideros F, Puertollano, Moralzarzal, M. Loeches, Trillo, Sacedón,
Sisena. Oriental	Conca, Terol, Saragossa (dreta de l'Ebre) Castelló, Balears, València.	Valdeganga, S Aragón, Tiermas, Montanejos, Siete Aguas, Burjasot, Chullilla, Fuente Podrida, Molinell,
Sétena. Sud-est	Alacant, Albacete, Murcia, Almeria.	Benimarfull, Busot, Ntra Sa Orito, Salinetas, San José, Villatoya, Fortuna, Archena, Alhama M, Alfaro, Lucalena,
Vuitena. Bética Meridional	Granada, Jaén, Córdoba, Málaga, Sevilla, Huelva, Cádiz.	Alhama N, Graena, Malaha, Lanjarón, Zujar, Fuente Alamo, Jabalruz, Aliseda, Marmolejo, Villaharta, Carratraca, Pozo Amargo, San Telmo, Paterna,
Novena. Canària	Illes Canàries.	

Font: Elaboració pròpia a partir de: Nadal, A, *Compendio de Hidrologia Medica Balneoteràpia e Hidroteràpia*, Barcelona, Ed Montaner y Simón Editores, 1884, i Arnoz, X, Lamarque, H, *Manual de Hidrologia Médica*, Madrid, Ed Imp y Lib Médica Casa Vidal, 1914.

5. Corrents de pensament, conceptes i definicions.

Als nostres avantpassats, els resultava difícil donar una explicació, a les accions guaridores que produïa l'aigua sobre l'organisme. Per tant, inicialment pensaven que es devia a la voluntat d'uns éssers superiors i en aquest sentit, l'explicació tenia un component màgic i religiós, davant de la manca de comprensió de la fenomenologia. Podríem dir, que les deus termals i mineromedicinales, suposaven llocs on s'imbricava el món conegut amb el desconegut, a causa dels resultats sobre les persones i les seves dolences.

Els pobles primitius ja coneixeran les propietats guaridores de les aigües, però dins de la cultura occidental, els grecs seran els primers a sistematitzar i canalitzar part dels seus resultats benefactors, en establir vincles simbòlics i cultes, entre els seus deus, com el cas de Delfos, on hi havia un *nymphaeum* un monument dedicat a les nimfes, a la deu de Castalia, que facilitava tant el ritus, com les pràctiques higièniques i termals.

Les nimfes o nàiades eren suposadament deesses benefactores de les aigües i protectores que suposaran una prolongació del culte matriarcal a la gran deessa mare, de tots els altres deus, generadora de la vida, protectora, amant dels animals i les plantes, que donava una nova vida als morts. Es circumscriu al món subterrani: les grutes, els manantials i als rius subterranis, els quals eren considerats en els seus orígens històrics com els seus canals uterins, pels quals manava la vida que s'expandia per tota l'escorça de la terra¹.

Les cultures arcaïques com Mesopotàmia, Egipte, disposaven d'un cert grau de complexitat i ja lluitaven contra les malalties, no obstant, serà la racionalitat grega i alguns postulats filosòfics com els de Tales de Milet fundador de l'escola jònica a finals del segle VI a C., que proposen considerar l'aigua com el principi primitiu

---

¹ HUMBERT, J, *Mitologia grega y romana*, Barcelona, Ed Gustavo Gili, 1985, p 97.

que engendra a la vegada els diferents elements, la terra, l'aire i el foc². Aquesta cosmogonia grega té uns marcats trets orientalitzants, ja que en certes cultures es concedeix a l'aigua el primer lloc. Més endavant les aigües es classificaran en funció de les seves qualitats: Es podria dir, que es farà una diferenciació, segons la presència o absència de moviment energètic intern, a més d'avaluar consideracions en relació a la seva constitució, pesada o lleugera, o si més no, amb minerals o desmineralitzada³.

En el segle IV a C., la racionalitat del pensament grec és més evident, i en particular dins de la línia aristotèlica, ja que la utilització d'una metodologia d'anàlisi científica per a tots els elements de la naturalesa, esdevé fonamental. El coneixement de l'acció guaridora de les aigües tindrà una ampla projecció dins de la seva societat, ja que disposaven a manera de centres de salut, amb manantials que facilitaven les pràctiques hidroteràpiques, tal era el cas dels ubicats a la zona de Cnido, Cos, Rodes, entre d'altres. La concentració de malalts on es donaven aquestes surgències termals afavorien la difusió dels coneixements mèdics i terapèutics, arribant a constituir-se veritables corporacions i escoles de metges, dins de diferents línies de pensament, destacant la que ha arribat fins els nostres dies com la inspirada per Esculapi⁴ els quals utilitzaven el bany d'una manera ben organitzada, com els establerts als jardins de la Tachinia, el de Titana en el Peloponès, el de Tithorea a la Focia, el d'Egio, el de Coroné amb la seva famosa font de Platé, el de Pergam i el d'Atenes, que segons Jenofont disposava d'una abundant font termal.

D'aquesta manera la medecina grega donarà un fort impuls al guariment hidromineral, on l'articulació de l'instin, la causalitat, el tanteig, i l'observació seran les pautes bàsiques⁵. En aquesta època a les aigües minerals i termals se'ls conferia la condició d'agents terapèutics, i, concretament Hipòcrates, mitjançant la seva obra difosa a través dels seus successors: Draco, Polibi, Praxàgoras,

² LÓPEZ PIÑERO, J.M^a, *Breve historia de la medicina*, Madrid, Ed Alianza Editorial, 2005.

³ ARMIGO VALENZUELA, M, SANMARTÍN BAICOA, J, *Curas Balnearias y Climáticas Talasoterapia y Helioterapia*, Madrid, Ed Complutense, 1994, p 59.

⁴ Asclepiades era considerat el deu grec de la medicina.

⁵ ARMIGO VALENZUELA, M, SANMARTÍN BAICOA, J, *Curas Balnearias...*, Op. Cit, p 19.

Díodes i Petro, que portaran endavant els postulats del seu mestre, recomanen els tractaments hidroteràpics ocupant-se de l'ús de les aigües en diverses afeccions. Estan en aquesta època al càrrec de les pràctiques termals els sacerdots dels temples.

Els romans segueixen la tradició i es tornaran hereus de la mitologia grega, continuaran amb el culte a les nimfes, però dessacralitzant en part la tradició grega, perden aquests antics i simples llocs de culte. El protagonisme social anirà a favor dels nous llocs circumscrits en un primer moment en un entorn privat dins de l'època republicana, per passar més endavant a les grans edificacions termals imperials públiques. Espais reconvertits en llocs d'oci, de lleure i d'esbarjo, perden tot aquell contingut mítico-religiós, a favor d'un pragmatisme aplicat més al resultat. La finalitat primordial dels tractaments balneoteràpics dels romans era produir la sudoració, per la qual cosa s'establien a les termes circuits d'aigua a diferents temperatures, amb piscines d'aigua calenta, tèbia i freda, estufes seques i banys de vapor de manera principal encara que els fangs també eren utilitzats⁶.

Al segle I a C i, segons Marc Vitruvi Pol·lió, arquitecte de Juli Cesar, a Roma les termes i dins de les mateixes els banys públics, constaven de diferents dependències o estances - *frigidarium*, *tepidarium*, *caldarium*, *natatio*, entre les més destacades -, amb una vessant higiènica i terapèutica⁷. Les termes romanes imperials, tenien una important funció social de trobada i recreativa, que els emperadors fomentaven⁸.

Alguns dels metges destacats grecs com Esculapi o Antoni Musa deixeble de l'anterior al segle I a C, exerciran la medicina a Roma i recomanaven els banys calents i freds. Amb els banys freds, Musa guarirà a l'emperador Octavi August d'una greu malaltia nerviosa i això li donarà un gran renom⁹. L'acció saludable del

---

⁶ REDAVID, G, *Terme Romane e vita quotidiana*, Roma, Ed Edizione Quasar, 1989, p 11.

⁷ LOMBARDI, L, CORAZZA, A, *Le Terme di Caracalla*, Roma, Ed Fratelli Palombi Editori, 1995, p 13. Les termes de Neró, Agripa, Vespasià, Aurelià, Tito eren importants, però les més grans i destacades seran les de Caracal·la, amb una capacitat de quatre mil persones.

⁸ TAGLIAMONTE, G, *Terme de Diocleziano*, Milano, Ed Electa, 1998.

⁹ REDAVID, G, *Terme Romane...*, Op. Cit., p 11.

bany arrelà al món romà, amb referències a la seva utilització per l'enciclopedista Plini el Vell, a través del seu llibre XXXI de les Histories Naturals, on fa esment a les pràctiques hidroteràpiques i la seva utilització de manera preferent durant més de set segles.

El seu valor terapèutic va ser defensat pel propi Galè, més tard, per Heròdot, dins dels seus coneixements mèdics, arriben a puntualitzar principis bàsics d'aquestes cures, a més, dels llegats de Cels i Vitruvi, que acrediten la utilització de les aigües com agent terapèutic. Els textos mèdics antics que han arribat fins a nosaltres, començant pel conjunt de tractats coneguts sota el nom de "*corpus hipocraticum*" donen molta importància a la naturalesa de les aigües, amb dues tendències que caracteritzaren la medicina hipocràtica¹⁰. Per un costat, la que tenia una visió holística del medi ambient, a la qual l'aigua, així com l'aire i la localització espacial, està íntimament connectada amb la producció i el manteniment de la salut. L'altra visió molt esquematitzada de l'ambient, que reflexa la predilecció grega per les categoritzacions absolutes a l'esquema hipocràtic, les malalties que s'observaven en un tipus de clima rarament apareixien a un lloc que presentes condicions climàtiques oposades o diferents.

La desconfiguració del món romà suposarà canvis importants a les infraestructures urbanes, a les estructures socials i en els coneixements centrats en l'art i la ciència. És un nou model emergent que configura una nova societat, on la supervivència i la salut passen a ser les primeres necessitats. La funcionalitat del poder beneficiós de les aigües termals i mineromedicinals es mantindrà, però des d'un sistema més empíric, de supersticions i creences al marge de cap sistema racional. La medicina grega i romana veu com el seu racionalisme començarà a passar a l'oblit, durant els últims segles¹¹.

---

¹⁰ LOMBARDI, L, CORAZZA, A, *Le Terme di Caracalla*, Roma, Ed Fratelli Palombi Editori, 1995, p 19

¹¹ ARNOZAN, X, LAMARQUE, H, *Manual de hidrologia médica*, Madrid, Ed Imp y Lib Médica Casa Vidal, 1914, p 136.

El nou desenvolupament que prenen les ciutats d'occident, al segle XI, es veurà sota el suport del cristianisme, el qual contribuirà al despertar de la vida afectiva – que després quedarà embotada per les exageracions d'arropament místic -, fet que donarà un fort impuls a l'activitat sanitària. El cristianisme sabrà desplegar una ordenada assistència sanitària en els segles que les condicions socials van ser més caòtiques i serà en els claustres on se centrarà de nou l'activitat sanitària desenvolupada pels monjos. A Itàlia tenim el punt de partida d'una nova medicina racional, duta endavant segons les regles de Sant Benet de Núrsia, ja que els monjos de Montecassino, tenien l'obligació de prendre sota la seva custòdia els malalts i prestar-los assistència¹². Més endavant els pseudoconeixements mèdics passaran a una nova institució, la universitat, a la qual s'incorporen els sistemes dels banys termals, però no arrelaren amb força entre la comunitat de metges de l'època.

El primer despertar de la medicina medieval tindrà lloc en certa manera a l'escola de Salerno, on es continuarà parlant grec i seguien part de les tradicions mèdiques gregues. La ciutat havia estat a l'antiguitat un centre balneari amb famoses fonts medicinals i encara, era un lloc de visita obligada dels malalts. Això, ajuda al manteniment d'una petita classe mèdica, amb les seves teories, considerada per alguns sectors el referent de la ubicació de la primera facultat de Medicina¹³.

No serà fins el segle XV, dins d'un cert període de canvis i transició, que els nous sistemes mèdics aniran donant-se suport amb les institucions educatives i en els físics, químics o metges formats o influïts per les universitats, junt amb el suport dels governants i dels grups dirigents de la societat, els quals mostraran un clar interès pels problemes de salut.

La recuperació dels autors de l'antiguitat com Hipòcrates, Galè i que juntament a Rasis i Avicena, portarà diferents dificultats, pel que suposava introduir els seus

---

¹² FAHRAEUS, R, *Historia de la Medicina*, Barcelona, Ed Gustavo Gíli, 1956, p 240.

¹³ FAHRAEUS, R, *Historia de...*, Op. Cit., p 243.

escrits en un món ja dividit ideològicament. Es constituirà una nova corrent doctrinal la qual es basarà el sistema mèdic a l'Europa medieval, amb la filosofia natural d'Aristòtil com a suport teòric i el llatí com a llengua de comunicació i de transmissió del coneixement científic¹⁴. Sense oblidar, que la indiscutible i sobirana de totes les ciències a l'època era la teologia, totes les demés quedaven supeditades i en aquest sentit l'escolàstica dels últims segles de l'Edat Mitjana. Va ser una gran tentativa per ajuntar la fe amb la ciència fusionar el dogma eclesiàstic amb la filosofia antiga i el sistema aristotèlic, fet que es produirà més endavant¹⁵.

De totes maneres entrem al segle XVI i XVII, mantenint-se encara algunes de les idees de Felip Auréol Teofastre Bombast de Hohenheim, conegut com Paracels¹⁶. És una època de constants canvis i amb nous i diferents corrents de pensament i sistemes, que aniran des de les teories mecanicistes de Renè Descartes (1596-1650), passant per les panvitalistes de Van Helmont (1577-1644), Giovanni Alfonso Borelli (1608-1679) i les noves tendències vitalistes de Albrecht von Haller (1708-1777).

Des del segle XVIII, la malaltia que més contribuïa a la mort de la població més pobra i treballadora era la tuberculosi, amb altres de caràcter infecciosos, les quals es podien aturar des de la segona meitat del segle XIX, a causa de les noves mesures higiènico - sanitàries i a una certa millora de la nutrició de la població. La industrialització i les classes benestants incentiven, un retrobament i una renovada visió de la natura per motivacions de salut. És una primera càrrega impregnada de romanticisme i que a la segona meitat del segle XIX, afegirà un nou model amb la física i la química, així com les noves teories evolucionistes o positivistes. Aquesta línia de pensament posarà de manera gradual les bases a l'època de la hidroteràpia, la medicina naturista i la higiene natural.

---

¹⁴ LAIN ENTRALGO, P, *Historia de la medicina*, Barcelona, Ed Salvat, 1978.

¹⁵ RODRÍGUEZ PINILLA, H, *Hidrología Medica. Manuales XXVIII*, Barcelona, Ed Sucesores de Manuel Soler.- Editores, 1902?, p 12.

¹⁶ FAHRAEUS, R, *Historia de...*, Op. Cit., p 321.

En el cas de la higiene pública, els seus orígens es deuen parcialment als treballs del germànic Johann Peter Frank (1745-1821), el qual assenyala la idea que, “la misèria és la mare de la malaltia”. D'altra banda, l'anomenat moviment sanitari “*Sanitary Movement*” britànic, o bé, dins d'aquesta corrent, els estudis d'Edwin Chadwick (1800-1890), introduiran l'estadística a la higiene, als diferents nivells de salut, així com a les ocupacions i professions tradicionals i liberals¹⁷.

La manca d'higiene, serà un fenomen que preocuparà els metges i governats de l'Espanya del segle XIX, i es pot observar, que encara dins de les vessants il·lustrades i enciclopedistes donarà lloc a dues tendències, per un costat, de caire romàntic, naturalista i per l'altre, una visió més positivista científica i racionalista¹⁸.

La nova visió de la pulcritud i la neteja obrirà una de les línies d'actuació dins del nou moment d'avenços científics, que es viu durant el segle XIX, l'higienisme. El moviment és propiciat per diferents metges amb aquestes idees, entre els que tenim Mateo Seoane Sobral (1701-1870), diputat a corts per Valladolid, un liberal i activista contra l'absolutisme de Ferran VII. Aquest impulsarà endavant la primera llei de beneficència participant en diferents lleis de sanitat amb la lluita contra el còlera, influint en la creació d'una política d'higiene pública i privada¹⁹.

Un altre metge és Francisco Méndez Álvaro (1806-1883), metge - cirurgià, va ser ajudant de Mateo Seoane, el qual l'influirà, en la seva dedicació a la medicina social, desenvolupant una certa activitat periodística i dedicant-se a més a la política. Aquest fet el portarà a ocupar el càrrec de president de la “*Junta de Beneficiencia de Madrid*” i, fundarà la “*Sociedad Española de Higiene*”, serà un defensor de l'estadística aplicada a la medicina dins de la tradició empírica.

---

¹⁷ LASKI, H.J, *El liberalismo Europeo. Breviarios*, Madrid, Ed Fondo de Cultura Económica, 10 edició, 1988.

¹⁸ SANTERO Y MORENO, T, *Exposición historico-crítica de los sistemas médicos y filosofía médica, hasta la actualidad*, Madrid, Imprenta de José Rojas, 2ª edició, 1884.

¹⁹ MARAVER EYZAGUIRRE, F., EN PÉREX AGORRETA, Mª.J, *Aportaciones de los médicos del Cuerpo de Baños al Termalismo Antiguo. Siglo XX.*, en Actas del Primer Congreso Peninsular del Termalismo Antiguo, Arnedillo. La Rioja, Madrid, Ed U.N.E.D, 1997, pp 49 – 57.

El metge Carlos Maria Cortezo Prieto de Oreche (1850-1933), que és considerat un dels iniciadors de la bacteriologia a Espanya. Estarà a la política amb Castelar, i serà un partidari del republicanisme moderat, però que amb el fracàs de la

República, s'incorporà a la línia conservadora de Cánovas del Castillo. El 1873 la seva vinculació al conservadorisme li permetrà obtenir diferents càrrecs polítics, tant al Senat com el Congrés, arribant a ocupar la *Dirección General de Sanidad* i, serà el primer metge que com a tal, desenvoluparà aquest càrrec. Serà cofundador amb Méndez Álvaro de la *Sociedad Española de Higiene*, aconseguint establir la vacunació obligatòria contra la verola i una nova llei sanitària.

A Catalunya un dels metges destacats a l'època serà Pere Felip Monlau Roca (1808-1871); desenvoluparà el càrrec de sotsdelegat de sanitat a Barcelona, per designació de la *Real Academia de Medicina catalana* cap al 1834²⁰. Aliniat amb el pensament de Partit Liberal Progressista, les seves idees el portaran a ser deportat i, tornarà a Catalunya en funció del caire polític, i del moment²¹. Instal·lat a Madrid el 1846, abandonà la política, centrant-se en la medicina clínica i la higiene, del qual serà un veritable defensor, estant designat delegat del *Real Consejo de Sanidad*, entre d'altres càrrecs que ocuparà.

Joan Giné Partagás (1836-1903), metge afiliat al Partit Progressista, durant el Sexeni. Posteriorment va ser un convençut republicà, destacà per diferents treballs sobre la higiene, on posarà les línies de diferenciació de la higiene pública, de la privada²². Impulsor de la psiquiatria a Catalunya, defensarà la integritat mental de Mossèn Cinto Verdaguer. Va ser un dels principals promotors de la Facultat de Medicina i de l'Institut Mèdic de Barcelona, així com de l'Ateneu Lliure de Catalunya, del qual serà president l'11 de febrer de 1878, amb Fermín Villamil com a vicepresident i Valentí Almirall com a secretari²³.

---

²⁰ TERMES, J, *Història del catalanisme fins al 1923*, Barcelona, Ed Portic, 2000, p 64.

²¹ TERMES, J, *Històries de la Catalunya treballadora*, Barcelona, Ed Empúries, 2000, p 45.

²² TERMES, J, *Històries de la Catalunya...*, Op. Cit., p 48.

²³ PICH MITJANA, J, *Federalisme i catalanisme: Valentí Almirall i Llozer (1841 – 1904)*, Vic, Ed Eumo, 2004.

Encara que nascut a Granada, el metge Rafael Rodríguez Méndez (1845-1919), seguidor de Monlau, succeís a Giné a la càtedra d'higiene privada i pública a Barcelona, va ser inspector general de sanitat a Barcelona; fundà al 1878 la *Gaceta Médica Catalana*, mantenint relacions amb societats higienistes europees de l'època²⁴. Dins d'una línia de l'empirisme científic, serà l'introduïdor dels postulats de Pasteur al país i de la difusió de la vacunació, considerat un veritable higienista a l'època a Catalunya, arriba a ser diputat a Corts.

Finalment el metge Jaume Ferrán Clúa (1851-1929), el qual interessat pels estudis de Pasteur, va iniciar la bacteriologia a Espanya. Nomenat director del laboratori Municipal de Barcelona, estarà un temps a Marsella fent estudis dins la línia de recerca de Pasteur, a la recerca d'una vacuna contra el còlera. Els seus mètodes van ser rebutjats per un sector i defensats per altres, dins de la pròpia medicina, tant privada com pública. Un dels seus opositors i detractors va ser Santiago Ramon i Cajal, no obstant, Ferrán i Clúa va ser un científic innovador en un àmbit nou i capdavanter dins de la bacteriologia del segle XIX.

Daltra banda, les pràctiques higièniques es recolzen amb la pulcritud de la natura i de les teories modernes mèdiques, les quals es combinen amb la medicina tradicional, l'empirisme i l'anatomia clínica. Això portarà a un vitalisme mixt per a l'èsser humà, on l'univers i l'organisme tenen com a principis directors l'aigua, la natura i el naturisme²⁵.

Les noves mentalitats portaran a la creació d'institucions estatals com el *Cuerpo de Médicos de Baños y Aguas Mineromedicinales* a l'any 1816, i un *Reglamento de Aguas y Baños de Aguas Mineromedicinales*, amb una primera normativa orientada assentar i fer més efectiu el control de les aigües que tenien propietats farmacològiques i reconegut el seu poder guaridor²⁶. Entre els científics més

---

²⁴ TERMES, J, *Històries de la Catalunya...*, Op. Cit., p 49.

²⁵ SOLÀ-MORALES, I, *Arquitectura Balneària a Catalunya*, Badalona, Ed Ketres, 1986.

²⁶ REGLAMENTO, *Que à propuesta de la Real Junta Superior Gubernativa de Medicina, manda observar S.M. para la inspección, gobierno, uso y demás artículos convenientes y necesarios por el director e inspector general, los directores particulares, los enfermos y los sirvientes de todas las aguas y baños minerales de España*. Con licencia en Madrid, Imprenta de Don Francisco de La Parte, 1817.

significatius de la disciplina d'hidrologia cal destacar Hipólito Rodríguez Pinilla o San Roma Rouyer entre d'altres.

La realitat del pensament dels metges hidròlegs és el seu interès per la composició de les aigües, els seus efectes a l'organisme, amb la recopilació monogràfica dels seus treballs de manera global i multidisciplinària. La força que pren la hidrologia, porta a la seva institucionalització d'una manera centralitzada, on les institucions exerceixen la seva influència al govern i a tots els àmbits dels centres balnearis, ja que els metges que treballaven als balnearis eren funcionaris que havien de seguir la normativa i reglamentació dictada per l'Estat central²⁷.

Encara que a Catalunya, potser la manifestació més antiga de la científicitat en l'estudi de les aigües és un intent de classificació, o bé per les seves característiques físiques o químiques, o bé pels seus efectes sobre la salut, o per altres derivats del seu ús tradicional. A Catalunya, el doctor Manuel Arnús, en una memòria llegida a la *Real Academia de Medicina i Cirugia de Barcelona*, defensava la divisió de les aigües medicinals en sulfuroses, salines, gasoses i ferruginoses, seguin la classificació del químic suec Torben Olof Bergman, classificació que serà acceptada durant el segle XIX²⁸.

A l'època en què el moviment romàntic arrela a Catalunya, trobem metges que estan motivats pels problemes de salut, les condicions de vida a les ciutats i portaran endavant noves propostes d'actuació en relació a les pràctiques mèdiques com: Manuel Arnús, Candid Bayés, Josep Gelabert, Ignasi Graells, Pau Alsina, Tomás Lleget o, Marti Castells²⁹.

En relació amb l'entorn natural i les aigües, es poden destacar els estudis descriptius de Joan Baptista Foix, que fou catedràtic de la Facultat de Medicina de Barcelona i president de l'Acadèmia de Medicina, els de Josep Llobet i

²⁷ MARAVER EYZAGUIRRE, F., EN PÉREX AGORRETA, M^a.J, *Aportaciones de los médicos...*, Op. Cit., p 53.

²⁸ QUATRECASES, J, *La hidrología en la práctica médica*, en *Monografies Mèdiques*, ANY XI, núm 97, Barcelona, Ed Libreria Catalonia, 1936, p 15.

²⁹ QUATRECASES, J, *La hidrología en la práctica médica...*, Op. Cit., p 17.

Valldosera, metge, que inicia una línia de recerca centrada a la balneoteràpia, dins l'estudi de les poblacions i del coneixement de les aplicacions de les aigües. Aquestes s'analitzen segons els resultats en les diferents malalties, el tipus d'aigua o el lloc de tractament. El medi, el clima, la humitat, la pressió o la temperatura, que es tenen en compte alhora d'establir els resultats dels tractaments³⁰.

Les cases de banys i els balnearis esdevenen protagonistes, durant tot el segle XIX, i principis del XX, ja que aleshores, els hospitals eren llocs en què no existia l'asèpsia i on generalment la gent moria. Fins al punt que s'afirma que quan s'ingressava a un hospital, ja s'estava més a l'altre món que en aquest. Els balnearis establiran uns primers protocols farmacològics i analítics per al tractament de les malalties. És un nou avanç de la hidrologia i de la hidroteràpia creen societats d'àmbit científic com *la Sociedad Española de Hidrologia Médica* i portarà accions que culminaran amb la creació de la *Càtedra de Hidrología Médica* a la *Universidad Complutense de Madrid*, a principis del segle XX, amb el suport de diferents lleis i normatives³¹.

Dins d'aquesta disciplina i des de la segona meitat del segle XX, una de les actuacions aniran en la publicació de moderns tractats d'Hidrologia Mèdica a Europa, entre els que destaquen Armijo (1968), Bert i Besançon (1972) Gualtierotti (1981), Amelung i Hildebrant (1985), Messina i Grossi (1988), Schmidt (1989), Herrison (1989), Partzel i Schinzer (1992), Gutenbrunner i Hildebrant (1998), tots circumscrits a la pràctica mèdica³². La segona línia d'actuació està basada en la prevenció i manteniment de la funcionalitat orgànica, integrades en major o menor grau dins l'especialització de la salut, on coincideixen i coexisteixen les dues línies, on en ocasions, predomina una amb relació a l'altre, dins d'un moment en que sembla clar, que el medi ambient

³⁰ QUATRECASES, J, *La hidrología en la...*, Op. Cit, p 20.

³¹ ARMJO VALENZUELA, M, SANMARTÍN BAICOA, J, *Curas Balnearias...*, Op. Cit, p 43.

³² SAN JOSÉ ARANGO, C, *Guía Médica de los Balnearios de Espanya*, Sevilla, Secretaria de Publicaciones de la Universidad de Sevilla, 2000 p 30.

ajudarà a millorar la salut i les condicions de qualitat de vida de les persones³³. Aquest fet es manifesta en els diferents treballs i publicacions editades.

---

³³ PORTER, R, *Breve historia de la medicina. De la antigüedad hasta nuestros días*, Madrid, Ed Santillana Ediciones Generales, 2003.

6. El termalisme i l'higienisme.

Durant tot el segle XIX, els il·lustrats transformen el pensament de les societats europees amb nous aires i canvis a l'ordre polític i social. Els plantejaments obsolets de l'antic règim es dobleguen davant del progrés tècnic, demogràfic, de les noves idees i del sorgiment d'una economia cada cop més vinculada a l'ampliació del mercat, que acompanya la idea de progrés hospiciada per la industrialització. El context dels sistemes de treball es modifiquen i les ciutats s'omplen de fàbriques i de la gent del camp que busca millors oportunitats que s'amuntega als barris marginals i, les relacions entre l'home i la natura canvien definitivament¹.

En aquesta època, davant de les malalties, el que en principi funcionava eren les aplicacions casolanes, directes i pràctiques, encara que una part important de la societat espanyola i catalana, comença a posar les seves expectatives en les aigües minerals, com element medicinal. En principi es la tradició, l'ús, el costum, en la seva utilització i aplicació, era d'una manera informal. No obstant, davant dels resultats alguns metges apliquen el avenços científics, incorporen una metodologia més racionalista i comencen a prescriure-les per gent de la reialesa, i de les classes benestants. De manera gradual, en moltes poblacions començaran a explotar aquests recursos d'una manera més sistemàtica, en part afavorit, pels corrents mèdics que arriben d'altres països.

Dins de l'aiguabarreig d'ideologies de l'època, hi ha diferents filosofies i teories mèdiques, com el mecanicisme o idees vitalistes, evolucionistes o positivistes. La medicina segueix principis diferents als de les obres mèdiques d'Hipòcrates, Galè, Rasís o Avicena, assumint un corpus doctrinal en el marc biològic de la filosofia natural d'Aristòtil². Això indueix una recuperació del termalisme que,

---

¹ ARNOZAN, X, I LAMARQUE, H, *Manual de hidrologia mèdica*, Madrid, Ed Imp y Lib Médica Casa Vidal, 1914.

² SAN JOSÉ ARANGO, C, *Guía Médica de los Balnearios de Espanya*, Sevilla, Secretaria de Publicaciones de la Universidad de Sevilla, 2000, p 6.

mitjançant la higiene, la hidroteràpia i la medicina natural dona noves possibilitats als tractaments de les malalties en indrets saludables.

La medicina científica o sistema mèdic modern que es va anar constituint a Europa, mitjançant la contraposició dialèctica dels corrents mèdics tradicionals i renovadores, portarà a una certa ruptura amb els fonaments epistemològics i metodològics de la tradició clàssica. L'aprofitament dels segles anteriors dels nous coneixements físics, matemàtics, químics i biològics i de les seves tècniques, anirà perfilant una mentalitat contraposada als sistemes de pensament dogmàtic i tancats³.

Aquest fet conduirà a una medicina plenament moderna, tant en el terreny teòric com pràctic, fonamentada en explicacions relatives i directes als éssers humans, sobre les seves malalties. Aquestes s'obtenen amb una metodologia que es recolza dins d'una sèrie de normes d'observació, i una component més passiu, l'experimentació com a variant més perfeccionada que l'observació, on el metge controla tant el moment com les circumstàncies en què els fenòmens es produeixen⁴.

La medicina dins d'una línia científica moderna, no suposarà la desaparició de la medicina basada en la tradició clàssica i de les creences mític - religioses, sinó que afavorirà noves alternatives dins de les medicines naturals. És el cas del sistema mèdic centrat a l'homeopatia del metge alemany C.F. Samuel Hahnemann, o la doctrina del magnetisme d'un altre metge, el austríac Franz Anton Mesmer. De totes maneres una de les variants que donarà un cert retorn a una concepció globalitzadora i individual del malalt és el que es podria considerar dins del naturisme neohipocràtic propugnat des d'alemanya per Vinzenz Priessnitz, Sebastià Kneipp, Ludwing Kuhne, defensors de les virtuts curatives de les aigües⁵.

---

³ ARMIGO VALENZUELA, M, SANMARTÍN BAICOA, J, *Curas Balnearias y Climáticas Talasoterapia y Helioterapia*. Madrid, Ed Complutense, 1994.

⁴ GARRISON FIELDING, H, *Historia de la Medicina, tomo II*, Madrid, Ed Calpe, 1922.

⁵ LÓPEZ PIÑERO, J. M^e, *Breve historia de la medicina*, Madrid, Ed Alianza Editorial, 2005.

És en aquest sentit, que desvetllem les similituds i diferències entre termalisme, higienisme i les pràctiques balneàries, mitjançant les aportacions i els estudis fets.

a) El termalisme

Dins del concepte del termalisme, s'observa que hi intervenen d'altres que estan vinculats d'una manera directa o indirecta a la termalitat i les termes, utilitzat de manera diferent dins de les corrents de pensament a que se'ls uneix⁶. Un primer aspecte a considerar al món romà és la paraula *thermae*, utilitzada en relació a les aigües calentes que brollaven de manera natural en espais que es consideraven manifestacions de la presència dels deus, atribuït a aquestes aigües poders de caràcter sobrenatural i una certa sacralització durant la república romana.

A l'època imperial i amb la profusió d'establiments es referia en especial a les grans termes dels emperadors en general, on es preïen banys calents sense diferenciar si aquest eren escalfats de manera natural o artificial⁷.

D'una banda l'herència de la medicina antiga i la documentació que ens ha arribat ja oferïa un cert model explicatiu de la curació termal al marge dels poders divins⁸. Seran part dels coneixements heretats de grecs, romans, àrabs, jueus i cristians en relació a les aigües termals i mineromedicinals, que es continuaran utilitzant en beguda, bany o amb altres variants, tant a Catalunya com a l'Estat espanyol, de la mateixa manera, com estarà impregnada gran part d'Europa de l'herència d'aquestes cultures⁹.

En primer lloc, cal aclarir la idea de *termalitat*, com a primera característica a diferenciar dins del termalisme. Centrant el concepte a l'aigua termal, faria referència a la seva temperatura de surgència, que dóna un gradient tèrmic de

---

⁶ MOLDOVEANU, M, *Ciudades termales en Europa*, Barcelona, Ed Lunweg, Barcelona, 1999.

⁷ TAGLIAMONTE, G, *Terme de Diocleziano*, Milano, Ed Electa, 1998.

⁸ ARNOZAN, X, LAMARQUE, H, *Manual de hidrologia mèdica*, Madrid, Ed Imp y Lib Mèdica Casa Vidal, 1914.

⁹ CUNLIFFE, B, *The Roman Baths at Bath*, Bath, Ed Stephen Bird, 1993.

més de 4°C, en relació amb la temperatura mitjana anual del lloc on es localitza la font¹⁰. Evidentment vinculada a la temperatura tindriem la seva composició química¹¹.

En segon lloc, la idea de *terma*, fa referència a una construcció arquitectònica concreta de la civilització romana que té unes connotacions específiques. Una d'elles se centra a la seva localització en el lloc de surgència d'una font d'aigües termals.

En tercer lloc, la denominació de *termal*, fa referència al conjunt de tècniques crenoteràpiques, hidroteràpiques i fisioteràpiques, portades a un ritme i intensitat, durada i freqüència establerts prèviament pel metge director de banys, amb un gradient tèrmic determinat¹².

En quart lloc, arribaríem al concepte de *termalisme*, entès com a l'acció terapèutica d'algunes aigües naturals sobre determinades malalties, en especial, aquelles afeccions cròniques de l'aparell locomotor, respiratori, digestiu i que tenen reconeguda la seva capacitat farmacològica. El seu concepte ve sempre associat al món grec i romà.

b) Higienisme

La influència dels il·lustrats inicia una tímida obertura als nous corrents de pensament europeu que donaran pas a les influències angleses, franceses i alemanyes. És una època que suposa una renovada empenta social donada pel coneixement experimental i científic¹³.

---

¹⁰ ARMIJO VALENZUELA, M, I SANMARTÍN BAICOA, J, *Curas Balnearias y Climáticas...*, Op. Cit., 1994, p 36.

¹¹ NADAL, A, *Compendio de Hidrología Médica. Con apuntes sobre todos los establecimientos principales de España y del extranjero por don Alfredo Nadal, doctor en medicina y cirugía. Obra revisada por el doctor Bartolomé Robert*, Barcelona, Ed Montaner y Simón Editores, 1884.

¹² SAN JOSÉ ARANGO, C, *Guía Médica de los...*, Op. Cit., 2000, p 10.

¹³ URTEAGA, L, *Miseria, miasmas y microbios. Las topografías medicas y el estudio del medio ambiente en el siglo XIX*, núm. 29, septiembre, Barcelona, Ed Ediciones de la Universidad de Barcelona, 1980.

Durant segles, Europa ha patit diferents tipus d'epidèmies com la pesta, el còlera, la febre groga, o bé, malalties endèmiques permanents a les ciutats com la verola, el tifus, la diftèria, l'escarlatina o la tuberculosi entre d'altres. A més, es genera el desenvolupament de malalties vinculades no només al procés d'industrialització i d'urbanització, sinó derivades per la manca de cultura, l'analfabetisme en relació a la pulcritud i la higiene. Aquest fet donarà lloc, a un nou corrent de pensament, que conceptua com a resultat de l'activitat pròpia de la societat la situació d'insalubritat, que intentarà contrarestar els resultats negatius: l'higienisme.

L'higienisme és una corrent de pensament que sorgeix i es desenvolupa abans del segle XIX, incentivada de manera principal per un sector dels metges, els quals es basaran en la consideració de la gran influència de l'entorn ambiental, del medi social, la manca de pulcritud i el sistema de treball en el desenvolupament de les malalties¹⁴.

Els higienistes critiquen la manca de salubritat a les ciutats industrialitzades, així com les condicions de vida al lloc de treball, proposen diferents mesures de tipus higiènic-social que poden contribuir a millorar la salut i les condicions de vida de la població en general. En qualsevol cas les noves corrents mèdiques, renovaran la tradició hipocràtica i els estudis en relació a les consideracions ambientals – l'aire, l'aigua i els llocs – afavorint una filosofia centrada a la higiene, la qual donarà lloc a una atenció especial al medi natural i la seva relació amb els problemes patològics a la salut¹⁵.

Aquests preceptes higièncs i la utilització de l'aigua serà en part l'element terapèutic principal al segle XIX, a causa d'aquest canvi de mentalitat i de societat que suposa la industrialització, juntament amb els avenços a l'àmbit de la física i de la química, així com la tecnologia. Això permet l'estudi de les propietats de les diferents aigües i el seu efecte en les aplicacions sobre l'organisme¹⁶.

---

¹⁴ URTEAGA, L, *Miseria, miasmas y microbios...*, Op. Cit., p 28.

¹⁵ SAN JOSÉ ARANGO, C, *Guía Médica de los...*, Op. Cit., p 14.

¹⁶ NADAL, A, *Compendio de Hidrología Médica...*, Op. Cit., p 467.

Al principi del segle XX, la situació social incidí a la neteja i la pulcritud, i això fa que la pràctica del bany es consolidi com a fenomen social significatiu, en concordança amb els moviments culturals europeus. En el context d'Espanya, la “vella higiene” deixa pas a una “nova higiene” amb els avenços de la farmacologia i la bacteriologia¹⁷. La medicina posa a prova les tècniques de l'aigua i dóna a cada lloc termal un ús terapèutic més precís. La diversificació dels mètodes d'aplicació sofisticava els tractaments, aplicats ara per metges prestigiosos. Això afectarà a l'estructura socio-productiva de l'anomenada indústria balneària, que segueix la línia de l'higenisme i el naturisme amb innumbrables enfrontaments amb el col·lectiu mèdic més tradicionalista¹⁸.

En el cas de Catalunya, el romanticisme i el modernisme influiran a tots nivells, fins hi tot, als centres balnearis, alguns dels quals acolliran personalitats destacades d'aquest moviment higienista. En aquesta època es dona l'extensió artificial de la pràctica balneària a causa de la higiene cap a les grans ciutats. Apareixen els establiments hidroterapèutics urbans com l'Institut Hidroteràpic Barcelonès, el d'aigües “azoades”, el de l'Acadèmia de Ciències, que assumeixen tècnicament la cura, facilitant els tractaments tot l'any. L'experimentació amb les aigües de mar i els establiments de banys d'onada que prenen protagonisme a l'activitat balneària tradicional¹⁹.

Arribant al 1904, la hidrologia comença a fer-se present en els estudis mèdics, amb les reformes de les càtedres d'higiene. A l'Estat espanyol, l'any 1912 comença una nova política sanitària²⁰.

La creixent especialització d'una part del col·lectiu mèdic, portarà a l'aparició d'una nova disciplina, la hidrologia mèdica²¹. Això, demostra la importància de

---

¹⁷ URTEAGA, J.L., *Misérias, Miasmas y Microbios ...*, Op. Cit., p 32.

¹⁸ IBÍDEM., p 35.

¹⁹ SOLÀ-MORALES, I, *Arquitectura Balneària a Catalunya*, Badalona, Ed Ketres, 1996.

²⁰ RODRÍGUEZ SÁNCHEZ, J.A, EN PÉREX AGORRETA, M^a.J., *Historia y legitimación en los tratados hidrológicos españoles del siglo XIX.*, en Actas del Primer Congreso Peninsular de Termalismo Antiguo. Arnedillo, La Rioja, Madrid, Ed U.N.E.D, 1997, pp 49 – 57.

l'activitat balneària com a resposta a les noves necessitats de salut de les classes benestants.

Les cases de banys es consolidaran per les pràctiques higièniques i mèdiques d'una classe benestant que adquireix un nou comportament social en relació a la salut. D'aquesta manera podem observar el creixent potencial de les instal·lacions balneàries, distribuïdes per tota Espanya i Catalunya, que en aquest cas es concentraran especialment a les comarques barcelonines²².

Els establiments balnearis es convertiran, ja no solament com un referent de centres de salut, sinó, que també, prendran un protagonisme destacat com a llocs de reunió i de sociabilització, convertint-los en nuclis de projecció de la dinàmica cultural del país. Un ús que prové de les activitats mèdiques, així com de les complementàries o suplementàries a la teràpia, culturals o lúdiques, recreatives, esportives, entre d'altres, propiciades principalment per la gent benestant, aplegant-se al voltant seu, escriptors i artistes²³.

---

²¹ RODRÍGUEZ PINILLA, H, *Hidrología Medica. Manuales XXVIII*, Barcelona, Ed Sucesores de Manuel Soler-Editores, 1902?.

²² AJUNTAMENT DE CALDES DE MONTBUI, *Història termal de Caldes de Montbui*, Caldes de Montbui, Ed Ajuntament de Caldes de Montbui, 2002.

²³ BOADAS I RASET, J, I CASAS I BUSQUETS, J.M, *Caldes de Malavella: aigua i balnearis en la configuració d'una societat*, en Revista de Girona, Passeig pels balnearis, núm 114, gener-febrer, Girona, Ed Diputació de Girona, 1986, pp 33-37.

7. Característiques, usos i efectes de les aigües mineromedicinals i termals

A l'activitat termal i balneària hi ha quatre components que permeten la utilització de l'aigua com element terapèutic: la pròpia aigua termal, mineromedicinal o marina, els coneixements científics i els especialistes en relació als tractaments, els aparells que permetent dosificar el volum de l'aigua termal en relació a l'organisme i les instal·lacions on es poden donar els tractaments.

Les aigües termals són aquelles que brollen o es capten del subsòl de la terra, i que a causa de les seves propietats físiques (tèrmiques), químiques i dels minerals en les que estan dissoltes i les fan útils per tractar diferents malalties, ja siguin en beguda (hidropínica), en bany (immersió) o en combinació amb altres suports¹.

La utilització de les aigües termals i mineromedicinals i les seves propietats ha donat lloc a una sèrie de pràctiques mèdiques dins de la balneologia, que hi ha que precisar i són les següents:

La balneologia pròpiament comprèn, el conjunt d'estudis mèdics referents als banys i les seves diferents classes i està vinculada a la hidrologia mèdica, la qual és aquella part de la medicina que estudia els efectes terapèutics de les aigües mineromedicinals². Juntament amb la hidroteràpia que estudia l'ús terapèutic de l'aigua, independentment de si és mineromedicinal o no.

---

¹ Fangs, llots o embolcalls.

² NADAL, A, *Compendio de Hidrología Médica. Con apuntes sobre todos los establecimientos principales de España y del extranjero*, por don Alfredo Nadal, doctor en medicina y cirugía, Obra revisada por el doctor Bartolomé Robert, Barcelona, Ed Montaner y Simón Editores, 1884.

Això suposa una gran quantitat de variants i característiques de les aigües minerals i termals, amb una classificació segons les seves aplicacions, propietats físiques o químiques, en funció de la composició molecular i la temperatura. Actuen directament sobre l'organisme i teixits, mitjançant els efectes físics a causa de la temperatura, a la pressió, per efectes químics, mitjançant l'osmosi o per l'activitat biològica, a través de micro i macroorganismes realitzant quatre tipus d'accions: tèrmica, mecànica, transmineralitzant o psíquica, en relació als dies de tractament³.

Pel seu coneixement cal recórrer a la relació que estableixen els diferents tipus d'aigües amb el sòl, dins del context de l'escorça terrestre⁴. Més concretament, en el continent europeu existeixen internament diferents fluxos calòrics subterranis, destacant dos punts significatius el de Sicília, a la Mediterrània i el d'Islàndia a l'Atlàntic⁵.

A l'àmbit de l'Estat espanyol i Catalunya, les manifestacions termals són a manera de descàrregues superficials d'aigües calentes o de vapor d'aigua⁶. Aquests són els indicis de la calor interna de l'escorça terrestre, les quals es transmeten cap a la superfície mitjançant fenòmens de conducció i de convecció dels líquids o gasos⁷. Les manifestacions, es relacionen directament amb el moviment de les plaques o subplaques (figura 3), de l'escorça terrestre (tectònica de plaques) en els seus diferents gruixos i espessors o discontinuïtat a la seva textura. La surgència a l'exterior de l'aqüífer, està relacionada amb l'existència d'una falla que connecta el manantial profund d'aigua termal, amb la superfície, el que permet l'ascensió de les aigües⁸.

³ QUATRECASAS, J, *Temps que ha de durar la cura hidromineral*, capítol VI, a *La hidrologia en la practica mèdica*, en Monografies Mèdiques, any XI, núm 97, Barcelona, Ed Libreria Catalonia, 1936, p 24.

⁴ DEPARTAMENT D'INDUSTRIA I ENERGIA, *La Calor de la Terra. Energia Geotèrmica a Catalunya*, Barcelona, Ed Generalitat de Catalunya, 1988.

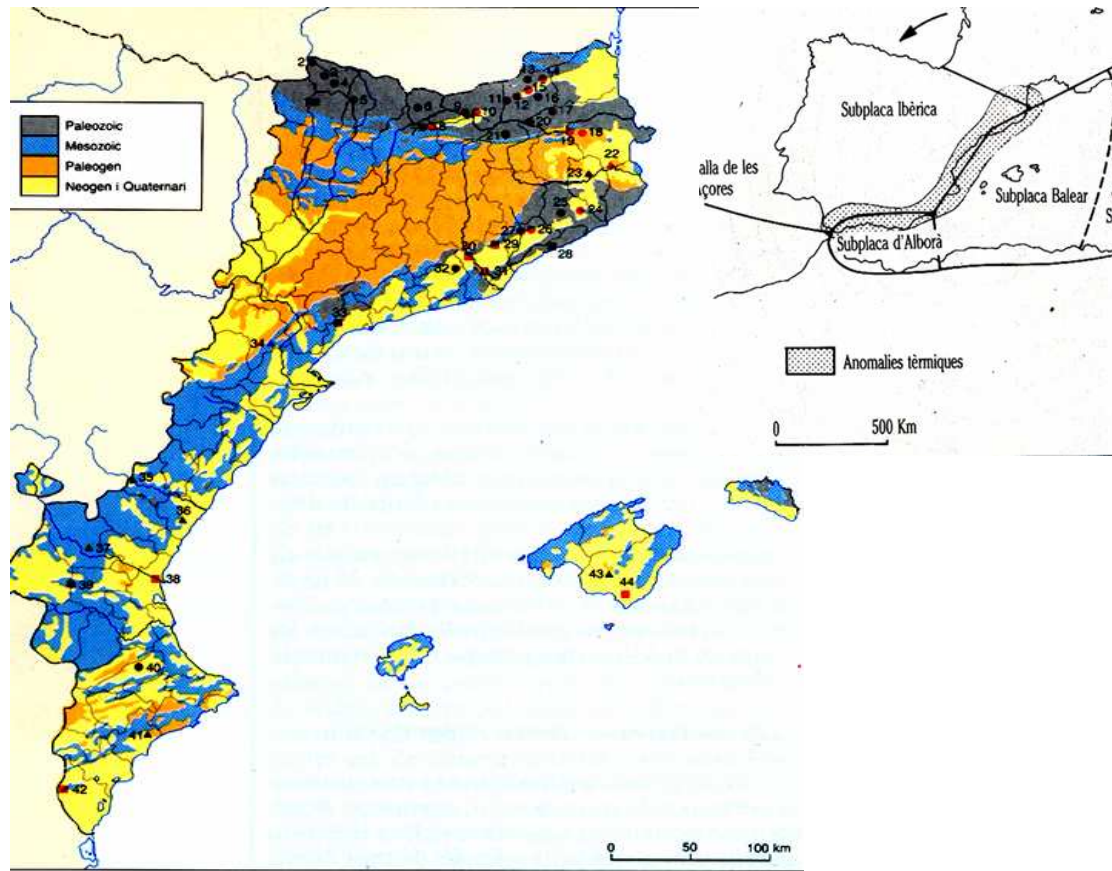
⁵ GUDMUNDSSON, A.T, *Living Earth. Outline of the Geology of Iceland*, Reykjavik, Edda publishing, 2007.

⁶ ARROM, D, *Archivos del Instituto de Medicina Práctica*, Barcelona, Año II, tomo II, números 11 y 12, Noviembre y Diciembre, Cassà de la Selva. Gerona, Imp Vilallonga 1925, pp 3 – 5. Com les de Caldes de Montbui, que són hipertermals i brollen per sobre del 70° C.

⁷ Coneguts com a guèisers, encara que no es freqüent al nostre país

⁸ DEPARTAMENT D'INDUSTRIA I ENERGIA, *La Calor de la Terra. Energia Geotèrmica a Catalunya*, Barcelona, Ed Generalitat de Catalunya, 1988, p 34.

Figura 3. Distribució de les subplaques a l'Estat espanyol i Catalunya

Clorurades			Bicarbonatades			Sulfatades		
Sòdiques	■	■	Sòdiques	●	●	Sòdiques	▲	▲
Càlciques	■	■	Càlciques	●	●	Càlciques	▲	▲
Magnèsiques	■	■	Magnèsiques	●	●	Magnèsiques	▲	▲
1 ■ Caldes de Boí (50 °C)	16 ● Vernet (62 °C)	31 ■ Pous de St. Cugat (60 °C)						
2 ● Banyes de Làs (29 °C)	17 ● Banyes d'Arles (63 °C)	32 ● la Font Santa de Subirats (32 °C)						
3 ● Banyes d'Arles (40 °C)	18 ● St. Climent Sescebes (28 °C)	33 ■ Pous de Montbrí (80 °C)						
4 ● Banyes de Tredòs (35 °C)	19 ● Balneari de la Mercè (24 °C)	34 ▲ Fontcalda de Gandesa (28 °C)						
5 ● Espot (28 °C)	20 ● Banyes de la Presta (44 °C)	35 ▲ Banyes de Montanejos (24 °C)						
6 ● les Escaldes-Andorra (67 °C)	21 ● Ribes de Freser (25 °C)	36 ▲ la Vilavella de Nules (48 °C)						
7 ● Banyes de St. Vicenç (38 °C)	22 ▲ Sondeig Girona-2 (46 °C)	37 ▲ la Font Calenta de Xulella (23 °C)						
8 ● Senillers (30 °C)	23 ▲ Sondeig Torras-Hostench (31 °C)	38 ■ Balneari de l'Alameda (48 °C)						
9 ● Dorres (40 °C)	24 ● Caldes de Malavella (60 °C)	39 ● Setaigües (23 °C)						
10 ● les Escaldes-Cerdanya (42 °C)	25 ● Sta. Coloma de Farners (39 °C)	40 ● Balneari de Bellús (28 °C)						
11 ● Banyes de St. Tomàs (60 °C)	26 ● Samalús (62 °C)	41 ▲ Banyes de Busot (38 °C)						
12 ● Toès (75 °C)	27 ● la Garriga (60 °C)	42 ■ Banyes de St. Anton-Oriola (25 °C)						
13 ● Banyes de Molig (38 °C)	28 ■ Caldetes (38 °C)	43 ▲ Pous de Lluçmajor (50 °C)						
14 ● Banyes de Mossa (24 °C)	29 ■ Caldes de Montbui (70 °C)	44 ■ Banyes de St. Joan (38 °C)						
15 ● Graus de Canavelles (64 °C)	30 ■ la Puda de Montserrat (28 °C)							

La dorsal mitjana atlàntica constitueix la separació entre les grans plaques americana i eurasiàtica.

La mediterrània se situa sobre el punt de contacte entre aquesta última i la placa africana.

La interacció entre ambdues plaques no es resol en un contacte net, sinó en un mosaic de subplaques menors, amb moviments relatius entre les mateixes.

Font: Departament d'Indústria i Energia. *El calor de la Terra. Energia Geotèrmica a Catalunya*, Barcelona, Ed Generalitat de Catalunya, 1988, i Folch Guillen, R. *Història Natural dels Països Catalans. Recursos geològics i sòl*, Barcelona, Ed Fundació Enciclopedia Catalana. 1a edició, 1985.

El poder terapèutic de l'aigua és un fet demostrat, tant és així, que el seu ús facilita la neteja i purificació de l'organisme, així com mitjà higiènic natural fonamental, ja que actua com medicament, és a dir, com a mitjà capaç de prevenir i curar malalties. Per tant, es pot afirmar que l'ús i la utilització terapèutica

de l'aigua o hidroteràpia i de les aigües mineromedicinals o crenoteràpia, així com altres mesures higièniques d'ordre dietètic i de realització d'exercici corporal o cinesiteràpia, constituïren uns dels primers referents en relació als procediments utilitzats per la medicina⁹.

Les anàlisis químiques i l'experimentació amb tot tipus d'aigües, que es duen a terme des del segle XIX, junt amb els avenços de la química, ens dona un punt de referència inicial, la qual se circumscriu en principi amb respecte als balnearis exclusivament en aigües termals, mineromedicinals, incorporant-se més tard les marines, dins de la talassoteràpia¹⁰.

L'estudi de les aigües mineromedicinals per part del metge alemany C.W. Hufeland, que determina el fet de considerar nous factors integrats al voltant d'elles, propiciats pels factors climàtics. Aquest metge, es situa en la línia de Leibniz i Hoffman, el qual recomanarà dur a terme observacions precises de la fenomenologia atmosfèrica en relació a la temperatura i la pressió, entre altres¹¹. Hufeland relaciona les influències climàtiques amb les malalties, i d'aquesta manera extreu d'aquests fenòmens les oportunes conseqüències terapèutiques. Això suposarà la vinculació i integració de les pràctiques termals amb la climatologia, en el context ambiental dels establiments balnearis, per la qual cosa, es generalitza la utilització del factor clima. Diferenciant el clima de muntanya amb relació al marítim com element terapèutic, fet que permet comprendre unes primeres característiques dels balnearis i les seves variants terapèutiques, que més endavant es projectaran amb l'estiueig¹².

---

⁹ SAN JOSÉ ARANGO, C, *Guía Médica de los Balnearios de España*, Sevilla, Ed Secretaria de Publicaciones de la Universidad de Sevilla, 2000.

¹⁰ ELEIZEGUI, J, *Higiene del agua. Pequeña enciclopedia científica e industrial*, Madrid, Editor P Orrier, 1907, pp 102 – 116.

¹¹ ARMIJO VALENZUELA, M, I SANMARTÍN BAICOA, J, *Curas Balnearias y Climáticas Talasoterapia y Helioterapia*. Madrid, Ed Complutense, 1994.

¹² SÁNCHEZ FERRÉ, J, *L'evolució de les viles termals a Espanya: Arquitectura, patrimoni i societat*, en *Primera trobada de municipis d'aigües minerals i termals d'Espanya. Turisme termal i desenvolupament local. Ponències*, Caldes de Montbui, desembre de 2001. Ed Ajuntament de Caldes de Montbui, 2002, pp 12-38.

Les aigües actuen en contacte directe sobre els teixits de l'organisme i preferentment per: acció tèrmica, mecànica o transmineralitzant, dels diferents tipus d'aigües i les seves característiques¹³.

A més, segons les seves propietats tèrmiques i fisicoquímiques, tenim variants en la seva composició atòmica i mol·lecular on es diferencien, fet que incidirà en els tractaments i la durada de la seva aplicació¹⁴:

En algunes aigües, està establert un gradient tèrmic diferenciat, en relació al lloc on brolla la deu (quadre 2).

Quadre 2. Característiques tèrmiques d'algunes aigües mineromedicinales

Tipus		Temperatura
Fredes	Temperatures per sota dels	24° C
Hipotermals o Fredes,	Temperatures per sobre dels	20° C i 30° C
Mesotermals o Termals	Temperatures entre els	30° C i 40° C
Hipertermals,	Temperatures per sobre dels	40° C

Font: Martín Escorza, C, *La estructura geológica de la península Ibérica y sus aguas termales, en Espacio, Tiempo y Forma, revista de la Facultad de Geografía e Historia de la U.N.E.D . Serie II, nº 5, Historia Antigua. Termalismo*, Madrid, Ed U.N.E.D, 1992.

Bicarbonatades

Són administrades de manera principal mitjançant inhalacions i en beguda. Actuen sobre el tracte gastrointestinal, en les malalties metabòliques – com diabetis i hiperuricèmies – sobretot les aigües bicarbonatades-sòdiques, així com sobre els ronyons i les vies urinàries.

Carbòniques o carbogasoses

S'apliquen mitjançant el bany i actuen sobre el sistema circulatori, per tractar arteriopaties; són estimulants de la secreció gàstrica, la neteja de l'aparell digestiu i l'estómac.

¹³ MAESTRE DE SAN JUAN, A, *Novísima guía del bañista en España. Compendio. En la historia, método, usos y ventajas de los baños de aguas dulces a todas temperaturas, de aguas minerales y de mar*. Segunda edición. Madrid, Imprenta y librería de V. Matute, 1854.

¹⁴ QUATRECASES, J, *Temps que ha de durar...*, Op. Cit., p 25.

Ferruginoses

Són preses en general en beguda o cura hidropínica, per tractar malalties de la sang, contenen ferro i són utilitzades en els casos d'anèmies, estimulants de l'ovari i regeneradores dels glòbuls vermells¹⁵.

Magnèsiques

Actuen com a preventives de la litiasi càlcica, antiespasmòdiques i reguladores del sistema nerviós vegetatiu i profilàctiques de les alteracions del ritme cardíac.

Oligometàl·liques

Són les aigües que tenen una mineralització total, utilitzant-se com aigües de taula, ja que solen ser diürètiques i ajuden a tractar la litiasi.

Radioactives

Aquestes tenen radó, un gas radioactiu d'origen natural, en el qual els nivells de radiació mai suposen un risc per la salut, sinó al contrari. Tenen unes bones propietats terapèutiques i s'utilitzen per l'aparell digestiu, com sedants i antiespasmòdiques i, a més, actuen sobre el sistema neurovegetatiu, endocrí i immunològic.

Sulfurades

En general són de baixa mineralització i actuen sobre les afeccions respiratòries, tant a les vies superiors com inferiors, en èczemes, reumatismes i en afeccions hepàtiques.

---

¹⁵ TERRADES I PLA, F, *Les possibilitats ginecològiques de les aigües mineromedicinales de Catalunya*, Barcelona, Graficas Romestre S.L, 1923.

Sulfatades

Es comporten com purgants o laxants, fan de desintoxicants orgàniques i colagogues¹⁶ en ser ingerides. Serveixen per preveure dolences renals. O bé, mitjançant grups crenològics amb un criteri mixt, caracteritzat per les propietats més importants, ja siguin mèdiques, químiques o de caràcter físic.

La configuració de les característiques se circumscriu a una major especificitat en relació a la localització espacial i els elements més predominants dins a la seva composició fisicoquímica en classe i categoria¹⁷ (quadre 3).

Es pot apreciar, per tant, a partir dels estudis considerats, que han estat diversos els criteris a diferents èpoques, els quals s'han utilitzat per identificar i caracteritzar la distribució dels jaciments termals¹⁸. En relació a l'època estudiada, un criteri dominant és la concepció hidrològica, pel lloc de surgència, així com l'entorn mediambiental concret i els serveis oferts als establiments balnearis¹⁹.

Quadre 3. Classificació general de les aigües mineromedicinales i termals

Tipus d'aigües	Classe i categoria	Característiques
Aigües sulfurades	Primera	Sòdiques, càlciques
		Clorurades, primitives
Aigües clorurades	Segona	Sòdiques, salines hipertermals
		Sòdiques sulfatades
		Sòdiques sulfatades bicarbonatades
Aigües bicarbonatades	Tercera	Sòdiques
		Càlciques
		Mixtes
Aigües acidulades o carbòniques	Quarta	Amb Ferro (Fe)
		Sense Ferro (Fe)
Aigües sulfatades	Quinta	Aigües acratotermes oligometal·liques
		Aigües acratopeges oligometal·liques
Azoades	Sensa classe	Denominació a l'època del Nitrogen

Font: Quatrecasas, J, *La hidrologia en la practica medica*, en Monografies Mèdiques, any XI, núm 97, Barcelona, Ed Librería Catalonia, 1936.

¹⁶ Alliberadores de la bilis a l'intestí.

¹⁷ QUATRECASAS, J, *Temps que ha de durar...*, Op. Cit., p 26.

¹⁸ LÓPEZ DE AZCONA, J.M, *Las aguas minerales en el libro del siglo XVII*, Madrid, Ed Instituto de España, 1966.

¹⁹ RODRÍGUEZ PINILLA, H, *Hidrología Medica. Manuales XXVIII*, Barcelona, Ed Sucesores de Manuel Soler.-Editores, 1902?.

En aquest estudi hem recollit la classificació, dels diferents treballs realitzats sobre “*La hidrología en la práctica médica*”, de 1936, junt als estudis geològics de “*Els recursos minerals de Catalunya. Les aigües minerals*” de 1999 i de la “*Guía Médica de los Balnearios de España*” de l’any 2000, que són les següents:

- Podem considerar que sigui quina sigui la forma d’aplicació terapèutica de l’aigua mineromedicinal com termal, són mètodes terapèutics basats en l’estímul, reacció i regulació que suposen en conjunt una teràpia d’adaptació orgànica²⁰.
- La base del tractament és l’activació i els processos de millora de regulació orgànica i d’estabilitat psíquica; la composició mineral de les aigües seran un aspecte clau, a la prevenció de malalties²¹.
- En funció de la seva classificació i depenent de la composició química predominant, poden ser administrades per via oral, en beguda o cura hidropínica, les qualificades de bicarbonatades, sulfatades, ferruginoses, magnèsiques o oligometàl·liques. Per via tòpica o balneació les aigües radioactives i sulfurades. Per via inhalatòria les radioactives i sulfurades²².

En qualsevol cas, la cura balneària que es pot fer segons les diferents possibilitats d’aplicacions, ens porta de manera general a les més utilitzades amb l’aigua per:

- Exercir modificacions a l’interior de l’organisme de qui les utilitzi com a beguda²³.

---

²⁰ QUATRECASES, J, *La hidrología en la práctica médica*, en Monografies Mèdiques, any XI, núm 97, Barcelona, Ed Librería Catalonia, 1936, p 28.

²¹ NADAL, A, *Compendio de Hidrología Médica...*, Op. Cit., p 518.

²² IBÍDEM., p 14.

²³ RODRÍGUEZ PINILLA, H, *Hidrología Médica...*, Op. Cit., p 40.

- Produir modificacions a l'exterior de l'organisme (pell i mucoses).

Es poden establir, per tant, diferents criteris per dur a la pràctica les aplicacions (quadre 4) mitjançant diferents equips i sistemes, els quals, en la majoria dels casos, s'associen o combinen varies d'aquestes maneres d'aplicació per obtenir millors resultats.

Quadre 4.

Tècniques a l'aplicació terapèutica amb els diferents tipus d'aigües

Tècniques d'aplicació			
Interna			
	Hidropònica	Beguda	Boca
	Aerosols	Inhalacions	Nas o boca
		Polvoritzacions	Sedàs Copa
Tècniques d'aplicació			
Externa			
Balneoteràpia	Bany	Maniluvi Pediluvi	Local
			General
	Dutxa	Circular Regadora Kneipp Laminada Xorro Vittel	Semi-bany
			De seient
			General
			Local
Irrigacions		Nasal	
		Auricular	
		Intestinal	
		Vaginal	
	Embolcalls o compreses		
Termoteràpia	Vapor	Estufes	
Fangteràpia	Llots o peloides		
Electroteràpia			

Font; Elaboració a partir de: Rodríguez, H, *Hidrología Medica*, Barcelona, Ed Sucesores de Manuel Soler.- Editores. Barcelona, 1902?, Quatrecasas, J, *La hidrología en la práctica medica. Monografies Mèdiques*. Any XI, Núm 97, Barcelona, Ed Libreria Catalonia, 1936, i San José Arango, C, *Guía Medica de los Balnearios de España*, Sevilla, Ed Secretaria de Publicaciones de la Universidad de Sevilla, 2000.

En definitiva, podríem integrar-los tots els trets del bany, en aplicacions de les aigües termals cap a dues característiques bàsiques de conjunt en relació al termalisme:

- La primera és la cura o tractament termal que facilita aquesta activitat, mitjançant el conjunt de tècniques crenoteràpiques, hidroteràpiques i complementaries, dutes a terme a un ritme, intensitat, duració i freqüència establerts prèviament per un metge hidròleg²⁴.
- La segona és pel fet de que aquestes cures o tractaments han de ser realitzats en un establiment balneari o termal, que ha de disposar d'aigües termals o mineromedicinals declarades *De Utilidad Pública*²⁵.

El conjunt de propietats, característiques i sistemes a l'activitat hidrològica, ha permès establir els principis teòrics d'aplicació de les aigües en relació a les malalties centrades en dos conceptes, la crenoteràpia i la hidroteràpia²⁶.

Crenoteràpia: Conjunt de mètodes curatius basats en les aigües mineromedicinals.

Hidroteràpia: Utilització tòpica de qualsevol tipus d'aigua, sense tenir en compte les seves pròpies qualitats.

Per últim, les aigües marines seguiran gran part dels principis anteriors, i incorporen fins i tot els tractaments amb algues en el bany, però descartant-se de manera gradual a finals del segle XIX, pels seus limitats resultats²⁷.

---

²⁴ RODRÍGUEZ PINILLA, H, *Hidrología Médica...*, Op. Cit., p 158.

²⁵ MARTÍNEZ ALCUBILLA, M, *Diccionario de la Administración Española, Cuarta Edición, Tomo I*, Madrid, Ed Administración Arco de Santa María, 1886, p 927.

²⁶ LUENGO, M, *Prontuario Manual Alfabético de Hidrología Médica. Para uso del Médico Práctico*, Zaragoza, Imp Ed Gambón, 1932.

²⁷ MAESTRE DE SAN JUAN, A, *Novísima guía del bañista...*, Op. Cit., p 53.

8. L'activitat balneària als Pirineus: la influència francesa

A França, hi ha referències del segle XVI, en relació als banys de mar, en concret a l'any 1578, a Dieppe, els tractaments de bany fets per part del rei francès, Enric III i la seva dona, recomanats pel seu metge Ambrosio Paré, el qual aconsella aquest tipus de medicina per guarir les seves dolences¹.

En aquesta època, una de les diferents aplicacions de l'aigua de mar serà la d'utilitzar-la contra la ràbia. No obstant això, es faran extensives les seves virtuts guaridores a d'altres malalties, fet que donarà lloc a l'estudi amb més detall de les aigües marines. Es en aquesta mateixa localitat francesa, es donen els primers testimonis d'una casa de salut termal i marina anomenada Maison de Santé i sembla ser, que estava localitzada, on més endavant es construirà l'Hotel Royal.

De totes maneres l'expansió dels tractaments amb aigües marines es faran més habituals a França amb les pràctiques del doctor Théodore Tronchin (1704-1881), físic suïss, calvinista, metge de Voltaire fins a la seva mort, i amic de Diderot i de Rousseau. Aquest metge postulava la higiene natural i difonia la tècnica de la vacunació. Recomanant a principis del segle XIX, els banys en aigua de mar. Molts dels seus clients estaven tan convençuts dels seus diagnòstics i dels seus mètodes terapèutics, que els preniën com a dogmes de fe².

Entre algunes de les platges destacades es troben Deauville, a Normandia, a la qual es construirà un primer establiment de banys d'ona per part del duc de Morny, i Biarritz, on anava l'emperadriu Eugènia de Montijo, així com a la localitat de Trouville, entre altres.

---

¹ FERNÁNDEZ FÚSTER, L, *Historia General del Turismo de Masas*, Madrid, Ed Alianza Universidad Textos, 1991.

² FERNÁNDEZ FÚSTER, L, *Geografía general del Turismo de Masas*, Madrid, Ed Alianza Universidad Textos, Madrid 1991.

No serà fins a finals del segle XVIII que Carrere, per encarrec de l'Acadèmia de Medicina de Paris, recopila tot el que es coneixia en relació a les aigües mineromedicinals fins aleshores³.

En arribar el 1899, s'aniran construint els primers establiments centrats en la talassoteràpia, però encara hauran de passar més de catorze anys, perquè els mètodes terapèutics combinats amb l'aigua de mar assoleixin un major desenvolupament. D'aquesta manera, la moda dels banys de mar, cada cop estarà més difosa.

Un dels primers en expandir les cures mijançant les aigües a les ferides de guerra foren el cirujans militars, amb metodes de Paracels, el qual tractava determinades malalties del sistema nervios mantenint els malalts sumergits en aigua a 10°C, durant tres, sis, o vint-i-quatre hores. D'altra banda, no sols l'aprofitament dels banys de mar, sinó de les aigües mineromedicinals que disposaven els establiments situats als Pirineus⁴. A la bellesa dels paratges pirenaics on estaven ubicats els balnearis, s'unia la tranquil·litat ambiental, la bona taula i els passejos lleugers a l'aire d'alçada de les muntanyes. Això constituïa un altre focus d'atracció per a viatgers, banyistes i malalts, tant catalans, espanyols com francesos. En aquests viatgers trobem el filòsof, crític i historiador Hipolyte-Adolphe Taine, qui a la seva obra *Viaje a los Pirineos*, reflexiona per primera vegada sobre la influència del medi i de la història en el desenvolupament de les persones i de la societat⁵.

La zona de ponent del baix Pirineu i tocant a l'est amb l'Alt Garona, està es travessada per una cadena de muntanyes, a les seves faldes, de la qual es troben estacions termals com Barèges-les-Bains, Cauterets i Bagnères de Bigorra.

---

³ REYES PÉREZ FERNÁNDEZ, M^a, *Principios de hidroterapia y balneoterapia*, Madrid, Ed McGraw-Hill. Madrid, 2005, p 9.

⁴ ANGLADA, J, *Traité des eaux minérales et des Etablissements Thermaux du Departement des Pyrénées-Orientales*, Tome Premier, a Paris chez Baillièrre libraire, et a Montpellier chez Sevalle libraire, 1833.

⁵ TAINE, H, 1828–1893, *Viaje a los Pirineos*, Buenos Aires, Ed Espasa – Calpe, Buenos Aires, 1944.

Més a l'oest Bagnères de Luchon; aquestes darreres assoliran un cert renom a causa del baró d'Etigny⁶. La importància de les aigües datava de l'època de la marquesa de Montespan, que va portar a aquest lloc perquè es guarís, Lluís August de Borbó, duc de Maine, fill legítim de Lluís XIV, i una de les seves favorites. Les aigües es prenen a la manera de bany, de dutxa o beguda i la seva utilització es feia sota prescripció facultativa⁷.

Els espanyols també freqüentaven les caldes pirinaiques franceses, les quals disposaven d'una dimensió elitista, en aquell temps, entre els que es desplaçaren per guarir-se de diferents dolences. Tenim a la comtessa d'Aranda i de l'hisendat Pablo Olavide. Altres les utilitzaren per allunyar-se dels assetjaments inquisitorials com li passava a l'eclesiàstic Pedro José de Yeregui, preceptor dels infants reials, o el marquès de Mora, gendre del comte d'Aranda i a la madamme de Krüdener⁸, dama d'origen rus, que va estar una viatgera influent sobre l'ambaixador espanyol a Venècia, Simón de las Casas, com més tard seria el zar Alexandre I de Rússia.

Durant aquesta època aniran desenvolupant-se veritables centres termals destacant el de Vernet les-Bains, un centre en el qual es disposava de tot tipus de serveis a manera d'una petita ciutat⁹. El seu principal desenvolupament es realitzà el 1880, sota un projecte de l'enginyer Francisco Justeff, amb deu manants i un gran parc; disposava de sala d'espectacles, una ben equipada galeria de banys, confortables habitacions així com xalets, el Gran Hotel de Portugal, l'Hotel del Parc, l'Hotel dels Banys Mercader o l'Hotel Ibrahim Pachà entre el més destacats.

⁶ G. ROZEZ, G, *Luchon. Reine des Pyrénées*, París, Ed Baudelot, 1922.

⁷ PILHES, M, *Traité analytique et pratique des eaux thermals d'ax et d'ussat, avec la description des bains, des douches et des fontaines, et le meilleure maniere de les employer dans les differents maladies*, París, Ed Imprimeur des Etats de Foix, 1787.

⁸ OLAECHEA, R, *Viajeros españoles del XVIII en los balnearios del Alto Pirineo francés*, Zaragoza, Ed Colegio Universitario de La Rioja, Servicio de Publicaciones, 1985.

⁹ EMILE KIECHLE, M, *El Veraneo en Vernet-Les-Bains. Balneario Termal y Climatológico*, Barcelona, Ed La Neotipia, 1908.

Tota la zona pirinaica, des de Catalunya a Osca, passant per Navarra o Guipúscoa, té un contacte permanent amb el sud de França, cosa que es reflectirà en l'activitat socio-econòmica i també política de la zona¹⁰. Amb una concurrència destacada als establiments pirenaics per l'aprofitament de la seva climatologia, les seves aigües mineromedicinals, propiciat per membres de l'aristocràcia i polítics, per tractar les seves malalties o per a fugir dels tractaments més agressius practicats per la medicina del període, que utilitzava freqüentment les sangoneres.

---

¹⁰ OLAECHEA, R, *Viajeros españoles del XVIII...*, Op. Cit., p 18.

PRIMERA PART

ELS ANTECEDENTS DELS BALNEARIS CONTEMPORANIS

Capítol II

L'activitat mèdica i balneària al segle XIX i principis del XX,
a Espanya i Catalunya

Capítol 2. L'activitat mèdica i balneària al segle XIX i principis del XX, a Espanya i Catalunya

1. Introducció a l'activitat termal i balneària

La paraula *thermae*¹ a l'antiguitat tenia un significat concret, però a partir del Segle XIX, és utilitzada per establir diferents conceptes, des de definir instal·lacions amb les aplicacions en relació a les aigües calentes d'origen natural o escalfades artificialment "termals", mineromedicinals o no. A més, de l'articulació del termalisme amb una sèrie d'elements com el clima de muntanya o marítim, el medi ambient i l'activitat física, amb l'objectiu de l'activació i millora dels processos de regulació orgànica i estabilitat psíquica de la persona. D'aquesta manera hi tenim un procés en relació a les pràctiques hidroteràpiques, que segueix la llei física d'acció i reacció segons s'apliqui a l'organisme².

El termalisme, com podem observar, engloba un conjunt d'activitats i sistemes de treball aplicat, tant materials, estructurals i farmacològics, així com pràctiques, les quals van configurar una filosofia i manera de viure, aprofitades a partir de la cultura del món antic. Tenia com a objectiu principal la recuperació i més endavant, el manteniment de la salut, projectant-se a través del temps³.

Les termes també tenien a més de la funció higiènica i farmacològica, així com una funció social de trobada i recreativa, ja que la majoria disposava de gimnàs. La combinació d'aquets elements amb el refinament i luxe de les instal·lacions, era en consonància a les aficions, que conduirà al desenvolupament de la balneoteràpia.

---

¹ En llatí *thermae – thermanum*, equival a banys d'aigua calenta o bé associat al concepte de temperatura.

² SAN JOSÉ ARANGO, C, *Guía Médica de los Balnearios de España*, Sevilla, Ed Universidad de Sevilla, Secretariado de Publicaciones, 2000, p 31.

³ REYES PÉREZ FERNÁNDEZ, M^a, *Principios de hidroterapia y balneoterapia*, Madrid, Ed McGraw-Hill, 2005, p 8.

L'aïllament, la destrucció de les instal·lacions termals, l'oblit dels coneixements, per més que es vulgui ocultar, amagar o desfer-se de les proves de l'existència de la seva activitat durant èpoques anteriors, sempre queda o queden alguns elements disseminats, que amb el pas del temps, acostumen aparèixer i permet reconstruir o utilitzar alguns elements del passat⁴.

Encara que moltes de les termes d'algunes poblacions van ser destruïdes o desballestades, o bé utilitzats els seus materials per altres finalitats – construcció de cases, ermites, esglésies, entre d'altres. Moltes localitats tenien dins del seu nucli urbà una terma o la surgència d'aigua mineromedicinal o termals, les quals seran reutilitzades i adaptades. En alguns casos es construeix una nova piscina o una nova instal·lació a manera d'una edificació vinculada al complex hospitalari, el qual permet continuar donant atenció sanitària en llocs que més endavant seran coneguts com a cases de banys o balnearis⁵.

1.2. La balneologia i el balnearisme

El concepte *balaneum*⁶ ve del grec i equival a bany, així com també *balneo*, com a forma prefixada del mot llatí *balneum*. Són paraules recuperades per part de la gent que viu als pobles que disposen d'aigües mineromedicinals, tornant-se a utilitzar, ja que els sistemes més directes d'aprofitament han estat, o bé en beguda o bé en forma de banys o ambdues.

---

⁴ REYES PÉREZ FERNÁNDEZ, M^a, *Principios de hidroterapia...*, Op. Cit., p 9.

⁵ SAN JOSÉ ARANGO, C, *Guía Médica de los Balnearios...*, Op. Cit., p 32.

⁶ FLACELIERE, R, *La vida cotidiana en Grecia en el siglo de Pericles*, Madrid, Ed T.D.H.S.A, (H.T.), 1993. Els grecs d'època clàssica coneixien el bany amb banyera (*pyelos*) de caràcter individual, però on hi havia gimnàs o palestres, disposaven de piscines (*outra*). En Atenes existien banys públics des del segle V a C, on al cap davant hi havia un mestre de banys (*balaneús*).

Les causes de l'esplendor de la balneoteràpia i el seu desenvolupament les podríem establir, per una banda, amb els abundants recursos naturals disponibles a l'entorn de la deu d'aigua, que quasi sempre es troba en un espai rural. Per una altra, la tradició de l'aprofitament dels beneficis farmacològics, incorporant nous conceptes i coneixements científics, dissociant la higiene de la teràpia, fet que ens porta al concepte de balneologia.

a) Balneologia

La balneologia és una activitat científica que estudia, analitza i investiga els medis curatius en relació a les tècniques del bany i de les aigües dins de les seves propietats químiques i físiques, mitjançant la seva aplicació terapèutica, la qual dona lloc a la balneoteràpia. Aquesta és una variant més, que resulta de la juxtaposició dels bany i la fisioteràpia, configurant un mètode de tractament local o general de certes malalties mitjançant les aigües i els banys medicinals, on en alguns casos s'incorporen d'altres elements que tenen unes certes qualitats terapèutiques entre les quals hi han algunes sorres, fangs, el vapor d'aigua i el sol amb algunes de les radiacions de l'espectre lumínic⁷.

La balneologia comprèn el conjunt d'estudis mèdics referents al bany i les seves diferents classes⁸. Els seus conceptes són utilitzats en els establiments balneoteràpics, per regla general en la tècnica del bany, ja sigui amb l'aigua comú i potable, la dels manantials mineromedicinals, de fangs, gasos, sorres en general o d'altres substàncies en que es pugui fer la immersió del cos, tant de manera natural o artificial⁹.

En un sentit més directe, la balneologia suposa tota forma d'utilització tòpica de fluids (líquids o gasos), a més de sòlids, en els quals el cos es pot submergir, ja compregui aquesta aplicació tota la superfície tegumentària (bany general), o

---

⁷ REYES PÉREZ FERNÁNDEZ, M^a, *Principios de hidroterapia...*, Op. Cit., p 207.

⁸ NADAL, A, *Compendio de hidrología médica, balneoterapia é hidroterapia*, Barcelona, Ed Montaner y Simón, 1884, p 364.

sols una part, més o menys extensa (bany local). Llavors, de tots els modes possibles d'aplicació, s'entén per bany en el sentit més estricte de la paraula, únicament aquell en que existeix veritable immersió al menys de la superfície cutània¹⁰.

b) Balnearisme

La recuperació dels balnearis al període contemporani reneix perquè les classes benestants i, de manera excepcional les populars, se sensibilitzen pels problemes de salut, incidint en noves actuacions a la societat, per millorar les seves condicions personals¹¹.

A mitjans del segle XIX, els nous principis mèdics afavoreixen l'esclat d'una nova activitat, el balnearisme. La incorporació de les idees il·lustrades a la medicina, del mètode científic a l'anàlisi hidrològica, l'estadística a les pràctiques terapèutiques i la curiositat ancestral per la cultura de l'aigua, duen a l'aparició de cases de banys i balnearis¹².

Es fan nombrosos estudis sobre les condicions, els factors personals, ambientals, que afecten a la salut física i mental i que afavoreixen l'aparició i la difusió de malalties a les principals zones urbanes i en els nuclis on es desenvolupen les indústries. Aquest conjunt d'idees conformen els principis de la nova fenomenologia balneària, on la ciència i la tecnologia s'apliquen sobre la base de l'especial composició química de les aigües, elaborant pautes de cures hidropíniques, en beguda i mètodes de bany¹³.

---

⁹ NADAL, A, *Compendio de hidrología médica...*, Op. Cit., p 365.

¹⁰ SAN JOSÉ ARANGO, C, *Guía Médica de los Balnearios...*, Op. Cit., p 34.

¹¹ SOLÀ-MORALES, I, *Arquitectura Balneària a Catalunya*, Badalona, Ed Ketres, Badalona, 1986, p 92.

¹² MITJÀ, A, I ALTRES, *Els recursos minerals de Catalunya. Les aigües minerals*, Barcelona, Ed Generalitat de Catalunya, 1999.

¹³ REYES PÉREZ FERNÁNDEZ, M^a, *Principios de hidroterapia...*, Op. Cit., p 15.

La concepció de les aigües tel·lúriques és essencialista, la comunió entre la natura i l'ésser humà busca l'efecte guaridor amb el simple contacte o la ingesta d'aigua¹⁴. És la fe "mineralista" en l'aigua mineromedicinal i termal.

Les pràctiques es duen a terme en entorns naturals i més endavant, a les cases de banys, com antecedents dels balnearis actuals. Es regula l'horari de bany¹⁵. La relació entre la dieta, les aigües i les pautes individualitzades pels malalts posan fi al desordre en relació als remeis casolans, amb un règim de vida estricta i ordenada. A principis dels anys vint hi ha un punt d'inflexió, un curt període de gran prosperitat econòmica que permet la consolidació de diferents noves activitats gràcies a la industrialització, ja que gran part de la burgesia de les ciutats es desplaça al camp i això comporta noves necessitats que fa portar les novetats tecnològiques a les activitats de serveis hidroterapèutics¹⁶.

Per altra part, les classes benestants catalanes, que s'havien enriquit tot aprofitant el període de bonança econòmica, i que buscaven amb delit formes de fruit i escapar del malestar creixent que es vivia als carrers de les ciutats, visiten els balnearis el cap de setmana o hi fa estades els mesos de juliol, agost i setembre. D'aquesta manera es pot observar que diferents poblacions rurals prenen alguns elements de l'estereotip de ciutat burgesa, però amb més espais enjardinats¹⁷.

En l'evolució de l'activitat termal a la balneària es poden considerar dos nivells dins de la seva estructuració: un intern, a l'àmbit de la geologia, la química i la medicina; per un altre costat, com a canvis primaris bàsics, a nivell extern, la ideologia a les mentalitats col·lectives de les classes econòmicament més potents.

---

¹⁴ SOLÀ-MORALES, I, *Arquitectura Balneària...*, Op. Cit., p 131.

¹⁵ Recomanat a l'albada.

¹⁶ REYES PÉREZ FERNÁNDEZ, M^a, *Principios de hidroterapia...*, Op. Cit., p 16.

Davant de la insalubritat de les ciutats, el desenvolupament de la higiene, a la vida dins de la ciutat, el desenvolupament del transport que facilita el desplaçament al món rural. També comencen a ser evidents els problemes mentals, amb l'augment dels problemes psicològics de pressió o de fatiga i en aquest sentit, les aigües termals i mineromedicinales faran funcions sedants i relaxants¹⁸.

L'articulació dels diferents tractaments amb el desenvolupament científic i mèdic, conduirà a tota una sèrie de possibilitat on les aigües, amb les seves característiques físiques, les seves propietats químiques permeten una utilització de caràcter mèdic. La terapèutica mitjançant la hidroteràpia, o la crenoteràpia, o bé amb mesures higièniques de caràcter dietètic o d'exercici corporal amb la cinesiteràpia o l'ampliació a l'aprofitament mediambiental com la climatoteràpia o la incorporació de l'aigua de mar amb la talassoteràpia¹⁹.

---

¹⁷ SOLÀ-MORALES, I, *Arquitectura Balneària...*, Op. Cit., 139.

¹⁸ ARNOZAN, X., LAMARQUE, H, *Manual de hidrologia mèdica*, Madrid, Ed Imp y Lib. Médica Casa Vidal, 1914, p 45.

¹⁹ REYES PÉREZ FERNÁNDEZ, M^a, *Principios de hidroteràpia...*, Op. Cit., p 201.

2. La legislació i la reglamentació balneària a l'Estat espanyol.

Una de les àrees que evidencien l'antiguitat de les activitats balneàries i de serveis, és la reglamentació i legislació desenvolupada en el seu entorn. Tanmateix, començaran a manifestar-se des de fa molts segles, com el cas de les disposicions de “*Fuero de Sepúlveda*” per Alfons VI, i més endavant en el segle XII, per Alfons II d'Aragó, dins del “*Fuero de Teruel*” o Alfons VIII en “*Fueros de Salamanca, Cuenca y Plasencia*”, El segle XIV, Alfons XI, promulga la llei de “*Aguas y pozos salados*”, però amb la reina Isabel II de Castella, es faran unes “*Ordenanzas sobre el buen uso de los baños*”, el 24 de març del 1495¹.

De manera gradual, es van fer més normes i escrits legislatius en relació a les pràctiques hidroteràpiques que definiran les pràctiques, l'anàlisi de les aigües mineromedicinals, el bany i les normes de conducta dels malalts. De la mateixa manera que s'estableixen els reglaments les normes, es constitueix la figura del metge director de banys i del centre termal o balneari. La feina d'aquests metges, és un llegat important pel que fa referència a la seva aportació científica de la memòria anual, o bé de les topografies mèdiques que escriuen. Aquests treballs fan referència als llocs on habitualment exerceixen el seu càrrec, descrivint diferents fets de la vida social; cultural del lloc o de l'establiment, les qualitats de les aigües, i el seus resultats.

Dues línies d'actuació diferenciades en relació a la legislació i reglamentació, així com a la normativa, pel que fa a les aigües: la que establirà l'administració pública o l'estat, per als centres termals i la pròpia disciplina a través del col·lectiu mèdic. Aquests últims, incideixen amb unes connotacions concretes, a causa de la situació de precarietat de la salut pública que és hereva de la situació higiènica del segle XVIII i que continuarà al XIX. És una via d'actuació presa en contra de

---

¹ ARMIJO VALENZUELA, M, SANMARTÍN BAICOA, J, *Curas Balnearias y Climáticas Talasoterapia y Helioterapia*, Madrid, Ed Complutense, 1994, p 41.

les malalties, les epidèmies i la misèria, incidint quasi de manera directa en la higiene pública, a manca d'una clara política des de les institucions oficials².

El conjunt de normes portarà gradualment a un principi de coordinació dins del col·lectiu mèdic, de manera que a l'Estat espanyol i per consegüent a Catalunya, la medicina fou una de les primeres disciplines científiques en dotar-se d'institucions pròpies. El 1734 es crea la *Real Academia Matritense* i de manera gradual, a mitjans de segle, apareixen els col·legis de cirurgia de Cadis, Barcelona i Madrid. El rei Carles III, aprovà a finals del segle XVIII, els estatuts de la *Real Academia Médico Práctica de Barcelona*, arribant-se a constituir a la segona dècada del segle XIX³.

De manera gradual les pràctiques mèdiques centrades a les aigües, començaran a desvincular-se dels temes que no tenien una finalitat curativa, i d'aquesta manera apareixen societats específiques per la salut pública i s'observen de manera paral·lela, activitats d'oci, lleure o estiuatge⁴.

En aquest context es du a terme l'articulació d'una reglamentació pels establiments balnearis, sobre les bases que havien de regir la qualitat de les aigües i les atribucions del metge director, entre altres temes. El reglament serà variat, modificat i refós en els següents: el primer en un Reial Decret de 29 de juliol de 1816, amb la creació del *Cuerpo de Médicos Directores de Baños y Aguas Mineromedicinales*, en el qual es regula el nomenament, d'un metge funcionari i es tracta d'una figura, pel control, en cadascun dels principals banys del regne per l'ús de les aigües medicinals⁵; el metges determinarà, la seva aplicació i el seu ús.

---

² URTEAGA, L, *Miseria, miasmas y microbios. Las topografías medicas y el estudio del medio ambiente en el siglo XIX*, núm. 29, septiembre, Barcelona, Ed Ediciones de la Universidad de Barcelona, 1980, p 12.

³ LAIN ENTRALGO, P, *Historia de la medicina*. Barcelona, Ed Salvat, 1978.

⁴ MITJÀ, A, I ALTRES, *Els recursos minerals de Catalunya. Les aigües minerals. Balnearis*, Barcelona, Ed Associació Balneària i Generalitat de Catalunya, 1999, p 29.

⁵ CEBALLOS HERNANDEZ, M^a.A, *Legislación balnearia española*, Capitulo 5, en Armijo Valenzuela, M, i San Martín Baicoa, J, *Curas balnearias y climaticas, talasoterapia y helioterapia*, Madrid, Ed Complutense, 1994, p 42.

La creació de la figura del metge director de banys es deu a Ferran VII, el qual tenia certa fe amb els tractaments, ja que patia diferents problemes de salut, i les estades a diferents balnearis, ajudaven a paliar-los. Ell iniciarà una certa línia d'actuació com a França, per tractar d'acabar amb la presència de curanderos i xarlatans als centres d'aigües⁶.

“R.D. 29 de Julio 1816.

Establecimiento de los médicos para el uso de aguas medicinales. ...He venido en resolver que cada uno de los baños más acreditados del Reino se establezca un profesor de suficientes conocimientos de las virtudes de sus aguas y de la parte médica necesaria para determinar su aplicación y uso⁷.”

Els diferents governs, influïts segurament per un primer èxit de les activitats balneàries i del funcionament de la legislació i reglamentació feta, continuaran amb noves disposicions. A partir de l'anterior Reial Decret, que es veurà complementat per un altre Reial Ordre, de 28 de maig de 1817, que s'estableix el reglament que es manarà observar pel govern i l'ús de totes les aigües i banys minerals d'Espanya⁸.

El 9 d'octubre de 1828, serà quan es publicarà el *“Nuevo Reglamento que a propuesta de la Real Junta Superior Gubernativa de medicina y cirugía manda observar S.M. para la inspección, gobierno, uso y demás artículos convenientes y necesarios por el Director e Inspector General, los Directores Particulares, los Enfermos, Dueños, Administradores, Mayordomos, ó Arrendatarios de los Establecimientos, Bañeros y demás sirvientes de todas las Aguas y Baños Minerales de España⁹”*.

---

⁶ MITJÀ, A, I ALTRES, *Els recursos minerals...*, Op. Cit., p 27.

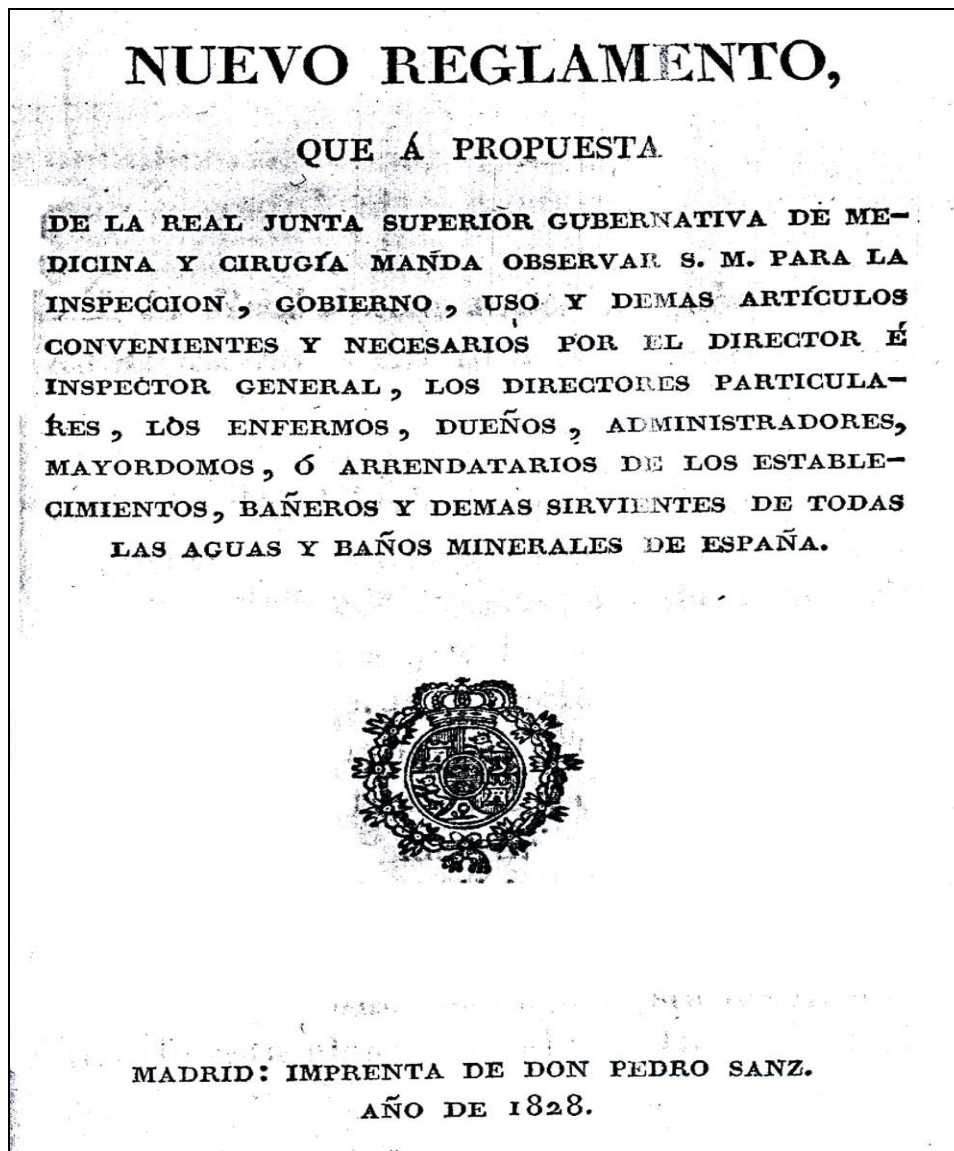
⁷ MARTÍNEZ ALCUBILLA, M, *Diccionario de la Administración Española. Cuarta Edición. Tomo I*, Madrid, Ed Administración Arco de Santa María, 1886, p 928

⁸ MARTÍNEZ ALCUBILLA, M, *Diccionario de la Administración...*, Op. Cit., p 928.

⁹ *NUEVO REGLAMENTO que a propuesta de la Real Junta Superior Gubernativa de Medicina, manda observar S.M. para la inspección, gobierno, uso y demás artículos convenientes y necesarios por el director e inspector general, los directores particulares, los enfermos y los sirvientes de todas las aguas y baños minerales de España*, Con licencia en Madrid, Imprenta de Don Francisco de La Parte, 1828, p 1.

El *Nuevo Reglamento* consta de sis capítols principals, el primer dels quals fa referència a la *dirección y inspección general* que corresponia a la *Real Junta Superior Gubernativa de Medicina y Cirugía*, en relació a la seva direcció i inspecció general d'aigües minerals del regne (figura 4).

Figura 4. Nou reglament en relació a la legislació de banys de 1828

Font: Arxiu Municipal de Puigcerdà

La legislació i reglamentació queda recopilada a l'annex número 1, on s'evidencia la importància que començarà a prendre l'activitat balneària i la transcendència econòmica del nou sector.

Aquesta normativa obre noves possibilitats a la necessitat de salut, estructura i estableix unes pautes de configuració, cap una determinada línia d'actuació davant del buit existent a l'època en les relacions entre aigües, client i serveis prestats en els establiments balnearis i que condicionarà tot el desenvolupament posterior.

L'avenç de la "medicina científica" començarà a pressionar per modificar l'estructura nuclear sanitària a nivell social i productiu, en la que serà anomenada indústria balneària, que enfilerà la línia de l'higienisme, amb no poques resistències en el seu centre institucional.

Encara que s'observa un canvi cap a la denominada "*Gran higiene*", davant de la "*Pequeña higiene*", i que acabarà imposant-se, com conseqüència de la introducció de la bacteriologia i les seves tècniques¹⁰. Aquest fet es produeix de manera gradual a partir del 1904. Es tracta de la defensa en la immunitzacions individual, davant la col·lectiva, projectant-se amb reformes dins de les càtedres d'higiene, junt amb una certa reorientació de la política sanitària¹¹.

Els canvis, a més de la reglamentació, es projectaran al nou tipus d'establiments balnearis desenvolupats a l'àmbit del litoral, però amb unes certes peculiaritats, propiciades ocasionalment per la poca claredat en relació a les competències del control del sòl, de les aigües litorals entre institucions locals i centrals. Així doncs, un dels tràmits per l'establiment d'un balneari en aquest nou àmbit de litoral, estarà precedit per un període d'informació pública, en el qual es podien presentar al·legacions o reclamacions a dita activitat¹².

---

¹⁰ URTEAGA, L, *Miseria, miasmas y microbios. Las topografías medicas y el estudio del medio ambiente en el siglo XIX*, núm. 29, septiembre, Barcelona, Ed Ediciones de la Universidad de Barcelona, 1980, p 33.

¹¹ URTEAGA, J.L, *Misérias, Miasmas y Microbios...*, Op. Cit., p 34.

¹² VERA REBOLLO, J.F, *Turismo y urbanización en el litoral Alicantino*, Alicante, Ed Instituto de Estudios "Juan Gil Albert" Diputación, Provincial de Alicante, 1987.

L'atribució de competències entre organismes públics que participaven a la normativa de les instal·lacions balnearies es trobava la *Jefatura de Obras Públicas*, la *Comandància de Marina*, el *Gobierno Civil* i les alcaldies. De la mateixa manera hem de remarcar la concurrència del *Ministerio de Fomento* o el de la *Inspección Sanitaria*, en la jurisdicció sobre un mateix espai.

A principis del segle XX, ja es notaran unes primeres accions per part dels empresaris i propietaris de balnearis establint associacions, en un primer moment a Madrid de tota Espanya i més endavant a Catalunya. Tant l'una, com l'altra, intentaran frenar la intromissió de l'Estat espanyol i la seva fiscalització per part dels metges directors com a funcionaris.

En el regnat d'Alfons XIII, i durant la dictadura de Miguel Primo de Rivera, es designà, per la Reial Ordre de 7 de març de 1928, una *Comisión Interministerial* per dur a terme un refós amb la recopilació dels diferents textos sobre balnearis i aigües mineromedicinals. L'objectiu era complementar els buits, que existien a la reglamentació, mitjançant la introducció de propostes i modificacions, que al final es lliuraven al govern per la seva aprovació un nou reglament més unificat¹³.

La seva aprovació serà duta a terme a Madrid, el 25 d'abril de 1928, mitjançant el Reial Decret i Llei número 743, en la que s'estableix un primer *Estatuto sobre la Explotación de Manantiales de Aguas Minero-Medicinales*.

L'estatut s'estructura en set títols i vuitanta quatre articles, on es contempen els principis fonamentals, dels quals tenim les aportacions següents:

El títol primer, fa referència a la propietat de les aigües mineromedicinals, dels drets i obligacions en relació a la seva explotació; en el segon, de l'ús de les marques d'envasos i etiquetes a l'activitat industrial de les aigües mineromedicinals.

---

¹³ MARTÍNEZ ALCUBILLA, M, *Diccionario de la Administración Espanyola*, Cuarta Edición, Tomo I, Madrid, Ed Administración Arco de Santa María, 1886, p 928.

Un dels temes més significatius, està en el títol tercer, el qual se centra a l'expedient de declaració d'*utilidad pública* i dels tràmits que han de precedir a l'explotació de les aigües mineromedicinales¹⁴.

En el títol quart, en relació a l'assistència mèdica en els establiments balnearis d'aigües mineromedicinales i del règim d'aquestes aigües.

El tema de la inspecció sanitària es localitza al títol cinquè, el qual fa referència directa als establiments d'aigües mineromedicinales, l'embotellament de les aigües i les obligacions relacionades amb aquesta nova activitat industrial; en el sisè, reconeix l'existència de l'*Asociación Nacional de la Propiedad Balnearia* i de la seva actuació en les millores i foment de la riquesa mineromedicinale¹⁵.

Per últim, el títol setè, tracta sobre les multes i les sancions. A més, es recolliran normes de la regulació en la introducció i venda a Espanya d'aigües mineromedicinales estrangeres¹⁶.

Els canvis més significatius que s'adopten fan referència als temes de la propietat de les aigües mineromedicinales, privilegis, limitacions, activitats operatives i funcionals del personal mèdic. Un dels més rellevants en el seu principal objectiu legislatiu, es fonamenta en atribuir al descobridor del manantial amagat, la propietat d'aquest, en lloc de l'amo del terreny.

Al mateix temps, aquesta nova reglamentació obrirà la possibilitat de començar a liberalitzar l'obligatorietat de que el cos de metges directors de banys, havien de ser pagats pel sector públic i permetre l'exercici de la medicina als balnearis amb un tracte d'igualtat absoluta, entre els directors contractats i els altres metges.

---

¹⁴ GACETA DE MADRID, número 117, de 26 de Abril de 1928, p 476.

¹⁵ L'*Asociación Nacional de la Propiedad Balnearia* es contitueix el1906.

¹⁶ ARMIJO VALENZUELA, M, SANMARTÍN BAICOA, J, *Curas Balnearias y Climáticas Talasoterapia y Helioterapia*, Madrid, Ed Complutense, 1994, p 44.

Tanmateix, es regula el sistema d'inspecció dels establiments balnearis, el qual passarà a dependre dels inspectors provincials de sanitat, començant a relegar els metges directors de banys.

Un fet que es recull en el títol setè, a l'article setanta, apartat tercer, és sol·licitar als centres oficials l'adopció de mesures sobre l'abaratiment de transports, construcció, conservació de camins i el foment a la concurrència als balnearis, així com en el quart, que tracta de l'organització de la publicitat dels establiments, a l'ordre al foment del turisme i la conquesta de mercats en relació a les aigües mineromedicinales.

D'altra banda el 4 d'abril de 1932, es publica un decret del *Ministerio de Gobernación* pel que pràcticament es deixava en suspens tot allò que havia legislat anteriorment sobre balnearis i el cos de metges directors de banys, declarat a extingir per ordre de 22 de juny de 1933¹⁷. Els afectats, metges directors de banys s'organitzen interposen recurs contenciós-administratiu, que prospera favorablement. La sentència d'aquest, anul·la les ordres citades anteriorment, restablint-se amb totalitat els deures i drets del *Cuerpo de Médicos Directores de Baño y Aguas mineromedicinales*.

En el cas de Catalunya, amb la instauració de la segona república i com a resultat dels acords de la *Comisión Mixta para la implantación del Estatuto de Autonomía*, posat en funcionament el 2 d'agost de 1933, les competències en relació a la indústria balneària seran traspassades a la Generalitat de Catalunya, junt amb els serveis de beneficència i les atribucions en matèria de sanitat i assistència social.

Fins aquest moment funcionaven les *Juntas Provinciales*, les quals, es regien per la legislació de l'estat central. Però a partir de l'1 de febrer de 1934, sobre la base de les competències que anirà adquirint la Generalitat a l'època de la

---

¹⁷ Bienni progressista de la II República

República, s'estableix l'acord de dissoldre-les i encomanar les funcions a un Patronat, sota la presidència del respectiu Comissari de la Generalitat de Catalunya, a més de la visita d'inspecció per autoritzar el funcionament del balneari¹⁸.

L'any 1934, concretament l'1 de juny, s'estableix un decret, per part del president de la Generalitat Republicana Lluís Companys amb el Conseller de Sanitat i Assistència Social, que era Josep Dencàs, en aquell moment. A aquest decret, el segueix un annex del reglament que serà aplicat a tots els establiments d'aigües mineromedicinals i balnearis de Catalunya, així com en relació a la direcció, administració de l'establiment, sobre el metge hidròleg, el personal extern, intern, i el seu destí corresponent en els balnearis de Catalunya, així com el registre dels manantials¹⁹.

El recent govern autonòmic es preocuparà per les condicions higièniques i sanitàries, incidint en temes d'ordenació i reglamentació dels llocs on es dona una activitat o servei públic tant en els espais oberts com tancats²⁰. La disposició del butlletí oficial de 6 de juny de 1934, número 157, sobre la higiene i sanitat de la platja, on s'indica la necessitat d'inspeccionar els banys de mar, de les poblacions marítimes, on les alcaldies tenen jurisdicció sobre elles, és un bon exemple de l'avanç en aquest sentit, el de millora de la higiene.

El 5 de març de 1937, es produeix un canvi significatiu, tenint en compte el moment històric que viu la societat de l'època, en plena guerra civil. Així, una de les actuacions que es portarà a terme, per part de la Generalitat Republicana en el *Diari Oficial de la Generalitat de Catalunya* número 75 és el fet de suprimir el càrrec de metge hidròleg oficial, quedant lliure l'exercici de la medicina en tots els

---

¹⁸ BUTLLETÍ OFICIAL DE LA GENERALITAT DE CATALUNYA, SANITAT I ASSISTÈNCIA SOCIAL, número 153, de 2 de juny 1934, p 1391.

¹⁹ BUTLLETÍ OFICIAL DE LA GENERALITAT DE CATALUNYA, SANITAT I ASSISTÈNCIA SOCIAL, número 153, de 2 de juny 1934, p 1392.

²⁰ BUTLLETÍ OFICIAL DE LA GENERALITAT DE CATALUNYA, SANITAT I ASSISTÈNCIA SOCIAL, número 75, de 16 març 1937, p 1126.

balnearis²¹. Una de les normes que recollia feia referència a que cap balneari podrà posar en pràctica tractaments sense la corresponent prescripció mèdica.

Dins dels diferents balnearis estudiats, la normativa i indicacions que s'introduiran tindran dues vessants: la derivada de la legislació del reglament oficial estatal i, la que correspon a la pràctica mèdica. Per l'espai tradicional dels balnearis de muntanya, aquestes aplicacions seguiran unes normes amb una certa regularitat i monotonia o repetició per cada any per part dels pacients²².

El cas dels banys marítims, en principi seguiran gran part de la normativa dels balnearis tradicionals, però aniran introduint variants. La presència del metge a la galeria de banys assegurava el seguiment dels tractaments d'una manera diària, més constant i no tan elàstica a la presa dels banys. En el cas dels balnearis de litoral, pràcticament desapareixerà la presència del metge, deixant de ser habitual, ja que no hi ha l'obligatorietat²³.

Per aquestes raons l'explotació de les aigües marines depenia dels governadors civils de les capitals de província, la *Jefatura de Costas y Obras Públicas*, junt a la *Comandancia de Marina*, que eren les institucions que atorgaven els permisos o llicències d'explotació. A les localitats menors, com Caldetes, eren les alcaldies les que donaven autorització temporal, si aquestes eren permanents es feia a través del *Ministerio de Fomento*²⁴.

En el cas dels balnearis de litoral o banys d'ona, la superfície a ocupar per les instal·lacions estava subjecta a la zona de les dependències balneàries, però la

---

²¹ BUTLLETÍ OFICIAL DE LA GENERALITAT DE CATALUNYA, SANITAT I ASSISTÈNCIA SOCIAL, número 75, de 16 març 1937, p 1127.

²² BUTLLETÍ OFICIAL DE LA GENERALITAT DE CATALUNYA, SANITAT I ASSISTÈNCIA SOCIAL, número 75, de 16 març 1937. p 1128.

²³ MARTÍNEZ ALCUBILLA, M, *Diccionario de la...*, Op. Cit., p 927. A Espanya la línia de costa era de titularitat pública i els balnearis de litoral havien de seguir les normatives legals, escrites a tal efecte, estant la més antiga la llei d'aigües de 3 de juliol de 1879, la qual declarava l'ús i utilització pública de les aigües marines.

²⁴ BATALLE, A, *Caldes d'Estrac / Caldetes, un vell plet*, Caldes d'Estrach, Ed Ajuntament de Caldes d'Estrac, 1985, p 57.

realitat era que s'ampliava molt més del permès²⁵. La utilització d'aquestes instal·lacions era per una minoria de persones amb una certa capacitat econòmica, de classe mitjana, ja que podien pagar-se les tarifes d'accés i serveis balnearis. La resta de la població, sense recursos, no podrà fer ús d'aquestes instal·lacions, en tot cas se'ls donava opció de fer-ho fora dels horaris, o bé, es veurà desplaçada als espais adjacents, a la platja lliure, on podran practicar el bany, de manera similar als recintes tancats, però sense les limitacions que suposava la reglamentació i la privacitat dels anteriors²⁶.

Una vegada finalitzada la guerra civil, i pocs anys després, concretament cap el 7 de Juny de 1941, es vertebrà l'*Asociación Nacional de la Propiedad Balnearia* des de l'administració central i s'ubicaran les instal·lacions a Madrid. Es nomenarà un lletrat assessor, el qual donava els serveis jurídics i administratius als associats en aquella època. Recuperada la figura del metge director de banys es fixaran les normes per les diferents prestacions de pensió, jubilació, mort entre altres aspectes per part dels metges del *Cuerpo de Baños*²⁷.

El 1943 el govern central crea una *Junta Asesora de Balnearios y Aguas Mineromedicinales*, en la que hi participen professionals vinculats i especialistes. Aquesta junta establirà una classificació dels diferents balnearis en especialitats en funció del tipus de tractament més dominant²⁸.

Els balnearis quedaran diferenciats en quatre grups d'especialitats que seran les següents:

Primer: Aparell digestiu, nutrició i pell

Segon: Aparell circulatori i respiratori

Tercer: Reumatisme

Quart: Sistema nerviós

²⁵ GÍL DE ARRIBA, C, *La practica social de los baños de mar. Establecimientos balnearios y actividades de ocio en Cantabria (1.868-1.936)*, Bellaterra, Documents d'Anàlisi Geografica, núm 25, Ed Serveis de Publicacions de la UAB, 1994.

²⁶ BATALLÉ, A, *Caldes d'Estrac...*, Op. Cit., p 60.

²⁷ MARTÍNEZ ALCUBILLA, M, *Diccionario de la Administración...*, Op. Cit., p 71.

²⁸ SAN ROMAN, J, DIR, *Anales Hispano Americanos de Hidrología Medica y Climatología*, Consejo Superior de

De totes maneres, la regulació del primitiu cos de metges de banys continuarà endavant, però finalment per ordre de 20 de març de 1944, modificada per una altra de 15 de gener de 1945, es convoquen oposicions novament, però ara amb la titulació diferent, la de *Médicos de Aguas Mineromedicinales*. En aquest moment es publica una relació de 124 balnearis centrats de manera principal en les activitats dels tractaments de l'aparell digestiu, la nutrició i la pell i de les malalties reumàtiques. Els anys següents de la postguerra, a les guies dels establiments balnearis començarà a haver una davallada dels balnearis en funcionament, signes indicatius d'una certa recessió econòmica i es començaran a fer noves disposicions per regular el sector²⁹.

Investigaciones Científicas, Madrid, Ed Imprenta Versal, Instituto Alfonso Limón Montero, 1954.

²⁹ VILLAR EZCURRA, J.L., *Régimen Jurídico de las Aguas Minero-Medicinales*, Madrid, Ed Montecorvo, 1980.

3. El cos de metges directors de banys i aigües mineromedicinales.

El col·lectiu de metges directors de bany ha tingut durant tot el segle XIX i principis del XX un pes significatiu a la societat espanyola i catalana, fet que es comprova mitjançant els fons documentals que han arribat a l'actualitat per la premsa¹, o de manera principal a través de les memòries realitzades, encara que disperses, que han estat recopilades durant més de cent anys. Malgrat tot, es disposa a l'actualitat d'un volum de documentació de tres mil tres-cents setanta treballs, amb sis-cents seixanta-cinc estudis en els quals s'analitzen dos-cents manantials diferents. La majoria, el 95% redactats el segle XIX, la resta el 5% els segles anterior i posterior². Això ha permès conèixer l'activitat d'aquests facultatius, la dels balnearis, la seva ubicació, els malalts i les malalties així com altres temes de la cultura i de la societat local.

Una certa periodització pot ajudar a seguir l'evolució del cos de metges i directors de bany, d'aquesta manera s'observa una primera etapa de creació d'aquesta institució el 1816 pel rei Ferran VII, la qual passa per diferents moments; entrant a una segona, dins l'època isabelina amb el reglament de 1868; per arribar a la restauració en una tercera, amb la creació el 1877 de la *Sociedad Española de Hidrologia Médica*, fins a una quarta i final amb la segona república i el 1932 amb la dissolució del cos³.

El nou col·lectiu es constitueix a partir de la decisió del govern de disposar d'una figura que supervisés els manantials d'aigües mineromedicinales i això s'estableix en una Reial Orde de 29 de juliol de 1816, que crea el *Cuerpo de Médicos Directores de Baños y Aguas Mineromedicinales*. En el reglament, es

¹ MARAVER EYZAGUIRRE, F, *El termalismo y culto a las aguas en la prensa médica Española*, en Espacio, Tiempo y Forma, Revista de la Facultad de Geografía e Historia. Serie II 5, Historia Antigua, Termalismo Antigo, Madrid, Ed U.N.E.D, 1992, pp 195 – 210.

² MARAVER EYZAGUIRRE, F, en Pérex Agorreta, M^a.J, *Aportaciones de los médicos del Cuerpo de Baños al Termalismo Antigo*, SIGLO XX, en Actas del Primer Congreso Peninsular del Termalismo Antigo, Arnedillo, La Rioja, Madrid, Ed U.N.E.D, 1997, p 50.

³ BERGUER, A, DIR, *Hidrología/45. Serie Monográfica, Organización Médica Colegial. Especialidades Médicas*. Madrid, Ed Consejo General del Colegio de Médicos de Espanya, Grupo Centro, Fuenlabrada, 1987, p 37.

regula el nomenament de metges en els principals banys del regne, i es tracta sobre l'establiment d'un metge funcionari pel control i l'ús de les aigües medicinals. Aquests metges de caràcter funcionari són els que establiran els sistemes d'aplicació i ús de les mateixes. Des d'aquest moment es consagra la tasca del legislador a l'atenció dels establiments balnearis per garantir la salut pública o perquè fossin administrats amb profit dels que eren privats o perdien la salut, anaven amb el desig i l'esperança de recobrar-la. Sense oblidar la seva importància econòmica, i que avalaria la idea de la configuració d'un capitalisme balneari⁴.

La creació de la figura del metge director de banys pel rei Ferran VII està motivada, en certa manera, per la fe que tenia en els tractaments, ja que patia diferents problemes de salut i feia estades a diferents balnearis. Per una altra part, i segons l'article 96 de la llei de sanitat⁵, de 28 de novembre de 1856, els establiments de banys i aigües minerals estan sota la immediata inspecció i dependència del *Ministerio de la Gobernación*; i segons l'article noranta set es declara vigent el reglament anterior de vint i dos anys enrere⁶, fins que el govern publicqués un especial sobre les bases que havien de regir aquests establiments: la seva classificació, les circumstàncies, qualitat, atribucions dels metges directors, entre d'altres, la qual cosa no tindrà lloc fins a 1868⁷. A principis d'aquest any, s'elabora un altre reglament, de curta aplicació, ja que es derogarà el 30 de desembre del mateix any, que dicta algunes regles que amb caràcter provisional, van regir a la matèria, fins a l'aprovació el 28 de setembre de 1871. Un altra reglament provisional publicat en data del dia següent i derogat tres anys després, en el qual s'aprova amb caràcter definitiu allò que quedarà vigent amb les modificacions introduïdes per disposicions posteriors⁸.

⁴ SÁNCHEZ FERRÉ, J, *Guía de Establecimientos Balnearios de Espanya*, Madrid, Ed Ministerio de Obras Públicas y Transportes, Madrid, 1992, p 17.

⁵ MARTÍNEZ ALCUBILLA, M, *Diccionario de la Administración Espanyola, Cuarta Edición. Tomo I*, Madrid, Ed Administración Arco de Santa María, 1886, p 927.

⁶ Del 3 de febrer del 1834.

⁷ MARTÍNEZ ALCUBILLA, M, *Diccionario de la Administración...*, Op. Cit., p 929.

⁸ ARNOZAN, X., LAMARQUE, H, *Manual de hidrologia médica*, Madrid, Ed Imp y Lib Médica Casa Vidal, 1914, p 799.

En el reglament, allò que tindrà un pes específic serà el cos de metges directors de banys, però la seva existència no complaurà a tots, ja que els altres metges pensaven que les aigües mineromedicinales havien de ser receptades per qualsevol facultatiu de la mateixa manera que ho feien amb altres medicaments⁹. Els atacs al cos de metges, no vindrà sols d'altres metges, sinó que seran la major part dels empresaris dels establiments balnearis privats, que no estaven disposats a assumir que l'estat controlés les seves empreses mitjançant la imposició dels seus facultatius, ja que era una manera de fiscalitzar i controlar. El desacord es reflectirà en la creació d'una associació de propietaris que cristal·litza el 1871, coneguda com *Asociación Nacional de la Propiedad Balnearia*, per fer front a les considerables atribucions del metge director de banys.

Les atribucions del cos de metges directors de bany, feien referència a tots aquells temes d'higiene i policia sanitària, entre els quals s'havia de redactar un reglament intern del balneari, pel seu compliment i remetre una còpia a la *Dirección y al Consejo de Sanidad*. Si en algun cas, l'amo o l'arrendatari de l'establiment no estava d'acord, aquest el podia impugnar. La resolució del possible conflicte corresponia en primer lloc al governador provincial i després a la *Dirección General*, que també s'encarregava de la inspecció i conservació dels manantials¹⁰.

Els amos eren els que contractaven els banyers i els pagaven, els metges directors de banys, en cas de no disposar del personal podien amonestar els amos i amb la reincidència, retirar la potestat d'escollir aquest personal, fins i tot, imposar multes que podien oscil·lar entre 5 i 25 pessetes¹¹. El metge del balneari es podia dirigir d'ofici a les autoritats locals o de l'estat, i designar el facultatiu que l'havia de substituir, segons l'article 30 del reglament¹². De les diferents normes i disposicions establertes, el metge director de banys, havia de posar en coneixement el governador de la província i el propietari del balneari.

⁹ RODRÍGUEZ SÁNCHEZ, J.A, EN PÈREX AGORRETA, M^a.J, *Historia y legitimación en los tratados hidrológicos españoles del siglo XIX*, en Actas del Primer Congreso Peninsular de Termalismo Antiguo, Arnedillo, La Rioja, pp 49 – 57, Madrid, Ed U.N.E.D, 1997.

¹⁰ ARNOZAN, X., LAMARQUE, H, *Manual de hidrología...*, Op. Cit., p 809.

¹¹ IBÍDEM., p 819.

¹² MARTÍNEZ ALCUBILLA, M, *Diccionario de la Administración...*, Op. Cit., p 936.

Amb el nou reglament, de 12 de maig de 1874, concretament en el seu article 32, es fa referència al sistema d'incorporació al cos de metges directors de banys. En aquest es diu que per aspirar i presentar-se a les vacants, es necessita ser espanyol, tenir vint-i-tres anys d'edat o més i el títol de doctor o llicenciat en medicina. A l'article 33, s'indica les proves que havien de superar, que eren tres: la primera, contestar sis preguntes teòriques i pràctiques; la segona, la redacció d'una memòria en el termini de vuit hores, sense llibres i sobre hidrologia mèdica; i la tercera, un cas pràctic aplicat, escollit per sorteig¹³. Els qui superaven les proves eren nomenats metges directors pel *Ministerio de Gobernación*.

L'activitat realitzada pels metges en els centres termals era en principi ajustada a la temporada oficial balneària i, en la majoria dels casos en un medi rural¹⁴. Tanmateix aquesta, no tindrà les limitacions i els inconvenients, que patien els metges rurals de la seva època, ja que el metge director de banys viurà la resta del seu temps a la ciutat i gaudeix cada cop més del prestigi social de la professió.

Des de la creació del cos de metges, aquests estaven obligats a presentar una memòria anual i més endavant, una d'extraordinària, que eren custodiades pel *Centro Superior de Sanidad* com a treballs científics-administratius. Les memòries es trobaven disperses entre l'*Archivo de Alcalá*, el *Ministerio de la Gobernación* i la *Direcció General de Sanitat*, fins que en constituir el reglament de 1874, la *Comisión del Anuario Oficial de las Aguas Minerales de España*, començaran a guardar-les sota el seu control, fins que serà dissolta al cap de quinze anys i traslladats els seus fons a la *Biblioteca de la Facultad de Medicina de Madrid*¹⁵.

Les memòries no seguien un patró sistemàtic, més aviat independent a l'època, malgrat això, sempre hi constaven: el número detallat de malalts, amb el tipus de

¹³ MARTÍNEZ ALCUBILLA, M, *Diccionario de la Administración...*, Op. Cit., p 937.

¹⁴ ARNOZAN, X., LAMARQUE, H, *Manual de hidrologia...*, Op. Cit., p 815.

¹⁵ MARAVER EYZAGUIRRE, F, EN PÉREX AGORRETA, M^a.J, *Aportaciones de los médicos...*, Op. Cit., p 45.

malalties tractades, casos clínics més destacats, procedència dels banyistes, recomanacions de millores de les instal·lacions i, les incidències succeïdes durant l'any. Els metges havien de descriure la situació geogràfica de cada localitat, com es trobaven les comunicacions i l'estat dels camins, tant pel que fa al seu traçat, com les seves condicions sanitàries; els trets climatològics generals i particulars; la situació epidèmica i els aspectes socioeconòmics de la població; l'orografia de cada lloc, amb el possible origen de les fonts d'aigua mineromedicinal i termal; l'existència i descripció dels brolladors i la seva naturalesa així com la composició física i química de les aigües, a més de l'evolució de l'activitat a les diferents temporades en relació als tractaments, freqüentació, posició social dels banyistes, diferenciant les classes benestant "acomodada", pobre o tropa, així com els problemes o malalties que motivaven la cura termal dels pacients. El treball es complementava amb un cert historial, amb estudis estadístics de l'evolució de la malaltia en relació als canvis de millora o retrocés, i una certa valoració sobre els diferents casos tractats.

El 19 de febrer de 1877, s'estableix l'*Escalafón provisional de médicos-directores de baños y aguas mineromedicinales*, per oposició, concurs, mèrits i serveis havent de demostrar la seva capacitat i suficiència¹⁶. La remuneració econòmica dels primers metges del *Cuerpo de médicos de baños*, era de cinc mil rals anuals i estaven inclosos en els pressupostos provincials¹⁷. Més endavant s'augmentarà la dotació en tres mil rals i, tot i així les places eren de difícil cobertura, pagades per fons propis i arbitris del poble dels banys, dels propers i veïns, amb l'obligació d'assistir gratuïtament a la gent d'aquests pobles.

La preocupació per la situació de la salut a la població, farà que el govern incorpori canvis en els successius reglaments de banys i tanmateix, el cos de metges directors de banys, el 1877 crearà la *Sociedad Española de Hidrología Médica*¹⁸ i la revista "*los Anales*", com el seu òrgan d'expressió i defensa del

---

¹⁶ MARAVER EYZAGUIRRE, F, EN PÉREX AGORRETA, M^a.J, *Aportaciones de los médicos...*, Op. Cit., p 47.

¹⁷ MARTÍNEZ ALCUBILLA, M, *Diccionario de la Administración...*, Op. Cit., p 930.

¹⁸ *ANALES DE LA SOCIEDAD Española de Hidrología Médica*, Tomo XXVIII, numero 2, Madrid, Imp Ricardo F de Rojas, 1917, p 1.

col·lectiu¹⁹. Els metges dels balnearis defensaran a través d'aquesta entitat els seus interessos professionals i corporatius i es convertirà en el seu vehicle de propaganda, així com de foment del progrés de la ciència hidrològica i de la medicina termal en considerar els manantials com una riquesa pública i no privada.

El pes que va començar a tenir el cos de metges hidròlegs, va portar a celebrar a Madrid, l'any 1888, el *Congreso Hidrologico Nacional*²⁰, el president del congrés serà José María Bonilla y Carrasco, amb dos responsables de secció que eren Anastasio García López i Marcial Taboada de la Riva; el secretari general va ser Eduardo Moreno Zancudo i com a tresorer, Leopoldo Martínez Reguera.

Entre els temes més destacats es parlarà del valor dels tractaments hidromineral, les indicacions de les aigües mineromedicinals per les malalties del fetge, sobre les bases del coneixement de la hidrologia, o bé en relació a les estadístiques que realitzen els metges directors de banys i dels tractaments de la menorràgia per les dutxes fredes, a més de les teràpies respiratòries, de les característiques geològiques on brollen les aigües de Cardó i l'Espluga de Francolí i finalment es tracten les variants d'els tractaments hidroteràpics.

El metge, com a funcionari, un cop obtenia la plaça per oposició, es traslladava al corresponent balneari, o vila termal, la qual podia disposar d'un o diversos establiments, on residia durant l'època de la presa de les aigües. Un cop a la localitat, la seva feina era organitzar i dirigir les temporades dels banys termals, normalment dues per any: la primera, durant els mesos de juny i juliol; la segona, durant els d'agost i setembre, excepte alguns casos, en que l'establiment obria tot l'any. Els metges directors canviaven el seu destí en funció de diversos factors que influïen en el desenvolupament de la seva feina²¹.

---

¹⁹ Veure capítol 2, apartat 4.

²⁰ CONGRESO HIDROLOGICO NACIONAL. CELEBRADO EN MADRID EN FEBRERO DE 1888: *Actas de sus sesiones*, Madrid, Establecimiento Tipografico Enrique Teodoro, 1888.

²¹ ARNOZAN, X., LAMARQUE, H, *Manual de hidrologia...*, Op. Cit., p 815.

El primer factor era l'atenció als malalts i l'anàlisi de les aigües mineromedicinales, així com controlar el nombre de banyistes que freqüentaven els balnearis, del qual en depenia el seu salari marcat per l'estat²². En alguns casos disposaven d'una consulta particular, fora de temporada.

El segon factor, estava en funció de les seves relacions amb els propietaris o arrendataris dels establiments termals, que en molts casos no eren gaire cordials. En principi, no disposaven d'un despatx per atendre o fer el seguiment dels malalts; més endavant, això anirà canviant.

Segons denunciaven els metges, en el marc d'una visió estrictament de la sanitat, els establiments tenien greus deficiències en temes bàsics d'higiene ciutadana, així com de les fonts termals i d'altres instal·lacions dels pobles on estaven situats els balnearis. Una altra font de conflicte era la preparació i formació dels banyers o fins i tot, per part de persones que aplicaven els tractaments termals; sovint, comptaven amb nuls coneixements, fet que portava a discrepàncies importants a l'hora de l'aplicació dels sistemes terapèutics.

Un últim factor eren les relacions amb les autoritats locals com l'alcalde, els regidors, el mestre el mossèn o els potentats de la vila i encara altres temes particulars, que en molts casos eren duts a terme de manera diplomàtica.

Dins l'etapa final, el reglament establert es modificà en tot allò que no fos compatible amb la *Instrucción General de Sanidad*, establerta el 12 de gener de 1904. Un Reial Decret de 25 de febrer de 1924, crearia l'escalafó de metges habilitats, que seria unificat un any després amb els de metges directors. A partir de 1928, amb un Reial Decret, de 25 d'abril, es concedeix als propietaris total llibertat per contractar el metge que volguessin, sempre que tinguessin aprovades les assignatures d'hidrologia mèdica i anàlisi química²³.

---

²² QUATRECASAS, J, *La hidrología en la práctica médica, en Monografies Mèdiques*, any XI, núm 97, Barcelona, Ed Libreria Catalonia, 1936.

²³ GACETA DE MADRID, *Estatuto sobre la explotación de manantiales de agua minero-medicinales*, del 26 de abril de 1928, p 476.

De totes maneres, es continuaven respectant tots els drets dels metges directors amb plaça en propietat fins a la jubilació.

Entre la propietat dels balnearis i els metges es dona una situació de tensió permanent, ja que els segons perden les atribucions dels mecanismes necessaris per mantenir el control de l'execució dels tractaments. El paper dels metges directors minvava progressivament i abandonaran gairebé per complert l'elaboració de les memòries, les estadístiques, que deixaven de tenir sentit perquè no comptaven amb les dades necessàries per falta de col·laboració amb el metges lliures i la manca d'informació dels propietaris²⁴.

És el moment de la dictadura del general Primo de Rivera, on la crisi del sistema polític coincideix amb l'inici d'una davallada de l'activitat econòmica. Es produeixen situacions polítiques destacades, el desastre colonial, les inquietuds dels moviments obrers o les vagues. Tot això afecta els establiments balnearis, els quals veuran disminuir la seva clientela.

Més endavant, durant els inicis de la II República, el 5 d'abril de 1932, la *Gaceta de Madrid*, publica un Decret del *Ministerio de la Gobernación* firmat per Casares Quiroga, que establia absoluta llibertat d'assistència mèdica en els establiments d'aigües mineromedicinales combinada amb rigorosa inspecció sanitària, que estaria a càrrec d'inspectors provincials de sanitat. D'aquesta manera quedava dissolt el cos de metges de banys i d'aigües mineromedicinales.

Una vegada recopilades les dades de catorze anys concrets en un període a cavall de dos segles d'activitat balneària, permeten elaborar la gràfica (figura 5), en la qual s'observa l'evolució d'aquest cos de metges, en relació als establiments²⁵. Podem diferenciar les fluctuacions dels balnearis en relació als metges, amb un primer moment a l'alça, de manera conjunta dins del segle XIX, per passar a un creixement més accentuat dels balnearis, fins a principis del

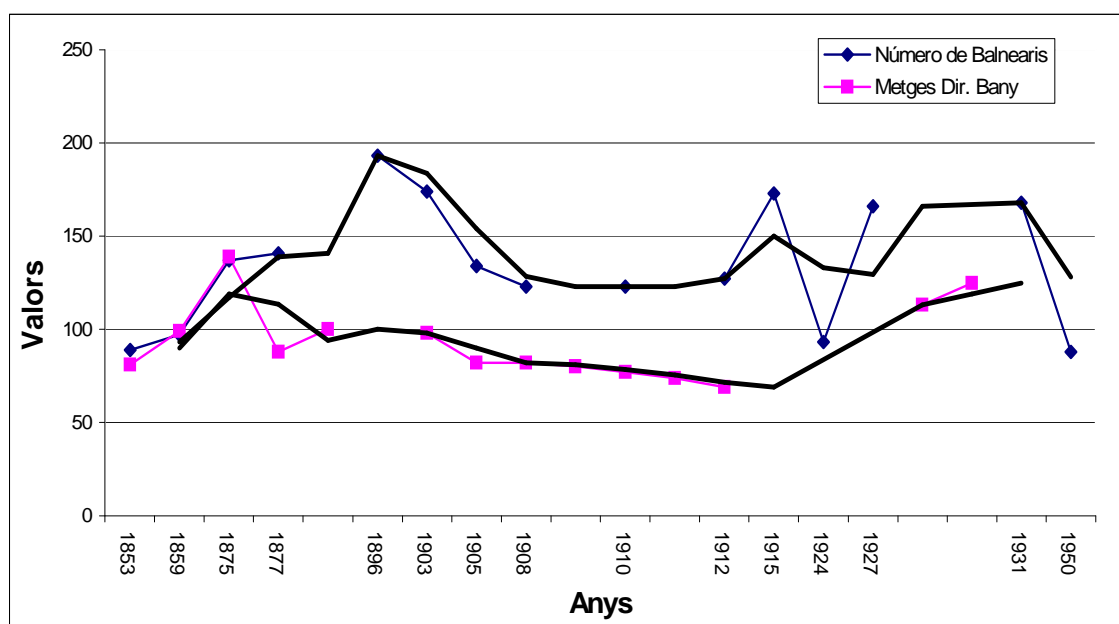
---

²⁴ ARNOZAN, X., LAMARQUE, H, *MANUAL DE HIDROLOGIA...*, Op. Cit., p 820.

²⁵ *IBÍDEM.*, Op. Cit., p 825.

segle XX, moment en que canvia la tendència. La línia de tendència en negre dels metges és de descens gradual, cosa que contrasta amb les oscil·lacions dels establiments balnearis als anys 1896, 1915, 1927, fins arribar al 1931, moment en el qual es dóna una davallada. Les línies de tendència complementen la manca de dades entre els diferents moments establerts, fet que permet contemplar la dinàmica de manera global.

Figura 5. Tendència evolutiva comparada del número de balnearis i de metges directors de banys entre 1853 - 1950

Font: Elaboració pròpia a partir de la revista *Anales de la Sociedad Española de Hidrología Médica*.

Un nou projecte es volia establir, arrel de la dissolució del cos de metges directors de banys, el de crear l'*Instituto de Hidrología y Climatología Médicas*, per influència del Conseller d'Estat Hipólito Rodríguez Pinilla, que juntament amb Mariscal i Mayoral Marañón, volien influir per dur endavant la idea, amb l'objectiu de formar els metges i potenciar la recerca en tots els temes de l'àmbit de la hidrologia i les seves tècniques. La guerra civil deixarà en suspens aquest projecte, i una vegada finalitzada, durant l'any 1943, es crea una *Junta Asesora de Balnearios y Aguas Minero Medicinales*, recuperant, en part "teòricament", les condicions de l'exercici mèdic en l'àmbit administratiu als balnearis espanyols.

Finalment, l'aportació d'aquest col·lectiu, en els 116 anys d'existència dins del seu corporativisme, van permetre ajudar a conèixer millor les malalties, millorar la sanitat i la medicina dins de l'àmbit de la hidrologia amb una trajectòria i un pes institucional. Per uns, mal vist, i per altres, necessari²⁶.

---

²⁶ BERGUER, A, DIR. *Hidrología / 45. Serie Monográfica, Organización Medica...*, Op. Cit., p 7.

4. La “Sociedad Española de Hidrología Médica”

Els referents inicials en la reglamentació de 1816, amb el *Código balneario*¹, i un any després amb el seu *Reglamento*, ajudarien al fet de posar en marxa, associacions, institucions i societats que facilitarien la recuperació del termalisme i el desenvolupament de l'activitat balneària.

El 21 de maig a Madrid, en els locals de la *Academia Medico Quirúrgica Espanyola*, tindrà lloc una reunió constituïda per un grup de metges directores de banys, que acordaran la creació d'una associació que anomenarien *Sociedad Hidrológica Española*, amb la finalitat de l'estudi de tots aquells coneixements que formessin part de la hidrologia mèdica².

El 18 de febrer de 1877, l'anomenada “*Comisión nominadora*” donarà per acabada la seva tasca, posant el fruit de tot el seu treball en una instància dirigida al director general de beneficència i sanitat. La presentació de la sol·licitud, que van fer els metges José Salgado Guillermo i Benigno Villafranca Alfaro en representació del *Cuerpo de Médicos Directores de Baños y Aguas Minero Medicinales*, demanara autorització per establir la *Sociedad Española de Hidrología Médica*, destinada a l'estudi dels problemes científics de l'especialitat³.

El día 24 de febrer prendrà possessió la junta directiva i el seu primer president serà José Salgado Guillermo i, dos dies més tard, sota la presidència del *Director General de Beneficencia y Sanidad*, el senyor Ramón de Campoamor, declararà oficialment constituïda la societat en nom del govern del rei. Al seu

---

¹ XIV CONGRESO INTERNACIONAL DE MEDICINA. AGUAS MINERO-MEDICINALES DE ESPANYA, ABRIL DE 1903, Madrid, Imprenta Ricardo Rojas, 1903, pp 9-12.

² BERGUER, A, DIR, *Hidrología nº 45. Serie Monográfica, Organización Médica Colegial. Especialidades Médicas*, Madrid, Fuenlabrada, Ed Consejo General del Colegio de Médicos de España, Grupo Centro, 1990.

³ IBÍDEM., p 32.

discurs destaca l'interès del govern per aquesta nova institució, les seves accions i el seu projecte de creació d'un laboratori d'anàlisi clínica per millorar l'estudi de les aigües mineromedicinals, així com de recopilació de memòries dels establiments balnearis, de temes que afectin a la institució i de la redacció d'un reglament. El reglament que es redacta consta de dinou capítols i cinquanta dos articles.

El capítol primer estableix el *título y objeto de la sociedad*, en el seu article primer defineix el nom de la societat anomenada *Sociedad Española de Hidrología Médica*, amb seu a Madrid, com a associació científica que té per objectiu l'estudi de les fonts d'aigües minerals d'Espanya.

“Capítulo I.

Título y objeto de la Sociedad

Artículo 1º. Con el título de Sociedad Española de Hidrología Médica se instala en Madrid una Asociación científica que tiene por objeto el estudio de las fuentes minerales de España los progresos de la Hidrología Médica y el encarecimiento de la necesidad é importancia de los profesores que á ella se dedican.

Artículo 2º. Los medios para conseguir estos fines son:

1º. La presentación de Memorias sobre hidrología ó sus ciencias auxiliares, que seran discutidas por la Sociedad”⁴.

L'article segon fa referència als mitjans per assolir els objectius, com el fet de la presentació de memòries sobre hidrologia o de les seves ciències auxiliars i els debats al seu voltant, que seran establerts per la societat, sobre els punts teòrics dels coneixements hidrològics⁵.

---

⁴ ANALES DE LA SOCIEDAD ESPAÑOLA DE HIDROLOGIA MÉDICA, TOMO XXIX, numero 2, Madrid, Imp Ricardo F de Rojas, 1918, p 16.

⁵ CEBALLOS HERNANDEZ, M^a.A, *Legislación balnearia española*, Capitulo 5, en Armijo Valenzuela, M, i San Martín Baicoa, J, *Curas balnearias y climáticas, talasoterapia y helioterapia*, Madrid, Ed Complutense, 1994, pp 40 - 47.

La societat crearà un diari o revista anomenada *Los Anales*, com el seu òrgan d'expressió on es publicaran els treballs i els debats de la societat, fent publicitat i difusió dels coneixements sobre hidrologia i els seus avenços, en el coneixement de la terapèutica i de les malalties, així com de les disposicions legals referents al col·lectiu. En aquestes publicacions, els metges directors de banys defensaran els seus interessos professionals i corporatius i es convertirà en el seu vehicle de propaganda, així com del progrés de la ciència hidrològica i de la medicina termal en considerar els manantials com una riquesa pública i no privada.

Unes altres propostes són les que contempen la instal·lació d'un laboratori d'anàlisi clínica, la fundació d'una biblioteca, l'atorgament de premis i establir relacions amb altres societats científiques de l'estat espanyol i de l'estranger, així com l'exposició al govern de les mesures i solucions que es creguin convenientes pel desenvolupament del sector i els encàrrecs oficials.

En el capítol segon es parla dels socis, *de los socios*, i dins d'aquest, el seu article tercer estableix que la societat es compondrà de socis de número, honoraris, agregats, corresponsals nacionals i estrangers. En el seu article quart, es fa esment a que, per ser soci es requereix petició de l'interessat i amb residència fixa a Madrid. Si no pertanyen al cos de metges directors de banys, han de sol·licitar que la societat els admeti. A l'article cinquè, estableix que per l'altra condició de soci agregat, corresponsal, nacional o estranger es necessita remetre a la societat un treball sobre hidrologia mèdica o dels seus coneixements auxiliars, o bé la presentació d'una proposta firmada per tres socis de número⁶.

“Capítulo II.

De los Socios

Artículo 3º. La Sociedad se compondrà de Socios de número, honorarios, agregados y corresponsales nacionales y extranjeros. El número de unos y otros sera ilimitado.

---

⁶ ANALES DE LA SOCIEDAD ESPAÑOLA..., Op. Cit., p 1.

Artículo 4º. Para ser Socio de número ó agregado, se requiere petición del interesado; residencia fija en Madrid, si no pertenece al cuerpo de Médico-Directores de baños, y que la Sociedad lo admita, según previene el Reglamento.,

Artículo 5º. Para ser Socio agregado, corresponsal, nacional, ó extranjero, se necesita remitir a la Sociedad un trabajo sobre Hidrología Médica ó sus conocimientos auxiliares, ó la presentación y propuesta firmada por tres socios de número”⁷.

La societat nomenarà socis honoraris els professors de medicina, de farmàcia, de ciències exactes, físiques i naturals, enginyers o d’altres persones que, per la seva reputació, serveis a la ciència o a l’especialitat, consideri mereixedors d’aquesta distinció. Els escollits quedaven lliures de càrregues socials, però hauran de prendre part en les comissions que encarregui la societat.

L’article setè obligava els socis a presentar treballs, memòries, informes a la societat i complir el reglament. En la configuració de la societat, i per incentivar la incorporació de socis, indica que, en els trenta dies següents a la instal·lació de la societat, els que s’hi inscrivien figuraven com a socis fundadors i quedaven exceptuats de les formalitats de l’article quart.

A l’article vuitè indica que tots els socis tindran veu i vot en les sessions i discussions científiques; només els de número tindran vot a les juntes de govern. Fa referència a la mensualitat l’article novè, en el qual s’estableix en relació als socis de número pagar una mensualitat de set pessetes i cinquanta cèntims; els corresponsals nacionals només pagaven cinc pessetes i els agregats cinc d’entrada i una pesseta mensual. Tanmateix, es donen indicacions en relació a la

---

⁷ ANALES DE LA SOCIEDAD ESPAÑOLA..., Op. Cit., pp 16 – 17.

devolució dels rebuts per part dels socis a l'article deu, assenyalant que tornar més de tres rebuts i deixar d'abonar les anualitats causarà la separació de la societat.

Quant a l'expedició de diplomes, s'hi fa referència a l'article onzè, on es consideren els socis de número, els honoraris i els agregats. Tindran dret a que se'ls expedixin de manera gratuïta, firmats pel president i el secretari general de la societat. Els corresponents havien de pagar deu pessetes pels drets del diploma.

En general, tots els socis estaven obligats a remetre a la societat un exemplar de les obres o memòries que publicuessin o estiguessin publicades, amb destinació a la biblioteca de la societat. Així s'indicava a l'article dotzè⁸.

El seu article tretzè, garantia als socis de número, als honoraris, i als agregats rebre de manera gratuïta el diari o revista oficial de la societat. A més, podien disposar i utilitzar dels llibres de la biblioteca.

Dels càrrecs de la societat, en fa referència el capítol tercer, *de los cargos de la sociedad*, i el seu article catorze indica que la societat tindrà un president, un vicepresident, un secretari general, un altre d'actes, un de correspondència nacional i estrangera, un tresorer i dues comissions permanents. La durada dels càrrecs a la societat era per dos anys; així es concreta a l'article quinze, on diu que seran obligatoris i hauran d'estar escollits en junta general de govern, per majoria absoluta de votants presents.

L'article setze establí el fet, que la societat podia escollir un president honorari, que sense càrregues dels socis, gaudís de totes les prerrogatives de la institució.

---

⁸ MARAVER EYZAGUIRRE, F, EN PÉREX AGORRETA, M^a.J, *Aportaciones de los médicos del Cuerpo de Baños al Termalismo Antiguo. Siglo XX*, en Actas del Primer Congreso Peninsular del Termalismo Antiguo, Arnedillo, La Rioja, Madrid, Ed U.N.E.D,1997, pp 49 –57.

“Capítulo III.

De los cargos de la Sociedad.

Artículo 14. La Sociedad Espanyola de Hidrología Médica tendrá un Presidente, un Vicepresidente, un Secretario general, otro de actas, otro de correspondencia nacional y extranjera, un Tesorero y dos comisiones permanentes.

Artículo 15. Todos los cargos de la Sociedad durarán dos años, serán obligatorios y se eligirán en Junta general de Gobierno por mayoría absoluta de votos presentes⁹.

En el capítol quart, es parla de la presidència, *del presidente*, i en el seu article disset, s’hi indica que el president ha de complir i fer complir el reglament, els acords a que arribés la societat, així com convocar i presidir totes les sessions científiques i de govern. A més, prendre acords al moment en els casos d’urgència que no permetin reunir la junta directiva, però donant comptes en la primera sessió que se celebri. Seran part de les seves funcions la signatura de diplomes, les ordres de lliurament d’ingrés, sortida de fons i la documentació oficial que procedeixi de la societat.

“Capítulo IV.

Del Presidente.

Artículo 17. Corresponde al presidente cumplir y hacer cumplir el Reglamento y los acuerdos de la Sociedad; convocar y presidir todas las sesiones científicas y de gobierno; tomar los acuerdos del momento y cuya urgencia no permita reunir la Junta directiva,...¹⁰

El capítol cinquè se centra en la vicepresidència, *del vicepresidente*. Tot i que és un text molt sintètic, en l’article divuit, es diu que les atribucions del càrrec són les de substituir al president.

⁹ ANALES DE LA SOCIEDAD ESPAÑOLA..., Op. Cit., p 17.

¹⁰ IBÍDEM., p 18.

“Capítulo V.

Del Vicepresidente.

Artículo 18. El Vicepresidente sustituirá al Presidente en todas sus atribuciones, en ausencias y enfermedades¹¹.

Passant al capítol sisè, es fa menció del secretari general, del *secretario general*. En l'article dinou, es parla de les seves atribucions, com les de firmar i segellar amb el president els diplomes dels socis i les mencions honorífiques; instruir els expedients d'admissió dels socis, autoritzar l'entrada i sortida de fons i els seus respectius comptes; firmar totes les comunicacions, ordres i anuncis de la societat, així com entendres d'ofici amb les altres corporacions i institucions, dur un registre d'ingrés d'entrades i sortides dels socis, on es faci constar els títols professionals, mèrits, serveis i treballs que cadascú, hagi fet per la societat; signar totes les actes de la societat amb el secretari d'actes i llegir, en els aniversaris, les memòries que compreguin la feina feta per la societat durant l'últim bienni.

“Capítulo VI.

Del Secretario general.

Artículo 19. Corresponde al Secretario general firmar y sellar con el Presidente los diplomas de los Socios y las menciones honorificas; instruir los expedientes de admisión de Socios; autorizar la entrada y salida de fondos y sus respectivas cuentas; firmar todas las comunicaciones, órdenes y anuncios de la Sociedad,...¹²

En el capítol setè, s'estableix un càrrec específic que fa esment al secretari d'actes, *del secretario de actas*, i el seu article vint indica que les tasques a realitzar són les de redactar i firmar totes les sessions, científiques, de govern, llegint-les a les sessions següents. Suplia el secretari general en les absències i les malalties, a més de donar suport.

---

¹¹ IBÍDEM., p 18.

¹² IBÍDEM., p 19.

“Capítulo VII.

Del Secretario de actas.

Artículo 20. El Secretario de actas redactará y firmará todas las sesiones, así científicas como de gobierno, leyéndolas en la sesión inmediata; además suplirá al Secretario general en las ausencias y enfermedades, y le auxiliará en los trabajos de Secretaría¹³.

El capítol vuitè, concretament, en el seu article vint-i-u, fa referència a un altre càrrec molt concret, el secretari de correspondència, *del secretario de correspondencia*. En les seves tasques era responsable del correu tant a l'àmbit nacional com estranger, suplia el secretari general i el d'actes i a més, era responsable de la biblioteca i del laboratori.

“Capítulo VIII.

Del Secretario de correspondencia.

Artículo 21. Serà cargo del Secretario de correspondencia, llevar toda la nacional y extranjera perteneciente a la Sociedad, suplir al Secretario general y de actas en sus ausencias y enfermedades, y tener además a su cuidado la Biblioteca y Laboratorio¹⁴.

El capítol novè parla del tresorer, *del tesorero*, i l'article vint-i-dos, explica la responsabilitat d'aquest càrrec, el qual ha de conservar en el seu poder els fons de la societat. Havia de portar un llibre del “deure” i “l'haver”, fer els pagaments i rebre els ingressos, amb lliurament d'un rebut autoritzat pel president i el secretari general, donant a final d'any compte general documentat i firmat pel president i el secretari general i exposat públicament.

---

¹³ IBÍDEM., p 19.

¹⁴ IBÍDEM., p 20.

“Capítulo IX.

Del Tesorero.

Artículo 22. Corresponde al Tesorero conservar en su poder los fondos de la Sociedad, llevando un libro de haber y debe; hacer los pagos y recibir los ingresos, previo libramiento o recibo autorizado por el Presidente y Secretario general, dando á fin de año cuenta general documentada, la que, firmada también por el Presidente y Secretario, se expondrá al público¹⁵.

De l'activitat de la junta directiva en parla el capítol deu, *de la junta directiva*, l'article vint-i-tres del qual, indica que la societat tindrà una junta directiva formada per un president, un vicepresident, un tesorer, un secretari general, un d'actes i un de correspondència i els presidents de les comissions permanents.

A continuació, l'article vint-i-quatre indica les atribucions de la junta directiva, i dins de l'apartat primer, el fet que ha d'entendre de tot el que feia referència a la part econòmica i administrativa, l'ordre i govern de la societat. A l'apartat segon, proposar, projectar i decidir, quan el cas sigui de notòria urgència, tot el que convingui a l'expansió de la societat, donant compte de les accions a la primera junta de govern pel seu examen i aprovació. A l'apartat tercer, estableix que ha de disposar dels aniversaris i dels nomenaments dels socis, en relació a l'actuació de les taules per les eleccions generals i cuidar que es compleixi el reglament.

L'article vint-i-cinc, indica que la junta directiva havia d'actuar com a tal, sempre que disposes de la meitat més un dels seus individus; decidirà per majoria absoluta de vots; es reunirà al menys una vegada al mes i quan el president consideri oportú o quan es reclami per escrit, per part de tres dels seus socis. Les sessions seran secretes i presidides pel president.

---

¹⁵ IBÍDEM., p 16.

“Capítulo X.

De la Junta Directiva.

Artículo 23. La Sociedad tendrá una Junta Directiva compuesta del Presidente, Vicepresidente Tesorero, Secretario general de actas y correspondencia y Presidentes de las comisiones permanentes.

Artículo 24. Son atribuciones de la Junta Directiva.

*1º. Entender en todo lo concerniente á la parte económica y administrativa, buen orden y gobierno de la Sociedad*¹⁶.

El capítol onzè, establia uns òrgans de funcionament anomenats comissions permanents, *de las comisiones permanentes*, i en el seu article vint-i-sis es comenta el fet que la societat tindrà dues comissions permanents, escollides a la junta de govern biennal. Les anomenaran “d’honor i representació” la primera, i de “redacció i publicacions” la segona. Funcionaven de manera independent de la junta directiva, encara que havien de donar-ne coneixement dels acords. Disposaven de fons, segons les formalitats del reglament, donant compte de la seva inversió.

El funcionament de la *Comisión de Honor y Representación* s’explica a l’article vint-i-set. Havia de comprendre tres socis de número i residents a Madrid. Representava a la societat en totes les seves relacions oficials amb el govern de l’estat amb els seus alts funcionaris, dependències i vetllava constantment per l’organització, benestar i adequació del *Cuerpo de Directores de Baños*. Entenia, jutjava i dirimia totes les qüestions personals i reglamentàries que es podien suscitar per part dels directors de banys, com temes de conducta professional o de representació dels seus interessos.

---

¹⁶ IBÍDEM., p 19.

La comissió de redacció i publicacions té explicitada totes les seves atribucions a l'article vint-i-vuit, entre les quals, dirigir i redactar el diari o revista oficial de la societat. La seva composició era de set socis de número residents a Madrid i tenia un president i un secretari-administrador de redacció.

“Capítulo XI.

De las Comisiones Permanentes.

Artículo 26. La Sociedad tendrá dos comisiones permanentes, que se elijan en Junta de Gobierno bienal. Se denominaran de honor y representación la primera, y de redacción y publicaciones la segunda; funcionaran independientemente de la Junta Directiva, aun que darán cuenta á la misma de sus acuerdos: dispondrán de los fondos que, previas las formalidades del Reglamento, se les señale, dando cuenta documentada de su inversión¹⁷.

El capítol dotze, fa referència a l'organització de les sessions de govern, *de las sesiones de gobierno*, en aquest hi ha dos articles el vint-i-nou i trenta. En el primer es parla de les sessions de govern, ordinàries, o una vegada cada dos mesos, i extraordinàries. Sempre que el president ho disposes o quan tres socis de la junta directiva o cinc de número ho sol·licitessin per escrit, expressant a les paperetes de citació el seu objecte i necessitat. Les convocatòries s'havien de fer amb quaranta vuit hores d'anticipació, per mitjà de paperetes firmades pel president i el secretari general.

L'article trenta, comenta que les sessions de govern duraran dues hores, que es podien ampliar si així ho acordaven la meitat més un dels socis presents. Les sessions començaven amb la lectura de l'acta anterior, donant compte immediatament de les novetats que havien passat des de l'última sessió i de l'ordre del dia. Eren secretes i sols tenien seient, veu i vot els socis de número.

---

¹⁷ IBÍDEM., p 21.

“Capítulo XII.

De las sesiones de Gobierno.

Artículo 29. Habrá dos clases de sesiones de Gobierno, ordinarias, ó una vez cada dos meses, y extraordinarias, siempre que el Presidente lo disponga ó cuando tres individuos de la Junta Directiva ó cinco de número lo soliciten por escrito expresando, en estos casos en las papeletas de citación su objeto y necesidad. La convocatoria se hará con cuarenta y ocho horas de anticipación, por medio de papeletas firmadas por el Presidente y Secretario general¹⁸.

El capítol tretze estableix la configuració de les sessions científiques, *de las sesiones científicas*, i en els seus cinc articles es fa menció al seu funcionament. Començant per l'article trenta-u, establint que des de l'1 de novembre fins l'abril la societat tindrà sessions i discussions científiques, les quals se celebraven dos vegades al mes; seran públiques i en les quals tenien veu i vot tots els socis.

L'article trenta dos, parla de l'actuació en les sessions científiques, i que després de la lectura i aprovació de l'acta anterior es farà una ressenya dels treballs rebuts i enviats per la societat, establint l'ordre del dia. Les discussions versaran precisament sobre estudis i objectes de l'especialitat, tant llegits, com les propostes que es realitzin.

L'article trenta-tres diu que per llegir i discutir una proposició bastava que la signés un sol soci, sempre que la taula ho considerés oportú; malgrat el dictamen contrari d'aquesta, si ho demanaven sota signatura set socis, s'havia d'anunciar el debat o la discussió per la propera sessió.

L'article trenta-quatre parla de la valoració del president o d'un soci numerari. En relació a la discussió d'algun punt, es farà la pregunta corresponent, per decidir en votació, la suspensió fins a una altra sessió.

---

¹⁸ *IBÍDEM.*, p 21.

Un altre article, en aquest cas el trenta-cinc, limitava la durada de les sessions científiques a dues hores, però es podien prorrogar quan, per acord de la majoria dels socis presents i podien tenir un caire públic o privat, sempre que així es fes constar.

“Capítulo XIII.

De las sesiones científicas.

Artículo 31. Desde 1º, de Noviembre hasta fin de Abril tendrá la Sociedad sesiones y discusiones científicas. Se celebrarán dos veces al mes: serán públicas y en ellas tendrán voz y voto todos los Socios.

Artículo 32. En las sesiones científicas, después de la lectura y aprobación del acta del anterior, se hará una reseña de los trabajos recibidos y enviados por la Sociedad, y se pasará á la orden del día. Las discusiones versarán precisamente sobre estudios ú objetos de la especialidad, ya se refieran á los leídos por los Socios ó á las proposiciones que estos ó la mesa se sirvan formular: en este caso se anunciarán con una sesion de anticipación, por lo menos¹⁹.

El capítol catorzè, toca el tema de les sessions de les eleccions, *de la sesion de elecciones*. En el seu article trenta-sis, indica que la convocatòria s'establia una vegada cada dos anys, per celebrar la sessió de les eleccions generals. La distribució de les paperetes es feia amb quaranta vuit hores d'anticipació, expressant-se l'objecte de la reunió. És en aquesta sessió, on es renovaven tots els càrrecs de la societat. Podien haver reeleccions. La votació era secreta, mitjançant paperetes que es dipositaven en una urna. El president en treia una i la llegia en veu alta i, el secretari en funcions, prenia nota de l'escrutini. No es podia verificar l'elecció, sense que es reunís la meitat més un dels socis de número que residien a Madrid.

---

¹⁹ IBÍDEM., p 21.

Com a complement, l'article anterior el trenta-set, explicita el fet que havia de convocar a tots els socis que tenien veu i vot però els càrrecs de la societat sols podien recaure en socis de número residents a Madrid.

“Capítulo XIV.

De la sesión de elecciones.

Artículo 36. Se convocará la Sociedad una vez cada dos años para celebrar la sesión de elecciones generales, repartiéndose las papeletas con cuarenta y ocho horas de anticipación, expresándose en ellas el objeto de la reunión. En esta sesión se renovarán todos los cargos de la Sociedad, pudiendo ser reelegidos los que los hubieran desempeñado. La votación será secreta y se efectuará por medio de papeletas que se depositarán en una urna, de donde las sacará el Presidente, leyéndolas en alta voz y tomando el Secretario saliente nota del escrutinio. No podrá verificarse la elección sin que se reúnan la mitad más uno de los socios de número que residan en Madrid.

Les referències als aniversaris la trobem el capítol quinzè, *de los aniversarios*, i el seu article número trenta-vuit indica que la sessió d'aniversaris serà biennal; se celebrava el segon diumenge de desembre de cada bienni, i començava amb la lectura del discurs del secretari i del president. A partir d'aquí, es procedirà a l'adjudicació de premis.

“Capítulo XV.

De los aniversarios.

Artículo 38. La sesión de aniversarios será bienal; se celebrará el segundo domingo de Diciembre de cada bienio, y principiará por la lectura del discurso de Secretaria; á continuación el Presidente leerá ó pronunciará un discurso y se procederá á la adjudicación de premios si los hubiese, publicación de programas para el bienio entrante, y por último, se leerá la lista de los Socios de número, honorarios, agregados y corresponsales²⁰.

---

²⁰ IBÍDEM., p 22.

El capítol setzè estableix la relació del personal que treballava a la societat, *de los dependientes de la sociedad*, indicant en el seu article trenta-nou, que la societat tindrà un conserge, que cuidarà del local i dels estris, assistint a les sessions i donant suport a tot aquell qui ho necessités. La junta directiva era la que nomenava per majoria absoluta. L'article quaranta, indicava que la comissió de redacció disposaria d'un escriba, nomenat per la junta directiva, així com la seva retribució. Tots aquests acords havien de fer-se per majoria absoluta.

“Capítulo XVI.

De los dependientes de la sociedad.

Artículo 39. La sociedad tendrá un Conserje que cuidará del local y del aseo y conservación de sus enseres, aistirá á las sesiones y diariamente á la redacción para atender á lo que se le pudiera mandar. Lo nombrará la Junta Directiva por mayoría absoluta de votos²¹.

En el capítol dissetè es parla dels reconeixements o les mencions honorífiques i dels premis, *de las menciones honoríficas y de los premios*, i en el seu article quaranta-u diu que la societat, quan ho cregui oportú, podia atorgar menció honorífica dins del període oficial, als qui plantegin millores importants en els mitjans d'administració de les aigües i expedirà diplomes. Les concessions havien d'estar fetes a proposta de tres socis i amb l'aprovació de les dues terceres parts de vots presents i dins d'una sessió de govern després de feta la proposta. Com ampliació de l'anterior a l'article, el quaranta-dos, fa referència a la publicació per part de la societat, de programes de premis i els adjudicarà en les èpoques i moments que aquesta consideres adequats.

“Capítulo XVII.

De las menciones honoríficas y de los premios.

Artículo 41. La Sociedad concederá, cuando así lo crea oportuno, mención honorífica en el periódico oficial á los que planteen mejoras importantes en los

---

²¹ IBÍDEM., p 23.

medios de administración de las aguas, y expedirá diplomas, si así lo solicitaren los interesados, cuando las reformas constituyan una buena y completa instalación.

Estas concesiones se harán á propuesta de tres Socios y con la aprobación de las dos terceras partes de votos presentes, una sesión de Gobierno, después de hecha la propuesta.

El capítol divuitè, establia les idees econòmiques sobre el pressupost, *del presupuesto*, i en el seu article quaranta-tres es contemplen els següents conceptes:

1. Les quotes mensuals dels socis.
2. Les quotes dels agregats.
3. Les quotes anuals dels corresponsals nacionals.
4. Els ingressos del diari revista i altres publicacions oficials de la societat.
5. Els resultats extraordinaris que es podran demanar a la societat.

A l'article quaranta-quatre s'hi indica el pressupost de despeses que estarà constituït per:

1. El pagament del local, llums i el material necessari per les sessions.
2. L'assignació del conserge i l'escriba
3. Les despeses de publicació del diari o revista
4. Els de les comissions permanents
5. Els de la secretaria

L'article quaranta-cinc parla del pressupost, de les despeses, dels ingressos i la seva fixació de manera biennal, per la junta directiva a la primera sessió que es realitzés. Aquesta, havia de ser tres dies després de les eleccions, sotmetent-se a discussió i aprovació de la junta general de govern.

“Capítulo XVIII.

Del presupuesto.

Artículo 43. El presupuesto de ingresos de la Sociedad lo formarán:

1º Las cuotas mensuales de los Socios de número.

2º Las de los agregados.

3º Las anuales de los corresponsales nacionales.

4º Los ingresos del periódico y demás publicaciones oficiales de la Sociedad²².

L'últim capítol, el dinovè, fa referència al diari de la societat, *del periódico*, i el seu article quaranta-sis indica que havia de disposar d'una publicació oficial on es recollien els estudis, els acords i les seves aspiracions anomenada *Anales de la Sociedad Española de Hidrología Médica*. La direcció i la redacció estava encomanada de manera exclusiva a la comissió de publicacions, amb la col·laboració forçosa de tots els socis de número, així ho indica el seu article quaranta-set. L'article quaranta-vuit feia referència al diari i les seves publicacions, les quals corresponien de manera única i perpètua a la societat.

L'article quaranta-nou indicava que tots els socis de número, agregats i honoraris, havien de rebre de manera gratuïta el diari de la societat, així com un pressupost biennal assenyalat per la junta directiva, que donés compte dels seus fons, saldos i rendiments al seu article cinquanta. L'article cinquanta-u tractava dels càrrecs que gestionaven el diari i, del fet que de moment, la seva dedicació era desinteressada.

“Capítulo XVIII.

Del periódico.

Artículo 46. La Sociedad tendrá un periódico oficial que representará en el estadio de la prensa sus estudios, sus acuerdos y sus aspiraciones, y que se denominará Anales de la Sociedad Espanyola de Hidrología Médica.

*Artículo 47. Su dirección y redacción estarán encomendadas exclusivamente á la Comisión de publicaciones, con la forzosa colaboración de todos los Socios de número. Se insertarán además integros los acuerdos, trabajos y Memorias de la Sociedad*²³.

Finalment, l'article cinquanta-dos comenta el fet que cap escrit o treball, es podia publicar en el diari, sense previ acord i aprovació de la comissió de publicacions²⁴.

Al quadre número 5, es relacionen els directors, els volums publicats i els anys, durant els quals van exercir el càrrec de director de la comissió de redacció.

Quadre 5. Directors de la Comissió
de redacció de la *Sociedad Española de Hidrología Médica* 1877 - 1932

Directors de redacció	Volums	Anys
Marcial Taboada	I al IV	1877 - 1884
Eduardo Moreno	VI al VII	1885 - 1890
Mariano Carretero	VIII	1891 - 1892
José Menéndez Silva	IX al X	1893 - 1894
Hipólito Rodríguez Pinilla	XI al XII	1895 - 1896
Marcial Taboada	XIII	1897 - 1898
Ramon Llord Gamboa	XIV	1899 - 1902
D. B. Aviles	XV – XVI	1903 - 1904
Enrique Doz	XVII – XXIII	1905 - 1911
Domingo F. Campa	XXIII – XXV	1911 - 1914
J. Alexandre	XXV – XXXIV	1914 - 1924
D. L. Lotero	XXXV – XXXVIII	1925 - 1931
D. R. Castells	XXXIX	1932

Font: Berguer, A, Dir, *Hidrología / 45. Serie Monográfica*, Organización Médica Colegial, Especialidades Medicas, Ed Consejo General del Colegio de Médicos de España, Grupo Centro Fuenlabrada, 1990.

²² IBÍDEM., p 24.

²³ IBÍDEM., p 24.

²⁴ BERGUER, A, DIR, *Hidrología nº 45, Serie Monográfica...*, Op. Cit., p 37.

El *periódico* o *revista* era una publicació que es començarà a editar el 15 de març de 1877, durant cinquanta cinc anys i el seu primer director va ser el doctor Marcial Taboada de la Riva, el secretari de redacció Negro y Garcia, i la comissió de redacció estava configurada per Anastasio García López, Mariano Carretero, Manuel Arnus Fortuny i Eduardo Moreno Zancudo. La revista arribarà a tenir fins a catorze directors de redacció amb caràcter quinzenal. Deixen de ser publicades temporalment de maig a octubre, per la coincidència amb la temporada oficial de banys²⁵. El 1885, passarà a ser mensual, fins arribar el 1887, en què es fusionarà amb la publicació "*El genio médico-quirúrgico*". Des de 1915, es transforma en bimensual, fins que s'atura la publicació el 1932. Tindrà fins a trenta-nou volums, que recolliran tot tipus d'articles dels metges hidròlegs i del cos de metges directors de bany.

Al final dels seus estatuts hi ha unes disposicions generals, *disposiciones generales*, que indiquen que el reglament es podrà reformar tot o en part, sempre que ho sol·licitin per escrit quinze socis, dels quals nou han de ser de número. Les sessions convocades a tal efecte eren generals i tenien lloc dins de l'any acadèmic següent en què la proposició fos presentada. A més, tots els socis tenien un exemplar i diploma del reglament²⁶.

Una de les primeres llistes de noranta sis socis de metges hidròlegs del *Cuerpo de Medicos Directores de Baños* a l'any 1877, és el punt de partida de la *Sociedad Española de Hidrología Médica*, de la qual en sortirà la primera junta directiva.

La seu de la *Sociedad Española de Hidrología Médica*, situava per primera vegada al carrer Salud, número 6, de Madrid, però amb el *Primer Congreso de Hidrología* el 1888 i l'elevat nombre d'assistents es propiciarà el trasllat al carrer *Costanilla de los Ángeles*, 15. Un dels congressos més destacats organitzats per la societat serà el *IX Congreso Internacional de Hidrología Climatología y Geología*, sota el patrocini de S.M. el Rei Alfons XIII en 1912, presidint l'acte

---

²⁵ BERGUER, A, DIR, *Hidrología n° 45, Serie Monográfica...*, Op. Cit., p 47.

Amalio Giméno, que era *Ministro de Instrucción Pública* i professionalment metge director de banys i aigües mineromedicinals.

L'activitat de la societat es farà palesa a l'any 1919, quan organitzarà el / *Congreso Nacional de Medicina*, per tractar els problemes mèdics i de salubritat a l'època²⁷.

En el 1932 i amb data del 31 de març el Ministeri de la Governació deixarà en suspens, tot el que fa referència en relació a la legislació balneària, el cos de banys. Davant aquesta situació des de la *Sociedad*, s'acordarà establir una Junta de Defensa, per defensa els interessos dels socis, però el desencís portarà aturar les activitats, encara que s'interposarà un recurs contenciós-administratiu que prosperarà positivament, anul·lant-se l'ordre de suspensió i es restableix plenament tots els drets de la institució i del cos de metges, el 21 de maig de 1935.

Malgrat tot el 1936 amb la guerra civil, es torna a parar les activitats i ja no es recuperaran fins el 13 de gener de 1940, en que sota la presidència del doctor Cortezano, es fusionarà la *Sociedad* i l'*Asociación de Médicos Hidrólogos*²⁸.

---

²⁶ ANALES DE LA SOCIEDAD ESPAÑOLA..., Op. Cit., p 24.

²⁷ ANALES DE LA SOCIEDAD ESPAÑOLA DE HIDROLOGIA MÉDICA, Madrid, Tomo XXX, número 4, Madrid, Imp Ricardo F de Rojas, 1919.

²⁸ BERGUER, A, DIR, *Hidrología nº 45, Serie Monográfica...*, Op. Cit., p 37.

5. El treball dels metges i les malalties

Durant l'època estudiada, les aigües mineromedicinales i termals eren valorades com a un tipus de medicaments que depenien d'una reglamentació, de les lleis de la terapèutica, i tenien una certa complexitat. Es diferenciaven dels agents farmacològics, però segons les seves característiques eren utilitzades per tractar les malalties. Per tant, els metges directors de balnearis havien de realitzar una feina que podríem emmarcar dins de tres línies d'actuació: per un costat els pacients amb una planificació curativa, per l'altre, l'organització de l'establiment balneari, amb els conflictes que suposava, i l'última en relació a l'administració de l'estat¹.

Pel que fa als pacients, els metges duïen a terme estudis de caràcter individual fet que permetia, aplicacions particularitzades i el seu seguiment. En relació a la feina dins del balneari, les tasques podien anar des de l'organització i la creació de règims administratius que implicaven, el control del personal, fins a treballs, que podien concretar-se en estudis particularitzats de manants concrets, o de la població; en relació als temes administratius, les directives de l'estat amb els informes corresponents del funcionament dels balnearis. Tot això, permetia un augment del coneixement en relació a la operativa dels tractaments i les teràpies en els establiments balnearis.

A tall d'exemple, tenim la memòria del metge Manuel Manzaneque y Montes, al seu llibre "*Monografía de las aguas minero-medicinales de La Garriga (Província de Barcelona)*", on comenta:

*"De esta suerte tendrá el libro que ofrezco al público el doble aspecto de una guía del bañista en La Garriga y de un bosquejo médico de sus aguas termales"*².

---

¹ MARAVER EYZAGUIRRE, F, EN PÉREX AGORRETA, M^a.J, *Aportaciones de los médicos del Cuerpo de Baños al Termalismo Antiguo. SIGLO XX*, en Actas del Primer Congreso Peninsular del Termalismo Antiguo, Arnedillo. La Rioja, Madrid, Ed U.N.E.D, 1997, p 42.

² MANZANEQUE Y MONTES, M, *Monografía de las Aguas Minero-Medicinales de La Garriga (Provincia de Barcelona)*, Barcelona, Ed Tipografía de Delclos y Marfany, 1883, p 4.

En aquest cas el treball recull les característiques generals de la localitat de La Garriga, de les seves aigües, els seus establiments, del seu paisatge, i dels costums de la població l'any 1882.

Les malalties

De totes maneres els metges de l'època pensaven que la curació del malalt depenia amb molta freqüència, per no dir sempre, de l'elecció del manantial i del balneari. Els metges tenien en consideració per un costat, el tipus de la malaltia; per l'altre el tipus d'individu no oblidant mai, que es tracta de malalts i no de malalties. És el precepte de preocupar-se dels malalts, abans d'anar a la localitat balneària, amb una acurada relació de les seves dolences i condicions individuals redactada pel metge de capçalera. D'aquesta manera, el viatge, el canvi d'aires, l'exercici, la dieta, les aigües i els tractaments en funció del lloc de destinació del pacient, seran variants per la predisposició a la cura del malalt³.

En molt rares excepcions, únicament es coneixen les propietats terapèutiques de les aigües minerals per la recopilació dels fets clínics, i per tant, ha estat l'empirisme el que ha presidit i presideix l'aplicació d'aquest remei. El metges observen que, acumulats dins de la llarga història de les memòries dins la clínica hidrològica, es disposen de casos suficients per apreciar les malalties curables per cada una de les aigües minerals⁴. Per una altra banda, i a la vista d'allò que no deixa de passar amb freqüència, el fet d'acudir malalts a establiments balnearis amb dolences que s'havien de curar per elles mateixes, donada la limitada gravetat i tanmateix, no obtenen millora o fins hi tot s'agreugen, sense que prèviament es prevegi aquest fet.

---

³ NADAL, A, *Compendio de Hidrología Médica. Con apuntes sobre todos los establecimientos principales de España y del extranjero*, por don Alfredo Nadal, doctor en medicina y cirugía. Obra revisada por el doctor Bartolomé Robert, Barcelona, Ed Montaner y Simón Editores, 1884, p 366.

⁴ RUIZ DE SALAZAR, M, GARCÍA LÓPEZ, A, CARRETERO, M, VILLAFRANCA, B, TABOADA, M, *Anuario Oficial de las Aguas Minerales de España. Tomo I, 1876 – 1877*, Madrid, Imprenta Est y Galv, de Aribau y Cía. Impresores de Camara de S. M, 1877, p 11.

Per tant, es dóna una planificació en l'actuació dels metges directors de banys i d'aigües mineromedicinals per corregir possibles complicacions, encara que, a l'època, amb els mitjans disponibles, no eren del tot evitables. El que sí es donava, dins de la medicació hidromineral era el control de diferents accions sobre l'organisme que podien ser: alterats, excitants, revulsives i substitutives, tòniques, reconstituents, sedants i profilàctiques, com a més habituals⁵.

Des de la direcció mèdica dels diferents balnearis, i partint de la visita del pacient, es feia un seguiment de les prescripcions, que es recollien en els registres de les diferents malalties. Això permetia portar-ne un control del progrés i evolució. Per tant, la informació extreta dels informes o memòries, contempla una sèrie de situacions dels possibles resultats de les accions de les aigües termals o mineromedicinals, sobre els pacients com eren: curats, *curados*, alleujats, *aliviados*, sense resultat, *sin resultado*, èxit desconegut, *éxito desconocido*, per precaució, *por precaución*, exacerbats, *exacerbados*, i morts, *fallecidos*.

La informació de què es disposa inicialment, correspon l'any 1889, a un recompte de les malalties, establerta dins la estadística clínica terapèutica, que en principi es feia per regions hidrogràfiques i després es recollia a l'*Anuario Oficial de las Aguas Minerales de España*, realitzada pels metges Mariano Carretero i Marcial Taboada, el 1890⁶.

En aquest anuari es recopilen les malalties⁷ tractades als balnearis i centres termals de les diferents regions hidrològiques durant aquest any. Dins d'un inventari, on són nombroses les malalties registrades, fent un total de setanta sis, de les quals hem seleccionat les cinc més representatives i els seus resultats dins d'aquest registre general. Al mateix temps, disposem d'una mostra de detall de les vuit regions hidrològiques estudiades, amb el seu

---

⁵ SAN JOSÉ ARANGO, C, *Guía Médica de los Balnearios de España*, Sevilla, Ed Secretaria de Publicaciones de la Universidad de Sevilla, 2000, p 10.

⁶ CARRETERO, M., TABOADA, M, *Anuario Oficial de las Aguas Minerales de España. Año 1889*, Madrid, Ed Manuel Muniesa de los Ríos, 1890, p 59.

⁷ Veure annex 6.

balneari més representatiu, fet que permet veure la correspondència i distribució de les malalties⁸.

Per tant i dins del següent apartat ens introduïrem a la producció científica i literària d'alguns dels metges directors de bany i aigües mineromedicinals, així com els que estudiaven els diferents tipus d'aigües, i les seves aplicacions als malalts, observant els seus resultats a les diferents regions hidrològiques.

Els continguts dels seus estudis han de permetre ajudar a comprendre millor, l'aportació de l'activitat balneària a la nostra societat.

---

⁸ GARCÍA LÓPEZ, A, CARRETERO, M, VILLAFRANCA, B, TABOADA, M, MARTÍNEZ REGUERA, L, *Anuario Oficial de las Aguas Minerales de España*, Tomo II, Madrid, Ed Establecimiento Tipografico de M. Muniesa, 1883, p 465.

5.1. Producció literària i científica dels metges directors de banys

Nombrosa és la temàtica dels escrits i producció literària, científica dels metges directors de banys, des de la obligatorietat de les memòries, passant per les monografies sobre les localitats on prestaven els serveis, tractats d'hidrologia, guies dels recursos de les localitats, anuaris estadístics en relació als malats i les malalties. Això, manifesta un alt nivell de coneixement multidisciplinari, en varietats de temes físics, químics, geològics, geogràfics, històrics, sociològics, econòmics de costums i folklòrics⁹, sovint a partir de les lectures i interpretacions d'altres especialistes, comprovant-ne els punts dubtosos o iniciant noves línies de recerca dins dels àmbits encara no estudiats, buscant demostracions aplicables i pràctiques que facilitin tenir la certesa dels resultats.

Es el cas del treball de 1882, del metge Joaquín Salarich y Verdaguer, a la seva memòria *“Apuntes para la Historia de Caldas de Estrach (vulgo) Caldetas”*, on comenta:

*“Cuanto más adelanta la civilización en los diferentes países del globo, tanto más crece en sus habitantes el instinto de la curiosidad; siendo muy laudable cuando su objetivo es el deseo de averiguar su historia, las glorias y proezas de sus antepasados para imitarlas, y los sucesos generales de la comarca para saberlos narrar y sacar de los mismos provechosa enseñanza.”*¹⁰.

Una altra línia d'actuació era el treball de camp, compilant i recollint dades d'observació dels fets climàtics com la situació atmosfèrica, les temperatures, la pressió higromètrica, les condicions geològiques del sòl, el relleu i la cartografia, fins i tot, en jaciments arqueològics o geològics de cada localitat balneària¹¹. No eren grans estudis, però sí que permetien fer una sèrie de deduccions, interpretacions sintetitzades i decisives per acumular el nombre

⁹ SALARICH Y VERDAGUER, J, *Caldetas. Apuntes sobre sus antiguos baños y sus celebradas aguas minerales*, Barcelona, Ed Imprenta de J Sala, a Cargo de C Verdaguer, 1882, p 9.

¹⁰ SALARICH Y VERDAGUER, J, *Los baños de mar y el Balneario de Caldetas (Baños Colón)*, Barcelona, Ed Tipografía Hispano-Americana, 1882, p 7.

¹¹ BATALLER, J.R, *Estudios geológicos sobre las aguas minerales de Cataluña*, Barcelona, Imprenta. Revista Ibérica, 1926, p 4.

suficient de fets observats i poder establir un cert coneixement de causa - efecte i de context en els treballs coneguts com les topografies mèdiques.

Un altre exemple el tenim en el treball del metge Martín Castells, a la seva *“Memoria médico-química-hidrológica sobre las aguas bi-carbonatadas salinas, nitrogenadas de Caldes de Montbuy. Provincia de Barcelona”*, on comenta:

“Al hacernos cargo de la dirección médica de estas termas encontramos arraigadas, entre los propietarios ó encargados interesados en las mismas, varias erróneas opiniones y creencias completamente equivocadas. No pocos, creyendo eludir un compromiso cual el que representa el pago de una contribución más crecida, venian procurando la ocultación del mayor número posible de concurrentes á su establecimiento, sin ver que con ello disminuian la importancia relativa del mismo y que privaban de un medio fomentador cual lo es indudablemente la mayor publicidad y el sostenido anuncio, por lo que se vieron precisados repetidamente á sostener agentes que trabajaran en descrédito de los demás establecimientos, entre los concurrentes que ya conocían este manantial”¹².

L'activitat directiva i gerencial que exercien els diferents metges directors dels balnearis, se centrava en planificar les visites, el seguiment de les prescripcions dels malalts, i en començar a recollir i registrar les malalties, que eren tractades amb major o menor èxit i, els seus resultats finals¹³. Un exemple del seguiment dels malalts tractats el tenim al quadre 6, ja que disposar d'un historial mèdic, era una eina important a l'hora de fer l'historial evolutiu de la malaltia d'un pacient i establir de quina manera els tractaments aplicats donaven resultats.

---

¹² MARTI CASTELLS, M, *Memoria médico-química-hidrológica sobre las aguas bicarbonatadas salinas, nitrogenadas de Caldes de Montbuy*, provincia de Barcelona, Barcelona, Imp Barcelona, 1883, p 79.

¹³ MARAVER EYZAGUIRRE, F, EN PÉREX AGORRETA, M^a.J, *Aportaciones de los médicos...*, Op. Cit., p 51.

Quadre 6. Estadístiques
de malalts tractats segons classes socials a 1876, 1877 i 1882

Concurrència	Any	Número de balnearis	Classes			Total
			Benestant	Pobre	Tropa	
	1876	138	77.960	13.920	1.459	93.339
	1877	138	77.190	11.962	1.333	90.485
	1882	146	84.906	12.679	1.906	99.491

Font:: García López, A., Carretero, M., Villafranca, B, Taboada, M., Martínez Reguera, L, *Anuario Oficial de las Aguas Minerales de España*, tomo II, Madrid, Ed Establecimiento Tipografico de M Muniesa, 1882.

Els metges directors de banys disposaven d'allotjament, i un despatx al propi balneari on passaven la consulta, no solament en relació a temes concrets de les malalties sinó també, en ocasions, afers personals dels pacients. En general, s'hi estaven durant la temporada oficial, encara que tenien els seus domicilis particulars a diferents poblacions properes als centres balnearis o capitals de província. Molts d'ells quals, els trobem a diferents balnearis, ja que podien canviar de destinació, per la seva condició en molts casos de funcionari interí, sense plaça¹⁴. Els metges, solien visitar-se de manera respectiva, als diferents centres balnearis, realitzant estades i fins i tot, organitzaven congressos per posar en comú les seves experiències¹⁵.

De la seva producció científica, hi ha estudis a forma d'inventari¹⁶ en relació a les publicacions fetes a l'activitat mèdica del segle XVIII al XX i treballs monogràfics que apunt-en les primeres idees sobre el volum d'estudis, en relació a les malalties i els seus tractaments tant a Espanya com a Catalunya, durant els darrers segles¹⁷. Encara no es disposa de cap estudi en profunditat, que permeti tenir una idea de la producció individualitzada i col·lectiva dels metges hidròlegs, directors de bany i aigües mineromedicinals¹⁸. De totes maneres, s'ha dut a terme una selecció en funció del material trobat en biblioteques, centres de documentació i del treball d'aquests metges i

¹⁴ BERGUER, A, DIR, *Hidrología / 45, Serie Monográfica, Organización Medica Colegial. Especialidades Médicas*, Fuenlabrada, Madrid, Ed Consejo General del Colegio de Medicos de Espanya, Grupo Centro, p 36.

¹⁵ MARAVER EYZAGUIRRE, F, EN PÉREX AGORRETA, M^a.J, *Aportaciones de los médicos...*, Op. Cit., p 52.

¹⁶ GONZÁLEZ, R.A, *Las publicaciones sobre higienismo en España durante el periodo 1736 – 1939: Un estudio bibliométrico*, en Script Nova, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1999.

¹⁷ URTEAGA, L, *Miseria, miasmas y microbios. Las topografías medicas y el estudio del medio ambiente en el siglo XIX*, en Geocritica, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1976.

d'algunes publicacions dels balnearis, que tenien el seu suport, en la línia d'aquest estudi, estructurant la informació en relació a les regions hidrològiques establertes al segle XIX¹⁹.

5.1.1. Regió hidrològica primera o Nord-est Pirenaica

Començant per la primera regió hidrològica o Nord-est Pirenaica, que correspondria a les províncies catalanes, destacaríem l'activitat duta a terme el 1779, pel metge José Gravalosa, el qual analitza i estudia les aigües de Sant Hilari de Sacalm²⁰ en aquesta època. Estableix algunes indicacions per malalties com l'escorbut, els càlculs de beguina i ronyons o pel mal de cap o malalties del pit.

Un altre metge director dels banys de Sant Hilari de Sacalm, Francisco de Paula Poudevida, que el 1874 realitza un dels treballs més antics en relació a *Agua Mineral de San Hilario Sacalm, Memoria sobre Las propiedades y eficacia de la misma*²¹. En aquesta memòria parla de les característiques de les aigües, i de la llegenda de la descoberta en relació a la utilització per part de la població així com de les propietats físiques i la seva composició química²². Un dels apartats recull les utilitats mèdiques i la seva actuació amb malalties com els càlculs urinaris, biliars i la sorra “arenilla²³”, els refredats vesicals, les retencions d'orina, les gastràlgies, les hepatitis, enteritis, i esplenitis cròniques, l'augment de la temperatura intermitent, gota o “podrago”, escitis o hidropesia de ventre, icterícia i càlculs biliars, crassituds lentes de la sang, vertígens, dolors de cap, hipocondria, histèria, disenteries, dispèpsies, vòmits inveterats,

¹⁸ MARAVER EYZAGUIRRE, F, EN PÉREX AGORRETA, M^a.J, *Aportaciones de los médicos...*, Op. Cit., p 54.

¹⁹ ARNOZAN, X., LAMARQUE, H, *Manual de hidrologia médica*, Madrid, Ed Imp y Lib. Médica Casa Vidal, 1914, p 55.

²⁰ BOLETIN MENSUAL DEL COLEGIO DE MEDICOS DE LA PROVINCIA DE GERONA, *Relación de los principios constitutivos en la analisis química de nuestra agua mineral de S. Hilario Sacalm, su autor el doctor en medicina José Gravalosa, 1779*, Reproducido del número 281, correspondiente a mayo, Girona, Ed Tip Vda e Hijos de J. Franquet, 1919.

²¹ PAULA POUDEVIDA, F, *Agua mineral de San Hilario Sacalm – Memoria sobre las propiedades y eficacia de la misma*, Barcelona, Imp Narciso Ramírez y Compañía, 1874, p 6.

²² PÉREZ JIMÉNEZ, N, *Termas de San Hilario estudio físico-clínico hidrológico por el Dr. D Nicolás Pérez Jiménez*, Barcelona, Imprenta Henrich y Cia en Comandita, 1892.

²³ Nom establert a diferents materials patològics de l'organisme que presenten aspecte sorrenc.

anasarca i polisàrcia, obstruccions, mal veneri o flors blanques, entre les més destacades. Poudevida indica dels seus bons resultats, comentant que:

*“Grandes de Espanya, dignatarios del reino, prelados y muchisimos otros sujetos de todas categorias, cuyo régimen médico está bajo la dirección de los más notables facultativos, frecuentan esta agua con preferencia á las nacionales y extranjeras de su especie. El Rey don Fernando VII (Q.D.G.G.) también usó con buen resultado de nuestra agua, á cuyo efecto era conducida á Madrid; todo por indicación de muy sábios facultativos”*²⁴.

En relació a Caldetes disposem de diferents treballs entre els més significatius i interessants, trobem el del metge Joaquim Salarich i Verdaguer. És un treball anomenat *Caldetas. Apuntes sobre sus antiguos baños y sus celebradas aguas minerales*, de 1881. En aquest llibre es recopilen temes de la localitat, propietats de les aigües i quines són les malalties per les quals van bé, així com dels banys i del clima de Caldes d'Estrac – Caldetes. Una de les principals “colònies” estivals dels balnearis a principis del segle XX.

En aquesta memòria el metge ja fa referència a les aplicacions de les aigües. Per alguns tractaments expliquen que:

*“Por la facultad de atracción que tienen las aguas clorudadas hácia la piel y tejido mucoso, son sumamente útiles en úlceras atónicas, en la tiña y otras alteraciones del cuero cabelludo;...”*²⁵.

També juntament a l'anterior realitza el doctor Salarich un treball interessant, anomenat *Caldetas. Apuntes para la Historia de Caldes d'Estrac*, de 1882. En aquest llibre es recopilen temes de la prehistòria, passant pels ibers, o romans fins arribar a la consolidació del cristianisme a Caldetes²⁶.

Un dels apartats explica els aspectes geogràfics i topogràfics de la població

²⁴ PAULA POUDEVIDA, F, *Agua mineral de San Hilario Sacalm...*, Op. Cit., p 10.

²⁵ SALARICH I VERDAGUER, J, *Caldetas. Apuntes para la historia de Caldas de Estrach (vulgo) Cadetas*, Barcelona, Ed Imprenta de la Renaixença, 1882, p 3

²⁶ SALARICH Y VERDAGUER, J. *Caldetas. Caldetas. Apuntes para la historia...*, Op. Cit., p 6.

local en relació a la demografia i dels fenòmens climàtics, pressió, humitat i temperatura. En aquest treball, Salarich fa referència a la composició les aigües i les malalties per tractar els problemes d'estómac, infarts hepàtics, de les funcions intestinals, leucorrees, erupcions herpètiques, èczemes, així com el reuma crònic, la paràlisi, o neuràlgies. Finalment, escriu sobre els banys de mar dels establiments de Banys Colón, de Santaromana, amb el seu equipament i unes notes en relació a tradició, costums i futur del poble²⁷.

Un metge destacat de La Garriga i director de banys era Manuel Manzaneque i Montes, càrrec que ostentava des de feia sis anys, temps durant el qual realitza diferents publicacions sobre la localitat i les seves aigües. Una d'elles quals és la *Monografía de las Aguas Minero-Medicinales de La Garriga*, de 1883, on recull els seus aspectes geogràfics, geològics, climatològics, els valors de les temperatures, històrics o de la pròpia família del Balneari Blancafort²⁸. Recopila les característiques de les instal·lacions de la sala de banys, de les seves aigües i la seva composició. També l'activitat excursionista que es pot fer per les rodalies del Montseny. L'any 1892, el doctor Manzaneque publica *Los baños termales de La Garriga*, en el qual recull l'anàlisi de les aigües de La Garriga, fetes pel doctor Munner, així com les indicacions pels tractaments més adequats entre els quals destaquen el reumatisme, muscular, nerviós, articular o la histèria, el neurosisme, la irritació espinal, també la dermatosi herètica o irritable²⁹. Registra el tractament fet a alguns malalts amb èczema herpètic generalitzat, dermatosi polimorfa o neuràlgies i els seus resultats de millora.

Un altre treball monogràfic és el del metge director Manuel Martí Sanchís, fet el 1904 sobre les *Aguas Minero-Medicinales de San Hilario de Sacalm*. En aquest estudi es recopilen les característiques geogràfiques, les instal·lacions de l'hotel Balneari Martí, així com l'anàlisi química de les aigües, la climatologia de

---

²⁷ IBÍDEM., p 97.

²⁸ MANZANEQUE Y MONTES, M, *Monografía de las Aguas Minero-Medicinales de La Garriga (Provincia de Barcelona)*, Barcelona, Ed Tipografía de Delclos y Marfany, 1883, p 18.

²⁹ MANZANEQUE Y MONTES, M, *Los baños termales de La Garriga en las afecciones cutáneas*. Barcelona, Ed Hispano Americana, 1892, p 6.

l'entorn, amb fotografies de l'interior de l'establiment³⁰. Tota una novetat a l'època ja que moltes de les monografies es feien dibuixant o pintant la representació dels equips o del paisatge. Les malalties que es tractaven eren les relacionades amb l'anèmia, clorosi, leucèmia, dispèpsies, gastràlgies, refredats gàstrics, intestinals, de bufeta, infarts de fetge, de melsa, la hidropesia i de la diabetis sacarina. Entre algunes de les malalties dels aigüistes tractades i descrites, tenim la litiasi³¹, la gota, colelitiasis³², anèmia i clorosi, la dispèpsia i gastràlgia, refredat vesical, intestinal crònic, disenteria, escitis sintomàtiques idiopàtiques, diabetis sacarina. Però també parla de l'embotellament de les aigües i la seva distribució.

Un dels metges preocupat per les condicions de vida de la localitat de Banyoles era José María Mascaró, qui el 1914 farà diferents estudis que es concreten a la *Topografía mèdica de Banyoles*. En aquest treball apareixen les característiques generals de la població, de l'establiment balneari, les seves instal·lacions, els efectes fisiològics de l'aigua i les condicions climàtiques a la zona³³. Estudia l'urbanisme de la localitat, els seus carrers i les places, el sistema de subministrament d'aigües potables al municipi, el clavegueram, els serveis o el cementiri. A més, recopila tota una sèrie de dades demogràfiques com naixements i defuncions a la localitat fins el 1914, moment de la publicació³⁴.

5.1.2. Regió hidrològica segona Nord o Cantàbria

A la segona regió hidrològica del Nord o Cantàbria, tenim un estudi de Maria Azucena San Pedro Martínez, anomenat *El Balneario de Puente Viesgo (1796*

---

³⁰ MARTÍ SANCHIS, M, *Aguas mineromedicinales de Sant Hilario de Sacalm. Establecimiento oficial: Hotel Martín*, Barcelona, Ed Imprenta de Henrich y Cia en comandita, 1904, p 21.

³¹ Correspon al mal de pedra.

³² Fa referència als càlculs al fetge.

³³ MASCARÓ Y CASTAÑER, J.Mª, *Topografía médica de Bañolas*, Gerona, Ed Imp y Libreria de D. Torres, 1914. Aquest metge, farà diferents estudis en relació de la localitat, urbanístics, demogràfics, higiènics, que es concreten a la seva topografia.

³⁴ MARTÍ SALLÓ, LL, *La Puda i el seu balneari, Banyoles*, Banyoles. Ed Martí Salló. Imp. Aubert 1ª edició, 2001.

– 1936). A l'obra es recopila una relació de trenta una memòries dels metges directors que van passar pel balneari, que comprenen de l'any 1848 al 1910. J. de Mata Herrero, escriu les primeres memòries durant el període de 1848 a 1864. En aquestes s'hi explica la freqüentació al balneari, la tipologia de malalts, preferentment reumàtics, seguits en importància pels que tenien malalties de l'aparell digestiu, nerviós o trastorns ginecològics³⁵.

Continuaran fent-se diferents memòries entre 1865 i 1866 pel metge B. Amelivia y Rozas; l'any 1869 per Juan Detrell, entre 1870 i 1871 per C. de Teran. També, el 1871 es fa una altra memòria pel metge José Hernández Silva; la de 1872 és realitzada per R. Fernández Quintero; la de 1873 es de J. Balaguer i la de 1875, per Hilarión Rugama³⁶. Durant les temporades dels anys 1865 al 1876 les malalties més representatives continuen sent les de l'època anterior, encara que es manifesten les de l'aparell circulatori i les malalties cardiovasculars que es mantindran fins a finals de segle.

Entre 1876 i 1889, són tretze les memòries fetes per Aurelio Enriquez, i dues, per Desiderio Varela, del 1890 al 1892. Els metges notaran l'augment de malalts amb problemes de cor però les seves dades queden emmascarades en la forma del diagnòstic de reuma visceral. Les malalties cardíques comencen a ser rellevants, però al capdavant figuren les reumàtiques³⁷.

El 1910, els metges José Hernández Silva i Enrique Doz Gómez, realitzaran diferents memòries, els títols de les quals fan referència a les aigües, els banys, l'establiment i els resultats de l'activitat mèdica del Balneari de Puente Viesgo. L'evolució dels resultats i tractaments obtinguts en l'àmbit terapèutic per l'acció de les aigües, en funció del seu criteri mèdic, era relaxant, antiexudatives, vasodilatadores, hipotensores, de millora de la dinàmica cardíaca i de la circulació perifèrica.

---

³⁵ SAN PEDRO MARTÍNEZ, M.A, *El Balneario de Puente Viesgo (1.796-1.936)*, Cantabria, Ed Servicio de Publicaciones Universidad de Cantabria, 1993, p 58.

³⁶ SAN PEDRO MARTÍNEZ, M.A, *El Balneario de Puente Viesgo...*, Op. Cit., p 138.

³⁷ IBÍDEM., p 31.

La valoració que es farà per part dels metges en relació a les principals indicacions de les aigües de Puente Viesgo, seran per cardiopaties, neurosi cardíaca, hipertensió, reumatismes crònics articulars, poden ser útils en processos bronquials i afeccions ginecològiques cròniques³⁸.

En aquesta regió crida l'atenció un treball del destacat metge hidròleg Manuel Manzaneque i Montes, amb una trajectòria professional molt significativa, que va ser metge director de banys de La Garriga i al final acabarà com a propietari del Balneari de les Caldes de Oviedo³⁹. Sobre aquesta localitat realitzarà un petit treball el 1923 anomenat *Caldas de Oviedo. Bosquejo terapéutico de sus aguas termales azoadas. Notas descriptivas y álbum clínico*, que s'estructura en tres parts. A la primera, estableix les característiques i propietats fisicoquímiques de les aigües, les seves propietats terapèutiques, indicades per totes classe de reumatismes, per l'aparell respiratori en les bronquitis cròniques, la pneumònia crònica, i l'esclerosi del pulmó⁴⁰. La segona part és més descriptiva i fa referència a les instal·lacions balneàries i hoteleres, així com el parc natural que l'envolta. Pel que fa a l'última part del treball tenim les cartes i escrits de metges de destacada rellevància que donen suport a les qualitats de les aigües de Caldas de Oviedo, entre les quals cal assenyalar les del rector de la *Universidad Central*, José R. Carracido, del catedràtic de *Hidrología Médica*, Rodríguez Pinilla, o del *Consejero de Sanidad*, B. Aviles.

L'activitat balneària en aquesta zona va tenir una incidència a l'economia local gràcies al desenvolupament de balneàries com Alceda, Ontaneda, Solares, Liérganes, Puente Viesgo, Las Caldas o La Hermida,⁴¹.

---

³⁸ SAN PEDRO MARTÍNEZ, M.A, *El Balneario de Puente Viesgo ...*, Op. Cit., p 51.

³⁹ MANZANEQUE Y MONTES, M, *Caldas de Oviedo. Bosquejo terapéutico de sus aguas termales azoadas*, Madrid, Ed Julio Cosano, 1923, p 1.

⁴⁰ MANZANEQUE Y MONTES, M, *Caldas de Oviedo. Bosquejo terapéutico...*, Op. Cit., p 12.

⁴¹ LUÍS GÓMEZ, A., GÍL DE ARRIBA, C, SAN PEDRO, A., HERREROS, J. J, *Aproximación Histórica al Estudio de los Balnearios Montañeses (1.826-1.936)*, Cantabria, Ed Camara de Comercio Industria y Navegación de Cantabria, 1987.

5.1.3. Regió hidrològica tercera o Nord-oest o Galaica

A la tercera regió hidrològica del Nord-oest o Galaica, i dins de l'illa de La Toja, es localitza el balneari del seu mateix nom. Les propietats curatives de les seves aigües mineromedicinals, descobertes de manera accidental, van donar lloc a unes primeres prospeccions a la primera meitat del segle XIX, fet que va afavorir que alguns veïns de les rodalies començaren a utilitzar els sediments i llots, generats per les aigües, com producte terapèutic.

No serà fins l'any 1842 en que s'autoritzarà la construcció del balneari, i d'aquesta manera s'aniran utilitzant les seves aigües. No obstant això, tindran que passar prop de cinquanta anys per configurarà el complex arquitectònic. Tot i que, es tindrà que esperar a principis del segle XX, per disposar d'un gran establiment hotelier i d'unes millors instal·lacions hidroteràpiques. L'edifici balneari de La Toja era una construcció de caràcter senyorial a l'estil d'un "relais chateaux". Les seves dependències eren considerades a l'època de les més curoses i exigents en quan a la higiene, l'equipament, i considerat un dels millors d'Espanya.

La valoració de l'establiment es farà des de diferents punts de vista mèdic, per una part, en relació a la utilització de les seves aigües en els processos tuberculosos quirúrgics, un dels principals, el doctor Angel Pulido, el qual era *Individuo de Número de la Real Acadèmia de Medicina*, i director-propietari de la revista *El Siglo Medico*. Per altra part, la valoració de la qualitat de les seves dependències, ho confirmarà un text fet al Balneari de La Toja a 5 de setembre de 1910, per part del doctor Santiago Ramón y Cajal, ja que segons la seva opinió comenta:

"Pidenme los amables y generosos propietarios de este admirable manantial de La Toja, mi impresión personal acerca del balneario y sus anejos: y yo, aunque desprovisto de autoridad en estas materias, la diré con franqueza: la impresión ha sido agradable sorpresa y admiración entusiasta.

Había aquí creado la naturaleza un salúfero y casi único manantial avalorado con un marco incomparable: isla apacible, bañada por la más bella de las rías gallegas: brisas tonificantes del mar, perfumadas por las emanaciones balsámicas del bosque: temperatura siempre primaveral bajo un cielo limpio y brillante. Pero el arte y la ciencia, trabajando de concierto, han realzado la obra de la naturaleza. Por esta vez, justo es reconocerlo, la joya cayó en manos de hábiles orfebres, los cuales abandonando rutinas y mezquindades consuetudinarias en España, han puesto empeño en ofrecer al bañista, con las excelencias de una instalación balneoterápica sabiamente organizada, una residencia magnífica, verdadero templo consagrado a la salud, donde se juntan, en dichoso maridaje, los refinamientos y blanduras de la comodidad más exigente con las más escrupulosas precauciones de la higiene.

Merecen , pues, los inteligentes y beneméritos propietarios de La Toja, así como los sabios doctores de que fueron asesorados y secundados, plácemes entusiasta de los hombres de ciencia, alabanzas justificadísimas de los buenos patriotas y, lo que vale más gratitud perdurable de los pobres enfermos que no en vano acuden aquí de toda España y de América en demanda de esperanza de vigor y de salud⁴².

El comentari del il·lustre investigador esta fet a partir d'una sol·licitud de la propietat, amb una finalitat clarament centrada en avalar el prestigi del balneari per part d'un eminent metge, el qual havia obtingut el Premi Nobel de medicina i fisiologia⁴³. Ramón y Cajal va patir diferents malalties com el paludisme, disenteria, o tuberculosi, com a resultat de la seva participació a la guerra dels deu anys a Cuba, no és d'estranyar que seguís algun dels tractaments mèdics a un dels balnearis més capdavanters a l'època, el de La Toja.

Per altra part, es disposen d'uns estudis fets per diferents metges sobre *La Toja. Estudios médicos – Guía del bañista* de 1911, on es parla de la

---

⁴² LA TOJA: *estudios médicos, guía del bañista...*, Op, Cit., p 54.

⁴³ El Premi Nobel de Medicina i Fisiologia l'obtindrà l'any 1906.

transformació de l'Illa de la Toja i de la seva futura urbanització per l'arquitecte Daniel Vázquez⁴⁴. A la publicació hi trobem altres articles, amb una valoració clínica per part del metge Camilo Calleja, juntament amb un article d'un altre metge D. E. Monturiol, en relació els efectes dels productes derivats de les aigües com la farmacopea, pel tractament en els processos tuberculosos quirúrgics⁴⁵.

Del Balneari de Mondariz, encara que les referències són de 1871, degut a unes obres per captació d'aigua del manantial anomenat de Gandara, es localitzen restes de l'època romana i medieval. Es dona una visió de com evolucionen les dependències del balneari, des de la fonda de 1880 fins arribar a l'edificació de xalets i el Gran Hotel a principis del segle XX.

Un estudi més recent, del 1993, es el realitzat per Maria Jesús del Castillo Campos, anomenat *Historia del Balneario de Mondariz hasta 1936*, publicat per la Universidad Complutense de Madrid, en el qual es fa una recuperació de l'activitat i evolució històrica de l'establiment⁴⁶.

L'aportació de informació estadística y econòmica és destacable, ja que se estudien les tarifes dels tractaments hidroteràpics, fins al cost de l'allotjament o dades de la freqüentació i de la seva evolució, des dels 480 banyistes al 1877, fins els 1680 de 1931⁴⁷. A més, de recollir el perfil dels clients que s'hostatjaven al balneari, dona també informació dels preus de venda de les seves aigües, una vegada eren embotellades, així com les diferents capacitats en relació a la comercialització de les mateixes, que anaven de 350 a 700 cc.

---

⁴⁴ SÁNCHEZ FERRÉ, J, *Guía de Establecimientos Balnearios de España*, Madrid, Ed Ministerio de Obras Públicas y Transportes, 1992, p 249.

⁴⁵ *LA TOJA: estudios médicos, guía del bañista...*, Op, Cit., p 5.

⁴⁶ CASTILLO CAMPOS, M^a.J, *Historia del Balneario de Mondariz hasta 1936*, Madrid, Ed Servicio de Publicaciones. Universidad Complutense de Madrid, 1993.

⁴⁷ *IBÍDEM.*, p 197 - 198.

5.1.4. Regió hidrològica quarta o Plana Central del nord

De la quarta regió hidrològica o de la Plana Central del Nord, tenim un treball sobre *Las topografías médicas burgalesas (1884 – 1917)* de José Manuel López Gómez. En aquesta regió s'estudia entre altres temes, la feina feta pel metge Juan Clímaco Mingo, en el seu treball *Apuntes para el estudio topográfico médico del partido judicial de Belorado*, de 1884.

L'estudi recull la vida del metge i la seva aportació amb els seus estudis, configurats en tres parts. La primera està dedicada a una anàlisi demogràfica del partit judicial de Belorado, un estudi geològic, l'orografia, els elements del clima o les pluges⁴⁸. Analitza els jaciments fòssils de les coves, la fauna, la flora i l'aprofitament forestal. La segona estudia els fets socials o morals, el vestuari de la població i l'alimentació i fa una certa crítica de l'estat dels carrers, dels edificis i de les restes monumentals o arqueològiques. Tracta a més, la religiositat, els costums populars, els cants, la instrucció dels infants i adults, així com l'estat de les vies de comunicació. L'última part finalitza fent uns comentaris de les malalties que afecten als habitants del municipi. Entre les que descriu tenim el reumatisme, amb variants de caràcter muscular, fibrosa, articular o visceral; així com la diàtesi reumàtica en les seves diferents formes. Diferencia la gota, els refredats, els que afecten a les mucoses respiratòries, de les intestinals, d'estiu o de tardor, indicant les possibles causes, com la ingesta d'aigua freda contaminada, aliments poc madurs, o l'abús d'aliments poc cuits, entre d'altres exemples⁴⁹. Altres malalties que estudia són, la parasitosi, el carboncle, la verola, o els herpes, la pel-lagra entre d'altres. El treball d'aquest metge entraria dins del període de canvi de l'activitat mèdica prebacteriana i postbacteriana de les topografies mèdiques espanyoles segons López Gómez i en línia per totes aquelles mesures d'higiene general i particular⁵⁰.

---

⁴⁸ LÓPEZ GÓMEZ, J. M, *Las topografías médicas burgalesas (1884 – 1917)*, Barcelona, Ed Publicaciones del Seminari Pera Mata de la Universitat de Barcelona, 2004, p 43.

⁴⁹ IBÍDEM., p 47.

⁵⁰ IBÍDEM., p 121.

5.1.5. Regió hidrològica cinquena o Plana Central del sud

A la cinquena regió hidrològica o de la Plana Central del Sud, hi tenim un treball de Domingo Fernández Campa en relació a l'establiment Balneari de *Santa Teresa de Àvila sus aguas nitrogenadas y estación climatológica de altitud. Refutación a determinados conceptos que se expresan en la memoria de Panticosa*, publicat el 1899⁵¹.

El treball està organitzat en cinc apartats, on es planteja una certa polèmica en relació al metge director de banys de Panticosa, sobre els estudis comparatius fets, en relació a la climatologia i les característiques de les aigües de Santa Teresa. És una anàlisi química i microgràfic del doctor Monfledo i el farmacèutic La Puente, sobre els components de les aigües i els gasos dissolts que indica la notable proporció de nitrogen en aquestes aigües⁵².

És significativa la valoració que es fa de l'acció regeneradora de la sang sobre la base de l'observació, l'experimentació i per la seva situació, a 1.173 metres sobre el nivell del mar. Un dels temes de pes, en aquest sentit, fa referència a la creença que els animals que viuen a les zones altes, aclimatats, presenten una major capacitat d'absorció d'oxigen que els que viuen a nivell de la mar. El fet es veu com beneficiós pels malalts, que relacionen la cura higiènica amb l'antic costum de les cures hidro-minerals i van a les zones altes. En cert sentit, la regeneració orgànica s'obté per l'estada de temporades a la localitat balneària, la seva temperatura primaveral constant, els aires saludables i els tipus d'aliments que es mengen⁵³.

Algunes de les malalties que més preocupen al metge director de banys són la tuberculosi i la litiasi, pel fet que no hi ha una immunitat geogràfica i que el

---

⁵¹ FERNÁNDEZ CAMPA, D, *Santa Teresa de Àvila sus aguas nitrogenadas y estación climatológica de altitud. Refutación a determinados conceptos que se expresan en la memoria de Panticosa publicada en 1899*, Madrid, Ed Imprenta de Ricardo Rojas, 1899.

⁵² IBÍDEM., p 25.

⁵³ IBÍDEM., p 26.

desplaçament a determinats paratges naturals o d'alçada, pot determinar la curació de les malalties⁵⁴. En general, en el seu escrit, el metge defensa que és una localitat, en la qual el clima exerceix una influència tonificant sobre l'organisme i permet la vida continuada a l'aire lliure; fet que es permet per les seves qualitats tèrmiques, ja que l'aire és asèptic en aquesta zona és apropiat per la instal·lació de sanatoris. Afegeix un comentari de Daremberg, que afirma que, tant el número de microbis com el de tísics és proporcional a les aglomeracions de les persones; si hi ha pocs tísics a la muntanya, és per què hi ha pocs habitants⁵⁵.

A la tercera part, escriu sobre l'asèpsia de les alçades, explicant el fet que la puresa de l'aire no està en funció exclusivament de l'altitud, sinó de la desaparició progressiva dels nuclis productors de bacteris. De totes maneres, continua en la línia de pensament del científic Christiani, que manté que l'aire d'una població per sobre dels 1.100 metres és extremadament pur però l'absència de gèrmens, pot començar a nivells més baixos⁵⁶.

En aquesta part el metge Fernández Campa lloa les qualitats del Balneari de Santa Teresa i incideix en la puresa de l'aire com a factor de major importància per tota estació climàtica. De totes maneres admet que és difícil mantenir l'asèpsia en localitats que són freqüentades per malalts de certa naturalesa, en especial els tuberculosos i encara més si es donen aglomeracions. En el seu treball està present el projecte del doctor Luís Ortega Morejon, que té la idea d'establir a Espanya un sanatori modèlic, que pugui competir amb els suïssos, indicant que el metge havia posat la seva atenció a les característiques d'Àvila, com a lloc més apropiat per aquest tipus d'establiment. Per altra part i durant una certa etapa de la seva història, es convertirà en sanatori antituberculós⁵⁷.

El metge Fernández Campa, a més, fa una certa apreciació de la memòria

---

⁵⁴ IBÍDEM., p 31.

⁵⁵ IBÍDEM., p 35.

⁵⁶ ARNOZAN, X., LAMARQUE, H, *Manual de hidrologia mèdica*, Madrid, Ed Imp y Lib. Médica Casa Vidal, 1914, p 418.

⁵⁷ SÁNCHEZ FERRÉ, J, *Guía de Establecimientos Balnearios de España*, Madrid, Ed Ministerio de Obras Públicas y Transportes, 1986, p 145.

publicada en *el IX Congreso Internacional de Higiene* i entre les ponències, la del doctor B.Taylor anomenada “*Los climas de España y la tisis pulmonar*”, on figuren algunes estadístiques de la mortalitat ocasionada per la tuberculosi pulmonar de seixanta vuit poblacions espanyoles. La xifra donada varia entre el 6,68 i 0,56 per mil dels seus habitants⁵⁸. La capital d'Àvila té assignada una proporció de 3,87 per mil, en la qual s'inclouen d'altres malalties d'anàlogues característiques o de l'aparell respiratori. Amb aquestes dades el metge Fernández Campa no hi estarà d'acord i farà un estudi, on s'indica que la mortalitat exacta és del 0,59 per mil⁵⁹.

Quadre 7.

Defuncions censades per tuberculosi durant el 1898 a la ciutat d'Àvila

Mesos	Número defuncions d'Àvila	Procedents d'altres poblacions		
		Poble	Província / País	Número defuncions
Gener	-	Monzau	(Portugal)	1
Febrer	-	Burgohondo	(Àvila)	1
Març	3	San Miguel Corneja	(Àvila)	1
Abril	-	Nava del Rey	(Àvila)	2
		San Miguel Corneja	(Àvila)	
Maig	-	Nava Redondella	(Àvila)	3
		Rasueros	(Àvila)	
		Baldemolinos	(Àvila)	
Juny	-	Bonilla de la Sierra	(Àvila)	2
		Barraco	(Àvila)	
Juliol	-	-		-
Agost	1	Piedrahita	(Àvila)	2
		Bayona	(França)	
Setembre	-			-
Octubre	-	Cazorla	(Jaen)	2
		Mingorria	(Àvila)	
Novembre	1			
Desembre	1	Navasequera	(Àvila)	2
		Valladolid	(Valladolid)	
Totales	6			16

Font: Fernández Campa, D, *Santa Teresa de Avila, sus aguas nitrogenadas y estación climatologica de altitud. Refutación a determinados conceptos que se expresan en la memoria de Panticosa*, Madrid, Ed Imprenta de Ricardo Rojas, 1899.

De totes maneres, hem pogut observar que les dades seran poc significatives, en valors absoluts (quadre 7), dins d'una població provincial de 197.636

⁵⁸ FERNÁNDEZ CAMPA, D, *Santa Teresa de Àvila sus aguas nitrogenadas y ...*, Op. Cit., p 40.

⁵⁹ MINISTERIO DE FOMENTO. DIRECCIÓN GENERAL DE AGRICULTURA, INDUSTRIA Y COMERCIO, *Monografía de las Aguas Minerales y Termas de Espanya*, Madrid, Ed Imp Colegio Nacional de Sordo-Mudos y de Ciegos, 1892, p 10.

habitants, censats l'any 1897⁶⁰.

Els dos apartats finals recopilen les característiques en relació a la climatoteràpia de la localitat balneària de Santa Teresa, destacant la puresa, la sequedat, la temperatura, per tal que l'aire sigui pur i sa. Això fa que fomenti les ganes de menjar i sigui “excitant de la nutrició”, en els malalts⁶¹. Del clima, indica que activa la circulació perifèrica i afavoreix la descongestió dels òrgans interns. La sequedat del clima es veu com un factor favorable a la tuberculosi. L'aire sec i net situen en les millors condicions higièniques, contraposades al que afavoreix la invasió dels bacils. Segons el metge, el clima d'aquesta localitat ajuda als tractaments de les cloro-anèmies⁶².

Finalment, tracta dels components i característiques de les aigües que surten del manantial, des que es coneix la seva utilització, a partir de 1894⁶³. Les aigües són bicarbonatades, de varietat litínica, amb una notable quantitat de nitrogen. La temperatura és al voltant dels 12°C. Les propietats físico-terapèutiques, se centren en aigües que exciten la gana, tracten les malalties de l'aparell digestiu, del respiratori i de les vies urinàries. Les aigües es prenen en beguda, o en polvoritzacions o també anomenats banys de “vaf”; per problemes laringitis o faringitis; per temes bronquials o pulmonars, es prenen en bany i proporcionen efectes tonificants⁶⁴.

5.1.6. Regió hidrològica sisena o Oriental

Dins de la sisena regió hidrològica o Oriental tenim un treball de Juan Manuel López de Azcona “*Consideracions sobre el manantial mineromedicinal de Solán de Cabras*”, on es descriu la situació geogràfica a la Vall de Solan de

⁶⁰ INSTITUT NACIONAL DE ESTADÍSTICA, cens de 1897.

⁶¹ *GUÍA OFICIAL DE LAS AGUAS MINERO-MEDICINALES Y ESTABLECIMIENTOS BALNEARIOS DE ESPAÑA 1919*, AÑO VI, Madrid, Ed Imprenta de Valentin Tordesillas, 1919, p 218.

⁶² CASTELLS, R, *Riqueza hidro-mineral y climatológica de Espanya*, Madrid, Imp Ricardo F de Rojas, 1883.

⁶³ *GUÍA OFICIAL DE LAS AGUAS MINERO-MEDICINALES Y ESTABLECIMIENTOS BALNEARIOS DE ESPAÑA 1907*, Madrid, Ed Imprenta de Hijos de J.A. García, 1907, p 228.

⁶⁴ NADAL, A, *Compendio de Hidrología Médica...*, Op. Cit., p 445.

Cabras per on passa el riu Cuervo, al terme de l'Ajuntament de Beteta, del partit judicial de Priego, a la província de Conca. És un manantial amb característiques hipotermals, el coneixement i ús del qual fa referència al segle XVII. La seva utilització és fruit de la casualitat. Segons la llegenda, uns pastors havien observat que les cabres que tenien sarna es curaven. L'aigua brollava per unes roques que desguassen en dues bales, on es banyen els malalts⁶⁵.

Aquesta era la situació per prendre les aigües, però a causa d'una malaltia del Ministre de la *Real Hacienda* Pedro López de Lerena, que anirà a prendre les aigües el 1755, canviarà. El temps, les condicions en que el ministre havia de prendre les aigües, va afavorir certes diligències per construir els banys i l'hostalatge⁶⁶. El 1790, per un Reial Decret de Carles IV, serà declarat *Real Sitio de Solan de Cabras* i passarà a formar part del Reial Patrimoni. Les propietats curatives de les aigües quedaran recollides pel metge del *Cabildo de Cuenca*, el doctor Joaquin Jaques, en un manuscrit titulat "*Disertación sobre las aguas de Solan de Cabras*", on es recullen trenta-quatre històries clíniques.

En aquest treball figuren alguns dels que foren metges directors del balneari al segle XIX, entre els que destaquen, José Menchero Arias, Anastasio Herraiz, José Maria Lino Bonilla i Castro, Tirso de Córdova i Yécora, Juan José de Paula Martín, Juan Manuel López Garcia o Juan Enrique Ranz de la Rubia. A més, figuren les anàlisis químiques de les aigües, les seves característiques i classificació, establint que són bicarbonatades-càlciques, varietat ferruginosa, i estan indicades segons els metges, per les dispèpsies, gastràlgies, infarts viscerals i refredat vesical⁶⁷.

Cal no oblidar l'aportació del doctor Manzaneque, qui escriurà una memòria sobre les aigües de Solan de Cabras i la seva acció sobre els ronyons i la bufeta. D'elles assenyala que modifiquen el seu funcionament per fenòmens

---

⁶⁵ LÓPEZ DE AZCONA, J.M, *Consideraciones sobre el manantial mineromedicinal de Solan de Cabras*, en monografías de la Real Academia Nacional de Farmacia, número VI, www.raf.es, 1978, p 5.

⁶⁶ IBÍDEM., p 9.

⁶⁷ IBÍDEM., pp 10 -13.

fisicoquímics dinàmics de lixiviacions, asèpsia i sedació i que són indicades per la terapèutica de l'aparell genital de la dona, derivant-se les especials indicacions ginecològiques⁶⁸.

5.1.7. Regió hidrològica setena o Sud-est

De la setena regió hidrològica o Sud-est, es disposa d'una publicació de principis del segle XX, anomenada "*Balneario de Archena (Murcia-España)*", en la qual es fixa la seva localització fent un recull històric, des de l'època romana fins a l'adquisició de l'establiment pel vescomte de Rias. Les anàlisis físico-químiques fetes a les aigües, seran verificades pel metge José Mouriz, de l'*Instituto Nacional de la Higiene de Alfonso XIII*, que els dóna unes característiques hipertermals, hipotòniques, clorurado-sòdiques, sulfatades-càlciques, sulfídric-nitrogenades, varietat del brom iodurades-litíniques, radioactives, a més se'ls faran anàlisis bacteriològiques, per part del doctor Telló, que assegurin la seva qualitat. D'aquestes aigües s'utilitzen els seus fangs naturals i les seves variants⁶⁹, els llots minerals i els vegetals, encara que al Balneari d'Archena utilitzen les dues de manera conjunta⁷⁰.

El balneari estarà considerat a l'època un dels millors, tant per les seves prestacions com les instal·lacions balneoteràpiques, on es diferenciaven tres galeries de primera, segona i tercera classe. Disposarà de sales de bany, amb dutxes a la majoria, amb aproximadament cent banyeres. A més, disposava d'instal·lacions precursors a l'època com la mecanoteràpia, pels anomenats moviments actius, passius i vibratoris, per als tractaments fisioterapèutics dels malalts, combinats amb els tractaments termals corresponents⁷¹.

Les indicacions per l'acció terapèutica es fonamenten amb les qualitats principals de les aigües, amb una surgència de 52,5°C, utilitzades en banys

⁶⁸ SÁNCHEZ FERRÉ, J, *Guía de Establecimientos...*, Op. Cit., p 273.

⁶⁹ Segons els alemanys es diferenciaven els "*mineral-moore*" o minerals, o bé els "*mineral-schlamm*" o vegetals.

⁷⁰ *BALNEARIO DE ARCHENA ...*, Op. Cit., p 11.

locals i generals pels tractaments de reumatisme poliarticular, artritis o neuritis reumàtiques, en afeccions ginecològiques com les annexitis catarrals, perimetritis o per les amenorrees. També per les afeccions urològiques com la prostatitis, persistits, uretritis o les litiasis úriques, en què resultaven eficaces⁷².

A l'època, en relació a les anomenades infeccions quirúrgiques, tenim per exemple, les atrofies o impotències parcials o dificultats funcionals de les articulacions, traumatismes, immobilitat, les artritis, esquinços, per hèrnies, osteomielitis o avariossis. Utilitzades a més, pel tractament de l'aparell respiratori a les rinitis cròniques, hipertròfiques, atròfiques, faringitis, laringitis o bronquitis. Les afeccions cutànies, en especial dels nens, els èczemes o bé, altres malalties que afecten els infants que incideixen als ossos, o les cosalgies com el mal de Pott⁷³, osteomielitis, raquitisme i escoliosis. Al balneari es feien cures de desintoxicació.

5.1.8. Regió hidrològica vuitena o Bètica meridional

Un dels manantials més destacats a la vuitena regió hidrològica o Bètica meridional, correspon a les aigües del Balneari de Lanjarón, dins de la publicació del *XIV Congreso Internacional de Medicina de Aguas Minero-medicinales de España*, d'abril de 1903. En aquest treball es comenten les propietats, accions físico-terapèutiques en determinades malalties, per part de les aigües. L'establiment balneari disposa de diferents manantials i les surgències oscil·len entre els 16 i 30°C de temperatura. Les aigües són ferruginoses, bicarbonatades i amb varietats clorudades-sòdiques, i bicarbonatades-càlciques⁷⁴.

Les accions terapèutiques de Lanjarón es diferencien en funció del manantial. Segons les indicacions dels metges, les de la *Salud* i *San Antonio*, neutralitzen

⁷¹ BALNEARIO DE ARCHENA ..., Op. Cit., p 16.

⁷² ARNOZAN, X., LAMARQUE, H, *Manual de hidrologia...*, Op. Cit., p 50.

⁷³ PERCIVALL POTT cirurgià anglès, (1714 – 1788), estudia entre altres malalties les paràlisis i les paraplegies.

l'acidesa dels sucg gàstrics, augmenten la pressió i estimulen els glomèruls renals i les altres glàndules secretores, accentuant l'eliminació. Les de *San Antonio, Capilla*, i en dosis mitjanes la *Capuchina*, afavoreixen la formació dels hematies, milloren l'activitat de la limfa i estimulen la producció orgànica; també activen les combustions orgàniques, afavorint l'assimilació. Les aigües de la *Capuchina*, a dosis mitjanes, afavoreixen l'eliminació de productes heterogenis, augmenten l'acidesa del suc gàstric; activen la circulació, estimulen la innervació i l'energia muscular de l'estòmac; a dosis màximes estimulen el peristaltisme i les secrecions de les glàndules intestinals, així com la pressió intravascular, modifiquen la circulació hepàtica, i a dosis mínimes moderen el peristaltisme i les secrecions anormals de l'intestí. L'aigua del manantial del *Salado*, és per prendre en banys generals. Actuen sobre les cel·lules de la pell, activen la seva circulació, i la seva nutrició, augmenten la secreció de les seves glàndules; estimulen l'activitat funcional del sistema nerviós perifèric⁷⁵.

Els metges les prescrivien per les malalties d'anèmies i de fetge, icterícia, infart hepàtic, càlculs o bé còlics hepàtics, així com malalties de les vies digestives, dispèpsies, refredats gàstrics, úlcera gàstrica, neuràlgies, escrofulisme o malalties de la sang com clorosi i anèmia⁷⁶.

En una valoració estadística clínica i terapèutica feta pel metge Manuel Sáez de Tejada, dins dels diferents balnearis seleccionats en relació a les seves regions hidrològiques, observem que dominen els tractaments reumàtics, els quals es donen al Balneari de La Puda de Banyoles, Girona, que es troba a la primera regió o Pirinaica. Al capdavant d'aquest balneari, figuren els malalts tractats per herpetisme amb 126 casos, dels quals es curen 42. Segueixen els 114 malalts tractats per dermatosis, oftalmies, otitis i angines, dels quals es guareixen 24 i 68 són alleujats, la resta són de resultat desconegut⁷⁷.

---

⁷⁴ *GUÍA OFICIAL DE LAS AGUAS MINERO-MEDICINALES...*, Op. Cit., p 152.

⁷⁵ *IBÍDEM.*, p 144.

⁷⁶ *GUÍA OFICIAL DE LOS ESTABLECIMIENTOS BALNEARIOS Y AGUAS MEDICINALES DE ESPAÑA 1927*, Madrid, Ed S.A, Editorial y de Publicidad, 1927, p 189 - 196.

⁷⁷ CARRETERO, M, TABOADA, M, *Anuario Oficial de las Aguas Minerales de Espanya*, Madrid, Ed Manuel Muniesa de los Ríos, 1890, p 23.

A la segona regió o Cantàbria i dins de la mateixa el Balneari de Solares, a Santander, on tenim 11 pacients alleujats de reumatisme, encara que la malaltia més tractada segons l'estadística feta pel metge del balneari, el doctor Llord són les dispèpsies amb un total de 168 pacients.

Dins de les estadístiques fetes a la tercera regió o Galaica pel doctor Pondal al Balneari de Mondariz a Pontevedra, sobresurt la malaltia anomenada cloroanèmia amb 213 pacients tractats, dels quals 114, es curaran. Un altre balneari de la quarta regió o de la Plana Central del nord, conegut com els Banys de Ledesma, a Salamanca, té un alt nivell de pacients tractats per reumatisme, segons el seu metge Garcia López. D'un total de 1.323 tractats, 548 d'ells seran curats; 490, alleujats i la resta, amb resultat desconegut. En aquests Banys de Ledesma el reumatisme i les seves variants, són la primera de les malalties tractades⁷⁸.

A la cinquena regió o de la Plana Central del sud, tenim els Banys de Alange⁷⁹, Badajoz, on el reumatisme i les seves variants (monoarticular, poliarticular, muscular, visceral, herètic o la paràlisi reumàtica) fan un total de 157 pacients tractats, 39 dels quals estaran curats; 79 alleujats i de la resta, no es coneixen resultats. De totes maneres en els Banys de Alange la primera malaltia tractada es la neurosi, amb 350 pacients.

Una altra regió que apareix en primer lloc amb les malalties reumàtiques, amb un total de 383 pacients, és la sisena regió o oriental, en la qual tenim els Banys de Villavieja de Nules, a Castelló. Segons els registres realitzats pel doctor Sanchís, dels malalts tractats pel reumatisme 121 estaran curats, 219, alleujats i 43, amb resultats desconeguts. Les neuràlgies figuren en el segon lloc, amb 163 casos⁸⁰.

---

⁷⁸ CARRETERO, M, TABOADA, M, *Anuario Oficial de las Aguas...*, Op. Cit., p 24.

⁷⁹ PUERTO REYNA, J.A, *Alange: Noticias históricas acerca de esta villa y de sus baños, por Juan A. Puerto Reyna: Precedidas de un prólogo de Manuel Serrano Ortega*, Sevilla, Imprenta y librería de Eulogio de las Heras, 1914.

Els Banys d'Alhama de Murcia, a la regió del Sud-est hi trobem un recull de les diferents malalties tractades i registrades pel seu metge el doctor Chillida, on tenim diferents tipus de reumatisme, al capdavant dels quals, amb un total de 395 pacients tractats, hi ha les variants com les articulars, muscular, herètic, fibrós, visceral entre les més significatives. Del total de malalts, 105 estaran guarits; 284 alleujats, la resta amb resultats desconeguts⁸¹. En general, la proporció dels curats oscil·la entre els marges del 15 al 30 %, i pels alleujats entre el 50 i el 65 %.

La malaltia que apareix en quart lloc, és l'herpetisme primitiu, que té 1.003 malalts curats; 1.922 alleujats, i la resta, sense resultats o desconeguts, d'un total de 3.439 pacients tractats.

Fent una revisió a la mostra de les diferents regions, a la primera regió, concretament al Balneari de La Puda de Banyoles, es tracten 126 pacients d'herpetisme, on s'en curen 42, i els alleujats pel tractament arriben fins a 66, la resta queden en resultats desconeguts. A la setena regió, als Banys d'Alhama de Múrcia, seran tractats un total de 62 malalts, d'herpetisme primitiu i secundari, dels quals sols seran curats 21 pacients de l'herpetisme primitiu; la resta 41, seran alleujats. A la segona regió, al Balneari de Solares, es tractaran 6 malalts d'herpetisme, els quals seran alleujats, i a la cinquena regió, als Banys d'Alange, 2 malalts alleujaran d'aquesta malaltia.

La cinquena malaltia en importància era la dispèpsia i els refredats, amb un total de 3.357 pacients, dels quals 1.463 van estar guarits; 1.456 alleujats on 302 sense resultats i 136 d'èxit desconegut, per precaució, segons les indicacions dels metges a l'època. Les regions on destacava aquesta malaltia eren en primer lloc, l'octava regió, als Banys de Lanjarón amb un total de 412 pacients, dels quals 305 seran guarits, 96 alleujats i la resta amb resultats desconeguts. En segon lloc, la tercera regió, al Balneari de Mondariz, amb un total de 213 pacients tractats, 114 curats, 70 alleujats i 29, amb resultats

---

⁸⁰ CARRETERO, M, TABOADA, M, *Anuario Oficial de las Aguas...*, Op. Cit., p 25.

⁸¹ IBÍDEM., p 26.

desconeguts. En tercer lloc, la segona regió, amb el Balneari de Solares, amb un total de 168 pacients tractats on 25 d'ells estaran curats, 142 alleujats i la resta amb resultats desconeguts.

Altres malalties que tindran una destacada importància seran les bronquitis cròniques amb 2.664 pacients, les neurosis funcionals i tròfiques, amb 1.262 pacients, la mertritis crònica, amb 1.229 pacients, els desajusts menstruals, amb 1.217 pacients, i les malalties de boca, faringe i amigdalitis, amb 1.169 pacients tractats.

Observant el detall final dels estudis previs de les memòries dels metges hidròlegs, de les malalties que eren més tractades figuren al capdavant els reumatismes crònics de caràcter general, que arriben a un total de 7.588 pacients, diferenciant els curats, uns 2.063, i els alleujats 4.629; la resta és de resultat desconegut.

En segon lloc, tenim els reumatismes crònics poliarticulars fibrosos, amb un total de 5.511 pacients tractats, amb 1.153 de curats i 3.144 alleujats; la resta, els tenim sense resultats o amb resultat desconegut i amb una defunció per aquesta malaltia.

En tercer lloc, el reumatisme crònic muscular amb un total de 5.029 malalts, dels quals 972 seran curats i 2.804 alleujats de les seves dolences; la resta entraria en el conjunt de sense resultats o dins dels resultats o amb èxit desconegut. La idea de l'estudi era establir la tendència general del comportament de les malalties, intenten anar perfilant les causes cada cop en més detalls⁸².

---

⁸² GARCÍA LÓPEZ, A, CARRETERO, M, VILAFRANCA, B, TABOADA, M, MARTÍNEZ REGUERA, L, *Anuario Oficial de las Aguas Minerales...*, Op. Cit., p 33.

SEGONA PART

ELS ESTABLIMENTS BALNEARIS: INSTAL·LACIONS I PROPIETAT

Capítol III

Un segle d'indústria balneària a Espanya i Catalunya: 1839 – 1939

Capítol 3. Un segle d'indústria balneària a Espanya i Catalunya: 1839 - 1939

1. Tipus de centres d'allotjament i de salut

Per tenir una idea del tipus d'instal·lació i les seves característiques, es recopilen els conceptes arquitectònics i la seva funcionalitat en relació a l'atenció personal, l'allotjament, la manutenció i els serveis en el pas del temps i el seu moment històric. Encara que algunes de les quals no estan vinculades de manera directa a un establiment balneari o termal, però que fa necessari la seva tipificació. En primer lloc, és necessari diferenciar, què és un hotel, un hospital o sanatori una casa de banys, d'un balneari tradicional o marítim.

Començant per definir alguns conceptes i tipologies, que permetin concretar i diferenciar les seves característiques tindriem:

1.1. Hostal

Dins d'una idea bàsica, cal fer referència aquella edificació que recull la manera d'oferir allotjament, manutenció i serveis sanitaris dins de l'evolució d'una fonda¹, o pensió². Ja que a diferents llocs s'utilitzen ambdós denominacions adequades a les característiques socials i culturals, on es troba l'establiment³.

---

¹ MARIN, C, *Gestión hotelera*, Barcelona, Ed Ediciones Turisticas, S.L, Editor, 1974, p 483. La fonda i la pensió han de disposar de sanitaris i poder donar el servei de manutenció.

² La pensió a més ha de disposar mínim, de dotze habitacions.

³ MUÑOZ, F, Y RODRIGO, B, *Dirección de operaciones en alojamiento y restauración*, Madrid, Ed Universitas Internacional, S.L, 2003.

1.2. Hotel

En la seva posterior variació conceptual han derivat cap a un establiment mercantil que facilita allotjament i manutenció, amb o sense serveis complementaris per un determinat preu⁴. A l'actualitat, el serveis complementaris tenen un pes important, als quals es vinculen dependències com la sala o galeria de banys o més actualment el nou concepte de *spa*, gimnàs o altres departaments per realitzar activitat física⁵.

1.3. Sanatori

Era el nom donat als establiments situats en llocs adequats, de manera principal en àmbits a prop del litoral, que posseïen unes condicions climàtiques determinades, on els malalts són sotmesos a un règim curatiu especial o de convalescència⁶. Estaven destinats especialment al tractament de malalties cròniques, com la tuberculosi pulmonar, la lepra, les afeccions cardíques, les nervioses i mentals, entre altres, per mitjans principalment higiènics, o al restabliment de la salut alterada, després de malalties diverses, amb altres denominacions⁷.

1.4. Hospital

En principi eren uns establiments vinculats als monestirs o construccions eclesiàstiques, per atendre malalts, donar acollida a pobres, pelegrins o ajudar indigents, per temps limitat⁸. En ocasions es trobaven a prop de deus d'aigua

---

⁴ MUÑOZ, F, Y RODRIGO, B, *Dirección de operaciones...*, Op. Cit., p 50.

⁵ IBÍDEM., p 70.

⁶ CASASSAS, O, DIR, *Diccionari Enciclopèdic de Medicina*, Barcelona, Ed Enciclopedia Catalana, 2a edició, 2000, p 1622.

⁷ *ASILO-HOSPITAL DE SAN JUAN DE DIOS BARCELONA, Deus Charitas Est A.M.D.G*, Barcelona, Ed Industrias Gráficas, H de J Thomas S.A, 1929.

mineromedicinal o termal. Proper a l'anterior, tindrem el sanatori, amb algunes variants, ja que com hem vist, era un establiment dispostat per residir els malalts sotmesos a cert règim curatiu. Alguns balnearis realitzaran funcions similars i, al final, es transformaran en sanatori⁹.

Amb el temps, les noves idees d'asèpsia i higiene els convertiran en un dels primers referents dels hospitals moderns¹⁰. Aquest concepte més actual d'hospital faria referència a un establiment destinat a proporcionar a la població una assistència mèdica sanitària completa, tant curativa com preventiva, i que sovint és també un centre de formació de personal i d'investigació¹¹.

1.5. Asil - Hospital

A l'antiguitat es coneixia i s'oferia aquest establiment a manera de refugi a la gent perseguida. Encara que més endavant es coneixerà com un establiment sanitari i social on s'acollia a la gent desvalguda, se li donava aixopluc i se l'hostatjava, ja que la gran majoria tenien problemes socials de salut o malalties, de manera principal les tuberculoses¹².

1.6. Clínica

Una clínica és un establiment sanitari en què s'atén un cert nombre de malalties. També es diu d'un centre de caràcter hospitalari o lloc on el personal sanitari diagnostica i tracta a les persones amb problemes de salut amb un caràcter específic. Es podria dir que es un establiment de concepció contemporània més especialitzat en el tractament de malalties concretes¹³.

---

⁸ SANTIAGO-OTERO, H, COORD, *El Camino de Santiago, La hospitalidad monàstica y la peregrinaciones*, Salamanca, Ed Junta de Castilla y León, Consejería de Cultura y Turismo, 1992, p 14.

⁹ ASILO-HOSPITAL DE SAN JUAN DE DIOS BARCELONA..., Op. Cit., 2.

¹⁰ CASASSAS, O, DIR, *Diccionari Enciclopedic...*, Op. Cit., p 926.

¹¹ CASARIEGO, F., RODRIGUEZ, M.E, *Organización hospitalaria*, León, Ed Everest, 1994.

¹² ASILO-HOSPITAL DE SAN JUAN DE DIOS..., Op. Cit., p 3.

1.7. Curhotel

Aquest tipus d'establiment és d'origen de principis del segle XX, a Alemanya i Suïssa. En aquest centre es combinen els serveis hotelers, amb els mèdics, dins d'una certa especialització a les activitats centrades amb la hidrologia i la hidroteràpia, però, a més, incorporen tractaments d'estètica i bellesa, amb el suport de la medicina natural, però centrats en la cultura de les aigües de manera principal, encara que alguns centres han incorporat altres fluids, com el vi, la xocolata, o la llet, entre altres¹⁴. De manera conjunta amb una dieta ajustada y equilibrada a l'organisme del client.

---

¹³ CASASSAS, O., DIR, *Diccionari Enciclopedic...*, Op. Cit., p 343.

¹⁴ ZAUNER GUTMANN, A, *Estudio sobre centros de rehabilitación y Curhoteles*, Barcelona, Ed Editorial JIMS, 1975.

2. Els referents de les instal·lacions balneàries als segles XIX i XX.

A l'apartat anterior i excepció del Curhotel o d'aquells establiments habilitats especialment per fer tractaments d'aigües, la resta no utilitza de manera continuada l'aigua mineromedicinal, termal o marina per a la seva activitat terapèutica. Per tant, podríem concretar el desenvolupament del balneari contemporani, a partir de l'antiga concepció de la terma, i d'altres espais que es reutilitzaran per part dels establiments, com un nou punt de partida de la activitat balneària contemporània.

2.1. La recuperació de les termes romanes pels balnearis

Per poder conèixer la funcionalitat dels establiments balnearis, cal observar les antigues termes, les quals eren uns establiments destinats al bany i activitats d'oci dels ciutadans de Roma¹. Dos són els moments de les termes romanes, una d'època republicana i l'altre del temps de l'imperi. Aquests, eren establiments on s'hi podia prendre banys amb aigües termals naturals o escalfades artificialment, tant de manera individual com col·lectiva².

Les termes republicanes eren instal·lacions amb unes connotacions més senzilles, per prendre banys de caràcter més aviat privat, ubicades, de manera principal, a les cases de les grans famílies benestants del món romà. Estructurades amb un sols circuit i un itinerari més reduït per l'aplicació de les aigües, tenia una sola planta amb tres ambients de contrastos i un itinerari lineal³.

Les termes imperials eren instal·lacions per prendre banys de caràcter més aviat públic, amb més d'un nivell, de tres ambients i diferents recorreguts o itineraris circulars, molt més amplis per a l'aplicació de les aigües. A més, disposaven d'espais per realitzar activitats d'entrenament gimnàstic i militar, biblioteques,

---

¹ MALISSARD, A, *Los Romanos y el Agua*, Barcelona, Ed Herder, 1996.

² SOLÀ-MORALES, I, *Arquitectura Balneària a Catalunya*, Badalona, Ed Ketres, 1986, p 69 .

³ LOMBARDI, L, i CORAZZA, A, *Le Terme di Caracalla*, Roma, Ed Fratelli Palombi Editori, 1995, p 17.

botigues i sales d'oratória, entre d'altres⁴.

Entre les termes hauríem de diferenciar, les que aprofitaven la pròpia temperatura de l'aigua termal i les que utilitzaven el sistema d'*hipocaustum* per escalfar altres tipus d'aigües que no eren termals⁵. Elements que també disposaran els establiments balnearis.

Els criteris de construcció interna de la terma es fonamentaven en els conceptes mèdics i higiènics, amb recorreguts i circuits de contrast d'ambients, de variacions tèrmiques de l'aigua i del vapor, combinats amb l'activitat física. Elements que incorporaran els balnearis contemporanis.

Pel que fa als ambients i espais s'iniciaven a partir d'un itinerari que havia de fer el banyista assenyalat pel metge. El primer espai era l'*apodyterium* o vestuari, equivalent a una sala de recepció i vestidor del banyista on havia de despullar-se per passar a un altre lloc anomenat la *palestra* o gimnàs, un espai o sala on es realitzaven exercicis físics de preparació per entrar en contacte amb l'aigua o el vapor.

Seguidament es passava al *caldarium* o *laconicum*, que era com un espai tancat destinat a conservar la calor en forma de vapor i potenciar la sudoració a la manera de la sauna actual. Després que el banyista s'hagués rentat, anava al *tepidarium*, que era una sala de terra calenta i amb aigua tèbia, on la temperatura ambiental era més baixa per evitar un excessiu contrast tèrmic del banyista abans de passar al bany fred o *fregidarium*, a manera de piscina freda⁶.

Hi havia un espai reservat per la pràctica del que equivaldria a la natació actual que era la *natatio* o piscina d'exercicis. El banyista finalitzava a la sala d'uncions o massatges anomenada *elaeothesium*, a la qual es relaxava, pels massatges terapèutics donats, el que equivaldria a un fisioterapeuta, incidint a la tonificació

⁴ REDAVID, G, *Terme Romane e vita quotidiana*, Roma, Ed Edizione Quasar, 1989, p 12.

⁵ ROCK, T, *Roman Baths in Britain*, P Shire Publications Buckinghamshire Ltd, U.K, Princes Risborough, 1992.

⁶ LOMBARDI, L, i CORAZZA, A, *Le Terme di Caracalla...*, Op. Cit., p 18.

del cos. En algunes instal·lacions termals existia un espai anomenat *solarium*, que s'utilitzava per l'aprofitament terapèutic dels raigs solars⁷.

A les grans termes i a les seves rodalies s'articulava un conjunt de pistes i de camps similars a un gimnàs d'entrenament físic i la formació corporal que la practicaven els atletes i soldats de la guàrdia especial dels emperadors romans⁸. A l'època de les termes imperials alguns emperadors van convertir les termes en centres de promoció de la seva pròpia persona i realitzaven inversions per construir dins d'aquets altres espais com biblioteques, sales d'oratória o botigues⁹. Pràcticament es mantindran molts dels seus principis, els quals es vincularan a la tecnologia que facilitava la industrialització a l'època.

2.2. Antigues esglésies, ermites i monestirs

Les restes de les instal·lacions termals romanes en moltes ocasions, van ser els primers espais que es van reutilitzar. Així s'hi construïen nous edificis religiosos i van reconduir la seva funcionalitat¹⁰. Aquests espais van ser aprofitats o rehabilitats com ermites, esglésies o bé, de nova construcció com els monestirs a prop de deus d'aigües mineromedicinals utilitzats com a llocs de culte, guariment i, en alguns casos, centres d'atenció de malalts¹¹.

2.3. Cases de bany

En un primer moment, eren masies o cases de pagès, situades en un context rural, a prop de les quals es donava la surgència de determinades aigües termals o mineromedicinals. Aquestes canviaran part de la seva funció agrícola i ramadera per començar a donar un primer tipus de servei d'aigua beguda i bany, condicionant un espai per unes primitives banyeres (pila) de fusta, mosaic o rajola¹².

⁷ LOMBARDI, L, I CORAZZA, A, *Le Terme di Caracalla...*, Op. Cit., p 19.

⁸ REDAVID, G, *Terme Romane e vita quotidiana...*, Op. Cit., p 10.

⁹ LOMBARDI, L, I CORAZZA, A, *Le Terme di Caracalla...*, Op. Cit., p 20.

¹⁰ MAÑE SABAT, A, *Excursió per les termes romanes de Catalunya*, Barcelona, Ed Generalitat de Catalunya y Federació d'Entitats Excursionistes de Catalunya, 1999.

¹¹ SOLÀ-MORALES, I, *Arquitectura Balneària...*, Op. Cit., p 94.

2.4. Balneari

Era un establiment de banys públics o privats especialment condicionat per donar les aigües mineromedicinales i termals a un espai conegut com la galeria de banys o sala de hidroteràpia i amb instal·lacions adequades als diferents tipus de banys o de tractaments hidroteràpics, on els clients se sotmetien a la cura mitjançant diferents tipus d'aplicacions de les seves aigües. També es de destacar diferents dependències per les dutxes, les inhalacions, els llots o el despatx del metge hidròleg, a través del qual es canalitzen tots els tractaments, a més poden disposar de dependències o no d'allotjament i manutenció¹³.

És un establiment que es desenvolupa i evoluciona a partir de les primitives cases de bany i que situats a prop de la deu d'aigua termal o mineromedicinal, articula el seu espai. D'aquesta manera aprofitarà les propietats de les aigües mitjançant els coneixements de la hidrologia, la hidroteràpia i de la tecnologia aplicada als tractaments terapèutics¹⁴. Les aigües d'aquests establiments estan declarades d'*utilidad pública*¹⁵ per part de l'Estat espanyol.

En els balnearis tradicionals la dependència principal era la sala o galeria de banys que podia ser una instal·lació aïllada, però en molts casos estructurada conjuntament amb instal·lacions d'allotjament, restaurant, jardins o d'altres serveis vinculats¹⁶.

A l'actualitat, també es podrien diferenciar els antics balnearis del segle XIX, dels moderns del segle XXI, en els quals, a més dels tractaments hidroteràpics amb aigües mineromedicinales i termals, es donen nous serveis.

---

¹² SOLÀ-MORALES, I, *Arquitectura Balneària...*, Op. Cit., p 92.

¹³ AJUNTAMENT DE CALDES DE MONTBUI, *Història termal de Caldes de Montbui*, Caldes de Montbui, Ed Ajuntament de Caldes de Montbui, 2002, p 193.

¹⁴ ARNIJO VALENZUELA, M, SANMARTÍN BAICOA, J, *Curas Balnearias y Climáticas Talasoterapia y Helioterapia*, Madrid, Ed Complutense, 1994, pp 64 -79.

¹⁵ MARTÍNEZ ALCUBILLA, M, *Diccionario de la Administración Espanyola*, Madrid, Cuarta Edición, Tomo I, Ed Administración Arco de Santa María, 1886.

¹⁶ CASASAS, O, DIR, *Diccionari Enciclopedic de Medicina*, Barcelona, Ed Enciclopedia Catalana, 2a edició, Barcelona, 2000, p 194.

2.5. Estació balneària

El concepte d'estació balneària inicialment estarà vinculada a un establiment balneari, però amb unes característiques microclimàtiques i a unes microcondicions ambientals i naturals del lloc on es localitza el centre d'aigües. L'estació balneària serà un establiment que disposa a més de les surgències i instal·lacions d'aigües mineromedicinales o termals, d'una sèrie de dependències articulades al voltant de la galeria de banys, així com el departament mèdic, la sala d'activitat física, l'allotjament, el restaurant, una zona enjardinada per l'esbarjo dins un entorn ambiental natural.

Mòlts balnearis tenen instal·lacions a mig camí entre el balneari i l'estació termal. Alguns establiments disposen de xalets aïllats dins del seu entorn. A més, en altres casos comercialitzen productes i tractaments per la salut i la bellesa.

2.6. Estació termal

És una ampliació del concepte d'estació balneària, que com a gran complex disposa a més de les aigües, de multiplicitat d'instal·lacions i serveis pels tractaments on la sala de hidroteràpia, amb l'aigua mineromedicinal termal és el seu principal producte, articulada amb diferents seccions com la mèdica, la de fisioteràpia, el gimnàs, la sala d'estètica. Així com espais per les activitats lúdiques, recreatives, per reunions, d'esbarjo o esportives¹⁷. També solen disposar d'un departament que organitza activitats internes i externes pels seus banyistes i clients.

A més, aquest tipus d'establiment disposen d'extenses àrees naturals on els jardins arriben a ser veritables parcs, circuits per fer recorreguts a peu, amb estanys per passejar amb barca, juntament amb l'aprofitament d'una extensa àrea mediambiental. Poden disposar d'apartaments per clients que volen estar de

---

¹⁷ GENERALITAT DE CATALUNYA, *Balnearis a Catalunya*, Barcelona, Ed Servei d'Informació Documentació i Publicacions, 1993, p 34.

manera aïllada, però a prop de les seves dependències. En alguns casos venen els seus productes per la salut, la bellesa i fins hi tot, alguns comercialitzen industrialment les seves aigües¹⁸.

2.7. Balneari urbà i SPA - Salus per aquam –

El balneari urbà apareix al segle XIX, com a projecció dels de muntanya a l'àmbit de la ciutat¹⁹. En principi poden o no utilitzar l'aigua mineromedicinal i termal, fins hi tot de mar, però de manera principal l'aigua comuna o corrent, tant freda, com escalfada artificialment. A l'estat espanyol, és un establiment diferenciat del balneari, encara que les seves aplicacions i tractaments, segueixen els principis de la hidrologia mèdica i de la hidroteràpia, amb el suport de la tecnologia i del coneixement d'altres disciplines orientades en relació a l'aigua²⁰.

El concepte de *spa*²¹ és una denominació més pròpia dels països anglosaxons i centreeuropeus. Aquests han sorgit a Catalunya i Espanya a finals del segle XX, com establiments derivats dels balnearis. A l'actualitat es donen diferents variacions de *spas*, entre els àmbits urbans o rurals, amb instal·lacions de banys aïllades, o bé, situats a establiments hotelers o d'àmbit rural amb criteris específics, segons la seva funcionalitat i equipament. A més, en funció de les seves dimensions i característiques poden incorporar elements d'estètica, d'activitat física dirigida, de medicina alternativa i oriental²².

2.8. Ciutat o Vila d'aigües

Com el seu nom indica és en el propi subsòl urbà de la població o de la ciutat on es localitzen les surgències d'aigües i la localitat s'aprofita d'aquest recurs, el qual es pot trobar a qualsevol indret de la zona urbana mitjançant un suport

¹⁸ PIERNAS, N, DE PLANELL, M, POUS, R, *Fuente de Salud. Historia del Vichy Catalan*, Barcelona, Edicions 62, 1997, p 163.

¹⁹ CASTELLARNAU, L, *Programa prontuario de servicios Higio-Terapeuticos del Instituto Hidroterapeutico del Dr. Castellarnau*, Barcelona, 1900.

²⁰ INSTITUTO HIDROTERÁPICO BARCELONÉS. PASEO DE GRACIA, ESQUINA A LA GRANVÍA. FUNDADO Y DIRIGIDO POR EL DR. LUIS DE CASTELLARNAU, Barcelona, Ed Publicado Imprenta Tasso, 1884.

²¹ SALUT PER L'AIGUA.

estructural²³. En alguns casos, disposa d'una o varies fonts, dins d'una pèrgola, on pot haver una galeria de banys sense hostatgeria²⁴. L'allotjament en aquest últim cas, es fa als hotels de la ciutat, o bé, dins de la combinació de l'espai d'ubicació d'algunes deus a l'espai públic de la ciutat, i per l'altra banda, dins l'espai privat dels balnearis, on disposen de manera conjunta la galeria de banys, l'allotjament i la restauració²⁵.

2.9. Balneari marítim - centre de talassoteràpia

Establiment de similars característiques a les cases de banys i balnearis, els quals utilitzen les aigües marines i altres productes derivats, pels seus tractaments²⁶. Disposen de galeria de banys i d'unes instal·lacions dins la línia de la hidroteràpia pels tractaments, amb metges especialitzats en relació a l'aplicació de l'aigua de mar. També poden disposar d'allotjament en el propi edifici en alguns casos.

2.10. Establiment de banys de mar o d'ona

Era un espai generalment sense estructures fixes, delimitat i tancat, d'ús exclusiu pels banyistes que havien de prendre les aigües marines com a element farmacològic. Gaudien d'unes instal·lacions en alguns casos ben condicionades, d'altres precàries, molt senzilles, desmuntables i havia que pagar per accedir-hi al recinte. La diferenciació consistia en que la galeria de bany era l'espai marítim on s'ubicaven i no disposaven de metge director de banys. Sols s'articulava la seva instal·lació a l'estiu.

2.11. Establiment de banys de brisa de mar, de muntanya o de sol

És una construcció més pròpia i característica dels països del nord d'Europa, en especial del Regne Unit, on una instal·lació a manera d'espigó "*pier*" o passarel·la

---

²² MOLDOVEANU, M. *Ciudades termales en Europa*, Barcelona, Ed Lunweg, 1999, p 346.

²³ IBÍDEM., p 312.

²⁴ GRAVAGNUOLO, B. *Historia del urbanismo en Europa 1750 – 1960*, Madrid, Ed Akal, 1998, p 23.

²⁵ MOLDOVEANU, M. *Ciudades termales...*, Op. Cit., p 111.

²⁶ SALARICH I VERDAGUER, J. *Caldetas. Apuntes para la Historia de Caldas de Estrach*. Barcelona, Ed La Renaixensa, 1882, pp 93 -101.

a manera de drassana que s'endinsa a la mar, i es pot passejar per la mateixa, és d'aquesta manera com es pot aprofitar la brisa de la mar²⁷.

A les zones fluvials de muntanya, no s'hi donen aquestes construccions, però mitjançant el passeig, solia aprofitar-se l'acció estimulants i terapèutica de l'aire²⁸ (eoloteràpia).

---

²⁷ FERNÁNDEZ FÚSTER, L., *Historia General del Turismo de Masas*, Madrid, Ed Alianza Universidad Textos, 1991b, p 84.

²⁸ MOLDOVEANU, M. *Ciudades termales...*, Op. Cit., p 34.

3. Estructura i organització dels establiments balnearis.

Entre els diferents mèrits que cal reconèixer als establiments termals i balnearis destaca la utilització d'una tecnologia mecànica i elèctrica pionera en l'aplicació de les aigües a la seva època, així com la seva ubicació en espais privilegiats a la majoria dels casos.

Els establiments balnearis en general presenten una fisonomia arquitectònica externa que fa al·lusions a la tradició clàssica, i l'eclecticisme dins d'una organització linial i simètrica de l'edifici, com el Balneari de Corconte¹. El seu interior es caracteritza per unes reminiscències cap a les formes amples amb llargs passadissos, i un cert record de l'antiga terma romana, elements que desenvoluparem en aquest apartat.

En els balnearis observem tres nivells que determinaran a diferents escales l'estructura i l'organització de l'establiment, l'entorn, el lloc de surgència de l'aigua termal i l'espai on s'ubica el balneari. En funció de l'època es poden observar cinc etapes diferenciades a la construcció dels establiments balnearis en relació a les estructures arquitectòniques.

1 - Una etapa anterior al segle XIX, amb construccions estructurades de les restes de les antigues termes romanes², els banys àrabs o antics monestirs³.

2 - La segona, entre 1880 i 1910, amb la rehabilitació d'antics monestirs, hospitals o primitives cases de banys i establiments de banys d'ona o de mar. Balneari de Sierra Elvira, Balneari de Lanjarón.

---

¹ SÁNCHEZ-FERRÉ, J, *Historia de los balnearios en España. Arquitectura – Patrimonio - Sociedad. Panorama actual de la aguas minerales y mineromedicinales en España*, www.aguas.igme.es, 2001, p 225.

² TÖLLE-KASTENBEIN, R, *Archeologia del l'acqua. La cultura idraulica nel mondo classico*, Milano, Ed Longanesi & C, 1993.

³ SÁNCHEZ FERRÉ, J, *Guía de Establecimientos Balnearios de Espanya*, Madrid, Ed Ministerio de Obras Públicas y Transportes, 1992, p 12.

3 - La tercera, entre 1914 i 1924, es caracteritza pel creixement i l'ampliació d'alguns dels balnearis de l'època anterior i la construcció de nous establiments balnearis⁴.

4 - La quarta, des de 1925 a 1956. A destacar un parèntesi a l'any 1956, amb la rehabilitació, i construcció d'alguns nous balnearis i un canvi en la seva funcionalitat, com el Balneari d'Alceda, Venta del Hoyo, Hotel Manantial de Boí, Termas Victoria La Garriga⁵.

5 – La cinquena i darrera etapa comença a partir de 1996, amb el desenvolupament d'un nou moment amb l'obertura de Termes Montbrió i l'establiment d'una nova dinàmica amb la introducció del concepte dels *spa* i nous centres de talassoteràpia, com el Balneari Colon de Caldes d'Estrac – Caldetes o el Ra de Calafell.

Aquesta darrera estaria fora del marc de referència temporal del nostre treball, encara que és un referent a tenir present dins de la renovada valoració del termalisme i dels balnearis del segle XXI.

Un dels principals detalls de tipus tècnic dins de les construccions termals a l'antiguitat era la seva orientació. Per regla general intenten seguir unes normes, en la majoria dels casos, com la d'orientar la planta amb un eix de 45° respecte a la línia del meridià⁶. Aquesta orientació facilitarà l'entrada a través de les finestres dels raigs solars, mantenint-se en algunes construccions balneàries més modernes com a factor lumínic. Aquesta configuració entra dins de les pràctiques terapèutiques vinculades als tractaments, de la mateixa manera que l'entorn mediambiental i el clima, que s'observen com a elements determinants de la seva utilitat⁷.

---

4 Baños de Brochales, Balneari de Corconte, Vallfogona de Riucorb, Codina.

⁵ SOLÀ-MORALES, I, *Arquitectura Balneària a Catalunya*, Badalona, Ed. Ketres. 1986, p13.

⁶ LOMBARDI, A. CORAZZA, L, *Le Terme di Caracalla*, Roma, Ed Fratelli Palombi Editori. 1995. Sergons els autors es fa, per raó d'higiene, ventilació o aireació en relació als vents o canvis de temperatura.

⁷ ARMIJO VALENZUELA, M., SANMARTÍN BAICOA, J, *Curas Balnearias y Climáticas Talasoterapia y Helioterapia*, Madrid, Ed Complutense, 1994, p 26.

Unides als anteriors, tenim les aigües mineromedicinals o termals del balneari, que complementen la possibilitat de combinar les activitats terapèutiques amb el microclima de l'entorn – temperatura, pressió atmosfèrica, humitat o insolació⁸. Tots aquets factors, són els que potencialment determinen una interacció favorable entre el malalt o el banyista i el medi natural dins d'un període de temps determinat. Per tant, poder aprofitar el major nombre de dies en un medi ambient i climàtic favorable, havia de permetre una regularitat en l'assiduitat dels banyistes, pels tractaments.

La situació espacial del balneari estarà condicionada de manera preferent per les fonts d'aigües mineromedicinals, termals o marines, en espais d'interior⁹ i de litoral¹⁰ de Catalunya i d'Espanya. Encara que amb el desenvolupament de la hidrologia mèdica, es du a terme la construcció dels anomenats balnearis marítims, d'ona o banys de mar, en què s'introduiran elements més ajustats a la nova funcionalitat, fet que suposarà canvis i innovacions en el context espacial, tant dels hàbits, com de les costums socials i de les instal·lacions, que s'adaptaran a cada zona marítima¹¹.

Observem unes certes característiques genèriques que han permès una diferenciació espacial en relació als balnearis situats als àmbits de muntanya, els marítims, com les aigües i la manera de prendre el bany. Per altra banda, considerant l'estructura interna es constata una estreta relació entre l'organització de la vida social i la diferenciació de l'espai intern del balneari. En aquest sentit, cal assenyalar que no es dona un únic tipus d'espai arquitectònic o construcció definida com pròpiament balneària sinó, moltes varietats¹².

---

⁸ ARMIJO VALENZUELA, M., SANMARTÍN BAICOA, J, *Curas Balnearias...*, Op. Cit., 1994, p 79.

⁹ Correspon als llocs de muntanya.

¹⁰ Correspon als espais de litoral.

¹¹ GIL DE ARRIBA, C, *La difusión social y espacial del modelo balneario: De la innovación médica al desarrollo de las prácticas de ocio*, en la revista Script Nova, número 69(40), de 1 de Agosto. Geocrítica. Ed. Universitat de Barcelona. www.ub.es/geocrit/sn-69-39.htm, 2000, p 5.

¹² SOLÀ-MORALES, I, *Arquitectura Balneària...*, Op. Cit., 1986, p 14.

La tipologia física estructural del balneari del segle XIX, correspon a un model de comportament social i repertori lingüístic de composició d'estil artístic, el qual ha estat els més utilitzat de manera habitual per manifestar a l'usuari, i a la societat, la condició d'institució higiènica, de repòs, i d'oci que desitja transmetre i representar el balneari. Aquest, doncs, serà un primer detall que influirà en el seu entorn espacial.

La combinació de dues situacions diferenciades es donen al balneari:

- El treball que representa la presa d'aigües i els tractaments.
- El descans o períodes de relaxació en relació a les teràpies.

La primera d'elles, i segons el punt de vista del producte, l'activitat que du a terme el client o banyista del balneari dins d'un compromís pactat amb el metge director de banys, que junt amb els mitjans tècnics i les característiques específiques de les aigües que disposa l'establiment termal, articula un servei d'atenció personalitzada i especialitzada en els tractaments, i a les atencions als clients. Fet que estableix, una relació molt estreta i directa, sobre la base d'una organització, amb un ordre establert i una disciplina mèdica, respectant la posició social, en un o altre sentit¹³.

La construcció diferencia, no sols el treball propi dels metges, de l'empleat, que ha de satisfer totes les comandes personals del client o banyista, per complir les seves expectatives de salut. Aixó es converteix en una identificació del plaer i del benestar que produeix la teràpia (hedonisme) amb un cert nivell de narcisisme, en el culte al cos amb la finalitat de la seva recuperació, conservació i perfecció física, vinculada a les relacions socials¹⁴.

En relació a la segona, el balneari es configura com un espai privat on el banyista gaudeix d'una certa independència, autonomia i llibertat social i moral,

---

13 BLANCAFORT DE ROSELLÓ, P, *La Garriga el balneari i jo. Croniques, personatges i anècdotes*, La Garriga, Ed Ariel, 1976.

14 VALERO CASTEJÓN, A, *Estación termal de Caldes de Boi*, Madrid, Ed Gráficas Arias Montano, 1990.

amb relació a l'espai públic, on la nuesa parcial del cos físic, té la seva justificació i està permesa per la relació que s'estableix entre l'aigua i el seu objectiu mèdic, complementat amb altres activitats vinculades o no, als tractaments terapèutics, com els turístics¹⁵.

La transició del segle XIX al XX permet al balneari aconseguir el que es podria caracteritzar com la seva autosuficiència operativa, dins d'una visió reduccionista, en un intent d'aglutinar i disposar dels millors serveis pels seus clients: un centre, capaç de fer oblidar gairebé qualsevol tipus de necessitat, que s'hagi de satisfer fora dels límits del balneari.

Tres situacions es manifestaran en l'activitat interna dels balnearis:

1.- La vessant ideològica i cultural que segueix la línia de les pautes de l'higienisme i de la hidrologia mèdica aplicada de manera industrial, dins d'una dualitat pública i privada¹⁶.

2.- Les prescripcions facultatives dels metges hidròlegs amb una programació ordenada de les teràpies i el descans, un ritme ajustat al client, que no sobrepasarà les seves possibilitats físiques¹⁷.

3.- Les pròpies relacions establertes entre els clients que viuran i conviuran al balneari de manera temporal, articulades per l'estructura de l'establiment, les seves prestacions i el prestigi social, que implica anar a determinats balnearis com La Toja, Corconte, Solan de Cabras o La Garriga.

Tot això, afavirirà al desenvolupament del que podríem dir una expansió de l'activitat balneària i del termalisme, fet que donarà lloc a canvis ideològics a les mentalitats col·lectives i en els hàbits de les classes principalment

---

¹⁵ LÓPEZ MORALES, M, *El potencial turístico de los balnearios*, en la revista Estudios Turísticos, número 157, Madrid, Ed Instituto de Estudios Turísticos, 2003, pp 125 – 145.

¹⁶ RODRÍGUEZ-SÁNCHEZ, J. A, *Evolución de la terapéutica balnearia: un espacio interdisciplinar. Panorama actual de la Aguas Minerales y Mineromedicinales en España*. www.evolaaguas.igme, 2008, p 89.

benestant, dins del que es podria considerar com una nova filosofia de vida o cultura balneària¹⁸.

---

¹⁷ SOLÀ-MORALES, I, *Arquitectura Balneària...*, Op. Cit., 1986, p 72.

¹⁸ BOUZA, J, *La difusión de innovaciones científicas y el desarrollo de la balneoterapia: La incorporación de los progresos de la química*, en la revista Scripta Nova, número 69(39), de 1 de Agosto. Geocrítica. Ed. Universitat de Barcelona, www.ub.es/geocrit/sn-69-39.htm, 2000, p 5.

4. Les instal·lacions i les dependències del balneari

L'organització interna dins del balneari s'articula en el servei al pacient i el sistema de treball. El seu plantejament està enfocat al rendiment productiu, de manera que incideix a l'eliminació del que es considerava la pèrdua sistemàtica dels temps morts i fixar un ritme de producció¹. A més, se substitueix l'antagonisme entre treballadors i empresa, perjudicial per la productivitat i la moral, per un clima d'entesa i confiança². Precisament, un dels intents empresarials de l'època va consistir en, anar incorporant sistemes de control del comportament productiu dels treballadors, donat el baix rendiment, d'alguns casos, amb el treball en equip³.

En aquestes circumstàncies es comprèn que l'estructura física general del balneari, encara que variada, permet diferenciar dues zones: una externa i l'altra interna⁴. Aquesta última s'estructura i se subestructura, a la vegada, en departaments i seccions, amb funcionalitats diferenciades:

La pròpia dinàmica innovadora d'aquests centres anirà incorporant nous i variats elements per donar un millor servei com seria el correu, o bé, de caràcter tècnic, com el telègraf; més endavant, el telèfon, i en alguns casos, vehicle de transport propi de l'establiment.

Aquesta organització planificada permet apreciar una relació amb una metodologia estructurada a principis del segle XX, la qual coincidí amb els plantejaments de vinculació en la línia taylorista o OCT⁵.

En aquest sentit, els principis tayloristes trobarien la seva màxima expressió a la gran indústria en sèrie, mitjançant l'augment de la producció parcel·lant les

---

1 SOLÀ-MORALES, I, *Arquitectura Balneària a Catalunya*, Badalona, Ed Ketres, 1986.

2 FINKEL, L, *La organización social del trabajo*, Madrid, Ed Piràmide, 1995.

3 AIZPURU, M, RIVERA, A, *Manual de historia social del trabajo*, Madrid, Ed Siglo XXI, 1994.

4 SÁNCHEZ FERRÉ, J, *Guía de Establecimientos Balnearios de Espanya*, Madrid, Ed Ministerio de Obras Públicas y Transportes, 1992.

5 Les inicials O.C.T., fan referència a l'Organització Científica del Treball.

tasques (quadre 8), la racionalització a través de l'estudi dels temps i els moviments dedicats a la producció. Era una selecció lloc a lloc dels treballadors i una separació entre la concepció i l'execució del treball (elements propis del treball disciplinat, metòdic i científic dut a terme amb els pacients del balneari).

Quadre 8. Àrees departamentals i activitats associades al balneari

Espais	Departament	Activitat	Aplicacions i sistemes
Interns			
Galeria de banys	Mèdic	Consulta / Visites	Prescripcions ajustades al pacient
	Hidroteràpia	Aplicacions d'aigües	Banyeres, dutxes, inhalació, fangs
	Fisioteràpia	Tonificació muscular	Tractament terapèutic
	Activitat física	Muscular	Prescripcions / Seguiment malalties
Complementaris			
	Allotjament	Dormitori	Habitació doble, individual, suite
	Restaurant	Manutenció	Menjador a la francesa o espanyola
Suplementaris			
	Biblioteca	Lectura	Reunions, sessions de treball
	Sala de jocs	Lúdica	Bridge, cartes, domino
	Teatre	Actuacions	Representacions, poesia, musica
	Casino	Jocs	Atzar, ruleta
	Capella / Església	Religiosa	Practiques litúrgiques
	Garatge	Protecció	Carruatges i cotxes
	Espais de serveis	Personal	Sala d'esbarjo i dormitoris
Externs			
	Solàrium	Helioteràpia	Aprofitament llum natural
	Terrassa	Descans	Sobretaula, tertúlies
	Pistes esportives	Esport	<i>Law tennis</i> , golf, <i>crikquet</i> , jocs
	Glorieta	Protecció	Músics, titelles
	Jardins / parcs	Passeig	Cura del terreny / Eoloteràpia
	Xalets	Allotjament	Habitacions / cuina

Font: Elaboració pròpia a partir de Arnozan, X, Lamarque, H, *Manual de hidrologia mèdica*, Madrid, Ed Imp y Lib Médica Casa Vidal, 1914.

L'entrada de les tecnologies de medicació dels temps i moviments al lloc de treball, la seva aplicació i control amb instruments com el cronòmetre de Coriat⁶, suposa un altre canvi cap a una nova seqüència econòmica basada en

⁶ CORIAT, C. B, *El taller y el cronómetro*, Madrid, Ed Siglo XXI, 1982.

la producció en sèrie, l'estructuració d'un servei sistematitzat i més eficaç. És, en certa manera, una parcel·lació del temps que recull el balneari; un temps per a la teràpia o el bany; un, per menjar; un, per descansar; i un últim, pel lleure i la diversió, intercalats de manera convenient. Nomès hem d'observar els vincles que es donen amb la pràctica estiuenca per comprendre el seu desdoblament.

És el canvi de l'activitat manufacturada inicial, basada en la primitiva casa de banys amb una pràctica desestructurada i sense una planificació prèvia, local, amb remeis casolans, extremadament personalitzada i individualitzada, vers el balneari industrialitzat, que adquireix una magnitud que fa necessària la planificació dels banys, dels remeis, els menjars, els recessos, les activitats socials organitzades des de la primera hora del dia, oferint tot tipus d'opcions i possibilitats, però amb el joc subtil de la imposició autojustificada als malalts⁷.

El metge director de banys és qui estableix tot el procés terapèutic assistit per un ajudant, les infermeres, o ajudantes, els banyers, que disposen dels coneixements que dins dels seus estudis i categories professionals havien adquirit, subjectes a les indicacions mèdiques a les malalties a tractar.

Dels diferents sistemes professionals assimilats socialment pel balneari, i que gradualment començaven a tenir un paper destacat amb la industrialització, sobresurt la integració de la medicació del temps a les feines hidroteràpiques. La disciplina mèdica ho feia necessari per l'obtenció d'uns resultats i assolir els seus objectius. En el balneari es troba, a la vegada, l'esforç productiu de la feina que ha de realitzar el malalt per recuperar la seva salut, juntament amb els recursos i mecanismes per fer aquest treball, finalitzar-lo i emprendre de nou el cicle.

Podríem establir una relació directa entre el descans i la seva negativitat amb respecte a la vida, i el treball com l'activitat pròpia i positiva amb la vida mateixa.

---

⁷ SARRIES, L, *Nuevos modelos de organización industrial*, Madrid, Ed Dykinson, 1994.

El balanç sembla clar ja que la fragmentació, parcel·lació i limitació de les activitats fomentaran, una divisió de les seves aplicacions pràctiques a escenaris diferents. Així, es constata a espais de costa, on, sense la necessitat de supervisió i control per part de cap funcionari o metge que suposava subordinació i un cost econòmic que la majoria de la societat no es podia permetre, es practica el bany lliure.

L'espai acotat i definit pel balneari no és suficient per l'home social, ja que una vegada conegut, assimilat i comprès, la curiositat prossegueix junt amb la necessitat d'incorporar nous coneixements i sensacions, que es fan necessàries per l'activitat terapèutica. Podem observar com l'àmbit privat intimista del balneari d'interior i de manera gradual el de litoral, quedarà vinculat a la població per la seva arquitectura, fisonomia o característiques particulars en determinats aspectes. El constant anar i venir dels clients a les grans ciutats, provoquen un efecte catalitzador de les relacions i costums. Aquest banyista, com a ésser social, aporta, recull, incorpora, modifica i transporta nous valors de socialització i aculturació, en una interacció constant entre els diferents espais, que s'evidencia amb l'avanç i retrocés de les instal·lacions dels balnearis.

L'arquitectura dels establiments balnearis és un element d'ajuda per comprendre la seva funcionalitat amb l'estudi de la tipologia de l'espai que ocupa l'edifici entre les quals hi tenim⁸:

La planta en forma de "H", amb certes variants en "L" o "T", o bé, en forma de "U", o seguint la forma d'organització de barri, en el cas de concentració en un mateix espai dels establiments balnearis o com a ciutat d'aigües més característic d'Europa o bé, combinant la forma de barri⁹, amb les pròpies estructures dels balnearis.

---

8 SÁNCHEZ-FERRÉ, J, *Historia de los balnearios en España. Arquitectura – Patrimonio - Sociedad. Panorama actual de la aguas minerales y mineromedicinales en España*, 2001, www.aguas.igme.es.

9 AJUNTAMENT DE CALDES DE MONTBUI, *Història termal de Caldes de Montbui*, Caldes de Montbui, Ed Ajuntament de Caldes de Montbui, 2002, Capítol 3, pp 227 – 254.

Les variacions observades (quadre 9) mantenen una important relació amb el paisatge i el seu entorn immediat, sense oblidar l'efecte de superposició a la majoria dels casos de les instal·lacions balnearies a les antigues termes, per la nova funcionalitat adquirida amb el pas del temps, que han establert en part, la configuració actual dels balnearis.

Quadre 9.
Tendències tipològiques arquitectòniques dels establiments balnearis

Estructura i forma de balneari		Exemple de establiments
Tendència		
	H	Incio, Termas Orión
	I	Ontaneda, Sant Hilari Sacalm
	L	Fitero, Montagut, Montemayor,
	T	Vichy Català, Corconte
	U	Blancafort, Caldas de Oviedo
Barri		Alhama de Granada, Caldes de Malavella,
Vila d'aigües		Caldas de Besaya, Solan de Cabras
Combinat		Alhama de Aragón, Caldes d'Estrach –Caldetes

Font: Elaboració pròpia a partir de: Solà-Morales, I, *Arquitectura balnearia a Catalunya*, Barcelona, Ed Ketres, 1986.

Una altra idea que ens permetrà aproximar-nos una mica més a les característiques del balneari, se centraria en diferenciar l'espai de les instal·lacions pròpies de bany que tradicionalment, i de manera habitual, es localitzaven en zones de muntanya amb estructures estables.

Conèixer com l'arquitectura balnearia, tant a nivell intern, com extern delimita espais, ambients, els configura i organitza, és un primer pas per comprendre l'estructura d'un balneari. En general, la construcció estarà mediatitzada pel seu entorn en major o menor grau, i la reutilització o readaptació de l'espai físic. Recordem les primitives instal·lacions de les termes romanes, en molts casos circumscrites a les estructures i instal·lacions d'antics monestirs, esglésies, centres hospitalaris o cases de camp.

Al món existeixen diferents configuracions de l'espai arquitectònic dels

establiments termals, amb estructures que configuren un espai centrat al voltant dels manantials o de les fonts termals. A més, les lleis i reglamentacions seran un altre element que tindrà incidència en el lloc de construcció i configuració de l'estructura, així com la voluntat de la propietat. En alguns casos la primitiva instal·lació era una casa de camp, "casa de pagès" o "masia", com "Can Martí" a La Garriga el 1874¹⁰. En antigues termes com Caldes de Malavella, o en altres casos l'aprofitament d'unes instal·lacions comunes a tota la població, que s'aniran rehabilitant com Caldes d'Estrac – Caldetes o bé, primitius centres monàstics o hospitalaris com Caldes de Boí, o actualment l'antiga finca agrícola l'Horta Florida de les Termes Montbríó¹¹.

Així doncs, en les instal·lacions balneàries tradicionals es diferenciaven dos models, als quals podríem afegir-ne un de nou o imbricació d'ambdós, amb un subvariant i així tindríem:

1. El model integrat, en el qual, les zones de tractaments termals, allotjament i serveis estarien ubicats en el mateix lloc, on es realitzen les teràpies curatives, com el Balneari Blancafort, el de Caldas de Oviedo, el Termes Orión, el de Montemayor, el de Fitero o el de Corconte, entre d'altres.
2. El model no integrat, en aquest tipus, les zones de tractament termals estaran en general articulades i ubicades en un espai comú diferent de l'allotjament i dels serveis, com serien els banys de Caldes d'Estrac – Caldetes. Baños de Graena o Fontibre,
3. El model mixt, en el qual les dèus estarien a l'àmbit urbà de la població, però també podrien estar articulades amb instal·lacions balnearies independents. Una novetat serà el cas dels balnearis marítims: en alguns casos, una construcció principal realitzada amb pedra i fusta ubicada a la primera línia de

---

10 HERNÁNDEZ I OLIVERES, J, I ALTRES, *Monografies del Montseny-3. Amics del Montsen, L'aigua Termal, factor determinat de La Garriga*, Diputació de Barcelona i Girona, Viladrau, Ed Cedel, 1988.

11 ALBANO VILLAR, A, *Caldas de Bohí. Anecdotes de mi vida balneària*, Barcelona, Tercera edició, Ed Grafica 82, 1979.

costa en la qual hi ha una zona per tractaments i serveis situats en un mateix lloc, dins del recinte¹². Però la galeria de banys, passarà a ser tota la zona d'influència de l'espai litoral on es situarà la pràctica dels banys, com Caldetes i l'antic Balneari Colón, La Toja o Caldes de Montbui.

En el cas dels nous establiments balnearis marítims, la falta d'una edificació comporta aprofitar o construir noves instal·lacions. En aquest cas, la terminologia que es consolida en el segle XIX, banys de mar o d'ona, en l'espai de la franja litoral i que s'emmarquen dins de les tipologies següents:

1. Antigues instal·lacions - casetes dels pescadors.
2. Instal·lacions semifixes, junt a les casetes de bany.
3. Noves instal·lacions fixes, el balneari, els banys d'ona o de mar.

El desenvolupament d'especialitats centrades en la talassoteràpia, l'eoloteràpia o l'helioteràpia junt amb el bany afavorirà un renovat aprofitament del nou espai, cosa que generava un cert interès en estar contemplat com un lloc inhòspit. Aquests detalls que es perdran amb la popularització de l'estiueig i el turisme.

Les maneres d'utilitzar les aigües termals i mineromedicinals han canviat amb el temps però, en general, sempre han estat estudiades en funció de les aplicacions que es feien sobre l'organisme. Per tant, la utilització d'instal·lacions és el referent de les estructures que permeten als sistemes d'equipament hidroteràpic contenir i articular diferents elements tècnics per l'aplicació de les aigües en relació als tractaments.

L'ús de l'aigua és un referent constant dins de les construccions balneàries i l'equip que utilitzen aquests centres però el ritual del bany ha patit importants canvis, així com les seves instal·lacions. El més significatiu el tindriem en els

---

12 SALARICH I VERDAGUER, J, *Caldetas. Apuntes para la Historia de Caldas de Estrach*, Barcelona, Ed La Renaixensa, 1882.

seus antecedents a l'antiguitat¹³. El canvi espacial de les pròpies activitats, que ja es donen a l'època romana republicana, suposarà el pas de la pràctica del bany circumscribit a determinades classes socials dins del seu espai privat, a l'espai públic de l'època imperial, antecedent d'evolució i obertura al ciutadà¹⁴. En aquest moment les instal·lacions termals es desenvolupen fora dels ambients elitistes i exclusius de la societat romana, on destaca la seva transformació en veritables complexos arquitectònics públics, com el cas de les termes de Caracal·la, a Roma¹⁵.

Hem d'esperar al segle XIX per observar de nou la recuperació de la creixent relació que començarà a existir entre les construccions arquitectòniques, les aplicacions terapèutiques i la vida social que es desenvolupa al seu interior, en una dinàmica constant de relació amb els avenços tècnics. En els orígens conceptuals del balneari del segle XIX en el continent Europeu, més concretament a l'Estat espanyol i Catalunya, encara podem trobar en alguns casos, aquesta relació amb les instal·lacions dels gimnasos, els banys grecs i les pistes esportives. Unides a les anteriors, les termes romanes imperials amb espais per reunions, botigues i els banys, vinculats a les seves localitats¹⁶.

Podem establir que existiran detalls del balneari del segle XIX que recullen part de la cultura grecoromana i projecten una ideologia renovada, mitjançant un contacte més proper a la naturalesa, en un vincle directe amb les cures higièniques. La base serà la hidrologia, articulada per les prescripcions mèdiques al voltant de les quals s'emmarquen les pautes de dosificació, aplicació, tractament i organització. És una prolongació de l'activitat disciplinada i d'ordre amb l'absència del fenomen agressiu o violent de la vida industrial i urbana.

---

13 FLACELIERE, R, *La Vida Cotidiana en Grecia en el Siglo de Pericles*, Madrid, Ed Temas de Hoy, S.A,1993.

14 REDAVID, G, *Terme Romane e vita quotidiana*, Roma, Ed Edizione Quasar, 1989.

15 ROCK, T, *Roman Baths in Britain*. Buckinghamshire, U.K, P Shire Publications Ltd, Princes Risborough, 1992.

16 LOMBARDI, L, CORAZZA, A, *Le Terme di Caracalla*, Roma, Ed Fratelli Palombi Editori, 1995.

Tot això, es materialitza amb l'aprofitament d'antigues instal·lacions, on s'incorpora una nova tecnologia, que inclou renovats projectes en relació a les necessitats de l'època i dels avenços de la hidrologia en relació als tractaments terapèutics. L'evolució dels coneixements científics, centrats a la hidroteràpia és bàsica per les pràctiques i els tractaments en els balnearis. Però, els esdeveniments tècnics, han facilitat la producció d'un desdoblament dels objectius dels balnearis, abandonant unes funcions i adquirint-ne altres de noves, quedant relegada la clínica mèdica als sanatoris i hospitals. En qualsevol cas, la raó de ser del balneari ha estat vinculada a l'aigua mineromedicinal i termal.

4.1. La galeria de banys

Els antecedents dels usos i aplicacions de les aigües termals a Catalunya i l'Estat espanyol, a més de ser recollides pels metges directors dels balnearis a les seves topografies mèdiques, apareixen explicats pels diferents estudiosos de la història local, on tradicionalment se situaven, i que en alguns casos han desaparegut o segueixen funcionant com a balnearis¹⁷. Aquests continuen recuperant detalls específics del passat, del present, de les instal·lacions, dels equipaments, de les activitats socials, de diversió i de lleure. Els seus treballs, extrets de revistes de l'època o periòdics, incideixen en les vivències locals de determinades poblacions, on les personalitats que les freqüentaven, confirmaven les qualitats de les seves aigües termals. Tot això, junt a altres elements que complementaven el seu entorn com: la proximitat als rius, la seva favorable situació geogràfica en relació a valls, muntanyes o la incidència de les brises i dels vents, en especial cap als mesos de gener i d'agost, que indueixen a canvis en el temps i on l'estat d'ànim, encara que de manera benigna, cosa que la naturalesa venç sense l'ajut de la farmacologia.

La medicina i la salut tindran un fort vincle en el desenvolupament de l'activitat higiènica a Catalunya i Espanya, duta a terme durant els segles XIX i XX, les quals estaran dinamitzades per l'entorn del col·lectiu dels metges hidròlegs¹⁸. Les actuacions fetes es poden contemplar en els seus tractats especialitzats, a les memòries dels metges directors de bany o en els historials dels pacients. La seva iniciativa els portarà a tractar d'esbrinar els processos patològics de les malalties, incidint en els factors ambientals i socials, per explicar l'origen i evolució de malalties epidèmiques. Es fan estudis i aplicacions mitjançant equips

---

¹⁷ URTEAGA GONZÁLEZ, J.L, *Miserias, miasmas y microbios. Las topografías médicas y el estudio del medio ambiente en el siglo XIX*, en Geocrítica nº 29, septiembre, Barcelona, Ed Ediciones de la Universitat de Barcelona, 1980.

¹⁸ A la revista des *Anales de la Sociedad Española de Hidrología Médica*, es recolliran els llistats dels metges hidròlegs directors de bany i aigües mineromedicinales de cada any que va funcionar la *Sociedad Española de Hidrología Médica*.

rudimentaris que es desenvolupen en un primer moment a les poblacions d'àmbit rural, fent-ne difusió amb posterioritat a les ciutats, per la incidència que té la teràpia curativa, fomentada per la sanitat pública de l'època. En el nostre cas, les localitats amb aigües termals gaudien d'un producte farmacològic natural privilegiat.

Dels primitius banys en manantials o piscines naturals a nivell del sòl, sense infraestructures al seu voltant, junt a la tradició conservada en els resultats curatius i el pas del temps, passarien a les primeres referències de mitjans del segle XIX, sobre les seves instal·lacions i equips. Una vegada fixada l'edificació permanent de cases dedicades a hostejar i a guarir malalts, com l'alberg o la casa de banys, la canalització de les aigües de les mines o de les fonts i els manantials, es farà arribar de manera directa. El balneari contemporani, com empresa dedicada als serveis, començarà a ser una realitat.

No obstant això, la utilització de l'aigua mineromedicinal i termal d'una manera sistemàtica, regular i estudiada serà possible mitjançant els diferents casos i l'experiència que anirà acumulant el col·lectiu de metges¹⁹, en especial els hidròlegs, ja que establiran una tècnica pautaada d'aplicació de les aigües, en relació a la tipologia de les malalties, la termalitat i composició fisicoquímica de l'aigua. D'aquesta manera, s'estableix un tipus d'instal·lacions amb un equip més o menys adient, segons el punt de vista tècnic i sanitari, per dur a terme els tractaments mèdics prescrits.

La primera classificació de les pràctiques serà diferenciar hidrologia d'hidroteràpia²⁰.

- La hidrologia és la branca de la medicina que estudia científicament les propietats curatives de les aigües termals, mineromedicinals i les seves

---

¹⁹ ARNOZAN, X, LAMARQUE, H, *Manual de hidrologia mèdica*, Madrid, Ed Imp y Lib Médica Casa Vidal, 1914, pp 3 - 120.

²⁰ ARNIJO VALENZUELA, M, SANMARTÍN BAICOA, J, *Curas Balnearias y Climáticas Talasoterapia y Helioterapia*, Madrid, Ed Complutense, 1994.

tècniques d'aplicació.

- La hidroteràpia és la tècnica d'utilització tòpica de qualsevol tipus d'aigua tenint en compte les seves propietats. A més, de variants com la balneoteràpia, que tracta les malalties per mitjà de banys, o la talassoteràpia, que és la terapèutica específica mitjançant el bany amb aigua de mar²¹.

Les pràctiques on s'apliquen aquests principis quedaran circumscrites a un espai concret, el qual prendrà diferents noms, entre els quals hi tenim; el de sala de banys, d'hidroteràpia o el que finalment es coneixerà com la galeria de banys amb les corresponents instal·lacions i que identificaran al balneari.

Dins de la galeria de banys és el lloc, on es portaran a terme les diferents possibles combinacions entre l'aigua, la tecnologia i els coneixements medico – científics on l'objectiu de la feina és clar, la salut. Per tant, es tracta de donar estabilitat, seguretat, manteniment i recuperació del desequilibri funcional i orgànic del cos humà, dins de la mesura de les possibilitats i situació pròpia de la persona en tractament.

---

²¹ NADAL, A, *Compendio de Hidrología Médica. Con apuntes sobre todos los establecimientos principales de España y del extranjero* por don Alfredo Nadal, doctor en medicina y cirugía. Obra revisada por el doctor Bartolomé Robert, Barcelona, Ed Montaner y Simón Editores, 1884, Capítulo único, pp 364 – 466.

4.1.1. Pràctiques hidroteràpiques i mitjans tècnics

Un dels conceptes que ajudarà a definir el balneari i les aplicacions que es donen amb aigües mineromedicinals i termals, es la anomenada galeria de banys o també coneguda com sala de hidroteràpia¹. És el centre neuràlgic que configura l'establiment de banys, on tradicionalment hi ha el jaciment, mina o la surgència d'aigua, des d'on es canalitza i s'articulen les diferents dependències. La seva concepció té un referent a l'última dècada del segle XIX i es manté a l'actualitat². Antigament, es comentava que un balneari era elegant quan, a més de tenir unes proporcions harmòniques, aquestes complien perfectament la funció per la qual havia estat construït. Si el balneari complia els canons estètics però no els funcionals perdia el objectiu pel qual havia estat construït i es convertia en una escultura més o menys atractiva.

A Espanya el terme balneari es utilitza per a referir-se a centres que ofereixen tractaments basats en l'ús de les aigües mineromedicinals, declarades de utilitat pública per part de l'estat o bé combinades amb fangs aplicats mitjançant tècniques hidrotermals diferents. En una aproximació conceptual es podria definir un balneari com aquell centre o establiment especialitzat que utilitza l'aigua mineromedicinal en la recuperació, rehabilitació, alleugeriment, prevenció, millora i atenció de la salut integral de les persones, complementada amb d'altres teràpies, entre les quals no es descarta la quirúrgica.

En un primer moment hauria de diferenciar la terminologia utilitzada pels tractaments en relació a l'aigua amb finalitats sanitàries, ja que en alguns casos poden donar lloc a confusions. D'aquesta manera tenim que a Espanya les pràctiques s'anomenen hidrologia mèdica, en el cas de França, se la coneix com crenoteràpia, mentre que Alemanya es denomina balneoteràpia. També dins

---

¹ LUENGO TAPIA, M, *Hidrología médica*, Zaragoza, Ed Imprenta Editorial Gambón, 1932, p 3.

² SOLÀ-MORALES, I, *Arquitectura Balnearia a Catalunya*, Badalona, Ed Ketres, 1986, p 145.

de la galeria de banys, es poden utilitzar d'altres tipus d'aigües amb els diferents equips però en el cas de les aigües de mar, l'establiment pren la denominació de centre de talassoteràpia o bé dins de les noves concepcions amb la utilització de l'aigua comuna, prenen la denominació de balnearis urbans o spa, encara que mantenen els principis de la hidroteràpia³.

Els tractaments i la cura que es dona a la galeria de banys d'un balneari te dues components fonamentals:

1. La promoció de la salut, produint un estat de recuperació psíquica i física per prevenir o disminuir els estats de malaltia influent de manera positiva a l'educació sanitària del individu.
2. Depenent del temps de l'estada, cura o millora de l'evolució de processos crònics patològics que afectin a qualsevol sistema u òrgan.

A la galeria de banys sota la direcció d'un metge hidròleg⁴ es on interactuen els tractaments per la conjunció de quatre components:

- a) L'acció farmacològica específica dels elements físics i químics de les aigües mineromedicinals⁵.
- b) Els efectes derivats de l'acció tèrmica d'algunes aigües, com la calor i pressió a l'aplicació de l'aigua⁶.

---

³ NADAL, A, *Compendio de Hidrología Médica. Con apuntes sobre todos los establecimientos principales de España y del extranjero* por don Alfredo Nadal, doctor en medicina y cirugía. Obra revisada por el doctor Bartolomé Robert, Barcelona, Ed Montaner y Simón Editores, 1884, p 364.

⁴ A LA REVISTA DES ANALES DE LA SOCIEDAD ESPAÑOLA DE HIDROLOGÍA MÉDICA, es recolliran els llistats del metges hidrològics directors de bany i aigües mineromedicinals de cada any que va funcionar la *Sociedad Española de Hidrología Médica*.

⁵ ARNIJO VALENZUELA, M, SANMARTÍN BAICOA, J, *Curas Balnearias y Climáticas Talasoterapia y Helioterapia*, Madrid, Ed Complutense, 1994, 21.

⁶ ARNOZAN, X, LAMARQUE, H, *Manual de hidrología médica*, Madrid, Ed Imp y Lib Médica Casa Vidal, 1914, pp 3 - 120.

c) La repercussió de la situació microclimàtica de la zona, la qual es diferent a cada balneari (la temperatura, la pressió atmosfèrica, la humitat relativa, l'altitud, la latitud, entre altres)⁷.

d) L'ambient balneari, on es formen comunitats terapèutiques i la seva repercussió psíquica en relació a l'individu i al grup.

En el conjunt de dependències, les instal·lacions estaven orientades a donar el millor tractament i solucions a les malalties dels banyistes. Per tant, una primera aproximació a l'activitat balnearia porta a delimitar l'acció terapèutica d'algunes aigües naturals mineromedicinales i termals sobre certes malalties, especialment afeccions cròniques de l'aparell locomotor, respiratori, digestiu, amb un reconeixement heretat dels antics⁸. L'aplicació pot ser per via oral o bé en forma d'inhalacions, banys, fangs, xorros, saunes entre d'altres variants i que inicialment manquen d'efectes secundaris. Una altra perspectiva del termalisme ens centraria en el sistema de processos que portaran a mantenir o assolir la salut amb cures termals periòdiques; mitjançant un conjunt de tècniques hidroteràpiques, hidrològiques i complementàries que es realitzen a les instal·lacions adequades amb aigües mineromedicinales i termals⁹. Es buscava relacionar la malaltia amb el tractament hidromineral.

Tot tractament o procés de cura es du a terme de manera principal en una sala anomenada galeria de banys, que es pot observar a la figura 6, on existeix una distribució tipològica i funcional per seccions, en diferents dependències per poder donar les aplicacions terapèutiques adequades, sempre sota la supervisió del metge hidròleg director de banys¹⁰.

Les tècniques del tractament d'aigües mineromedicinales i termals experimentaran variacions, gràcies als avenços tècnics i científics, però

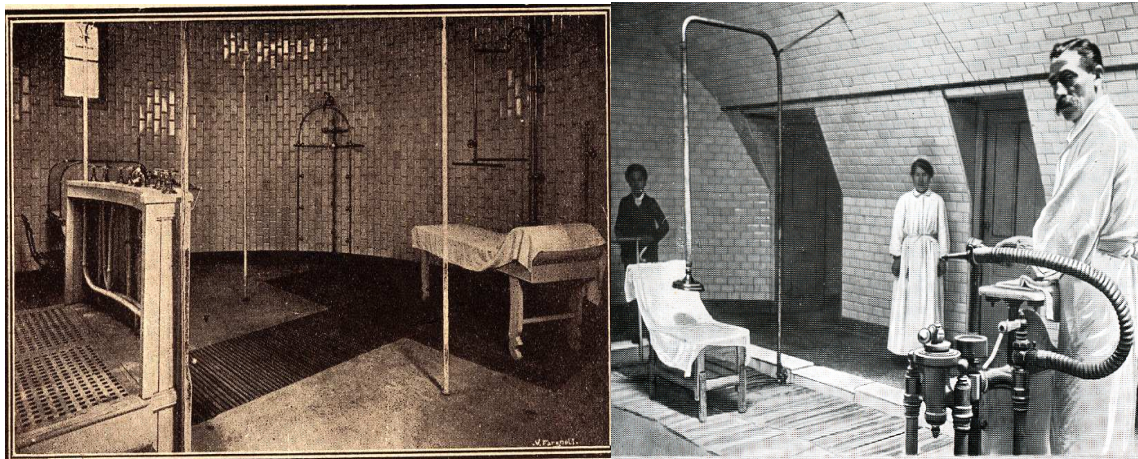
⁷ RODRÍGUEZ PINILLA, H, *Manual de hidrología médica. XXVIII*, Barcelona, Ed Sucesores de Manuel Soler, 1902?, p 12.

⁸ MAESTRE DE SAN JUAN, A, *Novísima guía del bañista en Espanya...*, Op. Cit., p 7.

⁹ NADAL, A, *Compendio de Hidrología Médica...*, Op. Cit., p 466.

inicialment seguiran mantenint alguns dels principis de fa més de dos mil anys. Podem observar que són variades les aplicacions tradicionals, encara que les més habituals diferencien el seu ús extern o intern, on tenim les següents¹¹:

Figura 6. Interior de les galeries de banys, esquerra del Termes Orión i dreta Banys de Luchon principis del segle XX

Font: D'ací i d'allà, *Les aigües bones a Catalunya*, Barcelona, Ed Catalana, 1922, i Dreta, Rozet, G, Luchon, *Reine des Pyrénées*, Paris, Ed E Baudelot, 1922 .

Ús extern:

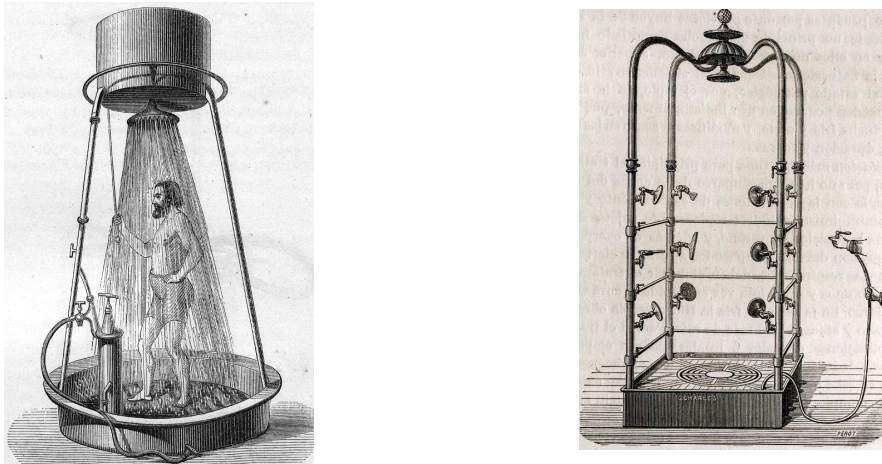
- En bany o immersió: inicialment era individual, però en una concepció més moderna es convertiria en col·lectiu; tenint present que la temperatura de l'aigua, pot variar, així com les propietats minerals i el tractament aplicat¹².
- Hidromassatge: és una varietat de banys que es caracteritza per l'aprofitament de les bombolles de l'anhidrid carbònic de què disposa l'aigua termal. A l'actualitat es multiplica l'efecte afegint a l'aigua mineromedicinal, anhidrid carbònic a pressió¹³.

¹⁰ SOLÀ-MORALES, I, *Arquitectura Balneària...*, Op. Cit., p 93.

¹¹ LUENGO TAPIA, M, *Hidrología...*, Op. Cit., p 43.

¹² RODRÍGUEZ PINILLA, H, *Manual de hidrología médica...*, Op. Cit., p 158.

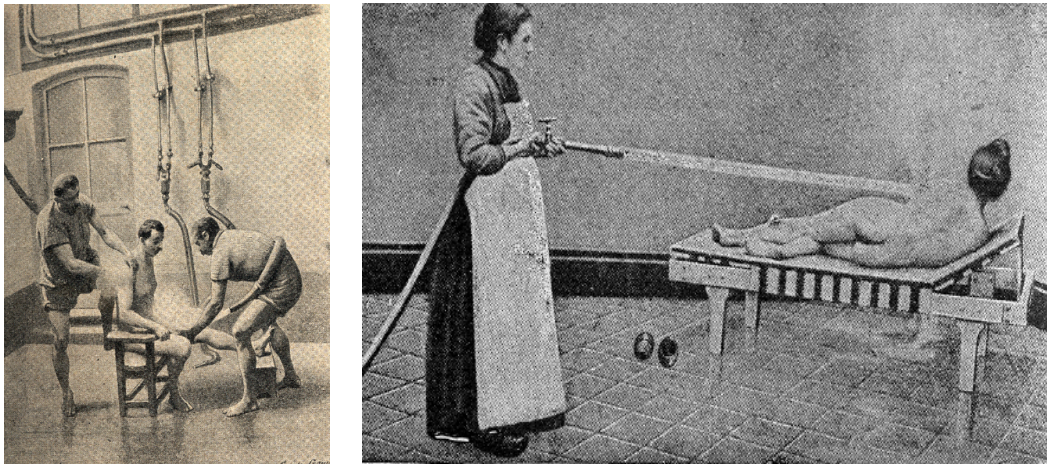
Figura 7. Dutxes,
vertical i circular utilitzades a la galeria de banys finals del segle XIX

Font: Nadal, A, *Compendio de hidrología médica. Con apuntes sobre todos los establecimientos principales de España y del extranjero*, Barcelona, Ed Montaner y Simón Editores, 1884.

- En dutxa o regadora: en aquest sistema tenim diferents modalitats (figura 7), segons la pressió, temperatura de l'aigua i la forma de les dutxes - filiformes, escoces, circulars, vittel, entre les més utilitzades¹⁴.

Figura 8.
Esquerra, aparells per a dutxes amb massatge i dreta mànega de raig

Font: Arzoan, X i Lamarque, H, *Manual de hidrología médica*, Madrid, Ed Imp y Lib Médica Casa Vidal, 1914.

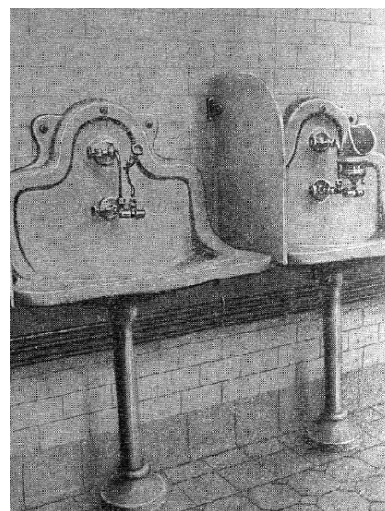
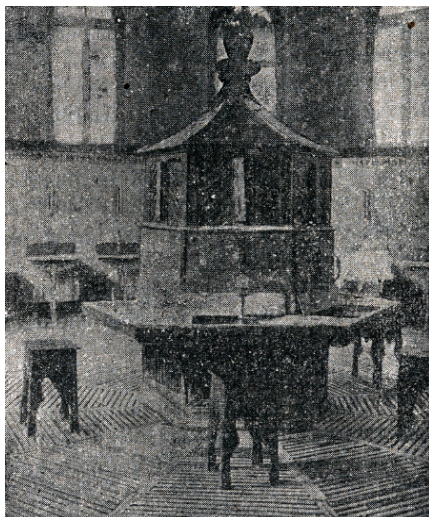
- A raig o percussió: és l'aplicació mitjançant l'aigua a pressió (figura 8), amb l'objectiu d'establir la relaxació muscular i l'estimulació general.

¹³ SAN JOSÉ ARANGO, C, *Guía médica de los Balnearios de España*, Sevilla, Secretariado de Publicaciones, Universidad de Sevilla, 2000, p 32.

- Polvoritzacions: també es coneixen com atomitzacions i nebulitzacions; es tracta de projectar, injectar o descarregar una substància sòlida finament dividida o una substància líquida en forma de gotes molt petites o finament dispersades amb un raig o flux similar al vapor, que respira l'aigüista de manera individual¹⁵.
- Inhalacions: suposa aspirar, amb finalitats terapèutiques per al sistema respiratori (figura 9), certs gasos, vapors o líquids en especial l'aigua mineromedicinal¹⁶.
- Aerosols: és una variant més moderna de dispositius que transformen l'aigua en gotes molt fines – micropartícules - per a ser inhalades i que en general estan en suspensió col·loïdal de partícules líquides o sòlides en un gas.

Figura 9. Instrumental tècnic,
esquerra sala de cura hidropínica i dreta inhalacions

Font: Arzoan, X i Lamarque, H, *Manual de hidrología médica*, Madrid, Ed Imp y Lib Médica Casa Vidal, 1914.

- Sauna o gruta natural: afavoreix la inhalació de gasos on se sotmet el cos a una reacció exudatòria.

¹⁴ ARNOZAN, X., LAMARQUE, H, *Manual de hidrología...*, Op. Cit., p 187.

¹⁵ SAN JOSÉ ARANGO, C, *Guía médica de los Balnearios...*, Op. Cit., p 33.

- **Fangs:** són unes barreges de llims, argila i aigua o substàncies orgàniques, carbonoses i minerals que s'apliquen de manera tòpica a tot el cos, amb finalitat terapèutica, coneguda com fangteràpia¹⁷.
- **Afusions:** es donen amb un drap o esponja o bé amb la mà, de peu o estirat, junt amb una fricció seca, amb una tela de manera manual.
- **Fricció general:** es dóna manualment amb una tela mullada amb aigua freda o calenta. És l'acció de sotmetre alguna part del cos als efectes d'un medicament que hom escampa a pressió damunt la superfície corporal, i que generalment és absorbit totalment o en part.
- **Locions:** és l'acte de rentar especialment la pell, amb l'aigua mineromedicinal o amb substàncies medicamentoses. Es donen exprimint una esponja, varies vegades sobre diferents parts del cos com l'esquena, espatlles i braços, entre d'altres.

Embolcalls mullats o humits: És la combinació de l'aigua a diferents temperatures, freda, temperada o calenta, impregnada a un llençol, amb el qual s'embolcalla el malalt o pacient; amb embolcall total o parcial, amb diferents tipologies¹⁸: freda tònica, refrescant sedant, transpiratòria o parcial a manera de compresa pel tronc, l'abdomen, renal, coll, pit, esquena, genolls, cames o peus (figura 10).

Les compreses o embolcalls totals o parcials, tenien l'objectiu de provocar l'eliminació de toxines a través de la pell i d'estimular els plexes nerviosos. En ocasions, les compreses se substituïen per maons i ampolles calentes de goma.

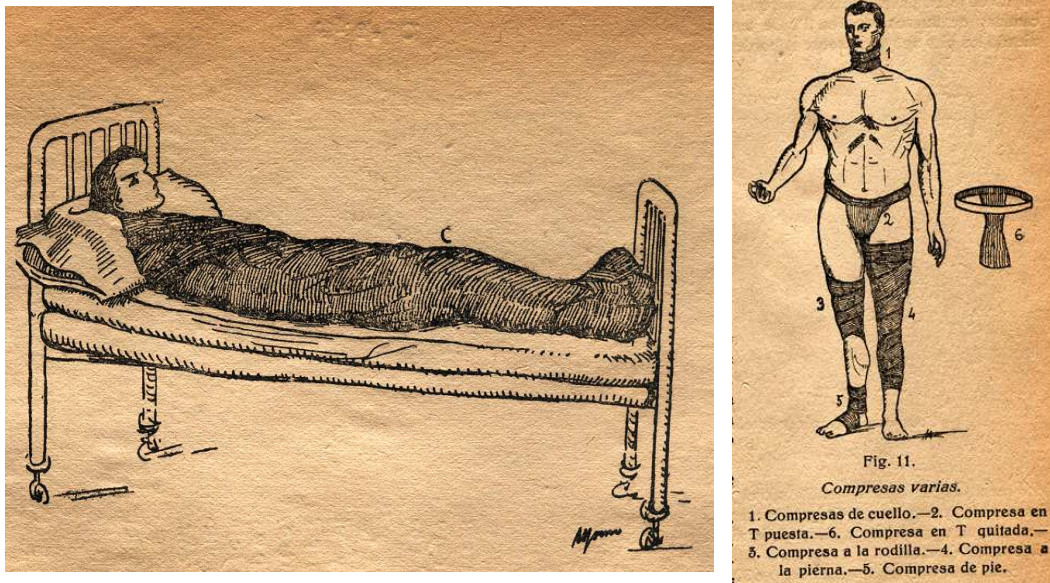
¹⁶ NADAL, A, *Compendio de Hidrología Médica...*, Op. Cit., p 459.

¹⁷ NADAL, A, *Compendio de Hidrología Médica...*, Op. Cit., p 449.

¹⁸ ALFONSO, E, *La salud por el agua. El agua como alimento y como medicina*, Madrid, Ed Libreria Bergua, 1909, p 32.

Figura 10.

Diferents tipus d'embolcalls humits, esquerra general i dreta local

Font: Alfonso, E, *La salud por el agua, el agua como alimento y como medicina*, número 63, Madrid, Librería, Bergua, 1909.

Ús intern: En beguda i la ingestió per via oral

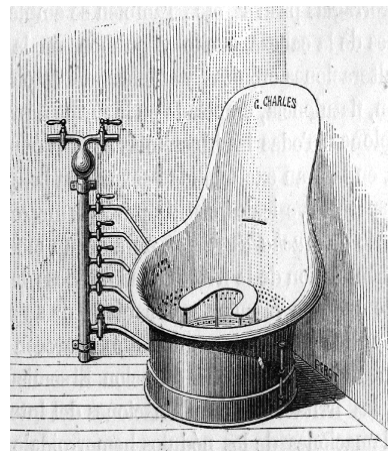
La cura hidropínica o la ingesta per via oral utilitza, de manera principal, les aigües bicarbonatades, ja que actuen a nivell de l'aparell tracto gastrointestinal a les malalties metabòliques – com diabetis o hiperuricèmies – sobretot les aigües bicarbonatades sòdiques, en relació als ronyons i les vies urinàries¹⁹.

A més de les anteriors, s'utilitzen en beguda les aigües sulfatades, les ferruginoses, les magnèsiques i les oligometàl·liques, però la quantitat a prendre de tots aquests tipus d'aigües eren variables²⁰. Tot i que havien d'estar prescrites pel metge director de banys de l'establiment balneari, segons les necessitats i característiques de cada pacient²¹.

¹⁹ KNEIPP, S, *Método de Hidroterapia. Aplicado durante más de 35 años y escrito para el tratamiento de los enfermos y para guía de los sanos*. Versión Española de la 33ª edición alemana. Madrid, Tipografía y librería de José Kösel, editor Kempten (Baviera), Juan Gili librero, 1893.

²⁰ MAESTRE DE SAN JUAN, A, *Novísima guía del bañista en España. Comprende la historia, método, usos y ventajas de los baños de aguas dulces a todas temperaturas, de aguas minerales y de mar*. Madrid, Segunda edición. Imprenta y librería de V. Matute, 1854, p 161.

Figura 11. Esquerra, extracció de l'aigua termal per bombeig mecànic i dreta bany de seient

Fonts: Molina, J., i Arxiu particular., Nadal, A, *Compendio de hidrologia medica. Con apuntes sobre todos los establecimientos principales de España y del extranjero*, Barcelona, Ed Montaner y Simón Editores, 1884.

- Per irrigacions o ènema rectal: introducció amb una certa pressió de l'aigua a l'intestí recte, per provocar el moviment intestinal o el seu rentat.

Es parla, per tant, de producció de quatre accions a escala general exercides sobre l'organisme per les aigües termals i mineromedicinales: tèrmica, mecànica, transmineralitzant i d'adaptació o reacció termal²².

Acció tèrmica: inicia els mecanismes termoreguladors orgànics, lligats a la funció dels centres vegetatius del sistema diencefàlic i sistema hipofisiari-hipotalàmic-suprarenal.

Acció mecànica: es basa en el principi d'Arquímedes, per l'acció de la pressió hidrostàtica, en funció de la columna d'aigua.

Acció transmineralitzant: basada en el pas de les sals de les aigües a través de la pell i dels vasos sanguinis.

Síndrome d'adaptació o reacció termal: l'aigua es comporta com agent estimulants a través de l'eix hipotàlmic-hipofisiari.

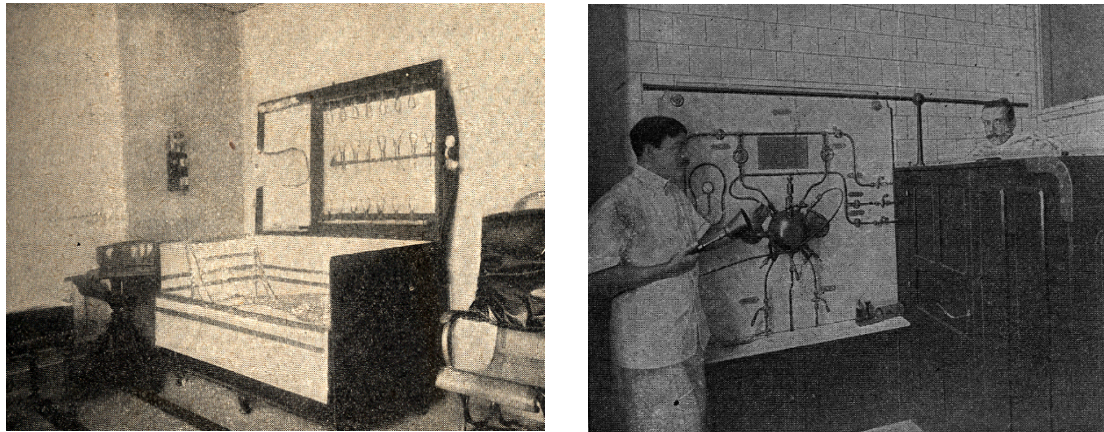
²¹ XIV CONGRESO INTERNACIONAL DE MEDICINA. AGUAS MINERO-MEDICINALES DE ESPAÑA, ABRIL 1903, Madrid, Ed Imprenta de Ricardo Rojas, 1903, p 13.

²² RODRÍGUEZ PINILLA, H, *Manual de hidrología médica...*, Op. Cit., p 33.

L'arribada de l'electricitat produeix nombroses innovacions en els equips de tractaments, ja que permetrà introduir sistemes de variació del flux i moviment seguit de les aigües.

Figura 12. Esquerra bany de llum ultraviolada i dreta d'impulsos elèctrics

Font: Arzoan, X i Lamarque, H, *Manual de hidrología médica*, Madrid, Ed Imp y Lib Médica Casa Vidal, 1914.

Una altra variació és l'anomenat bany galvànic, que consistia en una banyera o petites banyeres equipades per aplicar corrents al pacient, junt amb l'aprofitament de la conducció elèctrica de les sals dissoltes a les aigües.

A més de l'aprofitament de la llum natural o helioteràpia, així com l'artificial concretament la tipologia dels raigs ultraviolats (figura 12), serà un altre element innovador a l'època²³. De totes maneres els resultats sobre els malalts i banyistes foren molt limitats²⁴.

Un reforç a l'acció de la hidroteràpia és la realització de friccions, massatges, l'exercici físic moderat activitats que per una altra part, algunes d'elles, han passat a estar fora de l'àmbit del balneari, i estan assumides com un element més de la quotidianitat del bany o pràctiques vinculades al lleure²⁵. La higiene

²³ OLAVARRIETA, J.B, *La salud por el sol. Baños de sol*, Madrid, Ed Librería de la Viuda de J. B. Verruga, 1927 ?.

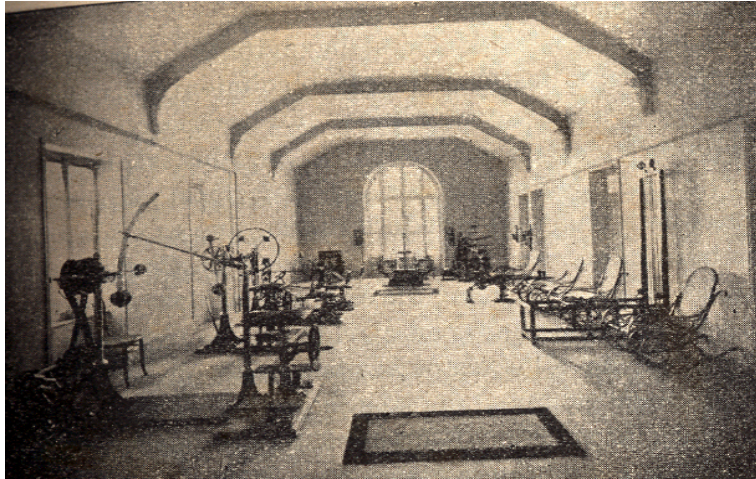
²⁴ SOLÀ-MORALES, I, *Arquitectura Balneària...*, Op. Cit., p 95.

²⁵ SOLÀ-MORALES, I, *Arquitectura Balneària...*, Op. Cit., p 140.

es convertirà en un dels elements que es mantindrà fins a ben entrat el segle XX²⁶.

Figura 13. Galeria d'exercicis físics i mecànics de principis del segle XX

Font: Arzoan, X i Lamarque, H, *Manual de hidrología médica*, Madrid, Ed Imp y Lib Médica Casa Vidal, 1914.

Podem considerar que, sigui quin sigui la manera o forma d'aplicació terapèutica de l'aigua, tant, la crenoteràpia, com la hidroteràpia, o fisioteràpia amb mètodes terapèutics basats en processos d'estímul, reacció i regulació, els quals han de ser considerats de forma global com una teràpia d'adaptació orgànica²⁷. La finalitat, per tant, del conjunt de teràpies que utilitzen els centres de cura termal i climàtica radicava en l'activació de les pròpies forces curatives de l'organisme, en molts tractaments combinat amb l'exercici físic i mecànic (figura 13).

²⁶ URTEAGA GONZÁLEZ, J.L, *Misérias, miasmas y microbios. Las topografías médicas y el estudio del medio ambiente en el siglo XIX*, en *Geocrítica* nº 29, septiembre, Barcelona. Ed Ediciones de la Universitat de Barcelona, 1980.

²⁷ SAN JOSÉ ARANGO, C, *Guía médica de los Balnearios...*, Op. Cit., p 31.

5. El negoci balneari i termal: l'oferta i la demanda

La dinàmica d'explotació de les aigües mineromedicinales i termals dels segles XIX i XX, s'estableix davant de la necessitat de salut en funció de la medicina centrada a l'àmbit de la hidrologia. Les expectatives dels primers resultats, estan en relació directa a les tendències de les teràpies que utilitz-en les aigües com element farmacològic i terapèutic. Aquest fet permet obrir el camí a una nova activitat, sobre la base d'una desestructurada oferta, que començarà a cobrir l'objectiu de satisfer la creixen demanda de salut de la població a diferents nivells.

En un principi, no es disposaven de dades fiables en relació als malalts tractats abans del segle XIX, però a partir d'aquest, es comencen a fer uns senzills historials i enregistrar fets concrets de les malalties, amb una metodologia científica i disciplinada, tant pel que feia als malalts, als tractaments, o al nombre de banyistes i un primer volum d'ingressos, que ha estat desglossat. Això suposa la generació d'unes estadístiques mèdiques relacionades amb la freqüentació, les quals incorporen informes i memòries fetes pels metges directors¹. La informació de què disposaven els facultatius era tant a nivell tècnic com econòmic, en relació a l'activitat generada al balneari, on estaven inclosos els tractaments establerts, els preus per part dels propietaris, així com de l'allotjament i la manutenció.

Un primer punt de referència són els treballs obtinguts de la documentació estadística i estudis fets pels metges Manuel Ruiz Salazar, Anastasio García López, Mariano Carretero, Benigno Villafranca i Marcial Taboada, dins del *Anuario Oficial de las Aguas Minerales de España de 1876-1877*². Els registres dels metges faciliten donar uns primers resultats recopilats a les diferents taules.

¹ URTEAGA, J. L., *Misérias, Miasmas y Microbios. Las topografías médicas y el estudio del medio ambiente en el siglo XIX*, en Geocrítica, nº 29 de septiembre, Barcelona, Ediciones de la Universitat de Barcelona, 1980.

² RUIZ SALAZAR, M, GARCÍA LÓPEZ, A, CARRETERO, M, VILLAFRANCA, B, I TABOADA, M, *Anuario Oficial de las Aguas Minerales de España. Tomo I 1876-1877*, Madrid, Ed Imprenta Estereotipia y Galvanoplastia de Aribau y Cia, Impresores de Camara de S.M,1877. Els estudis fets pels autors, en relació a l'any 1849, indiquen que un banyista per terme mig feia una despesa de 50 pessetes i el seu acompanyant de 10 pessetes.

Les dades obtingudes, permeten veure el pes de la despesa dels clients i pacients dels balnearis i com es distribueix, una vegada transformat en percentatges, i estudiat el moviment de l'oferta i la demanda.

El resultat final del treball dels metges, el podem observar en el quadre 10, cosa que permet configurar la despesa de la següent manera: en primer lloc, els malalts, que són els que més inverteixen en els tractaments un 60,4%; en segon lloc, tenim les persones que hi anaven per lleure, que suposaven un 14,9% de la despesa i, que en principi no tenien cap malaltia; i finalment, amb un 14,8%, els acompanyants, ja que en funció de l'estat del malalt i la seva mobilitat, es requeria alguna persona de suport. En molts casos, hi anava la família al complet, quan les temporades de permanència eren llargues, fins hi tot, es feien acompanyar dels criats. Cal destacar, el percentatge que representa el transport, per raons del viatge, que suposava el 14,8%, del total. Si afegim les despeses dels malalts als balnearis, dóna un 75,2%, una proporció considerable dins d'un col·lectiu que es podia pagar els tractaments, com eren les classes benestants. A les llistes de preus, es poden observar les diferents categories tant pels banys, com per l'allotjament³. La mantenció estava en funció de la capacitat econòmica dels malalts banyistes i de la seva posició social⁴.

Quadre 10. Despesa
dels banyistes i acompanyants als balnearis l'any 1849 a Espanya

Despeses	Pessetes	(%)
Dels malalts als establiments balnearis	1.673.100,00	60,4 %
Dels que van prendre aigües per lleure	414.150,00	14,9 %
Dels acompanyants	273.380,00	9,9 %
Total parcial	2.360.630,00	-
Per raó del viatge	410.070,00	14,8 %
Despesa total	2.770.700,00	100,00

Font: Elaboració a partir de: Ruíz de Salazar, M, García López, A, Carretero, M, Villafranca, B, *Anuario Oficial de las Aguas Minerales de España*, Tomo I, 1876-1877, Madrid, Imp Est, y Galv, de Aribau y Cia, Imp de Camara de S.M., i Taboada, M., *Anuario Oficial de las Aguas Minerales de España, vol I*, Madrid, Imp Carlos Bailly-Bailliere, 1877.

³ Veure annex 8.

⁴ En general, la majoria de balnearis disposaven de diferents tarifes de preus, diferenciant les instal·lacions.

Els metges directors de banys, eren els que disposaven d'una informació privilegiada, en relació al funcionament del balneari, ja que durant un cert temps els informes van ser reservats. De totes maneres, feien recopilacions de dades de l'activitat a l'establiment, que es compilen en anuaris, i gaudien del coneixement d'altres treballs i d'una certa llibertat de publicació⁵.

Una aportació general de la informació dels establiments balnearis, dins de l'activitat econòmica del període 1876 - 1877, permet valorar, com una primera referència del moment, la visió d'ingressos obtinguts de l'oferta balneària constituïda per l'aigua mineromedicinal i termal, de diferents classes i diferents balnearis a l'Estat espanyol⁶.

A més, els metges a l'època faran una certa crítica constructiva de caràcter més tècnic d'alguns establiments termals i balnearis, en relació a les seves dependències, els seus serveis o de la manca d'aquests. Les seves apreciacions assenyalen en el sentit de potenciar més el seu progrés, "l'oferta" i el seu desenvolupament en relació a les instal·lacions, equips, comoditats, distraccions i mitjans de comunicació, proposant algunes actuacions entre les quals destaquem les més significatives:

- Investigar les condicions on sorgeixen les aigües (composició) o l'entorn climàtic.
- Establir un tipus de mitjans hidroteràpics indispensables.
- Disposar de suficient i còmode hostalatge.
- Facilitar l'accés, a prop del ferrocarril o bones carreteres.
- Disposar d'elements de distracció o esbarjo.

Pocs són els establiments a l'Estat espanyol en el moment del nostre estudi que estaven considerats de primer ordre per part dels metges, en comparació als

⁵ MARAVER EYZAGUIRRE, F, *El termalismo y culto a las aguas en la Prensa médica Española.*, en *Espacio, Tiempo y Forma*, en revista de la Facultad de Geografía e Historia, Serie II 5, Historia Antigua, Madrid, Termalismo Antigo, Ed UNED, 1992, p 196.

⁶ RUIZ DE SALAZAR, M., GARCÍA LÓPEZ, A., CARRETERO, M., VILLAFRANCA, B., TABOADA, M, *Anuario Oficial de las Aguas Minerales de España, Tomo I, 1876 – 1877*, Madrid, Imprenta Est, y Galv, de Aribau y Cía, Impresores de Camara de S.M, Madrid, 1877, p 58.

grans balnearis europeus, ja que no n'hi havia cap que tingués la capacitat per atreure i donar allotjament, entre vint mil i trenta mil banyistes durant l'any, com succeïa en alguns països europeus com França, Alemanya, o Itàlia a l'època⁷.

A Catalunya es faran alguns intents de construcció de grans balnearis⁸ com La Puda de Montserrat, el Vichy Catalan a Caldes de Malavella, el Termas Orión, a Santa Coloma de Farners, el Montagut a Campelles (Vall de Ribes) o el Blancafort, a La Garriga. A l'Estat espanyol es volia seguir aquest model de grans complexos, però la situació d'endarreriment industrial no ho propiciava. Tanmateix, alguns dels més destacats que ho van intentar, van ser el Balneari d'Archena, Caldas de Besaya, Puente Viesgo, Corconte, Las Salinas, La Toja, Mondariz, o Cestona.

En aquest moment, els grans balnearis o centres termals, absorbien solament una concurrència anual de sis mil banyistes, com el cas de l'establiment Balneari d'Archena, a la regió setena Sud-est, i de quatre mil banyistes al Balneari d'Alhama d'Aragó, a la regió sisena Oriental, xifres que en ambdós casos estan constatades⁹. En el cas de Catalunya, les xifres apuntaven els tres mil i quatre mil banyistes de Caldes de Montbui, en el conjunt dels diferents balnearis de la seva població i, a la resta variaven entre els tres mil i dos mil banyistes de La Puda d'Olesa / Esparreguera, La Garriga i Caldetes, a la regió primera Pirinaica.

Dins de les configuracions provincials i regionals establertes a l'època, la indústria balneària creix i pren força com el cas de les Bascongades (País Basc), on es localitzaven bons establiments, en relació al seu equipament general. Pel que fa a Galícia i Astúries, el paisatge era un complement favorable als establiments i que ajudava en el seu conjunt a les localitats balneàries atraure clients. Hi havia excepcions, esmentades pels metges hidròlegs, com Santa Agueda, Urberoaga de Ubilla, Caldes de Oviedo, Alhama de Aragón, Archena, Fortuna, Ontaneda,

⁷ ARNOZAN, X., LAMARQUE, H, *Manual de hidrologia médica*, Madrid, Ed Imp y Lib Médica Casa Vidal, 1914.

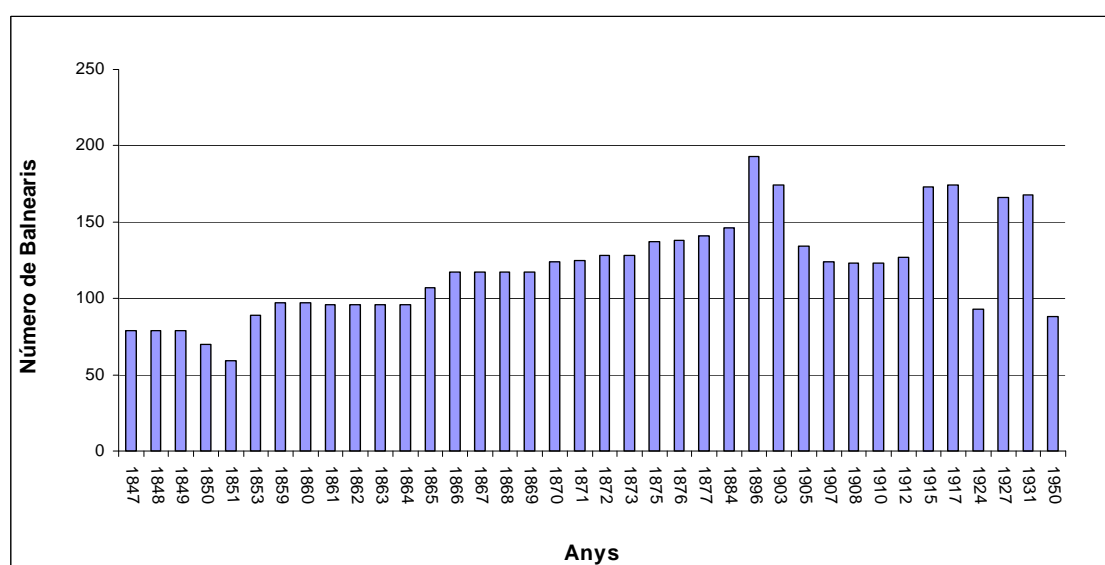
⁸ Solà-Morales, I, *Arquitectura Balneària a Catalunya*, Badalona, Ed Ketres, 1988.

⁹ RUIZ DE SALAZAR, M, GARCÍA LÓPEZ, A, CARRETERO, M, VILLAFRANCA, B, TABOADA, M, *Anuario Oficial de las Aguas Minerales de España. Tomo I, 1876 – 1877*, Madrid, Imprenta Est, y Galv, de Aribau y Cía, Impresores de Camara de S.M, 1877, p 59.

Caldas de Besaya, Trillo, Panticosa i La Puda de Montserrat, com els més destacats pels seus serveis. La resta de balnearis deixarà molt que desitjar, segons les apreciacions dels propis metges¹⁰.

L'evolució de l'oferta balneària en el període 1847 – 1950, l'observem a la gràfica (figura 14), la qual inclou cent tres anys amb mancances d'informació, en diferents moments, encara que permet una aproximació als canvis produïts a la indústria balneària.

Figura 14. Gràfica de l'evolució de l'oferta balneària de 1847 a 1950 en el conjunt d'Espanya

Font: Elaboració a partir de: Ruíz de Salazar, M, García López, A, Carretero, M, Villafranca, B, *Anuario Oficial de las Aguas Minerales de España*, Tomo I, 1876-1877, Madrid, Imp Est, y Galv, de Aribau y Cia, Imp de Camara de S.M., i Taboada, M, *Anuario Oficial de las Aguas Minerales de España, vol I*, Madrid, Imp Carlos Bailly-Bailliere, 1877, i *Revista Anales de la Sociedad Española de Hidrología Médica*, Madrid, Imp Ricardo F de Rojas, 1877.

En observar de manera detallada aquesta oferta, veiem un cert alentiment a l'edificació del número d'establiments fins l'any 1851, pot ser motivat, per la situació d'instabilitat del govern, com a fet significatiu d'aquesta època. Cal dir que la reina Isabel II comptarà amb els serveis de catorze primers ministres en poc més de deu anys, conduint a una crisi política i econòmica¹¹.

¹⁰ GARCÍA LÓPEZ, A, CARRETERO, M, VILLAFRANCA, B, TABOADA, M, MARTÍNEZ REGUERA, L, *Anuario Oficial de las Aguas Minerales de España, Tomo II*, Madrid, Ed Establecimiento Tipografico de M. Muniesa, 1883.

¹¹ BLANCO FREJEIRO, A., MANGAS, J., MARTIN, J. L., VALDEON, J., DOMINGUEZ ORTIZ, A., AROSTEGUI, J., TUÑÓN DE LARA, M., PABLO FUSI, J, *Historia de España*, Madrid, Ed Historia 16, 1986, p 838-849.

El canvi és dóna a partir de 1859, amb un creixement dels balnearis, tal vegada sobredimensionat per la manca de dades en anys anteriors, que assenyala un increment gradual, només limitat per l'any 1861, en què es produeix un descens del -1,04%. A partir d'aquí, l'evolució de l'oferta és estable, i més endavant positiva, sense grans creixements. Arriba al seu màxim l'any 1865, amb un 11,04%. Aleshores es dóna un cert manteniment, però, per sota d'aquest percentatge. És un període en el qual continua la inestabilitat a l'Estat espanyol, amb la proclamació de la I República el 1873, les guerres Carlines, i fora d'Espanya, amb els aixecaments a Cuba, a més, de la situació d'una societat malalta estructuralment¹². Això deixarà limitada la modernització del país, però amb la influència del liberalisme, encara es possibilitarà un cert desenvolupament a regions concretes¹³.

Entre 1873 i 1875, trobem un salt de dos anys, però l'evolució fins l'any 1896, serà positiva, amb un increment del 32,1%. El traspàs de segle portarà a una certa recessió que té el seu límit al 1908. És a partir d'aquest moment que hi ha una dinàmica de cert creixement des de l'any 1912, amb un 3,25%, per continuar amb una evolució positiva que arriba al seu màxim l'any 1915, amb el 36,02%. És després de dos anys, el 1917, que s'inicia una lleugera desacceleració, encara que positiva del 0,57%, per continuar la davallada fins arribar a l'any 1924, d'un 46,56%.

A la dècada següent, es produeix un cert increment positiu del +1,20%, en concret l'any 1931, encara que la manca de dades per la guerra civil, ens situa al 1950, en una conjuntura negativa del -47,62%, dins del que es podria emmarcar en una certa crisi.

Per disposar d'una visió de conjunt, observant la gràfica de figura 15, que indica la tendència de l'evolució de la indústria balneària dins del moment considerat. Veiem tres blocs de dades diferenciades.

¹² Molts balnearis patiran les accions destructives dels bel·ligerants.

¹³ BLANCO FREJEIRO, A, MANGAS, J.L, MARTIN, J, VALDEON, J, DOMINGUEZ ORTIZ, A, AROSTEGUI, J, TUÑON DE LARA, M, PABLO FUSI, J, *Historia de Espanya*, Madrid, Ed Historia 16, 1986, p 855.

El primer, entre 1847 i 1864, per sota dels cent balnearis construïts, per passar a un segon, en el període de 1865 al 1884, a partir del qual se supera la cota dels cent, amb 146 establiments balnearis, per entrar en un tercer, el 1896, on assoleix el màxim de 193 balnearis, Potser, es tracta de l'aprofitament d'aquesta limitada modernització industrial, i dels efectes de la inestabilitat social, que el sector balneari anirà assimilant, en funció dels esdeveniments¹⁴. Dins d'aquest moment, es donen una sèrie de fluctuacions negatives, combinades amb els nivells positius de 1915 i 1917. El 1931, l'oferta encara és relativament a l'alça encara que al final de la sèrie, s'arribarà al mínim de l'últim període.

És un moment, durant el qual els metges hidròlegs i directors de banys començaran a fer estudis, diferenciant el coneixement de les malalties i l'aplicació de les aigües mineromedicinales i termals apropiades a aquestes, fet que permet observar una primera diferenciació de l'oferta. Els balnearis comencen a disposar d'un modern equipament tècnic i això facilita uns millors coneixements i especialització pels tractaments. Es pot observar que s'establiran grups o tipologies de malalties i la procedència¹⁵.

Els grans grups de tractaments aniran canviant, però inicialment eren els següents: per sessions de nutrició, malalties de la pell, del sistema nerviós, de l'aparell respiratori, digestiu, circulatori, urinari, de l'aparell sexual femení, dels òrgans dels sentits, malalties infeccioses, d'ossos i articulacions, per intoxicacions o traumatismes. Això suposarà dins de l'oferta, una tendència a l'especialització, que tindrà com a instrument, les aigües mineromedicinales i termals, en la seva varietat, les quals formen el producte bàsic de l'oferta balneària, ja que és indispensable per la seva promoció i atracció¹⁶.

---

¹⁴ CARRERAS, A I TAFUNELL, X, *Historia economica de la España contemporánea*, Barcelona, Ed Crítica, 2007, pp 200-208.

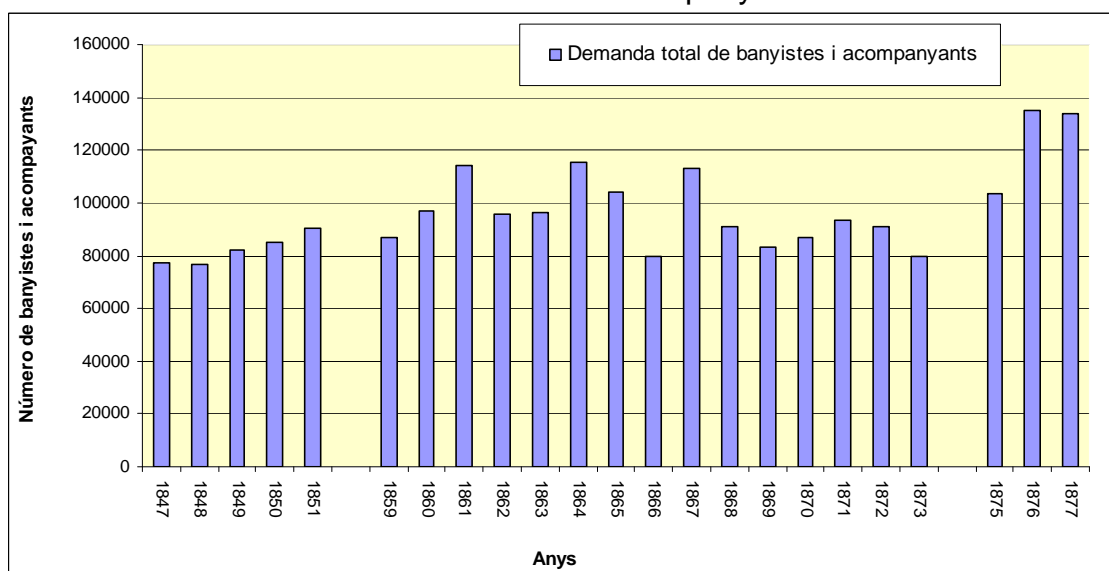
¹⁵ CASTELLS, M, *Memoria médico-química-hidrológica sobre las aguas bicarbonatadas salinas, nitrogenadas de Caldes de Montbuy, provincia de Barcelona*, Barcelona, Imp Diputación Provincial, 1883, p 6.

¹⁶ *GUÍA OFICIAL DE LOS ESTABLECIMIENTOS BALNEARIOS Y AGUAS MEDICINALES DE ESPAÑA 1927*, MADRID, ED S.A., EDITORIAL Y DE PUBLICIDAD, 1927, P 11.

Només cal mirar anuncis a diaris i revistes, com el “Diari de Barcelona”, “La Vanguardia”, “D’aci d’allà” o “Barcelona Atracción” entre d’altres, on les aigües són el reclam més evident. Per tant, la diferent composició física i química de les aigües, juntament amb la seva acció terapèutica, es correspondran amb un tipus diferenciat d’oferta. Tenint en compte les característiques del malalt i la gran quantitat de variables que són de difícil control, les aigües tenen diferents aplicacions en funció de les malalties i, per tant, els trets generals i específics, entrarien en el detall de la pràctica de la hidrologia mèdica¹⁷.

Com a trets generals, alguns exemples de les ofertes, els trobem en relació a les aigües bicarbonatades i la seva utilització per malalties intestinals i metabòliques; les sulfuroses, per desintoxicació i com a purgants; les ferruginoses, per les anèmies; les magnèsiques, com a preventives de la litiasi càlcica i reguladores del sistema nerviós; i les aigües oligometal·liques, per temes de diuresis, per eliminar sediments renals¹⁸.

Figura 15. Gràfica de l’evolució de la demanda de tractaments als balnearis de l’Estat espanyol del 1847 al 1877

Font: Elaboració a partir de: Ruíz de Salazar, M, García López, A, Carretero, M, Villafranca, B, *Anuario Oficial de las Aguas Minerales de España*, Tomo I, 1876-1877, Madrid, Imp Est, y Galv, de Aribau y Cia, Imp de Camara de S.M.,1877.

¹⁷ RODRÍGUEZ PINILLA, H, *Hidrología Médica, Manuales XXVIII*, Barcelona, Ed Sucesores de Manuel Soler.- Editores, 1902?, p 5-7.

¹⁸ SAN JOSÉ ARANGO, C, *Guía Médica de los Balnearios de Espanya*, Sevilla, Secretaria de Publicaciones de la Universidad de Sevilla, 2000, p 32.

Per un altre costat, a partir del gràfic de la figura 15, es pot observar el nivell de demanda de tractaments del període comprès entre 1847 i 1877. La demanda de serveis balnearis, tenint present les mancances ja comentades per la falta d'informació i observant el conjunt dels canvis històrics, amb una dinàmica alcista de clients que freqüenten els balnearis, amb els nivells més elevats entre 1876 i 1877. Dins d'un moment en que es dona una certa creació d'empreses, amb suficient capital, capacitat tècnica i empena empresarial¹⁹.

El nivell inicial de sortida de la sèrie és l'any 1848, amb caràcter negatiu i decreixent, amb un -0,97%. Canvia la tendència l'any 1849, amb un increment positiu del +7,22%, indicatiu de les necessitats socials per davant de les consideracions conjunturals.

Als anys cinquanta, trobem una dinàmica de la demanda moderada al creixement, amb variacions a l'alça i a la baixa en la freqüentació, destacant en aquesta etapa el fort descens de l'any 1866 amb un -23,22%, en què s'arriba al mínim de tota la sèrie. La recuperació la tindrem l'any 1867, amb un increment positiu a la demanda que arribarà fins al 41,15%, fet que supera el límit dels cent mil banyistes i acompanyants. Encara que a l'any 1876 es torna a donar un creixement important, amb un 30,78% d'increment, quan s'assoleix els 135.294 banyistes i acompanyants.

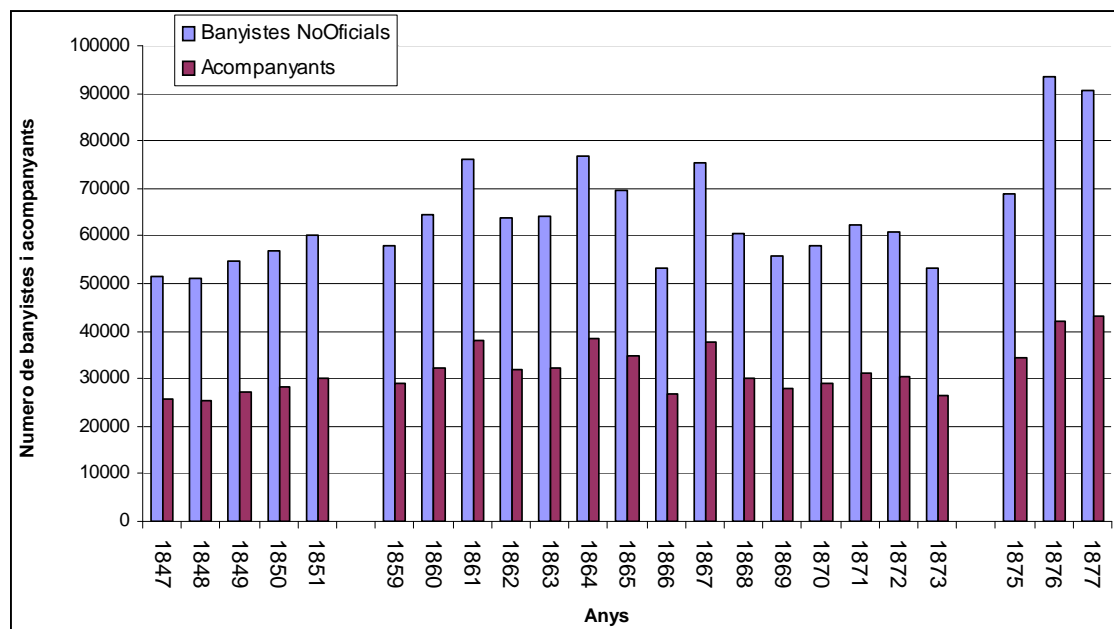
L'evolució general de la demanda es diferencia clarament de l'oferta de balnearis, cosa que es pot comprovar per les dades de creixement continuat en la construcció d'establiments en aquest període estudiat.

La dinàmica de la demanda es pot observar a la gràfica de la figura 16. Hi trobem integrats els banyistes, amb les dades extraoficials "no oficials", diferenciats dels seus acompanyants. La relació en la proporció entre uns i els altres era d'aproximadament el 50%, més de banyistes, que no pas d'acompanyants.

---

¹⁹ CARRERAS, A, TAFUNELL, X, *Historia económica...*, Op. Cit., p 179.

Figura 16. Gràfica de l'evolució de banyistes i acompanyants als balnearis, dins del conjunt de l'Estat espanyol entre 1847 a 1877

Font: Font: Elaboració a partir de: Ruíz de Salazar, M, García López, A, Carretero, M, Villafranca, B, *Anuario Oficial de las Aguas Minerales de España*, Tomo I, 1876-1877, Madrid, Imp Est, y Galv, de Aribau y Cia, Imp de Camara de S.M., 1877.

Es poden observar dos moments, el primer, que abastaria del 1847-1866, una evolució ascendent fins arribar al retroces més significatiu del -23,22%, moment en què es dona el mínim a l'any 1866, per passar a l'any següent el 1867, al màxim de creixement amb el 41,15% en aquest moment, tal vegada motivat per noves lleis i reglamentació en relació a la indústria²⁰. Un canvi de tendència sobtat però en certa mesura justificat per l'ampliació de l'oferta amb nous establiments balnearis, s'observa l'any 1865. L'altre moment aniria del 1870 al 1877 amb un màxim del 30,78% l'any 1876, per disminuir fins el -1,20% al final de la sèrie, l'any 1877, encara que els nivells de banyistes es mantindran alts.

Disposem d'una visió més clara de la relació entre l'oferta i la demanda que es donava als balnearis dins del conjunt de l'Estat espanyol, entre el 1847 i el 1877 en funció de les dades obtingudes, amb la realització del quadre número 11.

²⁰ BERNECKER, W. L, *Espanya entre tradición y modernidad*, Madrid, Ed Siglo XXI. 1999, p 161.

Quadre 11, Evolució de l'oferta i la demanda als balnearis espanyols durant el període de 1847 al 1931

Anys	Oferta Número d'establiments	Evolució oferta número d'establiments en (%)	Demanda total banyistes i acompanyants	Evolució demanda banyistes i acompanyants en (%)
1847	79	-	77229	-
1848	79	-	76486	-0,97
1849	79	-	82014	+7,22
1850	70	-11,4	85185	+3,86
1851	59	-15,7	90201	+5,88
1859	97	+64,4	86881	-3,69
1860	97	-	96735	+11,34
1861	96	-1,04	113995	+17,84
1862	96	-	95682	-16,07
1863	96	-	96388	+0,73
1864	96	-	115350	+19,67
1865	107	+11,04	104086	-9,77
1866	117	+9,34	79920	-23,22
1867	117	-	112810	+41,15
1868	117	-	90744	-19,57
1869	119	+1,70	83433	-8,06
1870	124	+4,20	86795	+4,02
1871	125	+0,80	93420	+7,63
1872	128	+2,40	91281	-2,29
1873	128	-	79642	-12,76
1875	137	+7,03	103450	+29,89
1876	138	+0,72	135294	+30,78
1877	141	+2,17	133680	-1,20
1884	146	+3,54	76964	-57,57
1896	193	+32,1	79010	+2,65
1903	174	-9,85	85205	+7,84
1905	134	-22,9	75648	-11,22
1907	124	-7,47	74877	-1,02
1908	123	-0,81	73317	-2,09
1910	123	-	70244	-4,20
1912	127	+3,25	64226	-8,57
1915	173	+36,22	65937	+2,66
1917	174	+0,57	69723	+5,74
1924	93	-46,56	85658	+22,85
1927	166	+78,49	80262	-6,30
1931	168	+1,20	63689	-20,65

Font: Font: Elaboració a partir de: Ruíz de Salazar, M, García López, A, Carretero, M, Villafranca, B, *Anuario Oficial de las Aguas Minerales de España*, Tomo I, 1876-1877, Madrid, Imp Est, y Galv, de Aribau y Cia, Imp de Camara de S.M.,1877.

A més, amb les dades recopilades a l'*Anuario*²¹ de 1877, i de manera conjunta amb les dades de les revistes *Anales*²² de 1877 a 1931, completen la sèrie i la informació, de manera conjunta amb el gràfic de la figura 16.

La primera relació entre banyistes i número de balnearis la podem establir a partir (figura 17) de l'any 1847, observant els primers canvis a les dades de l'any 1848, ja que a l'oferta dels 79 balnearis, hi ha un descens de la demanda en un 0,97% en relació a banyistes i acompanyants. Arribat l'any 1849, es quan començarà un increment de la demanda en un 7,22% i, és manté l'oferta de balnearis, però seguidament, comença un descens del 11,4%, molt accentuat, potser per la manca de dades o de la situació social. En el cas de la demanda continuarà un lleuger augment del 3,86%.

El nombre de balnearis continuarà en descens. Arriba el 1851 als 59 establiments, fet que suposa un retrocés del 15,7%, el més alt fins el moment. La manca d'informació durant vuit anys, ens situa al 1859, on observem un increment del 64,4%, dels balnearis en relació a l'últim any del qual disposem dades (pot ser propiciat en una posada al dia de les dades, en la informació). Per un altre costat, la demanda ha baixat un 3,69%, l'any 1859. L'oferta pateix un lleuger descens d'un 1,04% a l'any 1861, però la demanda en aquest any arriba a un increment del 17,84%, encara que es dona un cert manteniment de l'oferta d'establiments durant els tres anys següents.

Un retrocés molt accentuat de l'aflluència, es produeix l'any 1862 i la demanda baixa un 16,07%, però l'any 1863, ja trobem una lleugera recuperació del 0,73%, que continua el 1864, per un augment considerable de la demanda, del 19,67%, malgrat que l'oferta, es manté en els mateixos 96 balnearis.

A partir de l'any 1865, es dona un desenvolupament significatiu amb la construcció de balnearis, passant als 117 l'any 1866, fet que suposa un

---

²¹ Fa referència als dos *Anuaris* estudiats, l'un de M. Ruiz de Salazar, i altres de 1877, i de A. Garcia López, i altres de 1883.

²² Fa referència a la revista *Anales de la Sociedad Española de Hidrologia Médica*.

creixement d'un 11,04%. Al contrari, pel que fa a la demanda, l'aflluència descendeix un 9,77%, potser motivada per un cert ajust o de crisi²³. L'any 1867 trobem un dels màxims creixements de la demanda de l'etapa, amb un 41,15%, fet que ja no es tornarà a assolir durant tot el període observat. El 1868 la demanda baixarà un 19,57%, i l'any següent un altre 8,06%, al contrari que l'oferta d'establiments balnearis que creix 1,70%, fins el 4,20% de l'any 1870 on es donarà un cert equilibri entre l'oferta i la demanda, fins que la demanda creixi moderadament el 1871, amb un 7,63%.

En relació a l'oferta de balnearis, només arriba al 0,8% aquell any, i el 2,4% l'any 1872, quan es dona una certa desacceleració de la construcció d'establiments. Els bienni 1873 a 1875 porta a una nova situació de creixement en relació a l'oferta de balnearis. Per un altre costat, la demanda es trobarà els anys 1875 i 1876 a les cotes màximes, amb augments significatius d'un 29,89% i un 30,78% respectivament, superant els cent trenta cinc mil banyistes.

Davant de l'oferta dels establiments balnearis, la tònica a nivell general, és positiva, ja que des de 1847 fins a 1877, el percentatge de creixement ha estat del 78,4% pels establiments balnearis, i del 73% pels banyistes i acompanyants. Això queda palès en la figura de la gràfica 17, on clarament s'observa la tendència a l'alça dels establiments balnearis, durant aquests primers vint-i-tres anys.

A partir de l'any 1884, encara que continua un cert creixement de l'oferta, la demanda pateix una davallada important, del -57,5%, ja que la freqüentació des d'aquest moment, no arribarà a les cotes dels cent mil malalts. És un moment en que l'activitat a la borsa i a la banca, patirà els seus efectes arribaran a totes les àrees d'activitat²⁴.

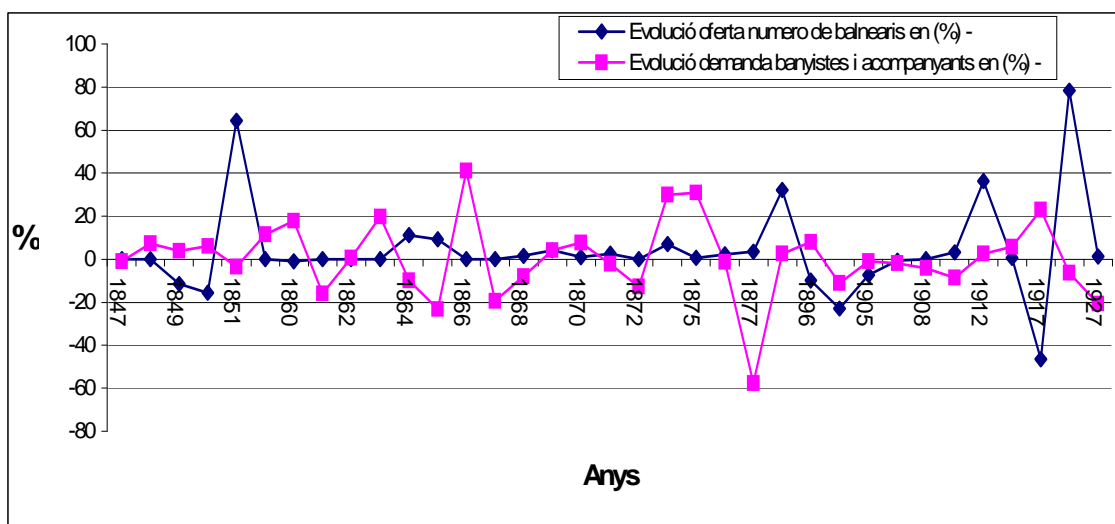
El volum d'establiments continuarà augmentant, i arriba l'any 1896 a la cota dels 193 balnearis, mentre que la demanda sols pujarà un 2,65%, donant-se un intent

²³ BERNECKER, W. L, *Espanya entre tradició...*, Op. Cit., 125.

²⁴ CARRERAS, A., TAFUNELL, X, *Historia econòmica...*, Op. Cit., p 140.

de recuperació, limitat els anys següents. Una vegada entrat el segle XX, es comença a donar un retrocés, tant en el número d'establiments, amb una reducció del -22,9% en els balnearis l'any 1905, i del -11,2% en el cas dels banyistes.

Figura 17. Comparativa de l'oferta i demanda dels balnearis a l'Estat espanyol del 1847 a 1931

Font: Elaboració a partir de: Font: Elaboració a partir de: Ruíz de Salazar, M, García López, A, Carretero, M, Villafranca, B, *Anuario Oficial de las Aguas Minerales de España*, Tomo I, 1876-1877, Madrid, Imp Est, y Galv, de Aribau y Cia, Imp de Camara de S.M., 1877.

Entre els anys 1915 i 1917, ens trobem en un intent de recuperació de l'oferta, la qual tornarà a disminuir durant els anys vint, dins de les reminiscències de la postguerra²⁵. La demanda continuarà el seu retrocés amb l'excepció de 1924, quan es dona una recuperació que arribarà al 22,8%. Els canvis i remodelacions de les condicions dels serveis dolents faran que es produeixin tancaments i obertures temporals en períodes concrets. A més ens trobem amb la manca de dades en alguns anys.

La valoració final dona un cert desequilibri en el balanç entre les variacions d'augment o disminució de la demanada de banyistes i acompanyants. S'observa la davallada a favor d'aquests últims, l'any 1931, d'un -20,6%, possiblement, per la inèrcia del crac del vint-i-nou.

²⁵ BERNECKER, W. L, *Espanya entre tradició...*, Op. Cit., p 221.

Es disposa dels ingressos per l'activitat de les aigües establerta per balnearis i províncies de l'any 1882, dins de l'*Anuario Oficial de las Aguas Minerales de España volum II de 1883*, redactat per la comissió de metges Anastasio García López, Mariano Carretero, Benigno Villafranca, Marcial Taboada, i Leopoldo Martínez Reguera. Això permet establir una primera distribució dels guanys per l'activitat balneària en els àmbits regional i provincial²⁶.

A partir d'aquesta informació s'ha elaborat el quadre 12, per regió hidrològica i per província, de manera ordenada en funció del major volum d'ingressos. Observant en primer lloc l'organització de les regions hidrològiques, veiem que el pes més significatiu el tenim a les dues primeres regions, la Nord-est Pirenaica, amb el 30,1%, que aplega tres províncies catalanes, dues de les Bascongades i d'Aragó respectivament, juntament amb Navarra. La segona, o Nord Cantàbria, suposa el 15,17%, la meitat que la primera regió. Com es pot observar, entre aquestes dues suposen el 45,27% dels ingressos. Allà s'hi localitza, a l'època, el desenvolupament industrial i del proletariat²⁷.

La resta del grup de les sis regions hidrològiques aporta el 54,73% al total. D'aquestes destacarà la regió cinquena o de la Plana Central del sud, que suposa una aportació del 12,48%, en la qual trobem part de les antigues regions de Castella la Nova i Extremadura.

Per un altre costat, les regions quarta, Plana Central del Nord, setena, Sud-est, i vuitena, Bètica Meridional, aporten el 10,56%, 10,38% i 10,30% respectivament, que, en conjunt, suposen el 31,24%. Les regions sisena Oriental, el 5,98% i la tercera, Nord-oest Galaica, el 5,01%.

²⁶ GARCÍA LÓPEZ, A., CARRETERO, M., VILLAFRANCA, B., TABOADA, M., MARTÍNEZ REGUERA, L., *Anuario Oficial de las Aguas Minerales de España*, Tomo II, Madrid, Ed Establecimiento Tipografico de M Muniesa, 1883, p 60.

²⁷ BERNECKER, W. L., *Espanya entre tradición...*, Op. Cit., p 115.

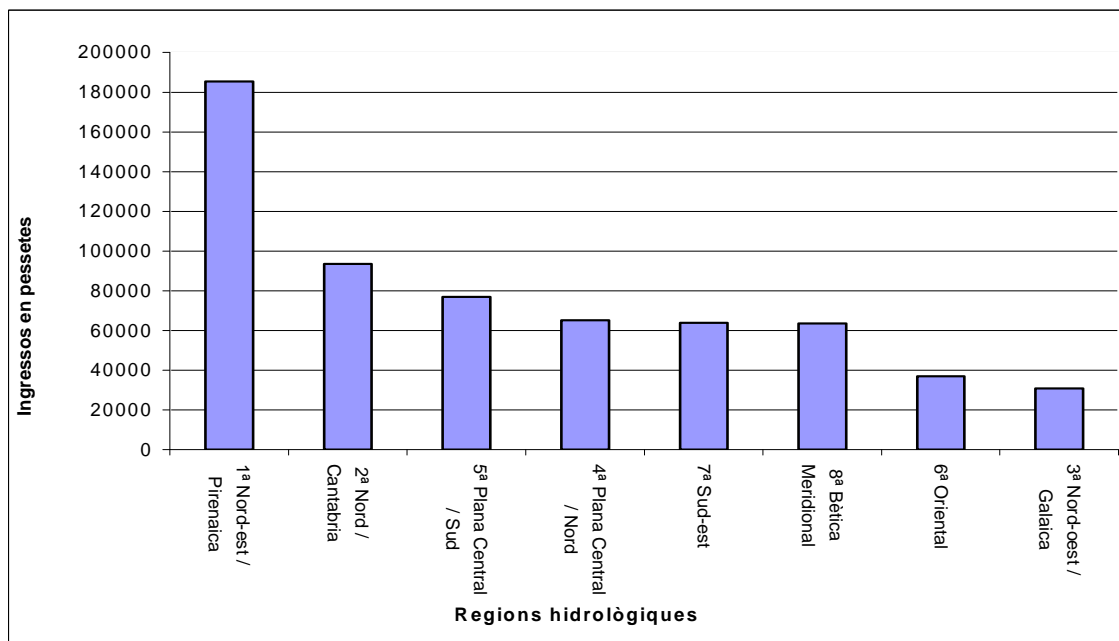
Quadre 12. Ingressos per aigües el 1882 per província i regió hidrològica

Número d'ordre / (%)	Regió / zona hidrològica	Província	Pessetes	Total	Número d'ordre	(%)	Província	Pessetes
	1ª Nord-est /	Girona	13575		1	7,73	Murcia	47620
	Pirenaica	Barcelona	44205		2	7,18	Barcelona	44205
		Lleida	2105		3	6,95	Saragossa	42800
		Osca	35240		4	6,94	Guipúscoa	42750
		Saragossa 1/2	21400		5	6,00	Biscaia	36950
		Navarra 1/2	15337		6	5,97	Santander	36800
		Álava	10800		7	5,72	Osca	35240
		Guipúscoa	42750		8	4,98	Navarra	30675
1ª/ 30,1%				18541	9	4,38	Logronyo	26950
	2ª Nord /	Biscaia	36950		10	4,32	Càceres	26600
	Cantàbria	Santander	36800		11	3,20	Oviedo	19700
		Oviedo	19700		12	3,10	Màlaga	19075
2ª/ 15,1%				93450	13	2,91	Cadís	17950
	5ª Plana central	Càceres	26600		14	2,87	Granada	17670
	sud	Badajoz	10500		15	2,84	Salamanca	17500
		Ciutat Reial	17250		16	2,80	Ciutat Reial	17250
		Madrid	8500		17	2,29	Guadalajar	14075
		Guadalajara	14075		18	2,20	Girona	13575
3ª/ 12,4%				76925	19	1,99	Pontevedra	12265
	4ª Plana central	Zamora	850		20	1,75	Álava	10800
	nord	Lleó	240		21	1,70	Badajoz	10500
		Burgos	4175		22	1,64	Alacant	10100
		Logronyo	26950		23	1,38	Madrid	8500
		Salamanca	17500		24	1,22	Castelló	7500
		Navarra 1/2	15337		25	1,22	Lugo	7500
4ª/ 10,5%				65052	26	1,15	Orense	7060
	7ª Sud-est	Alacant	10100		27	1,09	Jaén	6710
		Albacete	1900		28	0,85	València	5250
		Múrcia	47620		29	0,70	Almeria	4320
		Almeria	4320		30	0,68	Burgos	4175
5ª/ 10,3%				63940	31	0,66	Corunya	4060
	8ª Bètica	Granada	17670		32	0,34	Lleida	2105
	Meridional	Jaén	6710		33	0,33	Còrdova	2050
		Còrdova	2050		34	0,31	Albacete	1900
		Màlaga	19075		35	0,24	Terol	1500
		Cadís	17950		36	0,19	Conca	1185
6ª/ 10,3%				63455	37	0,14	Zamora	850
	6ª Oriental	Conca	1185		38	0,04	Lleó	240
		Terol	1500					
		Castelló	7500					
		València	5250					
		Saragossa1/2	21400					
7ª/ 5,98%				36835				
	3ª Nord-oest /	Corunya	4060					
	Galaica	Lugo	7500					
		Orense	7060					
		Pontevedra	12265					
8ª/ 5,01%				30885				

Font: García López, A, Carretero, M, Villafranca, B, Taboada, M. I, Martínez Reguera, L, *Anuario Oficial de las Aguas Minerales de España, volumen II*, Madrid, Ed Establecimiento Tipografico de M Muniesa, 1883.

A la gràfica de la figura 18, classifiquem el detall del volum d'ingressos i l'aportació en pessetes per part de les zones o regions hidrològiques, en relació a les aigües mineromedicinales.

Figura 18, Distribució dels ingressos per regions hidrològiques el 1882

Font: Elaboració pròpia a partir de: García López, A, Carretero, M, Villafranca, B, Taboada, M. I, Martínez Reguera, L, *Anuario Oficial de las Aguas Minerales de España, volumen II*, Madrid, Ed Establecimiento Tipografico de M Muniesa, 1883.

Una altra informació que facilita la part dreta del quadre 12, és la classificació de les províncies per volum d'ingressos, on al cap davant de totes les províncies està Múrcia, que suposa el 7,73% del total, dins de la zona setena Sud-est, fet que cal valorar, ja que no està dins de les províncies industrialitzades.

La importància de la privilegiada posició de Murcia, s'explica per l'activitat del seu port, a Cartagena, ja que vertebrava la intensa activitat, tant militar, com econòmica de la regió, on es practicava una agricultura intensiva, disposant d'una certa importància la seva indústria agroalimentària²⁸. Per altra part, unes riades produïdes per el desbordament del riu Segura el 1879, motivaran campanyes d'ajuda sanitària, en l'àmbit d'Europa, a més, d'estar en un lloc de

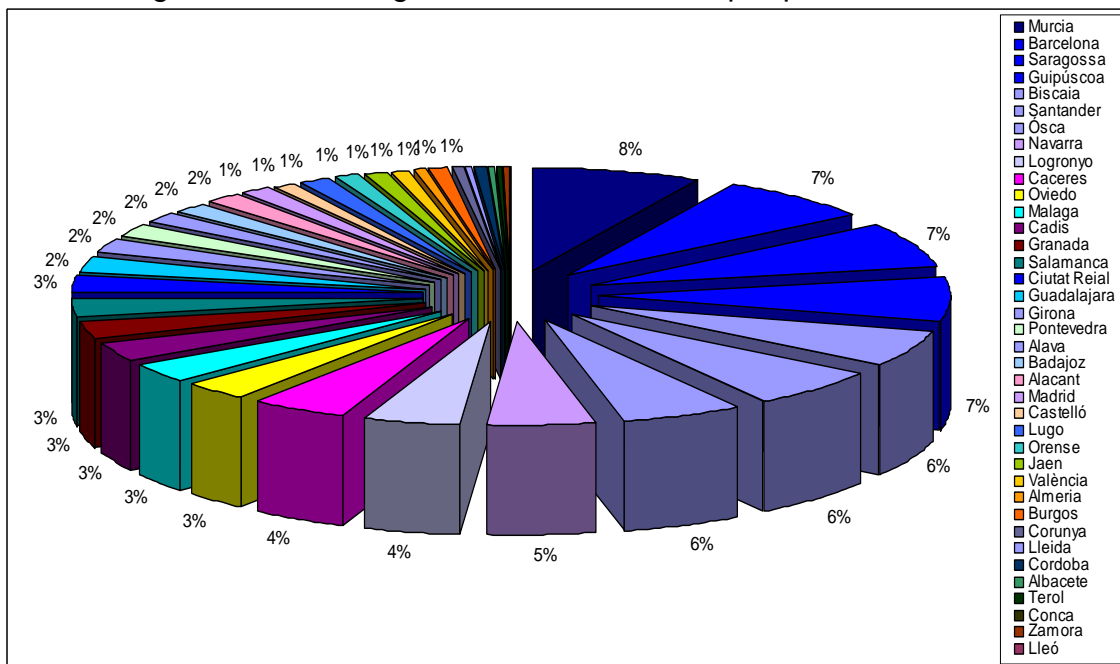
²⁸ MARTÍNEZ CARRIÓN, J.M, *Historia economica de la Región de Murcia, siglos XIX y XX*, Murcia, Ed Regional de Murcia. www.ub.edu/articulos, 2002.

referència de les visites de la cort reial espanyola, fet que possiblement ajuda a entendre el seu alt nivell d'ingressos ²⁹.

En segon lloc Barcelona que aporta el 7,18%, seguida de Saragossa amb el 6,95% i, Guipúscoa el 6,94%, les quals les trobem a la primera zona Nord-est Pirinaica, referents de l'activitat industrial i comercial d'aquestes províncies.

La cinquena posició l'ocupa la província de Biscaia, amb el 6%, seguida de Santander amb el 5,97%, que estarien dins de la zona segona Nord o Cantàbrica. La setena posició és per la província d'Osca 5,72%, seguida de la Navarra amb un 4,98%, les quals també estaran vinculades a la primera zona (figura 19).

Figura 19. Distribució d'ingressos de les aigües mineromedicinals per províncies el 1882

Font: Elaboració pròpia a partir de: García López, A, Carretero, M, Villafranca, B, Taboada, M. I, Martínez Reguera, L, *Anuario Oficial de las Aguas Minerales de España, volumen II*, Madrid, Ed Establecimiento Tipografico de M Muniesa, 1883.

²⁹ Les deus d'aigües mineromedicinals del Balneari Solan de Cabras eren de les més visitades a l'època, per part de la gent benestant i la reialesa.

La resta de províncies, de Longronyo, Caceres, Oviedo, Màlaga, Cadis fins arribar a l'última que correspon a Lleó, les aportacions de les quals es troben per sota del 5% en relació al total. Al mig de la classificació hi trobem les províncies catalanes de Girona, amb un 2,20% i Lleida, quasi al final amb del quadre amb el 0,34%, amb un volum d'ingressos que cal considerar a l'època, en comparació a les que estan per sota com Zamora i Lleó amb el 0.14% i 0,04%, respectivament. Dins d'un context caracteritzat per la introversió i la protecció econòmica establerta per l'Estat³⁰.

---

³⁰ CARRERAS, A., TAFUNELL, X, *Historia económica...*, Op. Cit., p 123.

6. Els propietaris

L'activitat d'explotació de les aigües mineromedicinals i termals al segle XIX va començar a reportar uns beneficis econòmics que, al mateix temps, faran possible la configuració d'una estructura empresarial que tindrà un paper important en el desenvolupament de la indústria balneària¹. Una primera aproximació permet l'estudi de la configuració de la propietat, de la qual poc es coneix en relació als balnearis, així com l'estructura empresarial en els inicis de l'activitat dels serveis complementaris als tractaments abans d'estar configurats de manera formal i valorats per la seva aportació a l'economia del país². Malgrat les limitacions documentals per establir el règim de propietat s'ha pogut fer una recerca per aprofundir, de manera gradual, en les seves característiques específiques, així com en la configuració de les primeres associacions de propietaris "amos" d'establiments espanyols.

L'anàlisi se centra en una primera visió de conjunt en relació a les diferents regions hidrològiques, a partir d'una selecció dels balnearis dels quals es disposa d'informació, fet que permetrà una primera aproximació que estableix el perfil social dels empresaris i l'origen de la propietat.

Per a poder estudiar els referents inicials i els canvis de la propietat s'ha extret la informació de diferents textos entre els quals trobem, de 1854, la *Novísima guía del bañista en España. Compendio. En la historia, método, usos y ventajas de los baños de aguas dulces a todas temperaturas, de aguas minerales y de mar*, feta pel doctor Maestre de San Juan, del *XIV Congreso Internacional de la Medicina* de 1903; la *Guía Oficial de las Aguas Minero-Medicinales y Establecimientos Balnearios de España* dels anys 1907, 1911, 1919 i 1927,

---

¹ BARCELONA ATRACCIÓN. Revista de la Sociedad de Atracción de Forasteros. *Balnearios y Manantiales Minero medicinales de Catalunya*, Barcelona, Tipografia de José Sabadell, 1916. La Societat d'Atracció de Forasters de Barcelona, tenia una bona relació amb l'Associació de Propietaris de Balnearis de Catalunya, fet que es manifesta amb la difusió i promoció dels establiments amb guies i anuncis a la revista.

² BLASCO PERIS, A, *Barcelona Atracción (1910 – 1936). Una revista de la Sociedad de Atracción de Forasteros*. Tdx-0809107-173028, Barcelona, Universitat Pompeu Fabra, 2005.

1935; *Guía de Establecimientos Balnearios de Espanya*, de 1992; *Balnearios de Espanya*, de 1999; de *Balnearios con encanto* de 2000; *Balnearios y Centros de Hidroterapia*, de 2004; de la *Guía de viaje por Balnearios de Espanya*, de 2007.

Dels 96 balnearis inicials corresponents a les vuit regions hidrològiques, ja que la novena regió, Canàries, no disposa d'informació de l'època, se seleccionen i estudien 49 balnearis, cosa que representa el 51,04%. L'estudi manté el mateix ordre nominal de cada regió començant per la Pirinaica, seguida de la Cantàbrica, Galaica, la Plana Central del nord, la Plana Central del sud, Oriental, Sud-est i Bètica Meridional.

6.1. Regió hidrològica primera o Nord-est, Pirenaica

La primera zona de la regió Pirenaica o del Nord-est, és on es donarà un major creixement industrial i en certa mesura comportarà un major desenvolupament de l'activitat hidroterapèutica. Hi havien inicialment diferents cases de bany que gradualment aniran transformant-se en balnearis, a causa del potencial que adquireix el termalisme al segle XIX i principis del XX.

Balneari Termas Orión - Santa Coloma de Farners (Girona)

A Santa Coloma de Farners, el 1860, Antoni Comas serà un dels primers propietaris del manantial termal conegut com "*Les basses d'aigua calenta de'n Molins*" situat al Mas Molins, lloc on es construiran les instal·lacions primitives del balneari. El 1901, un grup de socis que tenien la propietat contracten Joan Martí i Trias com a director-gerent, que es convertirà en propietari el 1913, anomenant-lo Balneari Martí. El negoci no anirà endavant i el 1918 Joan Martí el vendrà a Manuel Burch i Mercè Barraquer, canviant el nom al de Termas Orión³. Durant la

---

³ ÁVILA GRANADOS, J.A, *Els balnearis de Catalunya*, 33 Terra Nostra, Barcelona, Ed Columna, 1994, p 52.

postguerra, es recupera la titularitat privada, i José Maria Burch i Barraquer, alcalde de la localitat en els anys cinquanta, intenta recuperar la normalitat del negoci, però el període de situació de dificultat econòmica de la postguerra implica el tancament de l'establiment⁴.

Balneari de Caldetes de Caldes d'Estrac – Caldetes (Barcelona)

La localitat de Caldes d'Estrac durant el segle XIX, era coneguda tradicionalment com Caldetes. En èpoques anteriors, les discussions en relació a la titularitat i la propietat de les instal·lacions de les aigües termals eren habituals, ja que les actuacions al voltant de les aigües mineromedicinals, eren liderades pel capellà, l'alcalde de la localitat o les associacions com els *Jefes de Familia*. Tot ells, des d'una posició o d'una altra, es consideraven hereus absoluts de l'antic hospital asil i hi havia disputes ancestrals entre institucions locals com l'Església i l'ajuntament. A l'actualitat, la propietat és municipal, mitjançant un cert pacte de concòrdia⁵.

Balnearis de Caldes de Malavella (Girona)

Una de les cases de banys més antigues de la localitat de Caldes de Malavella eren els Banys Dillet, fets construir per Francesc Dillet l'any 1865. Amb les diferents reformes i ampliacions es transformarà en el Balneari Soler. De manera conjunta amb l'anterior propietari, Esteve Prats veurà futur en l'activitat termal, i inverteix en la construcció del que serà, més endavant, el Balneari Prats, del qual finalitzen els treballs el 1900. Dotze anys més tard, tornarà a ser reformat i ampliat i quedarà amb la fisonomia que ha mantingut fins a l'actualitat⁶.

---

⁴ BORELL I SABATER, M, *El balneari Termas Orion*, Sta Coloma de Farners, Ed Ajuntament de Santa Coloma de Farners, 1999.

⁵ BATLLE, A, *Caldes d'Estrac / Caldetes, un vell plet*, Caldes d'Estrac – Caldetes, Ed Ajuntament de Caldes d'Estrac, 1985.

⁶ AJUNTAMENT DE CALDES DE MALAVELLA, *Guia de Caldes de Malavella*, Caldes de Malavella, Ed Ajuntament de Caldes de Malavella, 1986.

Juntament amb el anterior, la construcció del Balneari Vichy Catalan. El doctor Furest, començarà a desenvolupar la idea de l'explotació comercial de les aigües mineromedicinals del Puig de les Ànimes, mitjançant l'embotellament d'aquestes, a més de la construcció d'un edifici balneari el qual denominarà Vichy Catalan on el disseny i la construcció del qual seran duts a terme per l'arquitecte Gaietà Boïgas Monrabà, que va consolidar el projecte després de solucionar diferents problemes econòmics i va acabar la construcció de l'establiment el 1898.

Balnearis de Caldes de Montbui (Barcelona)

A la localitat balneària de Caldes de Montbui tenim un conjunt d'establiments que han passat per diferents propietaris i en alguns casos d'una generació a l'altra. Entre els més destacats, el Balneari Termas la Salut, considerat com un dels més antics de Catalunya. Les primeres referències conegudes són del segle XVI, com l'hostal d'en Vicenç, on es donaven banys de manera exclusiva. Però el 1674 obrirà les seves portes als tractaments termals.

Més endavant, es convertirà en el Balneari Grau o Termas Garau, quan el compra el metge Josep Garau, i el 1873 s'amplia amb la integració de l'antic Hostal d'En Pasqual, més endavant Balneari Font, amb un matrimoni entre les famílies propietàries d'ambdós. La crisi econòmica de la segona dècada dels anys vint d'aquest mateix segle XX, provoca la hipoteca del conjunt de balnearis i una meitat és adquirida per l'ajuntament el 1922 i l'altra meitat es converteix en l'actual Balneari Termas la Salut⁷.

Encara que el Balneari Broquetes té referències d'una activitat termal anterior al segle XVIII, un altre referent de l'activitat de banys és l'hostal de can Vicenç, situat a la cantonada de la plaça de la Font del Lleó i que amb diferents modificacions,

---

⁷ A l'actualitat al sòtan de l'ajuntament encara es conserven les instal·lacions de banys i dutxes.

formarà part de les cases del carrer de Pons i de Vic, adquirides el 1729 per Salvador Broquetes, farmacèutic i alcalde de la localitat, que edificarà una casa de banys. El seus fills Juan i Salvador Broquetes, l'un metge i l'altre farmacèutic, duen a terme el primer estudi en 1790 en relació a les aigües de Caldes de Montbui. El seus successius propietaris seran Salvador Nogués i Dalger i Antonia Nogués i Turull, que van compra l'hostal de can Cès, a principis del segle XX⁸.

Les referències del Balneari Rius són de Francisco de Zamora, que destaca en especial can Rius, al segle XVIII⁹. Un dels seus primers propietaris serà Joan Bou de Barcelona, passant per diferents mans, fins a arribar al conjunt termal més modern, de 1853, establert sobre la base d'un projecte de l'arquitecte Miquel Garriga i Roca. Dels seus diferents propietaris destaquen Marià de Sans i Ramón Sanz, a principis del XX. El nom de Balneari Rius es coneix des de 1922, encara que poc després passa a ser propietat de les religioses de Nostra Senyora de Montserrat.

El Balneari Solà és un altre establiment de Caldes de Montbui que amplia les instal·lacions en diferents ocasions, aprofitant elements arquitectònics antics, com bigues o arcs d'època medieval, i es manté operatiu fins a 1680. A partir de 1849 es modernitza per la família Solà, que estarà al capdavant de l'establiment durant diverses generacions¹⁰. El 1907 passarà a ser propietat d'Emilia Vilardinio.

Al segle XIX, el Balneari Forns era una de les deu cases de banys de la localitat amb certa capacitat a causa de les cinc plantes que tenia. El 1915, el Banc Popular de Barcelona el compra a la senyora Antonia Samsó, viuda de Forns, i passa a mans dels propietaris del Balneari Termas Victoria, que sòls utilitza la

---

⁸ BROQUETAS, J, I BROQUETAS, S, 1790, *Luz de la Verdad y Extinción de Preocupaciones, tratado de la aguas Thermales de la Villa de Caldes de Montbuy, del Principado de Catalunya, sus propiedades, y precauciones, que deben observarse, para el logro de la salud en varias enfermedades*, Granollers, Ed Bernardo Pla Barcelona, Reedició facsimil sota el suport de l'Ajuntament de Caldes de Montbui, Ed Imprenta Roca, 1984.

⁹ AJUNTAMENT DE CALDES DE MONTBUI, *Història termal de Caldes de Montbui*, Caldes de Montbui, Ed Ajuntament de Caldes de Montbui, 2002.

¹⁰ Els propietaris del Balneari Solà, disposaven de les escriptures en llatí datades al segle XIII.

petita galeria de banys ampliant-la més endavant. A l'interior, encara es poden contemplar les canonades de la font del Lleó, d'època medieval¹¹.

Balneari de Vallfogona de Riucorb (Tarragona)

Els primers moments de l'ús de les aigües mineromedicinals del Balneari de Vallfogona de Riucorb, són de 1850, les quals es trobaven a dos quilòmetres de la població del mateix nom, a la finca de can Marina. En el lloc, hi havia una deu d'aigua anomenada el Salobre o la Font Gran i, el seu propietari era Josep Martí i Pons¹². Aquest demanarà una concessió d'utilitat pública, fet que provoca el primer conflicte de la propietat amb les persones que utilitzaven la deu, ja que era freqüentada per la gent de les rodalies, que coneixia les propietats de les aigües.

Altres antecedents de la propietat del balneari han de buscar-se a la família Piera i Martí, concretament en el seu fill Miquel. Ell compra els terrenys l'any 1899 on es localitzen els manantials i pren la iniciativa de construcció del balneari¹³. El balneari, així com el complex urbanístic al seu voltant, fou en principi un projecte del mestre d'obres Francisco Vallés Ricomà, que realitza la construcció el 1900, i obre les portes tres anys més tard, amb dues parts arquitectòniques diferenciades: la galeria de banys i l'hotel¹⁴. A l'any 1905, els diferents serveis estaven llogats, passant de manera successiva per diferents arrendataris. A partir de 1927, la propietat prendrà el control i la gestió directa del balneari.

---

¹¹ MITJÀ, A, I ALTRES, *Els recursos minerals de Catalunya. les aigües minerals*, Barcelona, Ed Associació Balneària i Generalitat de Catalunya, 1999, p 128.

¹² SÁNCHEZ FERRÉ, J, *Guía de establecimientos Balnearios de España*, Madrid, Ed Ministerio der Obras Públicas y Transportes, 1992, p 213.

¹³ PIERA HILL, I, *Setanta anys del Balneari de Vallfogona de Riucorb*, Santes Creus, Ed Fundació Història de l'Art, 1984.

¹⁴ BORT OLMOS, M, *Aguas isotónicas de Vallfogona*, Barcelona, Ed Establecimiento tipográfico, La Hormiga de Oro, Barcelona, 1924.

Balneari de Cardó - Benifallet (Tarragona)

El Balneari de Cardó, ubicat al congost de Sallent, a 500 metres sobre el nivell del mar, era un antic monestir de Carmelites construït el 1606, però amb la desamortització de Medizábal seran declarats béns nacionals, de manera conjunta amb els valors que constituïen la dotació de les seves comunitats. Durant un cert temps, el monestir quedà abandonat a la seva sort, espoliat, saquejat i no mancat de conflictes amb els veïns. Objectes com les campanes es pensa que foren traslladades a Miravet i "l'Herari" es diposita i guarda durant alguns anys a la casa del propietari de Rasquera, Manuel Piñol. Els llibres de la biblioteca i els documents dels seus arxius van ser cremats en diferents saquejos. Alguns d'aquests es van salvar, passant al Seminari Diocesà de Tortosa, a biblioteques particulars, o venuts com paper¹⁵.

Un dels primers propietaris de les terres del monestir fou Miguel Antonio Monclús, el qual comprà a l'Estat espanyol, en subhasta pública, el 1844 l'hort que rega la font del Pastor i les terres adjacents, amb pous, un molí fariner i noranta-set jornals de terra de diferents característiques, tots situats en el terme del desert de Cardó¹⁶.

Pel que fa a l'edifici, serà una gent de Tortosa de cognoms Barcera, Centó i Abarcat, que es van decidir a restaurar pel seu compte i risc les abandonades instal·lacions. Reedificaran part de les dependències fetes runes, dotant de relatiu confort les que eren aprofitables i una vegada condicionat, una mica l'antic camí de Tivenys¹⁷.

El 1870, encara l'edifici era propietat de l'Estat espanyol, així com els turons propers. No obstant això, les terres cultivables eren propietat de José Monclús. De totes maneres una de les persones, que a causa de provar l'eficàcia

---

¹⁵ BEGUER PINYOL, M, *El Valle de Cardó, Monografía histórica*, Tortosa, Ed Algueró y Baiges, 1948, p 144.

¹⁶ *IBÍDEM.*, p 147.

¹⁷ *IBÍDEM.*, p 147.

curativa de les aigües va concebre la idea d'establir un balneari dotat de tot confort, fou Salvador Cabestany Gassól. Per dur a terme la idea comprarà al seu oncle Salvador Cabestany Ninot, el 1877, la meitat indivisa de quatre finques de Cardó, que ambdós havien adquirit conjuntament a un veí de Santa Coloma de Queralt que el novembre del mateix any, les havia comprat a l'Estat espanyol. Hi estaven inclosos els antics edificis de l'exmonestir, que gradualment es restauraran¹⁸.

Les terres arribaven fins a les mateixes portes de l'antic monestir i això causava nombroses disputes entre ambdós propietaris. Per tant, es feia necessari que totes les propietats estiguessin en mans d'un sol amo¹⁹. Ho aconseguí Salvador Casbestany Gassól i, aprofitant les restes del monestir, el farà arreglar i construir noves dependències, fins que el 1879, pren la fisonomia de balneari. A la seva mort; el 1912 passarà als seus fills, però tindrà successives vendes, arribant a mans de Ricardo Viñas, qui donarà un nou impuls a l'establiment. Més endavant dins la Societat Balneari de Cardó S.A., de la qual formaven part Jacint Martí i Jacint Esteve, continuaran les millores²⁰.

Després de la guerra civil el balneari era propietat de Salvador Samsó, però aviat passarà a Ricardo Viñas Geis. Una vegada reacondicionat de nou, el tornarà a restaurar i recupera la capella per obrir-lo de nou al públic, l'any 1940 més aviat, com a centre de salut o sanatori, fins el 1967. Finalment comprarà l'establiment Enric Nomen Borràs, empresari de l'arròs, qui construirà la planta embotelladora.

Balneari de Caldes de Boí – Boí (Lleida)

A Boí, trobem un dels balnearis més antics de Catalunya, el de Caldes de Boí, un monestir vinculat a la Casa dels comtes d'Erill. La primera construcció es remunta

---

¹⁸ IBÍDEM., p 149.

¹⁹ IBÍDEM., p 160.

²⁰ *GUÍA OFICIAL DE LAS AGUAS MINERO-MEDICINALES Y ESTABLECIMIENTOS BALNEARIOS DE ESPAÑA 1919*, Madrid, Año VI, Ed Imprenta de Valentin Tordesillas, 1919, p 82.

al segle XI, quan els cavallers - monjos del Temple, aprofiten l'òptima situació estratègica per construir un hospital–monestir²¹. Des del segle XVII es disposa de referències d'una casa de banys amb finalitats terapèutiques, que el 1671 es reforma i amplia convertida en hospital, i més endavant en balneari²².

Al segle XIX, després dels resultats del consum de les seves aigües termals i mineromedicinals per part dels malalts, es transforma en balneari públic, iniciant d'aquesta manera l'explotació comercial de les aigües. El 1835, amb el procés desamortitzador de Medizabal, passa a ser administrat per la Diputació de Lleida i el 1839 es declararia hospici o casa de beneficència. La Diputació Provincial de Lleida nomenarà una Junta de Beneficència, amb nou membres de diferents nivells, sent els de major rang els partits judicials de Tremp i Sort, presidits pel cap superior polític de l'època, que més tard correspon a la figura de governador civil.

Balneari de Paracuellos - Paracuellos de Jiloca (Saragossa)

Es coneix que des del segle XVIII, l'*Hospicio de Calatayud* era el beneficiari i administrador de les aigües mineromedicinals del lloc, però no serà fins al segle XIX, quan inicien les obres de condicionament del centre de banys, quan es troba un altre manantial. Les aigües eren utilitzades pels veïns de la localitat, fins que un dels seus primers propietaris, Felipe García Serrano, de Calatayud, l'any 1847, fa construir les primeres casetes de bany. L'any 1850 són declarades d'utilitat pública i això permetrà que s'ampliïn un any més tard, les seves dependències. El 1907, el metge director, era Camilo Castells, i la propietat estava en mans de la família García Serrano²³. Més endavant J. Cortadella habilitarà el nou manantial i construirà un establiment anomenat *Baños Nuevos*, a prop de l'antic. Entre les dues instal·lacions s'establirà una certa competència que finalitzarà el 1933 amb la compra del senyor Serrano de la nova propietat.

---

²¹ ALBANO VILLAR, A, *Caldas de Bohi. Anecdotes de mi vida Balnearia*, Barcelona, Ed Gráfica 82 S.A, 1979.

²² VALERO CASTEJÓN, A, *Estación termal de Caldes de Boí*, Madrid, Ed Gráficas Arias Montano, 1990.

²³ *GUÍA OFICIAL DE LAS AGUAS MINERO-MEDICINALES Y ESTABLECIMIENTOS BALNEARIOS DE ESPAÑA 1907*, Madrid,

Balneari Belascoain (Navarra)

Els manantials són mencionats per Pedro María Rubio el 1854. El seu aprofitament com a balneari és de 1880, data en què la *Sociedad Sarasate y Cia* de Pamplona, es converteix en la seva propietària. Unes noves instal·lacions es construïran als anys vint, millorant la residència, i, més endavant, al 1927, un hotel amb l'ampliació dels serveis hidroteràpics²⁴. La font d'aigua es trobava, als anys trenta, situada sota una pèrgola amb una cúpula per fer les cures hidropíniques. També explotaran comercialment les Aguas de Burlada, fins el 1950²⁵.

Balneari de Sobrón (Àlava)

Les referències d'aquestes aigües són de l'any 1290, però el manantial de Sobrón tindrà renom a partir del 1858, any en què la *Diputació Provincial d'Àlava* construeix un primer edifici. Més endavant, l'any 1892, passarà a ser propietat particular de Cristóbal Salazar. En aquesta època, els qui prenien les aigües comptaven amb una barca que els traslladava a l'altre costat del riu, per aprofitar també l'aigua del manantial de Soportilla, construint més endavant un pont.

Una de les referències d'altres nous propietaris serà de l'any 1907, la dels senyors Iriarte i Claudio G. Solana, que residien a Madrid. L'any 1919 aquest balneari ja disposava d'unes bones instal·lacions, al front de les quals es trobava el metge director de banys Hipólito Rodríguez Pinilla²⁶. Més endavant l'any 1927, serà adquirit l'*Hotel Blanco* per la *Sociedad Sobrón y Soportilla* i a més, es posarà en marxa l'embotellament de les aigües.

Ed Imp Hijos de J A García, 1907, p 198.

²⁴ SÁNCHEZ FERRÉ, J, *Guía de Establecimientos Balnearios...*, Op. Cit., p 284.

²⁵ *GUÍA OFICIAL DE BALNEARIOS Y AGUAS MINERO-MEDICINALES DE ESPAÑA 1950-1952*, Madrid, Ed Asociación Nacional de la Propiedad Balnearia, Grupo Balnearios del Sindicato Vertical de Hostelería y Similares, Madrid, 1950, p 147.

La construcció d'un embassament a la postguerra portarà la desaparició d'una part del balneari, i la part que quedarà de peu, passarà a ser residència del *Frente de Juventudes*²⁷.

Balneari de Cestona o Zestoa (Guipúscoa)

El 1760 es comencen a utilitzar les aigües de Guesalaga – agua salada – i, el 1776 es donen referències d'una primera caseta de banys, però la data d'inaguració és de 1804²⁸. L'aspecte definitiu de l'establiment serà de 1840, però es continuaran construint noves dependències com la *Casa de la Entrada*.

La propietat al segle XIX, era del marquès de San Millán i Villa Alegre, tot i que arrendà el balneari als germans Echaide de Cestona el 1852. Dins de l'entorn de l'establiment poc després, el 1893, s'inicia la construcció d'un edifici a l'estil del Gran Hotel de París, amb un ambient renaixentista i dins de la línia de la "*belle époque*"²⁹. L'any 1901, els banys canviaran de mans i el complex balneari passarà al nou propietari, que serà la *S.A. Aguas y Balneario de Cestona*. D'aquesta manera continuarà la seva ampliació, edificant el 1919, l'*Hotel Alameda* i fent noves reformes i ampliacions.

Balneari de Panticosa (Osca)

S'han trobat diferents monedes en els seus manantials d'època de Cèsar August i de Tiberi. En el període contemporani, els "quiñoneros", que era com es denominava als naturals del lloc, seran els que les utilitzaran, ja des de l'any 1694, moment en què es dóna l'ús de les aigües d'una manera regular. Passen de manera gradual a una certa deixadesa, i el 1817 serà proposada l'expropiació, durant el regnat de Ferran VII, per part del general Andriani, a favor de Nicolàs

²⁶ *GUÍA OFICIAL DE LAS AGUAS MINERO-MEDICINALES Y ESTABLECIMIENTOS BALNEARIOS...*, Op. Cit., p 225.

²⁷ SÁNCHEZ FERRÉ, J, *Guía de Establecimientos Balnearios...*, Op. Cit., p 324.

²⁸ MARTÍN, A, *Balnearios de España, Tomo I*, Mostoles, Madrid, Ed Cultural Ediciones S.L, 2001, p 110.

²⁹ *GUÍA DE BALNEARIOS*, Madrid, Ed Subdirección General, de Promoción Exterior del Turismo, Turespaña,

Guallart. Es farà finalment el 1826. Aquest últim cedirà, el 1854, part de la propietat i constituirà la societat *Guallart y Compañia*. El 1900, l'empresa *Aguas de Panticosa*, amb la seu social a Saragossa, començarà a formar part de la propietat del balneari³⁰.

Balneari Vilas del Turbón (Osca)

La dèu d'aigua ja era utilitzada al segle XIX, però serà el farmacèutic Manuel Cano, d'Osca, que el 1908, inicia els tràmits per la declaració d'utilitat pública i, al mateix temps, es construeix un camí fins la font. La construcció de l'establiment es va dur a terme per part de Juan i José Franch.

Des de la seva fundació el 1932 el balneari ha estat propietat de la mateixa família. Seran els besavis catalans de Balaguer, els qui en tenir coneixement del manantial es desplaçaran aventurant-se dins d'aquests paratges del Pirineu on no hi havia camins i construiran el primer allotjament. Al mateix temps es crearà una societat per explotar l'aigua a través d'una indústria, que començarà a embotellar-la de manera manual amb un promig de quaranta caixes al dia. La planta envasadora es construeix el 1950³¹.

6.2. Regió hidrològica segona o Nord Cantabria

En aquesta regió, de la mateixa manera que l'anterior el pes de l'activitat extractiva, comercial així com industrialitzadora, també afavorirà el desenvolupament de cases de banys.

Balneari de Urberuaga de Ubilla, Markina – Xemein (Biscaia)

Situat a dos quilòmetres de Markina, les primeres referències documentals dels

---

1994.

³⁰ XIV CONGRESO INTERNACIONAL DE MEDICINA. AGUAS MINERO-MEDICINALES DE ESPAÑA, ABRIL DE 1903, Madrid, Imprenta Ricardo Rojas, 1903, p 213.

manantials són del segle XVI. Una primitiva caseta de banys va ser construïda el 1825, al marge dret del riu Ubilla³², pel seu propietari Manuel Abarategui. El 1869 va ser comprat per la família Aguirre Sarasúa, que construirà un nou edifici i inaugurarà de manera oficial el balneari el 1877 amb la supervisió de les instal·lacions dels metges Manuel Saenz Diaz i Justo Jiménez de Pedro.

A causa de l'increment de l'afluència es construiran noves instal·lacions d'hostalatge annexades a l'establiment el 1879 anomenat *Los Arcos*. Més endavant un casino i noves dependències d'allotjament a l'altre costat del riu, amb el nom de *Casa Francesa*. Els propietaris a l'any 1919 eren la vídua i el fill de Rafael Alonso.

Balneari de Prelo, Boal (Astúries)

La primera construcció és de finals del segle XIX, per iniciativa del seu propietari José Gómez Méndez. Més endavant l'establiment es vendrà a una família de Gijón, que a la vegada el cedirà en arrendament a un matrimoni del poble. Les instal·lacions, segons consta a la guia de l'any 1919 eren deplorables, només disposava de banys, encara que a l'any 1927 hi ha unes reformes i millores de les instal·lacions, però tancaran definitivament als anys trenta del segle XX³³.

Balneari de Borines, Piloña (Astúries)

Encara que hi ha referències del seu funcionament des del 1873, l'edificació de l'establiment balneari es deu a un constructor anomenat Lázaro Ballesteros, que era natural de Salamanca, i serà el seu propietari el 1907, però tenia la seva residència a Madrid³⁴. Era un conjunt d'edificis, administrats per Estanislao Díaz, que disposaven dels serveis hidroteràpics i d'hostatgeria, així com un espai

³¹ *GUÍA OFICIAL DE BALNEARIOS Y AGUAS MINERO-MEDICINALES DE ESPAÑA 1950-1952...*, Op. Cit., p 66.

³² Els orígens de la paraula Urberuaga, una vegada descomposta suposa els següents termes, "ur" equival a aigua, "beru" calenta i "aga" significa el lloc on es localitza, que de manera conjunta significa "Lloc on hi ha aigua calenta".

³³ SÁNCHEZ FERRÉ, J, *Guía de Establecimientos Balnearios...*, Op. Cit., p 94.

³⁴ *GUÍA OFICIAL DE LAS AGUAS MINERO-MEDICINALES Y ESTABLECIMIENTOS BALNEARIOS DE ESPAÑA*, Madrid, Ed

enjardinat. El 1919 continua en mans del mateix propietari, i anirà passant als seus hereus, els quals el dirigiran fins als anys trenta³⁵. Acabada la guerra civil tornarà a funcionar, encara que reacondicionat com a hotel. Malgrat tot, l'establiment al final tancarà a la dècada dels cinquanta del segle XX.

El Balneari de Les Caldas de Besaya - Corrales de Buelma (Santander)

En cara que es disposa de testimonis materials de l'època celta i romana, les dades històriques més properes de què disposem documentació són del segle XIII, moment en què els monjos *Hospitalarios Lazaristas de San Juan de Jerusalén*, tractaven els leprosos i donaven allotjament als peregrins. Els monjos van construir les primeres casetes per banys, però les dependències no estaran en condicions fins el 1753. L'any 1803 s'encarrega la construcció d'un gran hotel, però la invasió francesa aplaçarà la seva construcció.

El 1810 es fa un primer projecte, segons l'arquitecte José Alday Fernández, s'inicia l'edificació l'any 1820 i, aniran edificant les hostatgeries i les fondes fins l'any 1826. La construcció i posterior inauguració del gran hotel balneari arriba el 1865. La propietat el 1892 estava en mans d'Agustín Cortinas i Cia, però el 1907, una part de la propietat passa als comtes de Mantsilla, de manera conjunta amb la família Cortinas, els quals arrenden l'establiment a *Hijos de Teran*. Després de la mort dels titulars, el 1919 el patrimoni balneari queda per les seves mullers i vídues la comtessa de Mansilla i la senyora Flora Cortinas, respectivament³⁶.

L'any 1937 serà destruït un dels hotels edificats i durant la postguerra començaran a fer-se diferents reparacions. Malgrat tot, continuarà en funcionament.

Balneari de Puente Viesgo (Santander)

Les referències d'una petita casa de banys són de 1766, però és destruïda en una

---

Imp Hijos de J. A. García, 1907, p 55.

³⁵ *GUÍA OFICIAL DE LAS AGUAS MINERO-MEDICINALES Y ESTABLECIMIENTOS...*, Op. Cit., p 45.

riadai només queda una part de la galeria de banys, que es tornarà construir el 1862, juntament amb un gran hotel. El 1867 es farà la venda judicial de l'establiment de banys i les seves dependències. Després de nombrosos intents d'apropiació, passarà a mans privades³⁷. D'aquesta manera, l'any 1879, s'aniran acabant gradualment les obres i les seves instal·lacions. Les reformes de la galeria de banys seran dutes a terme per la família Corcho, propietària de l'establiment en aquells moments. Canviarà de propietaris el 1892, quan passarà a ser titularitat del senyor Pila i, a la seva mort, als seus hereus.

A principis de segle, concretament a les primeres dècades, els propietaris són Fuentes-Pila, fins que torna a canviar d'amos. El balneari passa el 1919 a Santiago Fuentes Ochoa, que residia a Santander, al carrer de Méndez Núñez, número 17. Finalment el balneari es vendrà a una societat privada³⁸.

Balneari de les Caldas de Oviedo (Astúries)

Les seves aigües són anomenades per Gómez de Bedoya el 1765, i serà la *Junta del Principado de Asturias*, la que emprendre la construcció d'uns banys amb hostatgeria cap el 1772. Més endavant, el 1860 serà comprat per González Alegre, fet que suposarà importants reformes i la millora de les dependències. A partir de 1874, es porta a terme la construcció d'un nou hotel per part de l'arquitecte Aguirre, i per Laguardia. Entre 1907 i 1919, els propietaris són els *Herederos de González Alegre*, que residien a Oviedo, al carrer de la Magdalena.

Les instal·lacions³⁹ com el casino, el cafè, la sala de jocs i esbarjo, entre altres eren llocs de trobada i reunions, en moment de prosperitat que dura tota la dècada dels anys vint, època en què els antics propietaris, constituïran la *Sociedad Caldas de Oviedo*. En aquest establiment balneari, tots els empadronats

---

³⁶ *GUÍA OFICIAL DE LAS AGUAS MINERO-MEDICINALES Y ESTABLECIMIENTOS...*, Op. Cit., p 63.

³⁷ SAN PEDRO MARTÍNEZ, M^a.A, *El Balneario de Puente Viesgo (1796-1936)*, Cantabria, Ed Servicio de Publicaciones Universidad de Cantabria, 1993.

³⁸ SÁNCHEZ FERRÉ, J, *Guía de Establecimientos Balnearios...*, Op. Cit., p 106.

³⁹ *XIV CONGRESO INTERNACIONAL DE MEDICINA. AGUAS MINERO-MEDICINALES DE ESPAÑA. ABRIL DE 1903*,

al poble tenien dret a l'ús de les aigües. Cal destacar, l'estada del metge Manuel Manzaneque i Montes com a director en propietat de l'establiment durant els anys vint del passat segle XX⁴⁰.

6.3. Regió hidrològica tercera o Nord-oest o Galaica

Aquesta regió disposava de importants recursos hídrics mineromedicinals i la seva proximitat a les regions anteriors, va fer que es desenvolupes un veritable interès per la hidrologia. En aquesta zona l'aigua de mar tindrà un pes important, atraient un flux de banyistes i personalitats del món de la política, l'art i la cultura, cap els seus establiments.

Balneari de Guitiriz o San Xoan de Guitiriz (Lugo)

Les aigües van començar a ser utilitzades pels veïns del lloc durant el segle XIX, amb la font més important anomenada Fonte de San Xoan Bautista. El 1907, la propietat corresponia a Gasalia i Compañia de Lugo. La construcció amb unes primeres instal·lacions per les aigües i l'hostatgeria seran de 1908, juntament a les quals hi havia condicionat un parc al seu voltant. La propietat, el 1912, era a mans de Victor Lamas Bancaño, el qual construirà l'hotel balneari que es mantindrà fins l'última època. Més endavant, i ja en la dècada dels anys cinquanta, es farà una ampliació de l'allotjament i el menjador⁴¹.

Balneari Banyos Nous i Vells de Carballo (Corunya)

La utilització de les aigües és antiga, es pensa que els seus orígens eren romans, civilització que ja les utilitzava⁴², encara que passaran a l'oblit i el 1716 es

---

Madrid, Ed Imprenta Ricardo Rojas, 1903, p 84.

⁴⁰ MANZANEQUE Y MONTES, M, *Caldas de Oviedo, Bosquejo terapéutico de sus aguas termales azoadas*, Madrid, Ed Julio Cosano, 1923.

⁴¹ *GUÍA OFICIAL DE BALNEARIOS Y AGUAS MINERO-MEDICINALES DE ESPAÑA 1950-1952...*, Op. Cit., p 208.

redescobreixen. Però és a partir de 1817, que estaran sota una direcció facultativa, construint-se els primers banys i allotjament del balneari, anomenat *Baños Viejos*. Seran objecte de millores per part de la seva propietària, la comtessa de Torre–Pernela i José Sánchez. Després passarà a la societat formada per *Sánchez, Cambón y Hermanos*, per arribar a la dècada dels cinquanta a mans de Manuel Cambón.

Balneari de les Caldas o Termas de Cuntis o Balnearis La Virgen i El Castro, Cuntis (Pontevedra)

Les Caldas de Cuntis les mencionava el 1697 Limon Montero. Més endavant Pascual Madoz el 1847, les anomena cases de bany *Era Vieja, Era Nueva, La Virgen, Horno* i *Castro*⁴³. Per iniciativa del comte Gimande, van ser reconstruïdes a partir de 1810, i més endavant ampliades. Manuel Castro era el promotor de la casa de banys *El Castro*. Ell descobrirà un segon manantial el 1859. La construcció d'un edifici més modern correspondria a la família Breceta. Des de 1915 funcionaven de manera conjunta el gran balneari i l'hotel *La Virgen*, hotel balneari Barreiro i *El Castro*. El 1920 la propietat serà adquirida per Marcial Campos.

Balneari de La Toja. Illa d'a Toxa (Pontevedra)

A principis del segle XX, abans de construir el pont que uniria l'illa d'A Toxa amb terra ferma, la gent travessava la distància amb barca, o quan la marea estava baixa els banyistes la travessaven caminant o bé, a esquena d'algun mariner. No es fixava en aquest lloc fins el 1833, després de comprovar les virtuts de les aigües. En aquest “pasteral” ningú prestava atenció a les basses fangoses que tenia la petita porció de terra, buida de vegetació i deshabitada. Segons la tradició, serà mitjançant la curació d'un burro tinyós, que abandonat a l'illot curarà i a causa

---

⁴² XUNTA DE GALICIA. CONSELLERIA DE CULTURA. *Comunicación Social e Turismo, Termalismo en Galicia*, Santiago de Compostela, Ed Asociación Gallega de la Propietat Balnearia, 1998, p 104.

⁴³ Abans Santa Maria.

d'aquest fet, es descobriran les propietats curatives dels fangs i les aigües⁴⁴.

El 1842 autoritzen la construcció de l'establiment balneari, el qual obrirà les seves portes el 1899, amb altres hotels, per iniciativa dels seus propietaris Castro, Domínguez i Mestre. El 1903 es constitueix la S.A. La Toja, i al marge de l'evolució del complex balneari una de les iniciatives, serà el desenvolupament de la fàbrica de sals i sabons, construïda al 1905, per a una producció diària de quatre cents quilos de sal, i dues mil pastilles de sabó. L'èxit inicial, farà que la fabrica s'ampliï, per donar un rendiment deu vegades més, que la producció inicial⁴⁵.

El mercat dels productes de La Toja, inicialment es desenvolupa per la península i també per França, Anglaterra (Regne Unit), els Estats Units, Mèxic, Cuba, Puerto Rico, Brasil i la República Argentina, entre altres. El procediment de producció seguit era el mateix que es feia a Vichy, amb l'extracció per evaporació de les sals al buit. El producte es venia en diferents pots, grans i mitjans, així com les pastilles de sabó a un preu de tres i dues pessetes de manera respectiva⁴⁶.

El bon funcionament de l'empresa, portarà a noves iniciatives, com el projecte de construcció del Gran Hotel, un edifici estructurat amb pavellons de pedra, ferro i maons, amb amplies i elegants habitacions, les quals seguien les prescripcions de la higiene de l'època. Totes estaven equipades amb enllumenat elèctric, timbres pel servei, telèfon i aigua freda i calenta. El menjador es localitzava el pavelló central de l'hotel, amb una ampla terrassa i al soterrani es trobaven la cuina i la resta de dependències.

La inauguració en un primer moment es fa el 1907, encara que més endavant, cap el 1910 a La Toja. El complex quedarà urbanitzat en la seva totalitat,

---

⁴⁴ SÁNCHEZ FERRÉ, J, *Guía de Establecimientos Balnearios...*, Op. Cit., p 249.

⁴⁵ *LA TOJA: estudios médicos, guía del banyista*, Barcelona, Ed Cromo tipo, litografía Francisco Madriguera, 1911?, p 65.

⁴⁶ *IBÍDEM.*, p 57.

convertint-se en un dels centres més visitats dels anys vint⁴⁷.

La pensió completa amb esmorzar, dinar i sopar per dia i persona costava 10 pessetes. Les habitacions més luxoses disposaven de dos llits, cambra de bany amb bidet costaven 100 pessetes. Els serveis hidroteràpics estaven establerts a partir de drets d'inscripció que costaven 10 pessetes, el bany general en habitació de luxe 5 pessetes, les dutxes 2 pessetes, les polvoritzacions 1,5 pessetes i el massatge 5 pessetes⁴⁸.

A més, disposava d'un casino en el qual es feien festes, i es celebraven concerts de música clàssica, balls, així com dependències i salons especials per jugar al billar, bridge o bé a l'aire lliure un camp de golf, tennis, croquet i fins hi tot, es feien competicions del tir de colomí, a més d'excursions per la ria d'Arosa⁴⁹.

Balneari de Lugo – Termas Romanas (Lugo)

Aquests manantials eren utilitzats a l'època romana. Encara es conserven les primitives termes del segle I d C. Hi ha referències del seu ús als escrits de Plini el vell⁵⁰. Al segle XVIII un particular les recupera i hi construï una mena de bassa de pedra amb capacitat per unes vint persones.

Al segle XIX, les instal·lacions balneàries estan molt malmeses i el cap polític de la província Juan Ferreira, decideix expropiar-les l'any 1846. Així, el control dels banys passa a mans de l'administració provincial de Lugo, que hi du a terme algunes millores i, tres anys més tard, les instal·lacions i les seves dependències esdevenen aptes per l'ús.

---

⁴⁷ IBÍDEM., p 54.

⁴⁸ IBÍDEM., p 67.

⁴⁹ IBÍDEM., p 58.

⁵⁰ XUNTA DE GALICIA. CONSELLERIA DE CULTURA. COMUNICACIÓN SOCIAL E TURISMO. *Termalismo en Galicia*, Op. Cit., p 134. Seran declarades d'interès històric artístic i monument nacional en 1921.

Durant l'any 1849, s'edificaran les instal·lacions que comencen a reunir totes les condicions necessàries pel seu funcionament. La construcció més consolidada de l'edifici balneari és de 1868 i el seu propietari serà Dositeo Neira. L'establiment arriba a la seva forma més actual l'any 1905. La propietat es traspasa als anys quaranta del segle XX, al seu fill Ramon Neira.

Balneari de Mondariz (Pontevedra)

Les aigües de la localitat de Mondariz també són conegudes des de l'època romana, però al 1862 s'hi descobreix una nova font, la del *Troncoso*. A partir de 1871, i durant uns quatre anys, la família Peinador va ser propietària de la finca. Hi construeix el balneari i una petita hostatgeria i aconsegueix que les seves aigües adquireixin l'acreditació d'*utilidad publica*. A més, el 1894 es construeixen tres xalets, encara que l'hotel més modern del balneari no s'inaugura fins l'any 1898. L'any 1907, la propietat del senyor Enrique Peinador passa a mans dels seus fills, els hereus, amb la denominació empresarial *Hijos de Peinador*⁵¹. Gestionen i administren el balneari des de les seves respectives residències, a Madrid i Pontevedra. De manera gradual, serà un balneari que es posarà al capdavant en el tractament de malalts⁵². El 1909 arriba a ser el tercer més concorregut, després d'Archena (Múrcia) i Montemayor (Càceres).

6.4. Regió hidrològica quarta o Plana Central del nord

Encara que era un regió més aviat de pas dels banyistes, la seva proximitat a les zones més dinàmiques, contribuirà a donar un cert suport logístic.

---

⁵¹ ROBA, S, ARJONA, R, MARTÍNEZ EDO, X, *Guía de Viaje por Balnearios de Espanya*, Madrid, Ed Grupo Anaya, 2007, p 383.

⁵² CASTILLO CAMPOS, M°.J, *Historia del Balneario de Mondariz hasta 1936*, Madrid, Ed Servicio de Publicaciones, Universidad Complutense de Madrid, 1993.

Balneari de Corconte, Cabañas de Virtus (Burgos)

Les aigües de Cabañas de Virtus són conegudes des de l'antigor pels seus habitants, així com l'existència d'una edificació de 1850 al lloc de surgència, propietat de Francisco Martínez Conde.

L'any 1880, el propietari decideix reformar-la i hi construeix un balneari que s'inaugura el 1883, any en què les aigües adquireixen també l'acreditació d'utilitat pública. A principis del segle XX, concretament el 1907, la propietat és a mans del senyor Demetrio Herrera, el qual residia a Torrelavega. Però ben aviat canvia de mans passant a la família de Juan Correa, que l'adquireix motivat pels bons resultats de les aigües en la malaltia de la seva dona.

L'any 1920 s'inicien les obres per a la construcció d'un gran hotel, que dissenya l'arquitecte Lavin de Noval i que dos anys més tard ja està en funcionament⁵³. La inauguració de les instal·lacions la du a terme el rei Alfons XIII, que era visitant asidu⁵⁴. El balneari esdevé un centre de moda i un dels més elegants de l'època, fins el 1936, any de tancament temporal⁵⁵.

Balneari de Grávalos (Logronyo)

Les aigües de l'anomenada Fonpodrida de Logronyo ja s'utilitzaven al segle XVI pel tractament de malalties diverses, segons assenyalen Limón Montero i Pedro Gómez de Bedoya als seus escrits.

No obstant això, resten a l'anonimat fins que el doctor Àngel Sanz, metge director dels Banys de Fitero, recomana novament el seu ús a partir de 1817. Llavors el municipi de Grávalos, propietari de les aigües hi construeix, l'any 1840, una

⁵³ SÁNCHEZ-FERRÉ, J, *El patrimonio balneario en nuestro país. Arquitectura – Patrimonio - Sociedad*. www.sld.cu, 2001, p 225. També construeix a Galícia el Balneari de Guitiriz, segons la idea de projecte de Juan Alvarez de Mendoza.

⁵⁴ SÁNCHEZ FERRÉ, J, *Guía de Establecimientos Balnearios...*, Op. Cit., p 146.

⁵⁵ MARTÍNEZ RUIZ, E. N, *Balnearios y aguas termales en Campoo*, en Cuadernos de Campoo, número 10, diciembre 1997, www.personales/mundvia.es.

galeria de banys i una hostatgeria⁵⁶. El senyor Bernabé Monforte, de Logronyo, compra el manantial i les instal·lacions arran de la promulgació de la Llei desamortitzadora (1837), i a finals del segle XIX, passen a mans de la família Mayorales.

Al segle XX, la titularitat de la propietat queda per a la vídua del cap de família, que mor el 1907. Però, a la mort de la senyora Adriana Monforte, vídua de Mayorales, el patrimoni retorna als hereus de Mayorales. És el 1919.

Als anys finals del nostre període d'estudi, la propietat passa per diferents mans: l'adquireix el senyor Manuel Gil Ribera, que la traspasarà als seus hereus. Aquets la venen al senyor Félix Beltran i aquest, a un industrial de Bilbao⁵⁷.

Balneari de Ledesma (Salamanca)

En relació a aquestes aigües, hi havia la teoria que s'usaven en temps dels romans, segons les referències de la construcció d'unes termes, per ordre de Marc Aureli, acabades pel seu fill Còmode⁵⁸.

Les aigües ja són anomenades per Limón Montero. Gómez de la Bedoya i Pedro Mª Rubio. La propietat, en principi, era comunal. Canviarà de mans, encara que es desconeix de qui va ser la propietat fins al segle XVIII, quan els orígens moderns de l'ús d'aquestes aigües fa referència al marquès de Santa Marta. El 1883, aquest hi fa obres d'ampliació i descobreix noves restes de les termes romanes. Ambdues circumstàncies estructuren els edificis del balneari que s'hi acaba construint. L'any 1919 el metge director de banys era Clodaldo García de Muñoz i, en aquesta època, la propietat passa als hereus de marquès de Santa Marta. El balneari és clausurat l'any 1927⁵⁹.

---

⁵⁶ JIMÉNEZ PÉREZ, P.R, *Agua y salud. Historia del Balneario de Gravalos 1839 – 1900*, Logroño, Ed Tipo Línea S.A, 1993.

⁵⁷ *GUÍA OFICIAL DE LOS ESTABLECIMIENTOS BALNEARIOS Y AGUAS MEDICINALES DE ESPAÑA 1927*, Madrid, Ed. S.A. Editorial y de Publicidad, Madrid, p 169.

⁵⁸ Declarats "Monumento Histórico Artístico" i formant part del "Tesoro Artístico Nacional". Roba, S, ARJONA, R, MARTÍNEZ EDO, X, *Guía de Viaje por Balnearios...*, Op. Cit., p 210- 211..

⁵⁹ *GUÍA OFICIAL DE LAS AGUAS MINERO-MEDICINALES Y ESTABLECIMIENTOS...*, Op. Cit., p 146.

Balneari d'Arnedillo (La Rioja)

No hi ha constància de referències escrites de l'ús d'aquestes aigües fins l'any 1068, quan el rei Alfons XII en fa donació al bisbat de Calahorra. A partir de 1646, l'administració de l'indret de surgència correspon al *Consejo de Castilla*, que el denomina "Reales Baños". Després, l'Ajuntament d'Arnedillo el gestionarà de 1836 a 1847, serà el moment en que els germans Martínez adquireixen la propietat. Més endavant, la gestió la realitzarà, el senyor Florencio Martínez de Pinillos, de manera particular. Ell millora les instal·lacions, construint un establiment, a manera d'hotel, per donar allotjament als clients⁶⁰.

Balneari Palacio de las Salinas, Medina del Campo (Valladolid)

El coneixement d'aquestes aigües es remunta al segle XIX, sent declarades d'utilitat pública l'any 1893. El balneari fou construït l'any 1912 a iniciativa de Francisco Belloso, veí de Medina, i va ser dissenyat pels mateixos arquitectes que projectaren el Palau de la Magdalena de Santander⁶¹.

Fins el 1936, any en què va deixar de funcionar, va ser un dels balnearis de més renom del segle XX a Espanya. Després, durant el règim franquista, va quedar a mans de l'estat i es va fer servir com a instal·lació militar o hospitalària o com a centre de la "Sección Femenina"⁶² fins que el va comprar l'Ordre Salesiana i el va destinar a seminari⁶³.

6.5. Regió hidrològica cinquena o Plana central del sud

Aquesta regió disposarà d'aigües mineromedicinales analitzades químicament i farmacològicament adequades per tractar algunes malalties de la noblesa i utilitzades a determinades èpoques, ja que alguns balnearis van ser manats

⁶⁰ *GUÍA OFICIAL DE LAS AGUAS MINERO-MEDICINALES Y ESTABLECIMIENTOS...*, Op. Cit., p 33.

⁶¹ SÁNCHEZ FERRÉ, J, *Guía de Establecimientos Balnearios...*, Op. Cit., p 164.

⁶² Institució creada l'any 1934 i que constituïa la branca femenina de la Falange Espanyola.

⁶³ PACHECO, T, *Balnearios con encanto*, Madrid, Ed El País S.A, 2000, p 221.

construir pels mateixos.

Balneari o Baños de Montemayor (Càceres)

En aquest indret es van construir distintes instal·lacions sobre les restes romanes de l'època d'August, fins a l'edificació del balneari que encara es conserva actualment.

Des del segle XVIII les aigües es destinaven a guarir els malalts que hi enviava el Bisbat de Plasència. Però, a partir de 1833 són propietat dels veïns per decisió dels ajuntaments dels barris de Béjar i Montemayor, constituint-se la *Junta Protectora del Establecimiento*. L'any 1842 l'entitat municipal amplia la capacitat de l'establiment, millora les instal·lacions, construeix habitacions amb bany i es fa càrrec de l'explotació fins el 1920, any en què la lloga a la *Sociedad Ferrero y Compañía*.

A partir d'aleshores s'inicia la construcció de l'estructura d'hostalatge, si bé amb dificultats importants per causa de les infiltracions d'aigua als fonaments i els problemes econòmics.

Miguel Ferrero i el polític Alejandro Lerroux, membres de la societat, promocionen i donen renom a l'establiment, que acollirà moltes personalitats de la república. Després de la guerra civil espanyola, Miguel Ferrero resta com a soci únic, comença a reparar l'edifici balneari i el conjunt de les instal·lacions i la seva família en queda durant anys com a administradora⁶⁴.

Balneari de Alange (Badajoz)

A finals del segle XVII, els senyors Mateo Antonio Vaca de Vargas i Cristóbal del Solar recuperen una antiga terma romana de la localitat coneguda com "la terma

---

⁶⁴ CARO PUÉRTOLAS, B. *Pasado y presente de los Balnearios en Extremadura*, en Revista de Estudios Extremeños, Vol LIX, número 1, Enero-Abril, www.dip-badajoz.es.2008, p 326.

de los hombres” i després, el 1822, reconstruïdes les primitives conduccions per poder prendre les aigües, la *Diputació Provincial de Badajoz* dóna autorització per reformar i millorar les instal·lacions del balneari.

L'any 1826, la recuperació d'una malaltia del capità general d'Extremadura, José San Juan, fa que aquest prengui interès per les instal·lacions, que rehabilita i millora. S'hi construeixen els anomenats “baños particulares” la seva administració queda en mans del poble d'Alange⁶⁵.

El 1863, a conseqüència de la promulgació de les distintes lleis de desamortització, el conjunt balneari passa a ser propietat de l'estat. Una propietat que comprèn el balneari, l'hospital annex i les finques de la *Diputació Provincial de Badajoz*.

Més endavant i en mans de l'estat, aquest ofereix una part de la propietat a subhasta pública i el balneari passa a ser d'un metge de Badajoz, el senyor Abdón Berber Blanco. Aquest nou propietari amplia el balneari construint trenta cinc banys individuals, dotats de banyeres de marbre italià tallades a mà. Acabarà adquirint també els terrenys pròxims i els seus hereus conservaran la propietat del balneari i mantindran en bon estat les termes romanes⁶⁶.

Balneari de Trillo o Balneari de Carlos III (Guadalajara)

Conegut també com *Hospital Hidrológico de Carlos III*, el 1777, durant el regnat de Carles III es promouen les primeres instal·lacions d'aquest balneari, anomenades banys de la *princesa*, del *rey* i de la *condesa*. Al mateix temps, s'hi construeix una piscina, un hospital i una hostatgeria.

L'ús i el funcionament del balneari no té continuïtat. Així, l'any 1803 el seu estat és ruïnós, quan el bisbe de Sigüenza, Inocencio Bejarano, emprèn la rehabilitació

⁶⁵ *GUÍA OFICIAL DE LAS AGUAS MINERO-MEDICINALES Y ESTABLECIMIENTOS...*, Op. Cit., p 2.

⁶⁶ PACHECO, T, *Balnearios con encanto*, Madrid, Ed El País S.A, 2000, p 152.

dels seus edificis i aixeca noves construccions. Les obres als antics banys de la *princesa* i de la *reina*, així com a l'hostal, a la *casa de Carlos III* i a la dels *baños de Santa Teresa* finalitzen l'any 1852. Després d'un cert temps de funcionament, tornaran a necessitar diferents actuacions de remodelació que culminen amb el centenari de la seva inauguració el 26 d'agost de 1877.

En aquella època el metge director de banys era Marcial Taboada, un dels principals impulsors de la hidrologia a l'Estat espanyol el qual farà la lectura de la memòria⁶⁷.

La propietat canvia l'any 1907, essent primer del senyor Francisco Moran Muñoyerro, i després, de la seva vídua i fills, els quals la conserven fins el 1927. Durant la guerra civil la propietat queda molt malmesa i, després, s'hi instal·larà la *Leprosoria Nacional de Trillo* a la part menys afectada, funcionant com a hospital.

Balneari el Raposo (Badajoz)

Els primers usos d'aquestes aigües estan documentats des de 1860. L'any 1886, el ministre Diego Hidalgo Duran contribuï a l'arribada del ferrocarril al balneari i això va comportar la construcció dels primers allotjaments per banyistes. Els anys següents s'hi instal·len unes banyeres de marbre, de manera individualitzada i s'abandonen definitivament el bany directe als embassaments naturals de l'aigua⁶⁸.

L'any 1925, s'hi construeix l'edifici hotel·ler i al següent les aigües són declarades d'utilitat pública. La continuïtat de l'explotació del balneari correspon a la família Hidalgo, que tingué diversos membres il·lustres. Un d'ells fou ministre de la República i un altre es convertí en metge de banys, Alonso Hidalgo, qui va vendre una part de la propietat el 1947 a la família Cortés, que, amb el temps, esdevé

---

⁶⁷ PRIMER CENTENARIO DE LOS ESTABLECIMIENTOS BALNEARIOS DE CARLOS III EN TRILLO. *Oficialmente instalado en 1777. Memoria leida en la sesión del aniversario por el doctor Marcial Taboada*, Publicada por la Excelentísima Diputación de Guadalajara, Guadalajara, Ed Establecimiento Tipográfico Provincial, 1878.

⁶⁸ IÑIGO, J.M, ARADILLAS, A, *Visita a los balnearios de España. Más de 150 rutas*, León, Ed Everest, 1999.

propietària de la totalitat de les instal·lacions⁶⁹.

6.6. Regió hidrològica sisena o Oriental

Serà una de les regions on la climatologia tindrà un pes important amb els tractaments de l'escròfula i la tuberculosi en alguns dels seus balnearis.

Balneari de Valdeganga - Valdetórtola (Conca)

El primer propietari dels terrenys d'aquestes aigües, Juan Patiño, ja hi va construir un establiment balneari i les aigües van ser declarades d'utilitat pública per part de l'estat el 1869. Arribat l'any 1907, la propietat està distribuïda entre diferents propietaris: la senyora Luisa Patiño, que residia a Conca; la senyora María Patiño, que residia a Madrid; i el senyor Gustavo de la Fuente, que tenia la residència a Còrdova⁷⁰. Els seus hereus continuaran el 1925 amb la millora de les instal·lacions. Passat l'enfrontament civil armat, el balneari reprèn l'activitat amb el propietari d'aleshores, el senyor Cresencio Garde. Aquest últim propietari rebrà una proposta perquè l'establiment passi a ser *Sanatorio Nacional*, però continuarà com a balneari. Més endavant tancarà les portes⁷¹.

Balneari de Tiermas (Saragossa)

El lloc era conegut des d'època romana i durant l'Edat Mitjana va destacar per constituir un referent d'allotjament pels peregrins que feien una estada tot seguint el "Camino de Santiago". L'any 1819, Alejandro Olivan adquireix les terres a censals per construir-hi el primer establiment modern de banys. A finals de segle XIX, les aigües tornaran a canviar de propietat i passen a Luis Casals Ferrer, el qual fa noves millores als banys i construeix una primera instal·lació hotelera.

⁶⁹ PACHECO, T, *BALNEARIOS CON ENCANTO*, Madrid, Ed El País S.A, 2000, p 36.

⁷⁰ *GUÍA OFICIAL DE LAS AGUAS MINERO-MEDICINALES Y ESTABLECIMIENTOS...*, OP. CIT., p 246.

⁷¹ *GUÍA OFICIAL DE LOS ESTABLECIMIENTOS BALNEARIOS Y AGUAS MEDICINALES DE ESPAÑA 1927*, Madrid, Ed S.A, Editorial y de Publicidad, 1927, p 283.

El 1888, el balneari passa a mans del senyor J. M. Coello Quesada, moment en què es milloren les instal·lacions balneàries⁷². L'any 1903, en què la propietat està en mans del comte Coello de Portugal, continuen millorant els serveis i s'inauguren noves instal·lacions d'allotjament arribant el 1908, a augmentar el número d'habitacions per la construcció de l'hotel anomenat de la Infanta Isabel, la qual hi fa estades i s'hostatja en ocasions, a l'establiment.

El 1919, els propietaris eren Hermenegildo Pérez i Francisco Gurria, els quals vivien a la vila d'Ansó, a Osca. Al final, el balneari serà expropiat per la *Confederación Hidrográfica del Ebro* perquè estava afectat per la construcció de l'embassament de Yesa.

Balnearis d'Alhama de Aragón (Saragossa)

La localitat d'Alhama de Aragón és un nucli important de confluència de diferents establiments balnearis pròxims, com el de Cantarero o Baños de San Roque, el Balneari Guajardo⁷³, el Balneari Martínez o *Baños Viejos de San Roque* i Balneari Terrmas Pallarés⁷⁴.

Els Banyes de Cantarero són uns dels més antics de la localitat. La seva primera iniciativa de restauració va ser promoguda per Alfons I d'Aragó l'any 1122. Més endavant, amb la intenció de l'ampliació dels *Baños Viejos*, que també eren anomenats *Baños de Martínez*, donarà lloc a la construcció de noves instal·lacions a les quals se'ls denominarà *Baños Nuevos de San Roque*. El seu promotor, el 1827, Gaspar Pérez Cantarero, els cedeix als seus fills, Antonio, Filomena, José i María Pérez Ribas. Els fills del senyor Cantarero, al seu torn van passar la propietat als seus fills, l'any 1893, els quals formaran la família Bardaji. El 1907, *los Baños Viejos de San Roque*, seran llogats a Petra Sanz i als seus fills⁷⁵.

---

⁷² *GUÍA OFICIAL DE LAS AGUAS MINERO-MEDICINALES Y ESTABLECIMIENTOS BALNEARIOS DE ESPAÑA 1907*, Madrid, Ed Imprenta de Hijos de J A García, 1907, p 248.

⁷³ Abans anomenat Baños de Tello

⁷⁴ Abans anomenat Gran Hotel Matheu

⁷⁵ *GUÍA OFICIAL DE LAS AGUAS MINERO-MEDICINALES Y ESTABLECIMIENTOS....*, Op,Cit., p 13.

Del Balneari de Guajardo tenim una primera referència de la construcció d'uns banys l'any 1827 per part de Pascual Madoz. D'aquesta construcció, l'edificació més moderna és de l'any 1875 i va ser encarregada per José Telló, del qual prengué el nom en una primera època.

L'any 1881, s'inauguren les dependències que es coneixeran com a *Baños Nuevos*. El senyor Ramón Guajardo les compra l'any 1893 i les reacondiciona quedant com unes instal·lacions destacades a la seva època. El 1859 les farà arreglar de nou, amb obres de reforma i renovació⁷⁶.

Del Balneari Martínez o *Baños Viejos* de San Roque, es tenen referències del segle XII, quan oferien dues piles, una per dones i una per homes, denominades, respectivament, banys de la mora i del moro. L'edificació, modesta i petita, es remodela amb posterioritat i passa, el 1893, en propietat a la família Cejador.

L'origen del Balneari Termas Pallarés va de la mà del senyor Manuel Matheu, un aficionat a l'arqueologia que es trobava a la zona dels brolladors estudiant unes restes romanes i descobrí els manatials a l'indret anomenat *aquae bibilitanae*. El senyor Manuel Matheu, el 1863, condiciona una mena de bassa termal i habilita l'espai anomenat l'*Alberca de Padilla*⁷⁷.

Amb el temps, i durant el segle XIX, s'hi construeix un conjunt d'edificis anomenats los *Baños Nuevos*, i més tard, les edificacions dels Baños de *San Fermín*. Després de diverses reformes, les aigües són declarades d'*utilidad pública* l'any 1867. L'any 1907, el conjunt era propietat dels *Herederos de Matheu*, però l'any 1911 van ser comprades per Ramon Pallarés, a la seva mort, la propietat queda en mans dels seus germans Antonia i Julián.

El 1916, els germans Pallarés formen la *Sociedad Termas Pallarés S A*, i inicien

---

⁷⁶ IBÍDEM., p 17.

⁷⁷ MARTÍN, A, *Balnearios de España Tomo I*, Mostoles, Madrid, Ed Cultural Ediciones S.L, 2001, p 280.

una nova activitat balneària, moment en què també embotellaran l'aigua⁷⁸. L'any 1919, la Societat Pallarés reagruparà els establiments Matheu, San Fermín i Gran Cascada i les seves accions passen al *Patronato de San Ramón i San Antonio*. Al cap d'uns anys a la família Taboada. L'any 1927, la Societat lloga el balneari a Mateo Riera.

Balneari San Juan de la Font Santa (Mallorca) Campos del Puerto (Balears)

El descobriment de les aigües prové de l'antiga civilització romana, però l'edifici que s'hi conserva és de 1845.

El balneari està vinculat a la família Morell Oliver, ja que és la propietat que Isabel Oliver va aportar al seu matrimoni, després d'haver-la heretat del seu avi, que la va adquirir el 1917⁷⁹.

Balneari Fuente Podrida, Requena (València)

Prop del riu Cabriel, afluent del Júcar, s'ubica el manantial de la Fuente Podrida, del qual, s'en té coneixement d'utilització de les seves aigües des del segle XIX. La declaració d'*utilidad pública*, el 1871, està motivada per la construcció d'unes primeres dependències, època en què la propietat era a mans del comte de Cirad i Villafranesa, el qual promociona en aquell moment la seva activitat.

A principis del segle XX, s'hi construeix una hostatgeria, un hotel i una galeria de banys moderns, així com un seguit de xalets independents per l'allotjament de famílies. L'any 1907, la propietat corresponia a la comtessa de Cirat i Villafranesa. Més endavant, l'any 1919, la propietat estarà en mans de Sara Pardo, vídua de Martínez de Pisón i el 1927, serà llogada a Leopoldo Carrión⁸⁰.

---

⁷⁸ GUÍA OFICIAL DE LAS AGUAS MINERO-MEDICINALES Y ESTABLECIMIENTOS..., Op. Cit., p 16.

⁷⁹ PACHECO, T, *Balnearios con encanto*, Madrid, Ed El País S.A, 2000, p 40.

⁸⁰ SÁNCHEZ FERRÉ, J, *Guía de Establecimientos Balnearios...*, Op. Cit., p 309.

Balneari de Cofrentes (València)

La deu d'aigües coneguda com *Amparo*, comença a utilitzar-se de manera regular a partir de la seva declaració d'utilitat pública, el 12 de novembre de 1902. El primer propietari va ser Eduardo González i, a la seva mort, passarà al seu gendre Manuel Aparici Colomer, que era d'Alzira, el qual portarà, al mateix temps, la direcció de l'establiment i realitzarà importants inversions, reformes i ampliacions al primer establiment. El 1922, en un accident d'automòbil al Port d'Almansa, Manuel Aparici morirà junt amb la seva dona. Deixen dos fills i una filla, que van quedar sota diferents tutors que es vendre les propietats i van deixar-los arruïnats⁸¹.

El 1924, l'empresa Casanova Bonora, propietat dels germans José i Manuel Casanova, comprarà l'establiment balneari, que va obrir de manera oficial el 1932. Després d'estar incautat durant la guerra civil, la propietat és recuperada de nou pels germans Casanova Bonora, que reparen i tornen a edificar, el 1940, les casetes de la "isla", en el complex balneari.

Mort José Casanova, la propietat queda en mans del seu germà Manuel, el qual morirà poc temps després, el 18 de juny de 1973. Els hereus no invertiran i finalment el vendran al poble de Cofrentes, el 1981, per la qual cosa la propietat queda en mans de l'Ajuntament⁸².

6.7. Regió hidrològica setena o Sud – est

Molts dels balnearis estaven especialitzats en funció de les seves aigües i en aquesta regió alguns tractaran la faringitis, o el reumatisme entre altres.

⁸¹ ROBA, S, ARJONA, R, MARTÍNEZ EDO, X, *Guía de Viaje por Balnearios...*, Op. Cit., p 192.

⁸² MARTIN MORENO, E, *Balneario de Hervideros Cofrentes, Apuntes históricos*, Cofrentes, Ed Rayton Impresores, 1999, p 22. L'ajuntament de Cofrentes portarà durant un temps la gerència directament, passant el 1987, mitjançant un concurs públic a la Societat Hervideros de Cofrentes S.A.

Balneari de Tus, Yeste (Albacete)

Sobre aquest balneari hi ha les primeres referències a les *Relaciones topográficas de Felipe II*, del segle XVI, on es fa esment especial als Banyes de Tus. La seva construcció és iniciativa de l'arquebisbe de València, Martín de Ayala, que també fa possible la construcció de l'edificació perquè està molt agraït per la millora de la seva malaltia de gota en prendre les aigües.

El balneari fou parcialment destruït l'any 1831 arran d'una crescuda del riu Tus, que va afectar especialment les primitives instal·lacions romanes i va malmetre'n part de l'estructura. Aquest fet deixa l'establiment balneari en desús una temporada llarga i pateix un cert oblit⁸³.

El bisbe d'Ucles, (un altre clergat) farà reparar de nou l'establiment, també a causa dels resultats de millora obtinguts en la seva salut gràcies a les aigües del Balneari de Tus. La propietat entra al segle XX havent-se succeït diverses subhastes i disgregacions, fins que el 1925 passa a mans d'una família de manera estable⁸⁴.

Balneari de Sierra Alhamilla, Pechina (Almería)

El poble fenici ja va tenir coneixement d'aquestes aigües, però les restes d'edificacions que s'hi conserven són les antigues civilitzacions romanes i àrabs. Al segle XVI, el balneari pertany a l'*Obispado de Almería*. Així, a iniciativa del bisbe Claudio Sanz Torres, junt amb Ruíz Castañedo, l'any 1777, farà reconstruir les edificacions més properes a la deu i s'afegeixen noves dependències. Finalment, es constitueix l'*Obra Pía de los Baños de Sierra Alhamilla*.

A finals del segle XIX passa a mans del senyor Mariano H. Fernández Castellano,

⁸³ ROBA, S, ARJONA, R, MARTÍNEZ EDO, X, *Guía de Viaje por Balnearios...*, Op. Cit., p 165.

⁸⁴ SÁNCHEZ FERRÉ, J, *Guía de Establecimientos Balnearios...*, Op. Cit., p 119.

però *Inspección General de Sanidad* el 1913 ordenarà el seu tancament per la manca de condicions higièniques de l'establiment. El 1946 s'hi instal·la una planta d'envasament d'aigües que acaba tancant un any després⁸⁵.

Baños de Villatoya, Baño de la Concepción (Albacete)

Els banys, que disposaven de quatre basses i de cinc piles, anomenades respectivament del *marqués* i de la *marquesa* en honor als marquesos de Villatoya i Jura Real, i les seves aigües foren declarades d'*utilidad pública* el 1843. Els marquesos mantenen la propietat fins a l'acabament del segle XIX, i després, durant més de cinquanta anys, l'establiment balneari roman tancat i abandonat⁸⁶.

Balneari de Fortuna - Leana (Múrcia)

Els seus vestigis i restes es remunten al Paleolític i també a l'època de l'antiga civilització romana, durant els segles I i III d C. Més endavant, les instal·lacions clàssiques són aprofitades pels àrabs⁸⁷.

A l'època moderna, es fa esment de la vil·la de Fortuna l'any 1728, durant el regnat de Felip V. No és fins a la meitat del segle XVIII, quan Santa María de los Baños adquireix renom per les seves aigües.

Aquestes aigües eren propietat del municipi, que llogava els banys i es quedava amb la part d'aigua necessària pel rec dels horts dels vilatans.

L'any 1815, els banys es reconstrueixen i remodelen després de la "guerra del francès". Però l'any 1837 l'excés d'ús d'aquestes aigües, els sondejors i les

---

⁸⁵ SÁNCHEZ MOLINA, P, *Turismo del silencio. Balnearios y centros de hidroterapia*, Madrid, Ed Salvat-Editores, 2005, p102.

⁸⁶ *GUÍA OFICIAL DE LAS AGUAS MINERO-MEDICINALES Y ESTABLECIMIENTOS.*, Op. Cit., p 263.

⁸⁷ SÁNCHEZ-FERRÉ, J, *Historia de los balnearios en España. Arquitectura – Patrimonio - Sociedad.* Panorama actual de la aguas minerales y mineromedicinales en Espanya, www.aguas.igme.es, 2001.

prospeccions que s'hi feien provoquen un descens important del nivell de l'aigua, cosa per la qual el cabdal dels banys desapareix i s'han de tancar⁸⁸.

L'any 1846, l'ajuntament guanya el pleit interposat contra la *Sociedad de las Aguas* i rep una indemnització, amb la qual procedeix a la construcció d'uns banys nous. No obstant, l'any 1860, d'acord amb la desamortització, els terrenys del balneari, que eren propietat de l'Ajuntament de Fortuna, són subhastats i adjudicats al senyor J. Cascales Font, qui accelera les obres del balneari i edifica noves dependències dins del terme de Leana; inaugura les noves instal·lacions el 1863.

Aquestes instal·lacions seran malmeses l'any 1874, per un incendi, i cal fer una reconstrucció parcial que finalitza el 1876. El conjunt continua funcionant durant els vint anys següents i s'hi afegeix la construcció d'un casino. El 1903, els propietaris eren els *Herederos de Juan Cascales Font*, que efectuaran diverses reformes i millores al balneari. Més endavant, l'any 1919 la propietat estarà entre els hereus de Juan Cascales Font, i els germans Talavera Boccio. A partir d'aquest moment es faran diferents reformes i millores de les instal·lacions.

Balneari d'Archena (Múrcia)

Hi ha constància de l'ús de les aigües pels habitants dels antics assentaments ibèrics i es conserven les restes de les antigues termes romanes al lloc de surgència de les aigües, conegut com *Arxilaxis*⁸⁹.

Els *Caballeros de Santiago* i l'*Orden Militar de San Juan de Jerusalén* en foren propietaris durant el segle XV, i les usaren pels seus efectes fisiològics i les seves propietats guaridores⁹⁰.

Al segle XVIII, unes excavacions van permetre trobar-hi una làpida dels *Diunviro* i

⁸⁸ SÁNCHEZ FERRÉ, J, *Guía de Establecimientos Balnearios...*, Op. Cit., p 274.

⁸⁹ ROBA, S, ARJONA, R, MARTÍNEZ EDO, X, *Guía de Viaje por Balnearios...*, Op. Cit., p 395.

⁹⁰ IÑIGO, J.M, ARADILLAS, A, *Visita a los balnearios de España. Más de 150 rutas*, León, Ed Everest, 1999, p 174.

l'any 1785, el rei Carles III encarregà la reforma dels banys a l'arquitecte G de la Rosa, fet que suposa una notable millora de l'establiment⁹¹.

El balneari va ser utilitzat com a Hospital Militar durant la "guerra del francès". Després, durant el regnat de Ferran VII, es va restaurar una gran part de les dependències, però malauradament una inundació posterior el va malmetre de nou i quedarà un cert temps fora de funcionament⁹².

Dins de l'any 1850, en època de la desamortització, el marquès de Corvera adquireix la propietat i, després, la cedeix al vescomte de Rías. A la mort d'aquest, l'any 1903, la propietat passa a la seva vídua, que, el 1907, la traspassa als ducs d'Andria, fins que, el 1919, la titularitat queda en mans de la marquesa de Perinat⁹³. L'any 1923 es constitueix una societat que assumeix la millora progressiva de les instal·lacions.

Balneari d'Alhama Fuente del Baño o Agua Vieja (Múrcia)

Ximénez de Molina en 1726 i Gómez de Bedoya, el 1764, fan referència a les basses i a les galeries de bany d'un lloc conegut com Fuente del Baño, en aquesta surgència de la província de Murcia.

L'any 1847, a iniciativa dels propietaris, Cela de Andrade i Salvador López, es realitzen les primeres reformes pel condicionament de banys i s'amplien les instal·lacions d'allotjament, que s'inauguren l'any següent. El científic Santiago Ramon i Cajal, fou un dels clients més habituals. N'hi ha constància de diverses estades, els anys 1921 i 1923⁹⁴. Malgrat els canvis realitzats, l'establiment deixa de funcionar als anys trenta del segle XX.

⁹¹ ROBA, S, ARJONA, R, MARTÍNEZ EDO, X, *Guía de Viaje por Balnearios...*, Op. Cit., p 174.

⁹² SÁNCHEZ MOLINA, P, *Turismo del silencio...*, Op. Cit., p 102.

⁹³ *GUÍA OFICIAL DE LAS AGUAS MINERO-MEDICINALES Y ESTABLECIMIENTOS BALNEARIOS DE ESPAÑA 1907*, Madrid, Ed Imprenta de Hijos de J.A. García, 1907, p 42.

⁹⁴ *GUÍA OFICIAL DE LOS ESTABLECIMIENTOS BALNEARIOS Y AGUAS MEDICINALES DE ESPAÑA 1927*, Madrid, Ed S.A, Editorial y de Publicidad, 1927, p 72.

6.8. Regió hidrològica vuitena o Bètica Meridional

Compren gran part del sud de la península, on també es donava una certa activitat industrial i comercial i això ajuda al desenvolupament d'alguns balnearis.

Balneari de Graena, Baños de Graena Cortés, Graena (Granada)

Es coneix l'existència d'unes normes de bon ús d'aquestes instal·lacions, publicades l'any 1495, a les *Ordenanzas de la Reina Isabel*. Així mateix, durant el segle XV, les seves aigües s'utilitzaven a l'*Hospital Real de Guadix*, perquè els metges en feien prescripció als malalts⁹⁵.

Al segle XVIII el metge Juan de Dios publica un tractat sobre les seves aigües, que són declarades d'utilitat pública, el 18 d'abril de 1869. A la fi del segle XIX, la propietat correspon al marquès de Quintana de las Torres. A partir de l'any 1892, la titularitat estarà en mans del marquès de Peñafior, de Madrid⁹⁶. Els seus hereus continuaran amb l'explotació de les aigües, constituint la *Fundación de los Marqueses de Peñafior*.

Balneari de Lanjarón (Granada)

Aquestes deus, usades antigament pels àrabs, són redescobertes durant el darrer terç del segle XVIII. L'any 1792 els frares de la *Congregación Franciscana*, també coneguts com a caputxins, donen nom a la surgència més coneguda, la *Capuchina*⁹⁷. La resta de manants seran redescoberts alguns anys després. En aquells temps, la propietat és del *Consejo Municipal* i la primera construcció data del 1843. Les aigües obtindran la declaració d'*utilidad pública* el 1868 però el primer establiment balneari es construeix el 1892, quan la propietat ja ha passat a mans privades de la duquessa vídua de Santoña.

⁹⁵ DIEZ DE VELASCO, F, *Aportaciones al estudio de los balnearios romanos de Andalucía: La comarca Guadix-Baza (provincia de Granada)*, Madrid, Publicat en Espacio, Tiempo y Forma, ser II, Historia Antigua, V-Rencontres de la Casa de Velazquez, pp 383 – 400. Madrid, www.ull.es, 1992, p 383.

⁹⁶ *GUÍA OFICIAL DE LAS AGUAS MINERO-MEDICINALES Y ESTABLECIMIENTOS...*, Op. Cit., p 263.

A la mort de duquessa les adquireix un terratinent de Santa Fé, el senyor Silverio Carrillo de Albornoz qui estarà com a propietari el 1919⁹⁸. És en aquest moment quan s'efectuaran noves reformes i millores de les instal·lacions i gradualment es construirà l'Hotel Miramar. Més endavant, a l'any 1927, la propietat passa a Matilde i José Carrillo i aquest últim actuarà com a gerent de la societat.

Balneari de Jabalcuz (Jaén)

El balneari és a pocs quilòmetres de la ciutat de Jaén i una de les primeres titularitats de les aigües termals i mineromedicinales es referencia en una acta capitular del segle XV. És tracta d'una extensa heretat eclesiàstica que l'any 1653, passa a mans del canonge Francisco Jérez. Aquest habilita les primeres dependències de banys, que inauguren un cert procés progressiu d'urbanització⁹⁹.

Així, l'any 1781, el consistori de Jaén decideix construir un camí d'enllaç entre la ciutat i les instal·lacions. Aquesta actuació promou l'ampliació dels antics banys, amb la construcció d'un nou edifici independent per a dones (l'anterior queda per als homes). El clergue santanderí conegut com el Dean, José Martínez de Mazas, assumeix part de la despesa, promou la construcció de cases de banys, d'una ermita i la urbanització de la zona. L'ajuntament en serà llogater¹⁰⁰.

L'any 1843 el senyor Rafael Ocaña hi construeix dues cases noves, pròximes a les anteriors i a l'ermita, i el senyor Francisco Berges reuneix sis de les set parts en què ha quedat dividida la *Casería de Jerez*. El 1846, el municipi passa a ser el propietari dels banys i d'alguns edificis del conjunt i incorpora un metge director de l'establiment. La necessitat de reparació és constant, però el consistori rebutja totes les iniciatives privades de manera sistemàtica, fins que en una de les obres de rehabilitació s'enfonsa part del balneari i caldrà reconstruir-lo de nou. El 1870,

⁹⁷ PACHECO, T, *Balnearios con encanto*, Madrid, Ed El País S.A, 2000, p 120.

⁹⁸ *GUÍA OFICIAL DE LAS AGUAS MINERO-MEDICINALES Y ESTABLECIMIENTOS...*, Op. Cit., p 145.

⁹⁹ SÁNCHEZ-FERRÉ, J, *Historia de los balnearios en España. Arquitectura-Patrimonio-Sociedad, Panorama actual de la aguas minerales y mineromedicinales en Espanya*, www.aguas.igme.es. 2001.

¹⁰⁰ *GUÍA OFICIAL DE LAS AGUAS MINERO-MEDICINALES Y ESTABLECIMIENTOS BALNEARIOS DE ESPAÑA 1907*, Madrid, Ed Imprenta de Hijos de J.A. García, 1907, p 124.

el balneari s'adjudica en subhasta pública a uns nous propietaris. La deixadesa en el manteniment de les instal·lacions és molt significativa. Les crítiques constants per aquest abandonament fan que el seu propietari, Manuel Fernández Villalta, hagi d'iniciar obres d'acondicionament l'any 1884¹⁰¹.

El 1925, de la mà de l'exministre José del Padro Palacio, fundador de la *Sociedad de las Aguas de Jabalcuz*, es presenta un important projecte de reforma, que inclou la construcció d'un hotel i l'ampliació dels banys. La circumstància de la mort del senyor Palacio fa que el projecte quedi oblidat¹⁰².

L'abandonament de les instal·lacions i l'oblit es perpetuen durant dècades malgrat alguns projectes de reforma, que no prosperen davant la propietat, llavors en mans de la marquesa Blanco-Hermoso i d'Ana Josefa Mariscal i Tirado. Encara que els seus manantials seran utilitzats fins els anys cinquanta del segle XX, els seus hereus optaran finalment a la venda de la propietat¹⁰³.

Balneari Marmolejo (Jaén)

Les aigües de Marmolejo les usaven els antics pobladors romans, si bé les referències modernes s'inicien amb els escrits del metge francès Tissot, a partir de 1781, que publica un estudi específic l'any 1818, el *Tratado de las Principales Aguas Medicinales de Andalucía*.

El 3 de juny de 1883, aquestes aigües són declarades d'utilitat pública, data en què la propietat és adquirida pel senyor Eduardo León i Llerena, que inicia un període de reformes i d'ampliació de les instal·lacions¹⁰⁴.

---

¹⁰¹ GUÍA OFICIAL DE LAS AGUAS MINERO-MEDICINALES Y ESTABLECIMIENTOS..., Op. Cit., p 123.

¹⁰² SÁNCHEZ FERRÉ, J, *Guía de Establecimientos Balnearios de Espanya*, Madrid, Ed Ministerio de Obras Públicas y Transportes, 1992, p 50.

¹⁰³ GUÍA OFICIAL DE BALNEARIOS Y AGUAS MINERO-MEDICINALES DE ESPAÑA 1950-1952..., Op. Cit., p 106.

¹⁰⁴ LARRUBIA VARGAS, R., LUQUE GIL, A.Mª, *Las estaciones termales en Andalucía: De la explotación tradicional a la configuración de un nuevo producto turístico integral*, en Cuadernos de turismo, julio-diciembre, número 10, Universidad de Murcia, www.redalyc.org, 2002, p 108.

A principis del segle XX, la propietària era la *Sociedad Anónima de las Aguas Minero-medicinales de Marmolejo*. El seu Consell d'Administració estava constituït per un president, tres vocals i un secretari, càrrecs de què l'any 1907 formaven part, respectivament, els senyors Federico Ochando, Guillermo de Brusset, Ramon Serrano Navarro, Eduardo Serrano Navarro i Celedonio Rodríguez.

A l'any 1919 és manté la propietat d'aquesta Societat i també la presidència a mans del senyor Federico Ochando, resident al carrer Lagasca de Madrid. A la dècada següent, el metge director de banys era el doctor Manuel Manzaneque¹⁰⁵, moment en què s'hi construeix un gran hotel i s'estructura un sistema de transport amb un tramvia tirat per cavalls, des de la plaça de l'església de la població, fins al balneari. Durant la guerra civil, s'usa com a hospital¹⁰⁶.

Balneari Carratraca o Baños de Ardales, Carratraca (Màlaga)

El seu nom prové d'un antic assentament romà i en faran ús, posteriorment, els àrabs en la seva estada a la Península. El 1830, el rei Ferran VII, que hi vol fer una cura d'aigües, fa construir una fonda al costat del balneari per a fer-hi estada amb el seu seguici i el tractament¹⁰⁷.

Així, a través d'una *Real Orden de 9 de marzo de 1847* s'arribarà a l'acord de treure a subhasta les obres i els projectes i pressupostos seran aprovats per la *Real Academia de Arte de San Fernando*. Les visites reials al balneari, duen a la declaració d'utilitat pública de les aigües, mitjançant una Reial Ordre, de 27 de desembre de 1849. I, finalment, s'acorda la construcció de l'*Hostal del Príncipe*, que el monarca no veurà acabat.

---

¹⁰⁵ *GUÍA OFICIAL DE LOS ESTABLECIMIENTOS BALNEARIOS Y AGUAS MEDICINALES DE ESPAÑA 1927*, Madrid, Ed S.A, Editorial y de Publicidad, 1927, p 208.

¹⁰⁶ *GUÍA OFICIAL DE LOS ESTABLECIMIENTOS BALNEARIOS...*, Op. Cit., p 205.

¹⁰⁷ *GUÍA DE BALNEARIOS*, Madrid, Ed Subdirección General de Promoción Exterior del Turismo. Turespaña, 1994, p 20.

La construcció més moderna del balneari és de 1855, que s'amplia fent ús de les propietats del comte de Teba, pare d'Eugenia de Montijo, esposa de Napoleó III, emperador de França¹⁰⁸.

A finals del segle XIX, la propietat correspon al senyor Manuel Matheu Font i als seus hereus. El 1907, passa a mans del senyor Rafael Hinojosa Menjoulet, que n'era propietari i gerent i que residirà a Teba, municipi de la província de Màlaga.

---

¹⁰⁸ SÁNCHEZ FERRÉ, J, *Guía de Establecimientos Balnearios...*, Op. Cit, p 53.

7. Les associacions de propietaris

L'associacionisme d'aquest sector creix en paral·lel al desenvolupament de l'activitat. Així, els dies 15 i 16 de febrer de l'any 1905 es du a terme la primera *Asamblea General de Propietarios*, que conclou amb la proclamació de la necessitat d'associar-se en defensa dels interessos comuns¹⁰⁹.

L'any següent, durant la primavera, els Estatuts aprovats en Junta General es presenten entre el 21 d'abril i el 18 de juny de 1906, al Govern Civil de la província de Madrid. L'article segon d'aquests Estatuts assenyala com a membres de l'Associació els propietaris de balnearis i de manantials d'aigües mineromedicinales de l'Estat espanyol.

La primera Junta directiva de l'*Asociación de Propietarios de Balnearios* estava formada pel comte de Torre-Vélez, com a president; Ruperto J. Chavarri, com a vicepresident i propietari del Balneari de Aguas de Carabaña; J. Moran com a dipositari; i Ramón Sáinz de los Terreros i Villacampa, propietari del Balneari de Solares de Santander, Constantino Careaga i Manuel González Tánago, com a vocals; i finalment Ramiro Molina Ledesma, com a secretari¹¹⁰.

La majoria repetiran en els càrrecs en les següents renovacions de la junta, a la qual s'incorporen altres propietaris com Francisco Moran Muñozerro, del Balneari Trillo.

A l'any 1927 l'*Asociación Nacional de la Propiedad Balnearia* tindrà com a president a Ramón Saíz de los Terreros i en el seu escrit en relació a la aportació d'aquesta associació a la economia espanyola, presenta el balanç de l'any 1926.

¹⁰⁹ BUTLLETI ASSOCIACIÓ CATALANA DE BALNEARIS I AIGÜES MINERO-MEDICINALS, ANY I, JULIOL, NÚM 2, Barcelona, 1932, p 6.

¹¹⁰ GUÍA OFICIAL DE LOS ESTABLECIMIENTOS BALNEARIOS Y AGUAS MEDICINALES DE ESPAÑA 1927, Madrid, Ed S.A, Editorial y de Publicidad, 1927, p 5.

En els seus comentaris, fa un advertiment al fet de que les dades no tenen el valor d'una estadística oficial, malgrat això, la informació ha estat escrupolosament obtinguda de la informació confidencial de l'arxiu de l'associació.

Segons el seu president, l'estimació de la riquesa balneària representava uns 100 milions de pessetes¹¹¹. El capital que ha posat en moviment el sector en relació amb d'altres indústries i en relació a les seves necessitats de desenvolupament una xifra al voltant de 33 milions de pessetes, el qual es distribueix segons a les activitats en el quadre 13.

Quadre 13. Distribució del capital de la indústria balneària al 1926

Conceptes	Import en pessetes
Per transport de ferrocarril, cotxe, entre altres, sobre la concurrència de banyistes, expedició d'aigua embotellada, ports d'envasos y mercaderies diverses	12.000.000
Per hostalatge de banyistes i les seves famílies	10.000.000
Per material d'envàs, botelles, caixers, capsules, etiquetes, fundes entre altres.	5.000.000
Per aparells i maquinaria	1.000.000
Per construccions noves i reparacions	2.000.000
Per personal i administració	3.000.000
	33.000.000
Ha contribuït a les cargues de l'estat per impostos i contribucions de tot gènere durant el mateix període (contribució territorial rustica, urbana, industrial, utilitats de segells de timbre, impostos municipals i provincials de transports entre altres).	6.500.000

Font: *Guía Oficial de los Establecimientos Balnearios y Aguas Medicinales de Espanya*, Madrid, Ed S.A, Editorial y de Publicidad, Rudolf Mosse, 1927.

Aquesta xifra està en referència a un volum estimat de freqüentació de 90 mil banyistes, en un moment que es dona una certa crisi, com ho confirma la tendència a la baixa a les gràfiques realitzades¹¹². No obstant, postula alguna de les possibles solucions centrada a la propaganda com una eina que pot ajudar a conèixer els recursos mineromedicinals del país.

¹¹¹ *GUÍA OFICIAL DE LOS ESTABLECIMIENTOS BALNEARIOS...*, Op. Cit., p 6.

¹¹² Veure Capítol III, apartat 8.1. figura 20.

7.1. Associació de Propietaris de Balnearis a Catalunya

Deu anys després de la constitució de l'Associació espanyola, el 3 de gener de 1916, es crea l'*Asociación de Dueños de Balnearios y Manantiales Minero-Medicinales de Catalunya*, amb l'objectiu de protegir i fomentar els interessos de la indústria balneària catalana. El primer president de la Junta va ser Salvador Roca, propietari del Balneari de l'Espluga de Francolí, acompanyat pels vocals Pablo Garriga, propietari de La Puda de Montserrat, José Cabestany, copropietari del Balneari de Cardó, Pedro Plantada copropietari del Balneari Broquetas, Francisco Bardy, administrador del manantial de Santa Rita de San Gervasio, Antonio Piera, copropietari del Balneari de Vallfogona de Riucorb, i Martí Pagès, propietari del Balneari de Sant Hilari de Sacalm i el seu secretari general Manuel Folch i Torres¹¹³.

A més de les activitats d'administració i gestió dels associats també prenen iniciatives en relació a la difusió i la millora de les comunicacions amb els llocs on es troben els balnearis, d'aquesta manera a la memòria s'explica que:

*“La obra más importante, sin duda alguna, verificada por nuestra Asociación es este u primer período de existencia, se halla representada por las gestiones que la Junta Directiva viene realizando cerca de la Mancomunidad de Catalana con objeto de poner nuestras estaciones de aguas en buenas condiciones de comunicación con los centros de población de alguna importancia”*¹¹⁴.

---

¹¹³ BUTLLETI ASSOCIACIÓ CATALANA DE BALNEARIS I AIGÜES MINERO-MEDICINALS, ANY I, JULIOL, NÚM 2, Barcelona, 1932, p 4.

¹¹⁴ ASOCIACIÓN DE DUEÑOS DE BALNEARIOS Y MANANTIALES MINERO-MEDICINALES DE CATALUÑA, Memoria, de los trabajos realizados durante el año de 1916, presentada por la Junta Directiva a la Junta General ordinaria, en su sesión celebrada el día 22 de enero, Barcelona. 1917, p 15.

La redacció de la memòria va estar a càrrec del vocal Antoni Piera, propietari del Balneari de Vallfogona de Riucorb.

Aquesta associació mantindrà una estreta relació amb la *Sociedad de Atracción de Forasteros de Barcelona*, entitat associativa dedicada al turisme. Així, la memòria de l'*Asociación de Dueños de Balnearios*, publicada el 22 de gener de 1917, deixa constància del seu agraïment i reconeixement pel suport publicitari de l'altra associació "amiga", i també per la cessió d'un espai a les seves oficines, que es devindrà seu comuna i conjunta¹¹⁵.

Les memòries d'aquesta associació donen a conèixer les seves principals actuacions. Així, per exemple, la del 1918 destaca els treballs de recollida d'informació a les diferents estacions termals sobre la millora dels seus accessos per carretera o instal·lacions mitjançant telefonia, ambdues qüestions en fase de desenvolupament a l'època. L'entitat sol·licità l'ajut i el suport de la Mancomunitat de Catalunya en matèria d'infraestructures relacionades amb els balnearis i arriba a entrevistar-se amb el president Enric Prat de la Riba, al qual sol·licita que tingui present al Pla d'obres públiques l'estudi que havien fet i que s'ha esmentat abans¹¹⁶.

La Junta Directiva tenia plantejats diferents projectes, entre els quals destaca l'estudi per la formació d'un sindicat o cooperativa amb l'objectiu de disposar de millors condicions en els articles de consum (aliments, cristalleria, roba de parament, envasos per a l'aigua, entre d'altres.). Així mateix, s'estudia una rebaixa o exempció dels impostos en relació amb el conjunt de les aigües termals i mineromedicinals per part dels ajuntaments.

---

¹¹⁵ ASOCIACIÓN DE DUEÑOS DE BALNEARIOS Y MANANTIALES MINERO-MEDICINALES DE CATALUÑA, *Memoria, de los trabajos realizados durante el año de 1917, presentada por la Junta Directiva a la Junta General ordinaria, en su sesión celebrada el día 29 de enero*, Barcelona. 1918, p 7.

¹¹⁶ BUTLLETI ASSOCIACIÓ CATALANA DE BALNEARIS I AIGÜES MINERO-MEDICINALS, ANY I, JULIOL, NÚM 2, Barcelona, 1932, p 6.

La importància d'aquestes associacions empresarials és decisiva en la projecció social del fenomen i en la configuració del sector dels serveis que es desenvolupa de manera molt significativa al segle XIX, l'anomenada aleshores la "indústria del foraster", més enllà dels objectius higienistes.

Aquestes entitats aniran mostrant una potent estructura organitzativa, que influeix significativament a la indústria balneària i les institucions estatals. Un exemple el trobem l'estat de comptes de l'any 1916, on els ingressos eren de 1.400 pessetes i les despeses de 1.205,65 pessetes, fet que donarà un cert saldo a favor, inicialment. El 1917, els ingressos creixen i són de 1.569,35 pessetes i les despeses de 1.096 pessetes, fet que donarà un certs guanys¹¹⁷.

Les activitats que promouen presenten trets comuns amb d'altres activitats del sector serveis i responen a iniciatives personals. Tenen el suport d'altres entitats privades – per damunt de les públiques – a través d'una xarxa relacional molt extensa en l'àmbit polític, econòmic, social i cultural. A més, es tracta d'una experiència adreçada a un mercat no estructurat ni explotat.

L'any 1932, l'Associació canvia de nom i passa a denominar-se, Associació Catalana de Balnearis i Aigües Minero-medicinals, amb la voluntat d'adquirir un caràcter més catalanista. També reforma els seus Estatuts, el 8 d'abril del mateix any, que es recullen en el butlletí, en relació a temes laborals, d'organització interna dels establiments balnearis i del seu funcionament.

Finalment, de l'estudi del conjunt més significatiu de balnearis, es poden comentar els trets següents:

-. La propietat més comuna d'aquests establiments correspon a l'església, a les organitzacions religioses, a la noblesa i aristocràcia, al comunal dels municipis,

---

¹¹⁷ ASOCIACIÓN DE DUEÑOS DE BALNEARIOS Y MANANTIALES..., Op. Cit., p 8.

a les associacions de veïns, a la burgesia industrial i comercial, a metges, farmacèutics, també associacions privades en general o propietaris individuals.

- El paper de l'església és, bàsicament, el de donar continuïtat a alguns banys conservant la tradició de les cures i es preocupen pel manteniment de les instal·lacions, en funció de la seva popularitat i de la disposició de recursos. No sembla tenir com a prioritat el lucre i els guanys econòmics.

- La resta dels perfils de la propietat sembla tenir com a únic objectiu el simple valor de la propietat i les instal·lacions o l'afany de fer negoci amb l'activitat balneària.

- Les actuacions legals desamortitzadores de Mendizábal (1836) i Madoz (1855) al segle XIX, afavoreixen directament el canvi i el desenvolupament de l'activitat empresarial balneària: l'aristocràcia i l'alta burgesia adquireixen terrenys amb deus d'aigua i es fan prospeccions a la recerca de nous jaciments i recursos d'aigües subterrànies de característiques termals i mineromedicinals i en ambdós casos s'actua motivat per noves possibilitats de negoci.

- El paper de l'Estat espanyol en tot aquest procés és significatiu i hi intervé amb la imposició de la figura funcional del metge director de banys, amb la promulgació del reglament d'aigües mineromedicinals amb una legislació balneària específica, fet que suposarà la coexistència de dos sistemes, públic i privat, dins d'un mateix teixit social amb interessos diferenciats¹¹⁸.

La indústria balneària es configura a partir d'aquest moment, amb propietaris de diferents segments de l'alta societat, de la noblesa, l'aristocràcia o gent benestant. Fins hi tot del sector de la medicina que no tindran l'estatus dels anteriors, encara que malgrat això, disposaran d'un cert prestigi per adquirir empreses balneàries. Aquesta dinàmica permetrà començar a realitzar

---

¹¹⁸ GUÍA OFICIAL DE LOS ESTABLECIMIENTOS BALNEARIOS..., Op. Cit., p 11.

noves accions per mantenir i potenciar els seus interessos.

8. La concurrència als balnearis espanyols i catalans

Per poder establir la dinàmica dels fluxos i moviment de l'afluència de malalts o banyistes que freqüentaven els balnearis a Catalunya i l'Estat espanyol, hem recopilat les dades de freqüentació als diferents balnearis a partir de les anomenades regions o zones hidrològiques establertes. La informació està elaborada dins del període temporal estudiat del 1869 al 1931, a partir de la *Gaceta de Madrid* i la revista *Anales de la Sociedad Española de Hidrología Médica*, fet que suposa un total de seixanta dos anys. A partir d'aquesta freqüentació total, i tenint en consideració els salts produïts per la manca d'informació en alguns anys, i de dades dels balnearis de la novena zona o regió que correspondria a les Canàries fins aquest moment¹. Es tracta d'analitzar el conjunt dels establiments que eren operatius a l'època, i que disposen de dades, però seleccionant els més destacats i rellevants, sobre els quals es disposa de suficient informació i documentació. L'estudi és a nivell local, provincial i per regions hidrològiques, per permetre veure el pes específic en el conjunt de l'activitat balneària i al seu vincle amb el sector dels serveis .

8.1. La freqüentació a les diferents regions hidrològiques

L'estudi de la freqüentació dels establiments balnearis a l'Estat espanyol, per regions hidrològiques es pot diferenciar en dos àmbits, el quantitatiu i el qualitatiu, informació que ha de permetre una aproximació a la situació del moment històric estudiat. Quantitativament, a partir de la informació extreta de la revista *Anales de la Sociedad Española de Hidrologia*

---

¹ GARCÍA LÓPEZ, A, CARRETERO, M, VILLAFRANCA, B, TABOADA, M, MARTÍNEZ REGUERA, L, *Anuario Oficial de las Aguas Minerales de Espanya, TOMO II*, Madrid, Ed Establecimiento Tipografico de M. Muniesa, 1883.

Medica entre 1869 i 1931, s'han configurat els valors absoluts i percentuals en relació a les províncies on es localitzaven els balnearis². La informació qualitativa s'ha extret de les fonts d'informació recopilada a la bibliografia, que correspon a les guies de diferents èpoques, d'articles i de publicacions de diferents balnearis, dels treballs dels metges, fet que ha permès extreure informació dels clients més habituals que els freqüentaven com eren la noblesa, l'aristocràcia i l'anomenada classe benestant, pobre i tropa³.

a. Primera regió

L'aflluència a nivell provincial dins de la primera regió hidrològica observem que aporta una freqüentació del 20,23%, al total general, dins d'aquest percentatge hi tenim incloses nou províncies, on destaquen les catalanes Barcelona, Girona, Tarragona i Lleida, a més de la part esquerra de l'Ebre de les províncies de Navarra, i de Saragossa, juntament i les províncies d'Osca, Alava i Guipúscoa.

Observant el quadre 14, tenim dins d'aquesta zona la contribució específica amb percentatge més significatiu és Barcelona, amb 21,59%, on tenim balnearis de les localitats de Caldes de Montbui, La Garriga, Esparreguera o Caldetes com els més destacats amb número de banyistes.

En segon lloc Guipúscoa, amb un 17,62%, que inclou balnearis com Cestona, Urberuaga de Alzola. El tercer lloc, amb una freqüentació del 16,01%, compren part dels balnearis de la província de Saragossa. En un quart lloc Osca, que aportarà el 11,23%, on molt a prop hi trobem part de Navarra amb el 10,98% i Girona que suposa un 10,66%. Per sota

---

² A la figura 22 de la pàgina 359, podem observar una primera distribució que condueix a una classificació en relació a l'aportació total de banyistes durant el període estudiat a les diferents regions hidrològiques. L'estudi més detallat és mitjançant la jerarquitització dels valors de les diferents regions hidrològiques, començant per la primera zona, fins arribar a la última.

³ Per alguns historiadors considerats com pseudoburguesia en el cas de Catalunya a Espanya continuaven la noblesa i els grans terratinents.

d'aquest nivell hi tenim les províncies d'Alava, Tarragona i Lleida que suposen el 7,56%, 3,37% i el 0,98% respectivament.

Quadre 14. Afluència provincial de banyistes a la primera regió hidrològica del 1869 a 1931

Zona de la regió primera	Províncies	Valors absoluts	(%) en relació a la totalitat
Nord-est Pirenaica	Barcelona	164352	21,59
	Guipúscoa	134081	17,62
	Saragossa (eE)	121854	16,01
	Oscas	85496	11,23
	Navarra (eE)	83543	10,98
	Girona	81147	10,66
	Alava	57514	7,56
	Tarragona	25657	3,37
Proporció sobre el total (20,23%)	Lleida	7486	0,98
Total		761130	100,00

Font: Elaboració pròpia a partir de la revista *Anales de la Sociedad Española de Hidrología Médica*.

La província de Lleida, serà dins del conjunt, reflectirà una menor afluència pot ser, per la seva ubicació i per causa de les limitades infraestructures de comunicació⁴.

A la província de Barcelona hi tenim localitats balneàries a les poblacions de Caldes de Montbui, Caldes d'Estrac – Caldetes, La Garriga, Esparreguera i Sant Andreu de Tona, en les quals hi trobem personalitats de la societat catalana i espanyola amb una certa assiduitat. Moltes d'aquestes persones són gent que les trobem als diferents establiments balnearis diverses vegades, ja que hi creien en les propietats de les aigües termals i mineromedicinal, a més d'anar creant uns certs vincles socials i culturals.

En relació a Caldes de Montbui, entre les primeres cases de banys hi trobem la que aixecarà Salvador Broquetas a la que nomenarà amb el seu cognom, apel·latiu que manté el Balneari Broquetas. Entre els banyistes que acudien als diferents balnearis de la localitat de Caldes

tenim personalitats com la Infanta María Cristina, la reina Isabel II, les quals s'hostejaran al Balneari Rius entre el 1840 i 1844, ja que era un dels que tenia a l'època les instal·lacions més avançades, millor acondicionades i luxoses de la població⁵. En els anys vint el rei Alfons XIII, serà un altre dels visitants destacats als centres termals, en aquest cas al Termas Victoria. El Balneari Solà hostejarà artistes i pintors com Antoni Gispert, Joaquim Mir, Joan Miró o Manolo Hugue⁶.

Caldes d'Estrac coneguda pel Balneari de Caldetes i d'alguns documents i escrits fets pel doctor Joaquín Salarich, l'advocat Tomás Caballé i l'escriptor Joaquim Mª de Nadal, entre altres, donen referències de visitants i, en especial, de famílies instal·lades a la colònia d'estiuejants de Caldetes, com els Elies de Molins, els Nicolau, els Faquineto, els Figuerola o els Bofarull, que estiuejaren diferents temporades a la localitat⁷. Juntament als anteriors, altres personalitats del món de la cultura i de les arts com Mossèn Cinto Verdaguer, el canonge de Vic Jaume Collell, Joaquin Mª de Nadal, Apel·les Mestres, el poeta Joan Maragall Gorina, el pintor i comediògraf Modest Urgell Anglada, els pintors Joan Comeleran Carrera, Carles Vázquez i Joan Vila Puig, l'enginyer, poeta i publicista Melcior de Palau, o el geògraf Francesc Carreras Candi, que s'hostejava a la Fonda Providència, l'arquitecte Tiberio Sabater o el polític Pablo Iglesias⁸.

L'aristocràcia estarà representada per Claudio López Brú, segon marquès de Comillas, terratinent i un dels empresaris més poderosos de l'època, i el marquès francès Forbin-Janson⁹. Hi ha que destacar en especial la

---

4 FONT I GAROLERA, J, *La formació de les xarxes de transport a Catalunya (1761 – 1935)*, Col·lecció *xarxes i territori 2*, Vilassar de Mar, 1ª Edició, Ed Oikos Tau, 1999.

5 MOREU REY, E, *La rodalia de Caldes de Montbui*, Barcelona, Ed Teide, 1962.

6 Artista noucentista d'un estil a mig camí entre el noucentisme i el cubisme, el qual sobresurt amb l'escultura i la pintura, a més d'amic de Pablo Picasso. El seu llegat es conserva a Caldes de Montbui, al museu Thermalia. La seva estada a la localitat, va estar motivada per prescripció mèdica degut a una malaltia.

7 NADAL I FERRER, J.M^a, *Un tros de Barcelona, Caldetes 1800*, Barcelona, Ed Libreria, 1951.

8 MIRO BALMAS, A, *CALDES D'ESTRAC CALDETES*, Arenys de Mar, 1977.

9 RODRIGO ALHARILLA, M, *Los marqueses de Comillas 1817-1925: Antonio y Claudio López*, Madrid, LID Editorial Empresarial, 2001, p 18.

figura de l'escriptor, dramaturg i polític Victor Balaguer i Cirera¹⁰, el qual compagina la seva producció literària amb el càrrec de ministre, i l'estada del president de la Generalitat Republicana Francesc Macià que en 1933, visita les dependències dels banys i altres instal·lacions de la localitat¹¹.

Altres personalitats de renom que deixaren constància del seu pas a la població en diferents ocasions, hi tenim l'advocat i escriptor Francesc Ripoll, col·laborador de Francesc Cambó, el polític republicà Joan Pich i Pont i el general Sandino de l'aviació republicana.

Dels balnearis més destacat de la localitat de La Garriga hi tenim a l'època el Martí, el de Rosselló i el Blancafort, els quals es reconfiguraran per aliances i vendes arriben dona establir el Termas Victoria o l'Establiment que era com es coneixia al Balneari Blancafort a l'època¹².

La llista de personatges que passaran pel balnearis és nombrosa i a tall d'exemple tenim el Balneari Blancafort a La Garriga on destaquen clients banyistes com: mossèn Jaume Balmes; Jacint Verdaguer; l'organista Rafael Palau, monge de Montserrat; el canonge Colell; l'alcalde de Barcelona Domènec J. Sanllehy; els germans Brusi, propietaris del *Diario de Barcelona*; Enric Prat de La Riba, president de la Mancomunitat Catalana; el diputat provincial Felix Fages; el literat Eugeni d'Ors; els arquitectes Josep Puig i Cadafalch i Planas Calvet; el doctor Agusti Forriols i els doctors cofundadors de la Clínica Platón, Joan Puig Sureda, Francesc Gallart, Jacint Raventos, Emili Roviralta, Joan Codina, Antonio Carreras i Antoni Caralps; el polític Francesc Cambó; el poeta Josep Maria de Segarra; el rector de la Universitat de Barcelona Valentí Carull; el cardenal Salvador Casañas i Pagès; el bisbe Josep Torres i Bages; el dibuixant, músic i escriptor Apel·les Mestres i Oños; el compositor Enric

---

¹⁰ Dins de la línia romàntica i l'estil de l'època, col·labora a diferents periòdics i escriu obres com: *Història de Catalunya* i de la Corona de Aragó, *El Conseller*, *Lo trobador de Montserrat*, *Esperances i records*, *Tragèdies y Los Pirineus*. Diputat des del 1869, fou ministre d'ultramar baix Amadeo I i en el govern de Sagasta.

¹¹ BATLLE, A, *Caldes d'Estrac / Caldetes, un vell plet, Caldes d'Estrach, Caldes d'Estrac*, Ed Ajuntament de Caldes d'Estrac, 1985.

¹² MANZANEQUE Y MONTES, M, *Monografía de las Aguas Minero-Medicinales de La Garriga (Provincia de Barcelona)*, Barcelona, Ed Tipografía de Delclos y Marfany. 1883.

Morera i Viura; l'escriptor Adrià Gual; o els ex-ministres Joan Ventosa i Calvell, Planas i Casals i Bertran i Musitu; el director de l'Orfeó Català, Lluís Millet, i l'arquitecte Manuel J. Raspall, o Santiago Rusiñol i Prats, entre d'altres.

El confort de les instal·lacions balnearies del Blancafort propicia reunions i tertúlies a la zona de la galeria del cafè, amb persones del "Cercle del Liceu", de l'Ateneu Barcelonès i estiuejants residents a la colònia, com els metges Manuel Font i Torner i Lluís Llagostera, l'arquitecte Vicent Artigues, o el director de La Vanguardia, Miquel Sants Oliver¹³.

Un altra dels balnearis de renom a l'època estava situat a Esparreguera, era La Puda de Montserrat, o La Puda d'Esparreguera per altres, com tots els balnearis i des del començament de les seves activitats, el centre termal tractarà amb les seves aigües alguns malalts i banyistes de renom¹⁴. En 1833 està registrada l'estada del marques de Bellpuig i en altres anys el baró de Perpinyà, Francesc Joanich, el capità general de la província de Barcelona, Manuel de Llauder i Carmín, destacat dirigent carlista, el marquès de la Vall de Ribes o la visita que realitza a l'establiment el doctor Routereau, membre de la Societat Hidrològica Medica de París¹⁵.

La reina Isabel II era usuària d'aquestes aigües de La Puda, els seus metges les havien recomanat i se'ls feia portar a Madrid, o en funció on s'hostejava. A partir del 1860, quan el balneari havia adquirit un cert nivell en les seves prestacions i estatus, rebrà la visita de la reina, on s'hostejarà i prendrà les seves aigües. Altres personatges il·lustres que visitaran el balneari son Jacint Verdaguer, en 1874, el governador provincial de Barcelona, en 1875, farà una estada l'escriptor i cronista

---

13 BLANCAFORT DE ROSELLÓ, P, *La Garriga el balneari i jo. Cròniques, personatges i anècdotes*, La Garriga, Ed Ariel, 1976.

14 VALLS I BROQUETAS, O, *Topografía médica d'Esparraguera*, Esparraguera, 1936.

15 ESTRADA I PLANELL, G, *La Puda. Un balneari als peus de Mobserrat. Olesa de Montserrat*, Olesa de Montserrat, Ed Ajuntament d'Olesa, Kao Corp, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1989.

Narcís Oller i, el baró de Terrades. El perfil professional dels banyistes, segon els seus registres, eren les d'industrial, comerciant, metges i professionals lliberals.

A Sant Andreu de Tona hi havia diferents aigües mineromedicinales, que donen lloc a diferents balnearis entre els més antics l'Ullastres, el Roqueta, la Puda Segales o el Codina, l'últim a incorporar-se al conjunt termal¹⁶. A través dels establiments balnearis, es detecta una aflluència de personalitats de renom que han tingut una presència a la població, destacant a principis de segle XX, el poeta Joan Maragall, el baró de Viver, o l'assídua presència del marquès de Vilallonga i comte de la Cambra, així com la família Blancafort.

Dins de les comarques gironines hi tenim les localitats de Santa Coloma de Farners, Caldes de Malavella, Sant Hilari de Sacalm i, Campelles com a centres més significatius de l'activitat balneària.

El Balneari Termas Orión, a la localitat de Santa Coloma de Farners era l'únic establiment termal de la població. A l'establiment anaven destacades personalitats entre les que s'hostejaran el baró d'Egara, el banquer Garriga Nogues, la marquesa de San Mori i la de Julià, així com el marquès de Claramunt, el cap militar de Catalunya, Domingo Batet Mestres¹⁷, durant els fets del sis d'octubre, l'advocat i polític republicà Francesc Layret i Foix, col·laborador de Lluís Companys, Vitoriano Carranza, la vescomtessa Forgas o l'industrial del paper Luís Guarro Casas. Es donava una certa assiduitat, renovada any, rere any per determinats clients, entre els quals l'anglès Benjamin White, la vídua de Crusellas o, la marquesa de San Mori, o el pintor Ramon Surinyac, el qual realitza diferents cartells publicitaris pel balneari. En el balneari a més es

---

¹⁶ BAYES I FUSTER, A, *Aguas minero-medicinales, salino-yodo-sulfuradas de S. Andres de Tona*. Tona, Establecimiento tipográfico de Ramón Anglada y Pujals, Vich 1881, Reedició a càrrec de l'Ajuntament de Tona, 1999.

¹⁷ El 1934 aconseguir dialogar amb els revoltats per evitar un vessament de sang. També com a cap de la divisió de Burgos el 17 de juliol de 1936, intentarà evitar l'aixecament, però fou detingut per alguns dels seus oficials i afusellat.

celebraran diferents actes culturals com els Jocs Florals de 1922, així com el Congrés Internacional d'Esperanto¹⁸.

Tres han estat els balnearis com a referents de Caldes de Malavella el desaparegut Soler, el Prat i el Vichy Català. Entre els banyistes i visitants que l'any 1896, passaran pel Balneari Vichy Català es poden assenyalar el literat Josep Feliu Codina, el diputat en corts Josep Mª Alvarez o el subinspector de sanitat de Puerto Rico, doctor Josep Batlle Prats. En els anys vint el marquès Mariano Foronda i Vilanova, l'advocat i polític Josep Bertran Musitu¹⁹, fou ministre de justícia al 1922 i col·laborador de Cambó, l'arquitecte i president de la Mancomunitat de Catalunya Josep Puig Cadafalch, l'actor Joan Borrás, el pintor Oliver Junyent, el músic Pau Casals, l'escultor Josep Llimona Bruguera. O bé, a la dècada dels anys cinquanta el cardenal Tedeschini llegat de la Santa Seu.

A Sant Hilari de Sacalm l'època de més esplendor de principis del segle XX a l'activitat termal la tenim en el Balneari Hotel Martí, durant la qual va ser freqüentat per personalitats influents de la societat catalana, com el president de la Generalitat Republicana, Lluís Companys que cap el 1934, visitarà a Sant Hilari al president de la República Espanyola Manuel Azaña Diaz, aiguista i estiuejant habitual de la població com serà Francesc Macià, Ventura Gassol, Santiago Rusiñol Prats o el seu amic el pintor Ramón Casas, entre d'altres²⁰.

Accedint els Pirineus per la Vall de Ribes, a la localitat de Campelles hi trobem el Balneari Montagut, és un dels establiments en el qual s'hostejaran els escriptors Josep Maria de Segarra, Josep Carner i Puig-Oriol, col·laborador amb Pompeu Fabra, i Narcís Oller Moragas, així com el doctor oftalmòleg Josep Antoni Barraquer i la seva família.

---

18 BORELL I SABATER, M, *El balneari Termas Orion*. Sta Coloma de Farners, Ed Ajuntament de Santa Coloma de Farners, 1999.

19 Un dels fundadors de la Lliga Regionalista.

20 SOLÀ-MORALES, I, *Arquitectura Balneària a Catalunya*, Badalona, Ed Ketres, 1986, p 189.

L'establiment tenia unes bones instal·lacions, cal a dir que serà el primer a Catalunya de disposar d'un camp de golf a principis del segle XX²¹.

Dins de l'època estudia a la província de Tarragona destacaven dos balnearis, el de Vallfogona de Riucorb, el qual recull el mateix nom de la localitat, i el de Cardó a Benifallet. Començant per Vallfogona de Riucorb, es construeix als primers anys del segle XX, i que gradualment anirà agafant empenta en un moment de cert estancament de la indústria balneària. Entre els anys vint i trenta, acostumaran a realitzar la seva estada al balneari l'arquitecte Josep Mª Ribas i Casas amb la seva família, al qual donaria suport tècnic a les obres que es realitzen²². En ocasions s'hostejaven en el balneari, alguns personatges de l'aristocràcia nobiliària com el comte de Lavern, conegut com Pere Grau Maristany, el duc de Solferino o el baró de Segur.

Les famílies com els Mas-Bagà de Barcelona, o Bonet de Tarragona, junt amb d'altres de l'àmbit de la indústria dels olis com els germans Salat, els García Fosas, fabricants d'olis d'Igualada. També, el doctor i geògraf Carreras Candi o l'empresari del calçat Domínguez Miralles, o bé del comerç com Salvador Sindreu, fundador dels magatzems el Barato de Barcelona, situat a la confluència de la Ronda de Sant Antoni, amb els carrers de Tamarit i Vil-larroel.

Les estades per tractaments o descans, faciliten les relacions socials i empresarials de sectors molt diversos, en el qual estaran presents banquers com els Mas-Sardà. Del sector tèxtil egarenc anava Benet Badrines, o Joaquim Borràs, fundador de les fabriques situades a la colònia Borràs i diputat per Manresa durant la Mancomunitat de Catalunya. En ple desenvolupament de la indústria de l'automòbil, sovint realitzava la seva estada el representant de la marca d'automòbils Berliet,

---

21 ARMENGOU MARSANS, J.M^a, *Guía de las aguas curativas de Cataluña. (Balnearios y Fuentes)*, Barcelona, Ed Obelisco, Barcelona, 1991, p 142.

22 SOLÀ-MORALES, I, *Arquitectura...*, Op. Cit., p 213.

Ramón Segarra i dins d'aquest àmbit, Gaietà Alegre, promotor del món de l'automòbil²³.

De fora de Catalunya acudien empresaris a prendre les aigües concretament Francesc Corell Cortes, dirigent de diferents empreses dedicades l'arròs, passen el període estival en el balneari o de l'àmbit de la cultura com mossèn Anton Navarro, guanyador de la Flor Natural de poesia l'any 1922 o el president de la Cros el senyor Ripoll.

Els anys quaranta al Balneari de Vallfogona i en plena postguerra, entre els clients trobem el matrimoni Santacana, o Bonet, fundador aquest últim de l'agència la Camerana, la família Palmes i Robinat, farmacèutics i propietaris de la Casa Delfín de Tàrrega, dedicat a equipar instal·lacions d'hoteleria i restauració o Enric Agudé i Parés, president del Centre de Lectura de Reus. El balneari també s'hostejaran la família Simeón Rabassa i Singla, l'empresari i industrial fabricant de les motos i bicicletes Derbi, així com l'advocat Barcelonès, Delfí Escolà²⁴.

El monestir de Cardó a Benifallet, transformat en balneari atraurà importants personalitats durant el segle anterior, com aiguistes més destacats figuren els cardenals Gomá i Ochotorena, els arquebisbes de Tarragona i Toledo, els prelats de Tortosa, Barcelona i Vic, doctors Bilbao Ugarriza, Laguarda o Rusca, o artistes com l'escultor Josep Llimona, el músic i compositor conegut com el mestre Lluís Millet²⁵, fundador i director de l'Orfeó Català, pintors i escriptors com Apel·les Mestres, Ramón Casas, Anglada Camarasa, Junyent, Labarta o el marquès de Cabanes.

---

²³ PIERA HILL, I, *Setanta anys del Balneari de Vallfogona de Riucorb*, Santes Creus, Ed Fundació Història de l'Art, 1984, p 111.

²⁴ IBÍDEM., p 123.

²⁵ BEGUER PINYOL, M, *El Valle de Cardó. Monografía histórica*, Tortosa, Ed Algueró y Baiges, 1948.

La província de Guipúscoa i a la localitat de Cestona o Zestoa, hi ha un dels establiments balnearis més importants del país, només hi ha que veure les personalitats destacades que van hostatjar-se a l'establiment. Entre les quals hi tenim el germà de Ferran VII, Francisco de Paula que cap el 1830, passarà uns dies amb la seva família. Altres clients i banyistes que freqüentaven el balneari seran Alejandro Lerroux, Zuloaga, Argüelles, Juan March, Rosalia de Castro, la duquesa de l'Infantat, el duc de Medinaceli, Angelillo, Machaquito o Pastora Imperio.

La historia del Balneari de Santa Agueda, a Mondragón, quedarà fixada per un succés produït el 8 d'agost de 1897. En aquest balneari estava hostejat un dels seus banyistes més destacats, el malagueny Antonio Cánovas del Castillo, president del consell de ministres del govern espanyol, el qual va dur endavant la restauració de la monarquia a Espanya.

En el període estudiat en relació a l'activitat balneària es produirà un esdeveniment, en el qual Antonio Cánovas es devindrà protagonista²⁶. Al mati, quan els banyistes ja tornaven de la missa que el capellà realitzava a l'ermita del balneari. El president acompanyat pel comissari senyor Puebla, encarregat de la seva custòdia, el deixa a la galeria interior de passeig del balneari, assegut en un banc. Cánovas del Castillo es disposava a llegir els diaris que havien arribat de la capital, quant la sobtada aparició en una de les portes de la galeria, un resident estranger, al que tots coneixien amb el nom de Rinaldini, es situa a poca distancia d'on estava el president i, recolzat a la porta d'accés, de la butxaca de la jaqueta i sense cap paraula treu una pistola i dispara tres trets contra el president, rematant-lo quan estava a terra.

El president Cánovas en els braços de la seva muller, respirava encara quan fou atès pels metges del balneari, intentant en el mateix lloc taponar

---

²⁶ BLANCO FREJEIRO, A, MANGAS, J, MARTIN, J. L, VALDEON, J, DOMINGUEZ ORTIZ, A, AROSTEGUI, J, TUÑÓN DE LARA, M, PABLO FUSI, J, *Historia de Espanya*, Madrid, Ed Historia 16, 1986.

les ferides, les quals eren mortals. Agonitzant i conduït a la seva habitació en el balneari, el frare dominic Argüelles del convent proper, s'encarrega de donar-li els últims sagraments, morint a les dues del migdia. No serà fins l'hora del dinar a les tres de la tarda, quan arribarà al balneari el jutge instructor de Mondragón per iniciar els treballs d'aixecament de l'acta²⁷.

El comissari senyor Puebla, tancat amb alguns guàrdies civils a la sala del telègraf del balneari, establia la identitat de l'italià, el qual es feia dir Emilio Rinaldini, corresponsal del diari "*Il popolo*". Aviat confessarà ser Michelle Angiolillo Lombardio, nascut en Foschio, a prop de Nàpols i, un activista anarquista fixat per les policies europees i conegut en els "quartelillos" de Barcelona, on havia estat detingut en diferents ocasions.

Informada la reina regent María Cristina, que estiuejava a Sant Sebastià, en el Palau de Miramar amb el seu fill Alfons XIII i les seves filles, disposarà que de manera interina el general Azcárraga, ministre de guerra, es fes càrrec de la presidència. Els fets succeïts al balneari propiciarà la gradual decadència de l'establiment²⁸.

Dins de la província d'Oscà tenim un altre establiment destacat a l'època, els Banys de Panticosa on van ser trobades en el manantials del balneari, diferents monedes de l'època de Cèsar August i de Tiberi. És a partir del segle XVII, que es té constància de l'ús de les aigües d'una manera regular. Més endavant a principis de segle XX hi passaran per l'establiment banyistes de destacada rellevància social entre els que destaca el general Primo de Rivera, polítics, com el president del primer govern de la II República, Niceto Alcalá Zamora i Torres, l'assagista,

---

²⁷ La seva dona Joaquina, va presenciar l'escena, i dirigint-se a l'assassí cridant. Aquest, li digué: "Que no tenia res en contra seva, ni del seu marit, però que tenia que venjar la mort dels seus companys anarquistes". El comissari Puebla que escoltà els trets i varis agents de l'escorta es van llençar sobre l'assassí reduint-lo.

²⁸ SÁNCHEZ FERRÉ, J, *Guía de Establecimientos Balnearios de España*, Madrid, Ed Ministerio de Obras Públicas y Transportes, 1992, p 332.

filòsof i diputat José Ortega i Gasset, Azorin, Santiago Ramón i Cajal, Perico Chicote entre d'altres²⁹.

b. Segona regió

La segona regió hidrològica aporta el 18,12% de malalts banyistes al total general. Aquest percentatge anterior, es distribueix de la següent manera, on hi tenim al cap davant la província de Santander amb un 50,06%, seguida en segon lloc de la de Biscaia amb el 29,03% i Oviedo (Astúries) amb el 20,92 de l'aflluència, com es pot observar a les dades (quadre 15).

En aquesta zona es de destacar el Balneari de La Hermida el qual es troba a la província de Santander³⁰. Estudiades les seves aigües per Pedro María Rubio, fa referència a l'ús curatiu al segle XIX, les quals van cridar l'atenció a un monjo benedictí que desenvolupava les tasques de farmacèutic en el Monestir de Liébana.

Quadre 15. Aflluència provincial de banyistes a la segona regió hidrològica del 1869 a 1931

Zona de la regió segona	Províncies	Valors absoluts	(%) en relació a la totalitat
Cantàbrica	Santander	341286	50,05
Proporció sobre el total (18,12 %)	Biscaia	197887	29,03
	Oviedo	142603	20,92
Total		681776	100,00

Font: Elaboració pròpia a partir de la revista *Anales de la Sociedad Española de Hidrología Médica*.

Coneguts els resultats benefactors de les aigües, els accessos fins la deu d'aigua era dificultosos, però es dona la circumstància de que el govern, va projectar un camí a l'any 1804 per l'extracció de fusta de Liébana per la ribera del riu Deva, i encara que no arriba fins a La Hermida, serà suficient per comunicar amb Liébana i Peñamellera, i d'aquesta manera

²⁹ PACHECO, T, *Balnearios con encanto*, Madrid, Ed El País S.A, 2000, p 133.

³⁰ La paraula Hermida és l'ultima evolució de canvi d'un antic topònim que feia referència a l'existència de manantials d'aigua molt calenta a uns 60° C, i d'aquesta manera abans del mot Hermida, es feia servir "hervida".

podien apropar els malalts que venien d'Astúrias, Castella i Lleó. Més endavant es rehabilitarà perquè poguessin arribar els malalts en carros. És el moment en que es fan accions d'acondicionament³¹.

En el 1841, el metge director de banys Pablo Seco Fontecha, un dels primers metges directors, va proposar la construcció d'una paret a manera de mur que protegís la deu, encara que de poc va servir, per que les pujades de cabdal del riu Deva, la van malmetre. La deu d'aigua mineral es trobava a la intempèrie, i no havia més casa de banys, que en una cova contigua al manantial al costat dret. A la cova, els malalts es banyaven en una pila de fusta.

L'augment de l'afluència de malalts va fer edificar junt a la font una casa de banys amb dues plantes. La planta baixa pels banys i la superior per l'allotjament, de forma gradual s'organitza d'una manera més metòdica i científica l'activitat hidroterapèutica al balneari, fet que determinarà un increment progressiu de l'afluència d'aigüistes, afegint-ne cap el 1852 un altre casa de banys³².

Amb diferents moments es faran millores a la galeria de banys, així com una nova hostatgeria, de grans i notables proporcions, un parc, una ermita, i un edifici per prendre l'aigua beguda i embotellada, fet que dona un cert desenvolupament econòmic, augmentant la producció dels serveis termals, i activant les relacions comercials influint els pobles de les rodalies. Entre els banyistes destaca l'estada de Benito Pérez Galdos en 1876, assenyalant que la impressió que traurà del balneari, era més aviat un exemple d'un centre arqueològic de la hidroteràpia. En 1890 la propietat era en mans de la comtessa de Mendoza Cortina³³.

---

³¹ SÁNCHEZ-FERRÉ, J, *Historia de los balnearios en España. Arquitectura – Patrimonio - Sociedad. Panorama actual de la aguas minerales y mineromedicinales en España*, www.aguas.igme.es, 2001, p 223.

³² SÁNCHEZ FERRÉ. *Guía de Establecimientos...*, Op. Cit., p 102.

³³ CARMEN DE LA ROSA, Mª, I MOSSO, A. Mª, *Historia de las aguas mineromedicinales en España. Observatorio Medioambiental*, núm 7, www.ucn.es, 2004, p 131.

De manera gradual es milloren les instal·lacions i al 1903, ja disposa d'un hostalatge amb millors condicions³⁴. Tant és així, que l'any 1934 s'inicia la construcció d'una moderna i nova galeria de banys a continuació de l'antiga, la seva inauguració era prevista pel juliol de 1936, cosa que mai succeí per l'inici de la guerra civil i degut a l'ocupació de l'establiment per finalitats militars.

En aquesta segona regió hidrològica, en el terme municipal de Los Corrales de Buelma, Santander, destaca el Balneari de Las Caldas de Besaya, el qual, és un dels més antics de la zona³⁵. El 1820, s'inaugura l'establiment que suposarà un gran hotel, que com a tal, obrirà les seves portes a la província. La modesta caseta de banys, que havia al davant de l'hotel és la que cobrirà durant anys les necessitats dels banyistes. Entre els malalts i clients més destacats tenim a l'enginyer Ildefons Cerdà Sunyer, diputat a les Corts en 1850, el qual va realitzar el 1855 el Pla d'Urbanisme de Barcelona, síndic de Barcelona i president de la Diputació entre el 1873 i 1874, es retirarà al balneari on morirà³⁶. També era habitual la presència de la reina Isabel II, així com Miguel Fleta, o el polític i sindicalista, que fou diputat i cap del govern Francisco Largo Caballero durant la II República, els quals anaven de manera sovint a fer la cura d'aigües.

El municipi de Lierganes, hi tenim el Balneari de la Fuentsanta o de Lierganes, (Santander) amb unes primeres construccions de 1864, però es tindrà que esperar a principis del segle XX, perquè el balneari adoptes la seva estructura a manera de claustre de monestir. A l'establiment

---

34 XIV.CONGRESO INTERNACIONAL DE MEDICINA. *Aguas Minero-medicinales de España. Abril de 1903*, Madrid, Imprenta Ricardo Rojas. 1903, p 147.

35 LUÍS GÓMEZ, A, GÍL DE ARRIBA, C, SAN PEDRO, A, HERREROS, J.J, *Aproximación Histórica al Estudio de los Balnearios Montañeses (1.826-1.936)*, Cantabria, Ed Camara de Comercio Industria y Navegación de Cantabria, 1987.

36 MARGARIT, I. *La personalitat d'Ildefons Cerdà. Una plenitud de vida*, en la revista Avui. *Cerdà. Urbs i territori*, Barcelona, Ed SPA S.L, 1994, p 13. El 21 d'agost de 1876, mentre es trobava prenent uns banys de vapor a Caldes de Besaya, ignorant que patia una malaltia cardíaca, va patir un síncope mortal. El dia 23 d'agost el diari *La Imprenta* publicà una nota necrològica amb els següents termes: "El señor Cerdà era liberal y tenía talento, dos circunstancias que en España perjudican y suelen crear muchos enemigos..."

balneari acudirà durant les temporades 1921 al 1927 la família reial espanyola al complet i, com banyista més assidu a tractar-se una malaltia el rei Alfons XIII. Un dels clients habituals era Camilo Alonso Vega³⁷.

A Santander, a la vall del Toranzo i al municipi de Puente Viesgo, amb el balneari del qual pren el seu nom, situat al costat del riu Pas, on les seves aigües van començar a ser utilitzades a finals del segle XVIII³⁸. Entre els clients més significatius que han passat per les seves dependències tenim Benito Pérez Galdos, el diputat per Bilbao Roque Garcia, el magistrat per Madrid Baldomero Gullón, la senyora Maria de Castro Urdiales, el doctor en medicina Emilio Delgado, el metge Telesforo Gómez, el senyor Lluís Valls de Barcelona, l'empresari Carlos March i família, el bisbe d'Astorga, el general Francisco Franco, els marquesos de Casa Cabaslice, el canonge de l'església catedral Pedro Santiago Camporredondo, l'advocat de l'estat Antonio Gimeno, els marquesos de Comillas, el general Ablanedo, José Gayangos, la senyora dels germans Garcia Prieto, el general Juan Franco, el tinent coronal Manuel Figueras, Pedro Ramón i Cajal, el coronel Careaga.

Dins del municipi de Las Caldas en Asturias, hi tenim el Balneari Caldas de Oviedo, el qual és un establiment molt reconegut a l'època pels professionals de la medicina, tant és així, que en una publicació del 1923 anomenada "*Caldas de Oviedo. Bosquejo terapéutico de sus aguas termales azoadas*", i dins del seu apartat "*Hojas del álbum medico de Caldas*", es recull principalment alguns escrits on lloen el balneari per part de destacats metges i altres clientes³⁹.

---

³⁷ PACHECO, T, *Balnearios con encanto*, Madrid, Ed El País S.A, 2000, p 85.

³⁸ SAN PEDRO MARTÍNEZ, M^a.A, *El Balneario de Puente Viesgo (1.796-1.936)*, Cantabria. Ed Servicio de Publicaciones Universidad de Cantabria, 1993.

³⁹ MANZANEQUE Y MONTES, M, *Caldas de Oviedo. Bosquejo terapéutico de sus aguas termales azoadas*, Madrid, Ed Julio Cosano, 1923, p 32.

Aquests escrits estan redactats per personalitats de l'àmbit mèdic com: el rector de la *Universidad Central*, José R. Carracido, el catedràtic de química de la *Facultat de Ciències de la Universidad Central* E. Piñerúa, el catedràtic de *Hidrologia Medica* H. Rodriguez Pinilla, el doctor F. Puertas i Simón Hergueta de la *Real Academia y del Hospital Provincial*. Així com el director de la *Institución Municipal de Puericultura* Dionisio Gómez Herrero, o el professor auxiliar d'hidrologia José G. Viñals, en la *Facultat de Medicina*, el metge i director d'aigües minerals Enrique Doz, els doctors J. Collantes i Joaquin Tena de la *Beneficiencia Municipal de Oviedo*, el metge de banys del *Real Hospital del Buensuceso y de la Real Casa de Campo* Laureano Lotero, el doctor F. Morán, especialista en les malalties de la pell sifilítica, el doctor Enrique Álvarez Sainz de Aja del *Hospital de San Juan de Dios*, el doctor B. Avilés *Consejero de Sanidad*, els doctors José López Ocaña, José López Cabezas, i el metge Jenaro G. Rico.

En general els escrits recollits són de suport i favorables a les propietats de les aigües en les diferents malalties, a la direcció mèdica exercida pel doctor Manuel Manzaneque, de les bones instal·lacions que disposa el balneari i de les seves aigües. Destacant algun escrit com el del metge José R. Carracido, que era el Rector de la Universitat Central en aquella època, i comenta:

*“Si las pesquisas analíticas se efectuan como medio para llegar al fin de la aplicación terapéutica, yo presento, desde luego, el testimonio demostrativo de la excelencia del manantial de Caldas de Oviedo, no por los medios de trabajo de mi laboratorio, sino por su acción casi milagrosa sobre mi organismo”.*⁴⁰

---

⁴⁰ IBIDEM., p 33.

c. Tercera regió

La tercera regió hidrològica suposa el 12,93% de la freqüentació general als balnearis espanyols i, dins d'aquest percentatge hi tenim les províncies de Pontevedra, la qual representa el 60,24% de clients, Orense aporta el 18,11%, Lugo el 13,49% i Corunya amb el 8,16% de banyistes, podent observar el quadre 16, aquestes dades.

Quadre 16. Afluència provincial de banyistes a la tercera regió hidrològica del 1869 a 1931

Zona de la regió tercera	Províncies	Valors absoluts	(%) en relació a la totalitat
Oest Galaica	Pontevedra	293039	60,24
	Orense	88085	18,11
Proporció sobre el total (12,93 %)	Lugo	65616	13,49
	Corunya	39698	8,16
Total		486468	100,00

Font: Elaboració pròpia a partir de la revista *Anales de la Sociedad Española de Hidrología Médica*.

A Pontevedra hi tenim el destacat Balneari de Mondariz al municipi del seu mateix nom, on les aigües són conegudes des d'època romana, per la gent del municipi. La noblesa portuguesa i espanyola era assídua de Mondariz, entre els seus banyistes cal destacar la marquesa de Monfalim, el duc de Loulè, els marquesos de Palacios, el comte de Valença, el duc de Miranda i de Riplada, els marquesos de Casas Novas entre d'altres, o l'Infant Augusto de Braganza, el qual serà assidu de Mondariz a finals del segle XIX⁴¹.

La reina Maria Cristina, regent del regne, distingirà amb una Reial Ordre de l'11 de desembre del 1888, les aigües de Mondariz amb el nomenament de proveïdor oficial de la casa reial. L'activitat cultural del Balneari de Mondariz era prou significativa a l'època, tant és així, que l'establiment balneari publicava una revista dirigida per l'escriptora Rachell Challice, del Club de Londres, i que per primer cop l'editaran en

41 XUNTA DE GALICIA. CONSELLERIA DE CULTURA, *COMUNICACIÓN SOCIAL E TURISMO, Termalismo en Galicia*, Santiago de Compostela, Ed Asociación Gallega de la Propietat Balnearia, 1998.

anglès “*Amonograph of Mondariz, Spain*”, amb l'objectiu de donar a conèixer el Balneari de Mondariz al Regne Unit. Entre els seus clients destacats hi havia la reina Victòria Eugènia⁴². També farà diferents estades l'arquebisbe de Westminster al balneari, així com el secretari de l'Associació Catòlica de Londres el 1909, o la Infanta Isabel de Borbón que al juliol de 1914 passarà uns dies al balneari.

Visitants d'altres llocs del món que s'hostejaran al balneari tindrem el soltà del Marroc Muley Haffid, el qual estarà hostatjat un temps a Mondariz al 1918, acompanyat del seu seguici després d'abdicar del poder.

Durant l'època del general José Antonio Primo de Rivera, el dictador tenia una forta vinculació amb el balneari, la qual es devia algunes de les seves malalties, fet que va aprofitar per fer se'l seu⁴³. En ocasions per celebrar consells de ministres al balneari o trobades amb altres mandataris. A l'any 1929 realitzarà una cimera Hispano Lusa, reunint-se amb el seu homòleg a l'època. Els convidats portuguesos s'estaran una setmana al balneari, com a invitats personals del general. En aquesta època el balneari tindrà representació a l'*Exposición Mundial de Sevilla*, a la qual, es desplaça el rei Alfons XIII, i farà una visita a l'estand de Mondariz..

Altres banyistes i clients, com a personalitats destacades es poden assenyalar els polítics Cánovas del Castillo, Alejandro Lerroux, Emilio Castelar, Nicolás Salmeron Alonso, el marquès de l'Estrella, els doctors Olavide, Pondal, i Marcial Taboada, o el metge i escriptor Gregorio Marañón, José Luis Albareda, Andrés Mellado, Eduardo Aunós Pérez, Trinitario Ruís Capdepón, Manuel Danvila i, García Alix. Així com els escriptors Rubén Darío, Emilia Pardo Bazán, Valle Inclán, Rosalía de Castro, José Echegaray, o Vicente Aleixandre⁴⁴.

---

⁴² Nascuda a Balmoral, era filla de Victòria I d'Anglaterra, la qual es casarà amb Alfons XIII d'Espanya al 1906.

⁴³ CASTILLO CAMPOS, M^a.J., *Historia del Balneario de Mondariz hasta 1936*, Madrid, Ed Servicio de Publicaciones. Universidad Complutense de Madrid, 1993.

També hi feien estades personalitats del món de les arts com els escultors Agustin Querol i Subirats, Lorenzo Collaut Varela o bé pintors com: Francisco Padilla Ortiz, Alvaro Casanova, Joaquin Sorolla, Eduardo Alba, i Maria Blanchard, els musics: Jesús de Monasterio Agüeros, Joaquin Valverde, José Trago Arana, Eduardo Martínez Torner o Gaspar Nuñez de Arce i d'altres personalitats de la cultura com el científic i inventor Isaac Peral, els arqueòlegs Benigno Vega, Luis Pericot i Florentino Cuevillas, el pilot d'aviació Manuel Castro Fernández. Altres visitants de renom van ser els financers MacDonald i Rockefeller.

A Orense, i al municipi de Verin, es localitza el manantial de les aigües del Balneari de Cabreiroa, descobert a principis del segle XX. La seva ubicació dins d'un gran parc d'eucaliptus permet instal·lar un quiosc per la cura hidropinica, del qual es de destacar la seva arquitectura, amb fusta en el pavelló central i la marquesina de ferro. A prop del mateix es construeix un gran hotel per donar allotjament als aiguistes i una planta embotelladora⁴⁵.

L'assistència de clients a l'establiment era garantida per una línia de tramvia que unia el centre de la població de Verin amb el balneari. Un dels clients més destacats i defensor de les propietats terapèutiques de les aigües mineromedicinals era Santiago Ramon i Cajal el qual estava en tractament d'un refredat intestinal crònic i per l'amenaça de còlics hepàtics.

A la província de la Corunya tenim el Balneari de Arteijo (Arteixo), les aigües eren utilitzades des de principis del segle XIX. És un dels balnearis que entrarà a formar part de la història pels fets que van succeir a l'establiment el 1815, quan el general Díaz Polier, empresonat el Castell de San Anton, es traslladat amb l'excusa de prendre banys al Balneari d'Arteixo, on planejarà el seu frustrat aixecament

---

44 SÁNCHEZ FERRÉ, J, *Guía de Establecimientos...*, Op. Cit., p 250.

45 IBÍDEM., p 241.

“pronunciamiento” contra l'absolutisme de Ferran VII, per intentar establir un regim constitucional⁴⁶.

L'Illa de la Toja (Toxa) a la província de Pontevedra conté un dels complexos balnearis més antics, dotat amb nombroses instal·lacions des de la seva creació⁴⁷. Entre els clients i estadants que van passar pel balneari tenim el doctor i històleg Santiago Ramón y Cajal que fou catedràtic a València, Barcelona i premi Nobel en medecina al 1906, el rei Alfons XIII en 1916, la infanta Isabel, coneguda com la Chata, Orson Wells, David Rockefeller, o Juliana de Holanda entre d'altres.

d. Quarta regió

Les dades de la quarta regió hidrològica, les podem observar al quadre 17, el qual recull i suposa el 8,94%, en el que tenim les províncies de Salamanca amb una afluència als balnearis del 25,99%, Navarra suposa el 24,84%, Logronyo el 23,03%, Valladolid el 15,83%, Burgos el 7,74%, Àvila el 1,07%, Zamora el 1,02% i Lleó amb el 0,48%.

La província de Navarra comptava amb balnearis destacats i populars a l'època com els Baños de Fitero. Els antecedents d'aquest balneari i de les seves aigües comença amb los *Baños Viejos* – l'actual Balneari Palafox. El seu funcionament regular com a casa de banys -és de l'any 1598. A l'establiment va néixer, l'any 1600 Juan Palafox i Mendoza, que seria virrei de Nueva España i bisbe del Burgo de Osma⁴⁸.

Aquest establiment era conegut també com Balneari Becquer o *Baños Nuevos* per la seva menor antiguitat (1846). Era freqüentat per Gustavo

---

⁴⁶ El sis primers anys de la restauració, Espanya estarà esquitxada de nombrosos intents de derivar a l'absolutisme mitjançant la connexió de grups civils i la força militar, donant lloc al fenomen dels pronunciaments “pronunciamiento” com els d'Espoz i Mina, Polier, Lacy, els quals foren protagonistes d'aquests moviments.

⁴⁷ LA TOJA: *Estudios médicos, guía del banyista*, Barcelona, Ed Cromo tipo, litografía Francisco Madriguera, 1911?

⁴⁸ Segons la llegenda, la seva mare es va refugiar el balneari per amagar el seu embaràs, on Palafox va viure de nen, fins a estar reconegut pel seu pare natural.

Adolfo Becquer, el qual va lloar les aigües amb alguns dels seus escrits⁴⁹. El balneari conserva l'habitació del poeta, segons sembla ser, va estar hostejat a la numero 314, a l'estiu del 1861, on va acudir al balneari per recuperar la seva malmesa salut. Clientes destacats com Sagasta, que passen pel balneari, així com artistes, eclesiàstics, toreros, a mitjans del segle XIX, el que fora rei consort Francisco de Asís de Borbón, el qual donarà gran popularitat a l'establiment.

Quadre 17. Afluència provincial de banyistes a la quarta regió hidrològica del 1869 a 1931

Zona de la regió quarta	Províncies	Valors absoluts	(%) en relació a la totalitat
Plana Central del Nord	Salamanca	87406	25,99
	Navarra (eE)	83543	24,84
	Logronyo	77456	23,03
	Valladolid	53250	15,83
	Burgos	26015	7,74
	Àvila (NS)	3607	1,07
	Proporció sobre el total (8,94 %)	Zamora	3429
Lleó		1610	0,48
Total	336315,5	336316	100,00

Font: Elaboració pròpia a partir de la revista *Anales de la Sociedad Española de Hidrología Médica*.

A la província de Logronyo, a la ribera del riu Cidacos està la surgència del manantial d'aigües hipertermals del Balneari de Arnedillo. Ja era conegut pels romans, i àrabs, però en la seva administració es van alternar el poble, el municipi i el *Consejo de Castilla*. Entre els clients més destacats que han passat per l'establiment tenim visitants com Felip V, Ferran VII i Sagasta, a més del poeta Fernando Novella, el qual segons es comenta a la localitat, va curar amb les aigües de saturnisme⁵⁰ en 1865, a les quals dedica un poema titulat "Las aguas minerales".

Un altre balneari destacat és el de Corconte – Virtus, el qual està a una zona limítrofa, entre les províncies de Burgos i Santander. Les aigües, encara que estaven declarades d'utilitat pública des de l'any 1883, l'edifici

⁴⁹ En aquests paratges, tal vegada se inspira el poeta per escriure les famoses llegendes de "La cueva de la mora i el miserere".

⁵⁰ Intoxicació per plom o els seus compostos inorgànics.

es construirà el 1922. És una edificació sòbria feta en pedra de cadiratge, dins de l'estil de la renaixença muntanyesa de la zona. Era un dels més elegants dels anys vint, amb instal·lacions poc corrents a l'època, amb estables propis, es podia practicar el tir al plat, o fins hi tot, jugar al golf. El rei Alfons XIII, feia estades al balneari, així com Antonio Maura, el qual fins hi tot, celebrarà un consell de ministres al balneari. La família Correa era la propietària al finalitzar la guerra civil i començarà la seva reconstrucció⁵¹.

e. Cinquena regió

L'aportació d'aquesta regió la tenim al quadre 18, suposa el 12,15% del total, on al cap davant figuren en primer lloc, la província de Càceres amb el 31,80%, seguida de Ciutat Reial amb el 26,47%, en tercer lloc Badajoz amb una aportació del 24,05, Guadalajara amb el 12,15%, Madrid la capital suposarà el 4,74% i Àvila un 0,79%.

En aquesta regió sobresurt el Balneari d'Alange, a la província de Badajoz, en el qual encara queden dues de les primitives termes circulars d'època romana. Després d'un cert abandonament al segle XIX, el capità general de la regió José San Juan, anirà a prendre les aigües per tractar-se d'una malaltia i satisfet pels resultats es preocuparà de la rehabilitació de l'establiment⁵².

La concurrència va ser significativa en aquest balneari, ja que estava a prop dels tres mil banyistes a principis del segle XX, era el tercer balneari més concorregut de l'Estat espanyol durant un cert temps i, un dels seus assidus clients serà el doctor Aguado Martínez, del Instituto Rubio i ajudant del destacat doctor Teodoro Gaztelu.

⁵¹ PACHECO, T, *Balnearios...*, Op. Cit., p 65.

⁵² PUERTO REYNA, J.A, *Alange: noticias históricas acerca de esta villa y de sus baños por Juan A. Puerto Reyna: precedidas de un prólogo de Manuel Serrano Ortega*, Sevilla, Ed Imprenta y librería de Eulogio de las Heras, 1914.

Quadre 18. Afluència provincial de banyistes a la cinquena regió hidrològica del 1869 a 1931

Zona de la regió cinquena	Províncies	Valors absoluts	(%) en relació a la totalitat
Plana Central del Sud	Caceres	145393	31,80
	Ciutat Reial	121027	26,47
	Badajoz	109947	24,05
	Guadalajara	55561	12,15
Proporció sobre el total (12,15 %)	Madrid	21659	4,74
	Àvila (NS)	3607	0,79
Total		457194	100,00

Font: Elaboració pròpia a partir de la revista: *Anales de la Sociedad Española de Hidrología Médica*

El Balneari del Raposo situat a Puebla de Sancho Pérez, Zafra, al sud de la província de Badajoz, comença a funcionar a principis del segle XX i, destaca pels seus tractaments amb fangs, ja que la llegenda local parla d'una trulla que afectada per malalties a les seves articulacions es rebolcava en els llots i les aigües de la petita deu termal anomenada el Raposo⁵³. El fet observat pels ramaders en aquest lloc, serà utilitzat en un primer moment com a zona per tractar els animals malalts degut els seus fangs i la deu per curar al seu bestiar. Més endavant i vist els resultats en els animals, moltes persones amb problemes reumàtics i articulars començaran a banyar-se en la deu. Al poc temps es faran unes primeres instal·lacions, però a l'any 1926 s'inauguren una nova galeria de banys i les àrees d'allotjament⁵⁴.

Els Banys de Carlos III o Balneari de Trillo a Guadalajara, fundat pel propi rei Carles III, ja va ser un establiment destacat i concorregut durant el segle XVIII, del qual Limón Montero ja fa esment d'aquest establiment en el seu estudi⁵⁵. L'acció fisiològica de les aigües era sedant i reconstituent;

⁵³ Nom que fa referència a la guineu.

⁵⁴ ROBA, S, ARJONA, R, MARTÍNEZ EDO, X, *Guía de Viaje por Balnearios de España*, Madrid, Ed Grupo Anaya, 2007, p 311.

⁵⁵ *PRIMER CENTENARIO DE LOS ESTABLECIMIENTOS BALNEARIOS DE CARLOS III EN TRILLO. Oficialmente instalado en 1777, Memoria leída en la sesión de aniversario por el doctor Marcial Taboada*. Guadalajara. Publicada por la Excelentísima Diputación Provincial de Guadalajara. Establecimiento Tipografico Provincial. 1878.

es deia que regularitzen la circulació sanguínia i millorant els processos de nutrició i metabolisme, afavorint la desintoxicació i depuració orgànica. Hi hagué diferents instal·lacions conegudes com el *Rey-Salud*, *Princesa* i *Director*, amb allotjament de les característiques d'un hotel i l'anomenada *Casa de Isabel II* amb habitacions amb cuina o apartament acondicionats i xalets. Era conegut també com a *Hospital Hidrologico de Carlos III*, donant cada any assistència i tractaments als anomenats pobres de solemnitat o bé, *la Hospederia de la Santa Hermandad del Refugio* – en el poble de Trillo- on s'hostejaven els que ajudaven la germandat. Al 1907 estarà de metge director Manuel Manzaneque i Montes, un del metges més actius i dinàmics dins de la especialitat de la hidroteràpia⁵⁶.

Les millores que es faran, posarà al cap davant les instal·lacions del balneari i en 1927, els preus de l'hostalatge podien oscil·lar des de les 14 pessetes en primera classe fins a les 8 pessetes en segona⁵⁷.

Un altre establiment destacat d'aquesta regió era el Balneari de Loeches o també conegut com La Margarita a la província de Madrid. La temporada en aquest establiment⁵⁸ era molt curta de l'1 de juliol a 15 de setembre. En el 1907 el seu director mèdic era José Palancar, era un establiment amb una destacada afluència fins els anys trenta. Serà adquirit per la família Chavarri propietària de les aigües de Carabaña⁵⁹.

f. Sisena regió

La sisena regió, a través dels seus balnearis dins de les diferents províncies aporta el 6,58% del total, on el pes més important de l'afluència correspon a Saragossa amb un 48,30%, seguida de València

⁵⁶ Aquest metge estarà també de director de banys a La Garriga i Cades de Oviedo.

⁵⁷ *GUÍA OFICIAL DE LOS ESTABLECIMIENTOS BALNEARIOS Y AGUAS MEDICINALES DE ESPAÑA 1927*, Madrid, Ed S.A, Editorial y de Publicidad, 1927, p 280.

⁵⁸ Una de les seves característiques era que tots els serveis estaven inclosos, tant els hidroteràpics, com els d'hostatgeria per nou dies en el balneari, la despesa oscil·lava des de 125 a 150 pessetes.

⁵⁹ SÁNCHEZ FERRÉ, J, *Guía de Establecimientos...*, Op. Cit., p 265.

amb el 21,95%, Castelló en tercer lloc el 20,99%, les Balears el 3,84%, Conca el 3,11% i finalment Terol amb el 1,81%, dades recollides al quadre 19.

A la província de Conca es situa al Balneari de Valdeganga, amb un edifici de tres plantes i articulat per diferents patis, formaven un únic conjunt, juntament a l'hostatgeria, les seves aigües van ser declarades d'utilitat pública el 1869⁶⁰.

Quadre 19. Afluència provincial de banyistes a la sisena regió hidrològica del 1869 a 1931

Zona de la regió sisena	Províncies	Valors absoluts	(%) en relació a la totalitat
Oriental	Saragossa(DE)	121854	48,30
	València	55393	21,95
	Castelló	52954	20,99
	Balears	9689	3,84
Proporció sobre el total (6,58 %)	Conca	7839	3,11
	Terol	4575	1,81
Total		252304	100,00

Font: Elaboració pròpia a partir de la revista: *Anales de la Sociedad Española de Hidrología Médica*

Dins de la localitat d'Alhama de Aragón, i a la província de Saragossa, destacaven a l'època diferents banys i balnearis construïts entre finals del segle XIX i principis del XX⁶¹. Entre els quals tenim el Balneari Cantarero o també conegut com els Banys Nous de San Roque, així com el Balneari Martínez o Banys Vells de San Roque o el Gran Hotel Balneari Matheu, que passarà a anomenar-se Balneari Termas Pallares a principis de segle XX o els Banys Tello, els quals prendran més endavant la denominació de Balneari de Guajardo.

A València, i a la ribera del riu Cabriel a trenta quilòmetres de Requena es localitza el Balneari de la Fuente Podrida. És un complex balneari que format per una edificació hotelera amb les instal·lacions hidroteràpiques dins d'una construcció a manera de claustre. El conjunt es complementa

⁶⁰ SÁNCHEZ FERRÉ, J, *Guía de Establecimientos...*, Op. Cit., p 134.

⁶¹ GUAJARDO, R, *Hotel y baños de Alhama de Aragón*, Madrid, Imprenta de la Vda de M. Minuesa de los Ríos, 1909.

amb una quarantena de xalets distribuïts al voltant del balneari. El 1919 el metge director de banys habilitat al balneari era Manuel Bort. A l'any 1927 disposa d'una galeria de bany amb cel·les independents, per bany, dutxes, inhal·lacions i polvoritzacions⁶².

g. Setena regió

Aquesta regió representa el 9,32% del total, amb la província de Múrcia al cap davant amb el 88,07%, més de les tres quartes parts, seguida a notable distància d'Alacant amb un 5,56%, Almeria amb 4,59% i Albacete amb el 1,78 restant (quadre 20).

Quadre 20. Afluència provincial de banyistes a la setena regió hidrològica del 1869 a 1931

Zona de la regió setena	Províncies	Valors absoluts	(%) en relació a la totalitat
Sud-Est	Múrcia	309027	88,07
	Alacant	19518	5,56
Proporció sobre el total (9,32 %)	Almeria	16112	4,59
	Albacete	6250	1,78
Total		350907	100,00

Font: Elaboració pròpia a partir de la revista *Anales de la Sociedad Española de Hidrología Médica*

El Balneari Fortuna es localitza a Múrcia, les aigües ja utilitzades des d'èpoques anteriors al segle XIX per diferents cultures. Destacant pel moment amb més o menys probes, serien les romanes i àrabs, fins arribar a l'època contemporània. L'hotel principal, on s'emmarcà el balneari, es construeix el 1860, i el seu restaurant el 1910. Es farà sobre edificacions anteriors, que tenien el mateix ús, com a banys, però que es trobaven amb un cert abandonament fins l'època contemporània.

Del segle XIX i, de 1863, és l'ermita dedicada a *Nuestra Señora de la Caridad*, les piscines i el casino, es construeixen en 1896. A principis del segle XX es construirà en 1902 l'Hotel Victoria, el qual seguirà l'estil de l'època Victoriana a la seva arquitectura⁶³. Un últim allotjament en

⁶² GUÍA OFICIAL DE LOS ESTABLECIMIENTOS..., .Op. Cit., p 160.

⁶³ ROBA, S, ARJONA, R, MARTÍNEZ EDO, X, *Guía de Viaje por...*, Op. Cit., p 400.

construir-se, més petit, però de línia clàssica, és l'anomenat Hotel Espanya. Un dels seus clients destacats va ser Sagasta⁶⁴.

Situat a la província de Múrcia, es troba el Balneari de Archena⁶⁵. La major part de les obres de reacondicionament, les descriu Pascual Madoz, en el seu *Diccionario Geografico*. La celebritat de les aigües era ja destacable i Ignacio López de Ayala, el qual publica un poema dedicat a les termes, en que la ultima estrofa deia:

*Venid enfermos de remotas partes;
Emprended confiados estos baños,
Que el cielo, aquí, con inauditas artes,
Compadeció de la suerte y daños
De los mortales, o sus males cura,
O dulce alivio al padecer procura*⁶⁶.

Durant el segle XIX augmentarà la concurrència, de manera principal dels militars als banys, fet que determinarà una *Real Orden*, per la qual es designava al general Doyle, perquè en nom de l'estat, es duguessin a terme millores, construint una hostatgeria a manera d'hospital militar. En relació als serveis balneoteràpics disposava de tres galeries, per primera classe, per segona i per tercera, amb casi cent piles. Els banys de llots i la mecanoteràpia, activa i passiva eren altres de les instal·lacions de l'establiment. El director mèdic als anys vint era el doctor José Garcia Viñal, i la consulta medica en aquella època es feia pagà 14 pessetes, la seva propaganda en relació als tractaments estava més especialitzada en les afeccions dels nens i de la dona⁶⁷.

---

⁶⁴ Pràxedes Mateo Sagasta (1825 -1903), va estar enginyer de camins i polític, col·laborà amb activitats revolucionaries del general Prim, dins d'un intent de destituir la reina Isabel II. En 1871 i durant el regnat d'Amadeu I de Saboya és nomenat president del Consell de Ministres. Funda en 1880, el Partit Lliberal i serà president de govern en cinc ocasions.

⁶⁵ *GUÍA DEL BALNEARIO DE ARCHENA. Balneario de Archena*, Murcia, Ed Tejada, 1925.

⁶⁶ *BALNEARIO DE ARCHENA (MURCIA – ESPANYA)*, Murcia, Ed Impresos Tejada, 1925?, p 7.

⁶⁷ *GUÍA OFICIAL DE LOS ESTABLECIMIENTOS...*, Op. Cit., p 280.

A la província d'Alacant, al municipi conegut com Aigües de Busot, on s'ubica el Balneari del seu mateix nom, el qual disposa de tres manantials, un anomenat de *San Ignacio*, l'altre del *Baño* i el darrer, de la *Cogolla*. Les primeres instal·lacions s'ubicaven en una plaça, amb trenta tres casetes i un edifici independent, amb sales de bany, piles de marbre i un vaporari, a més disposava d'una instal·lació hotelera anomenada Miramar. Tancava dos mesos a l'any, els de juliol i agost⁶⁸.

h. Vuitena regió

Aquesta regió hidrològica aporta el 11,60% de la distribució total del conjunt amb un pes significatiu a les províncies de Jaén amb el 36,90%, seguida de molt a prop de Granada amb el 35,07%. La província de Màlaga, queda a una certa distancia amb el 12,31%, seguida d'aprop per Cadis amb el 11,71%, Còrdova a considerable distancia és el 3,99%, i al final Sevilla amb 0,02% (quadre 21).

Quadre 21. Afluència provincial de banyistes a la vuitena regió hidrològica del 1869 a 1931

Zona de la regió vuitena	Províncies	Valors absoluts	(%) en relació a la totalitat
Bètica Meridional	Jaén	161117	36,90
	Granada	153101	35,07
	Màlaga	53762	12,31
	Cadis	51112	11,71
	Proporció sobre el total (11,60 %)	Còrdova	17400
	Sevilla	90	0,02
Total		436582	100,00

Font: Elaboració pròpia a partir de la revista *Anales de la Sociedad Española de Hidrología Médica*

Situat a la província de Granada el Balneari de Lanjarón, on les propietats saludables de les seves aigües ja foren reconegudes a partir de 1770 però serà en el segle XIX que creix la fama de l'establiment. Fet que portarà a l'explotació dels seus manantials de forma regular i continuada, dins dels diferents tractaments terapèutics. Durant el segle XX adquireix

⁶⁸ IBIDEM., p 102.

renom a nivell nacional i internacional presentant les seves aigües a l'Exposició Universal de París el 1878, on també reben la medalla de plata les seves aigües a Barcelona el 1888. L'edifici emblemàtic dels manantials serà construït el 1928, època en que iniciarà el seu desenvolupament que durà fins els anys seixanta del segle XX⁶⁹.

A principis del segle XX, Lanjarón serà el punt de trobada de personatges famosos, de posició social més recursos econòmics de l'època. Lloc de reunió i descans de reis, reines i personatges tan coneguts com Virginia Wolf, Betrand Rusell, Manuel de Falla o Federico García Lorca⁷⁰.

El Balneari de Carratraca es situa a la província de Màlaga, i des de fa dos segles que Carratraca comença a tenir anomenada com a municipi, just quan deixa de ser la Puebla de los Baños, a l'època en que depenia de Casarabonela. La seva segregació està originada pel balneari d'aigües sulfuroses localitzat en ple barri urbà. Assolirà el seu desenvolupament el segle XIX, quan les grans famílies burgeses de Màlaga van verificar els resultats beneficiós de les aigües de Carratraca i convertiran el lloc en un nucli de segones residències⁷¹.

L'edifici balneari, d'estil neoclàssic, té en el seu interior les surgències d'aigües, amb acabats de marbre. Es construeix a mitjans del segle XIX quan es va fer necessària l'edificació de l'establiment, que seria inaugurat amb la forma actual el 1855. Per la seva ampliació, s'utilitzaran terrenys propietat del comte de Teba, pare d'Eugenia de Montijo. Els quals foren cedits a condició d'utilitzar un bany de manera exclusiva per part del comte, conservat avui dia. El poder guaridor de les aigües estava suficientment provat i entre les seves aplicacions terapèutiques destaca l'ús per qualsevol afecció de la pell i mucoses, processos reumàtics, artrosis o artrítics o afeccions del sistema nerviós, entre d'altres.

---

⁶⁹ *GUÍA OFICIAL DE LOS ESTABLECIMIENTOS...*, Op. Cit., p 189-196.

⁷⁰ ROBA, S, ARJONA, R, MARTÍNEZ EDO, X, *Guía de Viaje por...*, Op. Cit., p 51.

⁷¹ SÁNCHEZ FERRÉ, J, *Guía de Establecimientos Balnearios...*, Op. Cit., p 53.

Les seves aigües les prenia l'emperadriu francesa Eugènia de Montijo, esposa de Napoleó III, o clients com Ramón de Campoamor, director general de beneficència i sanitat, escriptor, polític i diplomàtic Juan Valera i el poeta txec Rainer Mª Rilke, o Moreno Carbonero, Romero de Torres, Trinidad Ground, Muñoz Degrain, Lord Byron, Alexandre Dumas, Cánovas del Castillo entre d'altres⁷².

A la província de Cadis, tenim el Balneari de la Fuente Amarga de Chiclana al municipi del seu mateix nom, l'ús de les aigües es situa al segle VII. Amb una primera edificació que s'enderrocarà per estar situada als terrenys del comte del Pinar. Més endavant el mateix comte costejarà una nova edificació balneària⁷³.

El primer establiment balneari, disposava d'una gran galeria de banys, amb una coberta de ferro i de vidre, amb vint-i-dos gabinets per banys, sales de dutxes, per tot tipus d'aplicacions terapèutiques⁷⁴. Eren freqüentats per les filles de Francisco de Paula i Borbón i les del duc de Montpensier.

Dins de les jerarquies d'agrupació territorial establertes en relació a les aigües mineromedicinals, i seguint la classificació històrica, per diferenciar un espai, d'un altra, on un primer nivell d'observació es centra a la regió hidrològica⁷⁵. En aquesta, s'agrupen les províncies, independentment de l'àmbit regional estatal, establert a l'època, fins arribar al municipi, on està ubicat el propi balneari. Això permet veure el potencial d'atracció, la capacitat d'absorció de l'afluència per causa de les aigües mineromedicinals i termals, en relació a les malalties en el conjunt de Catalunya, l'Estat espanyol, i els seus vincles amb l'activitat mèdica i industrial.

---

72 IÑIGO, J.M, ARADILLAS, A, *Visita a los balnearios de España. Más de 150 rutas*, León, Ed Everest, 1999, p 38.

73 SÁNCHEZ FERRÉ, J, *Guía de Establecimientos...*, Op. Cit., p 33.

74 *GUÍA OFICIAL DE LOS ESTABLECIMIENTOS...*, Op. Cit., p 157.

75 ARNOZAN, X, LAMARQUE, H, *Manual de hidrología médica*, Madrid, Ed Imp y Lib Médica Casa Vidal, 1914.

Un punt de partida en la valoració global i detallada de l'afluència a les regions hidrològiques, és una primera classificació ordenada en funció del seu volum de malalts i banyistes en valors absoluts i percentuals totals establerts (quadre 22).

Quadre 22. Afluència total de banyistes als balnearis per regions hidrològiques del 1869 al 1931

Posició	Zones o Regions	Valors absoluts	(%)	(%)
1 a	Primera Nord-est - Pirenaica	761143	20,23	51,28
2 a	Segona Nord o Cantàbrica	681776	18,12	
3 a	Tercera Nord-oest - Galaica	486468	12,93	
4 a	Cinquena Plana Central del sud	457198	12,15	48,59
5 a	Vuitena Bètica Meridional	436582	11,60	
6 a	Setena Sud-est	350727	9,32	
7 a	Quarta Plana Central del nord	336321	8,94	
8 a	Sisena Oriental	252314	6,58	
Total		3762529	99,87	

Font: Elaboració pròpia a partir de la revista: *Anales de la Sociedad Española de Hidrología Médica*.

Com podem observar, el pes de la freqüentació es concentra a les tres primeres regions hidrològiques, com l'anomenada Nord-est – Pirenaica, en segon lloc, la Nord – Cantàbrica, i en el tercer lloc, la Nord-est – Galaica, les quals, seguint la seva pròpia classificació, agrupen quasi dos milions (1.929.387) de malalts o banyistes. Aquestes tres regions, suposen el 51,28 %, del total, de les diferents classes socials⁷⁶ que anaven a fer tractaments, dins del context de les regions on la industrialització té el seu principal desenvolupament, com Astúries, Bascongades, Catalunya, Galícia i part de l'Aragó.

Seguint l'ordre de valors, trobem al mig de la taula, dues regions de pes, al marge de les anteriors, que ocupen la quarta i la cinquena posició i correspon a la zona cinquena o de la Plana Central del Sud amb un 12,15%, i la vuitena Bètica Meridional, amb un percentatge similar un 11,60%. A la cinquena posició, les dues de manera conjunta aporten el 23,75%, ja fora de l'àmbit més industrialitzat. Les posicions sisena, setena i vuitena, corresponen a la setena regió o del Sud-est, amb un

⁷⁶ Acomodada, pobre i tropa.

9,32%, la quarta o Plana Central del nord que aporta un 8,94% i, la sisena a l'Oriental, aquesta última amb el valor més baix que suposa un 6,58%. El conjunt d'aquestes cinc regions concentren la resta de malalts de l'estat espanyol en el període estudiat amb un volum de 1.833.142 persones tractades que correspon al 48,59% restant. Aquestes dades indiquen les regions on estan més tractades les malalties i en certa mesura es correspon amb les zones més desenvolupades industrialment.

L'evolució global del període estudiat, del 1869 al 1931, es pot observar a la gràfica de la figura 20, on podem copsar els canvis històrics a l'activitat balneària, per zones.

La sèrie de la primera regió amb importància és la Nord-est Pirenaica, on s'observa l'alt nivell de freqüentació durant la segona meitat del segle XIX, amb un descens puntual per tots els establiments balnearis a l'any 1885. Aquesta cunya negativa de descens, potser té part de la seva justificació amb relació a la incertesa de l'evolució política a l'època⁷⁷.

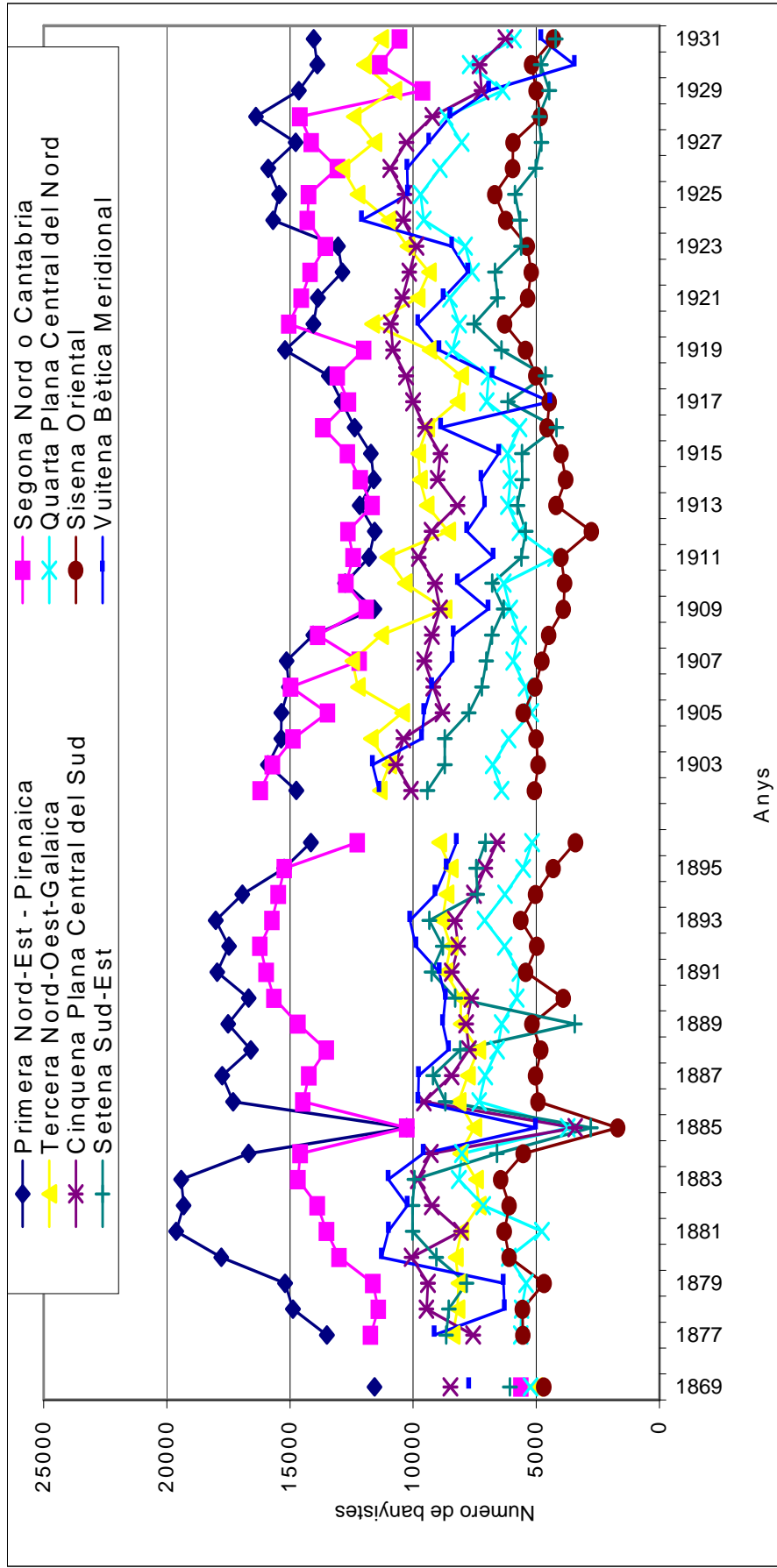
Alguns indicadors són, la mort d'Alfons XII, la regència de Maria Cristina i el govern de Sagasta, o bé, una certa manca de dades. A partir d'aquest moment, encara que es mantindran els nivells de freqüentació, hi ha una gradual disminució dels valors, fins a principis del segle XX, més endavant, els anys vint, tornarà a repuntar el creixement, sense els nivells inicials.

El volum de l'afluència a la primera regió Nord-est Pirenaica es situen entre, els deu mil i els vint mil malalts o banyistes, durant tot el període estudiat entre 1869 i 1931.

---

⁷⁷ PI I MARAGALL, F, *Historia de Espanya en el siglo XIX*, Barcelona, Ed Miquel Seguí.1902.

Figura 20. Gràfica de l'evolució de la freqüentació de les regions hidrològiques entre 1869 a 1931

Font: Elaboració pròpia a partir de la revista: *Anales de la Sociedad Española de Hidrología Médica*.

Un moment en que es donen diferents circumstàncies socials i econòmiques entre les quals la liberalització comercial i la seva internacionalització, la construcció del ferrocarril, la creació de la banca moderna, la crisi energètica i la problemàtica de la industrialització⁷⁸.

En un segon nivell de freqüentació, tenim la sèrie de la zona Nord o Cantàbrica, a la qual, durant el segle XIX, la concurrència es manté per sota de la primera, sols a l'arribà al segle XX, supera a la primera regió, amb un volum de quinze mil malalts el 1903.

El cas de la regió Nord-est – Galaica, en el tercer lloc on, la seva sèrie pel contrari, ens mostra en el segle XIX uns nivells de l'afluència, que oscil·lant entre els cinc i deu mil malalts, en aquesta època. Tanmateix al segle XX, arribarà a uns nivells més alts, on es superen els deu mil malalts del període anterior, per situar-se de manera puntual el 1907 i 1926, entre els dotze i catorze mil malalts o banyistes.

La quarta posició l'ocupa la cinquena regió o la Plana Central del Sud, i a la seva franja observem que, durant el segle XIX, es mou entre els valors dels cinc als deu mil banyistes, i puntualment el 1880 i 1884 arriba aquesta xifra. Els primers anys del segle XX, la sèrie sobrepassarà els deu mil banyistes, fet que es torna a produir entre el període de 1917 a 1927, intentant mantenir-se dins d'aquesta tendència.

Més endavant, a la cinquena posició, hi tenim la vuitena regió Bètica Meridional, al començament de la sèrie, els nivells són inferiors i de descens, en relació a la resta de regions fins ara estudiades. No obstant, es manté entre els cinc i deu mil malalts durant el segle XIX, sobrepassant l'any 1882, aquesta ultima cota. Durant el segle XX, els valors es mantindran en aquesta tendència amb algunes excepcions, com l'any

---

⁷⁸ CARRERAS, A, I TAFUNELL, X, *Historia económica de la España contemporánea*. Barcelona, Ed Crítica, 2007, p123.

1905, i més endavant, els anys 1925, 1926 i 1927, en que sobrepassaran els deu mil malalts de manera puntual, per baixar als valors anteriors.

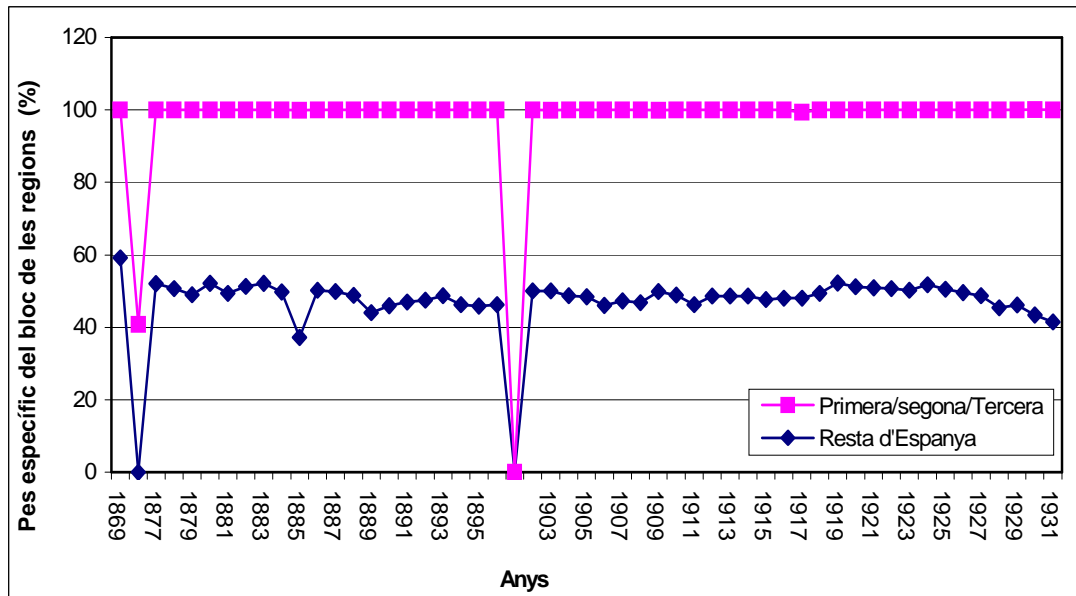
A la sisena posició hi tenim la setena regió o del Sud-est, on els valors al segle XIX, es mouen entre la franja, dels cinc i els deu mil malalts, amb l'excepció del descens puntual del 1885, que continuarà amb una tendència a la baixa, que es recupera a principis del segle següent. A excepció dels primers anys del segle XX, els nivells de la sèrie aniran en un gradual descens, amb una primera davallada a l'any 1916, i que continuarà al 1927, baixant per sota dels cinc mil banyistes en els anys successius.

La quarta regió, anomenada de la Plana Central del Nord, ocupa la setena posició. En aquesta sèrie, amb excepció de l'any 1881 i 1885, els valors cauen per sota dels cinc mil banyistes, i els valors d'evolució de la freqüentació assolits, no sobrepassen durant el segle XIX i XX, la franja dels cinc a deu mil banyistes, durant tot el període estudiat.

La vuitena posició l'ocupa la sèrie de la sisena regió hidrològica o Sisena Oriental, la qual a l'extrem inferior de la gràfica ens dona els nivells més baixos de l'aflluència, amb un punt d'inflexió a l'any 1885, en el qual coincideixen la resta de les sèries. Fins hi tot, la franja de freqüentació en que es mou, oscil·la per damunt i per sota dels cinc mil banyistes durant el segle XIX i XX. Solament a finals del segle vint, té una certa tendència a l'alça per sobre dels cinc mil banyistes, coincidint amb la tendència general de descens.

Finalment, la gràfica de la figura 21, ens permet comparar percentualment les tres regions hidrològiques més importants situades al nord d'Espanya amb relació a les restants.

Figura 21. Gràfica de freqüentació comparada de les regions hidrològiques primera, segona i tercera, en relació a la resta d'Espanya entre 1869 a 1931

Font: Elaboració pròpia a partir de la revista: *Anales de la Sociedad Española de Hidrología Médica*.

El grup amb blau clar, està configurat per les regions primera del Nord-est, la segona o Nord Cantàbrica i la tercera Nord-oest Galaica, que comprenen respectivament, les províncies de Barcelona, Girona, Tarragona, Lleida, Osca, Saragossa i Navarra⁷⁹, Alava i Guipúscoa. Juntament amb Biscaia, Santander, i Oviedo, a més de Lugo, Coruña, Pontevedra i Orense.

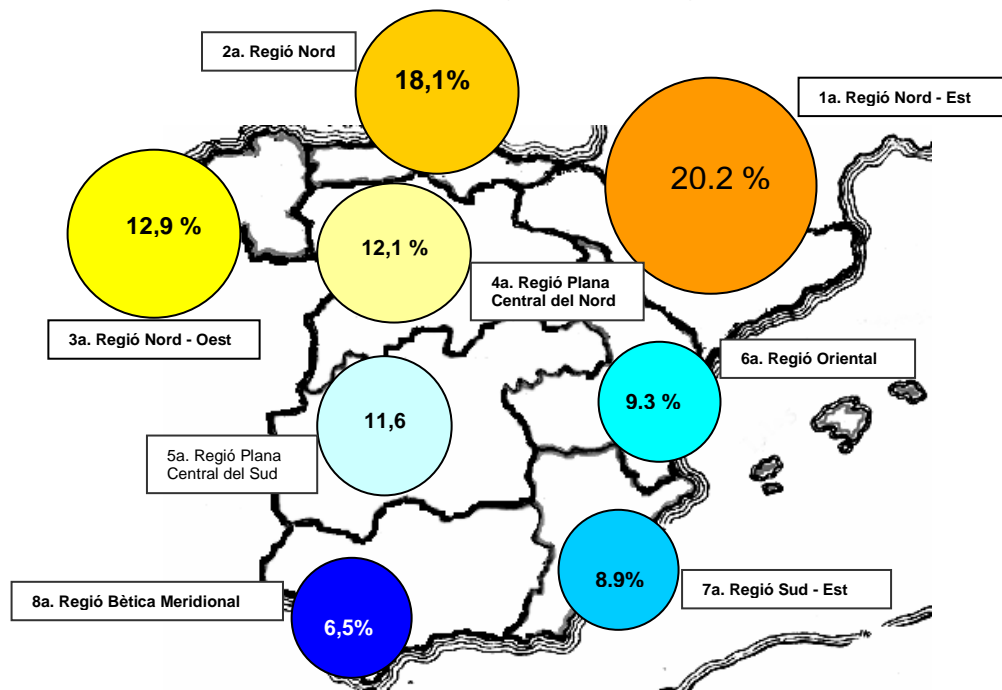
La resta de l'Estat espanyol queda establerta per les regions de la quarta a la vuitena, ja que de la novena o Canària no es disposen de dades. En aquest cas les 16 províncies situades al nord de l'estat espanyol, suposen el 32% del total i aporten el 51,28% al total general. La resta de les 34 províncies suposa el 68% i aporta el 48,72% al total general.

Per establir i fixar de manera més concreta la distribució de la freqüentació, podem veure que en percentatges, partint de l'elaboració

⁷⁹ Esquerra de l'Ebre.

del mapa de la figura 22, el qual evidencia, el pes més significatiu de la freqüentació, concentrada a les diferents regions hidrològiques del nord de la península. Començant per la Pirenaica, Cantàbrica i Galaica, on es concentra el desenvolupament industrial, fins a baixar el volum i de manera gradual el seu pes, a les regions menys industrialitzades del sud.

Figura 22.
Distribució de la freqüentació a les regions hidrològiques del 1869 al 1931

Font: Elaboració pròpia a partir de la revista: *Anales de la Sociedad Española de Hidrología Médica*.

Podem concretar que el bloc de les tres regions considerades, supera a la resta de l'Estat espanyol inicialment a l'any 1879, i el 1881, amb una punta de màxim al 1885, a partir d'aquí, es situarà per sobre de la resta fins a principis del segle XX. Dins d'aquest moment, torna a augmentar el 1904, amb un nou punt de coincidència el 1909, i d'aquesta manera, es situa per sobre de la resta de zones fins el 1918, any en que es produeix un descens, limitat, però continu, que arriba a l'any 1926. La resta de l'Estat espanyol al 1919, passarà per damunt fins el 1926, en que torna a baixar per sota del bloc de les regions del nord⁸⁰. La resta torna per sobre fins al final del moment considerat.

⁸⁰ Inclou les regions o zones hidrològiques primera, segona i tercera.

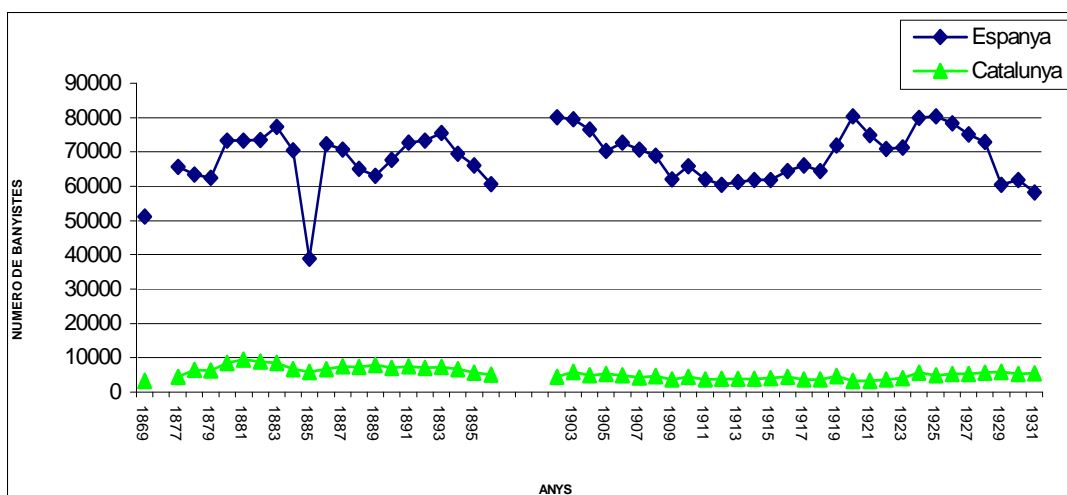
8.1.1. La freqüentació entre l'Estat espanyol i Catalunya

Finalment per establir una visió de referència comparativa entre l'estat espanyol i Catalunya dins del període estudiat a la gràfica de la figura 23, on es pot observar i comparar tant el pes d'Espanya, així com la dinàmica a Catalunya. En general és evident, la més elevada proporció de malalts i banyistes dins dels balnearis en el territori espanyol, fet que suposa un 92%. Pel que fa a Catalunya, el volum es situa en el 8%, dins de quatre moments diferenciats d'evolució, en la seva totalitat.

Per tant es pot diferenciar uns canvis entres moments dins de la traçabilitat de la freqüentació:

Un primer moment de la freqüentació, el contextualitzaríem dins del segle XIX, el qual estaria delimitat entre 1869 i 1885, on observem, el ràpid i creixent desenvolupament de l'activitat, vinculada a les necessitats mèdiques. El segon moment entre el 1886 i 1896, ens manifestaria una certa etapa de consolidació i equilibri de l'activitat balneària, tenint en consideració la manca de sis any en el traspàs al segle XX.

Figura 23. Gràfica comparativa de la freqüentació entre Catalunya i l'Estat espanyol 1869 a 1931

Font: Elaboració pròpia a partir de la revista *Anales de la Sociedad Española de Hidrología Médica*.

Un tercer moment, es donaria ja dins d'aquest nou mil·lenni, on es pot observar, que comença la concurrència als balnearis amb una certa empenta, fins el 1910, en que es dona un cert alentiment, i davallada de la freqüentació, que coincideix en certa mesura amb la guerra europea del catorze, fins arribar el mínim de 1916⁸¹.

La neutralitat de l'Estat espanyol, afectarà de manera limitada a la dinàmica interna, fet que propicia una certa reactivació de l'activitat economia. Un últim moment començaria a partir del 1919, on es pot observar una certa recuperació, tal vagada afavorit per la finalització de la guerra i les expectatives de reconstrucció dels països bel·ligerants, que arribarà fins a principis de l'any vint, per decaure de manera gradual, als anys trenta, dins d'una certa crisi econòmica i social⁸².

Pràcticament la dinàmica de les gràfiques segueixen un paral·lelisme entre l'Estat espanyol i Catalunya, en quan a creixement i retrocés, fet que ens indicaria una mútua supeditació.

---

⁸¹ CARRERAS, A, I TAFUNELL, X, *Historia económica de la España contemporánea*. Barcelona, Ed Crítica, 2007, p 223.

⁸² IBÍDEM., p 251.

TERCERA PART

L'EVOLUCIÓ HISTÒRICA DELS ESTABLIMENTS BALNEARIS

Capítol IV

Els canvis històrics, socials i econòmics derivats pel
termalisme

Capítol 4. Els canvis històrics, socials i econòmics derivats pel termalisme

La recuperació de l'antic termalisme i la seva transformació en una activitat econòmica per part de la indústria balnearia a l'Estat espanyol i Catalunya es manifesta d'una manera més evident al segle XIX. En part, per referents en els grans establiments balnearis europeus i la incorporació de les noves idees de salut, mitjançant l'adaptació dels propis vestigis històrics del passat al propi país¹. Amb l'esperit científic vuitcentista, disciplines com la medicina, la física, la geologia o la química inicien nous àmbits de recerca que obriran el coneixement als estudis de les aplicacions de les aigües i a les seves pautes, com un dels objectius principals, en una època en la qual, les malalties causen veritables estralls. Això es porta a terme tant en el cas de cures amb banys d'aigües mineromedicinales i termals com, més endavant, amb els banys de mar². Dels diferents casos estudiats per part dels metges hidròlegs, es farà tot un llistat descriptiu dels processos de les malalties³. Per tant, tindrem tota mena de tractaments per problemes reumàtics, respiratoris, gastrointestinals, lesions cardíques, afeccions cutànies, neurosis i al·lèrgies, entre d'altres, que abans es desconeixien.

Els progressos seran significatius, ja que la medicina comença a conèixer amb major profunditat l'anatomia humana; la física permet una millor utilització dels sistemes mecànics i, juntament amb la química es comença a introduir el concepte innovador de gas⁴. Això permet uns millors estudis i coneixement de la composició de les aigües, les quals s'aniran classificant i adscriuint a la curació d'un ampli ventall de malalties, prèviament identificades.

---

¹ MOLDOVEANU, M, *Ciudades termales en Europa*. Barcelona. Ed. Lunwerg. 1999.

² També coneguts com bany d'ona o talassoteràpia.

³ Descripció de la simptomatologia, estudi del cas, aplicació del tractament i valoració dels resultats.

⁴ Jan Baptista van Helmont (1577 – 1644), químic, físic i doctor en medicina, d'origen flamenc (Brusel·les), identifica els compostos del diòxid de carbó i òxid de nitrogen, diferenciant els conceptes de gas i aire.

D'aquesta manera tota una sèrie de mètodes i teories experimentals comencen a prendre una base científica per anar aplicant els seus resultats, a efectes pràctics, dins de la indústria balneària. Les cases de banys sorgeixen inicialment com a recurs mèdic casolà i terapèutic, que en la mesura que avança el segle XIX, evolucionen en relació amb les noves idees científiques assimilades pel discurs naturista i higienista, fins arribar a la concepció hidroterapèutica. Aquestes idees tenen suport sobre la base de dades i estadístiques i nous descobriments científics, relacionats amb els estudis epidemiològics o la propagació de les malalties infeccioses.

1. Valoració de la repercussió de l'activitat termal a l'Estat espanyol i Catalunya

A la segona meitat del segle XIX, Espanya es un país que es troba en un cert procés de desenvolupament amb la coexistència de dos ritmes econòmics⁵. Per un costat, el de les regions on predominarà una societat agrària tradicional, i per l'altre, les plenament integrades en la industrialització, on la indústria balneària té una presència destacada. Aquest fet està fortament vinculat a una economia de mercat a les zones industrials catalanes i de les bascongades, on el desenvolupament dels serveis i la terciarització de l'economia suposa un signe de modernitat, amb inversió de capitals als diferents sectors productius⁶. Això és una de les raons per la qual la indústria balneària sortirà beneficiada. A més es va procurar integrar dues tendències, a vegades en contradicció conceptual, la tradició i la innovació, entre el coneixement popular i supersticions, el laboratori i la

---

⁵ CARRERAS, A, TAFUNELL, X, *Historia económica de la España contemporánea*, Barcelona, Ed Crítica, 2007.

⁶ BERNECKER, L.W, *Espanya entre tradición y modernidad*, Madrid, Ed Siglo XXI, 1999, pp 154 – 171.

clínica. Articular la tradició hipocràtica i la nova metodologia de recerca científica en relació a les malalties ha estat una de les seves aportacions. Es pot observar una certa simbiosi amb la coexistència dels plantejaments tradicionals junt a les noves metodologies centrades en la hidrologia i la hidroteràpia. Amb el suport de la tecnologia, es poden ajustar les aplicacions de les aigües, en funció del tipus de malaltia i dels tractaments més adients i personalitzats.

La moda dels balnearis i les seves instal·lacions tindrà una influència decisiva a molts espais rurals i urbans, a causa de les seves característiques de neteja, pulcritud i confortabilitat del seu equipament. Alguns d'aquests aspectes seran aprofitats pels arquitectes per millorar les estructures urbanes, heretades dels segles anteriors, amb espais tancats on no arriba la llum, amb carrers petits i sense clavegueram. Les idees que es projecten en aquesta època fan referència a la relació i la influència entre el medi físic i l'estat anímic i la salut de les persones, en un primer moment només aprofitat per les anomenades classes benestants i, gradualment, projectat a la resta de la societat. És un fet que s'implanta en una cultura de la salut a través de la higiene personal i del bany a la societat⁷.

La fixació de les evidències s'observa en alguns dels fets produïts per l'activitat balneària a la societat: per un costat, el nou gir que es dona al tractament de les malalties amb la hidroteràpia i la fisioteràpia, fins aleshores no utilitzades per la medicina; l'altre, el desenvolupament dels serveis personals o col·lectius amb l'oci i el lleure i, finalment, la renovació de l'activitat constructora al món rural. Tot té un preu. Són noves activitats que posaran les bases econòmiques del sector serveis. La relació entre industrialització i serveis, en certa forma, evidencia el progrés tecnològic.

Els tractaments hidroteràpics s'impregnaran del que es podria considerar una tecnologia de substitució, reemplaçant les matèries naturals per les sintètiques,

amb l'aparició de la bacteriologia i la farmacologia a principis del segle XX⁸. Els ritme de desenvolupament dels serveis complementaris als balnearis afavorirà que els tractaments prenguin una certa evolució lúdica.

L'impacte es manifesta a l'activitat econòmica generada per l'anomenada indústria balneària a l'època, que ajudarà a impulsar zones on s'implanta, amb la fixació dels diferents tipus de serveis i, en alguns casos, grans complexos balnearis⁹. Sobresurt el desenvolupament de l'estiueig lúdico-sanitari-higiènic, el qual generarà, de manera gradual, el turisme massificat, en que el pagament pels tractaments, l'allotjament, la manutenció i altres tipus de serveis serà un fet habitual¹⁰.

En aquest sentit, de les nou regions o zones hidrològiques s'han seleccionat aquelles localitats de les quals es disposa d'informació dels seus balnearis, i que publiquen les seves tarifes de preus, entre finals del segle XIX i principis del XX¹¹.

Les innovacions introduïdes pels balnearis amb tota classe d'aparells tècnics, nous serveis de tractaments, allotjament, manutenció i transport, es reflectiran a través de necessitats de reafirmació personal. De la mateixa manera, es transmet externament a l'espai urbà dels nuclis rurals i a l'entorn natural. Les visites reiterades dels banyistes i forasters estableixen un vincle personal i residencial amb la localitat, fet que activa la compra de cases, terrenys i noves parcel·lacions conegudes com les colònies balneàries i més endavant, d'estiueig. Això, permet

---

⁷ ELEIZEGUI, J, *Pequeña enciclopedia científica e industrial. Higiene del agua*. Madrid. Editor P. Orrier. 1907.

⁸ KENWOOD, A.G, LOUGHEED. A.L, *Historia del desarrollo económico internacional*, Madrid, Ed ISTMO,1992, p 369.

⁹ SÁNCHEZ FERRÉ, J, *Guía de Establecimientos Balnearios de España*, Madrid, Ed Ministerio de Obras Públicas y Transportes, 1992, p 21.

¹⁰ Els preus han estat extrets de les diferents guies oficials localitzades dels segles XIX i XX, així com de les publicacions que hi feien els establiments balnearis.

¹¹ NADAL, A, *Compendio de Hidrología Médica. Con apuntes sobre todos los establecimientos principales de España y del extranjero por don Alfredo Nadal, doctor en medicina y cirugía. Obra revisada por el doctor Bartolomé Robert*, Barcelona, Ed Montaner y Simón Editores, 1884.

una nova dinàmica de renovació de l'activitat constructora a l'àmbit rural, a més d'una injecció econòmica al món agrari¹².

Aquestes transformacions dels hàbits i els costums, enrederits tant de temps per un immobilisme social de concepcions filosòfiques, morals i religioses allunyades de les evidències dels resultats econòmics locals, donaran elements de millora a la societat rural. Es pot observar, per tant, alguns dels primers impactes de la nova dinàmica per la incidència en el canvi, la recuperació d'antics valors i tradicions. Els establiments balnearis patiran aquests canvis, dins de la dinàmica econòmica general i entrarian a formar part de diferents moments, els quals es podrien considerar, per establir unes certes pautes d'evolució.

Els canvis econòmics coincideixen, en certa manera amb els polítics, així com amb el progrés tecnològic a la indústria i de l'agricultura¹³. Els moments estarien delimitats entre el 1874, inici de la restauració, i el 1913, fi de la "*Belle époque*" amb el començament de la I Guerra Mundial, per un costat i per l'altre, entre 1914 i 1949, després dels conflictes. La trajectòria espanyola s'assembla de manera notable en les seves fluctuacions a l'europea. El primer impacte negatiu el trobem amb la coneguda guerra del catorze i la posterior adaptació a les oportunitats ofertes pel conflicte¹⁴. La crisi postbèl·lica serà molt aguda, i sols se'n recupera en part el 1923, abans de l'adveniment de la dictadura del general Primo de Rivera. L'eufòria de la dictadura del general Primo de Rivera es basava, en part, en la prosperitat internacional i la forta inversió pública. La falsa i temporal recuperació dels nivells i equilibris de la preguerra, amb un cert creixement i canvis estructurals, es produiran durant la dictadura¹⁵.

---

¹² SÁNCHEZ FERRÉ, J, *Guía de Establecimientos Balnearios...*, Op. Cit., p 23.

¹³ KENWOOD, A.G, i LOUGHEED, A.L, *Historia del desarrollo económico internacional*, Madrid, Ed ISTMO. 1992.

¹⁴ La denominació correspon a la Primera Guerra Mundial.

¹⁵ CARRERAS, A, TAFUNELL, X, *Historia económica...*, Op. Cit., p 242.

Els anys trenta ens porten a una crisi, associada injustament a la República, quan ja es venia incubant amb anterioritat i aguditzada pel propi model de creixement de la dictadura. La guerra civil iniciada el 1936 no permet donar estimacions vàlides dels anys afectats pel conflicte¹⁶. Finalment, la II Guerra Mundial i l'aïllament en què quedarà Espanya donaran el cop final a l'activitat balneària, tant a l'Estat espanyol, com a Catalunya.

És en aquest moment que s'han forjat les constants estructurals bàsiques de la història econòmica contemporània de l'Estat espanyol i de Catalunya, amb etapes de certa estabilitat i canvis profunds, nova legislació, i consolidació del mercat interior, propiciada amb el desenvolupament de les comunicacions, tant per carretera, com ferrocarril¹⁷.

Els balnearis passaran per moments bons que es poden observar en la possibilitat de millora de les dependències i en els preus dels seus serveis. D'aquesta manera, en el conjunt general, se seleccionen els establiments següents: de la primera regió o Nord-est Pirenaica, el de Belascoain, a Navarra; Cestona, a Guipúscoa; i Rius, de Caldes de Montbui, a Barcelona. De la segona regió Nord o Cantàbrica, el Balneari de Caldas de Oviedo, a Astúries. A la tercera regió o Nord-oest Galaica, el Balneari de La Toja, a Pontevedra. A la quarta regió o la Plana Central del Nord, els Balnearis de Fitero (Nuevo) i de Santa Teresa, a Àvila. Dins de la cinquena regió o de la Plana Central del Sud, el Balneari de Alanje, a Badajoz. A la regió sisena Oriental, el Balneari de Valdeganga, a Conca. A la setena regió del Sud-est, el Balneari de Murcia a Múrcia. I, per últim, a la vuitena regió o Bètica Meridional, el Balneari de La Malhaja a Granada. En relació a la novena regió hidrològica o Canària, de moment no es disposa de cap informació dels seus balnearis en relació a l'època d'estudi.

---

¹⁶ TAMAMES, R, *Introducción a la economía española*, Madrid, Ed Alianza Editorial, S.A., 17ª Edc, 1987.

¹⁷ CARRERAS, A, *Industrialización española: estudios de historia cuantitativa*, Madrid, Ed Espasa – Calpe, 1990.

Les tarifes de preus disponibles estan extretes de la informació de la *Guia Cicerone del viajero o bañista en Caldes de Montbuy* de Climent Cuspinera el 1899, així com la *Guia Oficial de las Aguas Minero-Medicinales y Establecimientos Balnearios de España* de 1907, 1919¹⁸. La informació sobre l'Estat espanyol i Catalunya es complementa amb les diferents memòries que apareixen a la bibliografia¹⁹. Les dades de les tarifes de preus, se centren en les guies dels anys 1899, 1907, 1911, 1919, 1927 i 1935.

Es disposa d'una seqüència de trenta sis anys (quadre 23), amb cicles de vuit anys, que tenen discontinuïtats en el període de 1907 a 1911, que comprèn el període estudiat.

Quadre 23.
Seqüència evolutiva entre anys de les tarifes de preus dels balnearis

	Any inicial	Any final	Diferencia
Períodes	1899	1907	8 anys
	1907	1911	4 anys
	1911	1919	8 anys
	1919	1927	8 anys
	1927	1935	8 anys
Total			36 anys

Font: elaboració a partir de: *les guies dels establiments balnearis* de 1899, 1907, 1911, 1919, 1927 i 1935.

Per a Catalunya s'ha utilitzat la guia *Balnearios y Manantiales Minero-Medicinales de Catalunya* publicada el 1916, i la *Guia Oficial de los Balnearios Espanyoles*, de 1927 i 1935²⁰. A partir de les dades disponibles es duen a terme els diferents quadres d'evolució, fet que permet comparar els preus en relació a períodes anteriors de manera consecutiva, per establir la variació percentual, entre els anys disponibles, ja que les variacions de preus exerceixen una important influència en l'activitat productiva²¹.

¹⁸ CUSPINERA, C, *Guía-Cicerone del Viajero o Banyista en Caldas de Montbuy*, Barcelona, Ed Tipografia de la Casa Provincial de Caridad, Tercera edició, corregida y aumentada, 1899, p VII.

¹⁹ IBÍDEM., p VIII.

²⁰ Realitzada amb el suport de la *Sociedad de Atracción de Forasteros de Barcelona*

²¹ CARRERAS, A, TAFUNELL, X, *Historia económica...*, Op. Cit., p 51.

Això permet veure una certa regularitat dins dels canvis produïts en els serveis i els seus preus, així com el percentatge d'increment. Per un altre costat, s'han agrupat les denominacions comunes i similars, centrades a les tarifes dels tractaments, manutenció i allotjament. Encara que a l'època no se seguia un sistema estrictament homogeni, per poder comparar han estat agrupats aquells conceptes que sota un criteri de similitud permeten concretar els nexes d'evolució amb caràcter quantitatiu²².

La informació seleccionada permet observar part de la dinàmica de continuïtat, canvis i variacions de preus. La primera observació en l'evolució de preus està centrada en els serveis hidroterapèutics i en els tractaments d'aigües en beguda o la cura hidropinica (quadre 24), durant les temporades de bany dels balnearis seleccionats, en relació a la seva província i regió hidrològica.

Quadre 24. Comparativa i evolució dels preus aplicats a les aigües en beguda a les regions hidrològiques de 1899 a 1935

Zones / Regions	Tipus de servei hidroterapèutic											
	Províncies		Aigües en beguda temporada – Cura hidropinica									
	Balnearis		1899	(%)	1907	(%)	1919	(%)	1927	(%)	1935	(%)
Primera	Navarra	Belascoain			8,00	-	8,00	-	12,00	50,00	25,00	208,33
	Guipúscoa	Cestona			15,00	-	25,00	66,60	30,00	20,00		
	Barcelona	Rius			gratuït		gratuït					
Segona	Astúries	Caldas de Oviedo			2,50	-	-		5,00	200,00		
Quarta	Navarra (esq. Ebre)	Fitero				-	27,50		35,00	27,27		
	Àvila	Santa Teresa	1,00	-	5,00	500,00	7,50	50,00				
Setena	Murcia	Murcia			10,00	-	10,00	-				
Vuitena	Granada	Malhaja			10,00	-	10,00	-	10,00	-		

Sense dades de les regions tercera, cinquena i, sisena (Preus en pessetes)

Font: Elaboració pròpia a partir de: *Guia Cicerone del viajero o bañista en Caldes de Montbuy* de Climent Cuspinera, Barcelona, Ed Tipografia de la Casa Provincial de Caridad, Cuarta Edición, 1899 i, *Guia Oficial de las Aguas Minero-Medicinales y Establecimientos Balnearios de España* dels anys 1907, 1919, 1927 i 1935.

²² CARRERAS, A, TAFUNELL, X, *Historia económica...*, Op. Cit., p 29.

L'estudi dels preus a la primera regió hidrològica permet destacar el cas del Balneari Rius a la província de Barcelona, ja que el servei de beguda era gratuït, al menys entre els anys 1907 i 1919. A la província de Navarra, tenim el Balneari de Belascoain, amb la seqüència de l'any 1907, fins el 1935, on observem l'estabilitat dels preus fins el 1927. A partir d'aquí, augmenten fins a un 50%, per arribar, a l'any 1935, a un increment del 208,33%.

Al Balneari de Cestona, a la província de Guipúscoa, el canvi de valor, és a partir de 1919 amb un increment del 66,6% per moderar-se al 1927 amb una variació a la baixa, de fins el 20%. En comparació amb les altres regions, destaca el Balneari de Caldas de Oviedo, a la província d'Astúries, que entre 1907 i 1927, en un període de vint anys, té una tendència a l'alça del 200% en els seus preus. Finalment, cal apuntar de manera destacable, els canvis a l'alça dels preus en el Balneari de Santa Teresa, a la província d'Àvila, que en els vuit anys, del període entre 1899 a 1907, va tenir un augment per servei de l'aigua en beguda del 500%, passant després a un increment més moderat del 50%.

En la setena i vuitena regions hidrològiques de Múrcia i Granada, amb els seus respectius balnearis de Múrcia i la Malhaja, els preus no experimenten cap moviment, ja que es mantenen estables segons les dades disponibles.

Un altre servei ofert a la galeria de banys del balneari, que permet observar els canvis de preus, era el que es donava en relació al bany. Cal diferenciar dues classes: el bany de primera i el de segona (quadre 25). Començant per l'evolució dels banys de primera, podem observar les variacions de preus que es mostren, d'un balneari a l'altre, des d'Alange, a Badajoz, fins al de Zujar, a Granada²³.

---

²³ *GUÍA OFICIAL DE LAS AGUAS MINERO-MEDICINALES Y ESTABLECIMIENTOS BALNEARIOS DE ESPAÑA 1907*, Madrid, Ed Imprenta de Hijos de J.A. García, 1907.

Quadre 25. Comparativa i evolució dels preus aplicats als banys de primera a les regions hidrològiques de 1899 a 1935

Zones / Regions	Províncies		Tipus de servei hidroterapèutic									
			Bany primera									
Balearis			1899	(%)	1907	(%)	1919	(%)	1927	(%)	1935	(%)
Primera	Navarra	Belascoain				-			3,50			
	Barcelona	Rius	1,50	-	2,00	33,33	2,00	-				
Segona	Astúries	Caldas de Oviedo			1,75	-			2,50	42,85		
Tercera	Pontevedra	La Toja			2,00	-	2,00	-	5,00	250,00		
	Avila	Santa Teresa	1,50	-	1,50	-	2,00	33,33		-		
Sisena	Conca	Valdeganga			1,75		1,75	-				
Setena	Murcia	Murcia			2,00		2,00	-	2,50	25,00		

Sense dades de la regió quarta, cinquena, vuitena

(Preus en pessetes)

Font: Elaboració pròpia a partir de: *Guia Cicerone del viajero o bañista en Caldes de Montbuy* de Climent Cuspinera, Barcelona, Ed Tipografia de la Casa Provincial de Caridad, Cuarta Edición, 1899 i, *Guia Oficial de las Aguas Minero-Medicinales y Establecimientos Balnearios de España* dels anys 1907, 1919, 1927 i 1935.

Les dades obtingudes del Balneari de Belascoain es concreten a 1927. La sèrie de preus del Balneari Rius, a la província de Barcelona, permet establir entre 1899 i 1907, un increment del 33,3%, el qual es manté fins el 1919. Del Balneari de les Caldas de Oviedo, a la província d'Astúries, les dades de preus disponibles, indiquen que la tendència entre l'any 1907 i 1927, és a l'alça, amb un increment del 42,85%, relativament moderat, però elevat en proporció a l'evolució general²⁴.

Al Balneari de La Toja, a la província de Pontevedra, hi tenim des del començament de la sèrie al 1907, una certa continuïtat en els preus que es mantenen durant l'any 1919, però es trencarà aquesta tendència en arriba el 1927 amb un increment, remarcable, del 250% en els preus. Finalment, la informació disponible en relació als preus de bany del Balneari de Valdeganga, a la província de Conca, no manifesta canvis durant el període. La resta de les províncies com

²⁴ *GUÍA OFICIAL DE LOS ESTABLECIMIENTOS BALNEARIOS Y AGUAS MEDICINALES DE ESPAÑA 1927*, Madrid, Ed S.A. Editorial y de Publicidad, 1927, p 108.

Àvila i Múrcia amb el seus respectius Balnearis, Santa Teresa i Múrcia, es mantindrà un augment de preus en línies similars a les anteriors.

Quadre 26. Comparativa i evolució dels preus aplicats als banys segona / general a les regions hidrològiques de 1899 a 1935

Zones / Regions	Províncies		Tipus de servei hidroterapèutic									
			Bany segona / general									
	Balnearis		1899	(%)	1907	(%)	1919	(%)	1927	(%)	1935	(%)
Primera	Navarra	Belascoain			1,75	-	1,75	-	2,50	42,85	2,50	-
	Barcelona	Rius			1,50	-	1,50		-			
Segona	Asturias	Caldas de Oviedo			1,50	-						
Tercera	Pontevedra	La Toja			1,25	-	1,25	-	2,00	60,00		
Quarta	Àvila	Santa Teresa	1,50	-	1,50	-			2,00	33,33		
Sisena	Conca	Valdeganga			1,50	-	1,50	-				
Setena	Múrcia	Múrcia			0,50	-	0,50	-				
Sense dades de la regió cinquena										(Preus en pessetes)		

Font: Elaboració pròpia a partir de: *Guia Cicerone del viagero o bañista en Caldes de Montbuy* de Climent Cuspinera, Barcelona, Ed Tipografia de la Casa Provincial de Caridad, Cuarta Edición, 1899 i, *Guia Oficial de las Aguas Minero-Medicinales y Establecimientos Balnearios de España* dels anys 1907, 1919, 1927 i 1935.

La comparació entre els banys de primera, (quadre 25), i els banys de segona (quadre 26) permet observar que els preus establerts pel Balneari de Belascoain, a la província de Navarra, són un 28,6% més barats que els de primera a l'any 1927. La variació més destacable és un increment del 42,85%, per l'any 1935. En el cas del Balneari Rius, a la província de Barcelona, la proporció se situa en un 12,5% més barat que els banys de primera i entre 1907 i 1919, no s'han produït variacions en els preus. En el cas del Balneari de La Toja, a la província de Pontevedra, la sèrie de preus durant el període 1907 a 1919 es manté, s'augmenta el cost, a partir de l'any 1927, en un 60%, sense arribar als nivells dels banys de primera²⁵.

Quant al Balneari de Santa Teresa, a la província d'Àvila, el començament de la sèrie situat al 1899, permet observar que el preus es mantenen fins arribar a 1927. Des d'aquest any, es produeix un augment del 33,3%. A la resta de províncies,

²⁵ IBIDEM, 1927, p 185.

Astúries, Conca i Múrcia, amb els seus respectius Balnearis, Caldas de Oviedo, Valdeganga i Múrcia, segons les dades i la informació disponible, no hi ha pràcticament variació en els seus preus, en el període de 1907 a 1919²⁶.

En el cas dels preus dels serveis de dutxes, podem observar que (quadre 27), dins de la primera regió, al Balneari de Belascoain, província de Navarra, entre els anys 1907 i 1919, els preus tenen una certa estabilitat, fins que a partir del 1927 es produeix un increment que arribarà al 200%.

Quadre 27. Comparativa i evolució dels preus aplicats a les dutxes a les regions hidrològiques de 1899 a 1935

Zones / Regions	Províncies		Tipus de servei hidroterapèutic									
			Dutxa									
Balnearis			1899	(%)	1907	(%)	1919	(%)	1927	(%)	1935	(%)
Primera	Navarra	Belascoain			1,50	-	1,50	-	3,00	200,00	3,00	-
	Guipúscoa	Cestona				-			2,50			
	Barcelona	Rius	2,00	-	2,00	-	2,50	25,00				
Segona	Astúries	Caldas de Oviedo			1,75	-			2,00	14,28		
Tercera	Pontevedra	La Toja			1,25	-	2,00	60,00	2,50	25,00		
Quarta	Àvila	Santa Teresa	1,00	-	1,00	-	1,00	-				
Cinquena	Badajoz	Alange			(*)13,10	-	14,10	7,63	9,00	(-36,17)		
Sisena	Conca	Valdeganga			1,25		1,25	-				

Sense dades de la regió setena i vuitena (Preus en pessetes)

(*) La llista de preus fa referència a la sèrie de banys

Font: Elaboració pròpia a partir de: *Guia Cicerone del viajero o bañista en Caldes de Montbuy* de Climent Cuspinera, Barcelona, Ed Tipografia de la Casa Provincial de Caridad, Cuarta Edición, 1899 i, *Guia Oficial de las Aguas Minero-Medicinles y Establecimientos Balnearios de España* dels anys 1907, 1919, 1927 i 1935.

En el cas del Balneari Rius, a la província de Barcelona, els preus entre 1899 i 1907, es mantindran més o menys constants. El canvi es dona a partir de 1919 amb un augment moderat del 25%. Per la segona zona, el Balneari de Caldas de

²⁶ IBIDEM., 1919.

Oviedo, a la província d'Astúries, en el període de 1907 a 1927, els preus tenen un increment moderat, d'un 14,28%, en els serveis de dutxes.

A la tercera regió, al Balneari de La Toja, a la província de Pontevedra, i dins de la sèrie d'anys entre 1907 i 1919, es dona un increment dels preus de les dutxes d'un 60%. Per tornar, el 1927, a una evolució a l'alça més moderada, que situarà els preus en un 25% per sobre de l'etapa anterior. A la cinquena regió, els preus per les dutxes al Balneari d'Alange, a la província de Badajoz, suposen una sèrie de continuïtat entre 1907 i 1919, on es dona un increment moderat del 7,63%. Tanmateix, però arribat el 1927, es produeix un descens significatiu del -36,17%. A les regions quarta i sisena hi tenim els Balnearis de Santa Teresa i Valdeganga, amb les seves respectives províncies Àvila i Conca. Les seves tarifes de preus es mantenen estables.

Quadre 28. Comparativa i evolució
dels preus aplicats a l'allotjament a les regions hidrològiques de 1899 a 1935

Zones / Regions	Províncies		Tipus de servei d'allotjament									
			Habitació primera									
	Balnearis		1899	(%)	1907	(%)	1919	(%)	1927	(%)	1935	(%)
Primera	Navarra	Belascoain			2,00	-	2,00	-	2,00	-	2,00	-
	Guipúscoa	Cestona			(*)12,00	-	12,00	-				
	Barcelona	Rius					6,00					
Segona	Asturias	Caldas de Oviedo			(*)15,00	-			15,00	-		
Quarta	Navarra (esq. Ebre)	Fitero			7,00	-	11,50	64,28	13,00	13,04		
Sisena	Conca	Valdeganga			3,00		4,00	33,33				
Vuitena	Granada	Malhaja			(*)10,00		10,00	-	10,00	-		

Sense dades de la regió tercera, cinquena i, setena (Preus en pessetes)

(*) La llista de preus fa referència també a la manutenció

Font: Elaboració pròpia a partir de: *Guia Cicerone del viajero o bañista en Caldes de Montbuy* de Climent Cuspinera, Barcelona, Ed Tipografia de la Casa Provincial de Caridad, Cuarta Edición, 1899 i, *Guia Oficial de las Aguas Minero-Medicinales y Establecimientos Balnearios de España* dels anys 1907, 1919, 1927 i 1935.

En el cas de l'evolució dels preus que no pertanyen als serveis hidroteràpics, sinó als de l'allotjament (quadre 28), podem observar els canvis que es produeixen dins

de la regió primera. En el cas del Balneari de Belascoain, a la província de Navarra, i en el període que comprèn des de 1907 fins a 1935, s'observa que es mantenen els preus sense variacions. De la mateixa manera passa al Balneari de Cestona, a la província de Guipúscoa, on la manutenció està inclosa a l'allotjament i els preus no varien en els dos moments d'estudi, els anys 1907 i 1919.

Probablement, per proximitat geogràfica, i característiques de la zona, es dona una certa similitud, en la valoració dels serveis d'hostalatge.

En aquesta primera regió, les úniques dades disponibles del Balneari Rius, a la província de Barcelona, són d'un únic any concretament el 1919. Podem observar el preu, que es troba en un terme mig en relació a la resta províncies. A la segona zona al Balneari de Caldas de Oviedo, a la província d'Astúries, es donen els preus de la manutenció inclòs l'allotjament, i podem observar una estabilitat durant els anys amb informació disponibles²⁷.

A la quarta regió, a la part esquerra de la província de Navarra, tenim el Balneari de Fitero, en el període de 1907 a 1919, els preus de les seves habitacions augmenten un 64,28%, encara que més endavant, i fins el 1927, tenen un increment més moderat, tant sols d'un 13.04%.

A la sisena regió, en la que es troba el Balneari de Valdeganga, a la província de Conca, i dins del període disponible de 1907 a 1919 els preus augmenten un 33,33%, que suposa un creixement significatiu per aquesta regió. Finalment, a la vuitena regió, els preus del Balneari de La Malhaja, a la província de Granada, integren la manutenció i l'allotjament, però no presenten fluctuacions destacables durant el període.

---

²⁷ *IBÍDEM.*, 1919.

La manutenció és un altre servei ofert pels balnearis i, partint de les dades de les guies, podem observar que al Balneari de Belascoain, a la primera regió, a la província de Navarra, s'hi dóna un increment dins del període establert, especialment a partir de 1927, i arriba al 71,42%²⁸ (quadre 29).

Quadre 29. Comparativa i evolució dels preus aplicats a la manutenció a les regions hidrològiques de 1899 a 1935

Zones / Regions	Províncies		Tipus de servei de manutenció									
			Taula de primera									
	Bañearis		1899	(%)	1907	(%)	1919	(%)	1927	(%)	1935	(%)
Primera	Navarra	Belascoain			7,00	-	7,00	-	12,00	71,42	12,00	-
	Barcelona	Rius			7,00		10,00	42,85				
	Guipúscoa	Cestona			8,00	-	9,00	12,50				
Tercera	Pontevedra	La Toja			6,00	-	10,00	66,66				
Quarta	Navarra (esq. Ebre)	Fitero			5,50	-	7,50	36,36	10,50	40,00		
	Àvila	Santa Teresa	7,00	-	8,00	14,28	9,00	12,50	11,00	22,22		
Sisena	Conca	Valdeganga			5,00	-						
Setena	Murcia	Murcia			5,00	-	6,00	20,00	7,00	16,66		
Sense dades de la regió segona, cinquena i, vuitena										(Preus en pessetes)		

Font: Elaboració pròpia a partir de: *Guia Cicerone del viajero o bañista en Caldes de Montbuy* de Climent Cuspinera, Barcelona, Ed Tipografia de la Casa Provincial de Caridad, Cuarta Edición, 1899 i, *Guia Oficial de las Aguas Minero-Medicinales y Establecimientos Bañearios de España* dels anys 1907, 1919, 1927 i 1935.

En el cas del Balneari Rius, a la província de Barcelona, s'observa, a partir dels preus disponibles, que l'augment és del 42,85%, destacable entre el conjunt. No obstant, al Balneari de Cestona, a la província de Guipúscoa, es dóna un increment per sota dels anteriors, un 12,50%, entre els més baixos en relació al conjunt.

A la tercera regió, al Balneari de La Toja, dins de la província de Pontevedra, entre 1907 i 1919 hi podem observar un augment destacable, del 66,66%, en els preus. Es tracta de l'increment més alt del conjunt de preus estudiats en relació al servei d'alimentació.

²⁸ Ibidem., 1927.

Dins de la quarta regió, al Balneari de Fitero, a la província de Navarra, a la zona esquerra de l'agrupació, els preus en comparació a la província de Navarra de la primera regió, encara que el creixement és d'un 36,36% que arriben després dels anys vint al 40%, estan per sota. A la quarta regió, a la província d'Àvila, en el Balneari de Santa Teresa, es pot seguir la sèrie des del 1899 a 1907 amb un increment dels preus d'un 14,28%, per passar al moment següent, 1919, a un augment del 12,50%, més moderat, per finalitzar amb un repunt que assoleix el 22,22%.

En el conjunt de preus estudiats, de les diferents zones, els canvis més significatius es produeixen a partir dels anys vint, amb increments destacats en alguns balnearis, de manera principal els que tenien més renom. Això, comportarà tota una sèrie d'ingressos en dues línies, uns pels tractaments hidroteràpics o serveis directes principals; i els altres, en relació als serveis indirectes o vinculats a l'allotjament i la manutenció. La seva variació és un indicatiu de magnitud, moviment i tendència²⁹.

Els preus més elevats es donen al Balneari de Belascoain, a la província de Navarra, en relació a la cura hidropínica, que suposa el 208% d'augment, i al Balneari de Cestona, a la de Guipúscoa, amb un 66%, ambdós ubicats a la primera regió Nord-est Pirinaica. Al Balneari de Caldas de Oviedo, al principat d'Astúries, dins de la segona regió o Nord o Cantàbrica, podem observa l'augment dels preus de l'aigua en beguda fins al 200%, per temporada. De la mateixa manera al Balneari de Fitero, a la província de Navarra, els preus de l'allotjament arriben fins al 64,28% d'augment, dins de la quarta regió o de la Plana Central del Nord.

---

²⁹ CARRERAS, A, TAFUNELL, X, *Historia económica...*, Op. Cit., p 50

En el cas de Balneari de Santa Teresa a la província d'Àvila, a la regió quarta o de la Plana Central del Nord, els preus de l'aigua en beguda, tenen un fort creixement de fins al 500%, encara que després l'increment serà més moderat. Finalment el Balneari d'Alange, a la província de Badajoz, els preus de les dutxes tenen un augment moderat i més endavant, fins i tot baixaran un 40,45% a la cinquena regió o de la Plana Central del sud.

Per Catalunya, el Balneari Rius a la província de Barcelona i dins de la primera regió Nord-est, els preus són moderats, establint certes gratuïtats durant un curt període de temps, per la cura hidropínica, així com per la resta de les activitats. Els augments són limitats, tant en els banys de primera amb un 33,3%, en les dutxes, amb un 25% i en la manutenció, amb un 42,85%. Pels banys de segona i l'allotjament, no varien. Els preus permeten observar on hi ha un major nivell de vida i, en aquest sentit, es concentra, de manera principal, a les regions hidrològiques del nord de l'Estat espanyol, on es dona el desenvolupament industrial³⁰.

Els preus estaran en principi en funció del poder adquisitiu dels clients, dins d'un ventall establert en banys de primera o de segona, o del servei de taula de menjador a l'espanyola o la francesa, o bé, l'allotjament en habitació de classe de primera o de segona, ja que a l'època es donaven tres perfils de clients o banyistes, els de classe benestant, els pobres de solemnitat i la tropa. A més, es podia diferenciar els malalts o banyistes que feien una estada llarga a l'establiment balneari i els que sols anaven a prendre els banys.

En aquesta activitat balneària, no observem un manteniment dels preus, sinó que, els preus estarien més condicionats segons la ubicació del balneari, juntament a la

---

³⁰ IBIDEM., p 224

seva oferta de serveis i clientela. Aquest fet marcarà dins d'una tendència general, la seves pròpies característiques³¹.

La dinàmica general manifesta una tendència a l'alça dels preus en relació als diferents serveis, però la limitació de l'oferta i l'obsolescència dels serveis d'alguns establiments balnearis, obligarà a fer un cert manteniment o fins i tot una certa ampliació d'aquests serveis.

Potser, l'augment de preus, també es justifica en alguns casos, amb les millores de les instal·lacions, o la incorporació de nous serveis, o bé, per certa bonança econòmica. A escala general es dona un cert "shock" entre 1913 i 1920 per causa de la I Guerra Mundial, i segons Carreras i Tafunell, els preus es doblen i augmenten fins al 127,6%, en aquest període; a partir d'aquest moment, l'evolució serà més escalonada fins a la Guerra Civil³².

Dels recursos centrats en un primer moment a la salut, on s'impliquen factors a nivell mèdic, al voltant de les aigües mineromedicinals i termals, es passa a tot una sèrie de serveis complementaris, que no tindran directament res a veure amb la salut, donant-se un període a principis del segle XX, en què molts balnearis incorporen el joc als seus establiments.

---

³¹ CUERVO-ARANGO MARTÍNEZ, C, Y TRUJILLO DEL VALLE, J.A, *Introducción a la economía*, Madrid, Ed McGraw-Hill, 1990.

³² CARRERAS, A, TAFUNELL, X, *Historia económica...*, Op. Cit., p 55

2. Noves activitats socials i culturals derivades del termalisme: l'oci, el lleure i l'estiueig.

Els serveis són una de les activitats econòmiques poc conegudes dels segles anteriors al XIX, ja que inclouen tota mena d'activitats molt heterogènies com el transport, el comerç, l'hostatgeria, la sanitat, l'educació, els serveis financers a les empreses o els proporcionats per les administracions públiques. Sense oblidar que la quantitat de treball depèn també de l'evolució demogràfica¹.

Un dels problemes de les anàlisis dels serveis és la seva valoració quantitativa, a la qual s'afegeix la dificultat d'una adequada comptabilització de les variacions de la segmentació de productes, on les comunicacions formen part important. També és problemàtic establir quin tipus d'activitats de serveis es desenvolupen a més dins de les empreses d'altres sectors productius, com el cas dels balnearis, on conviuen diferents activitats.

Les diferències tant accentuades entre activitats terciàries justifiquen, en part, el fet que hi hagi una definició específica del sector serveis que sigui útil i precisa analíticament. De totes maneres, es donen diferents classificacions que agrupen els serveis en funció d'alguna característica principal².

D'aquesta manera una primera diferenciació la tindriem en els serveis de mercat, els no destinats a la venda o al marge dels mecanismes de mercat, un cas dels quals el trobem al sector públic³.

---

¹ CARRERAS, A, I TAFUNELL, X, *Historia económica de la España contemporánea*, Barcelona, Ed Crítica. 2007, p 439.

² BERNECKER, W. L., *Espanya entre tradición y modernidad*, Madrid, Ed Siglo XXI, 1999, p 72.

³ GARCIA DELGADO, J.L, MIRÓ, R, *Lecciones de economía española*, Thomson – civitas, Navarra, Ed Aranzadi, 2007, pp 218 –219.

La segona diferenciació la tindríem dins dels serveis intermedis i finals, segons es resulti el consum intermedi en els processos de producció o el consum final pròpiament⁴.

La tercera suposa diferenciar els serveis estancats dels progressius:

Els primers, tenen la dificultat existent per reduir les seves necessitats de mà d'obra per unitat de producte, sense que es vegi afectada la quantitat produïda o la qualitat.

Els segons, són susceptibles de registrar avançaments significatius de productivitat a causa que la seva producció fa factible una creixent capitalització, així com millores tecnològiques. És en aquest últim concepte, que el desenvolupament balneari, partirà d'una idea mèdica centrada a la salut del cos humà, però esdevindrà una activitat que sobrepassa les expectatives dels propis empresaris i dels metges, així com dels banyistes i dels principals segments productius tradicionals de la societat. Comença a donar-se una important implicació a l'activitat econòmica d'aquest nou tipus d'empreses centrades en la hidrologia, des del passat al present⁵.

La dinàmica forçosa d'interrelació que es donarà entre el món científic i l'empresarial, manifestarà una capacitat important de possibilitats dins d'un marc de treball, interdisciplinari i multidisciplinari. En l'estudi de l'activitat balneària s'observen tres línies de relació en l'àmbit de sociabilitat: una formal, propiciada pel propi establiment com a institució, on les normes, les regles mèdiques i socials es trobaran al sistema d'organització, que manté una certa cohesió en els objectius de l'entitat⁶.

---

⁴ GARCIA DELGADO, J. L., MIRÓ, R, *Lecciones de economía...*, Op. Cit., p 221.

⁵ *GUÍA OFICIAL DE LOS ESTABLECIMIENTOS BALNEARIOS Y AGUAS MEDICINALES DE ESPAÑA 1927*, Madrid, Ed S.A. Editorial y de Publicidad, 1927, p 11.

⁶ SOLÀ-MORALES, I, *Arquitectura Balneària a Catalunya*, Badalona, Ed Ketres, p 70.

Una altra es troba a la vessant de sociabilitat informal o no institucional, centrada a les vides dels clients i banyistes, en la seva projecció social dins de l'establiment i fora d'aquest.

No podem obviar que també tenim una sociabilitat contextual, derivada de les relacions interpersonals, promotores de noves relacions, idees i activitats⁷.

El balneari, per tant, genera un nou espai formalitzat, amb unes directrius, però en certa mesura obert moralment, on les relacions socials tenen una component marcadament informal, fet que permet alliberar una bona part dels prejudicis i al mateix temps, un context experimental i innovador. Aquesta possibilitat més oberta, dona una dinàmica relaxada, on es pot parlar d'una manera més distesa i arribar acords econòmics, socials, culturals o polítics, que més endavant es pactaran de manera formal i oficial, amb els protocols que requereixen.

Els banyistes i usuaris, els seus constructors, el seu personal, els empresaris i metges directors són individus socials, generadors d'idees, de relacions i que d'una manera o d'altre projecten el seu pensament amb:

- La configuració arquitectònica i l'estil del balneari⁸.
- La manera de dirigir el personal i tractar els malalts.
- La forma de gaudir i de viure, per part dels seus clients, les idees, les relacions o bé, el perfil social dels seus estadants.

La manera de pensar de fer de la societat propera al balneari incidirà a l'escenari ideològic de l'establiment, fet que evidencia la complexitat de les interrelacions que

---

⁷ AMELANG, J.S, *La sociabilitat a l'edat moderna: algunes qüestions de mètode*, en *Sociabilitat i àmbit local*. Actes del VI Congrés Internacional d'història local de Catalunya, Barcelona, Ed l'Avenç, 2003.

⁸ SÁNCHEZ FERRÉ, J, *L'evolució de les viles termals a Espanya: Arquitectura, patrimoni i societat*, en Primera trobada de municipis d'aigües minerals i termals d'Espanya. Turisme termal i desenvolupament local. Ponències, Caldes de Montbui, desembre de 2001, pp 12-38, Ed Ajuntament de Caldes de Montbui. 2002, p 14. Segons comenta l'autor, balnearis, hotels, passeig, parcs, quioscos, galeries de banys, dutxes d'aigua, "...han estat durant molts anys els escenaris d'una forma d'entendre la vida, d'uns edificis i uns llocs on s'ha fet història..."

configuren una nova microsocietat. Per tant, la primera empenta, on les activitats centrades en les cures hidroteràpiques, en un context de salut, són claus per la societat, i podem trobar diferents punts, que condicionaran la posterior evolució dels tractaments mèdics centrats a la hidrologia, duts a terme al balneari, entre els que tenim els següents:

- Els seus resultats davant la manca d'altres alternatives mèdiques a l'època.
- La seva utilitat farmacològica⁹.
- La nova activitat centrada en la fisioteràpia.
- L'enfrontament entre la ciència mèdica i les corrents no oficials.
- Els serveis d'atenció personal o centrats en l'allotjament i la manutenció, entre altres.
- El desdoblament de les pràctiques balneàries en oci, lleure i estiuig¹⁰.
- El creixement de nous centres balnearis que no utilitzen les aigües termals i mineromedicinals¹¹.

És una època de canvis, de situacions de major complexitat, de certa dificultat de concreció de l'ús social d'un espai comú per diferents activitats, que es comença a configurar dins de l'àmbit del balneari, però fora del sector industrial. Aquesta "indústria balneària" aportarà noves professions com les de metge director de banys, infermer, massatgista o banyer, entre d'altres, en un principi, dins de l'activitat estructural unitària per les pràctiques hidroteràpiques i en relació als tractaments mèdics i la seva vinculació al medi natural, als factors climàtics i a l'activitat física. Els elements terapèutics evolucionen, en funció de les estades forçoses, les esperes entre tractament i tractament i la manca d'elements

⁹ SÁNCHEZ FERRÉ, J, *Guía de Establecimientos Balnearios de Espanya*, Madrid, Ed Ministerio de Obras Públicas y Transportes, 1992, p 19.

¹⁰ MITJÀ, A., I ALTRES, *Els recursos minerals de Catalunya. Les aigües minerals. Balnearis*, Barcelona, Ed Associació Balnearia i Generalitat de Catalunya, 1999, p 30.

¹¹ Ja des de finals del segle XIX, les aigües marines i comunes, comencen a utilitzar-se com producte farmacològic.

tecnològics de distracció, fomentaran una dinàmica de noves activitats culturals, d'oci o lleure¹².

Per una altra part, a l'Estat espanyol, amb un limitat desenvolupament industrial, s'observa que a les regions del Nord-oest, Central del nord i del Nord-est, es manifesta un cert desenvolupament industrial, i col·lateralment derivats de l'activitat balneària i d'un nou segment econòmic, els serveis. Vinculats a aquests també es desenvolupa la indústria de la construcció, amb una accelerada urbanització de la població espanyola, i que al mateix temps, genera una forta demanda d'altres activitats vinculades, cosa que suposarà una disparitat evolutiva¹³.

Els serveis, tant personals, com domèstics, seran un sector, en principi, sense cap consideració econòmica, que inicialment formaran part d'activitats marginals que passaran gradualment a tenir un pes significatiu a l'economia del país. En aquestes noves activitats professionals que es reconfiguren, junt a les tradicionals destaquen el comerç i l'hostatgeria¹⁴. L'atenció personal o el transport on figuren noves professions desenvoluparan nous serveis com: comerciant, traginer, cambrer, majordom, criat, criada, "nursey", o bé, la de maquinista, inspector, cap d'estació o de xofer, entre d'altres, però els serveis són per a una classe benestant. S'hi incorpora, a més, una renovada indústria constructora, que en part, serà la plataforma d'una renovació de l'entorn tant urbà, com rural¹⁵.

Tota aquesta nova activitat, manifesta uns primers indicis del canvi, dins de l'evolució tecnològica, que portarà a una especialització dels centres balnearis i per extensió dels serveis, ja que són els primers en incorporar elements tècnics i

¹² SOLÀ-MORALES, I, *Arquitectura Balneària...*, Op. Cit., p 140.

¹³ CARRERAS, A, I TAFUNELL, X, *Historia econòmica...*, Op. Cit., p 245.

¹⁴ Les professions vinculades a l'allotjament, com cambrera d'habitacions i per la manutenció, amb cambres i cuiners, seran necessaris cada cop més als establiments balnearis.

¹⁵ SOLÀ-MORALES, I, *Arquitectura Balneària...*, Op. Cit., p 23.

mecànics pels tractaments. És una nova situació amb la desconfiguració de la seva unitat estructural d'acció en relació a la salut, a causa de la multiplicitat d'ofertes vinculades a les pràctiques físiques i als tractaments hidroteràpics de caràcter lúdic. Ja no és necessari estar malalt per satisfer unes necessitats de lleure centrades en les aigües, cada cop més variades. Així, arriba un moment en què les diferències són clares en relació amb les activitats dels balnearis tradicionals i n'apareixen de noves que es realitzen fora del seu entorn espacial.

Algunes d'aquestes premisses ajuden a comprendre la gradual desqualificació i l'evolució de les pràctiques tradicionals dels balnearis, observades a diferents localitats que posseeixen antecedents comuns de propietat de les aigües termals¹⁶.

En la majoria dels casos es traspasa l'àmbit privat, per projectar-se al públic. En qualsevol cas, l'objectiu final és coincident a diferents escales durant el segle XIX¹⁷:

- Les activitats associades al camp de la medicina.
- El client és un malalt en tractament.
- Les pràctiques fisioterapèutiques individualitzades.
- La pedagogia de la higiene particularitzada tancada i intimista.
- L'entorn exclusivista, aristocràtic i benestant.
- El descans, el lleure i l'oci, junt amb el tractament.
- Els equips hidroteràpics especialitzats.

---

¹⁶ GIL DE ARRIBA, C, *La difusión social y espacial del modelo balneario: De la innovación médica al desarrollo de las prácticas de ocio*, en la revista Script Nova, número 69(40), de 1 de Agosto, Geocrítica, Barcelona, Ed Universitat de Barcelona, 2000, www.ub.es/geocrit/sn-69-39.htm.

¹⁷ MOLDOVEANU, M, *Ciudades termales en Europa*, Barcelona, Ed Lunwerg, 1999.

La gradual disgregació de les activitats balneàries fa que perdin part de l'exclusivitat mèdico-terapèutica i aquestes es converteixen en parabalnearies en el segle XX, sota els següents aspectes:

- Activitats fora de l'àmbit mèdic¹⁸.
- El client no sempre és un malalt i l'objectiu passa a ser el plaer del bany combinat amb el context climàtic i natural.
- Pràctiques fisioterapèutiques col·lectives.
- Pedagogia de la higiene comunitària, oberta i no-intimista.
- Entorn socialitzador no-exclusiu i popular.
- El descans, el lleure i l'oci es desvincula dels tractaments i de la teràpia mèdica.

L'empenta de la industrialització accelera la freqüentació dels centres balnearis d'una manera més constant i sistemàtica per les classes benestants, ja que la gran majoria de la població no disposa de mitjans i els canvis socials del moment són molt limitats. La forta incidència en la tecnificació dels sistemes de producció actuaran, en part, sobre la capacitat creativa de les persones, i sobre gran part de la societat de l'època, de manera negativa.

El desenvolupament de l'higienisme, junt amb l'experimentació que suposen les pràctiques hidrològiques permet detectar un creixent interès de l'ésser humà per la salut que servirà, en aquest sentit, com una primera vàlvula d'escapament¹⁹ davant la degradació de les condicions ambientals i les característiques de salubritat a l'interior de les ciutats i la manca de reciclatge dels residus, tant materials, com humans²⁰, que produeix el fenomen de la indústria. Es propiciarà la recerca

---

¹⁸ BLANCAFORT DE ROSELLÓ, P, *La Garriga el balneari i jo. Cròniques, personatges i anècdotes*, La Garriga, Ed Ariel, 1976.

¹⁹ PRATS I CANALS, LL, *La Catalunya rànica: les condicions de vida materials de les classes populars a la Catalunya de la Restauració segons les topografies mèdiques*, Col·lecció El Pedrís, 36, Barcelona, Ed Alta Fulla, 1996.

²⁰ Trastorns psicosocials produïts per les exigències del ritme de treball.

d'alternatives, trobant dins d'aquestes, en primer lloc, els balnearis de muntanya a l'abast d'un determinat col·lectiu, seguits pels del litoral, oberts a tothom.

L'activitat social als balnearis serà molt intensa durant els segles XIX i principis del XX, ja que actuen com a centres de salut, hospitals, a més de centres d'esbarjo, de relacions socials, de negoci i per dur a terme congressos o, fins i tot, tornejos i competicions esportives²¹.

En un principi s'observen diferents eixos fonamentals de cohesió a les pràctiques balneàries que identifiquen la seva unitat estructural fins al moment, però es desenvolupen fora d'aquest primer context vertebrador. Entre ells podem destacar nous i diferents àmbits:

- Legislatiu i normatiu (extern i intern) per part de l'estat, en relació als establiments balnearis; es recopilen els procediments, les instruccions i les pautes de funcionament, de relacions entre propietaris, professionals i pacients dins de l'àmbit mèdic, higiènic i de la salut.

- Burocràtic-administratiu i de control; relacionat amb els processos comptables i fiscals, les prescripcions mèdiques, el seguiment escrit dels tractaments, estadístiques de malalts i malalties i l'evolució del pacient.

- Industrial, tecnològic i professional; fa referència no només a l'estructura de les instal·lacions, equips i la professió mèdica i sanitària en àmbits rurals, sinó també a la continuïtat dels establiments en espais urbans. El pes de la nova indústria balneària es farà evident a partir de la seva projecció i implantació a les ciutats. És un intent de trasllat de la salut de la naturalesa a la ciutat, en dos vies, mitjançant

---

²¹ UCÉLAY DA CAL, E, *La Catalunya populista, Imatge, cultura i política en l'etapa republicana (1935 -1936)*, Barcelona, Ed La Mangrana, 1982. Ja fa esment al descobriment per part de la burgesia catalana de les activitats esportives a l'aire lliure en un nou culte a la salut, junt a una pràctica d'oci i del temps lliure a la platja.

l'aigua envasada, com el cas dels *Manatiales Mont-Alt S.A*, i les instal·lacions hidroterapèutiques dels balnearis tradicionals traslladades als nous balnearis de ciutat, que utilitzen l'aigua comuna canalitzada pels establiments²².

La racionalitat de l'organització productiva (tractaments) amb postulats similars a les altres indústries permetrà una certa expansió d'aquest tipus d'empreses a les ciutats. Alguns exemples són el cas de l'Institut Hidroteràpic Barcelonès, que estava situat al passeig de Gràcia, cantonada Gran Via, fundat pel doctor Lluís Castellarnau; el d'aigües Azoades, o el de l'Acadèmia de Ciències²³. Aquests incorporen nous mitjans tècnics de cura i això permet allargar els tractaments tot l'any. Al final, en alguns casos, esdevindran banys públics.

Serà una iniciativa de curta durada encara que tindrà una incidència en els costums individuals i col·lectius de les persones com el cas de l'Escola del Mar, on es donarà pedagogia i educació higiènica, centrada en els infants, i s'oferiran activitats físiques recreatives i esportives, per combatre les malalties²⁴.

- Quant a la cultura, es tractarà de realitzar activitats per omplir els buits entre els tractaments o complementar-los. Les estades de personalitats de les arts, les lletres, les ciències i la política fa emprendre iniciatives centrades en les representacions teatrals, poètiques o musicals.

Les vivències i experiències d'alguns pacients són recollides en escrits que donen testimoni de l'entorn mediambiental, climàtic, del paisatge, de la flora i la fauna que afavoreix una forta relació amb la natura. Recopilen impressions de les llegendes

---

²² *GUÍA OFICIAL DE LOS ESTABLECIMIENTOS BALNEARIOS Y AGUAS MEDICINALES DE ESPAÑA 1927*, Madrid, Ed S.A. Editorial y de Publicidad, 1927, p 315. L'empresa distribuïa l'aigua mineromedicinal des del carrer Claris, número 77 de Barcelona.

²³ CASTELLARNAU Y DE LLOPART, L., *Programa prontuario de servicios higio-terapeuticos del Instituto Hidroterapéutico del Dr. Castellarnau*, Barcelona, 1900.

²⁴ AJUNTAMENT DE BARCELONA, Comissió de Cultura. *Escola del Mar*, Barcelona, Ed Tallers Gràfics Vilajoana, 1922.

populars, culturals o de les vivències quotidianes del món rural²⁵. També es porta a terme, una primera recollida de dades i testimonis gràfics dibuixats a mà, abans de difondre la fotografia, en relació a monuments artístics, costums, festes populars, o de restes materials disseminats per les rodalies de la població des d'altres èpoques²⁶.

- Pel que fa a l'oci i el lleure, dins dels serveis indirectament vinculats a la salut, les recomanacions de teràpia activa i passiva comportaran tot un seguit d'activitats aplicades com el passeig, l'excursionisme o l'esport, a més de l'entreteniment, que finalment portarà al desenvolupament de l'estiueig²⁷.

Les noves tècniques de tractament de la salut ja esmentades i l'afluència multitudinària de malalts i banyistes, va obligar en molts casos a la direcció dels establiments, atendre i organitzar d'una manera planificada el lleure, ja no solament dels clients, sinó de les seves famílies i acompanyants, d'aquesta manera es pot començar a entendre el desenvolupament com a centre d'esbarjo i d'activitats culturals amb caràcter innovador que van adquirir els establiments²⁸.

- L'estiueig i el turisme, es constitueixen, així, com l'aparició de variants de les activitats que es podrien considerar parabalneàries²⁹. Es produeixen amb l'expansió de la balneoteràpia, fora de l'àmbit del balneari, amb la pràctica lliure del bany als espais de litoral, amb un cert grau balneodependent, que junt amb

²⁵ SÁNCHEZ-FERRÉ, J, *El patrimonio balneario en nuestro país. Arquitectura – Patrimonio – Sociedad*, 2001, WWW.SLD.CU.

²⁶ ALMAGRO, M, *Introducción al estudio de la Prehistoria y de la Arqueología de campo*, Barcelona, Ed Labor, 1983. Segons l'autor un principi clau de l'Arqueologia, com disciplina és estar al servei de la reconstrucció del passat. La qual ha estat una eina de suport a la recuperació del patrimoni cultural, i a la identitat nacional del país.

²⁷ Noves idees i aportacions, que permetran du a terme agrupacions com les dos primeres associacions que es fundaran amb aquesta finalitat excursionista com l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques (1876), l'Associació d'Excursions Catalana (1878), que es fusionaran amb el Centre Excursionista de Catalunya (1891), també sorgiria a principis del segle XX l'Associació Excursionista Llerdense" (1901) i altres a Reus, Manresa, Mataró, Terrassa o Sabadell.

²⁸ SOLÀ-MORALES, I, *Arquitectura Balneària a Catalunya*, Badalona, Ed Ketres, 1986, p 141.

²⁹ ARREDONDO, M, *El veraneo*, dins de la revista *Anales de la Sociedad Española de Hidrología Médica*. Tomo XXX, número 4, Madrid, Imp Ricardo F.de Rojas, 1919, pp 112 – 117.

l'aprofitament climàtic i l'entorn natural de muntanya o marítim, que configuren la major part de característiques externes a l'activitat dels balnearis tradicionals³⁰.

-. L'activitat centrada en la cosmètica, aprofitant els recursos que ofereixen els llocs de surgència de les aigües mineromedicinals, termals amb l'aprofitament dels llots, pels tractaments de bellesa, d'estètica, elements que han permès configurar un segment d'activitat important de suport als tractaments terapèutics.

-. El fet que, en principi, molts malalts no poguessin desplaçar-se a prendre les aigües va establir la possibilitat de dur-les fins al seu domicili per part dels establiments balnearis. Es donarà una comercialització de les aigües mineromedicinals cosa que, en part, afavoreix la continuïtat dels establiments. Les aigües en un primer moment, es distribueixen i venen en farmàcies³¹.

Més endavant, aquest fet donarà lloc al desenvolupament d'una indústria d'envasament d'aigües minerals i mineromedicinals, que permetrà que alguns establiments balnearis puguin suportar la situació de recessió del sector gràcies a l'activitat de la seva indústria envasadora.

-. L'entorn ambiental del balneari i els espais oberts del món rural afavoreix una nova dinàmica de renovació urbanística relacionada amb la concepció de la ciutat-jardí i dels eixamples³². Cal recordar que la majoria de cases disposen d'una anomenada comuna i no d'instal·lació de dutxa i de bany, com a les noves construccions que es fan als eixamples i a les torres i xalets que es construiran per a gent benestant durant el segle XIX i XX. Es dona, per tant, una nova valoració del sòl i de determinats paratges naturals, que abans no existia³³.

---

³⁰ LÓPEZ MORALES, M, *El potencial turístico de los balnearios*, en la revista *Estudios Turísticos*, número 157, Madrid, Ed Instituto de Estudios Turísticos, 2003, pp 125–145. L'autor comenta que es dona una certa necessitat d'anar als banys, tant a balneari d'aigües mineromedicinals com marítimes.

³¹ AJUNTAMENT DE CALDES DE MONTBUI, *Història termal de Caldes de Montbui*, Ajuntament de Caldes de Montbui, Ed Ajuntament de Caldes de Montbui, 2002.

³² HOWARD, E, *Les cités-jardins de demain*, Paris, Ed Dunod, 1969.

³³ CERDÀ, I, *Teoría general de la urbanización y aplicación de sus principios y doctrinas a la reforma y ensanche de Barcelona*, Tomo I, Madrid, Imprenta Española, 1907.

Els avenços tecnològics tindran un paper important i el ferrocarril serà un element destacat ja que permetrà el transport de mercaderies i de viatgers amb diferents finalitats, entre les que trobem els malalts i banyistes. En alguns casos es creen línies expressament. En el cas de Catalunya, el desenvolupament dels ferrocarrils és significatiu, sobretot els de via estreta com els de Caldes de Montbui, Esparreguera, Salou, Banyoles, Sant Feliu de Guíxols o de via ampla a Caldes d'Estrac – Caldetes o Caldes de Malavella, entre altres³⁴.

El desdoblament de les activitats balneàries implica la implantació de nous sistemes de relacions funcionals, caracteritzat pel domini de les noves activitats emergents davant les tradicionals, que es convertiran més endavant en referents turístics³⁵. Sens dubte sorgeixen contradiccions amb el model preexistent i el desenvolupament innovador genera processos de polarització acumulativa d'un espai en relació a d'altres, de la muntanya, a la mar i a la ciutat³⁶. De manera gradual es donarà una degradació de l'activitat balneària en benefici de la parabalneària, un desposseïment de funcions, la generació final d'una clara situació de domini i competència de les noves activitats sobre les antigues.

Es pot observar l'impacte final de l'activitat balneària en els entorns urbans amb la incorporació de noves tècniques higièniques i terapèutiques³⁷. Aquestes ajudaran a millorar les condicions de vida amb un caràcter democratitzador, globalitzador i integrador de les activitats mèdiques i socials³⁸.

---

³⁴ FONT I GAROLERA, J, *La formació de les xarxes de transport a Catalunya (1761 – 1935)*. Col·lecció xarxes i territori 2, 1a edició, Vilassar de Mar, Ed Oikos Tau, 1999, p 107.

³⁵ BLASCO PERIS, A, *El nacimiento del turismo en Cataluña 1908. Centenario de la Sociedad de Atracción de Forasteros de Barcelona*, Barcelona, Ed Astro Uno, 2008, p 83.

³⁶ MITJÀ, A., I ALTRES, *Els recursos minerals de Catalunya. Les aigües minerals. Balnearis*, Barcelona, Ed Associació Balnearia i Generalitat de Catalunya, 1999, p 90.

³⁷ RODRÍGUEZ-SÁNCHEZ, J.A, *Evolución de la terapéutica balneària: un espacio interdisciplinar. Panorama actual de la Aguas Minerales y Mineromedicinales en España*, www.evolaaguas.igme.

³⁸ MOLINA VILLAR, J.J, *Sobre els orígens de l'activitat termal i turística a la comarca de la Selva*, en Quaderns de la Selva, número 18, Santa Coloma de Farners, Ed Centre d'Estudis Selvatans, 2006, pp 156 – 177.

3. Viatges i estades balneàries: cròniques d'en Josep Roca i Roca.

La implantació i el desenvolupament de les activitats centrades en el bany i l'estiueig van dur noves situacions i nous costums a la societat espanyola i catalana, alguns aspectes dels quals coneixem gràcies als cronistes i periodistes de l'època, que descriuen moments concrets de les seves vivències i experiències als diaris, que permeten tenir, a l'actualitat, una visió del moment en què van viure.

A Catalunya, per exemple, podem conèixer indrets com Poblet, Prades, o la Barceloneta els banys i els establiments balnearis a través dels articles i treballs del terrassenc Josep Roca i Roca. Hem pogut conèixer la seva obra gràcies als apunts biogràfics de Domènec Palet i Barba, un dels seus amics i col·laboradors¹.

El text escrit i llegit per Domènec Palet el 12 de juliol de 1934, és amb motiu de l'homenatge realitzat a l'Ajuntament de Terrassa, a la galeria de terrassencs destacats, amb la col·locació d'un retrat d'en Josep Roca i Roca². Això permet conèixer i fer un repàs a l'obra d'en Roca com a personalitat poc coneguda però creativa, culta i implicada amb la societat catalana del segle XIX i principis del XX. D'aquest text, hem pogut extreure una valuosa informació, entre d'altra, sobre l'activitat social dels balnearis, dels banys i dels banyistes a l'època.

Josep Roca i Roca nascut el 12 de juliol de 1848 a Terrassa, a la casa pairal "Cal Pi de l'Oli" del carrer Cremat número 24, era l'únic fill baró. Va tenir dues germanes que, de joves, es van fer monges. Als 12 anys comença els estudis secundaris a l'Escola Pia de Sabadell. Continua els seus estudis a Vic i, acaba graduant-se com a batxiller, a l'Institut de Barcelona.

¹ DOMÈNEC PALET I BARBA (1872-1953), era industrial, geòleg, polític, advocat, així com diputat, durant els anys de la República, a més d'impulsor i fundador del centre excursionista de Terrassa i de la Fraternitat Republicana, de la que hi participa en Josep Roca.

² PALET I BARBA, D., *En Josep Roca i Roca (1848 – 1924). Literat – Publicista – Polític*, per en Domenèc Palet i Barba, Terrassa, Ed M.Figueras Singla, 1934?.

Segons el seu biògraf, Domènec Palet, “era un esperit viu, sensible, inquiet i nerviós”³. Als catorze anys ja escrivia sobre els esdeveniments de la guerra d'Àfrica, amb relats contra els “moros” i, com a estudiant de Batxillerat, havia col·laborat amb el *Porvenir* de Vic. Amb setze anys, i quatre dies de diferència, perdrà el seu pare i la seva mare. Per distreure's anirà a fer estudis universitaris a Barcelona on cursa assignatures a la Facultat de Filosofia i Lletres i de Dret.

Durant l'època universitària col·labora a *la Gaceta Universal* del senyor Urgelles de Tovar, als setmanaris catalans *La Rambla*, *La Pubilla*, *La Barretina* i el *Calendari Català*. De manera conjunta amb d'altres companys, dóna conferències a l'Ateneu Obrer sobre temes d'economia, política i societat. Alguns dels seus amics s'acreditaran més tard com a notables escriptors, com Ubach i Vinyeta i Pino i Campomar⁴.

El 1867 va publicar un calendari en relació a la política, amb el títol de la *Xamfaina* i, amb un altre destacat literat de la Renaixença Pelai Briz, crea la revista *El Gay Saber*, on el 1868, treballava amb el càrrec de secretari de redacció. En aquesta revista, hi farà les traduccions d'obres com el *Ciclop*, d'Eurípides, i el poema *Celendan* d'en Mistral a més de diferents escrits i treballs en prosa, així com crítiques d'obres dramàtiques d'autors catalans. En els Jocs Florals de Barcelona d'aquell mateix any, serà premiada la seva poesia *Lo rei del vent*, rebent un altre premi en el certamen de Reus, així com el de *l'Asociación Literaria de Gerona* i a la *Sociedad de Euterpe*, de Barcelona.

De manera conjunta, amb Pelai Briz, i Ubach i Vinyeta amb Montserrat i Archs comença la publicació d'una antologia anomenada *Trobadors Novells*, continuadora de *Los Trobadors Nous* i *Los Trobadors Moderns* que Bofarull havia publicat abans.

---

³ *IBÍDEM.*, p 9.

Dins del moment revolucionari que precedia *La Gloriosa*, Josep Roca amb alguns dels seus companys crea un full de dibuixos satírics, *El Papagayo*, que dirigia. En general, es distribuïa, escrita a mà, i es repartia de manera reservada per tertúlies i grups de gent jove⁵.

Abans de la revolució dirigí Lo Cop un setmanari del qual sols aparegueren sis números i, més endavant, Lo Ponton, amb uns seixanta números publicats. Triomfant la revolució de setembre 1868, farà la propaganda electoral per aquelles històriques Corts Constituents.

La seva activitat no pararà i al Club del carrer Canuda, s'hi feia un dels mítings destacats a l'època. Hi parlaven personalitats com Altadell (novel·lista), Clavé (music i poeta), Monturiol (inventor) o Robert Robert (escriptor), tots amb idees capdavanteres i d'avantguarda. Va pujar a la tribuna dels oradors un jove i desconegut Josep Roca i Roca. Ho farà en representació del Club dels Estudiants, expressant-se amb força i convençuda eloqüència, amb la sinceritat i l'entusiasme de la seva joventut i amb una veu potent i clara a través de la qual, es posa l'auditori a la butxaca. D'aquesta manera quedava consagrat com un dels oradors que van imprimir a la gent de l'època, la seva empenta.

Josep Roca, a més, va escriure teatre. La seva primera obra va ser "Miracle", un drama català en tres actes i en vers, estrenat el 5 de maig del 1869 al Teatre Principal de Barcelona⁶. A la vegada, des de maig sortia, sota la seva direcció, el diari *La Razón*, que canviarà el nom per *El Independiente* i, més endavant, La Independència, amb continuïtat fins la restauració borbònica. En aquesta època, realitzarà una altra comèdia anomenada "l'Antiquari", que ha quedat inèdita. Però portarà endavant altres comèdies tràgiques, polítiques, històriques o costumbristes, com l'estrenada al Teatre dels Camps Elisis, l'any 1870, escrita en col·laboració de Juan Alonso del Real, "La Passió Política". Altres obres i sarsueles seran "Micos", "Jocs de nois" o "La càndida paloma"

---

⁴ IBÍDEM, p 10.

⁵ IBÍDEM., p 11.

⁶ PALET I BARBA, D, *En Josep Roca i Roca (1848 – 1924)...*, Op, Cit., p 14.

representada al Tívoli, “Mal pare”, al Teatre Novetats, “Lo Bordet”, al Teatre de Catalunya o “Lo Plet d'en Baldomero” comèdia de costums representada al Teatre Romea.

Durant la guerra civil dels Carlins va dirigir un diari de caràcter conjuntural que es titularà *El Cañon Krupp*. Poc després de la restauració borbònica funda el primer diari possibilista espanyol *La Gaceta de Barcelona*, títol que canvia per *La Gaceta de Catalunya*, portaveu d'aquests partit⁷. En aquesta empresa hi tindrà un cert paper important, desenvolupant diferents càrrecs en la seva organització. Com l'ànima d'aquella lluita, va se detingut en diferents ocasions per incidents, fins a la mort d'Emilio Castelar⁸.

Quan Emilio Castelar, en la seva darrera etapa política anà accentuant el seu contacte amb els polítics monàrquics liberals ja es presumia la condescendència amb el règim⁹. Josep Roca i Roca, en els seus setmanaris, estableix les discrepàncies i diferències en criteris i va iniciar una campanya que s'estengué i anà creant entre els militants una atmosfera de disconformitat amb el propi cap, així com amb els seus dirigents a Catalunya. Suspengué el diari per donar pas a La Publicitat. Lliure de les tasques de direcció d'un diari polític es dedicava a d'altres activitats del setmanari.

Com a redactor de *La Razón*, Josep Roca i Roca escriu un article amb el títol *La Contribución de Sangre*, publicat per la Llibreria J. López, de la Rambla Centre, número 20, a Barcelona el 1870. És una crònica detallada dels successos ocorreguts a la ciutat i pobles del seu pla, assenyaladament a Gràcia, l'abril d'aquell any, amb motiu de la resistència a les quintes o lleves del servei militar. El paper que juguen aquells successos en el barri de Gràcia, on

⁷ Partit polític republicanista possibilista conservador d'Emilio Castelar.

⁸ EMILIO CASTELAR I RIPOLL (1832 – 1899), natural de Cadis, escriptor i polític, serà catedràtic de Historia Filosófica y Crítica de España, president del poder executiu de la Primera República Espanyola.

⁹ PICH I MITJANA, J, *La génesis del catalanismo político. De los inicios de la Restauración a la crisis del Centre Català*, en Hispania, revista espanyola de Historia, núm. 229, Mayo-Agosto, Madrid, Ed CSIC, 2008, p 439.

es troba el campanar, va donar lloc a l'aparició del setmanari polític i popular La Campana de Gràcia. L'editor era J. López i Josep Roca i Roca el va dirigir¹⁰.

Amb Ubach i Vinyeta, Picó i Campamar, Montserrat i Archs, Aulèstia i Pijoan¹¹, Joaquim M. Bartrina, Tomás i Salvany, Riera i Bertran i altres fundadors, el 1870 crea la primera entitat catalanista d'exercici literari La Jove Catalunya¹². El 1871 publica una segona edició d'alguns poemes provincials en 12 cants, editat per Roca i Parés a Barcelona. L'any següent, Josep Roca serà president dels Jocs Florals i dedicarà un discurs presidencial als poetes premiats.

A les Corts Constituents de la primera República els republicans de Terrassa, proclamaren la seva candidatura pel districte de Terrassa-Sabadell¹³. Però com a Sabadell havien presentat un altre candidat republicà, a causa de la major població d'aquesta localitat, serà el darrer qui obtindrà l'acta.

Durant els anys que es redacta el setmanari La Campana de Gràcia la publicació es distribueix per medis senzills, ja que es viuran uns moments de suspensió governativa fins el 1874, es reemplaçat per l'Esquella. Dins d'aquest període escriurà i publicarà *Cuentos escogidos* de J.C. de Andersen, per la impremta Giró de Barcelona.

Fou mantenidor dels Jocs Florals de Barcelona de 1875 i 1876, amb el càrrec de secretari dels Jocs. El 16 de gener de 1879 aparegué l'Esquella de la Torratxa, setmanari satíric i popular dirigit per Josep Roca. En aquella època donava conferències a l'Ateneu Barcelonès sobre *La familia obrera*, publicades a la impremta Ramirez.

¹⁰ PICH I MITJANA, J, *La génesis del catalanismo...*, Op. Cit., p 439.

¹¹ ANTONI AULÈSTIA I PIJOAN (1849 – 1908), era fill de Reus, fou escriptor i historiador.

¹² TERMES, J, *HISTÒRIA DEL CATALANISME FINS AL 1923*, Barcelona, Ed Portic, 2000, pp 140 – 141, Segons l'historiador, els socis que formaven aquesta institució tenia una disparitat ideològica destacable. S'hi trobaven noms vinculats al republicanisme federal o tradicional com Heribert Mariezcurrena, Joaquim Riera i Bertran, Josep Roca i Roca, Albert Quintana o Artur Vinardell o radicals com Ramón Picó i Campamar; catòlics com Pere Nanot, Isidre Raventós, Felip de Saleta o Josep Serra i Campdelacreu; carlins com Josep Palau i d'Huguet; o bé independents com Pere Aldavert, Simó Alsina, Antoni Aulèstia i Pijoan, Joaquim M. Bartrina, Joaquim Botet i Sisó, Lluís Domènech i Muntaner, entre alguns dels més destacats.

¹³ Proclamada a les Corts l'11 de febrer de 1873.

En les eleccions d'abril de 1879 a Corts Ordinàries, va ser altra vegada candidat, presentat per tots els elements lliberals de Terrassa, no va assolir l'acta per males arts emprades a favor del candidat de dretes, un industrial de Sabadell.

Funda la *Biblioteca Ambos Mundos*, publicant i traduint Hoffman, Victor Hugo, Dickens, Heine i Balzac entre d'altres. A més, col·labora en la il·lustració artística. Escriví la major part de la *Geografia de Espanya y Portugal*, que figura a l'edició que publica de la *Geografia Universal* de Malte Brun, i traduirà l'obra *America Equinoccial*. També el 1881, dins del butlletí numero 9 de l'Ateneu Barcelonès, fa un treball a manera d'esbós bibliogràfic i crític de Josep Anselm Clavé¹⁴.

Una de les seves aportacions dins de les activitats de serveis, serà la publicació de guies de la ciutat de Barcelona per encàrrec de l'Ajuntament i juntament amb Ramon Comes, redactarà una sèrie de monografies, així com historials dels carrers de la ciutat de Barcelona, acompanyats de planells i d'explicacions d'aquells llocs més destacats de la ciutat. Entre ells tenim l'anomenada *Barcelona en la mano*. Guia de Barcelona i els seus encontorns il·lustrada amb gravats a través de la Impremta Tarso¹⁵. Publica més endavant una segona edició l'editor J. López el 1884¹⁶.

Amb Eduard Vidal i Valenciano¹⁷, continuarà la seva col·laboració i escriu la sarsuela "Per retrocés", la qual es posà en escena, així com "La criada" que es representa al Teatre Espanyol, en aquella època.¹⁸ O bé, donava conferències en relació a temes com "La família obrera", a Foment de la Producció

¹⁴ PALET I BARBA, D., *En Josep Roca i Roca (1848 – 1924)....*, Op, Cit., p 14-15.

¹⁵ ROCA I ROCA, J., *Barcelona en la mano: guia de Barcelona y sus alrededores*, Barcelona, Ed E López, 1884.

¹⁶ Roca i Roca, J., *Barcelona en la mano: guia de Barcelona y sus alrededores*, Barcelona, Ed E López, 1895.

¹⁷ EDUARD VIDAL I VALENCIANO (1838 – 1898), dramaturg de la llengua catalana, era polític i escriptor, així com a membre de l'Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona. Militarà al Partit Republicà d'Emilio Castelar.

¹⁸ VIDAL VALENCIANO, E., *La Criada: sarsuela en dos actes y en vers original*, Barcelona, Impremta de la Renaxensa, 1880.

Espanyola, o una conferència sobre “*Medios de protección a la infancia desvalida*” en relació a l’ensenyament professional, el 1888.

El 7 de juliol de 1890 a la Festa Major de l’Ateneu Terrassenc, s’organitza un certamen literari, sota la seva presidència. Col·labora amb *El Noticiero Universal*, on escriu notícies teatrals. Des d’aquest moment, i durant vint anys col·labora amb la Vanguardia escrivint la crònica setmanal amb títols com “*La semana en el campo*” o “*La semana en Barcelona*” que sortia els diumenges. A l’estiu, quan era fora la crònica s’anomenarà “*La semana veraneando*”, fins i tot, dels seus viatges per Catalunya, que era molt llegida. A la Vanguardia accentua la seva faceta de periodista en forma de cròniques d’Espanya i Catalunya.

Escriu a més pel *Mercantil de Manila* (Filipines), el *Ferrocarril de Caracas* (Veneçuela), el *Comercio de l’Havana* (Cuba), el *Diario de la Marina* (l’Havana) i *la Nación de Buenos Aires* (República Argentina), de manera continua¹⁹.

Desfet el possibilisme després de la mort de Castelar, es produí aquella concentració de republicanisme que culmina en la magna *Asamblea de Madrid*, el 25 de març de 1903, en la qual es constituirà el partit d’Unió Republicana, al capdavant del qual estarà Nicolas Salmerón. En Roca s’hi compromet, convertint-se, en una peça clau i de suport, en relació a l’organització de la premsa i a la tribuna en les seves actuacions a Catalunya²⁰.

Les eleccions del 26 d’abril de 1903 marquen una fita a la política local i del que fou districte de Terrassa, ja que es donava la circumstància que durant bastants anys els republicans no havien pres part en aquest districte en les eleccions generals i es trobaren sense organitzacions, ni representants a la majoria dels pobles. Es farà una intensa campanya, en la qual prendrà part Josep Roca i obtindrà una nodrida votació de sufragis a Terrassa, a Sant Pere

---

¹⁹ PALET I BARBA, D, *En Josep Roca i Roca (1848 – 1924)....*, Op, Cit., p 16.

²⁰ IBÍDEM., p 21.

de Terrassa i a Rubí, però no arribà al suport en número de l'adversari. Malgrat tot, el resultat se celebra igualment com si hagués estat una victòria, fent un àpat a Can Parellada²¹. En aquesta celebració hi van acudir una gran quantitat de persones simpatitzants, que sorprendrà tot hom i també al propi Josep Roca, qui pronunciarà un discurs del qual sortirà la idea i decisió de constituir a Terrassa una gran entitat política que aplegués tots els republicans²².

L'entitat projectada va ser Fraternitat Republicana, la qual es va constituir, el 6 de setembre, prenent com a seu, una finca anomenada *Casa del Pueblo de Tarrasa S.A.*, prenent en Roca el càrrec de director-gerent. La seva actuació portarà a deixar una sòlida base econòmica i de funcionament de certa independència de l'entitat. Roca havia aportat els seus estalvis, contribuint de manera important al desenvolupament de la vida en relació a l'associació política i de la seva actuació a la ciutat i al districte.

Els seus articles continuen i l'1 d'octubre de 1904, escriu *Al doblar los cuarenta*, una biografia d'en Valentí Almirall²³ que llegí al Palau de Belles Arts²⁴. Sis anys després, deixa, per divergències amb l'editor, La Campana de Gràcia i l'Esquella de la Torratxa i a aleshores publica La Campana Catalana, que s'editaria durant poc temps²⁵.

A les eleccions generals a Corts de 1905, el partit acorda novament la seva candidatura i comença els treballs però Roca demana no mantenir-s'hi. Quant al moviment de Solidaritat Catalana, s'hi lliura i hi entra, com entren bona part de militants de la Unió Republicana de Catalunya, moment en què també escriurà *Cura de cristià: Joguina còmica en un acte i en vers*²⁶. També s'hi

²¹ La celebració es realitza el 10 de maig de 1903.

²² PALET I BARBA, D., *En Josep Roca i Roca (1848 – 1924)*...., Op, Cit., p 22.

²³ ROCA I ROCA, J., *Valentín Almirall: apuntes biograficos*, Barcelona, Ed Mariano Galve, 1905.

²⁴ VALENTI ALMIRALL I LLOZER (1841-1904), considerat com un dels iniciadors del catalanisme d'esquerres, fill d'una classe benestant, serà advocat, fet que incidirà anar cap a la política, encara que el seu caràcter dogmàtic, idealista i encerta mesura intransigent, el conduirà a voler transformar sistema d'estat centralista i uniformitzador, en un estat federal i descentralitzat.

²⁵ PALET I BARBA, D., *En Josep Roca i Roca (1848 – 1924)*...., Op, Cit., p 15.

²⁶ ROCA I ROCA, J., *Cura de cristià: juguina còmica en un acte i en vers*, Barcelona, Ed Salvador Bonavia, Impresor, 1905.

adhereix el mateix Salmerón. Assisteix al míting de Girona²⁷, on s'inicia; i amb Cambó, Junyent i ell mateix es constituí el Directori. Aleshores tenia una base segura per a les eleccions a Corts, però amb els antecedents, refusa l'oferiment de candidat, a fi de facilitar el concurs dels que anteriorment havien actuat en contra de Roca²⁸.

El 1907, per diferències amb l'editor deixarà la Campana de Gràcia i l'Esquella de la Torratxa, i aleshores publicarà la Campana Catalana amb una curta trajectòria. Però a l'any 1908 s'encarrega de la revista l'Actualitat, que editava la *Casa de Granada*. Ho farà durant cinc anys. En aquesta revista afirma que era amic de Castelar, però que d'aquest solament en tenia el sentit de la moderació, sentint-se més a prop de Pi i Maragall²⁹.

En les eleccions municipals de maig de 1909 els solidaris d'esquerra el presentaren candidat pel districte VIIIè de Barcelona, i fou elegit regidor de l'Ajuntament de Barcelona a les Comissions de Governació, i fou membre de la delegació del Rec Comtal i President de la Junta de Museus, síndic de la *Comisión de Consumos*, on actuarà afavorint a les classes modestes. Els ideals de Roca eren democràtics, altruista, és d'amor pels desvalguts, no sols a la ploma, sinó també a la pràctica, amb activitats laiques segons les seves conviccions. Va ser un dels fundadors de *La Asociación Benéfica La Caridad*. Com a polític era una persona mesurada, amb actuacions reposades, previsor i assenyat, que mirava les possibilitats afectives de les realitzacions, enèrgic, digne, recte, pur en els ideals, el van conduir a l'oportunisme.

Després de Solidaritat Catalana Roca deixa d'actuar activament en la política, mancat de pretensions i per la seva edat i la malaltia de glucosúria que tenia i també deixa el 1912 la gerència de la Casa del Poble de Terrassa. En Rovira i Virgili mitjançant amics i coneguts, havia manifestat que se'l convencés perquè

²⁷ Es celebra el mes de febrer del 1906.

²⁸ PALET I BARBA, D, *En Josep Roca i Roca (1848 – 1924)*...., Op, Cit., p 23.

²⁹ FRANCESC PI I MARAGALL (1824-1901), de família obrera, es doctora en dret i treballa com empleat d'un banc, com traductor i professor. Polític i escriptor, de idees federalistes, serà diputat i segon president de la I República Espanyola el 1873.

escrivís les seves memòries, ja que si moria desapareixeria una part important de la història de la ciutat Comtal³⁰. Morí a Barcelona el 1924.

Josep Roca Roca fou un viatger, que gaudia de l'excursionisme escrivint, sobre els paratges naturals i urbans, dels seus canvis, indicant itineraris, recollint fets de la societat de finals del segle XIX i principis del XX en relació als banys i l'estiueig, recopilant narracions històriques de la cultura dels llocs on s'estava. Pren elements de la tradició dels llocs, amb descripcions geogràfiques dels seus paisatges, les seves gents i costums, i es fixa en aquells elements més identitaris de cada lloc. La informació extreta dels seus articles i de les seves cròniques, ha permès complementar les vivències en relació als banys urbans i marítims de la Barcelona del segle XIX, així com les seves activitats, pròpies d'un viatger i aigüista visitant dels balnearis aragonesos, bascos, navarresos, catalans i francesos³¹.

---

³⁰ ANTONI ROVIRA I VIRGILI (1882-1949), periodista i polític, militant d'esquerres i de pensament federalista, col·laborarà amb Enric Prat de la Riba i fou president del Parlament de la Generalitat Republicana a l'exili a l'època del president Irla.

³¹ JOSEP ROCA I ROCA, dins de la seva activitat viatjera i excursionista, visita Prats de Mollò, Vernet, Font Romeu, Luchon, Bagneres o Toulouse, entre d'altres llocs.

3.1. La Barcelona dels balnearis urbans del segle XIX

Per Josep Roca el mes d'agost a Barcelona era considerat estèril en quasi tot tipus d'activitats culturals. Segons comenta, hi havia dos tipus de barcelonins, els que marxaven fora de la ciutat a estiuejar i els que es quedaven i sortien a passejar per treure's la calor, o bé a aprofitar la nova moda dels banys d'onatge i donar-se un bany.

En aquesta època, la seva visió en relació a la platja de la Barceloneta era que no estava molt adequada per prendre els banys amb comoditat i sense perill, ja que molts no coneixien "l'art de nedar". Per aquells que no sabien nedar, l'única alternativa era agafar-se a les cordes, conegudes també per "maromes". Les platges de Barcelona, no es podien comparar a les de Salou o de Sant Sebastià, la configuració de les quals invitava a banyar-se³².

Una de les dificultats observades era en l'accés a la mar. Hi havia un pronunciat descens a la platja de la Barceloneta, fet que no es donava a l'anomenada platja de Can Antunis, a l'altre costat de Montjuïc, on el descens del litoral era més suau. Però l'accés des de la ciutat era més precari i feia necessària la instal·lació d'una línia de tramvia que apropés els banyistes a la mar. El desenvolupament dels banys, segons comenta, es deu a l'acceptació del públic i el suport dels sistemes de transport, que a l'època es feia per mitjà de tramvies tirats per "mulos", en algun dels quals, s'hi posava una banderola per indicar que el tramvia anava els banys³³.

En els seus articles el periodista recull i descriu el nou costum dels banys urbans, fent una certa recopilació dels establiments que s'anaven creant a Barcelona, indicant el seu emplaçament i destacant-ne alguns d'ells, com el situat al carrer de Santa Mònica, on a principis del segle XIX, quan Ferran VII amb la seva dona Amàlia, de visita a Barcelona, va ser convidat i el monarca va elogiar les comoditats d'aquests.

---

³² ROCA I ROCA, J, *LA SEMANA EN BARCELONA*, La Vanguardia, 6 de Agosto de 1893, p 1.

Un altre centre de banys es trobava situat al Passatge de la Pau, instal·lat en una zona d'horts amb accés al carrer de Ginjol. Era un dels millors equipats a l'època³⁴. Un altre lloc on hi havia un establiment de banys era el del carrer Cid també hi havia noves variants, considerades tota una innovació com els banys de vapor del carrer de la Mina. El creixement d'aquests establiments i la seva especialització serà remarcable, amb un cert prestigi com els centres de banys del doctor Nonell o l'Hidroteràpic del doctor Castellarnau³⁵.

Altres espais aprofitats pel bany d'una manera oberta i lliure, seran al peu de Miramar, on els forats que hi havia entre roca i roca, propiciats per la construcció de l'anomenat espigó Est del port, feien com una mena de banyera. Es podria dir que era com un lloc pels banys de pila, però sense pila.

3.2. Els banys d'ona a la Barceloneta

Segons Josep Roca, les més antigues barraques de bany instal·lades a les platges de la Barceloneta es remunten a l'any 1850. Una de les primeres la construirà un castellà anomenat Bustamante, que li dóna el nom a la construcció. Va quedar com la "Barraca de Gustamante" a causa, tal vegada, d'un error tipogràfic³⁶. La barraca, que era com es denominava en un primer moment a l'època, era un lloc per despullar-se, amb només un banc com a únic element per deixar la roba i on es llogaven els banyadors, anomenats "tapa rabos"³⁷.

Més endavant, un cansalader del carrer Comtal, anomenat Vidal, construirà un altre barracó més confortable amb dependències per despullar-se de manera individualitzada i amb neteja peus per la sorra adherida. A més, disposava pels banyistes, per després del bany, una mena de mostrador on se servien alguns

---

³³ IBÍDEM., p 2.

³⁴ Entre els quatre i els sis rals, amb dret a roba.

³⁵ ROCA I ROCA, J, *LA SEMANA EN...*, Op. Cit., La Vanguardia, 3 de Setiembre de 1899 p 1.

³⁶ IBÍDEM., p 2.

³⁷ ROCA I ROCA, J, *La semana veraneando*, en La Vanguardia, 11 de Agosto 1895, p 4.

aliments i begudes, com sardines en escabetx, llonganissa, panets, vi o aigua ardent. Aquesta nova barraca hi començarà a acudir la joventut amb més possibilitats econòmiques³⁸.

Un dels costums descrits sobre el bany per Josep Roca fa referència a les pràctiques entre el jovent a l'època a l'hora de la inauguració de la temporada de banys. Segons descriu, era la que anomenaven "*Bendición de aguas*", la qual consistia en reunir-se a una hora concreta del dia i vestits amb tiratges grotescos o embolcallats amb un llençol, recorrien la platja en processó, cantant i a toc de palmes es llençaven tots a l'hora a la mar.

És en aquesta època que començaran a instal·lar-se noves casetes millor condicionades, a la platja de San Beltran, entre les quals hi havia la de *Junta de Damas*, on es donaven banys de pila, ja que aprofitaven l'aigua de mar s'entrava per mitjà d'una gran roda a manera de noria de fusta.

Un dels possibles problemes pels banyistes, del qual ja es fa esment, és el fet de la proximitat de les clavegueres allà on es donen els banys³⁹.

3.3. Una estada a Poblet / Espluga de Francolí

Un dels llocs visitats pel periodista, on feia algunes estades durant l'estiu, era Poblet, entorn que segons la tradició indica, fa referència els paratges més apropiats per estiuejar. D'aquests comenta, que eren els frares els que tenien un tacte especial per escollir llocs i emplaçaments amb aires nets, aigües transparents i cristal·lines i tot això ho combinaven amb una alimentació sana i nutritiva. Recull l'estat del monestir de Poblet, en aquell moment en una situació ruïnosa, saquejat i espoliat. A més, fa esment de com ha anat canviant

³⁸ ROCA I ROCA, J, *La semana de veraneo*, en *La Vanguardia*, 28 de Julio de 1896, p 4.

³⁹ ROCA I ROCA, J, *La semana en ...*, Op. Cit., *La Vanguardia*, 6 de Agosto de 1893 p 3.

el paisatge de la zona, ja que l'Estat espanyol, que n'es el propietari, el té en un cert estat d'abandonament⁴⁰.

Des d'una altra visió, l'excursionista, parla de les possibilitats de realitzar un recorregut de Poblet a Prades, travessant l'antiga propietat dels frares, on es localitza la font d'Arolà, prop de l'Espluga de Francolí. A aquesta població acudien un nombre considerable d'aiguistes, estiuejants, a prendre les aigües, hostatjant-se a la mateixa localitat i també a les masies que hi havia properes al manantial. Algunes de les activitats dutes a terme pels aiguistes eren els passejos i recorreguts que alguns feien en mules, per prendre l'aigua ferruginosa de la font d'Arolà i les acidulades del Castanyer, entre les quals hi havia una distància de mig quilòmetre, segons indicava un cartell. En general, observa que els banyistes no recorren els diferents paratges, però sí fan la visita a l'ermita de la Trinitat⁴¹.

3.4. Una estada al balneari d'Ormáiztegui

Josep Roca i Roca viatjarà a Guipúscoa, a Ormáiztegui, on a prop d'aquesta localitat del mateix nom es trobava una estació balneària amb aigües sulfuro-ferruginoses fredes. Segons el seu relat, es descriuen els equipaments del balneari amb un parc ple de castanyers, rouredes, faigs i, acàcies, amb calçades, camins i veredes. És un model únic en el seu gènere, ja que no segueix la moda, a causa de la manca de fastuositat de les corrents del moment i està exempt de les etiquetes que exigien les tendències del moment. A més, les seves estances, segons indica eren còmodes i netes⁴². Les propietats de les seves aigües estaven indicades per tractar l'escrofulisme, la clorosi, l'anèmia, l'herpetisme i els refredats.

⁴⁰ ROCA I ROCA, J, *La semana en el campo*, en *La Vanguardia*, 21 Agosto 1892, p 1.

⁴¹ IBÍDEM., p 2.

⁴² ROCA I ROCA, J, *La semana...*, Op. Cit, *La Vanguardia*, 20 de Agosto 1893, p 1

Durant la seva estada, descriu la vida a la població d'Ormáiztegui, explicant que ofereix pocs al·licients als forasters, tanmateix, a l'establiment balneari es dóna una major animació que al poble. Durant les hores de més calor, a la sobretaula, en el cafè, i a la nit després del sopar al saló, era on els banyistes conversaven, intercanviaven opinions, impressions i es produïen noves amistats⁴³. Els clients solien ser gent del país i de les províncies limítrofes, la majoria d'ells navarresos. Una excursió que feien els banyistes consistia en dirigir-se a la Venta Salvatore, per la carretera d'Irun, distància en què no s'inverteix més de mitja hora en recórrer. En aquest lloc es podia fer un àpat amb peix del Cantàbric o, amb costelles de vedella acompanyades amb sidra. Finalment recorda en el seu escrit, que la localitat d'Ormáiztegui era el bressol del guerriller carlista Zumalacarregui⁴⁴.

Per un altre costat, Roca en els seus desplaçaments observa que cada cop més hi ha un nombre creixent de balnearis a la zona septentrional i, amb l'arribada de l'estiueig, es preparen per rebre els malalts. Tant els necessitats de prendre determinat tipus d'aigües, com els que gaudien de bona salut i volien respirar aires purs i refrigerants, sostraiant-se a la temperatura boxornosa de les ciutats i les regions més baixes. Segons comenta es donava el fet que molts aigüistes i estiuejants, que abans pessaven la frontera, ara es dedicaven a gastar els diners en el país⁴⁵.

Una observació que aporta en el seu escrit és el fet que, a l'època, els propietaris dels establiments balnearis aprofitaven la conjuntura o l'avinentesa per millorar les condicions de l'estada als establiments. A més, indica que calia que les línies de ferrocarril facilitessin el viatge, expedit bitllets especials, rebaixant o ajusten el preu de la mateixa manera que feien països com França, Alemanya, Itàlia o Àustria entre d'altres, en què les companyies ferroviàries

---

⁴³ ROCA I ROCA, J, *La semana veraneando*, La Vanguardia, 27 de Agosto 1893, p 1.

⁴⁴ TOMAS DE ZUMALACARREGUI Y DE IMAZ (1788-1835), general carlista durant la primera Guerra Carlista, fill d'una família modesta, era una persona de fortes conviccions religioses, no simpatitzava amb els principis lliberals que es desenvolupaven, sino més aviat amb els monàrquics absolutistes de Carlos María Isidro de Borbón.

⁴⁵ ROCA I ROCA, J, *La semana veraneando*, La Vanguardia, 4 de Setiembre de 1898, p 1.

comprentent i entenent els interessos dels viatgers i els seus propis, prenien en consideració el servei que oferien⁴⁶.

3.5. L'exclusivitat dels balnearis d'Alhama de Aragón

En els viatges de Josep Roca i Roca als establiments balnearis, hi ha la seva estada a Alhama de Aragón, segons la seva opinió "visitable", ja que va deixar d'entrar en el més gran i més important des del moment que un rètol col·locat a la porta d'accés al parc impedia el pas a qualsevol foraster que no s'hostatgés a la casa de banys. Comenta, que el senyor Matheu, fundador de les Termas, català com era, no hauria incorregut en semblant exclusivisme, ja que segons el seu punt de vista és un veritable error comercial. Per un altre costat, pensa que, si s'hagués identificat com a periodista, els hereus del senyor Matheu, l'haurien deixat passar, però no es dóna a conèixer, ni demana res, perquè el rètol se li va fer antipàtic des d'un primer moment.

Farà una descripció de l'edifici Termas, el qual des d'una apreciació externa semblava grandios, amb un parc molt ampli, ple d'arbres majestuosos, enriquit per un salt i un estany d'aigua mineral. Al costat d'aquest hi havia una altra construcció dels mateixos propietaris anomenada San Fermin, d'aparença més modesta i observà que era més concorreguda que l'altra.

Explica que a poca distància dels anteriors, a la ribera esquerra del Jalón, s'aixecava l'establiment anomenat Guajardo, amb poques pretensions, que disposava d'unes bones instal·lacions balneàries⁴⁷. Aquests banys, segons la seva apreciació, constituïen una gran curiositat arqueològica, ja que les parets

---

⁴⁶ ROCA I ROCA, J, *La semana...*, Op. Cit., La Vanguardia, 9 de Setiembre de 1894, p 4 - 9.

⁴⁷ ROCA I ROCA, J, *La semana de veraneo*, a La Vanguardia, 12 de Agosto de 1894, p 12.

de la càmera les formava, la mateixa roca natural i, entre les esquerdes, brollaven diferents fils d'aigua termal⁴⁸.

Segons Josep Roca, els segles amuntegaven sobre les pedres una espessa capa d'incrustacions que presentava tots els matisos de l'arc de Sant Martí, amb un petit pou pel qual es baixava per rústics graons oberts a la mateixa penya i que feien, a la vegada, de banyera. En aquest lloc, observa que es banyaven els malalts, de la mateixa manera que es feia en el segle XII, deixant de banda els recursos de la moderna balneoteràpia. L'aigua brollava d'una manera abundant, arribant als 80 litres per minut. El bany es prenia a la mateixa càmera i la temperatura de surgència de l'aigua era de 32 a 34° C. Des d'antic es parlava de les excel·lències de les aigües sulfatades i càlciques d'Alhama de Aragón, on acudien malalts d'afeccions neuràlgiques i reumàtiques.

Aquestes activitats excursionistes i viatgeres manifesten un profund interès i sentiment per la terra, la natura, impregnats dels seus ideals demòcrates⁴⁹. Josep Roca i Roca permet una aproximació a la situació de l'activitat balneària i dels banys, en el traspàs del segle XIX al XX. Les seves aportacions són un element valuós per al coneixement d'alguns balnearis de l'Estat espanyol, dins del context de la regió hidrològica Nord-est Pirinaica, a la qual està inclosa Catalunya.

---

⁴⁸ SEGONS JOSEP ROCA, al marge dret del riu, es troben de manera contigua, l'un de l'altre, els banys *Nuevos i Viejos de San Roque*, estructurats a l'antiga, i segons està escrit en un rètol de fusta, van ser fundats el 1122, els quals conserven encara les cambres de bany, conegudes amb el nom de bany del moro, i de la mora.

⁴⁹ PALET I BARBA, D, *En Josep Roca i Roca (1848 – 1924)...*, Op, Cit., p 18.

4. Les transformacions dels balnearis durant la guerra civil i la postguerra.

Tots els conflictes armats han afectat les activitats dels diferents sectors productius i comporten la destrucció del potencial econòmic d'un país, regió o municipi amb danys que són irreparables. Els balnearis han conegut els seus efectes en diferents moments de la nostra història, on les referències més properes dels problemes que han patit aquest tipus d'establiments, a la seva història, els tenim documentades ja al segle XIX, durant les guerres carlines¹. Les quals van incidir a l'activitat d'alguns centres termals de manera principal a la zona nord d'Espanya. Entre les quals figuraven les zones industrials més evolucionades nord d'Aragó Catalunya, Bascongades², Navarra, i algunes àrees de Castelló.

No passarà molt temps, que es donarà un altre període de la guerra civil (1936-1939) a Espanya amb una llarga postguerra. Aquestes van ser etapes dures i dolentes pels establiments balnearis, fet que donarà lloc a la utilització de les seves instal·lacions per activitats amb una finalitat diferent de la que estava concebuda i prevista. Això, portarà a la pèrdua d'un important sector empresarial, a més d'una herència patrimonial i cultural, de destacada tradició balneària i termal a la península ibèrica, accentuant la seva crisi i una certa decadència³.

---

¹ BORRELL I SABATER, M, *El balneari Termas Orion*, Santa Coloma de Farners, Ed Ajuntament de Santa Coloma de Farners, 1999. De la tercera guerra carlina (1872-1875) hi ha referències documentals sobre les aigües del balneari Termas Orión,. Les quals va servir per demostrar la utilitat i les qualitats curatives de les mateixes, en una carta enviada l'octubre de 1875 pel Governador Militar de Girona a l'alcalde de Santa Coloma, informant-lo de l'arribada a la població de set soldats per fer ús de les aigües termals. p 13.

² SÁNCHEZ FERRÉ, J, *Guía de Establecimientos Balnearios de España*, Madrid, Ed Ministerio de Obras Públicas y Transportes, 1992, pp 319-348. Diferents balnearis com el de Urberuaga de Ubilla, el Markina-Xemein, Baños de Molinar de Carranza, a Biscaia, així com el Balneari d'Urberuaga de Alzola, el Insalus, a Lizarza, Arechavaleta, Escoriza, San Juan de Azcoitia a Guipúscoa, o Naclares de Oca, en Iruña, seran tancats pels destrossos, alguns convertits primer com hospital i després com a quarter entre 1872 a 1876 durant la tercera guerra carlina.

³ IBÍDEM., p 19.

La utilització que es farà durant el conflicte per part dels sublevats o, nacionals, així com dels republicans, se centrarà en habilitar els balnearis per diferents tipus d'equipaments i d'infraestructures bèl·liques, de manera principal a l'àmbit sanitari, pels ferits de guerra. De totes maneres, i en funció de les necessitats dels exèrcits, donarà lloc a una reconversió dels balnearis en diferents tipus d'establiments, entre els quals destaquen, els centres hospitalaris, quarters, casernes, presons, magatzems, llocs de comandament militar o centres per a refugiats. Tot i que aquestes són les més habituals, molts balnearis canviaran la seva funcionalitat segons el moment i en funció de qui els ocupa. Alguns, arribant el final de la guerra, seran reconvertits en sanatoris, col·legis o bé, reocupats per diferents ordres religioses o institucions del "Movimiento", sinó tancaven o intentaven tornar a l'activitat⁴.

La diferent informació documental escrita i accessible de l'època permet tenir una aproximació a la manera en què s'utilitzaran els balnearis durant el conflicte civil. Un primer pas per poder disposar dels establiments balnearis va ser la seva confiscació. En el cas de Catalunya disposem de l'acta d'expropiació de l'any 1936 feta pel Comitè Local Executiu Antifeixista de Sant Hilari de Sacalm en relació a l'Hotel Balneari Martí. Aquest comitè, aixecà una acta⁵ d'incautació de diversos béns de persones de la població que eren considerades, directa o indirectament simpatitzants del moviment feixista, així com dels serveis públics, que passaran a dependre del comitè. Entre els béns incautats es troben les propietats de Josep Ribot Olivas, entre les quals hi figura l'edifici Hotel Balneari. Segons l'acta d'incautació corresponia a l'edifici número 1 de la primera entitat de població, amb la descripció de les seves característiques. Estava compost de soterrani, baixos, tres pisos i golfa, destinat al servei d'hotel⁶.

---

⁴ *IBÍDEM.*, p 21.

⁵ Arxiu particular de Antoni Ribot. Document manuscrit de l'acta del *Comitè local executiu antifeixista de St. Hilari Sacalm*. Any del 1936.

També serà incautada la deu de la Fontvella, amb totes les seves instal·lacions i explotació: l'edifici, el restaurant i el material d'envasament, de propietat del ciutadà Florenci Perarnau Brosossa, així com la Font del Pico amb el seu quiosc, l'edifici annex i altre material, de propietat del ciutadà Joaquim Jover, així com les que tenia llogades.

En general, a Catalunya gairebé tots els establiments balnearis seran intervinguts i expropiats per les Corporacions Municipals i els Comitès Antifeixistes amb l'objectiu de poder donar allotjament, cura i repòs a refugiats i ferits per la guerra⁷. No obstant això, a Caldes de Montbui se salvarà el Balneari Broquetes. Es tracta d'un dels pocs balnearis que, en principi, no va ser incautat durant la guerra civil, ja que el seu propietari en aquell moment era, de nacionalitat Portoriquenya, i hi penjarà la bandera dels Estats Units, a la part alta de l'edifici. Així, serà respectat com a consolat i ambaixada⁸.

Pel que fa referència a l'àmbit sanitari durant el conflicte, podem esmentar alguns balnearis que es van reconvertir en hospitals de diferents especialitats entre elles els de sang, destacant a Catalunya: les Termas Orion, el Blancafort, a Caldes de Montbui el Termas la Salut, a Caldes de Malavella, el Vichy Català, entre d'altres. A Espanya els de: Alzola, Caldas de Nocedo, Caldas de Oviedo, Buyerres de Navas (Fuentesanta), Mondariz, Miranda de Ebro, Marmolejo, Molinar de Carranza, els Banyes de Montemayor o Paracuellos de Jiloca, que serà hospital militar, entre d'altres.

En el cas del Balneari Blancafort es disposa de la memòria relativa a la seva habilitació com a hospital, l'any 1937, on hi ha una sèrie d'apartats a mena

---

⁶ Figuren en el padró vigent d'edificis i solars, sota el numero 336, amb un líquid imposable de 2.520 pessetes, en aquella època.

⁷ AJUNTAMENT DE CALDES DE MONTBUI. *Història termals de Caldes de Montbui*, Caldes de Montbui. Ed. Ajuntament de Caldes de Montbui, 1986, p 203.

⁸ AJUNTAMENT DE CALDES DE MONTBUI, *Història termal...*, Op. Cit., p 210.

d'inventari, que partint de la seva situació a La Garriga recull les característiques de l'establiment en relació a les seves instal·lacions, el seu equipament, els seus accessoris, així com el personal que hi treballa. La importància que tenia l'establiment balneari queda reflectida a la recopilació dels béns de què disposava el balneari. El Balneari Blancafort serà habilitat com a Hospital per Reumàtics i de Convalescència⁹.

El primer apartat és per les aigües termals. Es recullen la composició i les característiques fisicoquímiques, per continuar amb les seves propietats terapèutiques. A més, també s'utilitzen els informes de l'activitat de l'establiment, en funció dels metges directores de banys que amb anterioritat havien prestat els seus serveis en el balneari¹⁰.

A l'apartat següent hi tenim una descripció de l'edifici amb la seva forma de polígon irregular i les quatre plantes de què disposa i la seva configuració. Comença pel semisoterrani, on es localitza el servei de banys; i la planta baixa, on s'ubica el vestíbul d'entrada, l'administració, el restaurant i una part de les habitacions. La planta primera està dedicada a les habitacions i un solàrium; i la planta segona, a l'altre conjunt d'habitacions. Finalment, a la tercera i última planta, es troben la resta d'habitacions, dependències destinades a magatzematge i el terrat. A més, es fa referència al bon estat de conservació de l'edifici. Es dona una descripció de les habitacions, les seves dimensions i el seu equip, així com de les galeries, terrasses i el solàrium, als apartats següents. També es recopila l'equipament amb el nombre de serveis sanitaris com: lavabos, banys, de w.c.¹¹ i serveis urinaris. En relació a les instal·lacions es descriuen els sistemes de

⁹ ARXIU FUNDACIÓ MAURI DE LA GARRIGA., Document manuscrit de la *Memòria relativa a l'habilitació del Balneari Blancafort de La Garriga per Hospital per a reumàtics i de convalescència*. A La Garriga, 6 de març de 1937.

¹⁰ ARXIU FUNDACIÓ MAURI DE LA GARRIGA, Document manuscrit de la *Memòria relativa a l'habilitació....*, Op. Cit, p 2.

¹¹ Les sigles correspon a la denominació anglesa de *water closed*, aigües tancades.

calefacció per aigua calenta i freda, d'electricitat, de cuina i, de rentat de roba, destacant els serveis de banys termals i mèdics¹².

Hi ha feta una relació del personal que hi treballava amb els seus noms, la plantilla era en total de trenta cinc empleats, on apareixen les seves professions entre les quals tenim les d'administrador, metge, infermer, ajudant d'infermeria, massatgista, banyer, cambrer, bugader, costurera, rentaplats, patrulla sanitària, cuiner, rentaplats, entre d'altres¹³.

Finalment, s'estableix el valor de les instal·lacions externes enjardinades, així com les esportives. A més, es donen unes indicacions sobre l'adequació pel tractament de malalts reumàtics, exceptuant els poliarticulars aguts i els de diàtesi úrica. Les dependències eren indicades pels ferits convalsents que necessitessin la reeducació de les parts lesionades, o per malalts no infecciosos. Eren exclosos els malalts pulmonars, sobretot els tuberculosos, ja que el Blancafort no reunia cap condició d'aïllament, ni de les característiques dels sanatoris¹⁴.

Un altre balneari confiscat pel *Comité Sanitario*, depenent del *Comité Central de las Milicias Antifascistas de Dirección de Hospitales*, serà el Vichy Català, i en finalitzar l'any s'inaugura com la Clínica número 2 de Girona, les dependències del balneari. Aquest es convertirà en hospital durant tot el temps que va durar la guerra civil¹⁵. Durant el mes d'agost de 1936 es firmarà a Barcelona l'acta de confiscació de l'empresa *Sociedad Anónima Vichy Catalán* i de les seves propietats, situades a Caldes de Malavella, L'empresa serà col·lectivitzada i dirigida pel *Comité Obrero de Control*. La secció d'envasament passarà a mans

---

12 ARXIU FUNDACIÓ MAURI DE LA GARRIGA. DOCUMENT MANUSCRIT DE LA *Memòria relativa a l'habilitació...*, Op. Cit., p 3.

13 ÍBIDEM., p 4.

14 ÍBIDEM., p 9.

15 PIERNAS, N, DE PLANELL, N, POUS, R, *Fuente de Salud. Historia del Vichy Catalan*. Barcelona, Edicions 62, 1997, p 116.

del *Comité Central de Abastecimientos*, que administrarà la secció des de setembre d'aquell mateix any¹⁶.

Un decret de la Generalitat de 16 de juliol de 1937, regulava l'explotació dels manantials d'aigües mineromedicinals de Catalunya. Al gener de 1938, a través de l'*Oficina Técnico-Administrativa*, adscrita a la *Dirección General de Sanidad*, es passaran a explotar, de manera conjunta tant les aigües del Balneari Vichy Català com les de totes les aigües de Caldes de Malavella¹⁷.

En finalitzar la II Guerra Mundial el règim franquista va donar acolliment a militars de l'exèrcit de l'eix, alguns dels quals es van hostatjar al Balneari Vichy Català, a Caldes de Malavella¹⁸.

A Santa Coloma de Farners, al començament de la guerra civil, la Generalitat Republicana, a través de la Conselleria de Sanitat, demanarà informació al Balneari Termas Orión per poder disposar de llits en cas de necessitat, pels ferits de guerra. El balneari continuarà funcionant i s'anuncia en alguns diaris, encara que en aquestes dates ja tenia alguns refugiats d'Aragó i, més endavant, d'Euskadi. A començaments de l'any 1938 hi haurà una colònia de nenes refugiades i l'ajuntament es farà càrrec del balneari pel que posarà dos preus: gratuïts pels veïns, els pobres i per la resta cinc pessetes. Al març del 1938 i fins a l'acabament de la guerra, s'instal·la en el Balneari Termas Orión la Clínica Militar número 5, que atenia principalment soldats de les Brigades Internacionals amb una mitjana de 350 estadants durant tot l'any¹⁹.

Els soldats convalescents al balneari no fruïen de les mateixes condicions d'alt nivell dels estadants amb recursos del balneari. Un dels menús que preniën, el

---

16 PIERNAS, N, DE PLANELL, N, POUS, R, *Fuente de Salut...*, Op. Cit., p 117.

17 SÁNCHEZ FERRÉ, J, *Guía de Establecimientos...*, Op. Cit., p 193.

18 PIERNAS, N, DE PLANELL, N, POUS, R, *Fuente de Salut...*, Op. Cit., p 122.

19 BORELL I SABATER, M, *El Balneari...*, Op. Cit., p 40.

novembre de 1938, era: per esmorzar, cafè amb llet; per dinar, arròs de bacallà amb salsa; per sopar, mongetes amb bacallà²⁰.

Si les condicions sanitàries eren de pura subsistència, les higièniques les imitaven, i l'any 1938 es detecta una malaltia contagiosa entre les infermeres: l'escabiosi o ronya, producte de la manca de neteja. Curiosament les infermeres es rebel·laren i cap no volgué seguir el tractament curatiu per eliminar la ronya, que les mateixes transmetien als soldats convalescents. Al final de la guerra, es va haver de fer moltes reparacions per tornar a obrir²¹.

A Catalunya, el Balneari de Cardó, a Benifallet, serà utilitzat com a casernes per les tropes republicanes. Això es produí l'any 1936, a mitjans del mes de juliol. Les tropes busquen descans, més que no necessitats d'estratègia militar. I arriben al balneari les *Brigadas Internacionales*²². Els últims clients que quedaven, entre els quals hi havia el compte d'Egara, seran obligats a marxar, i seran ocupades totes les instal·lacions. Més endavant, a principis de l'any 1938 arribaran les Brigades anomenades Garibaldi i la Marsellesa²³.

Consolidat el front de guerra a l'Ebre, i una vegada descansats els soldats, marxaran les Brigades internacionals, però els edificis van ser ocupats de nou pel *V Cuerpo de Ejército*. Al capdavant del comandament d'aquest cos d'exèrcit estava Enrique Lister i el coronel de milicians Juan Modesto, cap de la *Agrupación Autónoma del Ebro*. Ambdós van estar a Cardó. En el balneari s'establí una "jefatura de brigada" i un hospital d'urgències divisionàries²⁴.

20 BORELL I SABATER, M, *El Balneari...*, Op. Cit., p 38.

21 IBÍDEM., p 41. Segons un informe signat per l'arquitecte Joaquim Iglesias, les destrosses ocasionades al Balneari Termas Orión durant la guerra civil foren de 148.743 pessetes (50.992 pessetes, de l'edifici i 97.751 pessetes, del mobiliari), les instal·lacions s'obriran precàriament a l'agost del 1939.

22 BEGUER PINYOL, M, *El Valle de Cardó. Monografía histórica*, Tortosa, Ed Algueró y Baiges, 1948, p 166.

23 IBÍDEM., p 167.

24 IBÍDEM., p 168.

El balneari no serà espoliat, ni queden grans petjades del pas dels militars, ja que es torna a inaugurar, a l'obertura de la temporada estiuenca de 1940. S'amplia i es restaura²⁵. Els clients no varen notar cap novetat, de mancança d'instal·lacions o equipament, únicament faltava l'altar de la capella, que serà reemplaçat per un retaule de l'estil barroc²⁶.

El Balneari de Vallfogona de Riucorb, que començarà a funcionar a principis del segle XX amb unes bones instal·lacions i com la majoria de balnearis la seva dinàmica era expansiva i de creixement. La bonança es trunca per la guerra. D'aquesta etapa de conflicte es disposa d'un treball fet per Isidre Piera: *Setanta anys del Balneari de Vallfogona de Riucorb*, on dóna referències del que succeí en aquest balneari²⁷.

El primer acte en què es fa evident el conflicte queda registrat al mes de juliol, quan una patrulla armada, després d'haver dinat a l'establiment, incendia i saqueja la capella arrel de les orientacions d'un seminarista que havia fet de sagristà²⁸. El mossèn Miquel era el que s'ocupava de les celebracions religioses i davant d'aquesta situació es dóna un intent per allunyar-lo del balneari. Malgrat la seva oposició, serà una clienta i cosina política Josepa Caparà de Piera, que cada any ocupava el xalet anomenat del Remei, prop del balneari, qui aconsegueix convèncer-lo, perquè es vesteixi de seglar i es traslladi a Barcelona. Un cop a Barcelona, una patrulla el continuarà buscant i el localitzarà i el detindrà. El seu cos el trobarà la família després d'una recerca de quatre dies a l'Hospital Clínic²⁹.

Al Balneari de Vallfogona es presentarà una altra patrulla de gent armada que, en nom de la Generalitat, s'apropia de les propietats i del negoci balneari; el cap de

---

25 SÁNCHEZ FERRÉ, J, *Guía de Establecimientos...*, Op. Cit., p 209.

26 BEGUER PINYOL, M, *El Valle de Cardó...*, Op. Cit., pp 168 -169.

27 SÁNCHEZ FERRÉ, J, *Guía de Establecimientos...*, Op. Cit., p 213.

28 PIERA HILL, I, *Setanta anys del Balneari de Vallfogona de Riucorb*, Santes Creus, Ed Fundació Història de l'Art, 1948, p 46.

29 P IBÍDEM ., p 47.

l'escamot és un tal Fages i farà responsable el personal de la pretesa explotació de l'establiment. Part d'aquest personal s'instal·la a les habitacions millors i la família propietària queda reclosa al xalet del jardí, on els faciliten el menjar i on són vigilats per guàrdies. Aquesta situació es mantindrà fins al mes d'agost, en què són proveïts d'un salconduit per anar a Barcelona. L'únic recurs que se'ls dóna, és la quantitat de cinc-centes pessetes³⁰.

La família emprèn el viatge però en arribar prop de Llorac, veuen estès a la cuneta el cos del metge director de banys Miquel Torelló Cendra, assassinat³¹. La seva dona, Josefina Orpí, el recollirà i l'enterrarà al cementiri de la població. El metge havia estat detingut el dia abans al balneari per una patrulla, la qual l'enganyarà dient que el portarien a Barcelona³².

Entre la Generalitat i el *Comitè Revolucionario del Pueblo*, que al·lega drets d'apoderament, s'estableix una lluita per la possessió del balneari. Davant la situació, marxen els pocs clients que hi quedaven i les dues parts litigants deixen d'exercir cap mena de control. Tota la zona balneària queda abandonada a les tèrboles apetències del saqueig i robatori d'alguns veïns i altra gent forana.

Al cap de poc temps, arribarà l'exèrcit i l'autoritat militar estableix a la zona un hospital de sang, servint-se de l'hotel Regina i de la fonda Dolores. Els metges, infermers i infermeres s'instal·len als xalets del balneari. A partir d'aquell moment, el robatori es generalitza i tots els edificis, instal·lacions, parcs i boscos es veuen sotmesos a les espoliacions, abusos i maltractes d'una gent incontrolada. Aquesta situació es perllonga fins al final de la guerra³³.

---

30 *IBÍDEM.*, p 48.

31 *IBÍDEM.*, p 145.

32 *IBÍDEM.*, p 147.

33 *IBÍDEM.*, p 49.

L'establiment patirà una nova circumstància que agreujarà la seva situació, la instal·lació a l'edifici del balneari d'una escola de guerra de la *Brigada Lister*, fins que s'organitza la retirada de l'exèrcit republicà. Aleshores foren carregats en camions, el mobiliari, les robes i l'utillatge, entre altres elements, procedents de tota la zona balneària per traslladar-ho a Martorell, on s'organitza un tren per continuar la retirada cap a França³⁴.

Les poblacions balneàries patiran, d'una manera més o menys directa, diferents situacions pels efectes de la guerra, com en el cas de Caldes d'Estrac³⁵. Dins del seu àmbit urbà se situa el seu Balneari o Banyes Termals de Caldetes, que era com es coneixia a l'època. Junt al nucli urbà antic del poble es trobava el nou, conegut com la colònia balneària, a la qual hi havia, les torres i xalets dels anomenats estiuejants o senyors. Aquests edificis s'habiliten com ambaixades o consolats durant els anys de la guerra civil espanyola. Així, la casa de la família Soler es transforma en l'ambaixada nord-americana, la casa dels Garriga i Mercè, les "Bessonnes", en la britànica i la casa de la "Marquesa", en l'Argentina. L'ambaixada francesa estava a Can Blanc, el consolat francès, a l'hotel Titus, la casa d'Euskadi, a casa del marquès de Comillas. Per aixó, Caldes d'Estrac – Caldetes es converteix en una "ciutat oberta", exclosa dels bombardejos³⁶.

A l'Estat espanyol, un dels balnearis dels quals es disposa d'una certa documentació sobre l'època del conflicte civil és el Balneari de la Fuensanta o Buyerés de Navas, dins d'un treball anomenat *El Balneario de Fuente Santa 1847 – 1936*, realitzat per Alejandro Álvarez, on es recullen algunes de les situacions per les que va passar el balneari durant el conflicte.

---

³⁴ IBÍDEM., p 50.

³⁵ SÁNCHEZ FERRÉ, J, *Guía de Establecimientos...*, Op. Cit., p 174.

³⁶ BATALLÉ, A, *Caldes d'Estrac / Caldetes, un vell plet*, Caldes d'Estrac, Ed Ajuntament de Caldes d'Estrac, 1985.

Després de noranta temporades obert, el Balneari de la Fuente Santa, obrirà per última vegada l'any 1936, a causa de la guerra, ja que durant el conflicte, la ciutat d'Oviedo va estar assetjada i presa i on seran també destruïdes quasi totes les instal·lacions hospitalàries de la regió³⁷. Davant d'aquesta situació, el centre hospitalari de la província, es troba amb què part dels seus serveis estan disseminats dins de la zona rebel. A la zona lleial al govern, republicana, s'improvisarà la instal·lació de diferents hospitals de sang³⁸.

Una vegada reinstal·lats els serveis propis de la *Sección del Hospital Provincial a Covadonga*, per l'administració republicana, s'establirà al Balneari de la Fuente Santa la secció de venereologia i dermatologia³⁹. La direcció d'aquest centre hospitalari improvisat, serà imposada al metge Jesús Moran García. El conflicte durarà, en aquesta regió, del 1936 a l'estiu del 1938, i una vegada ocupada la zona pels sublevats, la manca d'higiene serà un veritable problema i farà que s'arribi a prohibir que el bestiar begui del riu proper, el Prá⁴⁰.

L'arribada de les forces franquistes suposa l'ocupació del municipi de Navas, i dins ja de l'anomenada zona nacional, el balneari passarà a ser caserna i per tant allotjament, per les forces regulars marroquines, perllongant-se l'estada de soldats, fins a la dècada del quaranta, en què el destacament marroquí abandonarà l'establiment. En aquest cas, el centre balneari tindrà aquesta doble funcionalitat, supeditada a la situació del conflicte⁴¹.

L'establiment balneari i el seu conjunt arquitectònic quedarà en un lamentable estat ruïnós, a més de ser completament espoliat i desballestat durant la postguerra, fet que no permetrà als seus antics propietaris la família Alonso

---

³⁷ ÁLVAREZ CALLEJA, A, *BALNEARIO DE FUENTE SANTA 1847 – 1936. MONOGRAFÍA DE LAS AGUAS TERMO-MINERALES DE FUENTE SANTA DE BUYERES DE NAVA*, Oviedo, Ed Septem Ediciones. 2003, p 152.

³⁸ *IBÍDEM.*, p 34.

³⁹ *IBÍDEM.*, p 159.

⁴⁰ *IBÍDEM.*, p 153.

⁴¹ *IBÍDEM.*, p 160.

Casariego, tornar a posar en funcionament l'establiment balneari. La postguerra mantindrà el balneari tancat a excepció de la planta embotelladora. La família Casariego vendrà el balneari a l'any 1968 a la *Sociedad de Aguas de Fuentesanta S.A.*, integrada per diferents empresaris locals, sota la condició de que tant la família, com els veïns dels pobles de Buyerres de Navas i Ovin poguessin gaudir de l'aigua de la Fuente Santa sense limitació i de manera gratuïta⁴².

La guerra civil, un cop més, portarà a la desfeta dels balnearis, i de la seva funcionalitat, com en el cas del Balneari de las Salinas o de Medina del Campo, a Valladolid⁴³. Era un dels més freqüentats de la zona fins el 1936, i que, a partir d'aquell moment, serà utilitzat com hospital i més endavant destinat a caserna per les tropes del nord d'Àfrica⁴⁴. Una vegada finalitzats, aquets usos, funcionarà com a seu de la *Sección Femenina*, i finalment com a seminari de l'ordre Salesiana⁴⁵.

Altres casos de la utilització dels balnearis pels exèrcits serà com a llocs de comandament. Això ocorre als Balnearis de Carabaña, a San Juan de Azcoitia, a Caldas de Oviedo, a La Isabela, a Elejabeitia, i a Caldas de Nocedo. O bé, com quarters o casernes a la resta d'Espanya. Aquesta utilització, va estar causada per la seva relativa proximitat a poblacions i ciutats importants, entre les quals podem assenyalar els balnearis de Borines, o el de les Caldas de Besaya. Aquest últim, durant la guerra, funcionarà com a caserna, hospital i un bombardeig portarà a la pèrdua dels seus arxius i fons documentals⁴⁶.

El Balneari de Concorde, a Burgos, serà un altre establiment reconvertit, ja que la situació estratègica que tenia el balneari durant la guerra va fer que fos utilitzat pels dos exèrcits, els nacionals i els republicans, com a quarter i caserna militar. La seva arquitectura resultarà malmesa i les seves parets rebran i patiran el càstig

42 SÁNCHEZ FERRÉ, J, *Guía de Establecimientos...*, Op. Cit., p 92.

43 A l'actualitat conegut com a Palacio de las Salinas.

44 PACHECO, T, *Balnearios con encanto*, Madrid, Ed. El País S.A, 2000, p 213.

45 SÁNCHEZ FERRÉ, J, *Guía de Establecimientos...*, Op. Cit., p 164.

de la metralla dels bombardejos⁴⁷. Les seves instal·lacions i mobiliari interior seran totalment saquejats i el balneari patirà greus desperfectes. Un any després de finalitzada la guerra, encara que amb desperfectes, es posarà de nou en funcionament el balneari. Serà residència del comte Ciano – gendre de Mussolini – qui inaugurarà el 1940 el monument als italians, erigit al Puente del Escudo, no gaire distant del balneari⁴⁸.

Altres situacions portaran a l'edificació de casernes provisionals en el Balneari Molinar de Carranza, on van estar hostatjades com a camp de internament de les *Brigadas Internacionales*, que lluitaran contra Hitler⁴⁹. Així com al Balneari de Villaro que servirà com a quarter, els dos a Biscaia,. O bé, el Balneari de San Juan de Azcoitia en Guipúscoa, el qual funcionarà com a lloc de comandament militar fins els anys cinquanta del segle XX⁵⁰.

Al Balneari de Guitiriz, a Lugo, durant la guerra civil, li passarà el mateix que al de Mondariz: serà convertit en hospital, destinat als soldats d'origen “moro” del general Franco. Per a traslladar-los s'habilitarà, de manera provisional, una pista d'aterratge, i dins de la seva zona enjardinada, en el seu parc, es construirà una mesquita d'arcs de ferradura⁵¹.

Una altra variant d'aquesta utilització serà la que es va fer del Balneari de Jabalcuz, que durant la guerra es convertirà en una colònia, refugi pels escolars, i a finals de 1937 s'habilita com a escola rural. A més, part de les instal·lacions van ser ocupades per refugiats del front de Còrdova, a la vegada que es van utilitzar com a centre de detenció de presoners relacionat amb el *Servicio de Información*

---

46 IBÍDEM., p 100.

47 SÁNCHEZ MOLINA, P, *Turismo del silencio. Balnearios y centros de hidroterapia* 2004, Madrid, Ed Salvat-Editores, 2004, p 112.

48 PACHECO, T, *BALNEARIOS...*, Op. Cit., p 65.

49 SÁNCHEZ FERRÉ, J, *Guía de Establecimientos...*, Op. Cit., p 345.

50 IBÍDEM., p 334.

51 ROBA, S, ARJONA, R, MARTÍNEZ EDO, X, *Guía de Viaje por Balnearios de Espanya*, Madrid, Ed Grupo Anaya, 2008, p 349.

Militar. Un altre balneari que va ser utilitzat com hospital militar i, més endavant, com a col·legi, regit pels pares jesuïtes, va ser el de Mondariz⁵².

La utilització forçosa dels establiments balnearis els portarà a convertir-se en presons, entre les que destaquen, les establertes als balnearis de Quinto i Santa Teresa de Àvila. Tanmateix alguns seran destinats com a centres de comandament dels exercits, és el cas de Carabaña, San Juan de Azcoitia, o per usos de suport logístic com el d'Alceda, Paracuellos, o el Paraíso. En aquest últim Balneari, el Paraíso, a la província de Terol, es construeix la unitat d'allotjament entre els anys 1932 i 1933, així com les instal·lacions més importants, les quals en poc temps canviaran la seva funcionalitat a l'ús militar i, al final, seran destruïdes durant la guerra civil⁵³.

Altres actuacions traumàtiques que patiran de manera indirecta els balnearis durant la guerra seran la destrucció de les infraestructures que es trobaven a les seves immediacions⁵⁴. Com el cas del pont d'època romana a prop del Balneari de Puente Viesgo, al poble del seu mateix nom, a la Vall del Pas, sobre el riu anomenat de la mateixa manera. Era un lloc estratègic pels republicans, que serà dinamitat l'any 1937⁵⁵.

Entre les funcions que van haver d'assumir alguns establiments balnearis es troben les de servir com a hospici, per acollir nens pobres i abandonats, i orfenat, menors d'edat i orfes. En el cas de reconversió a orfenat, la causa era la gran quantitat de nens sense família, abandonats o que havien estat separats dels seus pares durant la guerra civil. Entre les dependències que van realitzar aquesta

---

52 ROBA, S, ARJONA, R, MARTÍNEZ EDO, X, *Guía de Viaje...*, Op. Cit., p 350.

53 IÑIGO, J.M, I ARADILLAS, A, *Visita a los balnearios de España. Más de 150 rutas*, León, Ed Everest, 1999 p 50.

54 SAN PEDRO MARTÍNEZ, M. A, *El Balneario de Puente Viesgo (1.796-1.936)*, Cantabria, Ed Servicio de Publicaciones Universidad de Cantabria, 1993.

55 PACHECO, T, *BALNEARIOS...*, Op. Cit., p 88.

funció tenim el cas del Balneari de Las Vilas del Turbón, a Osca⁵⁶. En aquest balneari es dóna l'anècdota, que el piano del balneari, va ser entregat a canvi d'una vaca als seus propietaris, per poder fugir cap a França durant la guerra.

El cas d'un balneari que aconseguirà mantenir-se obert durant tot el conflicte bèl·lic és el de Panticosa, ja que amb aquest establiment no podran ni les allaus de 1915 i 1917, ni la seva reconversió en hospital antituberculós, durant i després de la guerra civil.

Altres balnearis seran convertits en albergs de refugiats com La Puda de Montserrat, al qual durant la guerra s'hi van allotjar un gran nombre de persones⁵⁷. El balneari tenia cabuda per unes 250 persones i com no es podia hostejar a tots els refugiats que arribaven, calgué la instal·lació d'una caserna per a dones al mas de can Castells, propietat del monestir de Montserrat, dins del terme d'Esparreguera, prop de l'establiment⁵⁸. Al novembre de 1936, hi havia unes 300 persones refugiades, però el febrer de 1937, s'hi afegirà un segon grup de 200 persones. Alguns van marxar. No obstant això, l'any 1938, el número de refugiats al balneari arribava a 800 persones. En relació a la seva procedència, eren del nord: de Sant Sebastià, Irun, Bilbao i Santander; la resta, del sud i del centre: Extremadura, Jaén i Madrid,⁵⁹. El manteniment de tots els refugiats anava a càrrec de l'Ajuntament d'Esparreguera que va haver d'augmentar els impostos per poder cobrir les despeses que li comportaven. La instal·lació del nombrós grup de refugiats a La Puda i les conseqüències d'aquella situació de guerra civil deixaven el balneari en unes precàries condicions d'infraestructura.

Una altra finalitat dels establiments termals i balnearis serà habilitar-los com a magatzems. Aquest és el cas del Balneari Hotel Montagut, el qual tenia diferenciat

⁵⁶ IÑIGO, J.M, I ARADILLAS, A, *Visita a los balnearios...*, Op. Cit., p 46.

⁵⁷ SÁNCHEZ FERRÉ, J, *Guía de Establecimientos...*, Op. Cit., p 182 .

⁵⁸ ESTRADA I PLANELL, G, *La Puda.Un balneari als peus de Montserrat*, Olesa de Montserrat, Ed Ajuntament d'Olesa, Kao Corp, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1989, p 38.

l'edifici de banys, a uns metres de l'edifici d'allotjament⁶⁰. Una vegada incautat per l'exèrcit republicà, va servir per un costat de magatzem, on s'ubicava la galeria de banys, guardant material explosiu i armament. Les dependències d'hostatgeria serviran, de manera principal, de centre de refugiats, així com d'hospital. El balneari estava situat a una zona de pas obligat, entre Ripoll i Puigcerdà, ja que la carretera passava per davant de l'establiment⁶¹. A la galeria de banys, on es guardava l'armament i munició durant la retirada dels republicans, es va fer detonar el material explosiu, fet que va comportar l'enfonsament dels pisos i la destrucció de les instal·lacions hidroterapèutiques⁶².

Tot aquest període, que va del 1936 al 1939, serà un moment fonamental per l'entrada a la crisi i el tancament de molts balnearis. Les expropiacions forçoses, les espoliacions i la destrucció posaran les bases de les dificultats que es trobaran per la seva restauració i reparació, així com l'estat econòmic en què queda el país que farà que molts d'aquests establiments quedin per sempre inactius. En molts dels casos, la seva estructura, les dimensions de les seves dependències i el seu manteniment, pel que fa als edificis, els jardins i les seves àrees forestals, afavoriran en un primer moment que s'hi alberguin comunitats o escoles religioses⁶³.

Les nombroses destruccions de convents, temples, esglésies i seminaris durant la guerra civil, fan que l'església catòlica tingui la necessitat de grans edificis per les seves comunitats religioses. En finalitzar el conflicte i en part gràcies a la connivència del règim franquista, molts molts d'aquests balnearis facilitaran l'espai que necessiten per la seva activitat i acullen les diferents congregacions. Això

---

⁵⁹ ESTRADA I PLANELL, G, *La Puda. Un balneari...*, Op. Cit., p 39.

⁶⁰ ARMENGOU I MARSANS, J. M^a, *Guía de las Aguas Curativas de Catalunya (Balnearios y Fuentes)*, Barcelona, Ediciones Obelisco, 1991, p 140.

⁶¹ SÁNCHEZ FERRÉ, J, *L'evolució de les viles termals a Espanya: Arquitectura, patrimoni i societat*, en *Primera trobada de municipis d'aigües minerals i termals d'Espanya. Turisme termal i desenvolupament local. Ponències*, Caldes de Montbui, desembre de 2001, pp 12-38. Ed Ajuntament de Caldes de Montbui, 2002, p 31.

⁶² SÁNCHEZ FERRÉ, J, *Guía de Establecimientos...*, Op. Cit., p 194.

succeeix en una gran part dels balnearis del nord d'Espanya com Molinar de Carranza, Zuazo i Villaro així com alguns de Catalunya, com per exemple el Balneari Rius. A Cantàbria i València també es transformaran alguns dels balnearis com a centres d'ordres religioses⁶⁴.

Durant els anys quaranta, i dins de la postguerra de la guerra civil, es dona una certa actuació amb certs intents de tornar a la normalitat de l'activitat balneària recuperar alguns dels establiments. Malgrat això, ja no serà el mateix, molts es transformen en sanatoris, centres de salut i residències⁶⁵. La realitat és que es donava un veritable problema sanitari a causa de la manca d'aliments, la mala nutrició, la manca de medicaments i l'aparició, amb més força, de la tuberculosi. Molts d'aquests balnearis ja abans de la guerra civil, havien iniciat la seva reestructuració en sanatoris o com a centres antituberculosos, com el cas de Panticosa, Cardó, Santa Teresa i Boñar, entre d'altres. Més endavant, a la dècada dels cinquanta - seixanta, amb el turisme, molts es reconvertiran en hotels i els tractaments passaran a un segon terme, fins i tot es remodelaran com el Titus, a Caldetes⁶⁶.

---

63 SÁNCHEZ FERRÉ, J, *L'evolució de les viles...*, OP. CIT., P 38.

64 SÁNCHEZ FERRÉ, J, *Guía de Establecimientos...*, OP. CIT., P 21.

65 ÁVILA GRANADOS, J, *Els balnearis de Catalunya*, 33 Terra Nostra, Barcelona, Ed Columna, Barcelona, 1994.

66 BATALLE, A, *Caldes d'Estrac...*, OP. CIT., P 116.

5. La renovació de l'antiga activitat balneària

L'activitat balneària presenta un gran desenvolupament en els darrers cent cinquanta anys, amb diferents cicles, de canvis molt ràpids i constants, d'esplendor combinats amb èpoques de profunda decadència, que han estat perllongant-se sense interrupció.

L'evolució del balnearisme i del termalisme, està vinculada a la medicina, però en paral·lel a aquesta, fet que va facilitar l'experimentació i el coneixement de l'acció de les aigües mineromedicinals, termals o marines aplicades a diferents tipologies de malalties. La incorporació de la teràpia climàtica ajudarà a l'aprofitament d'un producte complementari, que pren entitat pròpia, amb certa sinergia amb a l'higienisme. La seva consolidació va queda "hipotecada" pels llargs tractaments i els resultats en un termini massa ampli per la naixent economia dels guanys immediats i la màxima rendibilització del temps¹.

Les aigües mineromedicinals, de recurs mèdic habitual, passaran a un segon terme i quedaran relegades als tractaments hidroterapèutics i a una pràctica marginal. A més, el pes que pren la configuració de la pràctica clínica junt a l'aparició dels productes farmacèutics d'alt rendiment, precipiten finalment, la decadència de l'activitat balneària. Això enfosquirà i degradarà l'eficàcia farmacodinàmica dels tractaments hidroteràpics. En tocar fons el balnearisme, comença l'estiueig i esdevé l'abandonament del tradicional viatge ranci i romàntic al balneari². Encara que aquest nova activitat anomenada "tourisme" quedarà latent dins del desplaçament i les pràctiques dutes a terme als balnearis marítims, conegudes com els banys de mar, d'ona o els de sol³.

---

¹ NADAL, J, I SUDRIÀ, C, *Història econòmica de la Catalunya Contemporània*, Segle XX, 1ª edició, Barcelona, Ed Enciclopèdia Catalana, 1984.

² OBREGÓN, E, *El turismo rancio en Espanya*, en *Historia y Vida*, número 245, de Agosto 1988, pp 104 – 119, Barcelona, Ed T.I.S.A, 1988, p110.

³ MASRIERA, A, *Catalunya: Los "Estiuejants" de alpargatas y dominó*, en *Nueva Historia*, nº 19, de Agosto pp 59-62, Barcelona, Ed Cumbre S.A, 1978, p 59.

Els diferents conflictes bèl·lics del segle XX, dins del continent europeu, entre els quals destaquen dos guerres mundials i una civil, van deixar la societat bastant esgotada, i aquesta començarà a buscar alternatives per esplaiar-se i oblidar el passat; la gent comença a canviar⁴. Aquests darrers conflictes, de manera successiva, portaran anys de postguerra, i a períodes de temps durant els quals, la desestructuració social incideix en l'empresariat, fet que deixarà els balnearis en una situació bastant precària. Malgrat tot, el seu protagonisme és inqüestionable.

La postguerra espanyola, allargada fins els anys cinquanta, així com l'europea, configuren el moment dins del qual el perfil social i estamental ha canviat i els centres balnearis i termals es queden pràcticament sense clientela. En conseqüència, els balnearis no poden suportar l'alt cost del manteniment de les instal·lacions i aquestes entren a la precarietat, i la decrepitud, quedant obsoletes les dependències tant per les destrosses, com pel pas del temps⁵.

En el cas de l'Estat espanyol i Catalunya, durant la postguerra es donarà un intent, per part del nou règim, de normalització de l'activitat balneària, dins d'una dinàmica de recuperació dels establiments balnearis. No obstant això, alguns seran transformats en sanatoris, centres de salut i residències. La realitat era que s'intentava ocultar els problemes sanitaris del país, centrats en la tuberculosi que patia la societat espanyola⁶. D'aquesta manera llocs com Boñar, Cardó, Panticosa, Santa Teresa de Àvila entre altres, es convertiran en centres antituberculosos.

Molts dels establiments balnearis, finalitzada la guerra civil, ja no obriran, i els que funcionaran de nou, no passaran més lluny dels anys seixanta. D'altres es reconvertiran en hotels, quedant-ne pocs en funcionament, i relegant els

---

⁴ SÁNCHEZ FERRÉ, J, *Guía de Establecimientos Balnearios de España*, Madrid, Ed Ministerio de Obras Públicas y Transportes. 1992, p 21.

⁵ LUJAN, N, *La invención del veraneo*, en *Historia y Vida*. pp 18–30, núm, 113, Barcelona, Ed T.I.S.A. 1977, p 30.

tractaments a temes fisioteràpics concrets. Els balnearis durant aquest moment, s'associaran a centres geriàtrics i la majoria dels seus clients seran persones de la tercera edat, amb problemes crònics de salut o bé famílies, que els veuen com a llocs aïllats i preservats de les grans aglomeracions, on els seus fills poden gaudir envoltats de la natura amb total tranquil·litat, amb certes reminiscències de l'antiga diplomàcia termal⁷.

Les modes seran un altre factor que incidirà de manera directa en relegar els balnearis. Podem observar que quasi tots els corrents, solen ser moviments d'abast internacional. L'expansió del bany dels àmbits rurals de muntanya als de costa com a fenomen generalitzat donarà una forta empenta a l'estiueig i al turisme de sol i platja⁸.

Un dels fets que afavorí la decadència d'aquest sector econòmic, va ser la impossibilitat de fer front a la forta inversió que necessitaven per poder posar-se al dia. D'haver estat centres capdavanters, amb les tecnologies més avançades, quedaran antiquats, no solament per l'obsolescència dels seus equips, sinó per l'alt cost de la renovació de les instal·lacions. Aquest fet s'agreuja, per la situació econòmica autàrquica de l'Estat espanyol, amb un país desindustrialitzat, cosa que empenta cada cop més la societat, a una nova dinàmica centrada en els serveis i cada cop més, el turisme massificat pren força, i incideix en part, al desballestament d'aquesta autarquia⁹.

En molts dels balnearis, al moment d'emprendre les reformes de les estructures arquitectòniques, els planells de les seves dependències i de les instal·lacions,

---

⁶ ÀVILA GRANADOS, J, *Els balnearis de Catalunya. 33 Terra Nostra*, Barcelona, Ed Columna, 1994.

⁷ COSTA PÉREZ, A, *Turismo de Salud*, en Bayón Mariné, F. *50 Años del turismo espanyol*, pp 737-747, Madrid, Ed Centro de Estudios Ramón Areces, S.A, 1999, p 737.

⁸ FERNÁNDEZ FÚSTER, L, *Historia General del Turismo de Masas*, Madrid, Ed Alianza Universidad Textos, 1991b.

⁹ GARAY TAMAJÓN, L.A, *El ciclo de evolución del destino turístico: Una aproximación al desarrollo histórico del turismo en Catalunya*, Tesi doctoral, TDX-1031107-162244, Bellaterra, Universitat Autònoma de Barcelona, 2007, p 126.

havien estat destruïts, estaven desapareguts, i s'havia d'aixecar-ne de nous. A més, molts dels establiments balnearis van construir-se en diferents fases, sobre la base d'altres estructures més antigues, com termes, cases pairals o establiments de banys de finals del segle XIX i la seva rehabilitació era complexa i complicada¹⁰.

Malgrat aquestes dificultats, durant les tres dècades que abasten dels anys cinquanta als setanta, es començarà a produir una certa adequació d'alguns centres¹¹. En altres casos se'n construiran puntualment de nous, encara que continuarà el tancament i enderrocament d'altres, fins ben entrat els anys vuitanta¹². Encara que restaran en una situació latent, pel seu aïllament conceptual i lluny dels canals de comercialització multitudinaris, no passarà gaire temps, en què l'activitat balneària torni a prendre força¹³.

A la dècada dels noranta, podríem diferenciar dos factors pels quals, a partir d'aquest moment, es començarà a donar-se una renovació del sector. Alguns dels fets que ajudaran en aquest sentit, seran: per un costat, l'esgotament del model turístic massificat en funcionament, que permet la reafirmació del parc termal modern¹⁴; per l'altre, un renovat interès de la societat per la natura, que donarà pas a un nou producte conegut com turisme alternatiu centrat a la naturalesa, que esdevindrà una variant més especialitzada en turisme de salut. És un intent de

¹⁰ En el cas de les Termes de Caldetes o Balneari Titus, es va reconvertir en un hotel.

¹¹ Un cas concret el tenim en el Balneari Blancafort de La Garriga, ja que segons va explicar el seu director Claudio Ribera, per poder conèixer com s'articulaven les estructures i les instal·lacions de l'establiment, alhora de fer reparacions era molt complicat, fins hi tot, es van tenir que aixecar de nou els planells del balneari. Entre els exemples d'aquesta situació, el del dia en que la piscina del complex termal es tenia que buidar, per fer algunes reparacions, ja que des dels any setanta que es va construir, no s'havia fet cap. La sorpresa va estar al procedí a l'operació, ja que l'aigua en lloc d'anar al clavegueram, va sortir als magatzems d'un supermercat de queviures situat a l'altre costat del carrer dels Banys del balneari.

¹² Un dels balnearis nous construït el 1956 serà l'Hotel Balneari Manantial de Caldes de Boí (Lleida), el 1957 es renoven les Caldas de Besaya (Santander), el 1960 el Balneari de Alicun de las Torres, a Villanueva de las Torres (Granada), en 1979 el Balneari de Molgas (Orense), el 1985 el Balneari de Retortillo (Salamanca) i los Baños de la Concepción en Villatoya (Albacete) que es reconstrueix en 1990, anomenats també de la Concepción.

¹³ MARTÍNEZ BROCCA, C, *Proyectos de futuro en la recuperación de los balnearios. Balnearios del siglo XXI*, en *Panorama actual de las Aguas Minerales y Mineromedicinales en España*, pp 231-235, Ed I.G.M.E., 2000, p 231. www.aguas.igme.es.

recobrar, per part d'un sector de la societat, l'equilibri orgànic perdut per la pressió del treball i el desencís, provocat per tants productes artificials oferts en el manteniment d'aquesta. És un renovat intent d'utilització de les pròpies forces guaridores de l'organisme mitjançant l'aigua¹⁵.

De totes maneres, els establiments que ajudaran a donar el tret de sortida per recuperar l'antiga tradició balneària decimonònica, en gran mesura, seran els hotelers, els quals intenten sempre oferir nous serveis als seus clients. De disposar inicialment a les seves instal·lacions d'un petit gimnàs o "squash", passaran a disposar d'un espai de *fitness*¹⁶, a més d'equipaments d'hidroteràpia, sols com un servei complementari a l'oferta tradicionalment hotelera¹⁷. Aquests aniran ampliant els seus serveis amb la incorporació de nous productes fisioterapèutics, de cures antiestrés per a directius i executius, amb un nou gir del producte hotelier, introduint l'antic concepte de balneari anglès, al qual s'anomenarà *spa*¹⁸.

És una nova oferta que començarà a expandir-se i promocionar-se, als nuclis urbans, amb la implantació d'aquest servei de bany, d'una manera isolada dels anteriors serveis, sense allotjament ni manutenció. No obstant això, s'incorporen nombrosos recursos de tractaments hidroteràpics amb aigües comunes, en els nuclis de les ciutats de manera principal, encara que també a l'espai rural. Aquest fet afavorirà un nou retrobament amb les aigües de mar dins de la talassoteràpia¹⁹.

Tot això, ve motivat per una renovada concepció hedonista del culte al cos, l'estètica i els desitjos de perllongar la vida, vivint d'una manera saludable, on la

---

¹⁴ MOLDOVEANU, M, *Ciudades termales en Europa*, Barcelona, Ed Lunweg, 1999, p 301.

¹⁵ SAN JOSÉ ARANGO, C, *Guía Médica de los Balnearios de Espanya*, Sevilla, Ed Secretaria de Publicaciones de la Universidad de Sevilla, 2000, p 13-34.

¹⁶ Segons el diccionari de la llengua anglesa equival a propietat, aptitud, idoneïtat.

¹⁷ L'allotjament i la manutenció.

¹⁸ SPA, les sigles són l'abreviatura de Salut per l'aigua, com a concepció anglosaxona del balneari adoptada a l'actualitat, pels balnearis urbans i algunes dependències dels establiments hotelers.

remodelació ha comportat una millora de la seva deteriorada imatge²⁰. Aquest canvi s'evidencia amb una adequació de la seva planta d'instal·lacions hoteleres, allunyant l'antic concepte d'hostatgeria del segle XIX i una nova adaptació al mercat, amb dues línies d'actuació. Per un costat, com a centre lúdic; per l'altre, com a paraclínica de tractament de determinades patologies i d'estètica dins de l'anomenat termalisme social²¹.

La nova dinàmica de recuperació i renovació dels balnearis, ha estat propiciada des de les administracions amb acords amb les entitats empresarials, les quals donen suport i ajuts per la recuperació i la remodelació, establint estudis en relació a les previsions d'inversió i a les estimacions del càlcul de la seva rendibilitat, no sols dels establiments, sinó de l'aprofitament dels recursos de l'entorn paisatgístic i dels serveis a potenciar a la zona. Es pot observar, per tant, una nova activitat balneària a causa del "ganxo" renovat, ja no amb un objectiu totalment mèdic, sinó per l'oci, el lleure i el turisme de salut amb la premissa de la qualitat²².

Dins d'aquesta línia de salut, al conjunt de Catalunya i l'Estat espanyol a la dècada dels noranta del segle XX, es recuperen a una major intensitat les pràctiques hidroteràpiques amb la gestació d'un renovat concepte de salut²³. En aquest, ja no és sols la utilització de l'aigua, sinó l'esport i l'alimentació, a més de la introducció dels sistemes i teories orientals en relació al comportament i actitud personal, fet que ha obligat a un desenvolupament més complex dels tradicionals establiments balnearis²⁴. Les instal·lacions són cada cop més multifuncionals i diversificades, en resposta a diferents necessitats socials que van des de la regeneració física fins a la purificació o la introspecció espiritual.

---

¹⁹ ELEIZEGUI, J, *Higiene del agua. Pequeña enciclopedia científica e industrial*, Madrid, Editor P Orrier, 1907, p 102.

²⁰ SOLÀ-MORALES, I, *Arquitectura Balneària a Catalunya*, Badalona, Ed Ketres, 1986.

²¹ ARMUJO VALENZUELA, M, SANMARTÍN BAICOA, J, *Curas Balnearias y Climáticas Talasoterapia y Helioterapia*, Madrid, Ed Complutense, 1994, p 26.

²² SAN MARTÍN GARCÍA, J.E, *Psicología del ocio y el turismo*, Malaga, Ed Aljibe, Archidona, 1997, p 18.

²³ *GUÍA DE BALNEARIOS*, Madrid, Ed Subdirección General de Promoción Exterior del Turismo, Turespaña, 1994.

²⁴ Introducció de la filosofia Japonesa, Hindú o Xinesa com les més significatives a l'activitat balneària.

A l'actualitat, han proliferat de nou els balnearis urbans, com a proposta per satisfer el gust per l'evasió d'una clientela més urbana, encara que es manté el pretext per fugir de la ciutat i dels seus conflictes²⁵.

S'ha de tenir en compte que l'evolució de l'activitat balneària es desenvolupa en sintonia amb els paràmetres de la producció industrial i de les seves diferents variants, la taylorista²⁶, la fordiana²⁷, la del just a temps o J.I.T.²⁸, i l'especialització flexible²⁹. Aquesta última permet la diversificació d'alternatives i l'ajust de les necessitats del client al voltant de la salut. El binomi salut – malaltia, que s'observa des del prisma científic, s'interpreta de conformitat amb la cultura i l'època, es relaciona amb l'entorn i la història. La salut, és un concepte transcendental de la vida humana i no pot justificar-se únicament sota premises de rendibilitat. No ha d'estar vinculada al poder adquisitiu. És un valor amb connotacions humanes, no mesurables amb patrons econòmics. La salut no es un element d'imposició a les societats, sinó que sols ser una conquesta de l'esforç comú dels seus membres, dins d'un canvi en una nova valoració dels tractaments naturals amb la seva identificació amb la salut³⁰.

La restauració de la salut, la seva protecció i la seva promoció han passat a ocupar un lloc preferent en el sistema de valors de la humanitat. Es tracta de procurar la salut per a tots i a cada persona, en les millors condicions. Encara que és una valoració simplificada, es pot concloure que, si més no en el passat, la preocupació sanitària general era la restauració de la salut - curació de la malaltia

²⁵ MOLDOVEANU, M, *CIUDADES TERMALES EN EUROPA*, Barcelona, Ed Lunwerg. 1999, p 279.

²⁶ TAYLOR, F.W, *MANAGEMENT CIENTÍFICO*, Vilassar de Mar, Barcelona, Ed Oikos Tau, 1970.

²⁷ FINKEL, L, *LA ORGANIZACIÓN SOCIAL DEL TRABAJO*, Madrid, Ed Piramide S.A, 1995, p 130.

²⁸ *IBÍDEM.*, p 143.

²⁹ AIZPURU, M, RIVERA, A, *MANUAL DE HISTORIA SOCIAL DEL TRABAJO*, Madrid, Ed Siglo XXI, 1994. El taylorisme començarà amb una despersonalització a l'atenció del malalt i centrada en una rigorosa organització sistemàtica de les activitats hidroteràpiques. El fordisme, s'unirà al sistema anterior per produir en massa, amb una competència centrada en el preu dels serveis y una saturació de l'oferta. Amb el J.I.T., "just in time" o just a temps – s'arriba a un nou model, centrat en el disseny d'un producte sobre la base de les necessitats del malalt.

- Al moment actual es complementa amb la prevenció de la malaltia – mantenir la salut -. Els dos objectius estan articulats dins un nou binomi de prevenció, restitució amb un context mediambiental favorable, que correspon als tradicionals balnearis o centres termals, a més dels nous centres *spa* o *wellnes*³¹, on es dona un tot integrat.

Tornant a les “modes”, sempre amaguen una certa carència, una manca d'alguna cosa. Així, durant el segle XIX es buscava a la naturalesa els valors perduts per causa de la industrialització³². A l'actualitat, la preocupació i la defensa del mediambient, que en cert sentit amplia els postulats d'un passat, és una estratègia d'autodefensa de l'ésser humà.

En tot moment, han pogut recuperar-se sobre la base de les premisses fonamentades en la trilogia natura – aigua – ésser viu³³. L'element fonamental del valor del termalisme, invariable amb les “modes”, és l'aigua en les seves diferents variants i les seves propietats físico - químiques.

De la mateixa manera, el gradual envelliment de la població i els problemes derivats de la pressió laboral han portat a l'aparició d'una nova oferta de productes dissenyats per a la necessitat d'una “vida saludable” dels clients en centres hospitalaris i també en balnearis, aquests últims amb limitades ajudes estatals. Així, les cures antitabac, antiestrès, els tractaments antidegradació de l'epidermis i d'aprimament o simplement pel manteniment de la funcionalitat de l'organisme³⁴. Són els tractaments oferts més habituals.

---

³⁰ RODRÍGUEZ-SÁNCHEZ, J. A, *Antecedentes históricos: La(s) memoria(s) del agua*, 2007, www.aguas.igme.es.

³¹ Segons el diccionari de la llengua anglesa equival a benestar.

³² MITJÀ, A, I ALTRES. *Els recursos minerals de Catalunya. Les aigües minerals. Balnearis*, Barcelona, Ed Associació Balneària i Generalitat de Catalunya, 1999.

³³ SAN JOSÉ ARANGO, C, *Guía Médica de los Balnearios de España*, Sevilla, Secretaria de Publicaciones de la Universidad de Sevilla, 2000.

³⁴ ARNOZAN, X, I LAMARQUE, H, *Manual de hidrologia médica*, Madrid, Ed Imprenta y Librería Médica Casa Vidal, 1914.

L'allunyament gradual d'un cert segment de població del turisme massificat i la prevenció de la malaltia mitjançant una "vida sana" són conceptes destacats per les noves generacions de la societat. En conseqüència, un altre factor important per a la "nova etapa dels balnearis" és el rejuveniment dels clients que freqüenten els balnearis i l'aparició de nous centres de talassoteràpia,³⁵ a l'Illa de la Toja (Pontevedra), o bé a La Perla (Sant Sebastià), a la Barceloneta (Barcelona) o Caldes d'Estrac- Caldetes, com els més destacats³⁶.

Aquesta circumstància ha portat a la modernització dels centres termals i balnearis per oferir noves atencions i una millora dels resultats. Es presenta com a alternativa a la medicina agressiva, com a opció comprensiva i interactiva amb la naturalesa, amb l'aigua mineromedicinal, termal o comuna, a més de les noves activitats incorporades.

El futur dels balnearis, a més de reconstruir la seva oferta hidroteràpica, ha de disposar d'equipaments per a nous al·licients: *jetstreams*³⁷, guèisers, cascades, colls de cigne, seients escalfadors entre d'altres. Cal construir un entorn harmoniós i contemplar el factor de rendibilitat empresarial. La contribució a l'oci del turisme massificat i el seu alt component mercantil encara són elements d'influència. Les instal·lacions dels nous centres termals i balnearis han de considerar la història recent amb dependències complementàries, amb horaris més elàstics i amplis³⁸.

---

³⁵ A França existeix una tradició dins d'aquesta especialitat que té els seus orígens dins del segle XIX.

³⁶ És el lloc on s'ubicava l'antic Hotel Balneari Colón, enderrocat en setembre de l'any 2000.

³⁷ Segons el diccionari de la llengua anglesa equival a, xorro amb flux d'aigua projectat alta pressió.

³⁸ SOLÀ-MORALES, I, *Arquitectura Balneària a Catalunya*, Badalona, Ed Ketres, 1986, p 234.

Quadre 30. Comparatiu dels canvis en les activitats balneàries

	Segle XIX		Segle XX
Localització	Àmbits rurals i alguns urbans	Renovació Amb la incorporació de noves pràctiques	Qualsevol àmbit
Client	Individual / familiar		Individual / col·lectiu
Tipologia social	Aristocràtica, benestant		Semi-exclusivista, populista
Establiment	Casa de banys, Balneari de muntanya, marítim i urbà, Estació Termal, SPA.		Hotel amb SPA, <i>Fitness</i> , <i>Wellness</i> , Balneari tradicional, Centre lúdic-recreatiu, Ciutat d'aigües
Espai	Privat		Privat i col·lectiu
Inversions	Fortes		Fortes, elevades i constants
Producte terapèutic	Aigües mineromedicinals, termals (D.U.P.) ³⁹ i marines		Qualsevol tipus d'aigües i altres substàncies
Sistemes	Hidrologia, Hidroteràpia, Fisioteràpia Climatologia, Talassoteràpia,		Noves teràpies orientals
Tecnologia	Antiga		Alta i avançada
Tractament	Curatiu		Preventiu / curatiu / bellesa / relaxació / recreatiu

Font: Elaboració pròpia

La modernització i l'actualització dels balnearis ja no ofereix cap dubte, de forma especial perquè s'intueix com una activitat econòmica que encara no té límits dins del renovat marc turístic, de l'oci i del lleure⁴⁰. En qualsevol cas, els balnearis i estacions termals mantenen, paradoxalment, molts dels conceptes que van estructurar els principis, la filosofia i la cultura que els conduí al seu màxim desenvolupament, esplendor i extravagància a l'anomenada "Belle Époque"⁴¹, a una multiplicitat d'activitats i relacions al voltant de la "Ciutat de les Aigües" (quadre 30).

³⁹ Declaració d'utilitat pública.

⁴⁰ PUIG ROVIRA, J.M, *La Pedagogia del ocio*, Barcelona, Ed Laertyes. 2a, 1996.

⁴¹ MOLDOVEANU, M, *Ciudades...*, Op. Cit., p 193.

Capítol V

Conclusions

Conclusions

Durant el llarg de les pàgines precedents, hem intentat verificar les hipòtesis que hem formulat a la introducció. Ara, intentarem clarificar i verificar els resultats de la nostra recerca sobre els precedents, l'iníci, el desenvolupament, l'esplendor i la decadència de l'activitat termal i balneària, així com dels seus tractaments, des del 1839 al 1939, a Espanya i a Catalunya. Així com també, identificar i reconèixer les contribucions de l'activitat balneària a un nou desenvolupament econòmic i social a les zones on desenvolupaven la seva activitat.

La salut és una preocupació bàsica en la vida de les persones, en especial, de les que tenen més recursos. La volem mantenir i lluitem per no perdre-la. Així, és constatable que la humanitat s'ha interessat en el coneixement dels remeis i de tot tipus de guariments, fins hi tot, en relació amb les propietats de totes les aigües naturals del nostre planeta.

Els nous moviments socials dels metges higienistes, naturistes o vitalistes comporten una nova perspectiva per a les pràctiques mèdiques, que reprenen les arrels clàssiques dels tractaments basats en les aigües mineromedicinals i termals, si bé, adaptant-los a la nova situació política, social i econòmica del període contemporani que a Europa occidental es caracteritza per la terciarització de l'economia.

Una dels primers elements a destacar és la persistència de la utilització de les aigües termals, des de l'antiguitat fins als temps actuals. De fet, als darrers cent cinquanta anys podem constatar que l'activitat termal és molt intensa i fructífera, tal i com mostren els resultats d'aquest treball.

A partir del segle XIX, s'analitza la composició química i molecular dels diferents tipus d'aigües, s'estudien nous mètodes científics i de treball, es fan nous experiments físics, químics, i es desenvolupen noves aplicacions des de la nova tecnologia industrial.

El sorgiment d'una activitat econòmica vinculada a les aigües termals es va veure potenciada per la construcció del ferrocarril. En aquest context sorgeix el que hem anomenat "indústria balneària", expressió que vol reflectir una nova activitat econòmica del sector terciari i que impulsa la modernització productiva d'amplis territoris. A més, els beneficis de les propietats de les aigües minero-medicinals va ser impulsat per metges, que a partir d'una reglamentació de l'Estat, van quedar vinculats a un nou tipus d'establiments de salut: els balnearis. Aquets, però, no es limitaven a l'activitat sanitària i amplien els seus serveis a la salut i a l'oci. Aquesta activitat empresarial dinamitzà la societat rural espanyola i catalana del període estudiat, tal com mostren les dades de la freqüentació dels balnearis espanyols que aportem a la tesi.

La nostra tesi ens permet afirmar que el *balnearisme* impulsà el:

a. Desenvolupament, modernització i dinamització del sector del serveis, amb una nova demanda vinculada a la salut, l'estiueig i el turisme.

La localització de les surgències d'aigües a entorns naturals i rurals allunyats de les ciutats és l'element dinamitzador del flux de banyistes a la recerca de tractaments guaridors de les seves malalties. A diferents llocs del continent europeu, també a l'Estat espanyol, on es dona, tota una varietat de productes

vinculats al termalisme en les seves vessants vinculades a la salut, l'estueig i el turisme.

L'interès renovat per les aigües termals va impulsar l'elaboració d'un inventari dels jaciments mineromedicinals i termals de la Península Ibèrica. Aquest interès no se centra exclusivament en les propietats guaridores de les aigües sinó també en l'entorn mediambiental i en el seu valor econòmic, quan l'Estat les declara "*de utilidad publica*". L'estudi posa de manifest que les aigües mineromedicinals, termals i marines són utilitzades, en el període del nostre estudi, com una mena de nou producte farmacològic. A més, a l'activitat balneària s'incorporen l'allotjament, la manutenció o les atencions personals, en el que hem anomenat "la indústria balneària".

b. Una medicina renovada per la hidrologia, la tecnologia i la legislació

A l'Europa del segle XIX els corrents mèdics se centren en el vitalisme, el naturisme o l'higineisme, moment en que es configuren els trets inicials de les pràctiques amb les aigües mineromedicinals per part d'investigadors que impulsen les cures hidropíniques. De les diferents corrents mèdiques, destacarem la francesa i l'alemanya, per la seva influència en aquets tractaments, amb els estudis de Thèodore Tronchin, C. Louis Fleury, F. Garrigou, M. Durand-Fardel, Vinzenz Priessnitz, Sebastià Kneipp o Willheim Winternitz, entre altres, i amb les noves mesures higièniques i sanitàries derivades dels treballs de científics alemanys i anglesos, com J. Peter Frank o Edwin Chadwick.

El pensament il·lustrat, racionalista i lliberal, i la tecnologia de les pràctiques hidroterapèutiques permeten que un sector dels metges posi les bases d'una metodologia científica i disciplinada denominada hidrologia mèdica. Aquesta

innovà en l'aprofitament de la farmacologia, la fisioteràpia i la hidroteràpia vinculades a la higiene i als recursos naturals i mediambientals.

A l'Estat espanyol, des del segle X, al XVIII, trobem estudis vinculats amb les aigües i les seves aplicacions, com els treballs d'Alfonso Limon Montero, Pedro Gómez de Bedoya o Pedro Maria Rubio, aquest darrer amb un recull bibliogràfic dins del *Tratado completo de las Fuentes Minerales de Espanya*, que ajuden a promoure els noms dels tractaments hidroterapèutics. A Catalunya, Jaume Caresmar, va dur a terme un dels primers inventaris de les aigües mineromedicinales del Principat i Juan i Salvador Broquetas, de Caldes de Montbui, duen a terme el primer tractat sobre els coneixements de les aigües mineromedicinales.

La incorporació de les corrents de pensament dels metges higienistes europeus arribarà també a Espanya i les recolliren metges com Mateo Seoane, Francisco Méndez Alvaro, C. M^a. Cortezo Prieto de Oreche, Rafael Rodríguez Méndez o hidròlegs com José Salgado y Guillermo, Celestino Campaied, Marcial Taboada, Hipólito Rodríguez Pinilla, Manuel Manzaneque o Lluís Castellarnau, entre d'altres. Una influència que deriva de la preocupació des dels diferents estats europeus per combatre algunes de les malalties més temudes del període com el còlera, el tifus, la diftèria o la tuberculosi, entre d'altres. De fet, tant les corrents mèdiques tradicionals com les renovadores incorporaren l'interès en les possibilitats dels nous usos de les aigües mineromedicinales. Paral·lelament, van agafar volada els moviments mèdics i científics espanyols interessants en les pràctiques i tècniques que es creen i desenvolupen a partir de l'activitat balneària. Els governs espanyols reaccionen davant la importància creixent de les aigües mineromedicinales amb la regulació del seu ús i domini, o amb la creació d'institucions funcionaries com el *Cuerpo Médico de Directores de Baños y Aguas Mineromedicinales* (1816).

De les diferents institucions i associacions científiques que ajuden al desenvolupament de la activitat balneària, destaca la *Sociedad Española de Hidrologia Medica*, creada el 1877. Aquesta centra la seva actuació en l'estudi científic de les aigües mineromedicinals i termals, incidint en l'activitat balneària a llarg de set dècades. Estava formada per metges "directors de bany", responsables del registre i dels tractaments dels "clients" dels balnearis, però també, en part, de les activitats a l'empresa i a la localitat balneària. Això, ha permès disposar d'una documentació sistemàtica i específica sobre el funcionament dels diferents balnearis de l'època que s'extén fins, pràcticament, els inicis de la guerra civil espanyola.

Una de les aportacions de la nostra tesi és la caracterització i la quantificació del ressorgiment i del nou desenvolupament de l'activitat balneària centrada en la lluita contra les malalties, a partir del nombre de malalts/clientes tractats a les distintes regions hidrològiques del nostre país. També hem estudiat les indicacions terapèutiques relacionades amb el reumatisme crònic, poliarticular fibrós o muscular, la bronquitis, l'herpetisme o les dispèpsies. Els tractaments deriven dels estudis i de l'experimentació amb tot tipus d'aigües, vistes com una mena de producte farmacològic i terapèutic, que promouen noves pràctiques d'higiene individual amb la dutxa i el bany, que no eren habituals a l'època.

A Catalunya, entre els metges higienistes podem destacar a Pere Felip Monlau Roca, que estudià les accions higièniques en relació als banys de mar, així com Joan Giné Partagás o Jaime Ferrán Clúa. I, també pel seu especial interès en l'ús de les aigües mineromedicinals de Joaquin Salarich i Verdaguer, Manuel Arnús, Joan Bautista Foix, Pau Alsina i Pou, Candido Bayes i Coch o Modest Furest. No obstant, a Catalunya, el nou cos funcional dels metges directors de bany no va tenir un reconeixement complet per part del col·lectiu mèdic i de la propietat dels

balnearis. Però, amb el traspàs de les competències en aquesta matèria a la Generalitat de Catalunya, l'any 1934, establiren un nou reglament per als establiments d'aigües mineromedicinals catalans, els balnearis i els metges hidròlegs.

c. La utilitat de les aigües mineromedicinals: demanda i freqüentació

Els limitats resultats de la investigació mèdica de l'època i la necessitat creixent de tractaments es constaten amb les dades dels registres dels metges directors de banys i amb als seus informes relatius als tractaments. Aquests registres i informes avalen la configuració dels balnearis com a centres d'una gran activitat econòmica vinculada a la salut. A tall d'exemple, l'any 1847, la freqüentació anual registrada als balnearis espanyols i catalans era de 77.229 banyistes i/o malalts que evolucionà de forma creixent fins a un màxim de 135.294 banyistes i clients el 1876. A partir d'aquí, l'afluència va en descens progressiu fins als 63.689 clients que es registren en el 1931, moment a partir del qual hi ha una inèrcia recessiva i el corresponent declivi del fenomen, en un context de crisi. No obstant, pensem que l'activitat balneària, al llarg de tots aquets anys, s'ha configurat com a un nou sector en l'estructura social i econòmica catalana.

La nostra tesi mostra com la regió hidrològica capdavantera és la Nord-est, Primera o Pirenaica, amb el 20,23 % de la freqüentació total, seguida de la regió Nord segona o Cantàbrica, amb el 18,12 %, i en tercer lloc, se situa la regió Nord-oest o Galaica, amb el 12,93 % de la freqüentació. El conjunt d'aquestes tres regions hidrològiques representa el 51,2% del total de la freqüentació al territori espanyol.

d. Les ubicacions de les surgències de l'aigua i la diversitat de l'oferta balneària

La nostra tesi ens ha permès establir el lloc de surgència de les aigües, concretar la ubicació dels establiments balnearis i el tipus d'oferta i d'indicacions. Establerts, sempre, en un context rural, on l'activitat balneària implicà un important desenvolupament econòmic vinculat al sector dels serveis; una activitat que es va veure afavorida per la construcció d'una xarxa creixent d'infraestructures de transport, en especial, ferroviàries.

Els establiments d'aigües mineromedicinals també van rebre l'impuls de les corrents més innovadores de la medicina, com l'alemanya o la francesa, tot i que no comptaven amb el ple suport del col·lectiu mèdic. No obstant, l'Estat sí que confià en les possibilitats medicinals de les fonts termals, com posa de manifest les normes per a ordenar i estructurar l'activitat balneària.

El creixement de l'activitat balneària queda confirmada amb les dades d'evolució de l'oferta: 79 balnearis l'any 1847, 138 l'any 1876 i 168 el 1931.

La dotació d'equipaments i els tipus d'instal·lacions dels establiments termals i balnearis, en el període estudiat, era diversa en funció de les influències i dels recursos.

e. Les noves activitats socials i de serveis derivats dels tractaments terapèutics

La concurrència als balnearis no té el tractament com a única motivació, sinó també les relacions socials, tant formals com informals, que s'hi establien. Els

balnearis esdevenen un lloc de trobada de personalitats de l'època, amb vivències i circumstàncies que es projecten a les societats rurals.

Segons els registres balnearis, el perfil dels clients es correspon amb els *patricis*, des de l'aristocràcia als principals polítics del període passant per les personalitats de les arts, les lletres i les classes benestants. A tall d'exemple, freqüentaven els balnearis des dels reis Ferran VII i Alfons XIII o les reines Isabel II, Maria Cristina o Eugènia de Montijo, fins a presidents de govern com Canovas del Castillo (va ser assassinat mentre es trobava en un balneari) o Antonio Maura, qui va realitzar un consell de ministres al balneari de Corconte. El general Miguel Primo de Rivera va organitzar al balneari de Mondariz una cimera *hispano lusa* de presidents de govern. També van freqüentar els balnearis Manuel Azaña, Niceto Alcala Zamora, Francisco Largo Caballero, Alejandro Lerroux, Emilia Pardo Bazan, Valle Inclan, Rosalia de Castro, Ruben Dario, Berrtrand Rusell, Manuel de Falla, Federico Garcia Lorca, Ramon de Campoamor o Santiago Ramon i Cajal, entre moltes d'altres.

A Catalunya, la reina Isabel II feia estades a La Puda d'Esparreguera; l'arquitecte Ildefons Cerdà i el rei Alfons XIII anaven a Caldes de Montbui, el president de la Mancomunitat Catalana Enric Prat de la Riba, i Eugeni d'Ors eren clients dels balnearis de La Garriga, així com els artistes com Santiago Rusiñol, Ramon Casas, Jacint Verdager, Apel·les Mestres i els cofundadors de la Clínica Plató, els doctors Joan Puig Sureda i Francesc Gallart, entre molts d'altres. El president de la Generalitat Republicana Francesc Macià freqüentava els Banys de Caldetes. Un excel·lent testimoni de com eren els balnearis al segle XIX és el del periodista Josep Roca i Roca les cròniques del qual són testimoni d'una dinàmica iniciada per aquesta nova activitat del bany, en què ell mateix hi participava.

f. Una nova legislació i noves societats empresarials

A principis del segle XIX, l'Estat espanyol promulga una legislació i una reglamentació que desenvolupa tota una nova normativa de les activitats socials i econòmiques centrades en la salut i, indirectament, en els serveis. Les empreses amb nous sistemes de producció, que tenen com a recurs principal l'aigua mineromedicinal i termal en són destinatàries destacades.

La propietat de l'explotació de les aigües mineromedicinals és diversa. En la nostra investigació hem identificat establiments en mans d'antigues institucions eclesiàstiques, com el Balneari de Sierra Alhamilla en mans del bisbat de Almeria; altres, com el d'Archena, sota les ordres militars dels *Caballeros de Santiago o de Jerusalem*, amb propietat compartida per ajuntaments i església, com el cas de Caldes d'Estrac-Caldetes. La Diputació de Lleida va regentar el Balneari de Caldes de Boí i la d'Alava el Balneari de Sobron. El Balneari de Cestona va ser propietat de nobles i aristòcrates, com el marquès de San Millan i Villa Alegre. L'agrupació de veïns de los Baños de Montemayor va ser durant un temps de la *Junta Protectora del Establecimiento*, i el polític Alejandro Lerroux, en va ser també copropietari. El metge Abdon Berber Blanco va ser propietari del Balneari de Alange.

Alguns membres de les classes benestant van crear societats mercantils o empresarials, inicialment amb caràcter familiar, arran dels pactes matrimonials o professionals amb metges i farmacèutics. Aquestes, societats fonamenten la incipient estructura de propietaris que evidencia tenir un pes en el sector econòmic de la indústria balneària. I, més tard, aquest nou sector empresarial de l'activitat balneària generarà distintes iniciatives d'associacionisme, posant les bases d'un potent nucli empresarial, tant a l'àmbit espanyol, el 1906, com al pròpiament català, el 1916.

g. Noves activitats empresarials i econòmiques

L'activitat balneària contemporània es fonamenta en la oferta i la demanda d'un producte tangible: les aigües mineromedicinales, l'entorn mediambiental, i el lloc de surgència. Però també, en un producte intangible, els serveis complementaris: la manutenció, l'allotjament o l'atenció personal. La propietat, el personal, els banyistes i els medis i mitjans de transport i de comunicació, com el ferrocarril, defineixen el seu valor econòmic.

Dins del període estudiat, tenim un moment històric, on s'observen els ingressos per la utilització de les aigües mineromedicinales del 1882, i mostra una primera evidència d'una nova activitat econòmica que comença a ser significativa. Només cal observar la seva aportació per regions, on destaca la regió hidrològica primera o Nord-est Pirenaica amb un 30,1%, seguida de la segona Nord Cantàbrica amb el 15%, ambdues suposen el 45,1%, en relació a la resta de regions.

De manera significativa, aquest fenomen trenca l'aïllament del món rural respecte de les urbs propiciant un flux invers o de retorn, de les ciutats al camp, iniciat per les classes benestants i motivat al principi per una preocupació vinculada a la salut. De fet, el flux és bidireccional, perquè si l'activitat econòmica vinculada als balnearis impulsa el desenvolupament i modernització de zones rurals, també és cert que l'estada al camp porta a una certa idelaització de la vida al camp a les ciutats.

Les inversions en la remodelació o en la construcció de balnearis són molt importants durant el període estudiat. De fet, la importància de l'activitat balneària com a negoci queda demostrada per la dinàmica comercial i els preus dels diferents tipus de serveis que augmenten i es diversifiquen any rere any als

diferents establiments i regions hidrològiques. El descens de la freqüentació es produeix de manera significativa amb la crisi econòmica dels anys trenta, preludi de la guerra civil.

Durant el període estudiat, la salut es presenta com a un negoci més; circumstància que deriva en el desenvolupament de les localitats amb activitat balneària. Aquesta contribueix a la construcció d'infraestructures i impulsa la modernització d'amplis territoris.

Els remeis naturals i especialment els termals per a diverses malalties, al segle XIX i XX, es transformaren en un actiu comercial i econòmic, adquirí un prestigiós atractiu per a la renovació de les relacions culturals i socials. La proposta de regeneració mitjançant les aigües, l'exercici físic i l'aprofitament climàtic es transformà en un nou producte que s'oferia amb tota una escenografia de disseny i tècnica: piles de marbre i banyeres; canonades, tubs, dutxes, i aixetes cromats, vàlvules, polvoritzadors, maneges o amperímetres, que revesteixen els elements naturals d'una imatge d'innovació i d'indústria tecnològica.

Una dinàmica renovadora que també s'observa als establiments i en la seva evolució. Primer, centrats en les malalties, els tractaments i les teràpies de les aigües; una renovació i recuperació de caràcter íntim individual. Segon, obert a les activitats físiques complementàries, amb l'aprofitament mediambiental, fora de l'edifici balneari. Ambdues ofertes caracteritzaran el nucli d'activitat, la rivalitat i competència d'aquest nou tipus d'empreses amb noves aliances, societats o indústries vinculades a les aigües. En un tercer moment, es produeix la connexió de la nova activitat i dels seus resultats al món rural. L'afluència de banyistes i forasters de l'alta societat a la localitat intervé i interacciona amb els seus actes socials i la cultural.

El territori català, a la regió Nord-est o Pirenaica, té un ritme d'evolució més dinàmic que la resta del territori espanyol, també es constata una més alta freqüentació i un major desenvolupament dels balnearis. La proximitat amb França hi té una gran influència, així com l'entorn mediterrani. També hi influeix el desenvolupament econòmic, amb un important sector secundari, l'estructura social i l'existència d'uns valors més dinàmics, i innovadors.

El creixement de l'activitat balneària propicià la renovació, la reestructuració i la innovació del seu entorn. El fenomen balneari contemporani recuperà la tradició curativa amb tractaments, teràpies i significat farmacològic de les aigües. Evolucionà, amb la interacció dels tractaments amb les activitats físiques complementàries associades a l'oci i al lleure. Aquesta activitat econòmica vinculada al sector dels serveis es transformà en una activitat empresarial emergent. Aquesta va impulsar un procés de modernització transformadora a les zones amb implantació de balnearis.

Finalment

En darrera instància, aquesta tesi pretén explicar la contribució dels balnearis a la nostra evolució històrica, social i econòmica del 1836 al 1939.

El ressorgiment de l'activitat balneària a Espanya i a Catalunya (també a la resta d'Europa) contribuí a la modificació dels hàbits i dels costums respecte de la salut, en un context de necessitat i precarietat sanitària, d'insatisfacció amb els resultats de les principals malalties del període, en ple procés d'industrialització i d'urbanització. Els balnearis no només van contribuir a donar resposta a una nova necessitat sanitària, sinó també a una nova demanda social, d'oci i de lleure,

articulada en un primer moment als espais d'àmbit rural. En aquest període el desenvolupament de la indústria balneària és clau per a la recuperació i l'actualització del coneixement de les antigues cultures clàssiques (Grècia i de Roma) sobre les aigües mineromedicinales, termals i marines, utilitzant-les com a un producte farmacològic, especialment, fins al desenvolupament de la bacteriologia.

La industrialització i la tecnologia milloraren els sistemes d'aplicació de les aigües en la hidroteràpia. La medicina es renovà amb noves corrents d'estudi i pràctiques innovadores, des de l'anàlisi de les característiques i propietats físiques i químiques de diverses aigües. La hidrologia, els metges hidròlegs, generen grans expectatives amb una oferta variada de tractaments termals i balnearis. Des d'aquesta també es desenvolupa una nova pràctica mèdica i terapèutica: la fisioteràpia vinculada a l'estiueig, donat que vinculades amb les pràctiques de la hidroteràpia es desenvolupen altres activitats i serveis complementaris en l'entorn dels balnearis, com els serveis d'allotjament i de manutenció, o diverses activitats de lleure.

En síntesi, la nostra tesi ha intentat demostrar la importància dels balnearis i dels centres termals, en el període contemporani, en el tractament de les malalties i la seva vinculació amb el desenvolupament econòmic, social i cultural de les àrees on estaven establerts. El *balnearisme* és una activitat que es desenvolupà majoritàriament en zones rurals, on impulsà una profunda transformació socioeconòmica i cultural. Conseqüentment, va ser un factor de modernització econòmica i social del territori català, espanyol i europeu, ajudant a la configuració de la nostra història.

Bibliografia i fonts documentals

Bibliografía

Obres sobre aigües mineromedicinales, memories i topografies mèdiques

AGUILERA, L., *Estudio sobre las aguas mineromedicinales de los establecimientos balnearios de "Caldetas" y "Titus" Barcelona*, Madrid, Ed U.C.M., 1992.

ALFONSO, E., *La salud por el agua. El agua como alimento y como medicina*, Número 63, Madrid, Librería Bergua, 1909.

ANGLADA, J., *Traité des eaux minérales et des Etablissements Thermaux du Departement des Pyrénées – Orientales*, Tome Premier, a Paris, chez Baillièrre libraire, et a Montpellier, chez Sevalle libraire, 1833.

ARAGÓN OBEJERO, E., *Breve memoria de los baños de Fortuna*, Murcia, Ed Est Tip de la Paz, 1873.

BADIA, S., *Balneología y climatología. La Cerdaña, sus aguas mineromedicinales*, Barcelona, Ed Imprenta Condal de M Macia, 1900.

BAYÉS i FÚSTER, A., *Aguas minero-medicinales, salino-yodo-sulfuradas de S Andres de Tona*, Vich, Establecimiento tipográfico de Ramón Anglada y Pujals, 1881, Tona, Reedición a cargo del Ajuntament de Tona, 1999.

BRUGUERA, S., *Anotaciones sobre el pueblo de La Garriga, sus aguas y baños termales*, Barcelona, Ed La Abeja Medica Española, 1847.

BELLIDO Y DÍAZ, L., *Memoria sobre las aguas minero medicinales de Cardó*. Distrito de Tortosa, Provincia de Tarragona, Barcelona, Establecimiento Topográfico de Salvador Monero, 1891.

BROQUETAS Presbitero, J., BROQUETAS, S., *Luz de la Verdad y Extinción de Preocupaciones, tratado de la aguas Thermales de la Villa de Caldes de Montbuy, del Principado de Catalunya, sus propiedades, y precauciones, que deben observarse, para el logro de la salud en varias enfermedades*, Barcelona, Imprenta Roca, 1790, Granollers, Ed Bernardo Pla, Reedición bajo el soporte del Ajuntament de Caldes de Montbui, 1984.

CASTELLS, M., *Memoria médico-química-hidrológica sobre las aguas bicarbonatadas salinas, nitrogenadas de Caldes de Montbuy, provincia de Barcelona*, Imp Barcelona. 1883.

CARRETERO, M., Taboada, M., *Anuario Oficial de las Aguas Minerales de España, Año 1889*, Madrid, Ed Manuel Muniesa de los Ríos, 1890.

CASTELLS, R., *Riqueza hidro-mineral y climatológica de España*, Madrid, Imp Ricardo F de Rojas, 1883.

ELEIZEGUI, J., *Higiene del agua. Pequeña enciclopedia científica e industrial*, Madrid, Editor P Orrier, 1907.

FERNÁNDEZ CAMPA, D., *Santa Teresa de Àvila sus aguas nitrogenadas y estación climatológica de altitud. Refutación a determinados conceptos que se expresan en la memoria de Panticosa*, publicada en 1899, Madrid, Ed Imprenta de Ricardo Rojas, 1899.

GARCÍA LÓPEZ, A., CARRETERO, M., VILAFRANCA, B., TABOADA, M., MARTÍNEZ REGUERA, L., *Anuario Oficial de las Aguas Minerales de España, Tomo II*, Madrid, Ed Establecimiento Tipográfico de M Muniesa, 1883.

GASPARIS SCHOTTI, P., *Anatomia Physica-Hydrostatica Fontium ac Fluminum. Herbipoli, Sumpribus*, Viduae Jo Godofr, Schönwetteri, Bibliopola-Francofurtensis, Excudit Jobus Hertz, Typogr, Herbipolensis, Cap I, II, V (3) Lacus falfus in Hispaniola, 1663.

GRANADOS i SÁNCHEZ, J., *Les Fonts Naturals i la Conca de l'Alt Congost*, en *Analecta d'Historia Garriguenca*, núm 3, juliol-setembre, pp 13, La Garriga, Ed Centre d'Estudis Històrics Garriguenc, 1995, pp 13 - 19.

GRAVALOSA, J., *Relación de los principios constitutivos en los análisis químicos de nuestra agua mineromedicinal de San Hilario de Sacalm*, Reproducido del Boletín mensual del Colegio de Médicos de la provincia de Gerona, número 281, correspondiente a Mayo, Girona, Ed Imp Vda e hijos de J Franquet, 1919.

HERNÁNDEZ i OLIVERES, J., i Altres., *Monografies del Montseny -3, Amics del Montseny, L'aigua Termal, factor determinat de La Garriga*, Viladrau, Diputació de Barcelona i Girona, Ed Cedel, 1988.

LIMÓN MONTERO, A., *Espejo cristalino de las aguas de España: hermoseado y guarnecido con el marco de variedad de fuentes y baños cuyas virtudes, excelencias y propiedades se examinan, disputan y acomodan a la salud, provecho y conveniencias de la vida humana*, Alcalá de Henares, Ed Francisco García Fernández, 1697.

LOAM, J., SOHLER. G., *Hot Springs and Hot Pools of the Southwest*, Berkeley, Ed Wilderness Press, 1985.

LÓPEZ de AZCONA, J.M., *Las aguas minerales en el libro del siglo XVII*, Madrid, Instituto de España, 1966.

MANZANEQUE y MONTES, M., *Los Baños Termales de La Garriga en las Afecciones cutáneas*, Barcelona, Ed Hispano Americana, 1892.

MANZANEQUE y MONTES, M., *Monografía de las Aguas Minero-Medicinales de La Garriga (Provincia de Barcelona)*, Barcelona, Ed Tipografía de Delclos y Marfany, 1883.

MANZANEQUE y MONTES, M., *Caldas de Oviedo, Bosquejo terapéutico de sus aguas termales azoadas*, Madrid, Ed Julio Cosano, 1923.

MARTÍ SANCHIS, M., *Aguas mineromedicinales de Sant Hilario de Sacalm. Establecimiento oficial: Hotel Martín*, Barcelona, Ed Imprenta de Henrich y Cia en comandita, 1904.

MASCARÓ y CASTAÑER, J.Ma., *Topografía médica de Bañolas*, Gerona, Ed Imp y Librería de D Torres, 1914.

MESSEGUER, J., *El manantial termal de Blancafort en La Garriga*, Madrid, Boletín de la Real Sociedad Española de Historia Natural, 1954.

MINISTERIO de FOMENTO. DIRECCIÓN GENERAL de AGRICULTURA, INDUSTRIA y COMERCIO, *Monografía de las Aguas Minerales y Termales de España*, Madrid, Ed Imprenta del Colegio Nacional de Sordo-Mudos y de Ciegos, 1892.

MUNNER i VALLS, V., *Análisis de las Aguas salino-termales de La Garriga: por el doctor Munner y Valls*, Barcelona, Esto Tipográfico de Jaime Jesús Roviralta, 1868.

OSBORNE, B., WEAVER, C., *Aquae Britania Rediscovering. 17th Century Springs & Spas*, Malvern, Worcestershire. U.K., Aldine press limited, 1996.

PAULA POUDEVIDA, F., *Agua mineral de San Hilario Sacalm – Memoria sobre las propiedades y eficacia de la misma*, Barcelona, Imp Narciso Ramírez y Compañía, 1874.

PARDO CANALIS, J., *La Garriga. Geografía y topografía médica*, Granollers, Ed Alpina, 1951.

PÉREZ JIMENÉZ, N., *Termas de San Hilario estudio físico-clínico hidrológico por el Dr D Nicolás Pérez Jiménez*, Barcelona, Imprenta Henrich y Cia en Comandita, 1892.

ROCA BALLBER, S., *Aigües minero medicinals. Balnearis de Catalunya, pel metge oculista de Barcelona Salvador Roca Ballber*, Barcelona, Imprenta de Vda Badia Cantenys, 1917.

RUBIO, P. M^a., *Tratado completo de las Fuentes Minerales de España*, Madrid, Ed Establecimiento tipografico de R R de Rivera, 1853.

RUÍZ de SALAZAR, M., GARCÍA LÓPEZ, A., CARRETERO, M., VILLAFRANCA, B., TABOADA, M., *Anuario Oficial de las Aguas Minerales de España. Tomo I, 1876 – 1877*, Madrid, Imprenta Est, y Galv, de Aribau y Cía, Impresores de Camara de S. M., 1877.

SANPONTS, F., *Análisis de las aguas minerales de Gavà en el Principado de Catalunya*, Con licencia en Barcelona, Vda de Piferrer, Librería de Juan Sallent, 1791.

TABOADA, M., *Anuario de Hidrología Médica, Vol I*, Madrid, Imp Carlos Bailly-Bailliere, 1870.

TABOADA, M., *Anuario Oficial de las Aguas Minero-Medicinales de España, Vol I*, Madrid, Imp Carlos Bailly-Bailliere, 1877.

TORA i FERRER, B., *Análisis de las aguas salino-termales de La Garriga: por el licenciado en medicina y cirugía, D Benito Torá y Ferrer*, Imprenta de Federico Martí y Cantó, 1876.

URTEAGA, J. L., *Misérias, Miasmas y Microbios. Las topografías médicas y el estudio del medio ambiente en el siglo XIX*, en *Geocrítica*, nº 29 de septiembre, Barcelona, Ediciones de la Universitat de Barcelona, 1980.

VIÑETA BELLASERRA, J., *Argentona y sus aguas minero-medicinales*, Barcelona, Tipografía de Luis Tasso, 3ª edición., 1890.

VALLS i BROQUETAS, O., *Topografía médica d’Esparraguera*, 1936.

Obres sobre banys de mar

AJUNTAMENT de BARCELONA., Comissió de Cultura, *Escola del Mar*, Barcelona, Ed Tallers Gràfics Vilajoana, 1922.

ÁLVAREZ QUINTANA, C., *Baños de mar en Ribadesella 1890 -1936, Urbanismo, arquitectura y sociedad*, Ribadesella, Ed Asociación Cultural Amigos de Ribadesella, Casa Sebas, 1995.

ASSEGOND, A., *Manuel des bains de mer*, Paris, Compère Jeune Libraire, 1825.

BRU, J., *El amigo del bañista, o consejos y reglas medico higiénicas a los que usan aguas mineromedicinales, en bebida o en baño*, Barcelona, Ed Imprenta Narciso Ramírez, 1853.

CABANÈS, A., 1862-1928., *La Historia de los baños, Doctor Cabanès*, Madrid, Ed Mercurio, 1928.

CARRIO GRIFOL, J., *Baños de Busot: memoria del quinquenio de 1894 a 1898*, Valencia, Ed Tipografía Moderna, 1900.

CIRERA SAMPERE, J., *Advertencias y consejos a los bañistas de San Hilario de Sacalm. J. Cirera Sampere, médico consultor de sus aguas minero medicinales*, Barcelona, Ed La Academia, 1888.

CORBIN, A., *El territorio del vacío. Occidente y la invención de la playa (1750–1840)*, Madrid, Ed Mondadori, 1993.

GARCÍA LÓPEZ, A., *Guía del bañista o compendio de Hidrología Médica*, Salamanca, Ed Imprenta de Sebastian Cerezo, 2ª edición. Salamanca., 1876.

GÍL de ARRIBA, C., *La practica social de los baños de mar. Establecimientos balnearios y actividades de ocio en Cantabria (1868-1.936)*, Documents d'Analisi Geografica, núm 25, Bellaterra, Ed Serveis de Publicacions de la U.A.B., 1994.

LATY, D., *Histoire des bains, Que sais-je?*, Paris, Ed Presses Universitaires de France – Puf, 1996.

MARTÍNEZ REGUERA, L., *Bibliografía hidrológico-medica española*, Madrid, Imprenta F M Tello, 1897.

MAESTRE de SAN JUAN, A., *Novísima guía del bañista en España. Compendio. En la historia, método, usos y ventajas de los baños de aguas dulces a todas temperaturas, de aguas minerales y de mar*, Segunda edición, Madrid, Imprenta y librería de V Matute, 1854.

MONLAU, P. F., *Higiene de los baños de mar: ó instrucciones para su uso puramente higiénico, así como para el terapèutico i curativo en las muchas enfermedades contra las cuales tienen probada eficacia y manual práctico del bañista*, Madrid, Imp Rivadeneira, 1869.

NADAL, J. M^a., *Las Playas del Ochocientos*, Barcelona, Ed Librería Dalmau, 1944.

OLAVARRIETA, J.B., *La salud por el sol. Baños de sol*, Madrid, Ed Librería de la Viuda de J B Bergua, 1927?.

PI SUÑER, A., *"Bellamar" Playa de San Vicente de Calders (Tarragona). Aguas Naturales Medicinales del manantial Comarruga*, Estudio fisioterapéutico de las aguas, Barcelona, 1919, pp 6 - 10.

SALARICH y VERDAGUER, J., *Apuntes para la Historia de Caldas de Estrach (vulgo) Caldetas*, Barcelona, Ed Imprenta la Renaixença, 1882.

SALARICH y VERDAGUER, J., *Caldetas, Apuntes sobre sus antiguos baños y sus celebradas aguas minerales*, Barcelona, Ed Imprenta de J Sala a Cargo de C Verdaguer, 1881.

SALARICH y VERDAGUER, J., *Los baños de mar y el Balneario de Caldetas (Baños Colon)*, Barcelona, Ed Tipografía Hispano-Americana, 1882.

SALADRIGAS, R., *L'Escola del Mar i la renovació pedagògica a Catalunya*, Converses amb Pere Verges, Barcelona, Ed Edicions 62, 1973.

VARGAS, M., *Baños Castelldefels*, Castelldefels, Baños de Castelldefels, S.A., 1920.

Obres sobre economia, empresa, legislació i societat

AMELANG, J. S., *La sociabilitat a l'edat moderna: algunes qüestions de mètode, en Sociabilitat i àmbit local*, Actes del VI Congrés Internacional d'història local de Catalunya, Barcelona, Ed l'Avenç, 2003.

BERNECKER, W. L., *Espanya entre tradición y modernidad*, Madrid, Ed Siglo XXI. Madrid, 1999.

CALS i GÜELL, J., en NADAL, J i SUDRIÀ, C., *Industria finances i turisme, en Història Econòmica de la Catalunya Contemporània*, Vol segle XX, Barcelona, Ed Enciclopedia Catalana 1ª edició, 1984.

CARRERAS, A., *Industrialización española: Estudios de Historia cuantitativa*, Madrid, Ed Espasa – Calpe, 1990.

CARRERAS, A., TAFUNELL, X., coords., *Estadísticas Históricas de España*, Vol I, 2ª edc, Fundación BBVA, Barcelona, Ed Nerea, 2005.

CARRERAS, A., TAFUNELL, X., coords., *Estadísticas Históricas de España*, Vol II, 2ª edc, Fundación BBVA, Barcelona, Ed Nerea, 2005.

CARRERAS, A., TAFUNELL, X., coords., *Estadísticas Históricas de España*, Vol III, 2ª edc, Fundación BBVA, Barcelona, Ed Nerea, 2005.

CARRERAS, A., TAFUNELL, X., *Historia económica de la España contemporánea*, Barcelona, Ed Crítica, 2007.

CASARIEGO, F., RODRÍGUEZ, M.E., *Organización hospitalaria*, León, Ed Everest, 1994.

CEBALLOS HERNANSANZ, M^a. A., *Legislación balnearia española*, en Armijo Valenzuela, M., i San Martín Baicoa, J., *Curas balnearias y climaticas, talasoterapia y helioterapia*, Madrid, Ed Complutense, Capítulo 5, 1994, pp 40 – 47.

CORIAT, C. B., *El taller y el cronómetro*, Madrid, Ed Siglo XXI, 1982.

CUERVO-ARANGO MARTÍNEZ, C., y TRUJILLO del VALLE, J. A., *Introducción a la economía*, Madrid, Ed McGraw-Hill, 1990.

FERRER i GIRONÉS, F., *L'economia del set-cents a les comarques Gironines*, Girona, Ed Cambra de Comerç Indústria i Navegació de Girona, 1985.

FINKEL, L., *La organización social del trabajo*, Madrid, Ed Piràmide S.A., 1995.

FLACELIERE, R., *La vida cotidiana en Grecia en el siglo de Pericles*, Madrid, Ed Temas de Hoy S.A., (H.T.), 1993.

GARCÍA DELGADO, J. L., MIRÓ, R., *Lecciones de economía española*, Navarra, Thomson – civitas, Ed Aranzadi, 2007.

HOBBSAWN, E. J., *Las revoluciones burguesas*, Barcelona, Ed Labor, 1987.

JUNTA de COMERÇ de BARCELONA., *Discurso sobre la agricultura, comercio e industria del principado de Cataluña*, 1780, Edición a cargo de Ernest Lluch, Barcelona, Ed Altafulla, 1997.

JUTGLAR, A., *Els burgesos catalans*, Barcelona, Ed Norfeu, 1966.

KENWOOD, A. G., LOUGHEED. A.L., *Historia del desarrollo económico internacional*, Madrid, Ed ISTMO, 1992.

- LASKI, H. J., *El liberalismo Europeo. Breviarios*, Madrid, Ed Fondo de Cultura Económica. 10 edición, 1988.
- LUQUE DÍAZ, J.E., *Estudio jurídico y dictamen sobre la propiedad del establecimiento de aguas termo-medicinales llamado Baños Nuevos de Caldetas*. Barcelona, 1966.
- MALISSARD, A., *Los Romanos y el Agua*, Barcelona, Ed Herder, 1996.
- MARTÍNEZ ALCUBILLA, M., *Diccionario de la Administración Española*, Cuarta Edición, Tomo I, Madrid, Ed Administración Arco de Santa María, 1886.
- MARÍN, C., *Gestión hotelera*, Barcelona, Ed Ediciones Turisticas, S.L., Editur, 1974.
- MUÑOZ, F., y RODRÍGO, B., *Dirección de operaciones en alojamiento y restauración*, Madrid, Ed Universitas Internacional, S.L., 2003.
- NADAL, J., *El fracaso de la revolución industrial en España, 1814 – 1913*, Barcelona, Ed Ariel, 1975.
- NADAL, J., Sudrià, C., *Història econòmica de la Catalunya Contemporània*, Segle XX, 1ª edició, Barcelona, Ed Enciclopedia Catalana, 1984.
- PRATS i CANALS, LL., *La Catalunya rànica: les condicions de vida materials de les classes populars a la Catalunya de la Restauració, segons les topografies mèdiques*, Col.lecció El Pedrís 36, Barcelona, Ed Alta Fulla, 1996.
- SARRIES, L., *Nuevos modelos de organización industrial*, Madrid, Ed Dykinson, 1994.
- TAMAMES, R., *Introducción a la Economía Española*, Madrid, Ed Alianza Editorial, S.A. 17ª edc, 1987.
- TAYLOR, F. W., *Managament científico*, Vilassar de Mar, Barcelona, Ed Oikos Tau, 1970.
- VILLAR EZCURRA, J.L., *Régimen Jurídico de las Aguas Minero-Medicinales, El Concepto de Agua Minero-Medicinal (legislación)*, Madrid, Ed Montecorvo, 1980.
- ZAUNER GUTMANN, A., *Estudio sobre centros de rehabilitación y Curhoteles*, Barcelona, Ed Editorial JIMS, 1975.

Obres sobre geologia, geografia i demografia

ALBERT BELTRAN, J.F., *El calor de la Terra. Energia Geotèrmica a Catalunya*, Barcelona, Ed Departament d'Indústria i Energia. Generalitat de Catalunya, 1988.

AZAGRA ROS; J., *Actividad y territorio: un siglo de cambios*, Bilbao, Ed Fundación BBVA, 2007.

BATALLER, J.R., *Estudios geológicos sobre las aguas minerales de Cataluña*, Barcelona, Imprenta. Revista Ibérica, 1926.

DEPARTAMENT d'INDÚSTRIA i ENERGIA., *La Calor de la Terra. Energia Geotèrmica a Catalunya*, Barcelona, Ed Generalitat de Catalunya, 1988.

DÍEZ NICOLÁS, J., *Tamaño, densidad y crecimiento de la población en España: 1900-1960*, Madrid, Ed C.S.I.C., 1971.

DÍEZ NICOLÁS, J., *Movimientos de población en áreas urbanas españolas*, Madrid, Ed Centro de Investigaciones Sociológicas: Siglo XXI de España, 1993.

FERNÁNDEZ FÚSTER, L., *Geografía general del turismo de masas*, Madrid, Ed Alianza Universidad Textos, 1991.

FOLCH GUILLEN, R., i altres., *Història Natural dels Països Catalans*, Vol 3, Recursos geològics i sòl, Barcelona, Ed Fundació Enciclopedia Catalana, 1a edició, 1985.

GUDMUNDSSON, A.T., *Living Earth. Outline of the Geology of Iceland*, Reykjavik, Edda publishing, 2007.

HARVEY, D., *Teorías, leyes y modelos en Geografía*, Madrid, Ed Alianza Universidad Textos, 1983.

HOYO BERNAT, J., *Análisis y predicción de la población española: 1910 – 2000*, Madrid, Fundación de Estudios de Economía Aplicada, 1988

MADOZ, P., *Diccionario, Geográfico, Estadístico, Histórico de España y sus posesiones de Ultramar*, Tomo XII, La Garriga, Madrid, 1ª Edición, 1846 -1849. 1849. pp. 543 - 545.

MAJORAL, R., coord, LÓPEZ PALOMEQUE, F., FONT, J., SÁNCHEZ, A., *Catalunya. Un anàlisi territorial*, Barcelona, Ed Ariel Geografia, 2002.

HENRY, L., *Manual de demografía histórica*, Barcelona, Ed Crítica, 1983.

MARTÍN ESCORZA, C., *La estructura geológica de la península Ibérica y sus aguas termales*, en Espacio, Tiempo y Forma, revista de la Facultad de Geografía e Historia de la U.N.E.D., Serie II, nº 5, Historia Antigua, Termalismo, Madrid, Ed U.N.E.D, 1992.

MARTÍNEZ QUINTANILLA, P., *La Provincia de Gerona. Datos Estadísticos*, Gerona, Ed F Dorcas de J. Grases, 1865.

MENDEZ, R., CARAVACA, I., *Espacios y Sociedades. Organización Industrial del Territorio*, Madrid, Ed. Síntesis, 1996.

MITJÀ, A., i altres., *Els recursos minerals de Catalunya. Les aigües minerals. Balnearis*, Barcelona, Ed Associació Balnearia i Generalitat de Catalunya, 1999.

MOLINA VILLAR, J.J., *El termalismo i l'evolució dels nuclis urbans: el cas de La Garriga*, en *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, núm. 51, setembre, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, Ed IEC, Barcelona, 2001, pp 99-125,

NADAL, J., *La población española: siglos XVI a XX*, Barcelona, Ed Ariel, 1973.

PLADEVALL, A., ABEL, A., en CAHNER, M., *El Ripollès. Camprodon, en Gran Geografia Comarcal de Catalunya*, vol VIII, Barcelona, Ed Enciclopedia Catalana, 1995.

RIBA, O., de BOLOS, O., PANAREDA, C., GOSALBEZ, J. M., NOGUERA, J., *Geografia Fisica dels Països Catalans*, Barcelona, Ed Ketres 3ª edició, 1980.

SAUVY, A., *La Población, sus movimientos y sus leyes*, Argentina, Ed Buenos Aires, 8ª edición, 1983.

TERAN, M., SOLÉ, J., VILA, J., *Geografía General de España*, Barcelona, Ed Ariel, 1987.

Obres sobre guies d'establiments de banys i balnearis

AJUNTAMENT de CALDES de MALAVELLA., *Guía de Caldes de Malavella*, Caldes de Malavella, Ed Ajuntament de Caldes de Malavella, 1986.

AJUNTAMENT de CALDES de MONTBUI., *Primera trobada de municipis d'aigües minerals i termals d'Espanya, Turisme termal i desenvolupament local, Ponències*, Caldes de Montbui, Ed Ajuntament de Caldes de Montbui, 2001.

ARAGÓN OBEJERO, E., *Breve memoria de los Baños de Fortuna*, Murcia, Ed Establecimiento Tipografico de La Paz, 1873.

ARMENGOU MARSANS, J.M^a., *Guía de las aguas curativas de Cataluña. (Balnearios y Fuentes)*, Barcelona, Ed Obelisco, 1991.

ASILO-HOSPITAL de SAN JUAN de DIOS BARCELONA., *Deus Caritas Est A.M.D.G.*, Barcelona, Ed Industrias Gráficas, H de J Thomas S.A, 1929.

ASOCIACIÓN NACIONAL de LA PROPIEDAD BALNEÁRIA., *Guía Oficial de los Balnearios Españoles*, Madrid, Ed La Información Española Científico y Comercial, 1935.

CUSPINERA, C., *Guía-Cicerone del Viajero o Banyista en Caldas de Montbuy*, Barcelona, Ed Tipografía de la Casa Provincial de Caridad, Tercera edición, corregida y aumentada, 1893.

CUSPINERA, C., *Guía-Cicerone del Viajero o Banyista en Caldas de Montbuy*, Barcelona, Ed Tipografía de la Casa Provincial de Caridad. Cuarta edición, corregida y aumentada, 1899.

CRUZ CANTERO, J., *Guía de Balnearios y Estaciones Termales*, Madrid, Ed Dirección General de Política Turística, 1986.

FERNÁNDEZ CARO, A., NOUVILAS, A., *Guía del Turismo y Balnearios de España / Recopilada por Angel Fernández-Caro y Nouvilas*, Madrid, Imp A García Izquierdo, 1912.

GARCÍA LÓPEZ, A., *Guía del bañista o compendio de hidrología medica, 2^a*, Salamanca, Ed Imprenta Sebastián Cerezo, Salamanca, 1876.

GUÍA de BALNEARIOS., Madrid, Ed Subdirección General de Promoción Exterior del Turismo, Turespaña, 1994.

GUÍA del BALNEARIO de ARCHENA., *Balneario de Archena*, Murcia, Ed Tejada, 1925.

GUÍA de LOS BALNEARIOS de Extremadura., Junta de Extremadura. Consejería de Economía y Trabajo, Extremadura, Ed Dirección General de Turismo de Extremadura, 2006.

GUÍA OFICIAL de LAS AGUAS MINERO-MEDICINALES y ESTABLECIMIENTOS BALNEARIOS de ESPAÑA 1907, Madrid, Ed Imprenta de Hijos de J A García, 1907.

GUÍA OFICIAL de LAS AGUAS MINERO-MEDICINALES y ESTABLECIMIENTOS BALNEARIOS de ESPAÑA 1911, Año VI, Madrid, Ed Imprenta de Valentin Tordesillas, 1911.

GUÍA OFICIAL de LAS AGUAS MINERO-MEDICINALES y ESTABLECIMIENTOS BALNEARIOS de ESPAÑA 1919, Año VI, Madrid, Ed Imprenta de Valentin Tordesillas, 1919.

GUÍA OFICIAL de BALNEARIOS y AGUAS MINERO-MEDICINALES de ESPAÑA 1950-1952, Madrid, Ed Asociación Nacional de la Propiedad Balnearia. Grupo Balnearios del Sindicato Vertical de Hostelería y Similares, 1950.

GUÍA OFICIAL de LOS ESTABLECIMIENTOS BALNEARIOS y AGUAS MEDICINALES de ESPAÑA 1927, Madrid, Ed S.A., Editorial y de Publicidad, 1927.

GUÍA de LOS ESTABLECIMIENTOS-BALNEARIOS de AGUAS MEDICINALES en ESPAÑA 1943, Censura Sanitaria 2.496, Madrid, Ed Luis Marty-Herráez, 1943.

GUÍA de LOS ESTABLECIMIENTOS-BALNEARIOS de AGUAS MINERO MEDICINALES en ESPAÑA 1945, Censura Sanitaria 2.496, Madrid, Ed Luis Marty-Herráez. 1945.

GUÍA de LOS ESTABLECIMIENTOS-BALNEARIOS de AGUAS MINERO MEDICINALES en ESPAÑA 1946, Censura Sanitaria 2.496, Madrid, Ed Luis Marty-Herráez, 1946.

IÑIGO, J.M, ARADILLAS, A., *Visita a los balnearios de España. Más de 150 rutas*, León, Ed Everest, 1999.

KIECHELE, E., *El veraneo en Vernet – Les Bains. Balneario termal y climatológico*, Barcelona, Ed La Neotipia, 1908.

MARTÍN MORENO, E., *Balneario Hervideros de Cofrentes, Apuntes históricos*, Cofrentes, Ed Rayton Impresores, 1999.

MINISTERIO de FOMENTO. DIRECCIÓN GENERAL de AGRICULTURA, INDUSTRIA y COMERCIO, *Monografía de las Aguas Minerales y Termales de España*, Madrid, Ed Imp Del Colegio Nacional de Sordo-Mudos y de Ciegos, 1892

MOLINA VILLAR, J.J., *Sobre els orígens de l'activitat termal i turística a la comarca de la Selva*, en Quaderns de la Selva, número 18, Santa Coloma de Farners, Ed Centre d'Estudis Selvatans, 2006, pp 156 – 177.

MINISTERIO de COMERCIO y TURISMO. SECRETARIA GENERAL de TURISMO de ESPAÑA, *Guía de Balnearios*, Madrid, Ed Secretaria General de Turismo de España, 1994.

PACHECO, T., *Balnearios con encanto*, Madrid, Ed El País S.A., 2000.

PUERTA ESCOLAR, R., dir., *Guía Ilustrada de las Aguas Minerales y Balnearios de España*, Madrid, Ed Imprenta Colonial G. Gutiérrez, 1896.

PUERTO REYNA, J. A., *Alange: Noticias históricas acerca de esta villa y de sus baños, por Juan A. Puerto Reyna: Precedidas de un prólogo de Manuel Serrano Ortega*, Sevilla, Imprenta y librería de Eulogio de las Heras, 1914.

ROBA, S., ARJONA, R., MARTÍNEZ EDO, X., *Guía de Viaje por Balnearios de España*, Madrid, Ed Grupo Anaya, 2007.

ROZET, G., *Luchon. Reine des Pyrénées*, Paris, Ed E Baudelot, 1922.

SÁNCHEZ FERRÉ, J., *Guía de Establecimientos Balnearios de España*, Madrid, Ed Ministerio de Obras Públicas y Transportes, 1992.

SÁNCHEZ MOLINA, P., *Turismo del silencio. Balnearios y centros de hidroterapia 2004*, Madrid, Ed Salvat-Editores, 2004.

Obres sobre medicina, hidrologia, hidroterapia i talasoterapia

ARNOZAN, X., LAMARQUE, H., *Manual de hidrologia mèdica*, Madrid, Ed Imp y Lib Mèdica Casa Vidal, 1914

ARMIJO VALENZUELA, M., SANMARTÍN BAICOA, J., *Curas Balnearias y Climáticas Talasoterapia y Helioterapia*, Madrid, Ed Complutense, 1994.

ARNÚS de FERRER, M., *Historia topogràfica, química y mèdica de la Puda de Montserrat*, Barcelona, Imprenta del Diario de Barcelona, 1863.

ARROM, D., *Archivos del Instituto de Medicina Práctica de Barcelona*, Año II, tomo II, números 11 y 12, Noviembre y Diciembre, Gerona, Imp Vilallonga Cassà de la Selva, 1925.

BERGUER, A., dir., *Hidrología / 45. Serie Monogràfica. Organización Medica Colegial, Especialidades Mèdicas*, Madrid, Ed Consejo General del Colegio de Medicos de España, Grupo Centro, Fuenlabrada, 1990.

CASTELLARNAU y de LLOPART, L., *Programa prontuario de servicios higio-terapeuticos del Instituto Hidroterapèutico del Dr Castellarnau*, Barcelona, 1900.

CONGRESO HIDROLÓGICO NACIONAL. CELEBRADO en MADRID en FEBRERO de 1888, *Actas de sus sesiones*, Madrid, Establecimiento Tipografico Enrique Teodoro, 1888.

CARBÓ i d'ALOY, N., *Catálogo general de las aguas minero-medicinales de España y del extranjero de antiguo y reciente uso, con indicaciones de su temperatura, composición y aplicaciones mèdicas*, Madrid, Imprenta de Luís Tasso Serra, 1889.

DEL AMO LA FORGA, E., *Topografia mèdica de Caldes de Momtbui*, Barcelona, Real Academia de Medicina de Barcelona, 1983.

CASASAS, O., dir., *Diccionari Enciclopedic de Medicina*, Barcelona, Ed Enciclopedia Catalana, 2a edició, 2000.

DURAND-FARDEL, M., *Lettres mèdicales sur Vichy*, Vichy, Ed Imp Watlon, 1889.

FLEURY, L., *Traité pratique et raisonné d'hydrothérapie: recherches cliniques sur l'application de cette mèdication au traitement*, Paris, Labé, 1858.

FORNER, J. P., *Noticia de las aguas minerales de la fuente de Solan de Cabras en la sierra de Cuenca*, Madrid, Impr Vda de Ibarra hijos y Cia, 1787.

GARCÍA LÓPEZ, A., *Hidrología Mèdica*, tomo I, Salamanca, Ed Imprenta de Sebastián Cerezo, 1875.

GARCÍA LÓPEZ, A., *Hidrología Mèdica*, tomo II, Salamanca, Ed Imprenta de Sebastián Cerezo, 1875.

GARCÍA ARMEIJEVIAS, M. C., *La Balneoterapia en las Comarcas de Barcelona: Estudio evolutivo de las indicaciones hidroterápicas*, Tesi Doctoral, Universitat de Barcelona. Facultat de Medicina, Barcelona, Ciències de la Salut, 1994.

GARRISON FIELDING, H., *Historia de la Medicina*, tomo I, Madrid, Ed Calpe, 1921.

GARRISON FIELDING, H., *Historia de la Medicina*, tomo II, Madrid, Ed Calpe, 1922.

GONZÁLEZ CRESPO, M. J., *Memoria sobre las aguas minero-medicinales de Archena*, provincia de Murcia, Madrid, Imprenta Nacional, 1840.

KNEIPP, S., *Método de Hidroterapia. Aplicado durante más de 35 años y escrito para el tratamiento de los enfermos y para guía de los sanos*, Versión Española de la 33ª edición alemana, Madrid, Tipografía y librería de José Kösel, editor. Kempten (Baviera), Juan Gili librero, 1893.

KNEIPP, S., *Como habéis de vivir. Avisos y consejos para sanos y enfermos ó reglas para vivir conforme a la sana razón y curar las enfermedades según los preceptos de la naturaleza*, Versión Española de la 17ª edición alemana, Madrid, Tipografía y librería de José Kösel, editor, Kempten (Baviera), Juan Gili librero, 1893.

LAIN ENTRALGO, P., *Historia de la medicina*, Barcelona, Ed Salvat, 1978.

LÓPEZ GÓMEZ, J. M., *Las topografías médicas burgalesas (1884 – 1917)*, Barcelona, Ed Publicaciones del Seminari Pera Mata de la Universitat de Barcelona, 2004.

LÓPEZ PIÑERO, J. Mª., *Breve historia de la medicina*, Madrid, Ed Alianza Editorial, 2005

LUENGO, M., *Prontuario Manual Alfabético de Hidrología Médica, para uso del Médico Práctico*, Zaragoza, Imp Ed Gambón, 1932.

LA TOJA, *Estudios médicos, guía del bañista*, Barcelona, Ed Cromo tipo, litografía Francisco Madriguera, 1911?

MARAVER EYZAGUIRRE, F., *El termalismo y culto a las aguas en la Prensa médica Española*, en Espacio, Tiempo y Forma, Revista de la Facultad de Geografía e Historia, Serie II 5, Historia Antigua, Termalismo Antigo, Madrid, Ed U.N.E.D., 1992, pp 195 – 210

MARAVER EYZAGUIRRE, F., en Pérex Agorreta, Mª.J., *Aportaciones de los médicos del Cuerpo de Baños al Termalismo Antigo. Siglo XX*, en Actas del Primer Congreso Peninsular del Termalismo Antigo, Arnedillo, La Rioja, Madrid, Ed U.N.E.D., 1997, pp 49 – 57.

MARTÍNEZ SAURA, F., MONTERO, S., *La balneoterapia en la obra de Celso*, en Termalismo Antigo, I Congreso Peninsular, Madrid, Ed U.N.E.D, 1997. pp 235–240.

MARTÍNEZ REGUERA, L., *Bibliografía hidrológico-médica española. (Manuscritos y biografías)*, Madrid, Ed Establecimiento Tipográfico Sucesores de Rivadeneyra, 1896.

MASCARÓ, J., *Topografía médica de Banyoles*, Banyoles, 1913.

MORENO ZANCUDO, E., *Historias clínicas de los baños de Nanclares de Oca, Temporada 1890*, Madrid, Ed Establecimiento Tipografico de G Juste, 1891.

NADAL, A., *Compendio de Hidrología Médica. Con apuntes sobre todos los establecimientos principales de España y del extranjero por don Alfredo Nadal, doctor en medicina y cirugía. Obra revisada por el doctor Bartolomé Robert*, Barcelona, Ed Montaner y Simón Editores, 1884.

ONS i GURI, J.Mª., *Craneoterapia española. Biblioteca Terapéutica*, Vol VIII bis, Barcelona, Ed Salvat y Cia, 1944.

PÉREZ JIMÉNEZ, N., *Termas de San Hilario. Estudio-clínico hidrológico*, Barcelona, Ed Imp Henrich y Compañía en Comandita, 1892.

PILHES, M., *Traité analytique et pratique des Eaux thermals d'ax et d'ussat, avec la description des bains, des douches et des fontaines, et le meilleure maniere de les employer dans les differents maladies*, Imprimeur des Etats de Foix, 1787.

PLANAS y VIVES, D.G., *Las Aguas Termales de La Garriga, bajo el punto de la Hidrología Médica*, Barcelona, Ed Hijos de Domingo Casanovas, 1909.

PORTER, R., *Breve historia de la medicina. De la antigüedad hasta nuestros días*, Madrid, Ed Santillana Ediciones Generales, 2003

PUERTA, G., *Análisis química cualitativa y cuantitativa de las aguas minero-medicinales de Marmolejo, provincia de Jaen*, Madrid, Imprenta Cao y de Val, 1884.

QUATRECASES, J., *La hidrología en la práctica médica, en Monografies Mèdiques*, any XI, núm 97, Barcelona, Ed Librería Catalonia, 1936.

REYES PÉREZ FERNÁNDEZ, M^a., *Principios de hidroterapia y balneoterapia*, Madrid, Ed McGraw-Hill/Interamericana, 2005.

RODRÍGUEZ PINILLA, H., *Hidrología Medica. Manuales XXVIII*, Barcelona, Ed Sucesores de Manuel Soler.-Editores, 1902?.

RODRÍGUEZ SÁNCHEZ, J.A., en PÉREX AGORRETA, M^a.J., *Historia y legitimación en los tratados hidrológicos españoles del siglo XIX*, en Actas del Primer Congreso Peninsular de Termalismo Antiguo, Arnedillo, La Rioja, Madrid, Ed U.N.E.D., 1997, pp 49 – 57.

SAN JOSÉ ARANGO, C., *Guía Médica de los Balnearios de España*, Sevilla, Ed Secretaria de Publicaciones de la Universidad de Sevilla, 2000.

SAN ROMAN, J., dir., *Anales Hispano Americanos de Hidrología Medica y Climatología*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid, Ed Instituto Alfonso Limón Montero, 1954.

SANTERO y MORENO, T., *Exposición historico-crítica de los sistemas médicos y filosofía médica, hasta la actualidad*, Madrid, Imprenta de José Rojas, 2ª edición, 1884.

TERRADES i PLÀ, F., *Les possibilitats ginecològiques de les aigües mineromedicinals de Catalunya*, Barcelona, Graficas Romestre S.L., 1923.

VINYES, F., *Hidroterapia. La curación por el agua*, Ed R.B.A., Integral Libros, Barcelona.

WINTERNITZ, W., *Hidroterapia fundada en la fisiología y en la clínica*, Pontevedra, Imprenta de Luís Carragal y Puga, 1886.

XIV.Congreso Internacional de Medicina., *Aguas Minero-medicinales de España. Abril de 1903*, Madrid, Imprenta Ricardo Rojas, 1903.

Obres sobre historia, prehistoria i arqueologia

- AIZPURU, M., RIVERA, A., *Manual de historia social del trabajo*, Madrid, Ed Siglo XXI, 1994.
- AJUNTAMENT de CALDES de MONTBUI., *Història termal de Caldes de Montbui, Caldes de Montbui*, Ed Ajuntament de Caldes de Montbui, 2002.
- AJUNTAMENT de SANT HILARI de SACALM., *El nostre patrimoni*, Sant Hilari de Sacalm, Ed Ajuntament de Sant Hilari de Sacalm, 1999.
- ALMAGRO, M., *Introducción al estudio de la Prehistoria y de la Arqueología de campo*, Barcelona, Ed Labor, 1983.
- BALCELLS, A., *Cataluña contemporánea I (Siglo XIX)*, Madrid, Ed Siglo XXI, 1984.
- BALCELLS, A., *Cataluña Contemporánea II (1900 -1939)*, Madrid, Ed Siglo XXI, 1984.
- BLANCO FREJEIRO, A., MANGAS, J., MARTÍN, J. L., VALDEÓN, J., DOMÍNGUEZ ORTÍZ, A., AROSTEGUI, J., TUÑÓN de LARA, M., PABLO FUSI, J., *Historia de España*, Madrid, Ed. Historia 16, 1986.
- BATALLÉ, A., *Caldes d'Estrac / Caldetes, un vell plet*, Caldes d'Estrac, Ed Ajuntament de Caldes d'Estrac, 1985.
- BEGUER PINYOL, M., *El Valle de Cardó. Monografía histórica*, Tortosa, Ed Algueró y Baiges, 1948
- BLANCAFORT de ROSELLÓ, P., *La Garriga el balneari i jo. Croniques, personatges i anècdotes*, La Garriga, Ed Ariel, 1976.
- BOADAS i RASET, J., CASÀ i BUSQUETS, J.M., i altres., *Caldes de Malavella. Manantial de Catalunya*, Caldes de Malavella, Ed Ajuntament de Caldes de Malavella, 1987.
- CARDONER i PLANAS, A., *Historia de la medicina a la Corona d'Aragó (1162 – 1479)*, Barcelona, Ed Editorial Scientia, 1973.
- CARRERAS CANDI, F., *Notes històriques de Sant Hilari Ça-Calm*, Barcelona, Imprenta Fills D Casanovas, 1911.
- CHANG, K.C., *Nuevas perspectivas en Arqueología*, Madrid, Ed Alianza, 1976.
- CLARK, G., *Arqueología y Sociedad*, Madrid, Ed Akal, 1980.
- CORBELLA, R., *Lo Nostre Poble*, Vich, Ed Tipografia Catòlica de Sant Joseph, 1898.
- FAWCETT, T., *Bath History*, Volume IV, Bath, Ed Millstream Books, 1992.
- FARRERAS, E., LLORENS, J., *Historia de Catalunya*, Barcelona, Ed Grup Promotor, 1992.
- FAHRAEUS, R., *Historia de la Medicina*, Barcelona, Ed Gustavo Gili, 1956.
- FERNÁNDEZ FÚSTER, L., *Historia General del Turismo de Masas*, Madrid, Ed Alianza Universidad Textos, 1991b.
- FOLCH i GUILLEN, R., dir i altres., *Història natural del Països Catalanas, Espais naturals*, Barcelona, Ed Fundació Enciclopedia Catalana, 1992.
- FOLCH i GUILLEN, R., dir i altres., *Història natural del Països Catalanas, Geologia II*, Barcelona, Ed Fundació Enciclopedia Catalana, 1992.

FOLCH i GUILLEN, R., dir i altres., *Historia Natural dels Països Catalans*, Vol 3, *Recursos Geològics i Sòl*, Barcelona, Ed Fundació Enciclopèdia Catalana 1a edició, 1985.

FUNDACIÓ LA CAIXA., *Espanya fi de segle 1898*, Barcelona, Ed Patronat de la Fundació "La Caixa", 1997.

GARCÍA CARRERA, R., *La bolera. Història d'un barri*, Exemplar núm 11, Caldes de Montbui, Ed A.V.L.B., 1993.

GARCÍA CARRERA, R., *El calderí. Història del ferrocarril Mollet – Caldes de Montbui*, Caldes de Montbui, Ed Ajuntament de Caldes de Montbui, 1984.

GARRIGA i ANDREU, J., *Revolta i Guerra Civil a La Garriga*, La Garriga, Ed L'Aixernador Edicions Argentonines, 1978.

GRACIA ALONSO, F., MUNILLA CABRILLANA, G., *Protohistoria*, Barcelona, Ed Universitat de Barcelona i Columna Edicions SA, 1997.

GÓMEZ de BEDOYA y PAREDES, P., *Historia universal de las fuentes minerales de Espanya*, Tomos 1º y 2º, Santiago de Compostela, Imprenta Ignacio Aguayo, 1764-1765.

LUÍS GÓMEZ, A., GÍL de ARRIBA, C., SAN PEDRO, A., HERREROS, J. J., *Aproximación Histórica al Estudio de los Balnearios Montañeses (1.826 -1.936)*, Cantabria, Ed Camara de Comercio Industria y Navegación de Cantabria, 1987.

MAURI i SERRA, J., *Historia de La Garriga*, Vol I, L'Hospitalet del Llobregat, Ed Romagraf, 1954.

MAURI i SERRA, J., *Historia de La Garriga*, Vol II, L'Hospitalet del Llobregat, Ed Romagraf, 1954.

MAURI i SERRA, J., *Historia de La Garriga*, Vol III, L'Hospitalet del Llobregat, Ed Romagraf, 1954.

MIRÓ BALMAS, A., *Caldes d'Estrac, Caldetes. Arenys de Mar*, Ed Ajuntament d'Arenys de Mar. 1977.

MITCHELL, W. R., *Harrogate Past*, Guildford, Surrey, Ed Phillimore & Co Ltd, 2001.

MOLINA VILLAR, J.J., en PÉREX AGORRETA, M^a.j., *El termalismo antiguo en los Balnearios del siglo XIX*, en *Termalismo Antiguo I Congreso Peninsular*. Actas. Arnedillo (La Rioja), Octubre de 1996, Madrid, Ed Casa de Velázquez y U.N.E.D., 1997, pp 77-84.

MOREU REY, E., *La rodalia de Caldes de Montbu.*, Ed Teide, 1962.

NADAL i FERRER, J.M^a., *Un tros de Barcelona, Caldetes 1800*, Barcelona, Ed Librería, 1951.

NADAL i OLLER, J., *El fracaso de la Revolución Industrial en España, 1814- 1913*, Barcelona, Ed Ariel, 1999.

PÉREX AGORRETA, M.J., Ed., *Termalismo antiguo. I Congreso Peninsular*. Actas, Madrid, Ed Casa de Velázquez, Universidad Nacional de Educación a Distancia, 1997.

PI i MARAGALL, F., *Historia de Espanya en el siglo XIX*, Barcelona, Miquel Seguí, 1902.

PICH MITJANA, J., *Almirall i el Diari Català 1879 – 1881: l'inici del projecte politicoideologic del catalanisme progressista*, Institut Universitari d'Història Jaume Vicens Vives, Vic, Ed Eumo, 2003.

PICH MITJANA, J., *Federalisme i catalanisme: Valenti Almirall i Llozer (1841 – 1904)*, Vic, Ed Eumo, 2004.

PICH MITJANA, J., *Francesc Pi i Maragall y la crisi de Melilla 1893 – 1894*, Vic, Ed Eumo, 2004.

PIERA HILL, I., *Setanta anys del Balneari de Vallfogona de Riucorb*, Santes Creus, Ed Fundació Història de l'Art, 1984.

PIERNAS, N., de PLANELL, M., Pous, R., *Fuente de Salut. Historia del Vichy Catalan*, Barcelona, Edicions 62, 1997.

PUIG i CADAFALCH, J., *Els Banys de Girona, guia descriptiva*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, Ed Imprenta de la Casa de Caritat, 1936.

PUERTO REYNA, J. A., *Alange: noticias históricas acerca de esta villa y de sus baños por Juan A. Puerto Reyna: precedidas de un prólogo de Manuel Serrano Ortega*, Sevilla, Ed Imprenta y librería de Eulogio de las Heras, 1914.

RIQUER PERMANYER, B., *Història. Política, societat i cultura dels Països Catalans. La consolidació del món burguès 1860-1900*, Vol 7, 1ª edició, Barcelona, Ed Enciclopedia Catalana, 1996.

ROCA I ROCA, J., *Francisco Pi i Maragall: esbós biogràfic*, Barcelona, Ed Associació Protectora de l'Ensenyança Catalana, 1921.

ROZEZ, G., *Luchon. Reine des Pyrénées*, Paris, Ed Baudelot, 1922.

SALARICH i VERDAGUER, J., *Caldetas. Apuntes*, Barcelona, Ed J Sala, 1881.

SALARICH i VERDAGUER, J., *Caldetas. Apuntes para la Historia de Caldas de Estrach*, Barcelona, Ed La Renaixensa, 1882.

SAN PEDRO MARTÍNEZ, M. A., *El Balneario de Puente Viesgo (1.796-1.936)*, Cantabria, Ed Servicio de Publicaciones Universidad de Cantabria, 1993.

TABOADA, M., *Primer Centenario de los establecimientos balnearios de Carlos III en Trillo. Oficialmente instalado en 1777*, Memoria leida en la sesión de aniversario por el doctor Marcial Taboada. Guadalajara. Publicada por la Excelentísima Diputación Provincial de Guadalajara. Establecimiento Tipografico Provincial, 1878.

TERMES, J., *Les arrels populars del catalanisme*, Barcelona, Ed Empúries, 1999.

TERMES, J., *Història del catalanisme fins al 1923*, Barcelona, Ed Portic, 2000.

TERMES, J., *Històries de la Catalunya treballadora*, Barcelona, Ed Empúries, 2000.

TERMES, J., *De la revolució de setembre a la fi de la Guerra Civil (1868 – 1939)*, Volum 6, Barcelona, Ed Edicions 62, 2003.

TÖLLE-KASTENBEIN, R., *Archeologia del l'acqua. La cultura idraulica nel mondo classico*, Milano, Ed Longanesi & C, 1993.

TOUCHARD, J., *Historia de las ideas políticas*, Madrid, Ed Tecnos, 1993.

TUÑÓN de LARA, M., *Estudios de Historia Contemporánea*, Barcelona, Ed Hogar del Libro, 1982.

UCELAY da Cal, E., *La Catalunya populista. Imatge, cultura i política en l'etapa republicana (1931 – 1939)*, Barcelona, Ed La Mangrana, 1982.

UCELAY da Cal, E., *El Nacionalisme radical català i la resistència a la dictadura de Primo de Rivera 1923 – 1931*, Barcelona, Ed, 1983.

VIÑUALES GONZÁLEZ, J., dir., *Espacio, Tiempo y Forma. Historia Antigua. Termalismo*, S.II.5, Madrid, Ed U.N.E.D., 1992.

WRIGLEY, E. A., *Historia y Población*, Barcelona, Ed Crítica, 1985.

XALABARDER SERRA, A., *Reseña histórica del hospital de la Villa de Caldes de Montbuy*, Barcelona, Imp Hijos de Domingo Casanovas, 1914.

Obres sobre metodologia

- ANDER EGG, E., *Técnicas de investigación social*, México, Ed Ateneo, 1993.
- AROSTEGUI, J., *La Investigación Histórica: Teoría y Método*, Barcelona, Ed Crítica, 1995.
- BACHELARD, G., *La formación del espíritu científico*, Madrid, Ed Siglo XXI, 19ª edición, 1993.
- BURKE, P., *Sociología e historia*, Madrid, Ed Alianza Editorial, 1988.
- CARDOSO, C.F.S., *Introducción al trabajo de la investigación histórica. Conocimiento, método e historia*, Barcelona, Ed Crítica, 1985.
- CARDOSO, C.F.S, PÉREZ BRIGNOLI, H., *Los métodos de la historia*, Barcelona, Ed Crítica, Barcelona, 1981.
- DUVERGER, M., *Métodos en las ciencias sociales*, Barcelona, Ed Ariel, 1962.
- DESCARTES, R., *El discurso del método*, Barcelona, Ed Orbis, 1983.
- De Bono, E., *de Bono's thinking course*, Revised Edition, U.K., MICA Management Resources, 1994.
- ECO, U., *Como se hace una tesis. Técnicas y procedimientos de investigación, estudio y escritura*, Barcelona, Ed Gedisa, 1998.
- FLOUD, R., *Métodos cuantitativos para historiadores*, Madrid, Ed Alianza Editorial, 1973.
- FONTANA, J., *Historia. Análisis del pasado y proyecto social*, Barcelona, Ed Crítica, 1982.
- HABERMAS, J., *La lógica de las ciencias sociales*, Madrid, Ed Tecnos, 1988.
- ROMANO, D., *Elementos y técnicas del trabajo científico*, Madrid, Ed Teide, 1979.
- SEGNE, P. M., *La quinta disciplina*, Barcelona, Ed Granica, 1995.
- TOPOLSKY, J., *Metodología de la Historia*, Madrid, Ediciones Cátedra, 1982.
- THUILLIER, G., TULARD, J., *Como preparar un Trabajo de Historia. Métodos y Técnicas*, Vilassar de Mar, Ed Oikos Tau, 1988.
- VILAR, P., *Iniciación al vocabulario del análisis histórico*, Barcelona, Ed Crítica, 1980.
- WEBER, M., *Ensayos sobre metodología sociológica*, Buenos Aires, Ed Amorrortu, 1982.

Obres sobre termas, establiments de bany, ciutats balnearies i urbanisme

ÁLVAREZ CALLEJA, A., *El Balneario de Fuente Santa 1847 – 1936. Monografía de las Aguas Termo-Minerales de Fuente Santa de Buyerres de Nava*, Oviedo, Ed Septem Ediciones, 2003.

ARGANY, C., *Les segones residències a Catalunya*, Barcelona, Ed Arquitectura i Habitatge de la Generalitat, 1984.

AUGUSTIN, M., i altres., *Karlovy Vary. A World-Famous SPA. History-Presence-Opportunities, Karlovy Vary*, Ed Cooperation: Matin Janous, 2004.

ÁVILA GRANADOS, J., *Els balnearis de Catalunya*, 33 Terra Nostra, Barcelona, Ed Columna, 1994.

ÁVILA GRANADOS, J., *Rutas y paseos por los balnearios de Catalunya*, Bilbao, Ed Sua Edizioak, 1993.

BALNEARIOS y MANANTIALES de CATALUNYA MINERO-MEDICINALES: PUBLICACIÓN de LA SOCIEDAD de ATRACCIÓN de FORASTEROS. SYNDICAT d'INICIATIVE de BARCELONE. *Estaciones de Aguas de Catalunya*, Barcelona, Tipografía de José Sabadell y Compañía, 1916.

BORELL i SABATER, M., *El balneari Termas Orion*, Sta Coloma de Farners, Ed Ajuntament de Santa Coloma de Farners, 1999.

CARRIÓ GRIFOL, J., *Baños Busot: memoria del quinquenio de 1894 a 1898*, Valencia, Ed Tipografía Moderna, 1900.

CASTILLO CAMPOS, M^a.J., *Historia del Balneario de Mondariz hasta 1936*, Madrid, Ed Servicio de Publicaciones, Universidad Complutense de Madrid, 1993.

CERDÀ, I., *Teoria general de la urbanización y aplicación de sus principios y doctrinas a la reforma y ensanche de Barcelona*, Tomo I, Madrid, Imprenta Española, 1907.

CONGRÈS NATIONAL des SOCIÉTÉS SAVANTES 117e. 1992. *Villes d'eaux: histoire du thermalisme*, Paris, Ed CTHS, 1994.

CUNLIFFE, B., *The Roman Baths at Bath*, Bath, Ed Stephen Bird, 1993.

ESTRADA i PLANELL, G., *La Puda. Un balneari als peus de Montserrat*, Olesa de Montserrat, Ed Ajuntament d'Olesa, Kao Corp, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1989.

FINLAYSON, C., *The Strath. The biography of Strathpeffer*, Edinburg, Scotland, U.K., The Saint Andrew Press, 1979.

GENERALITAT de CATALUNYA., *Balnearis a Catalunya*, Barcelona, Ed Servei d'Informació Documentació i Publicacions, 1993.

GRAVAGNUOLO, B., *Historia del urbanismo en Europa 1750 – 1960*, Madrid, Ed Akal, 1998.

GUAJARDO, R., *Hotel y baños de Alhama de Aragón*, Madrid, Imprenta de la Vda de M Minuesa de los Ríos, 1909.

HOWARD, E., *Les cités-jardins de demain*, Paris, Ed Dunod, 1969.

INSTITUTO HIDROTERÁPICO BARCELONÉS., *Instituto Hidroterápico Barcelonés, Paseo de Gracia, esquina a la Granvía, Fundado y dirigido por el Dr. Luis de Castellarnau*, Barcelona, Ed Publicado Imprenta Tasso, 1884?.

JIMENÉZ PÉREZ, PEDRO-ROBERTO., *Agua y salud. Historia del Balneario de Gravalos 1839 – 1900*, Logroño, Ed Tipo Linea S.A, 1993.

LOMBARDI, L., CORAZZA, A., *Le Terme di Caracalla*, Roma, Ed Fratelli Palombi Editori, 1995.

MAÑE SABAT, A., *Excursió per les termes romanes de Catalunya*, Barcelona, Ed Generalitat de Catalunya y Federació d'Entitats Excursionistes de Catalunya. 1999.

MARTÍ SALLÓ, LI., *La Puda i el seu balneari, Banyoles*, Ed Martí Salló, Imp Aubert 1ª edició, 2001.

MARTÍN, A., *Balnearios de España*, Tomo I, Mostoles, Madrid, Ed Cultural Ediciones S.L., 2001.

MARTÍN, A., *Balnearios de España*, Tomo II, Mostoles, Madrid, Ed Cultural Ediciones S.L., 2001.

MACQUARIE, J. L., MADINIER, A., GÓMEZ de la MATA, F., *Villes d'eaux de l'Espagne et du Portugal*, Paris, Ed E Dentu, Éditeur, Libraire de la Société des gens de lettres, 1890.

MERINO i SERRA, J., NOLLA i BRUFAU, J., SANTOS i RETOLAZA, M., *Aquae Calidae. Presencia Romana a La Selva*, Sta Coloma de Farners, Ed Consell Comarcal de La Selva-Centre d'Estudis Selvatans, 1994.

MARÍN JORDÁ, C., RIBERA i LACOMBA, A., *Las termas romanas de l'Almoína*, en Quaderns de difusió Arqueològica 3, València, Ed Ajuntament de València, 1999.

MOLDOVEANU, M., *Ciudades termales en Europa*, Barcelona, Ed Lunwerg, 1999.

MOLINA VILLAR, J.J., *El termalismo i l'evolució dels nuclis urbans: el cas de La Garriga*, en Treballs de la Societat Catalana de Geografia, número 51, de setembre, Barcelona, Ed SCG i IEC, 2001, pp 99 - 125.

MOLINA VILLAR, J.J., *La Garriga, de pueblo agrícola a ciudad residencial*, Contrapunt. Monografies, La Garriga, Ed Ventall, 2002.

PACHECO, T., *Balnearios con encanto*, Madrid, Ed El País-Aguilar, 2000.

PÉREX AGORRETA, Ma. J., y otros., *Actas del Primer Congreso Peninsular de Termalismo Antiguo*, Arnedillo, La Rioja, Madrid, Ed Cas de Velázquez, U.N.E.D, 1997.

PERUCHO, J., *Els balnearis*, Barcelona, Ed Destino, 1975.

PIRANOMONTE, M., *Terme de Caracalla*, Milano, Ed Electa, 1998.

PIERNAS, N., de PLANELL, M., POUS, R., *Fuente de Salut. Historia del Vichy Catalan*, Barcelona, Edicions 62, 1997.

REDAVID, G., *Terme Romane e vita quotidiana*, Roma, Ed Edizione Quasar, 1989.

ROCK, T., *Roman Baths in Britain*, Risborough, Buckinghamshire, u.k., P Shire Publications Ltd Princes, 1992.

ROZET, G., *Luchon*, Reine des Pyrénées, Paris, Ed E. Baudelot, 1922.

SÁNCHEZ FERRÉ, J., *L'evolució de les viles termals a Espanya: Arquitectura, patrimoni i societat*, en Primera trobada de municipis d'aigües minerals i termals d'Espanya, Turisme termal i desenvolupament local, Ponències, Caldes de Montbui, desembre de 2001, Caldes de Montbui, Ed Ajuntament de Caldes de Montbui, 2002, pp 12-38.

SOLÀ-MORALES, I., *Arquitectura Balneària a Catalunya*, Badalona, Ed Ketres, 1986.

TAGLIAMONTE, G., *Terme de Diocleziano*, Milano, Ed Electa, 1998.

VALERO CASTEJÓN, A., *Estación termal de Caldes de Boí*, Madrid, Ed Gráficas Arias Montano, 1990.

Obres sobre oci, viatges, turisme i literatura

ALBANO VILLAR, A., *Caldas de Bohi. Anecdotes de mi vida Balnearia*, Barcelona, Ed Gráfica 82 S.A.,1979.

BLASCO PERIS, A., *Tipologías turísticas*. Colecció Turidi 3, Girona, Ed Xarxa d'Escoles de Turismo, Universitat de Girona, 2006.

BLASCO PERIS, A., *Barcelona Atracción (1910 – 1936). Una revista de la Sociedad de Atracción de Forasteros*, Barcelona, Tdx-0809107-173028, Universitat Pompeu Fabra, 2005.

BAYÓN MARINÉ, F., *50 Años del turismo espanyol*, Madrid, Ed Centro de Estudios Ramón Areces, S.A.,1999, pp 737-747

BUTLER, R. W., WALL, G., *Tourism and Sustainable Development: Monitoring, Planning and Managing*, Waterloo, Canadà, Ed by J.G.Nelson U of Waterloo Press, 1998.

CARNER, J., *Les Bonhomies i altres proses*, Barcelona, Edicions 62, 1981.

CODINA DURAN, S., BECH ROTLLAN, J., *L'amic del Turista. Caldes de Montbuy*, Sabadell, Ed P Montaner, 1922.

COSTA PÉREZ, A., *Turismo de Salud*, en Bayón Mariné, F., *50 Años del turismo espanyol*, Madrid, Ed Centro de Estudios Ramón Areces, S.A., 1999, pp 737-747.

D'ORS, E., *La ben plantada. Gualba de les mil veus*, Barcelona, Edicions 62, La Caixa,1980.

D'ORS, E., *Oceanografia del tedi*, El pobre Ramon, Barcelona, Edicions 62, L'Alzina 21, 1980.

GARAY TAMAJÓN, L.A., *El ciclo de evolución del destino turístico: Una aproximación al desarrollo histórico del turismo en Catalunya*, Tesi doctoral, Bellaterra, TDX-1031107-162244, Universitat Autònoma de Barcelona, 2007.

LADERO QUESADA, M. A., *El mundo de los Viajeros Medievales*, Madrid, Ed Anaya, 1992.

LÓPEZ PALOMEQUE, F., *El Turisme, en Geografía General dels Països Catalanas*, Vol. V, Barcelona, Ed Enciclopedia Catalana, 1ª edició,1994, pp 17–105.

MEMORIA GENERAL del V CONGRESO INTERNACIONAL de TURISMO. Madrid de 24 al 30 de Octubre de 1912, *V Congreso Internacional de Turismo de la Federación de Sindicatos e Iniciativas Franco-Hispano-Portuguesas*, Bajo el Patronato de S.M. el Rey y Organizado por la Asociación de Propaganda de Madrid, Madrid, Ed Artes Gráficas Mateu, 1912.

MESTRES, A., *Darreres balades: 1902-1924*, Barcelona, Ed Il·lustració Catalana, 1930?.

MUNTANYOLA, A., *Organització turística de Catalunya*, Barcelona, Ed Arts Gràfiques l'Estampa, 1932.

OLAECHEA, R., *Viajeros españoles del XVIII en los balnearios del alto pirineo francés*, La Rioja, Ed Colegio Universitario de La Rioja, 1985.

PUIG i ROVIRA, J. M., Trilla, J., *La Pedagogía del ocio*, Barcelona, Ed Laertyes. 2a, 1996.

ROCA I ROCA, J., *Barcelona en la mano: guía de Barcelona y sus alrededores*, Barcelona, Ed E López, 1884.

ROCA I ROCA, J., *Barcelona en la mano: guía de Barcelona y sus alrededores*, Barcelona, Ed E López, 1895.

ROCA I ROCA, J., *Valentín Almirall: apuntes biograficos*, Barcelona, Ed Mariano Galve, 1905.

ROCA I ROCA, J., *Cura de cristià: joguina còmica en un acte i en vers*, Barcelona, Ed Salvador Bonavia, Impresor, 1905.

SAN MARTÍN GARCÍA, J.E., *Psicología del ocio y el turismo*, Malaga, Ed Aljibe Archidona, 1997.

SANTIAGO-OTERO, H., coord., *El Camino de Santiago. La hospitalidad monàstica y la peregrinaciones*, Salamanca, Ed Junta de Castilla y León, Consejería de Cultura y Turismo, 1992.

SOLER, G., *L'estiueig a Catalunya 1900-1950*, Barcelona, Ed Edicions 62, 1995.

TAINÉ, H., (1828 – 1893). *Viaje a los Pirineos*, Buenos Aires, Ed Espasa – Calpe, 1944.

VERA, J. F., López Palomeque, F., Marchena, M.J., Anton, S., *Análisis territorial del turismo*, Barcelona, Ed Ariel Geografía, 1997.

VIDAL VALENCIANO, E., *La Criada: sarsuela en dos actes y en vers original*, Barcelona, Imprenta de la Renaxensa, 1880.

Obres generals

- CALABUY, J., *La vivienda moderna en el campo*, Barcelona, Imprenta Clarasó, 1933.
- DE SOUZA, A., *El Naturismo*, Valencia, Talleres tipográficos La Gutenberg, 1913.
- FONT i GAROLERA, J., *La formació de les xarxes de transport a Catalunya (1761 – 1935)*, Col·lecció xarxes i territori 2 1ª, Edició, Vilassar de Mar, Ed Oikos Tau, 1999.
- GIL GAYA, S., *Diccionario Ilustrado de la Lengua Española*, Barcelona, Ed Bibliograf, 1984.
- GRANDAS, M. C., *L'Exposició Internacional de Barcelona de 1929*, San Cugat del Vallès, Ed Els llibres de la frontera, 1988.
- GONZÁLEZ MINGUEZ, C., de la HOZ, M.C., *La infraestructura viaria bajomedieval en Álava: Documentos para su estudio*, Vitoria, Ed Universidad del País Vasco, 1991.
- HUMBERT, J., *Mitología griega y romana*, Barcelona, Ed Gustavo Gili S.A., 1985.
- MARTÍNEZ ALCUBILLA, M., *Diccionario de la Administración Española*. Cuarta Edición. Tomo I, Madrid, Ed Administración Arco de Santa María, 1886.
- MASLOW, A. H., *Motivation and Personality*, New York, Ed Harper and Row, 1954.
- OSBORNE, B., *Llandrindod Wells*, Brighton, Beard Digital, 1999.
- PALET i BARBA, D., *en Josep Roca i Roca (1848 – 1924). Literat – Publicista – Polític, per en Domenèc Palet i Barba*, Terrassa, Ed M.Figueras Singla, 1934?.
- PÉREZ, V., *El promotor de la salud de los hombres sin dispendio el menor de sus caudales. Admirable methodo de curar todo mal, con brevedad, seguridad y placer. Disertación historico-crítico-medico-práctica en que se establece el agua por remedio universal de las dolencias*, Impreso en Toledo. reimpresso en Zaragoza y en Barcelona en casa de Teresa Piferrer Vda, 1753.
- ROCA I ROCA, J., *Lo Bordet: drama entres actes y en prosa*, Barcelona, Ed Librería Española de López, 1886.
- ROCA I ROCA, J., *Camino de perdición: la cuestión catalana: correspondencia de J. Roca y Roca publicada en el diario "La Nación" del día 13 de marzo de 1919*, Barcelona, 1919.
- ROCA I ROCA, J., *La Contribución de sangre: relación detallada de los sucesos ocurridos en Barcelona, Gracia y pueblos circunvecinos en la última insurrección (abril de 1870)*, Barcelona, Taller d'Història de Gràcia: Ajuntament de Barcelona, Arxiu Municipal i Districte de Gràcia, 2004.
- RODRÍGO ALHARILLA, M., *Los marqueses de Comillas 1817-1925: Antonio y Claudio López*, Madrid, LID Editorial Empresarial, 2001.
- SEGURA, I., SELVA, M., *Revista de dones 1846 – 1935*, Capellades, Ed Edhasa, 1984.
- SERRANO, Mª. M., *Las Guías urbanas y los libros de viaje en la España del siglo XIX*, Geocrítica. Barcelona, Ed. U.B, 1993.
- XUNTA de GALICIA. CONSELLERIA de CULTURA. COMUNICACIÓN SOCIAL e TURISMO. *Termalismo en Galicia*, Santiago de Compostela, Ed Asociación Gallega de la Propietat Balnearia, 1998.

Diaris i revistas

Diaris i revistas

ALARI, F., *La República d'Infants de Vilamar*, en la revista Retruc, Portanveu de Calafell (I), gener-febrer, número 16, Calafell, 1980, pp 13–14.

ALARI, F., *La República d'Infants de Vilamar*, en la revista Retruc, Portanveu de Calafell (II), març-abril, número 17, Calafell, 1980, pp 15-16.

ALARI, F., *La República d'Infants de Vilamar*, en la revista Retruc, Portanveu de Calafell (III), maig-juny, número 18, Calafell, 1980, pp 13-14.

ALCAIDE GONZÁLEZ, R., *Las publicaciones sobre higienismo en España durante el período 1.736 - 1.939: Un estudio bibliométrico*” Scrip Nova. Revista electrónica de Geografía y Ciencias Sociales. Universidad de Barcelona, 1999.

ARNIJO VALENZUELA, M., *Interés terapéutico de las aguas envasadas. Boletín de la Sociedad Española de Hidrología Médica*, Vol III, número 3.133, Madrid, 1994.

ARREDONDO, M., *El veraneo, dins de la revista Anales de la Sociedad Española de Hidrología Médica*, Tomo XXX, numero 4, Madrid, Imp Ricardo F. de Rojas, 1919, pp 112 – 117.

ANALES de LA SOCIEDAD ESPAÑOLA de HIDROLOGIA MÉDICA, Tomo XXX, número 2, Madrid, Imp Ricardo F de Rojas, 1897.

ANALES de LA SOCIEDAD ESPAÑOLA de HIDROLOGIA MÉDICA, Tomo XIII, número 4, Madrid, Imp Ricardo F de Rojas, 1897, pp 70-77.

ANALES de LA SOCIEDAD ESPAÑOLA de HIDROLOGIA MÉDICA, Tomo XV, número 1 y 2, Madrid, Imp Ricardo F de Rojas, 1903.

ANALES de LA SOCIEDAD ESPAÑOLA de HIDROLOGIA MÉDICA, Tomo XVI, número 1º, Madrid, Imp Ricardo F de Rojas, 1904.

ANALES de LA SOCIEDAD ESPAÑOLA de HIDROLOGIA MÉDICA, Tomo XVIII, número 1º, Madrid, Imp Ricardo F de Rojas, 1906.

ANALES de LA SOCIEDAD ESPAÑOLA de HIDROLOGIA MÉDICA, Tomo XX, número 1º, Madrid, Imp Ricardo F de Rojas, 1908.

ANALES de LA SOCIEDAD ESPAÑOLA de HIDROLOGIA MÉDICA, Tomo XXI, número 1º, Madrid, Imp Ricardo F de Rojas, 1909.

ANALES de LA SOCIEDAD ESPAÑOLA de HIDROLOGIA MÉDICA, Tomo XXII, número 1º, Madrid, Imp Ricardo F de Rojas, 1910.

ANALES de LA SOCIEDAD ESPAÑOLA de HIDROLOGIA MÉDICA, Tomo XXIV, número 1º, Madrid, Imp Ricardo F de Rojas, 1912.

ANALES de LA SOCIEDAD ESPAÑOLA de HIDROLOGIA MÉDICA, Tomo XXV, número 1º, Madrid, Imp Ricardo F de Rojas, 1914.

ANALES de LA SOCIEDAD ESPAÑOLA de HIDROLOGIA MÉDICA, Tomo XXIX, número 1º, Madrid, Imp Ricardo F de Rojas, 1918.

ANALES de LA SOCIEDAD ESPAÑOLA de HIDROLOGIA MÉDICA, Tomo XXVIII, número 2º, Madrid, Imp Ricardo F de Rojas, 1917.

- ANALES de LA SOCIEDAD ESPAÑOLA de HIDROLOGIA MÉDICA, Tomo XXIX, número 2, Madrid, Imp Ricardo F de Rojas, 1918.
- ANALES de LA SOCIEDAD ESPAÑOLA de HIDROLOGIA MÉDICA, Tomo XXX, número 4, Madrid, Imp Ricardo F de Rojas, 1919.
- ANALES de LA SOCIEDAD ESPAÑOLA de HIDROLOGIA MÉDICA, Tomo XXX, número 5, Madrid, Imp Ricardo F de Rojas, 1919.
- ANALES de LA SOCIEDAD ESPAÑOLA de HIDROLOGIA MÉDICA, Tomo XXX, número 6, Madrid, Imp Ricardo F de Rojas, 1919.
- ANALES de LA SOCIEDAD ESPAÑOLA de HIDROLOGIA MÉDICA, Tomo XXXI, número 1, Madrid, Imp Ricardo F de Rojas, 1920.
- ANALES de LA SOCIEDAD ESPAÑOLA de HIDROLOGIA MÉDICA, Tomo XXXII, número 1, Madrid, Imp Ricardo F de Rojas, 1921.
- ANALES de LA SOCIEDAD ESPAÑOLA de HIDROLOGIA MÉDICA, Tomo XXXII, número 5, Madrid, Imp Ricardo F de Rojas, 1921.
- ANALES de LA SOCIEDAD ESPAÑOLA de HIDROLOGIA MÉDICA, Tomo XXXIV, número 12, Madrid, Imp Ricardo F de Rojas, 1924.
- ANALES de LA SOCIEDAD ESPAÑOLA de HIDROLOGIA MÉDICA, Tomo XXXVII, número 1, Madrid, Imp Ricardo F de Rojas, 1928.
- ANALES de LA SOCIEDAD ESPAÑOLA de HIDROLOGIA MÉDICA, Tomo XXXVII, número 1, Madrid, Imp Ricardo F de Rojas, 1928.
- ANALES de LA SOCIEDAD ESPAÑOLA de HIDROLOGIA MÉDICA, Tomo XXXVII, número 12, Madrid, Imp Ricardo F de Rojas, 1929.
- ANALES de LA SOCIEDAD ESPAÑOLA de HIDROLOGIA MÉDICA, Tomo XXXVIII, número 6, Madrid, Imp Ricardo F de Rojas, 1931.
- ANALES de LA SOCIEDAD ESPAÑOLA de HIDROLOGIA MÉDICA, Tomo XXXVIII, número 12, Madrid, Imp Ricardo F de Rojas, 1931.
- BARCELONA ATRACCIÓN. REVISTA de LA SOCIEDAD de ATRACCIÓN de FORASTEROS, *Balnearios y Manantiales Minero medicinales de Catalunya*, Barcelona, Tipografía de José Sabadell, 1916.
- BARCELONA ATRACCIÓN. REVISTA de LA SOCIEDAD de ATRACCIÓN de FORASTEROS, *Las Playas Catalanas*, en *Barcelona Atracción*, Año XV, Junio, núm. 168, Barcelona, 1925, pp 8-11.
- BARCELONA ATRACCIÓN. REVISTA de LA SOCIEDAD de ATRACCIÓN de FORASTEROS, *Turismo Automovilista*, en *Barcelona Atracción*, Año XV, Junio, núm. 168, Barcelona, 1925, pp 18-20.
- BARCELONA ATRACCIÓN. REVISTA de LA SOCIEDAD de ATRACCIÓN de FORASTEROS, *Exposición de la Industria Hotelera y de la Alimentación*, en *Barcelona Atracción*, Año XVII, Diciembre, núm. 198, Barcelona, 1927, pp 31-35.
- BARCELONA ATRACCIÓN. REVISTA de LA SOCIEDAD de ATRACCIÓN de FORASTEROS, *Patronato Nacional de Turismo, La Subdelegación de Aragón, Cataluña y Baleares*, en *Barcelona Atracción*, Año XX, Enero núm. 223, Barcelona, 1930, pp 19-21.
- BARCELONA ATRACCIÓN. REVISTA de LA SOCIEDAD de ATRACCIÓN de FORASTEROS, *Número dedicado al XXV aniversario de la S.A.F.*, en *Barcelona Atracción*, Año XXIII, Mayo, núm. 263, Barcelona, 1933.

BARCELONA ATRACCIÓN. REVISTA de LA SOCIEDAD de ATRACCIÓN de FORASTEROS, *La VII Feria de Barcelona y el Primer Salón de Turismo y de los Deportes*, en Barcelona Atracción, Año XXIV, Agosto, núm. 278, Barcelona, 1934, pp 233-236.

BARCELONA ATRACCIÓN. REVISTA de LA SOCIEDAD de ATRACCIÓN de FORASTEROS, *La I Asamblea de los Sindicatos de Turismo de Cataluña*, en Barcelona Atracción, Año XXIV, Agosto, núm. 278, Barcelona, 1934, pp 247-252.

BARCELONA ATRACCIÓN. REVISTA de LA SOCIEDAD de ATRACCIÓN de FORASTEROS, *III Asamblea de la Federación de Sindicatos de Iniciativa de Cataluña*, en Barcelona Atracción, Año XXVI, Julio, núm. 301, Barcelona, 1936, pp 198-200

BAREY, A., *Els primers temps d'estiueig a Catalunya*, en revista L'Avenç, núm 51, Barcelona, Ed l'Avenç S.A., 1981, pp.16-21

BRUNET, J., "Caldetes", en revista L'Avenç núm 8, agosto, Barcelona, 1980.

BOADAS i RASET, J., CASAS i BUSQUETS, J. M., *Caldes de Malavella: agua i balnearis en la configuració d'una societat*, en Revista de Girona. Passeig pels balnearis, núm 114, gener-febrer, Girona, Ed Diputació de Girona, 1986, pp 33 -37.

BUTLLETI OFICIAL de LA GENERALITAT de CATALUNYA, número 153, de 2 de juny 1934. pp 1391-1395.

BUTLLETI OFICIAL de LA GENERALITAT de CATALUNYA, número 94, de 4 d'abril 1935, pp 129 -141.

BUTLLETI OFICIAL de LA GENERALITAT de CATALUNYA, número 136, de 16 de maig 1935, p 1372.

BUTLLETI OFICIAL de LA GENERALITAT de CATALUNYA, número 248, de 5 de setembre 1935, pp 1665 -1722.

BUTLLETI OFICIAL de LA GENERALITAT de CATALUNYA, número 263, de 20 de setembre 1935. pp 1391-1395.

BUTLLETI OFICIAL de LA GENERALITAT de CATALUNYA, número 75, de 16 març 1937. pp 1126 -1127.

CARRERAS ARAGÓ, D., Reseña de la "*Monografía de las aguas mineromedicinales de La Garriga*" (*Provincia de Barcelona*), Revista Ciencias Médicas, Año IX, núm. 18 de 25 de julio, Barcelona, 1883.

CASACUBERTA, M., *La Sitges de Santiago Rusiñol: de meca del Modernisme a centre d'atracció turística*, en revista L'Avenç, núm.183, Barcelona, Ed l'Avenç S.A., 1994, pp 6-13.

CANALS, A., *La nostra vila. Fisonomia dels carrers i plaçes*, en La Tortuga nº 85, de l'Associació Cultural-Caldes de Montbui, 1983.

CANALS, A., *La part superior de la plaça "Font del Lleó"*, en La Tortuga nº 89, de l'Associació Cultural-Caldes de Montbui, 1983.

CERETANIA., *Colonia Veraniega*, Imp. Puigcerdà, 1911, p 1.

D'ACI i d'ALLÀ., *Les aigües bones de Catalunya*, Santa Coloma de Farnés, número 55, Barcelona, Ed Catalana, 1922. pp 544-548.

- DIARIO de BARCELONA., *S.P.A., Bélgica. Estación de baños en 1857*, número 153, del 2 de Junio, Barcelona, Imp El Brusi, 1857.
- DIARIO de BARCELONA., *Baños Orientales*, número 154, del 5 de Junio, Barcelona, Imp El Brusi, 1857.
- DIARIO de BARCELONA., *La Puda*, número 158, del 7 de Junio, Barcelona, Imp El Brusi, 1857.
- DIARIO de BARCELONA., *Establecimiento de baños de agua de mar*, número 162. del 11 de Junio, Barcelona, Imp El Brusi, 1857.
- DIARIO de BARCELONA., *Establecimiento hidroterápico*, número 171, del 20 de Junio, Barcelona, Imp El Brusi, 1857.
- DIARIO de BARCELONA., *Baños de mar en Palamós*, número 177, del 26 de Junio, Barcelona, Imp El Brusi, 1857.
- DIARIO de BARCELONA., *Empresa de diligencias*, número 181, del 12 de Julio, Barcelona, Imp El Brusi, 1857.
- DIARIO de BARCELONA., *Los ferro-carriles y las carreteras*, número 254, del 12 de Julio, Barcelona, Imp El Brusi, 1857.
- DIARIO de BARCELONA., *El antiguo establecimiento de baños de Garan, en Caldes de Mombuy*, número 265, del 25 de Julio, Barcelona, Imp El Brusi, 1857.
- DIARIO de BARCELONA., *La Puda de Monserrat*, número 182, del 4 de Julio, Barcelona, Imp El Brusi, 1858.
- DIARIO de BARCELONA., *Baños de agua del mar en Cadaqués*, número 185, Barcelona, del 2 de julio, Barcelona, Imp El Brusi, 1858.
- DIARIO de BARCELONA., *Aguas Minerales de La Garriga*, número 190, del 9 de Julio, Barcelona, Imp El Brusi, 1859.
- DIARIO de BARCELONA., *Baños de mar*, número 194, del 13 de Julio, Barcelona, Imp El Brusi, 1859.
- EL LLEÓ de CALDAS., *Publicació Mensual*, del número 1 de octubre -noviembre, 1912.
- EL LLEÓ de CALDAS., *Publicació Mensual*, del número 3 de enero al 16 de octubre, 1913.
- ESCARDÓ, J., *Las colonias veraniegas y el football*, en *Los Deportes*, Año VII, 6 de septiembre, núm. 36, Barcelona, 1903, p 566.
- ESCARDÓ, J., *La colonia Bertrán de San Gervasio*, en *Los Deportes*, Año VII, 13 de septiembre, núm. 37, Barcelona, 1903, p 586.
- FERNÁNDEZ, R., *Els observados de la il·lustració*, en revista *l'Avenç*, núm 51, del dossier - *Viatgers per Catalunya*, Barcelona, Ed *l'Avenç S.A.*, 1981, p 51.
- FITÉ i FERRER, M., *Sant Jordi'96 – Exposició. Aigües curatives: fonts i balnearis a Catalunya*, Barcelona, Ed *Publicacions de la Universitat de Barcelona*, 1996.
- FOLCH i TORRES, M., *Sobre un punto de estrategia de actuación turística*, en la revista *Barcelona Atracción*, de la *Sociedad de Atracción de Forasteros*, núm 194, Agosto, Barcelona. 1927, pp 235-246
- GACETA de MADRID., del 16 de Abril, *Dirección General de Beneficiencia, Sanidad y Establecimientos Penales*, concurrencia de 1869, p 2.

GACETA de MADRID., del 26 de Abril, *Estatuto sobre la explotación de manantiales de agua minero-medicinales, 1928*, pp 476 - 483.

GARCÍA CARCEL, R., *Els diplomats del Reinaxement*, en L'Avenç, núm. 51, Dossier - Viatgers per Catalunya, Barcelona, Ed l'Avenç S.A, 1981, pp 49-52.

GRAU i MOLIST, L., *Estudio sobre la ocupación de la línea de playa*, en Revista La Veu de Caldes. Ajuntament de Caldes, 1980-1982.

HERNÁNDEZ i OLIVERES, J., *Els Blancafort del Carrer o de Plaça*, en Analecta d'Història Garriguenca, núm 4, octubre-desem, La Garriga, Ed Centre d'Estudis Històrics Garriguenc, 1995, pp 21.

JANE i RIBAS, M., SANTACANA MESTRE, J., *El Sanatori de Calafell*, en Retruc, Portanveu de Calafell, Agost, núm 41, Calafell, 1984.

JUBANY, F de P., *El que ens diu el President de l'Atracció de Forasters de La Garriga*, en El Congost, La Garriga, 1930.

LA Cerdanya., Antes La Voz del Pirineo, *Estación Veraniega*, 14 de Agosto, Puigcerdà. Imprenta de P Mas, 1902.

LA ESQUELLA de LA TORRATXA., *Estiuhejant*, 3 d'agost, Barcelona, Ed Antonio López, 1900.

LA VOZ del PIRINEO., *El Vernet*, núm. 37 Año III, de 28 de julio, Puigcerdà, Imprenta de Pablo Mas, 1881.

LUJAN, N., *La invención del veraneo*, en Historia y Vida, núm 113, Barcelona, Ed T.I.S.A., 1977, pp 18 – 30.

LA ILUSTRACIÓN ESPAÑOLA y AMERICANA., *Baños de Carlos III, Trillo*, Número XVII, de 15 de Junio, Madrid, Ed Abelardo de Carlos, 1871.

LA ILUSTRACIÓN ESPAÑOLA y AMERICANA., *Salón de la ruleta en Baden Baden*, Número XXIX, de 1 de Agosto, Madrid, Ed Abelardo de Carlos, 1872.

LA ILUSTRACIÓN ESPAÑOLA y AMERICANA., *Bilbao, La Galeria Balnearia en la playa de las Arenas*, Número XXV, de 10 de Agosto, Madrid, Ed Abelardo de Carlos, 1872.

LA ILUSTRACIÓN ESPAÑOLA y AMERICANA., *Viaje alrededor de la exposición universal de viena*, Número XXI, de 1 de Junio, Madrid, Ed Abelardo de Carlos, 1873.

LA ILUSTRACIÓN ESPAÑOLA y AMERICANA., *Escenas marítimas en Cataluña, después de la pesca*, Número XV, de 22 de Abril, Madrid, Ed Abelardo de Carlos, 1876.

LA ILUSTRACIÓN ESPAÑOLA y AMERICANA., *Bilbao. Guipúzcoa de Vergara. A los Baños de Santa Agueda*, Número XXVII, de 22 de Julio, Madrid, Ed Abelardo de Carlos, 1882.

LA ILUSTRACIÓN ESPAÑOLA y AMERICANA., *El sacerdote alemán Sebastián Kneipp, autor del sistema hidroterápico "La curación por el agua"*, Número XI, de 22 de Marzo, Madrid, Ed Abelardo de Carlos, 1892.

LA ILUSTRACIÓN ESPAÑOLA y AMERICANA., *El Hotel Martín en el Balneario de San Hilario de Sacalm*, Número XXVII, de 15 de Junio, Madrid, Ed Abelardo de Carlos, 1895.

LÓPEZ MORALES, M., *El potencial turístico de los balnearios*, en la revista Estudios Turísticos, número 157, Madrid, Ed Instituto de Estudios Turísticos, 2003, pp 125 – 145.

MAGGIONI, E., *Las Termas de Caldes d'Estrac*, Programa de la Fiesta Mayor de 1952.

MARTÍNEZ SHAW, C., *El llibre de viatges com a font històrica*, en L'Avenç, núm 51, Dossier - Viatgers per Catalunya, Barcelona, Ed L'Avenç S.A., 1981, pp 46-48.

MARGARIT, I., *La personalitat d'Ildefons Cerdà. Una plenitud de vida*, en la revista Avui, Cerdà, urbs i territori, Barcelona, Ed SPA S.L., 1994.

MAS, J., *Blanafort de La Garriga, 150 anys de tractaments termals*, Revista El Nou 9, nº 0 juliol, Granollers, 1989, pp 20 -21.

MONTBUY., Periòdic Democràtic, del número 1, de julio al 6 de diciembre, 1925.

MASRIERA, A., *Catalunya: Los "Estiuejants" de alpargatas y domino*, en Nueva Historia, nº 19, de Agosto, Barcelona, Ed Cumbre S.A., 1978, pp 59 -62.

MOLINA VILLAR, J.J., *L'origen dels balnearis a Catalunya*, en Estudis de Turisme de Catalunya, número 13 de desembre, Barcelona, Ed Generalitat de Catalunya, 2003, pp 36 - 42.

OBREGÓN E., *El turismo rancio en Espanya, en Historia y Vida*, número 245, de Agosto 1988, Barcelona, Ed T.I.S.A., 1988, pp 104 – 119.

PICH i MITJANA, J., *La génesis del catalanismo político. De los inicios de la Restauración a la crisis del Centre Català*, en Hispania, revista espanyola de Historia, núm. 229, mayo-agosto, Madrid, Ed C.S.I.C., 2008, pp 437 – 470.

RAURICH, J. M^a., SICART, F., *Les segones residències a Catalunya*, en Revista Economica. núm 61, Barcelona, Ed Banca Catalana, 1981.

ROCA i ROCA, J., *La semana en el campo*, en La Vanguardia Año XII, núm 3334, 21 Agosto, Barcelona, Ed La Vanguardia, 1892.

ROCA i ROCA, J., *La semana en el campo*, en La Vanguardia Año XII, núm 3341, 28 Agosto, Barcelona, Ed La Vanguardia, 1892.

ROCA i ROCA, J., *La semana en el campo*, en La Vanguardia Año XII, núm 3348, 4 Setiembre, Barcelona, Ed La Vanguardia, 1892.

ROCA i ROCA, J., *La semana en el campo*, en La Vanguardia Año XII, núm 3348, 11 Setembre, Barcelona, Ed La Vanguardia, 1892.

ROCA i ROCA, J., *La semana en Barcelona*, en La Vanguardia Año XIII, núm 3683, 6 Agosto, Barcelona, Ed La Vanguardia, 1893.

ROCA i ROCA, J., *La semana de viaje*, en La Vanguardia Año XIII, núm 3690, 13 Agosto, Barcelona, Ed La Vanguardia, 1893.

ROCA i ROCA, J., *La semana en el campo*, en La Vanguardia Año XIII, núm 3697, 20 Agosto, Barcelona, Ed La Vanguardia, 1893.

ROCA i ROCA, Roca i Roca, J., *La semana en el campo*, en La Vanguardia Año XIII, núm 3704, 27 Agosto, Barcelona, Ed La Vanguardia, 1893.

ROCA i ROCA, J., *La semana en Barcelona*, en La Vanguardia Año XIV, núm 3995, 17 Junio, Barcelona, Ed La Vanguardia, 1894.

ROCA i ROCA, J., *La semana de veraneo*, en La Vanguardia Año XIV, núm 4066, 26 Agosto, Barcelona, Ed La Vanguardia, 1894.

ROCA i ROCA, J., *La semana de veraneo*, en La Vanguardia Año XV, núm 4068, 11 Agosto, Barcelona, Ed La Vanguardia, 1895.

ROCA i ROCA, J., *La semana de veraneo*, en *La Vanguardia* Año XV, núm xxx, 18 Agosto, Barcelona, Ed La Vanguardia, 1895.

ROCA i ROCA, Roca i Roca, J., *La semana veraneando*, en *La Vanguardia* Año XVII, núm 5124, 8 Agosto, Barcelona, Ed La Vanguardia, 1897.

ROCA i ROCA, J., *La semana veraneando*, en *La Vanguardia* Año XVII, núm 5151, 15 Agosto, Barcelona, Ed La Vanguardia, 1897.

ROCA i ROCA, J., *La semana veraneando*, en *La Vanguardia* Año XVII, núm 5145, 29 Agosto, Barcelona, Ed La Vanguardia, 1897.

ROCA i ROCA, J., *La semana veraneando*, en *La Vanguardia* Año XVII, núm 5151, 5 Setiembre, Barcelona, Ed La Vanguardia, 1897.

ROCA i ROCA, J., *La semana veraneando*, en *La Vanguardia* Año XVII, núm 5484, 7 Agosto, Barcelona, Ed La Vanguardia, 1898.

ROCA i ROCA, J., *La semana veraneando*, en *La Vanguardia* Año XVIII, núm 5505, 28 Agosto, Barcelona, Ed La Vanguardia, 1898.

ROCA i ROCA, J., *La semana veraneando*, en *La Vanguardia* Año XVIII, núm 5512, 4 Setiembre, Barcelona, Ed La Vanguardia, 1898.

ROCA i ROCA, J., *La semana veraneando*, en *La Vanguardia* Año XVIII, núm 5526, 18 Setiembre, Barcelona, Ed La Vanguardia, 1898.

ROCA i ROCA, J., *La semana veraneando*, en *La Vanguardia* Año XIX, núm 5849, 13 Agosto, Barcelona, Ed La Vanguardia, 1899.

ROCA i ROCA, J., *La semana veraneando*, en *La Vanguardia* Año XIX, núm 5858, 20 Agosto, Barcelona, Ed La Vanguardia, 1899.

ROCA i ROCA, J., *La semana veraneando*, en *La Vanguardia* Año XIX, núm. 5870, 3 Setiembre, Barcelona, Ed La Vanguardia, 1899.

ROCA i ROCA, J., *La semana veraneando*, en *La Vanguardia* Año XIX, núm 5877, 3 Setiembre, Barcelona, Ed La Vanguardia, 1899.

ROCA i ROCA, J., *La semana veraneando*, en *La Vanguardia* Año XX, núm 6197, 5 Agosto, Barcelona, Ed La Vanguardia, 1900.

ROCA i ROCA, J., *La semana veraneando*, en *La Vanguardia* Año XX, núm 6204, 12 Agosto, Barcelona, Ed La Vanguardia, 1900.

ROCA i ROCA, J., *La semana veraneando*, en *La Vanguardia* Año XX, núm 6211, 19 Agosto, Barcelona, Ed La Vanguardia, 1900.

ROCA i ROCA, J., *La semana veraneando*, en *La Vanguardia* Año XX, núm 6220, 25 Agosto, Barcelona, Ed La Vanguardia, 1900.

ROCA i ROCA, J., *La semana veraneando*, en *La Vanguardia* Año XX, núm 6225, 2 Setiembre, Barcelona, Ed La Vanguardia, 1900.

ROCA i ROCA, J., *La semana veraneando*, en *La Vanguardia* Año XX, núm 6232, 9 Setiembre, Barcelona, Ed La Vanguardia, 1900.

ROCA i ROCA, J., *La semana veraneando*, en *La Vanguardia* Año XX, núm 6239, 16 Setiembre, Barcelona, Ed La Vanguardia, 1900.

ROCA i ROCA, J., *La semana veraneando*, en La Vanguardia Año XXI, núm 6764, 18 Agosto, Barcelona, Ed La Vanguardia, 1901.

ROCA i ROCA, J., *La semana veraneando*, en La Vanguardia Año XXI, núm 6779, 25 Agosto, Barcelona, Ed La Vanguardia, 1901.

ROCA i ROCA, J., *La semana veraneando*, en La Vanguardia Año XXI, núm 6795, 3 Setiembre, Barcelona, Ed La Vanguardia, 1901.

ROCA i ROCA, J., *La semana veraneando*, en La Vanguardia Año XXI, núm 8162, 16 Setiembre, Barcelona, Ed La Vanguardia, 1902.

ROCA i ROCA, J., *La semana veraneando*, en La Vanguardia Año XXI, núm 8179, 23 Setiembre, Barcelona, Ed La Vanguardia, 1902.

RODRÍGUEZ-SÁNCHEZ, J. A., *José Salgado y Guillermo (1811-1890) y la madurez de la Hidrología médica española*, en Medicina e Historia, nº 49, Barcelona, Ed C.D.H.M. de J Uriach & Cía, 1993.

SÁNCHEZ, A., *Els sommiadors del Romanticisme*, en la revista L'Avenç, núm. 51, Dossier – Viatgers per Catalunya, Barcelona, Ed L'Avenç S.A., 1981 pp 66 -73.

SOLDEVILA, C., *L'hora de la platja*, en la revista D'ací i d'allà, núm 103, juliol, Barcelona, Llibreria Catalonia, 1926, p 610.

SUNYOL, M., *Del passat i del futur d'una estació termal*, en la revista Contrapunt, núm 4, p 61, La Garriga, Ed Contrapunt, 1989.

URIACH MARSAL, J., *Medicina e historia. Revista de estudios historicos de las ciencias medicas*, núm 49, Barcelona, Ed CDHM J URIACH, 1993.

URTEAGA, L., *Miseria, miasmas y microbios. Las topografías medicas y el estudio del medio ambiente en el siglo XIX*, núm 29, septiembre, Barcelona, Ed Ediciones de la Universidad de Barcelona, 1980.

Fonts generals i documentals

ARXIUS

- ADMINISTRATIU de l'AJUNTAMENT de BARCELONA.
- ASSOCIACIÓ BALNEARIA de CATALUNYA.
- ASOCIACIÓN NACIONAL de ESTACIONES TERMALES y BALNEARIOS de ESPAÑA.
- CASA ARDIACA de BARCELONA.
- CAMBRA de COMERÇ de BARCELONA.
- CENTRE EXCURSIONISTA de CATALUNYA.
- FUNDACIÓ URIAC.
- FUNDACIÓ MAURI.
- INSTITUTO NACIONAL de ESTADÍSTICA.
- NACIONAL de CATALUNYA.
- REIAL ACADÈMIA de MEDICINA de CATALUNYA.

BIBLIOTEQUES de:

- CATALUNYA.
- LA FACULTAT de FILOSOFIA i LLETRES de la UNIVERSITAT de GIRONA.
- LA FACULTAT de GEOGRAFIA i HISTORIA de la UNIVERSITAT de BARCELONA.
- LA FACULTAT de MEDICINA de la UNIVERSITAT de BARCELONA.
- L'INSTITUT UNIVERSITÀRI d'HISTÒRIA JAUME VICENS VIVES.
- LA UNIVERSITAT POMPEU FABRA.
- L'INSTITUT MILÀ i FONTANALS.
- CONSEJO SUPERIOR de INVESTIGACIONES CIENTÍFICAS.
- FACULTAT d'ENGINYERIA de LA UNIVERSITAT POLITÈCNICA de CATALUNYA.
- PÚBLICA ARÚS.

ARXIUS MUNICIPALS

- . AMER
- . BANYOLES
- . CALDES d'ESTRAC – CALDETES
- . CASTELLDEFELS
- . CALDES de MALAVELLA
- . CALDES de MONTBUI
- . LA GARRIGA
- . MONTGAT
- . PUIGCERDÀ
- . SANTA COLOMA de FARNERS
- . SANT HILARI de SACALM
- . SANT ANDREU de TONA

BALNEARIS

- . BOÍ
- . BLANCAFORT
- . CALDAS de BESAYA
- . CALDES d'ESTRAC – CALDETES
- . COFRENTES
- . CORCONTE
- . LA TOJA
- . MARTÍ
- . MONTAGUT
- . PARAISO
- . PUENTE VIESGO
- . SANT VICENÇ
- . SOLAN DE CABRAS
- . TERMES MONTBRIÓ
- . TITUS
- . TREDOS
- . VALLFOGONA de RIUCORB
- . VICHY CATALÁN

Fons documentals

ARRÓ Y TRIAY, F., *Topografía médica de Caldes de Malavella*, C.I.T, Barcelona, manuscrit, caixa III, nº 4, 1876.

ARXIU ANTONI RIBOT., *Document manuscrit de l'acta del Comitè local executiu antifeixista de St Hilari Sacalm*, Any del 1936.

ARXIU FUNDACIÓ MAURI DE LA GARRIGA., *Document manuscrit de la Memòria relativa a l'habilitació del Balneari Blancafort de La Garriga per Hospital per a reumàtics i de convalescència*, A La Garriga, 6 de març de 1937.

ARXIU MUNICIPAL DE CALDES D'ESTRAC – CALDETES, llibre d'actes núm. 11.3.

ARXIU MUNICIPAL DE MONGAT, copia de la relació de la llista nominal d'impostos dels banys de Montgat de l'any 1934.

ASOCIACIÓN DE DUEÑOS DE BALNEARIOS Y MANANTIALES MINERO-MEDICINALES DE CATALUÑA, *Memoria, de los trabajos realizados durante el año de 1916*, presentada por la Junta Directiva a la Junta General ordinaria, en su sesión celebrada el día 22 de enero, Barcelona, 1917.

ASOCIACIÓN DE DUEÑOS DE BALNEARIOS Y MANANTIALES MINERO-MEDICINALES DE CATALUÑA, *Memoria, de los trabajos realizados durante el año de 1917*, presentada por la Junta Directiva a la Junta General ordinaria, en su sesión celebrada el día 29 de enero, Barcelona, 1918.

BOLETIN DE LA ASOCIACIÓN NACIONAL DE LA PROPIEDAD BALNEARIA, 7 de Junio. Madrid, 1941.

BOLETIN MENSUAL DEL COLEGIO DE MEDICOS DE LA PROVINCIA DE GERONA, *Relación de los principios constitutivos en la analisis química de nuestra agua mineral de S. Hilario Sacalm, su autor el doctor en medicina José Gravalosa, 1779*, Reproducido del número 281, correspondiente a mayo, Girona, Ed Tip Vda e Hijos de J Franquet, 1919.

BUTLLETI ASSOCIACIÓ CATALANA DE BALNEARIS I AIGÜES MINERO-MEDICINALS, Any I, Juliol, núm 2, Barcelona, 1932.

BUTLLETI ASSOCIACIÓ CATALANA DE BALNEARIS I AIGÜES MINERO-MEDICINALS, Any I, Agost, núm 3, Barcelona, 1932.

BUTLLETI OFICIAL DE LA GENERALITAT DE CATALUNYA, SANITAT I ASSISTENCIA SOCIAL, núm 153, Barcelona, 1934, p 1391.

BUTLLETI OFICIAL DE LA GENERALITAT DE CATALUNYA, *Decreto de creación del Patronato de la Costa Brava*, núm. 263, Barcelona, 1934, p 2068.

CASINO DE LA GARRIGA, llibre d'actes, 1924.

NUEVO REGLAMENTO. *Que a propuesta de la Real Junta Superior Gubernativa de medicina y cirugía manda observar S.M. para la inspección, gobierno, uso y demás artículos convenientes y necesarios por el Director e Inspector General, los Directores Particulares, los Enfermos, Dueños, Administradores, Mayordomos, ó Arrendatarios de los Establecimientos, Bañeros y demás sirvientes de todas las Aguas y Baños Minerales de Espanya*, Madrid, Imprenta de Don Pedro Sanz, 1828.

REGLAMENTO. *Que à propuesta de la Real Junta Superior Gubernativa de Medicina, manda observar S.M. para la inspección, gobierno, uso y demás artículos convenientes y necesarios por el director e inspector general, los directores particulares, los enfermos y los sirvientes de todas las aguas y baños minerales de España*, Con licencia en Madrid, Imprenta de Don Francisco de La Parte, 1817.

SOLER, T., *Grande Establecimiento de baños llamado de Rius en Caldes de Montbuy memoria y planos presentados por D. Tomás Soler, Maestro de Obras*, Barcelona, Imprenta de la Viuda Bassas, a cargo de J. Medina, 1868.

Artículos a internet

BOUZA, J., (2000). *La difusión de innovaciones científicas y el desarrollo de la balneoterapia: La incorporación de los progresos de la química*, en la revista Scripta Nova, número 69(39), de 1 de Agosto, Geocritica, Ed Universitat de Barcelona, www.ub.es/geocrit/sn-69-39.htm Consultat el 15.09.2005.

CARO PUÉRTOLAS, B., (2003). *Pasado y presente de los Balnearios en Extremadura*, en Revista de Estudios Extremeños, Vol LIX, número 1, Enero - Abril, pp 319 - 341. www.dip-badajoz.es Consultat el 20.07.2007.

CARBAJO ESPEJO, J. M., (2007). *El Balneario de San Telmo*, en revista Historia de Jerez, volumen número 13, www.spaclubjerez.es Consultat el 16.07.2008.

CARMEN DE LA ROSA, M^a., I MOSSO, A. M^a., (2004). *Historia de las aguas mineromedicinales en España*, Observatorio Medioambiental, núm 7, pp 117 – 137. www.ucn.es Consultat el 17.06.2007.

DIEZ DE VELASCO, F., (1992). *Aportaciones al estudio de los balnearios romanos de Andalucía: La comarca Guadix-Baza (provincia de Granada)*, Publicado en Espacio, Tiempo y Forma, ser II, Historia Antigua, V-Rencontres de la Casa de Velazquez, pp 383 – 400. Madrid, www.ull.es Consultat el 18.12.2006.

GIL DE ARRIBA, C., (2000). *La difusión social y espacial del modelo balneario: De la innovación médica al desarrollo de las prácticas de ocio*, en la revista Script Nova, número 69(40), de 1 de Agosto, Geocritica, Ed Universitat de Barcelona, www.ub.es/geocrit/sn-69-39.htm Consultat el 19.05.05.

GONZÁLEZ. R. A., (1999). *Las publicaciones sobre higienismo en España durante el periodo 1736 – 1939: Un estudio bibliométrico*, en Script Nova, Revista Electronica de Geografía y Ciencias Sociales nº 37, de 1 de abril. Ed. Universitat de Barcelona, 1999. Barcelona. www.ub.es/geocrit/sn-37.htm Consultat el 21.04.2004.

GUERRERO FUSTER, A., (1984). *Aproximación a la historiografía sobre los balnearios de la Rioja*, en Cuadernos de Investigación: Historia, tomo 10, fascículo 1º, pp 255 – 264. www.invernia.es Consultat el 12.03.2008.

IZQUIERDO BALLESTER, S., (2002). *Bartomeu Robert i Yarzabal (1842-1902). Medicina i comprimís cívics*, Tesi doctoral en TDX – 1120103-104926. Ed Universitat Pompeu Fabra, www.tdx.cesca.es Barcelona, Consultat el 21.07.2006.

LARRUBIA VARGAS, R., LUQUE GIL, A.M^a., (2002). *Las estaciones termales en Andalucía: De la explotación tradicional a la configuración de un nuevo producto turístico integral*, en Cuadernos de turismo, julio-diciembre, número 10, pp 101-122, Universidad de Murcia, www.redalyc.org Consultat el 15.06.2007.

LÓPEZ DE AZCONA, J.M., (1978). *Consideraciones sobre el manantial mineromedicinal de Solan de Cabras*, en monografías de la Real Academia Nacional de Farmacia, número VI, www.raf.es Consultat el 17.06.2008.

MARAVÉ EYZAGUIRRE, F., (2007). *L'hydrologie medicale dans l'Espagne de "la restauration" (1874 – 1902)*, Société française d'hydrologie et de climatologie médicales, Press Therm Climat, www.lapressethermale.org Consultat el 24.07.2008.

MARTÍNEZ BROCCA, C., (2000). *Proyectos de futuro en la recuperación de los balnearios. Balnearios del siglo XXI*, en Panorama actual de las Aguas Minerales y Mineromedicinales en Espanya, Pp 231-235, Ed I.G.M.E. www.aguas.igme.es Consultat el 7.04.2009.

MARTÍNEZ CARRIÓN, J.M., (2002). *Historia económica de la Región de Murcia, siglos XIX y XX*, Ed Regional de Murcia, www.ub.edu Consultat el 7.01.2009.

RODRÍGUEZ-SÁNCHEZ, J. A., (2008). *La hidroterapia naturista y la oficialista: oposicion y estrategias ante la introducción de la hidroterapia en España (siglos XIX i XX)*, Medicina Naturista, Vol 2, núm 2 pp 52 – 57. www.dialnetunirioja.es Consultat el 12.07.2008.

RODRÍGUEZ-SÁNCHEZ, J. A., (2007). *Antecedentes históricos: La(s) memoria(s) del agua*. www.aguas.igme.es Consultat el 29.10.2008.

RODRÍGUEZ-SÁNCHEZ, J. A., (2008). *Evolución de la terapéutica balnearia: un espacio interdisciplinar*, Panorama actual de la Aguas Minerales y Mineromedicinales en España. www.evolaaguas.igme Consultat el 15.07.2008.

RAMÍREZ ORTEGA, A, RIAL LEMOS, M^a. E, RAMÍREZ MASFERRER, J. A., (2008). *El patrimonio hidromineral de la Comunidad Autónoma de Galicia*. Panorama actual de la Aguas Minerales y Mineromedicinales en España, www.igme.es Consultat el 15.07.2008.

SÁNCHEZ-FERRÉ, J., (2001). *El patrimonio balneario en nuestro país. Arquitectura – Patrimonio – Sociedad*, www.sld.cu Consultat el 14.06.2008.

SÁNCHEZ-FERRÉ, J., (2001). *Historia de los balnearios en España. Arquitectura – Patrimonio – Sociedad*, Panorama actual de la aguas minerales y mineromedicinales en España, www.aguas.igme.es Consultat el 21.07.2008.

Articles a internet

BOUZA, J., (2000). *La difusión de innovaciones científicas y el desarrollo de la balneoterapia: La incorporación de los progresos de la química*, en la revista Scripta Nova, número 69(39), de 1 de Agosto, Geocritica, Ed Universitat de Barcelona, www.ub.es/geocrit/sn-69-39.htm Consultat el 15.09.2005.

CARO PUÉRTOLAS, B., (2003). *Pasado y presente de los Balnearios en Extremadura*, en Revista de Estudios Extremeños, Vol LIX, número 1, Enero - Abril, pp 319 - 341. www.dip-badajoz.es Consultat el 20.07.2007.

CARBAJO ESPEJO, J. M., (2007). *El Balneario de San Telmo*, en revista Historia de Jerez, volumen número 13, www.spaclubjerez.es Consultat el 16.07.2008.

CARMEN DE LA ROSA, M^a., I MOSSO, A. M^a., (2004). *Historia de las aguas mineromedicinales en España*, Observatorio Medioambiental, núm 7, pp 117 – 137. www.ucn.es Consultat el 17.06.2007.

DIEZ DE VELASCO, F., (1992). *Aportaciones al estudio de los balnearios romanos de Andalucía: La comarca Guadix-Baza (provincia de Granada)*, Publicado en Espacio, Tiempo y Forma, ser II, Historia Antigua, V-Rencontres de la Casa de Velazquez, pp 383 – 400. Madrid, www.ull.es Consultat el 18.12.2006.

GIL DE ARRIBA, C., (2000). *La difusión social y espacial del modelo balneario: De la innovación médica al desarrollo de las prácticas de ocio*, en la revista Script Nova, número 69(40), de 1 de Agosto, Geocritica, Ed Universitat de Barcelona, www.ub.es/geocrit/sn-69-39.htm Consultat el 19.05.05.

GONZÁLEZ. R. A., (1999). *Las publicaciones sobre higienismo en España durante el periodo 1736 – 1939: Un estudio bibliométrico*, en Script Nova, Revista Electronica de Geografía y Ciencias Sociales nº 37, de 1 de abril. Ed. Universitat de Barcelona, 1999. Barcelona. www.ub.es/geocrit/sn-37.htm Consultat el 21.04.2004.

GUERRERO FUSTER, A., (1984). *Aproximación a la historiografía sobre los balnearios de la Rioja*, en Cuadernos de Investigación: Historia, tomo 10, fascículo 1º, pp 255 – 264. www.invernia.es Consultat el 12.03.2008.

IZQUIERDO BALLESTER, S., (2002). *Bartomeu Robert i Yarzabal (1842-1902). Medicina i comprimís cívics*, Tesi doctoral en TDX – 1120103-104926. Ed Universitat Pompeu Fabra, www.tdx.cesca.es Barcelona, Consultat el 21.07.2006.

LARRUBIA VARGAS, R., LUQUE GIL, A.M^a., (2002). *Las estaciones termales en Andalucía: De la explotación tradicional a la configuración de un nuevo producto turístico integral*, en Cuadernos de turismo, julio-diciembre, número 10, pp 101-122, Universidad de Murcia, www.redalyc.org Consultat el 15.06.2007.

LÓPEZ DE AZCONA, J.M., (1978). *Consideraciones sobre el manantial mineromedicinal de Solan de Cabras*, en monografías de la Real Academia Nacional de Farmacia, número VI, www.raf.es Consultat el 17.06.2008.

MARAVER EYZAGUIRRE, F., (2007). *L'hydrologie medicale dans l'espagne de "la restauration" (1874 – 1902)*, Société française d'hydrologie et de climatologie médicales, Press Therm Climat, www.lapressethermale.org Consultat el 24.07.2008.

MARTÍNEZ BROCCA, C., (2000). *Proyectos de futuro en la recuperación de los balnearios. Balnearios del siglo XXI*, en Panorama actual de las Aguas Minerales y Mineromedicinales en Espanya, Pp 231-235, Ed I.G.M.E. www.aguas.igme.es Consultat el 7.04.2009.

MARTÍNEZ CARRIÓN, J.M., (2002). *Historia económica de la Región de Murcia, siglos XIX y XX*, Ed Regional de Murcia, www.ub.edu Consultat el 7.01.2009.

RODRÍGUEZ-SÁNCHEZ, J. A., (2008). *La hidroterapia naturista y la oficialista: oposicion y estrategias ante la introducción de la hidroterapia en España (siglos XIX i XX)*, Medicina Naturista, Vol 2, núm 2 pp 52 – 57. www.dialnetunirioja.es Consultat el 12.07.2008.

RODRÍGUEZ-SÁNCHEZ, J. A., (2007). *Antecedentes históricos: La(s) memoria(s) del agua*. www.aguas.igme.es Consultat el 29.10.2008.

RODRÍGUEZ-SÁNCHEZ, J. A., (2008). *Evolución de la terapéutica balnearia: un espacio interdisciplinar*, Panorama actual de la Aguas Minerales y Mineromedicinales en España. www.evolaaguas.igme Consultat el 15.07.2008.

RAMÍREZ ORTEGA, A, RIAL LEMOS, M^a. E, RAMÍREZ MASFERRER, J. A., (2008). *El patrimonio hidromineral de la Comunidad Autónoma de Galicia*. Panorama actual de la Aguas Minerales y Mineromedicinales en España, www.igme.es Consultat el 15.07.2008.

SÁNCHEZ-FERRÉ, J., (2001). *El patrimonio balneario en nuestro país. Arquitectura – Patrimonio – Sociedad*, www.sld.cu Consultat el 14.06.2008.

SÁNCHEZ-FERRÉ, J., (2001). *Historia de los balnearios en España. Arquitectura – Patrimonio – Sociedad*, Panorama actual de la aguas minerales y mineromedicinales en España, www.aguas.igme.es Consultat el 21.07.2008.

ANNEXOS

Legislació i reglamentació balneària a l'Estat espanyol 1816 - 1828

“R.D. 29 de Julio 1816.

Establecimiento de los médicos para el uso de aguas medicinales. ...He venido en resolver que cada uno de los baños más acreditados del Reino se establezca un profesor de suficientes conocimientos de las virtudes de sus aguas y de la parte médica necesaria para determinar su aplicación y uso¹.”

El 9 d'octubre de 1828, serà quan es publicarà el *“Nuevo Reglamento que a propuesta de la Real Junta Superior Gubernativa de medicina y cirugía manda observar S.M. para la inspección, gobierno, uso y demás artículos convenientes y necesarios por el Director e Inspector General, los Directores Particulares, los Enfermos, Dueños, Administradores, Mayordomos, ó Arrendatarios de los Establecimientos, Bañeros y demás sirvientes de todas las Aguas y Baños Minerales de España²”*.

El *Nuevo Reglamento* consta de sis capítols principals, el primer dels quals fa referència a la *dirección y inspección general* que corresponia a la *Real Junta Superior Gubernativa de Medicina y Cirugía*, en relació a la seva direcció i inspecció general d'aigües minerals del regne.

---

¹ MARTÍNEZ ALCUBILLA, M, *Diccionario de la Administración Española. Cuarta Edición. Tomo I*, Madrid, Ed Administración Arco de Santa María, 1886, p 928

² *NUEVO REGLAMENTO que à propuesta de la Real Junta Superior Gubernativa de Medicina, manda observar S.M. para la inspección, gobierno, uso y demás artículos convenientes y necesarios por el director e inspector general, los directores particulares, los enfermos y los sirvientes de todas las aguas y baños minerales de España*, Con licencia en Madrid, Imprenta de Don Francisco de La Parte, 1828, p 1.

“Capítulo primero”.

Del director é inspector general.

1. *La Real Junta superior gubernativa de Medicina y Cirugía continuará en la dirección é inspección general de las aguas minerales del Reino que tenía la extinguida Junta superior de Medicina.*

2. *Desempeñará este cargo sin sueldo ni emolumento alguno.*

3. *Aunciará por medio de la gaceta la vacante de cualquiera de las plazas de aguas minerales para quienes S. M. Hubiese decretado destinar un facultativo Director especial.*

4. *La provisión de estos destinos será siempre por rigurosa oposición³.*

El segon capítol, està centrat en *las competencias de los directores particulares de aguas minerales*, les seves atribucions, deures i obligacions.

“Capítulo segundo”.

De los directores particulares de aguas minerales.

1. *Se llamarán así los profesores destinados para cada una de las plazas que hacen el objeto de este reglamento.*

2. *Serán, en todo lo tocante al buen orden y gobierno que deben reinar en los establecimientos de baños y aguas minerales, los jefes inmediatos y privativos de este ramo en sus respectivos puntos, y ejercerán sus funciones bajo las solas órdenes de la Real Inspección y Dirección general de aguas minerales del Reino; sin que las Justicias de los pueblos, ó territorio donde esten las aguas, ni otra Autoridad alguna puedan mezclarse en los asuntos propios de la dirección médico-política de estos establecimientos, sino en los casos que sean interpeladas por los Directores, limitando ebtonces sus providencias á lo que se dirá mas adelante; y deberán avisar á la Real Junta con mes y medio de anticipación el dia en que cada agua ó baño empieza á usarse y concluye, segun el pais en que se hallen.*

---

³ NUEVO REGLAMENTO QUE À PROPUESTA DE LA REAL JUNTA..., Op. Cit., p 5 - 6.

3. *Durante este tiempo residirán los Directores particulares de baños en el punto más próximo al manantial⁴.*

Un tercer capítol, regula el comportament de la demanda, ja que els malalts que anaven a prendre les aigües o banys minerals, no podien beure l'aigua o banyar-se sense tenir la recepta⁵ amb el vist i plau del metge director, i d'un escrit l'exclusió de pagament acreditatiu, pels pobres⁶.

“Capitulo tercero”.

De los enfermos que concurren á tomar las aguas o baños minerales.

1. *Ningun enfermo podrá beber el agua de que aqui se trata, bañarse, entrar en la estufa, ni esponerse al chorro sin recibir del director una papeleta firmada de este, que presentará cada interesado al bañero para que lo admita á lo que aquella prevenga, y con arreglo a cuanto espese su contenido relativamente á la hora, tiempo de duración, temple, etc. Si el facultativo director, por los efectos que vaya observando en las visitas que haga a los enfermos, creyese necesario suspender el uso de este remedio, recogerá las papeletas que les hubiere dado gratis; y si tuviere por conveniente continuarlo bajo de esta forma y variar algo las notas de la papeleta, dará una nueva al enfermo que declare lo que juzgase oportuno.*

2. *En el supuesto de que S. M. Ha declarado desde luego que solo los pobres esten libres de pagar al director cuota alguna por la asistencia que este les haga y que dicha en los apartados 5, 6 y 7 del capitulo 2º. Estarán obligados todos los concurrentes acomodados, los pudientes y los que salgan de la esfera y porte de pobres en los baños, á dar precisamente al facultativo una gratificación*

---

⁴ NUEVO REGLAMENTO QUE À PROPUESTA DE LA REAL JUNTA..., Op. Cit., p 19 - 20.

⁵ La prescripció del metge, indicant el tipus de tractament que el banyiste havia de seguir.

⁶ L'acreditació de la condició de pobresa havia d'estar avalada pel l'alcalde, el capellà i el metge, on residia habitualment el pacient.

arreglada á los servicios que este les hubiese prestado, á las circunstancias de cada cual, á la naturaleza del país en que se hallen, y á la costumbre que allí se siga⁷”.

El quart capítol fa referència a *los dueños, administradores, mayordomos, o arrendatarios de los establecimientos de baños y aguas minerales*, de les seves prerrogatives, limitacions i de la separació dels assumptes propis pel dret de la propietat de l'establiment, dels exclusivament mèdics i polítics.

“Capítulo cuarto”.

De los dueños, administradores, mayordomos, ó arrendatarios de los establecimientos de baños y aguas minerales.

1. *Los dueños de los establecimientos de baños y aguas minerales tendrán como hasta aquí, el dominio de ellos y el goce de todas las prerogativas que les corresponden por el derecho de propiedad; bien entendido, que este no les autoriza para que puedan abusar de la administración de este remedio, ni disponer de él á su arbitrio en perjuicio del público. Para evitar que esto suceda alguna vez, no les será permitido admitir a nadie en sus establecimientos sin la papeleta que previene este reglamento, ni podrán mezclarse de ninguna manera en los asuntos propios de la dirección médico-política, debiendo en esta parte sujetarse á las disposiciones de los facultativos directores, que son los encargados por S. M. De este importante objeto, sin poderse separar en cosa alguna de lo prevenido aquí.*

2. *Los dueños de los establecimientos de baños y aguas minerales, por su propio interes y por el bien del público, deberán conservarlos en buen estado, hacer en ellos todas las mejoras posibles, y tenerlos siempre corrientes y provistos de todos los utensilios necesarios para el uso de este remedio y comodidad de los enfermos que concurren á las temporadas propias⁸”.*

---

⁷ NUEVO REGLAMENTO QUE Á PROPUESTA DE LA REAL JUNTA..., Op. Cit., p 32 - 34.

En el capítulo cinquè trobem els temes que parlen del personal, *los bañeros y demás sirvientes*, la seva supeditació jeràrquica i el nomenament per part dels metges directors de bany, així com la utilització de les aigües en els malalts, sense autorització del metge.

“Capítulo quinto”.

De los bañeros y demas sirvientes.

1. *Todos los empleados en el servicio de baños, estufas, chorros, de las aguas minerales estarán precisa y exclusivamente sujetos en lo relativo á estos puntos á los directores; y nadie podrá sin su anuencia y consentimiento ejercer el oficio de bañero, intervenir en los baños, ó propinar el agua á los enfermos de manera alguna.*

2. *Ningun bañero ó sirviente de esta clase podrá por presto ni de modo alguno alterar en lo más pequeño el plan anotado por el director á cada enfermo en la papeleta que le ha de presentar segun se ha dicho en el artículo 1º, capítulo 3º; y aunque alguna vez baste el hábito á los bañeros para fijar la temperatura del agua, no pudiendo dejarse al acaso un punto de tanto interes, no les será permitido fiarse nunca de sutacto para graduar el baño, sino que deberan arreglar indispensablemente por el termómetro los grados de calor indicados en cada papeleta⁹.*

El capítol sisè i últim del reglament, fa referència a l'observança i el seu compliment per tots els establiments que disposin d'aigües mineromedicinals.

“Capítulo sexto”.

De la observancia de este reglamento.

En todos los establecimientos de aguas minerales que actualmente tienen facultativo director, y en los que llegasen á tenerlo en lo sucesivo, regirá puntual

---

⁹ NUEVO REGLAMENTO QUE Á PROPUESTA DE LA REAL JUNTA..., Op. Cit., p 37-38.

y estrechamente, sin excepción ni excusa, cuanto S. M. Se ha dignado mandar en este reglamento; entendiéndose derogado todo lo que se oponga a él, mientras carezca de la expresa aprobación del Rey nuestro Señor.

S.Lorenzo 7 de octubre de 1828. = Calomarde.

Es copia del original remitida á la Real Junta superior gubernativa de Medicina y Cirugia, y firmado por el Excmo. Sr. Secretario de Estado y del Despacho de Gracia y Justicia, de que certifico¹⁰.

Madrid y octubre 9 de 1828.

Dr. D. Manuel Damian Pérez.”

Les noves disposicions s'integraran gradualment en altres reglaments, com el de 3 de febrer de 1834, vigent fins la publicació d'un nou Reial Decret després de quaranta anys. La creació de les direccions interines de banys minerals es portaran a terme en una RO. de 4 de juny de 1850, centrades en la importància de les aigües minerals com a agent guaridor.

A partir de l'article 96 de la llei de *Sanidad*, de 28 de novembre de 1855, podem observar que aquesta estableix, en relació els establiments de banys i aigües mineromedicinals, que estaran sota la immediata inspecció i dependència del *Ministerio de la Gobernación*, marcan les bases per les quals han de regir-se els balnearis, assenyalant una dualitat d'elements que es donaran a la vegada i seran significatius, a l'articulació dels interessos del govern, dels empresaris, i no exempt de conflictes.

El mateix 1855, Pedro María Rubio, metge personal de la reina Maria Cristina de Borbó, publicarà el seu anàlisi de les aigües minerals a l'estat, que ajudarà a establir una millor ordenació de les aigües¹¹.

---

⁹ *NUEVO REGLAMENTO QUE A PROPUESTA DE LA REAL JUNTA ...*, Op. Cit., p 43 - 44.

¹⁰ *IBÍDEM.*, p 48 - 49.

¹¹ MITJÀ, A, I ALTRES, *ELS RECURSOS MINERALS...*, Op. Cit., p 28.

L'articulació de relacions, entre els interessos públics i els privats, serà responsabilitat d'una mateixa persona, el metge director de banys, fet que els permetrà ocupar una posició d'elit dins de la professió mèdica.

Durant els anys quaranta del segle XIX, es desenvoluparan els tractats en relació a les indicacions dels banys de mar i mètodes de cura amb la llei d'aigües de 3 d'agost de 1866¹². Els tractats afavoriran que les pràctiques es comencin a prescriure per un ampli ventall de malalties, entre les que es poden considerar: respiratòries, cardíaques, dermatològiques, hepàtiques, renals, digestives, entre d'altres.

Junt a les prescripcions mèdiques, els establiments d'aigües minerals han de seguir unes regles, on els primers trets generals s'establiran, el març de 1869 i firmades pel ministre de la governació, Práxedes Mateo Sagasta¹³. D'aquesta reglamentació es destaquen algunes de les normes que han cridat en especial l'atenció de l'estudi.

La primera d'elles, és la referència a la seva dependència en relació al *Ministerio de la Gobernación*; la segona parla, de la possibilitat de modificar la temporada d'obertura del balneari; la tercera, al fet que tot establiment balneari tindrà un metge director que ha de vetllar per la conservació del manantial, analitzar i estudiar les aigües, i dur a terme l'història de l'activitat realitzada. Hem d'assenyalar la regla vuitena, l'obligatorietat per part dels metges directors de bany, de prestar gratuïtament serveis als anomenats *pobres de solemnidad*, que

---

¹² MARTÍNEZ ALCUBILLA, M, *DICCIONARIO DE LA ADMINISTRACIÓN...*, Op. Cit., p 929.

¹³ Práxedes Mateo Sagasta era un polític de caràcter liberal (Torrecilla de Cameros, 1825 - Madrid, 1903). Enginyer de Camins, Canals i Ports i professor. Milità des de Jove al Partit Progresista, amb el que participa a la Revolució de 1854. A Zamora va ser nomenat president de la junta revolucionària. La representarà com a diputat a les Corts des de 1854. Una breu experiència del poder progressista del bienni 1854-56, el tornarà a la oposició com a diputat i periodista de *La Iberia*; i en 1863 accedirà a la direcció d'aquest diari madrileny, que serà com a portanveu de les seves postures polítiques. Abans de la marginació dels progressistes del govern per part de Isabel II. Sagasta promourà l'estratègia del "*retraimiento*" (negativa a participar a les eleccions) i la preparació d'una revolució per accedir al poder. Participarà en dos intents fracassats en 1866 (la de Prim i la del Cuartel de San Gil) i la que finalment tindrà èxit i destronarà a la reina en 1868. Basarà d'agitador a estadista, durant el Sexenni Revolucionari (1868-74) fou ministre de Governació (1868-70, 1871 i 1874), d'estat (1870 i 1874) i presidirà tres vegades el govern (1870-71, 1871-72 i 1874).

eren aquelles persones que no tenien recursos, per pagar-se un metge. El reglament recull la llibertat de millorar i construir noves fondes i d'altres dependències destinades a la comoditat i el lleure, dins del centre termal, però amb una indicació de no impedir el lliure comerç de botigues, basars, fondes o cantines fora del perímetre de l'establiment, indicat a la regla dotzena¹⁴, fet que suposa una activitat comercial rellevant, que contribuí al desenvolupament econòmic de les zones amb balnearis.

Un nou reglament orgànic provisional s'aprovarà el 28 de setembre de 1871, en un Reial Decret, derogant els anteriors i, amb el govern de la primera República, que donarà pas a aprovar, un altre nou reglament en un decret de 12 de maig de 1874, anomenat, *El reglamento para el régimen de los establecimientos balnearios y aguas minerales*.

“Decreto de 12 de Mayo 1874.

Aprobado el reglamento para el régimen de los establecimientos balnearios y aguas minerales.

“Como Presidente del Poder Ejecutivo de la República y de conformidad con lo propuesto por el Ministerio de la Gobernación.

Vengo a decretar:

Artículo 1º. Queda derogado el reglamento orgánico provisional de baños y aguas minerales declarado vigente por decreto de 28 de Setiembre de 1871.

Artículo 2º. Se aprueba el adjunto reglamento para el régimen de los establecimientos balnearios y aguas minerales¹⁵”.

Aquest nou reglament constarà de sis capítols i de setanta-vuit articles, del qual se n'ha extret, els més rellevants:

---

¹⁴ TABOADA, M, *Anuario de Hidrología Médica. Vol I*, Madrid, Ed Imp Carlos Bailly-Bailliere, 1870, p 349.

¹⁵ MARTÍNEZ ALCUBILLA, M, *DICCIONARIO DE LA ADMINISTRACIÓN...*, Op. Cit., p 933

El primer capítol, fa referència a *la dependencia, inspección y dirección de los establecimientos balnearios*, la seva estructura jeràrquica, posant èmfasi principalment, en la dependència del *Ministerio de la Gobernación*, dels alcaldes i dels metges directors.

“Reglamento

de baños y aguas minero-medicinales de la Península e islas adyacentes.

“Capítulo primero”.

De la dependencia, inspección y dirección, de los establecimientos balnearios.

Artículo 1º. Los establecimientos de aguas minerales de la Península é islas adyacentes destinados á la curación de cualquiera enfermedad dependerán, como hasta aquí, del Ministerio de la Gobernación, debiendo regirse conforme á las prescripciones del presente reglamento.

La Dirección general del ramo está encargada de hacerlo cumplir en toda la Nación; los gobernadores civiles en sus provincias respectivas; los alcaldes dentro del termino municipal, y los médicos directores en el establecimiento á cuyo frente se hallen como jefes locales de los mismos y de cuyas infracciones son inmediatamente responsables¹⁶”.

El segon capítol, fa referència a *la declaración de utilidad publica de los establecimientos, y autorización que necesitan*, es menciona *la necesidad de la autorización del Ministerio de la Gobernación* per la seva obertura i la consegüent declaració d'utilitat pública, per obrir l'establiment balneari, i de la manera que es concedeix dita autorització.

---

¹⁶ MARTÍNEZ ALCUBILLA, M, *Diccionario de la Administración...*, Op. Cit., p 933.

“Capítulo segundo”.

De la declaración de utilidad pública de los establecimientos, y autorización que necesitan.

Artículo 5º. “Ningún nuevo establecimiento de aguas minerales podrá ser abierto al público para el tratamiento de enfermos sin que preceda la correspondiente autorización del Ministerio de la Gobernación. Esta autorización lleva consigo la declaración de utilidad pública del establecimiento¹⁷”.

En relació al capítol tercer, tracta *los establecimientos y la provisión de las plazas de los médicos directores*, la igualtat de categoria d'aquests establiments pels concursos i oposicions dels metges directores de banys. Ja que alguns disposaven d'unes instal·lacions i equipaments de més luxe que altres.

“Capítulo tercero”.

De los establecimientos y de la provisión de las plazas de los medicos directores. Artículo 24. Los establecimientos de aguas minerales serán considerados todos de igual categoria para los efectos del concurso y oposició.

Articulo 25. “Todos los establecimientos de baños y aguas minero-medicinales serán regidos por médicos directores en propiedad, nombrados desde esta fecha por oposición ó concurso libre, según se dispone en el presente reglamento. Las interinidades que ocurrieran no podran durar más de una temporada¹⁸”.

El capítol quart fa esment de *los deberes, derechos y atribuciones de los médicos directores, de la situación normativa a que están sujetos*. L'apartat número cinc planteja temes en referència a *los dueños, administradores o arrendatarios de los establecimientos de aguas minerales y de los bañeros y demás sirvientes*. Aquest recull principis en relació algunes normes de funcionament intern (Annex 2), per passar a l'apartat numero sis, a tractar de *los*

---

¹⁷ MARTÍNEZ ALCUBILLA, M, *Diccionario de la Administración...*, Op. Cit., p 933.

enfermos que concurren a los establecimientos de aguas minerales, de les normes, a que estan subjectes dins d'aquest reglament¹⁹.

“Capítulo cuarto”.

Deberes, derechos y atribuciones de los medicos directores.

Articulo 36. Los médicos directores nombrados fuera de la temporada oficial, se presentarán á tomar posesión de sus cargos seis días antes de abrirse el establecimiento á que fuesen destinados.

Artículo 37. “Al director de baños que sin causa justificada no se presentase en el establecimiento en las fechas marcadas en este reglamento, ó se ausentare del mismo en las temporadas, sin previa licencia, se le instruirà el expediente para la oportuna corrección, previo informa del Consejo de Sanidad²⁰”.

El capítol cinquè, tracta de los dueños, administradores ó arrendatarios de los establecimientos de aguas mineralers, y de los bañeros y demás sirvientes, establint la propietat dels edificis, les aigües i la resta d'instal·lacions, sense altra limitació que l'establerta en el reglament, en referència al nomenament del metge director de banys per part de l'Estat espanyol.

“Capítulo quinto”.

De los dueños administradores y arrendatarios de los establecimientos de aguas minerales, y de los bañeros y demás sirvientes.

Articulo 62. Los dueños de los establecimientos de agus minerales tendrán el derecho de propiedad en las aguas, edificios y demás dependencias de aquellos, sin otras limitaciones que las que se consignan en este reglamento.

Artículo 63. En virtud de su derecho fijarán los precios que tuvieren por conveniente para cada baño, estufa, chorro, servicio de bañero, habitaciones,

---

¹⁸ IBÍDEM., p 935.

¹⁹ Era obligació la seva exposició a tots el establiments balnearis.

²⁰ MARTÍNEZ ALCUBILLA, M, *Diccionario de la Administración...*, Op. Cit., p 937.

camas, alimentos, etc; debiendo presentar al gobernador de la provincia quince días antes de la temporada una tarifa de los precios que hayan de abonarse por los indicados servicios²¹”.

Per últim, dins del capítol sisè, que parla *de los enfermos que concurren á los establecimientos de aguas minerales*, indica que els malalts estaran subjectes a les prescripcions del reglament, al seu compliment i de les faltes fetes, de les quals ha de tenir coneixement el metge director de banys.

“Capítulo sexto”.

De los enfermos que concurren á los establecimientos de aguas minerales.

Artículo 75. “Los enfermos que concurren á los establecimientos de aguas minerales se sujetarán las prescripciones de este reglamento, y á las disposiciones que en conformidad con ellas estén adoptadas en el peculiar de cada establecimiento aprobado por el gobernador de la provincia²²”.

---

²¹ MARTÍNEZ ALCUBILLA, M, *Diccionario de la Administración...*, Op. Cit., p 940.

²² IBÍDEM., Op. Cit., p 941.

Reglament d'ús intern dels establiments balnearis de 1874

BAÑOS Y AGUAS MINERO-MEDICINALES DE San Hilari de Sacalm
TEMPORADA OFICIAL

1 de julio a 15 de septiembre

REGLAMENTO relativo a la salud publica, buen orden y gobierno interior que, con arreglo a lo que previene la atribucion 1.ª del art. 36, capitulo 4.º del de Baños y Aguas minero-medicinales de 12 de Mayo de 1874, hoy vigente, ha de regir en este Establecimiento.

De la Dirección Médica.

ARTICULO 1.º El Médico-Director, como Jefe del Establecimiento, es el encargado de hacer cumplir todas las prescripciones reglamentarias.
ART. 2.º El Médico-Director recibirá al público en su despacho, durante las horas que están en un anuncio que se publicará en el establecimiento.
ART. 3.º El Médico-Director entregará a cada bañista una pañoleta en la que autorice el uso de las aguas en sus aplicaciones más convenientes.
ART. 4.º Los honorarios del Médico-Director, según el art. 48 del Reglamento vigente, son, cuando menos, por consulta y pañoleta, 7 pesetas y 50 céntimos.
ART. 5.º Los individuos de la casa de tropa de todos los Institutos del Ejército, Armada, Carabineos y Guardia Civil, abonarán al Médico-Director por consulta y pañoleta 1 peseta y 50 céntimos.
ART. 6.º El Médico-Director prestará gratuitamente los auxilios de su profesión a los que acrediten reglamentariamente su derecho a ellos.
ART. 7.º El Médico-Director tendrá a disposición de los señores bañistas un libro, en el que podrán dejar sus datos sobre las enfermedades que experimenten durante el uso del servicio en todas las dependencias del Establecimiento.

De la Administración.

ART. 8.º Los directores de los establecimientos ó casas de baños ó sus representantes, no permitirán hacer uso de las aguas si quien no presente la pañoleta del Médico-Director, ni autorizarán en lo más mínimo la prestación en la misma.
ART. 9.º Cuidará la Administración de cada Establecimiento ó casa de baños, de poner al personal necesario para que todos los servicios del mismo queden en todas ocasiones debidamente cubiertos y en las formas que para cada uno se requiera.

NOTAS 1.º Las autoridades locales y la Guardia Civil, prestarán su concurso al Médico-Director, en todo lo que se refiera al exacto cumplimiento de lo anteriormente dispuesto.

ART. 10. La Administración cuidará de que las dependencias del Establecimiento se conserven todas en las condiciones higiénicas necesarias, así como las ropas y mobiliarios que se utilicen en los distintos servicios a que están destinados.
ART. 11. La Administración facilitará gratis las aguas y baños y el servicio de bañero a los pobres de solemnidad.
ART. 12. La Administración cuidará de que fuera de las horas previamente marcadas a los distintos servicios en el departamento de baños, quede éste cerrado al público.
ART. 13. La Administración secundará con todos los medios que estén a su alcance, los buenos propósitos de la Dirección, con el objeto de que todos los servicios queden en el mejor estado de conservación, higiene y limpieza.
ART. 14. Los bañeros, sirvientes y enfermeros, dependientes del Médico-Director en todo lo que se relaciona con el servicio higiénico y con la conservación y aplicación de las aguas.
ART. 15. Los bañeros no permitirán el uso de las aguas si quien no presente la pañoleta del Médico-Director, ni autorizarán en lo más mínimo el plan prescrito en la misma.
ART. 16. Durarán parte al Médico-Director de las necesidades que en sus respectivos servicios se presenten.
ART. 17. Los bañeros emplearán para graduar la temperatura del agua termómetros de marcado con la escala centesimal.
ART. 18. Cuidarán los bañeros de que en una misma pileta no entren a servirse a la vez individuos de distinto sexo, aunque sean de la misma familia, si tienen más de diez años de edad, y solo lo consentirán cuando por circunstancias excepcionales haya necesidad de ello, pero con la previa presentación de una orden escrita del Médico-Director, que así lo prevenga.
ART. 19. Puestas las horas de baños, los bañeros cerrarán las puertas ó globos de los baños, no permitiendo después, bajo ningún pretexto, que se bañen, a no ser en casos urgentes, personas de buena educación, todo juego, diversión ó entretenimiento.

De los Bañeros.

ART. 20. Los concurrentes a este Establecimiento se sujetarán a las prescripciones reglamentarias y tendrán a disposición para el uso de las aguas, de faltas a ellas, se recurrirá contra el delincuente según sea la falta, con arreglo a la ley.
ART. 21. Ningún concurrente podrá hacer uso de las aguas minero-medicinales, sin obtener antes una pañoleta del Médico-Director que le autorice para ello.
ART. 22. Cuando el estado de su dolencia le imposibilite por completo al enfermo para acudir al despacho del Médico-Director para el acto de la consulta y recoger la pañoleta de prescripción, lo podrá en su conocimiento con el objeto de que pase a visitarle a su habitación.
ART. 23. Satisfarán los derechos que según el Reglamento devengan, tanto la Administración como el Médico-Director. Así mismo entregarán a éste un timbre móvil de *area peseta* según lo dispuesto en el art. 177 de la Ley del Timbre del Estado.

ART. 24. De las faltas que observaren los concurrentes en lo relativo al buen servicio del Establecimiento, deberá dirigirse al Médico-Director.
ART. 25. Se perderá todo lenguaje y acción impropias de personas de buena educación, todo juego, diversión ó entretenimiento.

ART. 26. De las faltas que observaren los concurrentes en lo relativo al buen servicio del Establecimiento, deberá dirigirse al Médico-Director.
ART. 27. Se perderá todo lenguaje y acción impropias de personas de buena educación, todo juego, diversión ó entretenimiento.

ART. 28. Se prohíbe toda clase de ruido en el departamento de baños, especialmente durante las horas destinadas al servicio público.
ART. 29. Se prohíbe el escribir ó fijar anuncios en los diferentes departamentos del Establecimiento, ó emplear algún otro medio, con el que se pueda ofender a cualquiera ó sean punibles por la moral y las leyes.
ART. 30. Queda prohibido el entrar en los gabinetes de baños, cuando están ocupados, sin que sirva para ello ninguna clase de pretexto.
ART. 31. Se recomendará a los señores bañistas que no modifiquen el orden de las aguas de los baños, ni se apropien de ellas responsabilidades, de cuanto pudieren sobrevenir, que no se huben inmediatamente después de comer. Que se preserven contra la influencia de la atmósfera en sus cambios repentinos de máxima y mínima en su temperatura, estado de humedad y agitación exterior. El abstenerse de bebidas alcohólicas y alimentación mal condimentada, así como de cualquiera otra causa perturbadora del regular desempeño de las funciones orgánicas.
ART. 32. Para la mejor inspección de los establecimientos, que el Jefe de los mismos podrá nombrar delegados especiales, que le auxilien en sus trabajos.
ART. 33. Además de las disposiciones que preceden, el Médico-Director, como Jefe local de los Establecimientos, podrá disponer lo que crea más oportuno para el mayor orden de los mismos y beneficio del público, según lo exigieren las circunstancias.
Baños de J. H. C. S. de S. Hilari de Sacalm de 1874.
El Médico-Director.

ART. 22. Los concurrentes a este Establecimiento se sujetarán a las prescripciones reglamentarias y tendrán a disposición para el uso de las aguas, de faltas a ellas, se recurrirá contra el delincuente según sea la falta, con arreglo a la ley.
ART. 23. Ningún concurrente podrá hacer uso de las aguas minero-medicinales, sin obtener antes una pañoleta del Médico-Director que le autorice para ello.
ART. 24. Cuando el estado de su dolencia le imposibilite por completo al enfermo para acudir al despacho del Médico-Director para el acto de la consulta y recoger la pañoleta de prescripción, lo podrá en su conocimiento con el objeto de que pase a visitarle a su habitación.
ART. 25. Satisfarán los derechos que según el Reglamento devengan, tanto la Administración como el Médico-Director. Así mismo entregarán a éste un timbre móvil de *area peseta* según lo dispuesto en el art. 177 de la Ley del Timbre del Estado.

De los concurrentes.

ART. 26. De las faltas que observaren los concurrentes en lo relativo al buen servicio del Establecimiento, deberá dirigirse al Médico-Director.
ART. 27. Se perderá todo lenguaje y acción impropias de personas de buena educación, todo juego, diversión ó entretenimiento.

ART. 28. Se prohíbe toda clase de ruido en el departamento de baños, especialmente durante las horas destinadas al servicio público.
ART. 29. Se prohíbe el escribir ó fijar anuncios en los diferentes departamentos del Establecimiento, ó emplear algún otro medio, con el que se pueda ofender a cualquiera ó sean punibles por la moral y las leyes.
ART. 30. Queda prohibido el entrar en los gabinetes de baños, cuando están ocupados, sin que sirva para ello ninguna clase de pretexto.
ART. 31. Se recomendará a los señores bañistas que no modifiquen el orden de las aguas de los baños, ni se apropien de ellas responsabilidades, de cuanto pudieren sobrevenir, que no se huben inmediatamente después de comer. Que se preserven contra la influencia de la atmósfera en sus cambios repentinos de máxima y mínima en su temperatura, estado de humedad y agitación exterior. El abstenerse de bebidas alcohólicas y alimentación mal condimentada, así como de cualquiera otra causa perturbadora del regular desempeño de las funciones orgánicas.
ART. 32. Para la mejor inspección de los establecimientos, que el Jefe de los mismos podrá nombrar delegados especiales, que le auxilien en sus trabajos.
ART. 33. Además de las disposiciones que preceden, el Médico-Director, como Jefe local de los Establecimientos, podrá disponer lo que crea más oportuno para el mayor orden de los mismos y beneficio del público, según lo exigieren las circunstancias.
Baños de J. H. C. S. de S. Hilari de Sacalm de 1874.
El Médico-Director.

ART. 34. Los concurrentes a este Establecimiento se sujetarán a las prescripciones reglamentarias y tendrán a disposición para el uso de las aguas, de faltas a ellas, se recurrirá contra el delincuente según sea la falta, con arreglo a la ley.
ART. 35. Ningún concurrente podrá hacer uso de las aguas minero-medicinales, sin obtener antes una pañoleta del Médico-Director que le autorice para ello.
ART. 36. Cuando el estado de su dolencia le imposibilite por completo al enfermo para acudir al despacho del Médico-Director para el acto de la consulta y recoger la pañoleta de prescripción, lo podrá en su conocimiento con el objeto de que pase a visitarle a su habitación.
ART. 37. Satisfarán los derechos que según el Reglamento devengan, tanto la Administración como el Médico-Director. Así mismo entregarán a éste un timbre móvil de *area peseta* según lo dispuesto en el art. 177 de la Ley del Timbre del Estado.

HORAS DE SERVICIO PÚBLICO

CONSULTA EN EL DESPACHO DEL DIRECTOR

Por la mañana:	De 6 a 8
Por la tarde:	De 4 a 7
Para pobres:	De 5 a 6

CUADRO DE HORAS.

Confirma
El Jefe de la Administración
J. Santalucia

Con el objeto de normalizar algún tanto el servicio público, esta Dirección se ve precisada a fijar horas, y a efectuarlo, ha tenido en cuenta, no solo las exigencias de cierta parte de bañistas, si no lo que es más importante, las conveniencias para la propia salud de los mismos y al orden en la buena marcha administrativa del Establecimiento; pero con el fin de que se encuentren en las condiciones expresadas en el art. 19 del Reglamento anterior.

Baños de J. H. C. S. de S. Hilari de Sacalm de 1874
El Médico-Director.

Relació dels antics balnearis dins de la configuració regional i provincial de 1833

Quadre 1. Balnearis de la regió Andalusia

Regió	Província	Municipi	Balneari
Andalusia			
	Almeria	Alhama de Almeria	Balneario San Nicolás
		Dalias	Termas de Murguis
		Pechina	Los Baños
	Cadis	Chiclana	Fuente Amarga
		Jerez de la Frontera	Sant Telmo
		Paterna	Balneario de Gigonza
	Còrdoba	Lucena	Baños Horcajo
		Montoro	Baños de Arenosillo
		Peñas Blancas	Fuente Agria de Villaharta
	Granada	Alhama de Granada	Balneario de Alhama de Granada
		Atarfe	Baños de Sierra Elvira
		Cortés/Graena	Baños de Graena
		Lanjarón	Balneario de Lanjarón
		La Malahá	Balneario La Malahá
		Villanueva de las Torres	Balneario de Alicun
		Zujar	Balneario de Zujar
	Jaén	Jaén	Balneario Jabalcuz, Marmolejo, Agua Hedionda
		Alcala la Real	Balneario Fuente Alamo
		Canena	Balneario San Andrés
		La Carolina	Balneario La Aliseda
		Frailas	La Rivera
	Màlaga	Màlaga	Baños de Vilo o Rozas
		Carratraca	Balneario Carratraca
		Tolox	Balneario Tolox o Fuentemargosa
	Sevilla	Sevilla	Morón de la Frontera

FONT ELABORACIÓ PROPIA A PARTIR DE: MAESTRE DE SAN JUAN, A, *Novísima guía del bañista en España. Compendio. En la historia, método, usos y ventajas de los baños de aguas dulces a todas temperaturas, de aguas minerales y de mar.* Segunda edición. Madrid, Imprenta y librería de V. Matute, 1854, del XIV Congreso Internacional de Medicina, *Aguas Minero-medicinales de España.* Abril de 1903, Madrid, Imprenta Ricardo Rojas, 1903, de *Las guías de Establecimientos Balnearios y de Aguas Minero Medicinales de 1907, 1919 i 1927.*

Quadre 2. Balnearis de la regió Aragonesa

Regió	Província	Municipi	Balneari
Aragó			
	Osca	Osca	Balneario de Camporrells
		Estadilla	Baños de Estadilla
		Arro	Baños de Arro
		Panticosa	Baños de Panticosa
		Vilas del Turbon	Balneario Vilas del Turbon
	Terol	Ariño	Baños de Ariño
		Camarena de la Sierra	Balneario Camarena de la Sierra
		Manzanera	Balneario el Paraiso
		Segura de Baños	Baños de Segura
		Villel	Fuentsanta de Villel
	Saragossa	Alhama de Aragón	Baños Nuevos de San Roque, Baños Viejos de San Roque, Baños de Tello. Balneario Termas Pallares
		Caspe	Baños de Fonte
		Jaraba	Baños de Serón, Balneario Sicilia, Baños de la Virgen
		Mediana	Balneario de Mediana
		Nuevalos	Monasterio de Piedra
		Paracuellos del Jiloca	Baños Viejos, Baños Nuevos
		Quinto	Balneario de Quinto
		Tiermas	Balneario de Tiermas

FONT ELABORACIÓ PROPIA A PARTIR DE: MAESTRE DE SAN JUAN, A, *Novísima guía del bañista en España. Compendio. En la historia, método, usos y ventajas de los baños de aguas dulces a todas temperaturas, de aguas minerales y de mar.* Segunda edición. Madrid, Imprenta y librería de V. Matute, 1854, del XIV Congreso Internacional de Medicina, *Aguas Minero-medicinales de España.* Abril de 1903, Madrid, Imprenta Ricardo Rojas, 1903, de *Las guías de Establecimientos Balnearios y de Aguas Minero Medicinales de 1907, 1919 i 1927.*

Quadre 3. Balnearis de la regió Asturiana

Regió	Província	Municipi	Balneari
Astúries			
	Astúries	Boal	Balneario de Prelo
		Las Caldas	Balneario Caldas de Oviedo
		Caiselles/Ponga	Balneario de Mestas
		Navas	Balneario de Fuensanta
		Panes	Balneario de Puentelles
		Piloña	Balneario de Borines

FONT ELABORACIÓ PROPIA A PARTIR DE: MAESTRE DE SAN JUAN, A, *Novísima guía del bañista en España. Compendio. En la historia, método, usos y ventajas de los baños de aguas dulces a todas temperaturas, de aguas minerales y de mar.* Segunda edición. Madrid, Imprenta y librería de V. Matute, 1854, del XIV Congreso Internacional de Medicina, *Aguas Minero-medicinales de España.* Abril de 1903, Madrid, Imprenta Ricardo Rojas, 1903, de *Las guías de Establecimientos Balnearios y de Aguas Minero Medicinales de 1907, 1919 i 1927.*

Quadre 4. Balnearis de la regió Bascongades

Regió	Província	Municipi	Balneari
Bascongades			
	Alava	Amurrio	Barambio
		Ibarra	Balneario de Aramayona
		Iruña de Oca	Balneario de Nandares de Oca
		Salinas de Añana	Balneario Salinas de Añana
		Labastida	Balneario de Salinilla de Buradon
		Sobrón	Balneario de Sobrón i Soportilla
		Zuahtzu de Kuartango	Balneario de Zuazo
	Guipuzcoa	Altzola	Balneario de Urberuaga de Alzola
		Aretxavaleta	Baños de Aretxavaleta, Baños de Otalora
		Eskoriatza	Balneario de Escoriaza
		Gaviria	Balneario de Gaviria
		Lizarrá	Balneario de Insalus
		Mondragón	Balneario de Santa Agueda
		Ormaiztegui	Balneario de Ormaiztegui
		San Juan de Azcoitia	Balneario de San Juan de Azcoitia
		Tolosa	Balneario de Ataún
		Zestoa	Balneario de Cestona
	Vizcaya	Aldea de Larrauri	Balneario de Larrauri
		Arteaga	Balneario de Castillo y Elejabeitia
		Cortezubi	Balneario de Cortezubi
		Elorrio	Balnearios de Elorrio o Belerín
		Etxano	Balneario Etxano
		Markina-Xemein	Balneario de Urgeruaga de Ubilla
		Orduña	Balneario de la Muera de Arbieta
		Valle de Carranza	Balneario Molinar de Carranza
		Villaro	Balneario de Villaro
		Zaldivar	Balneario de Zaldivar

FONT ELABORACIÓ PROPIA A PARTIR DE: MAESTRE DE SAN JUAN, A, *Novísima guía del bañista en España. Compendio. En la historia, método, usos y ventajas de los baños de aguas dulces a todas temperaturas, de aguas minerales y de mar.* Segunda edición. Madrid, Imprenta y librería de V. Matute, 1854, del XIV Congreso Internacional de Medicina, *Aguas Minero-medicinales de España.* Abril de 1903, Madrid, Imprenta Ricardo Rojas, 1903, de *Las guías de Establecimientos Balnearios y de Aguas Minero Medicinales de 1907, 1919 i 1927.*

Quadre 5. Balnearis de la regió de Catalunya

Regió	Província	Municipi	Balneari
Catalunya			
	Barcelona	Mataró	Balneari d'Argentona
		Caldes Estrac / Titus	Balneari de Caldetes, Balneari Titus
		Caldes Montbui	Balneari Broquetes, Balneari Forns, Banyes del Remei, Balneari Rius, Balneari Solà, Balneari Termas La salut, Balneari Termas Victoria
		La Garriga	Balneari Blancafort, Balneari Martí o Victoria
		Olesa / Esparreguera	Balneari de La Puda de Esparreguera/ Montserrat
		Tona / Codina	Balneari Codina
		Tona / Roqueta	Balneari Roqueta
		Tona	Balneari La Puda Segalés, Ullastres
	Tarragona	Benifallet - Tortosa	Balneari de Cardó
		Tortosa	
		Vallfogona de Riucorb	Balneari de Vallfogona
	Lleida	Alcarras	Balneari d'Alcarras
		Boí / Barruera	Balneari de Caldes de Boí
		Aristot – Toloriu	Balneari de San Vicent
		Traveseres	Balneari Traveseres - Senillers
		Rubinat	
	Girona	Banyoles	Balneari de La Puda de Banyoles
		Caldes de Malavella	Balneari Vichy Catalan, Balneari Prats, Balneari Soler
		Campmany / Figueres	Balneari de Nuestra Señora de las Mercedes
		San Hilari de Sacalm	Balneari Marti
		Vall de Ribes	Balneari Motagut o Aigües de Ribes
		Santa Coloma de Farnés	Balneari de les Termes Orión

FONT ELABORACIÓ PROPIA A PARTIR DE: MAESTRE DE SAN JUAN, A, *Novísima guía del bañista en España. Compendio. En la historia, método, usos y ventajas de los baños de aguas dulces a todas temperaturas, de aguas minerales y de mar.* Segunda edición. Madrid, Imprenta y librería de V. Matute, 1854, del XIV Congreso Internacional de Medicina, *Aguas Minero-medicinales de España.* Abril de 1903, Madrid, Imprenta Ricardo Rojas, 1903, de *Las guías de Establecimientos Balnearios y de Aguas Minero Medicinales de 1907, 1919 i 1927.*

Quadre 6. Balnearis de la regió de Castella la Nova

Regió	Província	Municipi	Balneari
Castella la Nova			
	Madrid	Chinchón	Aguas de Carabaña
		Guadarrama	Balneario de la Almeda
		Loeches	Balneario la Margarita
		El Molar	Balneario el Molar
		Velilla de San Antonio	Balneario la Concepción o Peralta
	Toledo	Real de San Vicente	Baños Fuente de la Pólvara
		Toledo	Balneario de Venta del Hoyo
	Ciudad Real	Almadina	Baños de Brochales
		Calzada de Calatrava	Baños de Sacristanía
		Fuentcaliente	Baños de Fuentcaliente
		Miguelturra	Hervideros del Emperador
		Navalpino	Baños de Navalpino o Villanarejo
		Pozuelo de Calatrava	Hervideros de Fuensanta
		Puertollano	Balneario de Fuente Agría
		Santa Cruz de Mudela	Baños Cervantes o del Salobral
		Socuéllamos	Balneario de la Hijosa
		Valdepeñas	Balneario el Peral
		Villar del Pozo	Hervideros de Nuestra Señora del Prado
	Conca	Alvantud	Balneario o Baños de Alcantud
		Belichon	Balneario de Belichon o Las Salinas
		Valdeganga de Cuenca	Balneario de Valdeganga
		Yemeda	Balneario de Yemeda o Fuente Podrida
	Guadalajara	Mantiel	Baños de Mantiel
		Sacedón	Balneario de la Isabela
		Trillo	Baños de Carlos III o Balneario de Trillo

FONT ELABORACIÓ PROPIA A PARTIR DE: MAESTRE DE SAN JUAN, A, *Novísima guía del bañista en España. Compendio. En la historia, método, usos y ventajas de los baños de aguas dulces a todas temperaturas, de aguas minerales y de mar.* Segunda edición. Madrid, Imprenta y librería de V. Matute, 1854, del XIV Congreso Internacional de Medicina, *Aguas Minero-medicinales de España.* Abril de 1903, Madrid, Imprenta Ricardo Rojas, 1903, de *Las guías de Establecimientos Balnearios y de Aguas Minero Medicinales de 1907, 1919 i 1927.*

Quadre 7. Balnearis de la regió de Castella la Vella

Regió	Província	Municipi	Balneari
Castella la Vella			
	Santander	Alceda	Balneario Alceda-Ontaneda
		Fontibre	Balneario de Fontibre
		Hermida	Balneario la Hermida
		Hoznayo	Balneario de Hoznayo
		Lierganes	Balneario de Lierganes
		Ontaneda	Balneario de Alceda-Ontaneda
		Puente Viesgo	Balneario de Puente Viesgo
		Puentenansa	Balneario de Puentenansa
		Solares	Balneario de Solares
	Burgos	Cabañas de Virtus	Balneario de Corconte
		Condado de Treviño	Balneario de Cucho
		Merindad de Montija	Balneario de Fuentsanta de Gayangos
		Miranda de Ebro	Balneario de Porvenir de Miranda o Fuente Caliente
		Valdelateja	Balneario de Valdelateja
		Valle de Tobalina	Balneario de Montejo de Cebas
	Logroño	Arnedillo	Balneario de Arnedillo
		Cervera del Río	Balneario de la Albotea
		Cornago	Balneario La Pazana
		Gravalos	Balneario de Gravalos
		Torrecilla en Cameros	Riba los Baños o Peñaclara
	Avila	Martiherrero	Balneario de Santa Teresa

FONT ELABORACIÓ PROPIA A PARTIR DE: MAESTRE DE SAN JUAN, A, *Novísima guía del bañista en España. Compendio. En la historia, método, usos y ventajas de los baños de aguas dulces a todas temperaturas, de aguas minerales y de mar.* Segunda edición. Madrid, Imprenta y librería de V. Matute, 1854, del XIV Congreso Internacional de Medicina, *Aguas Minero-medicinales de España.* Abril de 1903, Madrid, Imprenta Ricardo Rojas, 1903, de *Las guías de Establecimientos Balnearios y de Aguas Minero Medicinales de 1907, 1919 i 1927.*

Quadre 8. Balnearis de la regió de Lleó

Regió	Província	Municipi	Balneari
Lleó			
	Lleó	Los Barrios de Luna	Caldas de Luna
		Boñar	Balneario de Boñar
		Ponferrada	Balneario de Pontferrada
		Valdepielago	Balneario de Caldas de Nocedo
		Valderrueda	Balneario Morgovejo
		Vegaquemada	Caldas de San Adrian
		Villamanin	Villanueva de la Tercia
	Zamora	Almeida	Balneario de Almeida
		Calabor	Balneario de Calabor
		Cobrerros	Baños de Cobrerros
		Ribadelago	Balneario Baños de Bouzas
	Salamanca	Babilafuente	Balneario de Babilafuente
		Vega de Tirados	Baños de Ledesma
		Gejuelo del Barro	Baños de Calzadilla del Campo
		Retortillo	Balneario Baños de Retortillo
	Valladolid	Castromonte	Fuente Sayud
		Medina del Campo	Balneario de las Salinas

FONT ELABORACIÓ PROPIA A PARTIR DE: MAESTRE DE SAN JUAN, A. *Novísima guía del bañista en España. Compendio. En la historia, método, usos y ventajas de los baños de aguas dulces a todas temperaturas, de aguas minerales y de mar.* Segunda edición. Imprenta y librería de V. Matute 1854. Madrid, del XIV. Congreso Internacional de Medicina. (1903): *Aguas Minero-medicinales de España.* Abril de 1903. Imprenta Ricardo Rojas. Madrid. *Las guías de Establecimientos Balnearios y de Aguas Minero Medicinales de 1907, 1919 i 1927.*

Quadre 9. Balnearis de la regió de Extremadura

Regió	Província	Municipi	Balneari
Extremadura			
	Badajoz	Alanje	Balneario de Alanje
		Puebla de Sancho Pérez	Balneario El Raposo
		Valdecaballeros	Baños de Valdefernando
	Caceres	Montemayor	Baños de Montemayor
		Brozas	Baños de San Gregorio
		Hervás	Balneario El Salugral

FONT ELABORACIÓ PROPIA A PARTIR DE: MAESTRE DE SAN JUAN, A. *Novísima guía del bañista en España. Compendio. En la historia, método, usos y ventajas de los baños de aguas dulces a todas temperaturas, de aguas minerales y de mar.* Segunda edición. Madrid, Imprenta y librería de V. Matute, 1854, del XIV Congreso Internacional de Medicina, *Aguas Minero-medicinales de España.* Abril de 1903, Madrid, Imprenta Ricardo Rojas, 1903, de *Las guías de Establecimientos Balnearios y de Aguas Minero Medicinales de 1907, 1919 i 1927.*

Quadre 10. Balnearis de la regió de Galicia

Regió	Província	Municipi	Balneari
Galicia			
	La Coruña	Arteixo	Balneario de Areteixo
		Brion	Balneario Anxeles
		Carballo	Baños Nuevos y Viejos de Carballo
	Lugo	Celtigos-Sarria	Balneario Celtigos
		Guitiriz	Balneario de Guitiriz, Balneario de Pardiñas
		Incio	Balneario de Incio
		Lugo	Balneario de Lugo
	Orense	Orense	Balneario Baños de Molgas
		Beran-Leiro	Balneario Beran
		Canedo	Balneario Caldas de Orense
		Carballino-Partovia	Balneario de las Caldas de Partovia
		Carballino	Balneario Carballino
		Cortegada	Baños de Cortegada
		Verin	Balneario Cabreiroa, Aguas de Fontenova, Balneario Sousas
	Pontevedra	Caldas de Reyes	Balneario Acuña, Balneario Davila
		Caldelas de Tuy	Balneario aldeas de Tuy
		Catoira	Balneario Catoira
		Cuntis	Termas de Cuntis
		Isla de la Toja	Balneario La Toja
		Mondariz	Balneario de Mondariz
		Pontevedra	Balneario de Lerez

FONT ELABORACIÓ PROPIA A PARTIR DE: MAESTRE DE SAN JUAN, A, *Novísima guía del bañista en España. Compendio. En la historia, método, usos y ventajas de los baños de aguas dulces a todas temperaturas, de aguas minerales y de mar.* Segunda edición. Madrid, Imprenta y librería de V. Matute, 1854, del XIV Congreso Internacional de Medicina, *Aguas Minero-medicinales de España.* Abril de 1903, Madrid, Imprenta Ricardo Rojas, 1903, de *Las guías de Establecimientos Balnearios y de Aguas Minero Medicinales de 1907, 1919 i 1927.*

Quadre 11. Balnearis de la regió de Murcia

Regió	Província	Municipi	Balneari
Murcia			
	Albacete	Corral Rubio	Balneario San José
		Hellin	Fuente de los Baños de Azaraque
		Salobre-Reolid	Balneario de Benito, Balneario la Esperanza
		Tobarra	Balneario de la Pestosa o Tobarra
		Villatoya	Baños de Villatoya
		Yeste	Baños de Tus o Yeste
	Murcia	Alhama	Balneario de Alhama
		Alhama de Murcia	Baños Terales de Alhama de Murcia
		Archena	Balneario de Archena
		Fortuna	Balneario de Fortuna
		Gilico	Baños de Gilico
		Mula	Baños de Mula
		Fuensanta	Baños de Fuensanta de Lorca
		Moratalla	Balneario Cantalar
		San Julian	Balneario de Carraclaca

FONT ELABORACIÓ PROPIA A PARTIR DE: MAESTRE DE SAN JUAN, A, *Novísima guía del bañista en España. Compendio. En la historia, método, usos y ventajas de los baños de aguas dulces a todas temperaturas, de aguas minerales y de mar.* Segunda edición. Madrid, Imprenta y librería de V. Matute, 1854, del XIV Congreso Internacional de Medicina, *Aguas Minero-medicinales de España.* Abril de 1903, Madrid, Imprenta Ricardo Rojas, 1903, de *Las guías de Establecimientos Balnearios y de Aguas Minero Medicinales de 1907, 1919 i 1927.*

Quadre 12. Balnearis de la regió de Navarra

Regió	Província	Municipi	Balneari
Navarra			
	Navarra	Navarra	Balneario de Alsasuna
		Belascoain	Aguas y Baños de Belascoain
		Betelu	Balneario de Betelu
		Burlada	Aguas de Burlada
		Elgorriaga	Balneario de Elgorriaga
		Fitero	Baños de Fitero o Bécquer, Balneario Palafox

FONT ELABORACIÓ PROPIA A PARTIR DE: MAESTRE DE SAN JUAN, A, *Novísima guía del bañista en España. Compendio. En la historia, método, usos y ventajas de los baños de aguas dulces a todas temperaturas, de aguas minerales y de mar.* Segunda edición. Madrid, Imprenta y librería de V. Matute, 1854, del XIV Congreso Internacional de Medicina, *Aguas Minero-medicinales de España.* Abril de 1903, Madrid, Imprenta Ricardo Rojas, 1903, de *Las guías de Establecimientos Balnearios y de Aguas Minero Medicinales de 1907, 1919 i 1927.*

Quadre 13. Balnearis de la regió Valenciana

Regió	Província	Municipi	Balneari
València			
	Alacant	Busot	Aguas de Busot
		Benimarfull	Balneario Benimarfull
		Monforte del Cid	Balneario de Ntra Sra de Orito
		Novelda	Balneario de Salinetas de Novelda
	Castelló	Benasal	Balneario Fuente en Segures
		Cati	Balneario de Ntra Sra de Avellà
		Lucena del Cid	Balneario el Prat
		Montanejos	Baños Montanejos
		Navajas	Fuente del Baño
		Vilavella	Baños de Cervelló, Termas Galofre, Balneario de Villa Vieja
	València	Bellus	Baños de Bellus
		Cofrentes	Hervideros de Cofrentes
		Chulilla	Balneario Fuencaliente
		Domeño	Baños de Verche
		Requena	Balneario Fuentepodrida
		Llosa de Ranes	Balneario de Santa Ana
		Oliva	Balneario Molinell
		Ontinyent	Balneario la Salud
		Siete Aguas	Balneario Siete Aguas
		València	Balneario de la Alameda

FONT ELABORACIÓ PROPIA A PARTIR DE: MAESTRE DE SAN JUAN, A, *Novísima guía del bañista en España. Compendio. En la historia, método, usos y ventajas de los baños de aguas dulces a todas temperaturas, de aguas minerales y de mar.* Segunda edición. Madrid, Imprenta y librería de V. Matute, 1854, del XIV Congreso Internacional de Medicina, *Aguas Minero-medicinales de España.* Abril de 1903, Madrid, Imprenta Ricardo Rojas, 1903, de *Las guías de Establecimientos Balnearios y de Aguas Minero Medicinales de 1907, 1919 i 1927.*

Cens hidrològic de l'Estat espanyol de l'any 1883

CENSO HIDROLÓGICO DE ESPAÑA.—1883.

REGIONES.	PROVINCIAS.	MANANTIALES.													TOTAL.	Localidades con aguas minerales.			
		Sulfuros.		Cloruros.		Bicarbonatados.			Sulfatados.				Ferrosos.				Sin clasificar.		
		Sódicos.	Cálcicos.	Sódicos.	Sódicos sulfurosos.	Sódicos.	Cálcicos.	Magnesios.	Sódicos.	Cálcicos.	Magnésicos.	Mixtos.	Bicarbonatados.	Sulfatados.				Crematados.	Asados.
1. ^a	Gerona.....	3	13	5	..	14	..	6	..	..	..	..	21	..	..	..	2	64	28
	Barcelona.....	3	8	16	..	1	..	2	..	..	..	..	19	1	..	..	..	53	30
	Tarragona.....	1	1	..	..	..	..	..	..	..	..	..	14	..	..	..	..	17	12
	Lérida.....	19	9	4	..	3	1	..	1	..	..	..	25	..	..	..	4	69	30
	Huesca.....	8	20	..	..	..	..	..	..	..	..	1	7	..	..	..	4	43	23
	Zaragoza (izq. ^a del Ebro).	3	..	4	..	..	..	..	..	1	..	..	1	..	..	..	5	14	9
	Navarra (id. del id.).....	2	5	4	1	3	5	..	..	..	..	3	2	21	..	..	4	50	32
	Alava.....	1	18	..	..	1	1	..	..	..	..	..	34	..	..	..	1	56	30
	Guipúzcoa.....	28	2	3	..	3	..	..	..	..	..	..	64	..	..	..	1	101	57
	Vizcaya.....	16	10	8	..	1	..	..	..	..	..	..	35	..	..	3	..	73	29
2. ^a	Santander.....	7	10	..	..	4	..	..	..	..	..	..	24	..	..	..	1	46	31
	Oviedo.....	15	1	..	..	4	..	..	..	..	..	..	17	4	..	1	10	52	36
	Lugo.....	5	17	..	..	..	..	..	..	..	..	..	31	1	..	..	..	54	37
3. ^a	Coruña.....	9	12	4	..	..	..	..	..	..	..	..	15	..	1	..	..	41	26
	Pontevedra.....	19	40	3	..	4	..	..	..	..	..	..	18	..	1	..	..	101	38
	Orense.....	26	20	1	..	10	..	..	..	..	..	..	20	..	..	..	..	86	38
	Zamora.....	3	6	..	..	..	..	..	3	..	..	..	13	..	..	..	..	25	16
	Leon.....	3	3	..	..	6	..	..	..	3	..	..	37	..	..	..	..	49	35
	Palencia.....	4	..	..	..	1	..	..	..	..	..	..	3	..	..	..	1	9	9
4. ^a	Búrgos.....	17	1	1	1	4	..	3	..	..	..	..	13	..	..	..	2	47	37
	Soria.....	6	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	7	..	..	..	1	14	9
	Logroño.....	13	2	..	..	1	..	..	..	..	..	..	5	..	..	..	1	23	16
	Navarra (der. ^a del Ebro).	1	4	..	..	1	..	..	..	..	..	..	1	..	..	..	1	9	8
	Segovia.....	..	4	..	..	..	..	2	..	..	..	..	1	2	..	..	3	12	10
	Valladolid.....	..	5	..	..	..	..	..	..	..	..	..	1	2	..	..	5	13	11
4. ^a	Salamanca.....	6	6	3	..	..	..	..	..	..	..	..	1	8	1	..	1	26	18
	Ávila.....	3	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	1	..	..	..	5	5
	Cáceres.....	12	8	..	..	..	..	..	..	..	..	..	17	1	..	..	2	30	21
	Badajoz.....	2	2	..	..	4	..	..	..	..	..	..	22	..	..	..	3	31	17
	Ciudad-Real.....	2	2	..	..	3	6	8	1	..	..	..	51	..	..	..	3	76	43
5. ^a	Toledo.....	..	..	..	..	..	..	..	6	..	4	..	4	..	..	..	3	17	11
	Madrid.....	4	..	6	..	..	..	..	15	1	2	..	5	..	..	..	3	36	27
	Gundalajara.....	8	6	..	..	..	..	..	..	4	..	..	1	17	..	..	..	45	28
	Cuenca.....	10	3	..	..	3	..	..	1	3	..	..	9	..	..	10	39	26	
	Teruel.....	7	..	..	..	4	..	..	..	..	..	..	1	..	1	..	3	16	9
	Zaragoza (der. ^a del Ebro).	1	1	2	..	13	..	..	1	8	3	..	1	6	..	..	2	38	19
6. ^a	Castellón.....	1	3	..	..	1	1	..	..	..	9	10	1	..	..	..	1	27	8
	Baleares.....	..	2	..	..	..	..	..	..	..	..	..	1	..	..	..	..	2	1
	Valencia.....	13	2	..	..	..	..	..	5	1	..	..	5	..	..	..	4	30	50
	Alicante.....	3	4	1	..	..	..	..	7	1	2	..	6	..	..	..	5	18	9
7. ^a	Albacete.....	6	1	..	..	1	..	..	..	..	1	3	6	..	..	..	5	23	12
	Múrcia.....	1	1	3	..	..	..	..	3	..	..	..	3	..	..	..	3	14	9
	Almería.....	6	..	2	..	2	..	..	2	..	..	..	9	..	..	..	6	29	16
	Granada.....	17	4	..	..	7	..	..	1	3	2	46	..	..	..	..	..	80	31
	Jacón.....	16	2	..	..	3	..	..	..	..	3	..	11	..	..	..	..	35	17
	Córdoba.....	4	..	9	..	..	..	..	..	..	..	..	10	..	..	..	..	23	14
8. ^a	Málaga.....	28	..	..	..	2	..	..	..	..	..	..	1	30	..	..	10	71	33
	Sevilla.....	6	1	2	1	1	..	..	..	..	..	..	5	2	..	..	5	23	18
	Huelva.....	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	..	3	6	..	..	1	10	6
	Cádiz.....	16	1	7	..	1	..	..	..	..	..	..	21	7	..	..	2	55	23
9. ^a	Canarias.....	1	2	..	..	6	..	1	..	..	..	..	6	..	..	..	3	19	14
	TOTAL.	106	469	102	63	59	74	25	31	35	33	26	745	23	3	7	135	1.936	1.087
		575		165		158				125			771		7	135			
		1.936																	

— 480 —

— 481 —

FUENTE: GARCÍA LÓPEZ, A, CARRETERO, M, VILLAFRANCA, B, TABOADA, M, MARTÍNEZ REGUERA, L, *Anuario Oficial de las Aguas Minerales de España*, tomo II, Madrid, Ed Establecimiento Tipografico de M Muniesa, 1882.

Full primer de la memòria relativa a l'habilitació com a hospital per a reumàtics i de convalescència del Balneari Blancafort a l'any 1937.

MEMÒRIA relativa a l'habilitació. del "Balneari Blancafort",
de La Garriga, per a

HOSPITAL PER A REUMÀTICS I DE CONVALESCÈNCIA

SITUACIÓ:

L'actual Hospital per a Reumàtics i de Convalescència, de La Garriga (abans "Balneari Blancafort") està emplaçat en la Carretera de Barcelona a França per la Cerdanya, en la comarca del Vallès, i distant 38 quilòmetres de Barcelona.

La comunicació per via ferrada té lloc mitjançant el ferrocarril elèctric de Barcelona a Puig Alt de Ter.

L'especial situació de La Garriga, a 260 metres damunt el nivell del mar, ofereix, a més del valuós concurs de les aigües termals, immillorables condicions climatològiques.

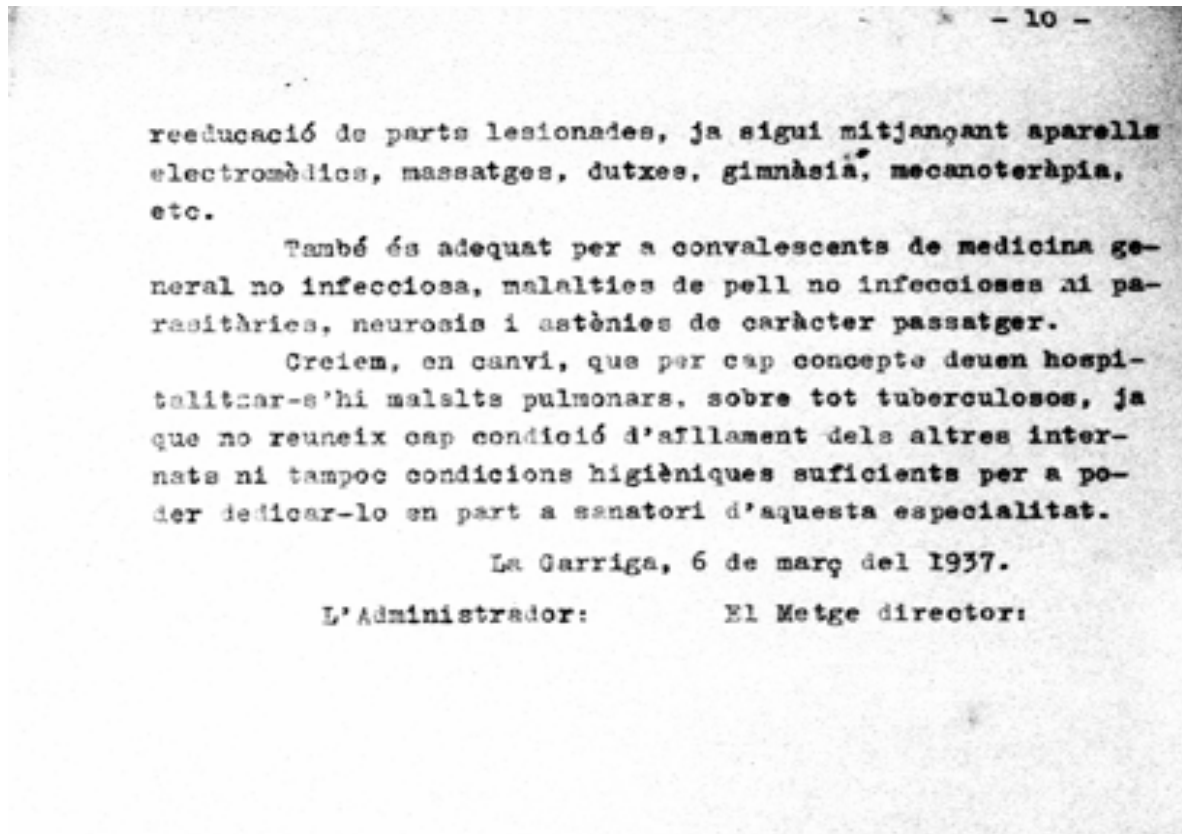
La vall on es troba enclavada la població de La Garriga està resguardada al N. per les darreres estribacions del Montseny, mentres pel S. l'horitzó queda obert dominant tot el Vallès. Té, doncs, una posició intermitja entre el pla i la muntanya, que determina una salubritat de clima que pot ajudar a assolir una veritable cura de repòs. Els seus boscos, la sequetat de l'ambient i la seva temperatura augmenten encara més les essentades condicions de salubritat.

LES AIGÜES TERMALS:

Es compta amb un abundant manantial d'aigües termals i ràdioactives. L'aigua, que emergeix a 60°, és clara, transparent, sense olor ni sabor determinats, molt untuosa al tacte i d'una densitat de 0,999408 a 15°.

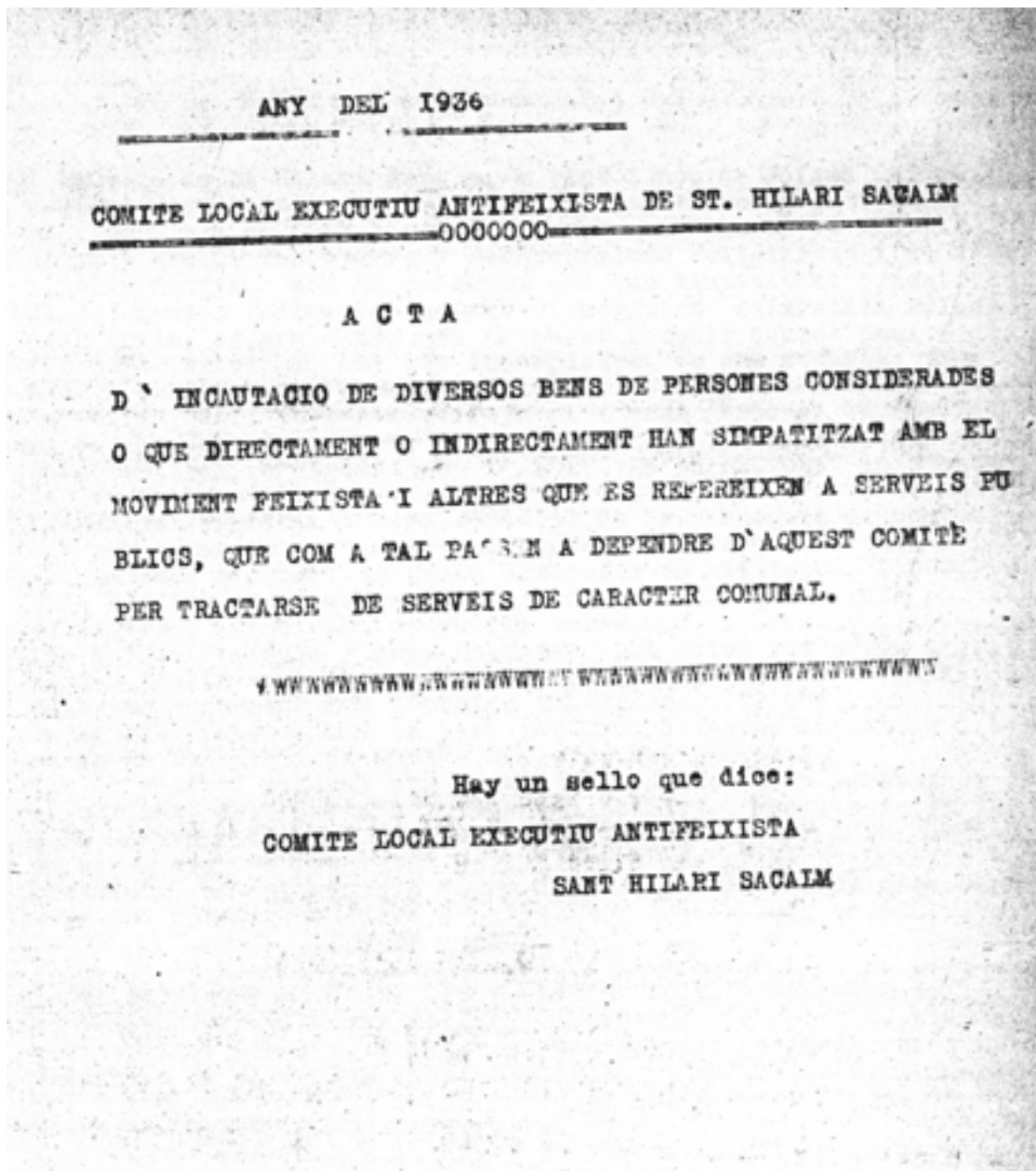
FONT: ARXIU FUNDACIÓ MAURI DE LA GARRIGA. Document manuscrit de la Memòria relativa a l'habilitació del Balneari Blancafort de La Garriga per Hospital per a reumàtics i de convalescència, La Garriga, 6 de març de 1937.

Últim full de la memòria relativa a l'habilitació com a hospital per a reumàtics i de convalsència del Balneari Blancafort a l'any 1937.

FONT: ARXIU FUNDACIÓ MAURI DE LA GARRIGA, *Document manuscrit de la Memòria relativa a l'habilitació del Balneari Blancafort de La Garriga per Hospital per a reumàtics i de convalsència*, La Garriga, 6 de març de 1937.

Full de l'acta d'incautació de bens del Comitè local executiu antifeixista de Sant Hilari de Sacalm a l'any 1936.

FONT: ARXIU ANTONI RIBOT, *Document manuscrit de l'acta del Comitè local executiu antifeixista de St. Hilari Sacalm. Any del 1936.*

Malalts tractats a les diferents regions hidrològiques l'any 1889

Quadre 1.

Malalties	Curats	Alleujats	Sense resultat	Exit desconegut	Per precaució	Exacerbats	Morts	Total
Diàtesis úrica	262	585	156	26	6	-	-	1035
Reumatismes								
Agut	39	86	13	1	-	-	-	139
Subagut	151	351	56	70	8	-	-	636
Crònic muscular	972	2804	999	173	76	5	-	5029
Crònic herètic	118	398	151	33	-	1	-	701
Crònic Poliarticular fibrós	1153	3144	738	390	72	13	1	5511
Crònic Monoarticular	10	74	23	10	7	-	-	124
Crònic Polimorf	441	361	23	92	-	-	-	917
Crònic Gotós	10	89	9	22	3	1	-	134
Crònic Nusos	19	234	72	31	-	2	-	358
Crònic Neuràlgia Reumàtica	137	224	24	61	18	-	-	464
Crònic Reuma Limfàtic	123	180	36	13	-	-	-	352
Crònic Paràlisi Reumàtica	4	5	2	-	-	-	-	11
Crònic en General	2063	4629	887	9	-	-	-	7588
Crònic Visceral / General	80	385	120	12	-	1	-	598
Refredats Reumàtics	21	39	17	4	16	-	-	97
Gastràlgia / Enteràlgia	4	17	6	-	2	-	-	29
Pericarditis / Endocarditis	22	125	203	6	-	-	-	356
Reumàtiques	65	197	71	8	-	-	-	341
Total	5432	13342	3450	935	23	1	202	23385

FONT: CARRETERO, M, TABOADA, M, *Anuario Oficial de las Aguas Minerales de España*, Madrid, Ed Manuel Muniesa de los Rios, 1890.

Quadre 2.

Malalties	Curats	Alleujats	Sense Resultat	Exit Desconegut	Per precaució	Exacerbats	Morts	Total
Gota	56	242	110	26	-	1	-	435
Escrofulisme primitiu	343	497	133	6	-	-	-	979
Escrofulisme secundari	174	373	124	51	-	-	-	722
Escrofulisme terciari	64	139	89	28	-	-	-	320
Sense determinar resultats	730	1354	542	66	-	-	-	2692
Total	1311	2363	888	151	-	-	-	4713

FONT: CARRETERO, M, TABOADA, M, *Anuario Oficial de las Aguas Minerales de España*, Madrid, Ed Manuel Muniesa de los Rios, 1890.

Malalts tractats a les diferents regions hidrològiques l'any 1889

Quadre 3.

Malalties	Curats	Alleujats	Sense Resultat	Exit Desconegut	Per precaució	Exacerbats	Morts	Total
Herpetisme primitiu	1003	1922	394	96	24	-	-	3439
Herpetisme secundari	242	745	178	38	40	-	-	1243
Herpetisme terciari	38	182	38	5	9	-	-	272
Sense determinar resultats	1189	2084	629	67	-	-	1	3970
Total	2472	4933	1239	206	73		1	8924
Malalties	Curats	Alleujats	Sense Resultat	Exit Desconegut	Per precaució	Exacerbats	Morts	Total
Pel·lagra	3	37	21	-	-	-	-	61
Lepra / Elefantiasis dels grecs	2	18	12	-	-	-	-	32
Diabetis sacarina	70	161	25	-	-	-	1	257
Sífilis secundària i terciària	161	466	258	-	3	-	-	888
Anèmia clorosis	513	771	225	47	-	-	-	1556
Total	749	1453	541	47	3		1	2794

FONT: CARRETERO, M, TABOADA, M, *Anuario Oficial de las Aguas Minerales de España*, Madrid, Ed Manuel Muniesa de los Rios, 1890.

Quadre 4.

Malalties	Curats	Alleujats	Sense Resultat	Exit Desconegut	Per precaució	Exacerbats	Morts	Total
Neurosis i histerisme	33	185	69	33	-	-	-	320
Epilèpsia i vertics	5	13	6	6	-	3	-	33
Corea	16	14	10	9	-	-	-	49
Neurosis de la intel·ligència	10	11	6	-	-	-	-	27
Paràlisis perifèriques i locals	21	39	18	11	-	-	-	89
Neurosis funcional general	205	604	325	46	-	-	1	1181
Congestions cerebrals / hemiplegia / apoplexia	72	443	248	112	-	2	1	878
Malalties de la medul·la espinal	16	130	108	58	-	2	-	314
Neurosis tròfiques en general	97	458	332	13	2	-	-	902
Neurosis funcionals i tròfiques	349	653	253	7	-	-	-	1262
Neuràlgies diferents	521	1298	327	93	3	-	-	2233
Total	1345	3839	1702	388	5	7	2	7288

FONT: CARRETERO, M, TABOADA, M, *Anuario Oficial de las Aguas Minerales de España*, Madrid, Ed Manuel Muniesa de los Rios, 1890.

Malalts tractats a les diferents regions hidrològiques l'any 1889

Quadre 5

Malalties	Curats	Alleujats	Sense Resultat	Exit Desconegut	Per precaució	Exacerbats	Morts	Total
Tuberculosis pulmonar	7	475	326	73	-	-	3	884
Tuberculosis laríngia	6	12	15	3	-	-	-	36
Total	13	487	341	76	-	-	3	920

FONT: CARRETERO, M, TABOADA, M, *Anuario Oficial de las Aguas Minerales de España*, Madrid, Ed Manuel Muniesa de los Rios, 1890.

Quadre 6

Malalties	Curats	Alleujats	Sense Resultat	Exit Desconegut	Per precaució	Exacerbats	Morts	Total
Laringitis crònica	142	284	62	21	10	-	-	519
Bronquitis crònica	497	1605	350	139	73	-	-	2664
Bronquitis crònica emfisema	1	97	51	19	-	-	-	519
Pneumònia crònica	28	160	94	34	24	-	-	340
Predisposició a contraure refredats	63	77	35	32	81	-	-	288
Malalties cròniques del aparell respiratori	389	2258	204	95	-	-	4	2950
Total	1120	4481	796	340	188	-	4	6929

FONT: CARRETERO, M, TABOADA, M, *Anuario Oficial de las Aguas Minerales de España*, Madrid, Ed Manuel Muniesa de los Rios, 1890.

Quadre 7.

Malalties	Curats	Alleujats	Sense Resultat	Exit Desconegut	Per precaució	Exacerbats	Morts	Total
Malalties aparell digestiu								
Malalties boca / faringe / amigdalitis	234	745	142	34	14	-	-	1169
Dispèpsies / refredats	1463	1456	302	136	-	-	-	3357
Colelitiasis	286	429	39	2	-	-	-	756
Úlcera perforadora de l'estomac	48	63	22	-	-	-	2	135
Malalties dels intestins	275	331	91	23	-	-	-	720
Malalties del fetge	226	335	52	27	-	-	-	640
Càncer i altres neoplàsies de l'aparell digestiu	-	25	28	5	-	-	1	59
Malalties diferents del aparell digestiu	20	20	8	1	-	-	-	49
Malalties diferents de l'aparell digestiu sense determina l'espècie	163	434	87	1	-	-	1	686
Total	2715	3838	771	229	14	-	4	7571

FONT: CARRETERO, M, TABOADA, M, *Anuario Oficial de las Aguas Minerales de España*, Madrid, Ed Manuel Muniesa de los Rios, 1890.

Malalts tractats a les diferents regions hidrològiques l'any 1889

Quadre 8.

Malalties	Curats	Alleujats	Sense Resultat	Exit Desconegut	Per precaució	Exacerbats	Morts	Total
Diferents malalties del centre circulatori	11	102	81	1	-	6	-	201
Cistitis / Prostatitis / Nefritis refredats	216	276	62	117	-	-	-	671
Càlculs urinaris	-	22	7	-	-	-	-	29
Malalties aparell sexual masculí sense determinar l'espècie	74	210	69	-	-	-	-	353
Total	290	508	138	117	-	6	-	1053

FONT: CARRETERO, M, TABOADA, M, *Anuario Oficial de las Aguas Minerales de España*, Madrid, Ed Manuel Muniesa de los Rios, 1890.

Quadre 9

Malalties	Curats	Alleujats	Sense Resultat	Exit Desconegut	Per precaució	Exacerbats	Morts	Total
Desajustos menstruales i leucorrea	299	679	208	31	-	-	-	1217
Metritis crònica	281	674	195	79	-	-	-	1229
Malalties pròpies de la dona	85	248	74	35	-	-	-	442
Total	665	1601	477	145	-	-	-	2888

FONT: CARRETERO, M, TABOADA, M, *Anuario Oficial de las Aguas Minerales de España*, Madrid, Ed Manuel Muniesa de los Rios, 1890.

Malalts tractats a les diferents regions hidrològiques l'any 1889

Quadre 10.

Malalties	Curats	Alleujats	Sense Resultat	Exit Desconegut	Per precaució	Exacerbats	Morts	Total
Malalties dels ossos	127	170	83	7	5	-	1	393
Dermatosis parasitàries	54	62	20	5	3	-	-	144
Dermatosis per causes externes	18	25	7	4	6	-	-	60
Total	199	257	110	16	14	-	1	597

FONT: CARRETERO, M, TABOADA, M, *Anuario Oficial de las Aguas Minerales de España*, Madrid, Ed Manuel Muniesa de los Rios, 1890.

Quadre 11.

Malalties	Curats	Alleujats	Sense Resultat	Exit Desconegut	Per precaució	Exacerbats	Morts	Total
Oftalmies diverses	176	349	141	11	4	-	-	681
Otitis i malalties de l'orella	7	38	11	14	-	-	-	70
Malalties cròniques localitzades en diferents aparells	704	1409	621	110	3	-	1	2848
Malalties traumàtiques	254	643	242	69	-	-	-	1208
Total	1141	2439	1015	204	7	-	-	4807

FONT: CARRETERO, M, TABOADA, M, *Anuario Oficial de las Aguas Minerales de España*, Madrid, Ed Manuel Muniesa de los Rios, 1890.

Estadística clínica i terapèutica de les malalties
tractades als establiments balnearis més destacats de l'any 1889

Quadre 1.

Primera regió: Pirenaica				
La Puda de Banyoles (Girona)	Doctor Manuel Sáez de Tejada			
Malalties	Curats	Alleujats	Resultats Desconeguts	Total
Reumatisme	8	28	14	50
Escrofulisme	6	12	4	22
Herpetisme	42	66	18	126
Dermatosis, Oftalmia, Otitis, Angines	24	68	22	114
Refredats bronquials, asma, pulmonies cròniques	16	34	8	58
Malalties pròpies de la dona	6	20	9	35
Profilaxis				33
Total	102	228	75	438

FONT: CARRETERO, M, I TABOADA, M, *Anuario Oficial de las Aguas Minerales de España*, Madrid, Ed Manuel Muniesa de los Rios, 1880.

Quadre 2.

Segona regió: Cantabria				
Balneari de Solares (Santander)	Doctor Llord			
Malalties	Curats	Alleujats	Resultats Desconeguts	Total
Litiasis úrica		5		5
Reumatisme		11		11
Escrofulisme		2		2
Herpetisme		6		6
Neurosis	4	24	3	31
Dispèpsies	25	142	1	168
Colelitiasis	1	6		7
Infarts hepàtics	1	15		16
Catarros gastrointestinals	10	93	3	106
Malalties varies		10		10
Profilaxis				2
Total	41	314	7	364

FONT: CARRETERO, M, I TABOADA, M, *Anuario Oficial de las Aguas Minerales de España*, Madrid, Ed Manuel Muniesa de los Rios, 1880.

Quadre 3.

Tercera regió: Galaica				
Balneari de Mondariz (Pontevedra)		Doctor Pondal		
Malalties	Curats	Alleujats	Resultats Desconeguts	Total
Diàtesis úrica	32	14	6	52
Gota	4	4	1	9
Diabetis sacarina	49	74	8	131
Cloroanema	10	4	2	16
Dispèpsia	114	70	29	213
Catarro gàstric	104	39	38	181
Dilatació estomac	18	16	11	45
Úlcera gàstrica	22	14	10	46
Gastràlgia	13	7	9	29
Càlculs biliars	65	22	3	90
Infarts fetge, bazo (melsa)	17	16	5	38
Catarro intestinal	25	28	23	66
Catarro vesical	9	3	3	15
Malalties internes	15	14	5	34
Total	497	315	153	965

FONT: CARRETERO, M, I TABOADA, M, *Anuario Oficial de las Aguas Minerales de España*, Madrid, Ed Manuel Muniesa de los Rios, 1880.

Quadre 4.

Quarta regió: Meseta Central Norte				
Banys de Ledesma (Salamanca)		Doctor García López		
Malalties	Curats	Alleujats	Resultats Desconeguts	Total
Litiasis úrica	22	68	42	132
Reumatisme de totes les maneres	548	490	285	1323
Gota crònica		6	15	21
Escrofulisme	20	44	50	114
Pel-lagra		2		2
Sífilis secundària i terciària	3	13	9	25
Cloroanemia	25	25	18	68
Neurosis	63	140	170	373
Neuràlgies	58	82	62	202
Traumatismes	18	11	15	44
Malalties cròniques localitzades	43	64	90	197
Ciàtiques, coxalgias, luxacions	110	93	68	271
Malalties varies	4			4
Profilaxis				130
Total	423	1094	872	3019

FONT: CARRETERO, M, I TABOADA, M, *Anuario Oficial de las Aguas Minerales de España*, Madrid, Ed Manuel Muniesa de los Rios, 1880.

Quadre 5.

Quinta regió: Plana central del Sur				
Malalties	Doctor Delgado			
	Curats	Alleujats	Resultats Desconeguts	Total
Diàtesis úrica		4	2	6
Reumatismes monoarticular	2			2
Reumatismes poliarticular	26	58	37	121
Reumatismes muscular	6	10	2	18
Reumatismes visceral		3	2	5
Reumatismes herètic	4	6	1	11
Paràlisis reumàtica	1	1		2
Gota		1		1
Escrofulisme		1		1
Herpetisme		2		2
Discràsies	6	15	7	28
Neurosis	83	175	92	350
Vesànies	7	10	3	20
Neuràlgies	50	91	45	186
Aparell digestiu	14	31	9	54
Aparell genitourinari	34	78	29	141
Centres nerviosos	10	30	19	59
Malalties varies		9	3	12
Profilaxis				49
Total	243	530	256	1078

FONT: CARRETERO, M, I TABOADA, M, *Anuario Oficial de las Aguas Minerales de España*, Madrid, Ed Manuel Muniesa de los Rios, 1880.

Quadre 6.

Sexta regió: Oriental				
Malalties	Doctor Sanchis			
	Curats	Alleujats	Resultats Desconeguts	Total
Litiasis	2	11	7	20
Reumatisme	121	219	43	383
Gota		11	19	30
Escrofulisme	6	26	9	41
Herpetisme	2	7	11	20
Neuràlgies	50	102	11	163
Paràlisis	1	15	7	23
Dismenorrees	25	24	1	50
Traumatismes	5	7	2	14
Malalties varies	39	61	20	120
Profilaxis				48
Total	251	483	130	912

FONT: CARRETERO, M, I TABOADA, M, *Anuario Oficial de las Aguas Minerales de España*, Madrid, Ed Manuel Muniesa de los Rios, 1880.

Quadre 7.

Sèptima regió: Sudest				
Bany de Alhama de Murcia (Murcia)	Doctor Chillida			
Malalties	Curats	Alleujats	Resultats Desconeguts	Total
Diàtesis úrica		1		1
Reumatisme articular y fibrosa	63	175	4	242
Reumatisme muscular	15	40	1	56
Reumatisme eretico	27	63	1	91
Reumatisme nudoso		1	1	2
Reumatisme visceral		1		1
Reumatisme gotós		3		3
Herpetisme primitiu	21	21		42
Herpetisme secundari		20		20
Sífilis		2	1	3
Neurosis funcionals		14	2	16
Hemiplegies	3	24	7	34
Mielitis i paraplegies	1	6	2	9
Ciàtica	5	24	1	30
Altres neuràlgies	4	17		21
Paràlisis diverses	2	12	5	19
Amigdalitis, laringitis, bronquitis		7	1	8
Malaltia de l'aparell digestiu	2	12		14
Malaltia de l'aparell geniturinari	2	35		37
Traumatismes	1	10		11
Malalties varies	2	8		10
Profilaxis				7
Total	148	496	26	677

FONT: CARRETERO, M, I TABOADA, M, *Anuario Oficial de las Aguas Minerales de España*, Madrid, Ed Manuel Muniesa de los Rios, 1880.

Quadre 8.

Octava regió: Bètica				
Bany de Lanjarón (Granada)	Doctor Gumersindo del Valle			
Malalties	Curats	Alleujats	Resultats Desconeguts	Total
Colelitiasis	8	2		10
Dispèpsies	305	96	11	412
Hepatitis crònica	15	17	8	40
Cloroanemia	103	17		120
Nemosis	44	16	8	68
Nefritis	45	17	4	66
Total	520	165	31	716

FONT: CARRETERO, M, I TABOADA, M, *Anuario Oficial de las Aguas Minerales de España*, Madrid, Ed Manuel Muniesa de los Rios, 1880.

Estadístiques de freqüentació regional i provincial dels balnearis de l'Estat espanyol amb els valors màxims, mínims i promig en relació al període 1869 -1931

Quadre 1. Andalusia

Almeria

Província	Població	Màxim		Mínim		Període		
		Valor	Any	Valor	Any	Total banyistes	Promig	(inici-final, núm. anys)
Almeria								
	Alfaro	166	1883	82	1895	995	124	(1880 -1903, 8)
	Alhama	445	1881	83	1903	7957	241	(1877 -1916, 33)
	Guardia Vieja	212	1877	64	1895	1299	130	(1877 -1896, 10)
	Lucainena	122	1881	68	1889	737	92	(1881 -1896, 8)
	Sierra Alhamilla	443	1869	6	1894	5124	244	(1869 -1910, 21)
Total		1388		303		16112	831	
Promig		277		60		3222	166	

FONT: ELABORACIÓ PRÒPIA A PARTIR DE LA REVISTA *Anales de la Sociedad Española de Hidrología Médica*.

Cadis

Província	Població	Màxim		Mínim		Període		
		Valor	Any	Valor	Any	Total banyistes	Promig	(inici-final, núm. anys)
Cadis								
	Chiclana / Brak	1257	1896	498	1885	19511	976	(1869 -1896, 20)
	Fuente Amarga / Chiclana	1352	1896	525	1931	25352	939	(1902 -1931, 27)
	Gigonza	140	1877	34	1895	977	89	(1877 -1895, 11)
	San Telmo	953	1903	249	1909	4886	698	(1902 -1909, 7)
	Paterna	141	1877	20	1895	386	55	(1877 -1895, 7)
Total		3843		1326		51112	2757	
Promig		768		265		10222	551	

FONT: ELABORACIÓ PRÒPIA A PARTIR DE LA REVISTA *Anales de la Sociedad Española de Hidrología Médica*.

Córdoba

Província	Població	Màxim		Mínim		Període		
		Valor	Any	Valor	Any	Total banyistes	Promig	(inici-final, núm. anys)
Córdoba								
	Arenosillo	200	1893	50	1892	250	125	(1892-1893, 2)
	Fuente Agría / Villaharta	483	1905	39	1885	9218	225	(1877-1931, 41)
	Horcajo	237	1869	66	1885	1979	152	(1869-1902, 13)
	Peñas Blancas	638	1922	143	1906	5953	350	(1902-1929, 17)
Total		1558		298		17400	852	
Promig		389		74		4350	213	

FONT: ELABORACIÓ PRÒPIA A PARTIR DE LA REVISTA *Anales de la Sociedad Española de Hidrología Médica*.

Quadre 1. Andalusia (continuació)

Jaen

Província	Població	Màxim		Mínim		Període		
		Valor	Any	Valor	Any	Total banyistes	Promig	(inici-final, núm. anys)
Jaen								
	Frailes	115	1891	23	1922	570	81	(1890-1922, 7)
	La Ribera	297	1878	11	1895	2281	134	(1869-1895, 17)
	Fuente Alamo	110	1892	40	1895	543	78	(1877-1895, 7)
	Jabalruz	2248	1887	252	1917	35389	786	(1877-1931, 45)
	La Aliseda	720	1903	501	1907	8016	573	(1902-1916, 14)
	La Salvadora	122	1879	30	1880	252	84	(1878-1880, 3)
	Marmolejo	3812	1928	660	1877	97343	2028	(1877-1931, 48)
	Martos	855	1879	129	1909	16723	523	(1877-1928, 32)
Total		8279		1646		161117	4287	
Promig		1034		205		20139	535	

FONT: ELABORACIÓ PRÒPIA A PARTIR DE LA REVISTA *Anales de la Sociedad Española de Hidrología Médica*.

Granada

Província	Població	Màxim		Mínim		Període		
		Valor	Any	Valor	Any	Total banyistes	Promig	(inici-final, núm. anys)
Granada								
	Alhama Viejo	1309	1910	506	1929	42496	944	(1877-1929, 45)
	Albacía	764	1869	764	1869	764	764	(1869-1869, 1)
	Alicún	323	1903	44	1903	3459	150	(1877-1925, 23)
	Graena	866	1926	234	1888	21434		(1877-1927, 40)
	Alhama de Granada	1035	1930	297	1929	3544	536	(1926-1931, 6)
	Lanjarón	2188	1924	232	1885	38947	906	(1869-1924, 43)
	Malahá	609	1869	123	1885	7181	359	(1869-1896, 20)
	Sierra Elvira	350	1869	37	1896	2179	121	(1869-1930, 18)
	Zújar	1148	1920	138	1906	27653	564	(1869-1930, 49)
	Alhama Nuevo	677	1924	154	1889	9442	411	(1889-1929, 23)
Total		8121		2529		157099		
Promig		812		252		15709		

FONT: ELABORACIÓ PRÒPIA A PARTIR DE LA REVISTA *Anales de la Sociedad Española de Hidrología Médica*.

Quadre 1. Andalusia (continuació)

Màlaga

Província	Població	Màxim		Mínim		Període		
		Valor	Any	Valor	Any	Total banyistes	Promig	(inici-final, núm. anys)
Màlaga								
	Carratraca	3342	1869	311	1930	45524	1138	(1869-1910, 40)
	Fuente Amargosa / Tólox	596	1902	98	1909	6316	263	(1896-1931, 24)
	Vilo o Rozas	249	1877	46	1885	1922	43	(1877-1896, 15)
Total		4187		455		53762	1444	
Promig		1395		151		17920	481	

FONT: ELABORACIÓ PRÒPIA A PARTIR DE LA REVISTA *Anales de la Sociedad Española de Hidrología Medica*.

Sevilla

Província	Població	Màxim		Mínim		Període		
		Valor	Any	Valor	Any	Total banyistes	Promig	(inici-final, núm. anys)
Sevilla								
	Pozo Amargo	90	1896	90	1896	90	90	(1896 – 1896, 1)
Total		90		90				
Promig		90		90		90	90	

FONT: ELABORACIÓ PRÒPIA A PARTIR DE LA REVISTA *Anales de la Sociedad Española de Hidrología Medica*.

Quadre 2. Aragó

Saragossa

Província	Població	Màxim		Mínim		Període		
		Valor	Any	Valor	Any	Total banyistes	Promig	(inici-final, núm. anys)
Saragossa								
	Alhama	3560	1922	1494	1885	145644	2856	(1869 – 1931, 51)
	Fonté	80	1880	36	1879	256	64	(1877 – 1883, 4)
	Jaraba	1118	1931	39	1885	28962	591	(1877 – 1931, 49)
	Monasterio de Piedra	49	1883	5	1896	172	25	(1883 – 1904, 7)
	Paracuellos del Giloca	1163	1891	91	1885	42486	833	(1869 – 1931, 51)
	Quinto	391	1869	33	1894	1719	86	(1869 – 1902, 20)
	Tiermas	1189	1928	120	1885	24469	583	(1869 – 1931, 42)
Total		7550		1818		243708	5038	
Promig		1078		259		34815	719	

FONT: ELABORACIÓ PRÒPIA A PARTIR DE LA REVISTA *Anales de la Sociedad Española de Hidrología Médica*.

Osca

Província	Població	Màxim		Mínim		Període		
		Valor	Any	Valor	Any	Total banyistes	Promig	(inici-final, núm. anys)
Osca								
	Arro	108	1886	33	1894	552	50	(1886 – 1917, 11)
	Estadilla	124	1883	34	1896	794	72	(1882 – 1896, 11)
	Panticosa	2406	1907	601	1931	84150	1650	(1869 – 1931, 51)
	Camporrells							Sense dades
Total		2638		668		85496	1772	
Promig		879		222		28498	590	

FONT: ELABORACIÓ PRÒPIA A PARTIR DE LA REVISTA *Anales de la Sociedad Española de Hidrología Médica*.

Terol

Província	Població	Màxim		Mínim		Període		
		Valor	Any	Valor	Any	Total banyistes	Promig	(inici-final, núm. anys)
Terol								
	Segura	244	1881	8	1885	4285	143	(1869 – 1912, 30)
	Camarena	209	1927	209	1927	209	209	(1927 – 1927, 1)
Total		453		217		4494	352	
Promig		226		108		2247	176	

FONT: ELABORACIÓ PRÒPIA A PARTIR DE LA REVISTA *Anales de la Sociedad Española de Hidrología Médica*.

Quadre 3. Astúries

Província	Població	Màxim		Mínim		Període		
		Valor	Any	Valor	Any	Total banyistes	Promig	(inici-final, núm. anys)
Oviedo								
	Borines	564	1893	120	1884	6031	251	(1877 – 1908, 24)
	Buyeres de Nava	612	1884	147	1869	22251	445	(1869 – 1931, 50)
	Caldas de Oviedo	2867	1902	204	1869	112311	2292	(1869 – 1931, 49)
	Prelo	174	1880	75	1888	2010	106	(1880 – 1934, 19)
Total		4217		546		142603	3094	
Promig		1054		136		35650	773	

FONT: ELABORACIÓ PRÒPIA A PARTIR DE LA REVISTA *Anales de la Sociedad Española de Hidrología Médica*.

Quadre 4. Bascongades

Alava

Província	Població	Màxim		Mínim		Període		
		Valor	Any	Valor	Any	Total banyistes	Promig	(inici-final, núm. anys)
Alava								
	Aramayona	397	1884	48	1889	3732	220	(1869 – 1892, 17)
	Barambio	134	1878	98	1879	232	116	(1878 – 1879, 2)
	Nanclares de la Oca	612	1892	18	1879	2135	194	(1877 – 1893, 11)
	Salinillas de Buradón	155	1893	53	1905	1734	116	(1885 – 1911, 15)
	Sta Filomena Gomillar	229	1869	229	1869	229	229	(1869 – 1869, 1)
	Sobrón y Soportilla	1644	1894	673	1929	49914	1019	(1869 – 1929, 49)
	Zuazo	956	1890	80	1883	20937	523	(1883 – 1931, 40)
Total		4127		1199		78913	2417	
Promig		589		171		11273	345	

FONT: ELABORACIÓ PRÒPIA A PARTIR DE LA REVISTA *ANALES DE LA SOCIEDAD ESPAÑOLA DE HIDROLOGÍA MÉDICA*.

Guipúscoa

Província	Població	Màxim		Mínim		Període		
		Valor	Any	Valor	Any	Total banyistes	Promig	(inici-final, núm. anys)
Guipúscoa								
	Arechavaleta	536	1869	112	1922	10428	282	(1869 – 1930, 37)
	Ataún / San Miguel	104	1895	43	1890	537	77	(1890 – 1907, 7)
	Cestona	5724	1928	483	1877	125134	2454	(1869 – 1931, 51)
	Escorianza	297	1869	70	1893	3087	172	(1869 – 1893, 18)
	Gaviria	394	1887	48	1877	4041	202	(1877 – 1902, 20)
	Ormaiztegui	478	1896	244	1912	15236	346	(1877 – 1931, 44)
	Otálora	276	1883	39	1896	2647	147	(1877 – 1896, 18)
	San Juan de Azcoitia	132	1886	47	1888	1112	93	(1877 – 1927, 12)
	Santa Agueda	615	1877	147	1894	7195	343	(1869 – 1896, 21)
	Urberuaga de Alzola	784	1907	293	1885	16096	596	(1869 – 1907, 27)
	Insalus	51	1889	12	1892	80	27	(1889 – 1895, 3)
Total		9391		1538		185593	4739	
Promig		853		139		16872	430	

FONT: ELABORACIÓ PRÒPIA A PARTIR DE LA REVISTA *Anales de la Sociedad Española de Hidrología Médica*.

Quadre 4. Bascongades (continuació)

Biscaia

Província	Població	Màxim		Mínim		Període		
		Valor	Any	Valor	Any	Total banyistes	Promig	(inici-final, núm. anys)
Biscaia								
	Cortézubi	314	1895	57	1926	5212	217	(1877 – 1926, 24)
	Echano	103	1924	26	1905	717	55	(1881 – 1924, 13)
	Elejabeitia	276	1930	8	1882	3132	108	(1877 – 1931, 29)
	Elorrio	818	1882	100	1926	14681	489	(1869 – 1928, 30)
	Guesala	39	1887	4	1895	107	18	(1887 – 1896, 6)
	La Muera	792	1917	38	1880	13075	335	(1880 – 1931, 39)
	Molinar de Carranza	1378	1902	352	1887	31450	655	(1869 – 1931, 48)
	San Juan de Ugarte	35	1887	35	1887	35	35	(1887 – 1887, 1)
	Urberuaga de Ubilla	1770	1882	789	1931	64697	1320	(1877 – 1931, 49)
	Villaro	925	1890	270	1878	26236	547	(1869 – 1931, 48)
	Zaldivar	1461	1883	362	1909	36222	823	(1869 – 1931, 44)
	Larrauri	383	1887	71	1903	2323	194	(1887 – 1903, 12)
Total		8294		2112		197887	4796	
Promig		691		176		16490	399	

FONT: ELABORACIÓ PRÒPIA A PARTIR DE LA REVISTA *Anales de la Sociedad Española de Hidrología Médica*.

Quadre 5. Catalunya

Barcelona

Província	Població	Màxim		Mínim		Període		
		Valor	Any	Valor	Any	Total banyistes	Promig	(inici-final, núm. anys)
Barcelona								
	Argentona - Mataró	200	1834	82	1892	1405	156	(1877-1896, 9)
	Caldes Estrac / Titus	1768	1881	28	1911	15402	481	(1869 – 1931, 32)
	Caldes Montbui	2804	1888	969	1912	86913	1773	(1878 – 1931, 49)
	La Garriga	1060	1881	61	1920	20821	547	(1869 – 1931, 38)
	Olesa / Esparreguera	1325	1882	353	1931	34081	740	(1869 – 1931, 46)
	Tona / Segales	58	1882	40	1881	138	46	(1881 – 1883, 3)
	Tona / Roqueta	305	1930	244	1928	774	258	(1927 – 1930, 3)
	Tona	449	1924	32	1896	4818	209	(1878 – 1931, 23)
		7969		1809		164357	4210	
Total		996		226		20544	526	

FONT: ELABORACIÓ PRÒPIA A PARTIR DE LA REVISTA *Anales de la Sociedad Española de Hidrología Medica*.

Tarragona

Província	Població	Màxim		Mínim		Període		
		Valor	Any	Valor	Any	Total banyistes	Promig	(inici-final, núm. anys)
Tarragona								
	Benifallet - Cardó	280	1905	80	1931	5387	168	(1889 – 1931, 32)
	Vallfogona de Riucorb	1150	1931	292	1905	20270	698	(1903 – 1931, 29)
		1430		732		25657	866	
Total		715		366		12828	433	

FONT: ELABORACIÓ PRÒPIA A PARTIR DE LA REVISTA *Anales de la Sociedad Española de Hidrología Medica*.

Lleida

Província	Població	Màxim		Mínim		Període		
		Valor	Any	Valor	Any	Total banyistes	Promig	(inici-final, núm. anys)
Lleida								
	Alcarras	30	1896	30	1896	30	30	(1896 – 1896, 1)
	Boí / Barruera	438	1869	17	1895	4473	194	(1869 – 1908, 23)
	Sant Vicente	300	1893	39	1877	2174	95	(1877 – 1924, 23)
	Traveseres	160	1893	45	1880	809	81	(1880 – 1896, 10)
		928		131		7486	400	
Total		232		32		1871	100	

FONT: ELABORACIÓ PRÒPIA A PARTIR DE LA REVISTA *Anales de la Sociedad Española de Hidrología Medica*.

Quadre 5. Catalunya (continuació)

Girona

Província	Població	Màxim		Mínim		Període		
		Valor	Any	Valor	Any	Total banyistes	Promig	(inici-final, núm. anys)
Girona								
	Banyoles	560	1877	143	1917	14294	286	(1869 – 1931, 50)
	Caldes de Malavella	1072	1906	294	1896	27105	630	(1869 -1931, 43)
	Campmany/Ntra Seny la Merce	227	1892	25	1927	2086	130	(1877 – 1927, 16)
	San Hilari deSacalm	845	1930	302	1883	23880	582	(1880 – 1931, 41)
	Vall de Ribes	716	1881	15	1920	11452	310	(1869 – 1930, 37)
	Santa Coloma de Farnés	474	1928	53	1890	2330	137	(1889 – 1929, 17)
		3894		832		81147	2075	
Total		649		138		13524	345	

FONT: ELABORACIÓ PRÒPIA A PARTIR DE LA REVISTA *Anales de la Sociedad Española de Hidrología Médica*.

Quadre 6. Castella la Nova

Madrid

Província	Població	Màxim		Mínim		Període		
		Valor	Any	Valor	Any	Total banyistes	Promig	(inici-final, núm. anys)
Madrid								
	El Molar	629	1883	70	1929	12599	293	(1869 – 1930, 43)
	Loeches / La Margarita	380	1883	33	1928	8273	180	(1869 – 1929, 46)
	La Maravilla / Loeches	125	1884	4	1896	703	59	(1882 – 1896, 12)
	Peralta / La Concepción	84	1869	84	1869	84	84	(1869 – 1869, 1)
	Torres							Sense dades
	Moralzarzal							“ “
Total		1218		191		21659	616	
Promig		304		47		5414	154	

FONT: ELABORACIÓ PRÒPIA A PARTIR DE LA REVISTA *Anales de la Sociedad Española de Hidrología Médica*.

Ciutat Reial

Província	Població	Màxim		Mínim		Període		
		Valor	Any	Valor	Any	Total banyistes	Promig	(inici-final, núm. anys)
Ciutat Reial								
	Fuencaliente	1449	1924	581	1885	52247	1045	(1869 – 1931, 50)
	Hervideros de Emperador	174	1886	25	1892	1315	120	(1883 – 1903, 11)
	Hervideros de Fuensanta	1057	1887	87	1930	22689	528	(1869 – 1930, 43)
	La Inesperada	80	1893	80	1893	80	80	(1893 – 1893, 1)
	Navalpino	97	1884	12	1893	303	43	(1878 – 1896, 7)
	Puertollano	765	1880	60	1885	9053	412	(1869 – 1903, 22)
	Villar del Pozo	1288	1878	244	1885	35358	693	(1869 – 1931, 51)
Total		4910		1089		121045	2921	
Promig		701		155		17292	417	

FONT: ELABORACIÓ PRÒPIA A PARTIR DE LA REVISTA *Anales de la Sociedad Española de Hidrología Médica*.

Quadre 6. Castella la Nova (continuació)

Conca

Província	Població	Màxim		Mínim		Període		
		Valor	Any	Valor	Any	Total banyistes	Promig	(inici-final, núm. anys)
Conca								
	Alcantud	87	1878	25	1877	112	56	(1877 – 1878, 2)
	Solán de Cabras	176	1924	39	1877	2436	97	(1869 – 1931, 25)
	Valdeganga	346	1924	8	1910	4229	163	(1869 – 1930, 26)
	Yémeda	131	1881	22	1909	1062	82	(1880 – 1909, 13)
Total		740		94		7839	398	
Promig		185		23		1959	99	

FONT: ELABORACIÓ PRÒPIA A PARTIR DE LA REVISTA *Anales de la Sociedad Española de Hidrología Médica*.

Guadalajara

Província	Població	Màxim		Mínim		Període		
		Valor	Any	Valor	Any	Total banyistes	Promig	(inici-final, núm. anys)
Guadalajara								
	Carlos III / Trillo	1268	1904	301	1896	37503	750	(1869 – 1931, 50)
	Sacedón / La Isabela	609	1922	85	1885	19458	463	(1869 – 1931, 42)
Total		1877		386		56961	1213	
Promig		938		193		28480	606	

FONT: ELABORACIÓ PRÒPIA A PARTIR DE LA REVISTA *Anales de la Sociedad Española de Hidrología Médica*.

Quadre 7. Castella la Vella

Avila

Província	Població	Màxim		Mínim		Període		
		Valor	Any	Valor	Any	Total banyistes	Promig	(inici-final, núm. anys)
Avila	Santa Teresa	495	1916	286	1905	7214	380	(1902 – 1931, 19)
Total								
Promig		495		286		7214	380	

FONT: ELABORACIÓ PRÒPIA A PARTIR DE LA REVISTA *Anales de la Sociedad Española de Hidrología Medica*.

Burgos

Província	Població	Màxim		Mínim		Període		
		Valor	Any	Valor	Any	Total banyistes	Promig	(inici-final, núm. anys)
Burgos	Arlanzón	174	1884	12	1896	507	56	(1884 – 1896, 9)
	Corconte	527	1930	27	1895	4076	226	(1883 – 1930, 18)
	Cucho / Condado Treviño	385	1894	46	1885	6668	159	(1877 – 1931, 42)
	Fuensanta Gayangos	300	1882	87	1924	7735	228	(1869 – 1928, 34)
	Porvenir de Miranda	534	1902	141	1928	4922	259	(1892 – 1931, 19)
	Salinas de Rosio	132	1880	25	1896	791	72	(1878 – 1927, 11)
	Valdelateja	370	1928	81	1927	1316	146	(1893 – 1931, 9)
Total		2422		419		26015	1146	
Promig		346		59		3716	163	

FONT: ELABORACIÓ PRÒPIA A PARTIR DE LA REVISTA *Anales de la Sociedad Española de Hidrología Medica*.

Santander

Província	Població	Màxim		Mínim		Període		
		Valor	Any	Valor	Any	Total banyistes	Promig	(inici-final, núm. anys)
Santander	Caldas de Besaya	2692	1925	880	1896	75421	1539	(1877 – 1931, 49)
	La Hermida	663	1920	364	1879	20815	496	(1877 – 1929, 42)
	Liérganes	1886	1927	168	1877	46945	958	(1877 – 1931, 49)
	Ontaneda	2512	1883	346	1914	69869	1888	(1869 – 1917, 37)
	Alceda / Ontaneda	1719	1920	919	1925	37732	1258	(1902 – 1931, 30)
	Puente Viesgo	1936	1907	680	1880	68899	1351	(1869 – 1931, 51)
	Solares y Hoznayo	765	1904	226	1885	21403	446	(1877 – 1931, 48)
	Puentenansa	90	1893	25	1895	202	67	(1892 – 1895, 3)
Total		12263		3608		341286	8003	
Promig		1532		451		42660	1000	

FONT: ELABORACIÓ PRÒPIA A PARTIR DE LA REVISTA *Anales de la Sociedad Española de Hidrología Medica*.

Quadre 7. Castella la Vella (continuació)

Logronyo

Província	Població	Màxim		Mínim		Període		
		Valor	Any	Valor	Any	Total banyistes	Promig	(inici-final, núm. anys)
Logronyo								
	Arnedillo	2244	1927	417	1885	65619	1312	(1869 – 1931, 50)
	Cervera del Río Alhama	237	1869	38	1893	2246	140	(1869 – 1893, 16)
	Grávalos	578	1879	57	1917	9107	222	(1869 – 1928, 41)
	Riba los Baños	48	1908	4	1910	484	24	(1877 – 1931, 20)
Total		3107		516		77456	1698	
Promig		776		129		19364	424	

FONT: ELABORACIÓ PRÒPIA A PARTIR DE LA REVISTA *Anales de la Sociedad Española de Hidrología Médica*.

Quadre 8. Extremadura

Badajoz

Província	Població	Màxim		Mínim		Període		
		Valor	Any	Valor	Any	Total banyistes	Promig	(inici-final, núm. anys)
Badajoz								
	Alange	3942	1920	552	1885	109310	2143	(1869 – 1931, 51)
	Salvatierra los Barros El Moral	77	1893	5	1895	102	34	(1893 – 1895, 3)
	Salvatierra los Barros El Charcón	200	1892	25	1925	535	76	(1891 – 1926, 7)
Total		4219		582		109947	2253	
Promig		1406		194		36649	751	

FONT: ELABORACIÓ PRÒPIA A PARTIR DE LA REVISTA *Anales de la Sociedad Española de Hidrología Médica*.

Caceres

Província	Població	Màxim		Mínim		Període		
		Valor	Any	Valor	Any	Total banyistes	Promig	(inici-final, núm. anys)
Caceres								
	Montemayor	4071	1919	1462	1877	145040	2844	(1869 – 1931, 51)
	San Gregorio Brozas	310	1892	9	1893	353	118	(1880 – 1893, 3)
	El Salugral							
Total		4381		1471		145393	2962	
Promig		2190		735		72696	1481	

FONT: ELABORACIÓ PRÒPIA A PARTIR DE LA REVISTA *Anales de la Sociedad Española de Hidrología Médica*.

Quadre 9. Galícia

Corunya

Província	Població	Màxim		Mínim		Període		
		Valor	Any	Valor	Any	Total banyistes	Promig	(inici-final, núm. anys)
Corunya								
	Arteijo	718	1869	237	1889	21835	446	(1869 – 1931, 49)
	Carballo	648	1890	149	1924	17863	406	(1869 – 1931, 44)
Total		1366		386		39698	852	
Promig		683		193		19849	426	

FONT: ELABORACIÓ PRÒPIA A PARTIR DE LA REVISTA *Anales de la Sociedad Española de Hidrología Medica*.

Lugo

Província	Població	Màxim		Mínim		Període		
		Valor	Any	Valor	Any	Total banyistes	Promig	(inici-final, núm. anys)
Lugo								
	Lugo	1692	1926	549	1894	54659	1093	(1869 – 1931, 50)
	Incio	612	1928	190	1895	11957	427	(1894 – 1931, 28)
Total		2304		739		66616	1520	
Promig		1152		369		33308	760	

FONT: ELABORACIÓ PRÒPIA A PARTIR DE LA REVISTA *Anales de la Sociedad Española de Hidrología Medica*.

Orense

Província	Població	Màxim		Mínim		Període		
		Valor	Any	Valor	Any	Total banyistes	Promig	(inici-final, núm. anys)
Orense								
	Carballino y Partovía	1503	1881	258	1912	30917	672	(1877 – 1931, 46)
	Cortegada	1271	1877	253	1902	34853	711	(1877 – 1931, 49)
	Molgas	999	1928	169	1905	14828	424	(1877 – 1931, 35)
	Verin / Sousa-Caldeliñas	495	1903	115	1909	7487	326	(1877 – 1924, 23)
Total		4268		795		88085	2133	
Promig		1067		198		22021	533	

FONT: ELABORACIÓ PRÒPIA A PARTIR DE LA REVISTA *Anales de la Sociedad Española de Hidrología Medica*.

Quadre 9. Galícia (continuació)

Pontevedra

Província	Població	Màxim		Mínim		Període		
		Valor	Any	Valor	Any	Total banyistes	Promig	(inici-final, núm. anys)
Pontevedra	Caldas de Cuntis	1978	1926	1106	1896	78116	1594	(1869 – 1931, 49)
	Caldas de Reyes/ Dàvila	2076	1916	132	1896	42170	917	(1877 – 1931, 46)
	Caldelas de Tuy	1312	1921	296	1869	43348	850	(1877 – 1931, 51)
	Loujo o La Toja	2092	1926	153	1912	38768	881	(1869 – 1931, 44)
	Mondáriz	3176	1906	356	1877	90194	1804	(1869 – 1931, 50)
	Puente Caldelas	208	1902	168	1904	97	49	(1877 – 1931, 2)
	Val	50	1895	47	1896	376	188	(1895 - 1931, 2)
		10892		2258		293069	6283	
Total		1556		322		41867	897	

FONT: ELABORACIÓ PRÒPIA A PARTIR DE LA REVISTA *Anales de la Sociedad Española de Hidrología Médica*.

Quadre 10. Lleó

Lleó

Província	Població	Màxim		Mínim		Període		
		Valor	Any	Valor	Any	Total banyistes	Promig	(inici-final, núm. anys)
Lleó								
	San Adrián	253	1930	42	1878	802	160	(1878 – 1931, 5)
	Ponferrada	171	1893	37	1903	808	90	(1892 – 1909, 9)
Total		424		79		1610	250	
Promig		212		39		805	125	

FONT: ELABORACIÓ PRÒPIA A PARTIR DE LA REVISTA *Anales de la Sociedad Española de Hidrología Médica*.

Salamanca

Província	Població	Màxim		Mínim		Període		
		Valor	Any	Valor	Any	Total banyistes	Promig	(inici-final, núm. anys)
Salamanca								
	Calzadilla del Campo	188	1906	63	1931	6120	291	(1883 – 1931, 21)
	Ledesma	2900	1883	680	1928	81286	1729	(1869 – 1931, 47)
Total		3088		743		87406	2020	
Promig		1544		371		43703	1010	

FONT: ELABORACIÓ PRÒPIA A PARTIR DE LA REVISTA *Anales de la Sociedad Española de Hidrología Médica*.

Zamora

Província	Població	Màxim		Mínim		Període		
		Valor	Any	Valor	Any	Total banyistes	Promig	(inici-final, núm. anys)
Zamora								
	Bouzas	203	1885	38	1896	2497	139	(1877 – 1928, 18)
	Calabor	282	1926	200	1893	932	233	(1893 – 1927, 4)
Total		485		238		3429	372	
Promig		242		119		1714	186	

FONT: ELABORACIÓ PRÒPIA A PARTIR DE LA REVISTA *Anales de la Sociedad Española de Hidrología Médica*.

Valladolid

Província	Població	Màxim		Mínim		Període		
		Valor	Any	Valor	Any	Total banyistes	Promig	(inici-final, núm. anys)
Valladolid								
	Medina del Campo	2822	1921	49	1893	53250	1664	(1893 – 1927, 32)
	Castromonte							Sense dades
Total		2822		49		53250	1664	
Promig		2822		49		53250	1664	

FONT: ELABORACIÓ PRÒPIA A PARTIR DE LA REVISTA *Anales de la Sociedad Española de Hidrología Médica*.

Quadre 11. Múrcia

Albacete

Província	Població	Màxim		Mínim		Període		
		Valor	Any	Valor	Any	Total banyistes	Promig	(inici-final, núm. anys)
Albacete								
	Villatoya / Fuente Podrida	520	1920	18	1902	6250	202	(1869 – 1924, 31)
Total								
Promig		520		18		6250	202	

FONT: ELABORACIÓ PRÒPIA A PARTIR DE LA REVISTA *Anales de la Sociedad Española de Hidrología Medica*.

Múrcia

Província	Població	Màxim		Mínim		Període		
		Valor	Any	Valor	Any	Total banyistes	Promig	(inici-final, núm. anys)
Múrcia								
	Alhama	1003	1904	302	1918	32164	643	(1869 – 1931, 50)
	Archena	6591	1902	1154	1885	205162	4103	(1869 – 1931, 50)
	Fortuna	2621	1920	301	1879	71248	1454	(1877 – 1931, 49)
	Fuensanta de Lorca	300	1895	41	1877	453	151	(1877 – 1895, 3)
Total		10515		1798		309027	6351	
Promig		2628		449		77256	1587	

FONT: ELABORACIÓ PRÒPIA A PARTIR DE LA REVISTA *Anales de la Sociedad Española de Hidrología Medica*.

Quadre 12. Navarra

Navarra

Província	Població	Màxim		Mínim		Període		
		Valor	Any	Valor	Any	Total banyistes	Promig	(inici-Final, núm. anys)
Navarra								
	Alsasua	41	1877	19	1883	290	29	(1877 – 1895, 10)
	Belascoaín	314	1931	138	1905	4169	232	(1903 – 1931, 18)
	Betelú	1158	1884	43	1926	27699	644	(1869 – 1926, 43)
	Burlada	119	1887	13	1902	383	43	(1884 – 1902, 9)
	Fitero / Nuevo	963	1928	138	1885	24514	511	(1869 – 1931, 48)
	Fitero / Viejo	1021	1927	411	1890	31552	644	(1869 – 1931, 49)
	Thero							
Total		3616		762		88607	2103	
Promig		516		108		12658	300	

FONT: ELABORACIÓ PRÒPIA A PARTIR DE LA REVISTA *Anales de la Sociedad Española de Hidrología Médica*.

Quadre 13. València

Castelló

Província	Població	Màxim		Mínim		Període		
		Valor	Any	Valor	Any	Total banyistes	Promig	(inici-Final, núm. anys)
Castellón	Montanejos	253	1869	9	1890	950	86	(1869 – 1906, 11)
	Ntra Sra de Abella	150	1894	25	1896	235	78	(1894 – 1896, 3)
	Villavieja de Nules	1703	1881	488	1890	51769	1035	(1869 – 1931, 50)
Total		2106		522		52954	1199	
Promig		702		174		17651,3	399	

FONT: ELABORACIÓ PRÒPIA A PARTIR DE LA REVISTA *Anales de la Sociedad Española de Hidrología Médica*.

València

Província	Població	Màxim		Mínim		Període		
		Valor	Any	Valor	Any	Total banyistes	Promig	(inici-final, núm. anys)
Valencia	Bellús	902	1893	55	1885	27799	556	(1869 – 1931, 50)
	Chulilla	177	1927	86	1906	2198	129	(1877 – 1927, 17)
	Fuente Podrida	591	1886	102	1921	11537	304	(1877 – 1929, 38)
	Molinell	289	1892	44	1903	1091	109	(1892 – 1908, 10)
	Ntra Sra del Carmen	49	1885	6	1905	55	28	(1885 – 1905, 2)
	Santa Ana	426	1877	60	1890	9273	244	(1877 – 1930, 38)
	Siete Aguas	219	1891	30	1906	1641	103	(1869 – 1906, 16)
	Santo Tomás	235	1890	10	1090	1485	114	(1890 – 1909, 13)
	Pueblo Nuevo del Mar	236	1909	78	1895	236	118	(1895 – 1909, 2)
Total		3124		471		55393	1705	
Promig		347		52		6154	189	

FONT: ELABORACIÓ PRÒPIA A PARTIR DE LA REVISTA *Anales de la Sociedad Española de Hidrología Médica*.

Alacant

Província	Població	Màxim		Mínim		Període		
		Valor	Any	Valor	Any	Total banyistes	Promig	(inici-Final, núm. anys)
Alacant	Benimarfull	399	1878	42	1911	5315	171	(1877 – 1931, 31)
	Bussot	606	1869	7	1923	9199	317	(1869 – 1923, 29)
	Ntra Sra de Orito	191	1891	31	1928	1940	88	(1881 – 1928, 22)
	Salinetas de Novelda	471	1886	123	1905	9089	260	(1869 – 1926, 35)
Total		1667		203		25543	836	
Promig		416		50		6385	209	

FONT: ELABORACIÓ PRÒPIA A PARTIR DE LA REVISTA *Anales de la Sociedad Española de Hidrología Médica*.

Quadre 14. Mallorca

Província	Població	Màxim		Mínim		Període		
		Valor	Any	Valor	Any	Total banyistes	Promig	(inici - final, núm. anys)
Baleares								
	San Juan de Campos	505	1869	95	1893	9689	269	(1869 – 1927, 36)
Total		505		95		9689		
Promig		505		95		9689	269	

FONT: ELABORACIÓ PRÒPIA A PARTIR DE LA REVISTA *Anales de la Sociedad Española de Hidrología Médica*.

**Tarifes de preus dels
tractaments hidroteràpics, allotjament i mantenició dels
balnearis dels anys 1907, 1919, 1927 i 1935**

**Preus de tractaments
hidroteràpics, allotjament i mantenició de l'any 1907**

Dades extretes de: *La Guia Oficial de las Aguas Minero-medicinales y Establecimientos Balnearios de España 1907*, Madrid, Imprenta Hijos de J.A.Garcia.

ALANGE (Badajoz)

Tarifa de preus dels banys a 1907	
Pila d'aigua graduada	21,10 ptes
Pila d'aigua a temperatura natural	17,60 "
Piscines particulars	15,10 "
Piscines generals	10,60 "
Piscines per a classe poc benestant	5,00 "
Tanda de dutxes fredes	13,10 "
Tanda de dutxes calentes	16,10 "
Tarifa de preus de l'hostalatge a 1907	
	Sense preus
Tarifa de preus de mantenició a 1907	
	Sense preus
Temporada oficial 1907	
Del 24 de juny a 30 de setembre	

ALCARRAZ (Lleida)

Tarifa de preus dels banys a 1907	
Bany general amb roba	1,50 ptes
Dutxes en general	1,25 "
Tarifa de preus de l'hostalatge a 1907	
Hostalatges des de	5,00 ptes
Tarifa de preus de mantenició a 1907	
	Sense preus
Temporada oficial 1907	
Del 15 de juny a 15 de setembre	

ALCEDA (Santander)

Tarifa de preus dels banys a 1907	
Banys general calent	1,75 ptes
Bany amb afusió fresca	2,00 “
Bany natural en pila	1,25 “
Bany gran piscina de natació	1,50 “
Bany calent precedit o seguit de dutxa calent	2,75 “
Dutxes escocesa, calent i freda alternada	1,75 “
Dutxa dorsal calenta amb xorro o regadora	1,50 “
Dutxa fixa a la mateixa manera	1,50 “
Dutxa locals mòbils de braços i cames	1,25 “
Inhalació difosa, quatre o més sessions a la sala de primera classe, al dia	2,00 “
Inhalació en segona classe igual a la primera	1,50 “
Polvoritzacions o irrigació faringia, nasal, ocular, auricular, una al dia	1,25 ptes
Polvoritzacions dos al dia	2,00 “
Per l'ús d'aigua en beguda, en el balneari, cada banyista pagarà.	5,00 “
Aigua embotellada	0,75 “
Glerma o Alcedina, envàs de 15 grams	1,00 “
Tarifa de preus de l'hostalatge a 1907	
	Sense preus
Tarifa de preus de mantenció	
	Sense preus
Temporada oficial 1907	
10 de juny a 30 de setembre	

ALHAMA (Almeria)

Tarifa de preus dels banys a 1907	
Per cada bany a les banyeres generals	0,50 ptes
Per cada bany a les banyeres de preferència	0,75 “
Per cada bany a l'estufa de vapor	1,75 “
Per cada bany de seient, es poden aplicar al mateix dutxes lumbar i vaginals	1,25 “
Per cada bany a l'habitació del malalt	1,50 “
Per cada bany al gabinet particular, en pila de marbre	1,25 “
Per cada sessió al gabinet hidroteràpic, poden aplicar-se diferents classes de dutxa	0,75 “
Serveis del banyer	2,00 “
Per l'ús de l'aigua en beguda	Gratis
Habitacions per famílies, des de	1 a 3,50 ptes
Tarifa de preus de l'hostalatge a 1907	
Taula de primera, amb esmorzar i habitació	5,50 ptes
Taula de segona amb esmorzar i habitació	4,00 “
Tarifa de preus de mantenció a 1907	
	Sense preus
Temporada oficial 1907	
De l'1 de maig a 30 de juny	

TERMAS DE MATHEU - ALHAMA DE ARAGON (Saragossa)

Tarifa de preus dels banys a 1907	
Per cada bany general natural	1,50 ptes
Per cada bany general fred	1,50 "
Per cada bany general de temperatura elevada	2,00 "
Per cada bany de seient natural	1,50 "
Per cada bany de seient de temperatura elevada	2,00 "
Per cada dutxa natural	1,50 "
Per cada dutxa freda	1,50 "
Per cada dutxa de temperatura elevada	2,00 "
Per cada dutxa escocesa	2,00 "
Per cada dutxa dorsal natural	1,50 "
Per cada dutxa dorsal de temperatura elevada	2,00 "
Per cada dutxa de pluja natural	1,50 "
Per cada dutxa de pluja de temperatura elevada	2,00 "
Per cada polvorització	2,00 "
Per regadora presa a qualsevol gabinet de bany	1,00 "
Per la roba de cada servei	0,25 "
Tarifa de preus de l'hostalatge a 1907	
Assistència completa en el pis principal	12,50 ptes
Assistència completa en el pis segon, habitació al jardí	10,50 "
Assistència completa en el pis segon, habitació a la carretera	9,25 "
Assistència completa en casa d'hivern pis baix, habitació a la carretera	12,50 "
Assistència completa en casa principal, vista a la carretera i muntanya	12,50 "
Tarifa de preus de manutenció	
	Sense preus
Temporada oficial 1907	

ALHAMA DE ARAGÓN (Saragossa)

Tarifa de preus dels banys a 1907	
Per cada bany general natural	1,00 ptes
Per cada bany general fred	1,00 “
Per cada bany general de temperatura elevada	1,50 “
Per cada bany circular	2,00 “
Per cada regadora presa a qualsevol gabinet de bany	0,50 “
Per cada bany de seient natural	1,50 “
Per cada bany de temperatura elevada	2,00 “
Per cada dutxa natural	1,50 “
Per cada dutxa freda	1,50 “
Per cada dutxa de temperatura elevada	2,00 “
Per cada dutxa escocesa	2,00 “
Per cada dutxa ascendent natural	1,50 “
Per cada dutxa ascendent de temperatura elevada	2,00 “
Per cada dutxa descendent	1,00 “
Per cada polvorització	1,00 “
Per cada inhalació difusa o directa	1,00 “
Per la roba de cada servei	0,25 “
Caixa de 12 botelles a l'estació d'Alhama	9,00 “
Caixa de 25 botelles a l'estació d'Alhama	17,0 “
Caixa de 50 botelles a l'estació d'Alhama	32,0 “
Es retorna per botella	0,25 “
Tarifa de preus d'hostalatge a 1907	
Habitació de primera, persona i dia	2,00 ptes
De segona, persona i dia	1,50 “
De tercera, persona i dia	1,00 “
De preferència, persona i dia	1,50 “
Tarifa de preus de manutenció a 1907	
Taula de primera, persona i dia	6,00 ptes
Taula de segona, persona i dia	4,50 “
Taula de tercera, persona i dia	3,50 “
Taula particular, augment per persona i dia	1,50 “
Temporada oficial 1907	
Obert tot l'any.	

ESTABLIMENT DE BAÑOS DE SAN FERMIN (Saragossa)

Tarifa de preus dels banys a 1907	
Per cada bany general natural	1,00 ptes
Per cada bany general fred	1,00 “
Per cada bany circular	2,00 “
Per cada bany de seient natural	1,50 “
Per cada bany general de temperatura elevada	1,50 “
Per cada dutxa natural	1,50 “
Per cada dutxa freda	1,50 “
Per cada dutxa de temperatura elevada	1,50 “
Per cada dutxa escocesa	2,00 “
Per cada dutxa ascendent natural	1,50 “
Per cada regadora presa a qualsevol gabinet de bany	0,50 “
Per la roba de cada servei	0,25 “
Tarifas de preus de l'hostalatge a 1907	
En primera taula amb habitació de primera	7,50 ptes
En primera taula amb habitació de segona	6,50 “
En segona taula amb habitació de primera	7,00 “
En segona taula amb habitació de segona	5,50 “
Tarifa de preus de mantenició a 1907	
Inclòs amb l'habitació	
Temporada oficial 1907	

BAÑOS NUEVOS DE SAN ROQUE (Saragossa)

Tarifa de preus dels banys a 1907	
Per cada bany general natural	1,00 ptes
Per cada bany temperatura elevada	1,50 “
Per cada regadora presa als gabinets	0,50 “
Per cada bany de seient natural	1,50 “
Per cada dutxa natural	1,50 “
Per cada dutxa freda	1,50 “
Per cada polvorització	1,50 “
Per cada inhalació a la cascada	1,50 “
Tarifa de preus d'hostalatge a 1907	
Taula de primera amb habitació	7,50 ptes
Taula de segona amb habitació	5,50 “
Taula de tercera amb habitació	3,50 “
Tarifa de preus de mantenició a 1907	
Inclòs amb l'habitació	
Temporada oficial 1907	

BAÑOS VIEJOS DE SAN ROQUE (Saragossa)

Tarifa de preus dels banys a 1907	
Bany natural	1,00 ptes
Bany temperatura elevada	1,50 “
Regadora presa al gabinet	0,50 “
Dutxa elevada temperatura	1,50 “
Dutxa escocesa	2,00 “
Polvorització	1,50 “
Estufa	1,00 “
Tarifa de preus d'hostalatge a 1907	
	Sense preus
Tarifa de preus de mantenció a 1907	
Taula de primera	5,50 ptes
Taula de segona	4,00 “
Taula de tercera	2,50 “
Temporada oficial 1907	

ALZOLA (Guipúscoa)

Tarifa de preus dels banys a 1907	
Aigua beguda	10,00 ptes
Banys de diferents classes	Varis preus
Aigua embotellada en el balneari, preu per botella	0,75 ptes
Aigua embotellada en el balneari, preu per botella en Madrid	1,00 ptes
En altres punts de venda es fan rebaixes, sempre que les comandes es faixin comandes que siguin de més de 50 botelles	
Tarifa de preus d'hostalatge a 1907	
	Sense preus
Tarifa de preus de mantenció a 1907	
	Sense preus
Temporada oficial 1907	
15 de juny a 30 de setembre	

ALHAMA NUEVO DE GRANADA (Granada)

Tarifa de preus dels banys a 1907	
Servei de preferència, primera i segona classe des de	2a 0,50 ptes
Tarifa de preus d'hostalatge a 1907	
Habitacions per hostalatge, sense llits, llum i serveis	1 a 2 ptes/dia
Tarifa de preus de mantenció a 1907	
Esmorzar y dinar de primera	5,00 ptes/dia
Esmorzar y dinar de segona	3,00 ptes/dia
Temporada oficial 1907	
20 d'abril i 30 de juny	1 setembre a 31 d'octubre

ALHAMA VIEJO DE GRANADA (Granada)

Tarifa de preus dels banys a 1907	
Servei de preferència, primera i segona classe des de	2 a 0,50 ptes
Tarifa de preus d'hostalatge a 1907	
Habitacions – poden oscil·lar entre -	1,5 / 7,50 ptes
Habitacions a l'entresol i soterrani	0,50/3,00 ptes
Tarifa de preus de manutenció a 1907	
Cobert esmorzar, dinar i sopar a la carta	24 reals/dia
Targeta d'abonament de la temporada i diferents dependències com el parc, salons de lleure i casino	16 reals/diaris
Temporada oficial 1907	
20 d'abril i 20 de juny	1 setembre a 31 d'octubre

ALHAMA DE MURCIA (Múrcia)

Tarifa de preus dels banys a 1907	
Per cada bany a la piscina	0,50 ptes
El mateix bany a gabinet particular, pila de marbre	1,00 “
El mateix bany amb aigües sulfatades i sulfuroses	2,00 “
Bany als grans aparells de hidroteràpia	1,00 “
Per cada polvorització	0,75 “
Por un abonament en estos aparells durant la temporada	10,0 “
Por cada bany de seient amb o sense dutxa	1,00 “
Per una dutxa vaginal	1,00 “
Bany parcial en banyera portàtil a l'habitació del malalt	0,75 “
Per l'ús de l'aigua sulfurosa en beguda	1,50 “
Per una botella d'aquesta aigua, sense envàs	0,15 “
Per una botella d'aquesta aigua, amb envàs	0,60 “
Pel servei del banyer, per individu i temporada	1,50 “
Tarifa de preus d'hostalatge a 1907	
	Sense preus
Tarifa de preus de manutenció a 1907	
Taula rodona de primera	5,00 ptes
Per un menjar	2,50 “
Per cobert diari en taula de segona	3,00 “
Temporada oficial 1907	
10 d'abril a 10 de juny	10 de setembre a 10 de novembre

ARCHENA (Múrcia)

Tarifa de preus dels banys a 1907	
Bany general	2,00 ptes
Dutxes de totes les maneres	2,00 “
Polvorització	1,00 “
Inhalació per temporada	5,00 “
Aigua beguda per temporada	5,00 “
Bany d'aigua natural	2,00 “
Tarifa de preus d'hostalatge a 1907	
Habitació amb llum i assistència des de	1,50 ptes
Tarifa de preus de manutenció a 1907	
Menjar en taula de primera	6,00 “
Menjar en taula de segona	4,00 “
Temporada oficial 1907	
21 de juny a 15 de setembre	

BANYOLES (Girona)

Tarifa de preus dels banys a 1907	
Bany general	1,50 ptes
Bany de segona	1,00 “
Dutxes	2,00 “
Polvoritzacions	1,00 “
Inhalació	1,00 “
L'ús de l'aigua beguda	Gratis
Tarifa de preus d'hostalatge a 1907	
No disposa d'allotjament	
Tarifa de preus de manutenció a 1907	
	Sense preus
Temporada oficial 1907	
De l'1 de juny al 30 de setembre	

BELASCOAIN (Navarra)

Tarifa de preus dels banys a 1907	
Aigua beguda durant la temporada	8,00 ptes
Bany amb general amb servei de roba	1,75 “
Bany amb general sense roba	1,25 “
Bany de seient	2,00 “
Dutxa de xorro, pluja, llança dorsal o circular	1,50 “
Dutxa escocesa	2,00 “
Tarifa de preus d'hostalatge a 1907	
Habitació de primera	2,00 ptes
Habitació de segona i tercera	1,00 “
Habitacions (preus convencionals)	Preus
Tarifa de preus de manutenció a 1907	
Taules particulars	7,00 “
Taula rodona de primera	6,00 “
Taula rodona de segona	4,50 “
Taula rodona de tercera	3,50 “
Temporada oficial 1907	
De l'1 de juliol al 30 de setembre	

BETELU (Navarra)

Tarifa de preus dels banys a 1907	
Per l'ús d'aigua en beguda d'una de les fonts	5,00 ptes
Per l'ús de dues al mateix temps	7,50 “
Per l'ús de tres	10,00 “
Cada sessió de polvoritzacions i inhalacions	1,00 “
Cada sessió de bany segon la seva classe	1,5/2,00 ptes
Cada dutxa freda, calenta o escocesa	1,0/1,75 ptes
Cada bany de vapor, amb llit	3,00 “
Cada sessió de irrigació nasal	0,50 “
Tarifa de preus d'hostalatge a 1907	
Habitació oscil·la de	0,50/10 ptes
Tarifa de preus de manutenció a 1907	
Servei en els menjadors particulars	10,00 ptes
Servei en taules en el gran menjador	8,00 “
Servei en una taula rodona la espanyola	6,00 “
Els nens menors de deu anys abonen la meitat de preu	
Temporada oficial 1907	
Del 15 de juny al 30 de setembre	

BUYERES DE NAVA o FUENSANTA (Oviedo)

Tarifa de preus dels banys a 1907	
Banys de luxe	2,50 ptes
Banys de preferència	2,00 “
Banys	1,75 “
Banys de cames o braços	0,75 “
Dutxes fredes	1,00 “
Dutxes escocesa	2,00 “
Dutxes mixtes	1,50 “
Dutxes de irrigació ginecològica o rectal	1,50 “
Polvorització directa	1,00 “
Polvorització difusa	1,00 “
Inhalació	1,00 “
Aigua beguda	5,00 “
Botella d'aigua	1,00 “
Tarifa de preus d'hostalatge a 1907	
Habitació de primera	2,00 ptes
Habitació de segona	1,50 “
Habitació amb llit i servei per els que volen menjar pel seu compte	1/1,50 ptes
Tarifa de preus de manutenció a 1907	
Taula de primera	6,00 ptes
Taula de segona	4,00 “
Temporada oficial 1907	
Del 15 de juny a 30 de setembre	

CALABOR (Zamora)

Tarifa de preus dels banys a 1907	
Per un bany en pila de marbre	1,60 ptes
Per un bany en pila de granit	1,10 “
Bany general amb tandes de fins a cinc persones i cada una	0,55 “
Bany general d'una persona sola a la piscina	2,00 “
Per beure l'aigua mineral durant la temporada	3,00 “
Tarifa de preus d'hostalatge a 1907	
Lloguer habitacions independents en altre edifici per nou dies	1,50 ptes/dia
Lloguer habitació i llit	1,00 ptes
Tarifa de preus de manutenció a 1907	
Servei complet de fonda	5,00 ptes
Temporada oficial 1907	
15 de juny a 30 de setembre	

BALNEARIO HOTEL LA VIRGEN - CALDAS DE CUNTIS (Pontevedra)

Tarifa de preus dels banys a 1907	
Bany general (Preferència)	2,00 ptes
Bany de pila de marbre	1,50 “
Bany de pila de pòrtland	1,00 “
Bany general amb xorro	2,50 “
Bany de seient, amb diferents dutxes	2,00 “
Bany de seient, amb sols vaginal	1,50 “
Bany de vapor o estufa	2,50 “
Xorro o dutxa horitzontal (En sala especial)	1,25 “
Xorro o dutxa dorsal (En sala especial)	1,50 “
Xorro o dutxa escocesa o alterna (En sala especial)	1,50 “
Polvorització o dutxa filiforme	1,00 “
Inhalació	0,75 “
Irrigació	0,75 “
Bany general en piscina	0,60 “
Xorro en departament general	0,60 “
Aigua beguda fins a 15 dies	2,00 “
Tarifa de preus d'hostalatge a 1907	
Habitacions des de	1,50 ptes
Tarifa de preus de manutenció a 1907	
Servei de menjar en taula particular o habitació (persona / dia)	1,00 ptes
Temporada oficial 1907	
15 de juny a 30 de setembre	

HOTEL BALNEARIO BARREIRO CALDAS DE CUNTIS (Pontevedra)

Tarifa de preus dels banys a 1907	
Bany general de preferència	1,50 ptes
Bany de pila de marbre	1,25 “
Bany de pila de rajola	1,00 “
Bany general	0,50 “
Bany de pila de marbre amb xorro	2,50 “
Bany de seient, amb diferents dutxes	1,50 “
Bany de vapor	2,00 “
Un xorro sol o dutxa horitzontal en sala especial	1,00 “
Un xorro en els departaments generals	0,50 “
Un xorro dorsal	1,25 “
Un xorro escocès	2,00 “
Un xorro en cercles	2,00 “
Una polvorització	1,00 “
Una inhalació	0,75 “
Una irrigació	0,75 “
Aigua beguda durant la temporada	1,00 “
Per cada vegada que s'utilitzi llençol	0,25 “
Tarifa de preus d'hostalatge a 1907	
Habitació i cobert	6 a 8 ptes
Tarifa de preus de manutenció a 1907	
Temporada oficial 1907	
15 de juny a 30 de setembre	

CALDES D'ESTRAC i TITUS (Barcelona)

Tarifa de preus dels banys a 1907	
Bany de primera	1,50 ptes
Bany de segona	1,00 “
Una dutxa calenta	1,00 “
Una dutxa de peus	1,00 “
Una dutxa escocesa	1,50 “
Una dutxa nasal	0,50 “
Una dutxa ascendent	1,00 “
Una dutxa múltiple	2,00 “
Una polvorització	1,00 “
Aigua beguda	Gratis
Servei de roba	0,25 “
Tarifa de preus d'hostalatge a 1907	
L'allotjament es fa a la població des de	5 a 8 ptes
Tarifa de preus de manutenció a 1907	
Temporada oficial 1907	
15 de maig a 15 de juliol	1 er de setembre 15 d'octubre
Tot l'any	

BALNEARIO RIUS - CALDES DE MONTBUI (Barcelona)

Tarifa de preus dels banys a 1907	
Banys d'immersió general de primera classe	2,00 ptes
Banys d'immersió general de primera classe	1,50 “
Bany local	1,50 “
Dutxes en formes varies	2,00 “
Xorro local (Presa en bany)	0,25 “
Xorro local (No presa en bany)	1,00 “
Per una estufa	2,00 “
Per un vaporari	2,00 “
Per una polvorització	1,50 “
L'ús de l'aigua beguda	gratuït
Tarifa de preus d'hostalatge a 1907	
Habitacions segons el mobiliari i orientació, varia entre	1/5ptes/per
Cada persona més a la habitació pagarà la meitat del preu assenyalat a la mateixa	
Per una cuina amb vaixela de primera per dos pers	1,50 ptes
Per una cuina amb vaixela de segona per dos pers	0,75 “
Per cada persona més en una u altre classe	0.25 “
Tarifa de preus de manutenció a 1907	
Taula de primera classe	7,00 ptes
Taula de segona classe	5,00 “
En taula particular hi aura un sobre preu	1,00 “
Els nens menors de 5 anys sols paguen la meitat del cobert a qualsevol de les taules. Per sobra d'aquesta edat paguen cobert sencer	
Els extres es paguen apart	
Temporada oficial 1907	
Maig, juny, setembre i octubre	

CALDAS DE OVIEDO (Astúries)

Tarifa de preus dels banys a 1907	
Per l'aigua en beguda durant la temporada	2,50 ptes
Per un bany de preferència	2,00 "
Per un bany de primera	1,75 "
Per un bany de segona	1,50 "
Per un bany de tercera	1,00 "
Per una sessió d'estufa en el números 1 i 2	1,50 "
Per una sessió d'estufa en el números 3 i 4	2,00 "
Per una inhalació als gabinets 1 al 5	1,50 "
Per una inhalació als gabinets 6 al 9	1,75 "
Per una polvorització	1,75 "
Per un xorro en els gabinets 1 i 2	1,50 "
Per un xorro de manera senzilla a sala de dutxes	1,75 "
Per un xorro de múltiple en el mateix local	1,75 "
Per una caixa de botelles	13,00 "
Tarifa de preus d'hostalatge a 1907	
Habitacions de primer i segon pis amb tot el servei i tracte de primera taula des de	8,5/15 ptes
Habitacions de tercer pis i taula de primera	7,00 "
Habitacions de tercer pis i segona	6,00 "
Els nens menors de vuit anys a	Meitat preu
En la casa abans referida es paga per les habitacions de	1 a 2 ptes
Tarifa de preus de manutenció a 1907	
Els banyistes que per la seva comoditat, prefereixin menjar a l'habitació abonaran sobre el preus fitxats	2,0 ptes/pers
Temporada oficial 1907	
De 1 de juny a 30 de setembre	

CALDAS DE REYES (Pontevedra)

Tarifa de preus dels banys a 1907	
Bany de pila	1/1,50 ptes
Bany de piscina general	0,50
Una polvorització	0,75 “
Una dutxa de pluja horitzontal	1,00 “
Inhalació per temporada, qualsevol que sigui el seu us	5,00 “
Dutxa	1,00 “
Inhalació	5,00 “
Polvorització	0,75 “
Tarifa de preus d'hostalatge a 1907	
Preu de l'habitació	7,00 ptes
Tarifa de preus de la manutenció a 1907	
Temporada oficial 1907	
1 juliol a 30 de setembre	

CALDES DE TUY (Pontevedra)

Tarifa de preus dels banys a 1907	
Un bany a domicili	3,50 ptes
Un bany en estància preferent	2,50 “
Un bany de primera classe	1,50 “
Un bany de segona classe	1,00 “
Un bany de vapor	2,50 “
Per cada dutxa perineal, rectal, lumbar o de xorro	1,50 “
Una polvorització en primera classe	0,75 “
Una polvorització en segona classe	0,50 “
Una polvorització en el manantial	0,75 “
Una inhalació en primera classe	0,75 “
Una inhalació en segona classe	0,50 “
Per l'aigua beguda durant la temporada	5,00 “
Tarifa de preus d'hostalatge a 1907	
Habitació i menjar en taula rodona	8,00 ptes
Habitacions des de	1,5/20ptes
Hostalatge completo para criats a les golfes i taula de segona	4,50 ptes
Tarifa de preus de la manutenció a 1907	
Temporada oficial 1907	
1 juliol a 30 de setembre	

CARLOS III – TRILLO (Guadalajara)

Tarifa de preus dels banys a 1907	
Banys de	1 a 2 ptes
Dutxes	1 a 1,50 ptes
Polvoritzacions	1 a 1,50
Tarifa de preus d'hostalatge a 1907	
Habitacions des de	0,75 ptes
Habitacions amb servei des de	2,00 “
Tarifa de preus de la manutenció a 1907	
Cobert en taula de primera	5,00 ptes
Menjar en taula de segona	3,50 “
Temporada oficial 1907	
Del 15 de juny al 15 de setembre	

Tarifa de preus de transport a 1907 al Balneari Carlos III	
Ferrocarril fins Mantillas	
En primera	13,95 ptes
En segona	10,80 “
En tercera	6,65 “
Cotxe des de Mantillas al balneari	
En Berlina	12,50 ptes
En interior	7,50 “
En cupè	5,00 “

CARRATRACA (Màlaga)

Tarifa de preus dels banys a 1907	
Tarifa de preus d'hostalatge a 1907	
A les fondes	
El Príncipe, Riobó, Las Camelias	
El preu varia segons la habitació amb els serveis inclosos	5 a 7,50 ptes
Tarifa de preus de la manutenció a 1907	
Temporada oficial 1907	

CESTONA (Guipúscoa)

Tarifa de preus dels banys a 1907	
Banys i dutxes varien els preus segons la classe i les condicions	
Ús de l'aigua per tot el temps de permanència a l'establiment	15,00 ptes
Venda de botelles d'1 litre d'aigua a farmàcies	1,25 "
Tarifa de preus d'hostalatge a 1907	
Hotel Victoria	
Hostalatge entra la habitació, esmorzar i els dos menjars en taula rodona i de primera classe	8 ptes/dia
Fonda	
Habitacions des de	2 a 12 ptes
Tarifa de preus de la manutenció a 1907	
Menjar en restaurant	10,00 ptes
Menjar en taula rodona	8,00 "
Menjar en taula rodona de segona	4,50 "
Temporada oficial 1907	

CONDADO DE TREVIÑO (Burgos)

Tarifa de preus dels banys a 1907	
Tarifa de preus d'hostalatge a 1907	
Fonda	3 a 3,50 ptes
Habitacions des de	1.50 a 2 "
Tarifa de preus de la manutenció a 1907	
Temporada oficial 1907	

ELIJABEITIA (CASTILLO DE) (Biscaia)

Tarifa de preus dels banys a 1907	
Bany preferent	3,00 ptes
Bany general	1,50 “
Bany de seient	1,25 “
Dutxa circular	1,50 “
Dutxa escocesa	1,50 “
Dutxa regadora	1,00 “
Dutxa vaginal	1,00 “
Polvorització	1,00 “
Inhalació difusa	1,00 “
Per l'ús de l'aigua en beguda durant la temporada	5,00 “
Tarifa de preus d'hostalatge a 1907	
Tarifa de preus de la manutenció a 1907	
Taula particular	6.50 ptes
Taula rodona de primera	5,50 “
Taula rodona de segona	4,00 “
Aquets preus inclouen l'habitació	
Temporada oficial 1907	
15 de juny a 30 de setembre	

FITERO NUEVO (Navarra)

Tarifa de preus dels banys a 1907	
Ús de les aigües durant nou dies poden utilitzar-se en totes les seves maneres: bany, xorro, dutxes, estufes, beguda	
Diferenciant:	
Bany general	20,00 ptes
Bany reservat	25,00 “
Per l'ús de l'aigua en beguda durant la temporada	
Tarifa de preus d'hostalatge a 1907	
Habitacions	1,5/4,5 ptes
Tarifa de preus de la manutenció a 1907	
Cobert primera classe por dia completo	5,50 ptes
Cobert segona classe por dia completo	4,00 “
Cobert tercera classe por dia completo	2,00 “
Temporada oficial 1907	
15 de juny a 30 de setembre	
Tarifes de transport en 1907	
Preu del carruatge de Castejon al balneari	3,50 ptes

FITERO VIEJO (Navarra)

Tarifa de preus dels banys a 1907	
Ús de les aigües en beguda, bany, estufes, amb el bany de nou dies, per persona una sola vegada al dia	20,00 ptes
Bany de preferència núm. 1	30,00 “
Bany de preferència núm. 3	22,50 “
Bany de preferència núm. 6	25,00 “
Per cada bany aïllat comú	2,50 “
Per cada bany aïllat de preferència	3,00 “
Per cada dutxa aïllada en els diferents aparells	2,50 “
Per beure solament aigua sense altre aplicació	10,00 “
Tarifa de preus d'hostalatge a 1907	
Hostalatge complet	6 a 12 ptes
Tarifa de preus de la manutenció a 1907	
Temporada oficial 1907	
15 de juny a 30 de setembre	

FORTUNA (Múrcia)

Tarifa de preus dels banys a 1907	
Bany d'immersió general en pila en habitació de preferència	2,50 ptes
Bany d'immersió general en pila en habitació de primera classe	1,50 "
Bany d'immersió general en pila en habitació de segona classe	1,00 "
Bany d'immersió general en pila en habitació espacial, amb dutxa	5,00 "
Dutxes simples o combinades	1,00 "
Vaporaris – estufes en sales de preferència	2,00 "
Vaporaris – estufes en sala general	1,00 "
Inhalació directe en galeria de preferència	2,00 "
Inhalació directes en galeria general	1,50 "
Inhalació en aparell en galeria general	1,00 "
Polvoritzacions i dutxes nasals	1,00 "
Servei de butaques lliteres, ascens i descens	1,00 "
Drets dels banyers per temporada	2,50 "
Drets dels banyers per cada servei de dutxa, polvorització o inhalació	0,25 "
Roba de bany: per cada llençol-rus per temporada	2,50 "
Roba de bany: per cada caputxa rus per temporada	2,50 "
Tarifa de preus d'hostalatge a 1907	
Hostalatge complet de segona classe	4,50 ptes/dia
Casa de lloguer de dos o tres dormitoris	2,3,5,6 "
	6 i 10 ptes
Tarifa de preus de la manutenció a 1907	
Menjar a la francesa a taula rodona amb esmorzar, dinar, sopar	7,00 ptes
Servei a taula particular	8,50 "
Servei a les habitacions	9,00 "
Els que per impossibilitat material tinguin que menjar a les seves habitacions, pagaran com si ho fessin al menjador	
Els servents en taula de segona pagarà a meitat de preu	
Temporada oficial 1907	
1 d'abril a 30 de juny	1r de setembre a 20 de novembre
Tarifas del transport a 1907	
Carruatges de Archena-Fortuna al balneari preu seient	3,00 ptes
Cotxes particulars	20,00 "

GUITIRIZ (Lugo)

Tarifa de preus dels banys a 1907	
Bany general des de	1 a 2,00 ptes
Polvoritzacions	0,50 a 1ptes
Dutxes	1 a 2 ptes
Bany general amb dutxa mòbil	1,5/2,50 ptes
Tarifa de preus d'hostalatge a 1907	
Habitacions	5 a 6 ptes
Cases individuals	5 a 6 ptes
Tarifa de preus de la manutenció a 1907	
Temporada oficial 1907	
1 de juliol a 30 de setembre	

JARABA (Saragossa)

Tarifa de preus dels banys a 1907	
Bany a major temperatura	2,00 ptes
Bany a hora fixa	1,00 "
Bany amb roba	1,25 "
Bany de xorro amb dutxa amb roba	1,25 "
Bany de xorro amb dutxa sense roba	1,00 "
Bany de seien i dutxa amb roba	1,30 "
Bany de seien i dutxa sense roba	1,15 "
Cada inhalació	0,75 "
Us de l'aigua pels que no es banyen, per tota la temporada	10,00 "
Us de l'aigua pels demes banyistes	2,50 "
Drets del banyer per cada un dels dos serveis	1,50 "
Drets del banyer del que dona l'aigua	1,00 "
Tarifa de preus d'hostalatge a 1907	
Habitació	1 a 4 ptes
Tarifa de preus de la manutenció a 1907	
Taula a la francesa de primera classe	8,00 ptes
Taula a l'espanyola de primera classe	6,00 "
Taula a l'espanyola de segona classe	3,50 "
Temporada oficial 1907	
De 15 de juny a 20 de setembre	

Tarifas dels transports a 1907	
Transport de l'Estació de Cetina al balneari	
Preu del seient	4 a 5 ptes

BAÑOS DE IBAÑEZ - JARABA DE ARAGÓN (Saragossa)

Tarifa de preus dels banys a 1907	
Bany General	0,50 ptes
Dutxa o injecció	0,75 “
Bany a temperatura elevada	1,25 “
Drets del banyer temporada de banys general per persona	1,25 “
Drets del banyer temporada de dutxes o injeccions per persona	1,50 “
Drets del banyer per banys o dutxes a temperatura elevada per persona	1,75 “
Tarifa de preus d'hostalatge a 1907	
Hostalatge	0,25 a 2 ptes
Tarifa de preus de la manutenció a 1907	
Temporada oficial 1907	

BALNEARI BLANCAFORT - LA GARRIGA (Barcelona)

Tarifa de preus dels banys a 1907	
Bany d'immersió en primera classe	1,50 ptes
Bany d'immersió en segona classe	1,00 “
Una dutxa	1,50 “
Una dutxa amb bany general	2,50 “
Banys i xorros especials	0,50 “
Servei de roba per a una persona	0,25 “
Per escalfar la roba	0,50 “
Tarifa de preus d'hostalatge a 1907	
Sense servei de taula	
Habitació de pis baix o primer amb un llit gran	2,50 ptes
Habitació de pis baix o primer amb dos llits petits	3,00 “
Habitació de pis segon amb un llit gran	2,00 “
Habitació de pis segon amb dos llits petits	2,50 “
Altres habitacions de pis segon amb un llit gran	1,50 “
Altres habitacions de pis segon amb dos llits petits	2,00 “
Per un llit o catre d'excés	0,50 “
Per una cuina de pis primer, amb els seus estris	1,50 “
Per una cuina de pis segon, amb els seus estris	1,00 “
Tarifa de preus de la manutenció a 1907	
Taula francesa amb habitació de planta baixa o primera per persona	10,00 ptes
Taula francesa amb habitació de pis segon per persona	9,50 “
Taula espanyola amb habitació de planta baixa o pis primer per persona	7,50 “
Taula espanyola amb habitació de pis segon per persona	7,00 “
Taula pels criats amb habitació de pis segon per persona	5,00 “
Taula pels criats amb habitació de pis primer per persona	6,00 “
Temporada oficial 1907	
Del 10 de maig a 15 de juliol	Del 20 d'agost a 20 d'octubre

LA MALAHA (Granada)

Tarifa de preus dels banys a 1907	
Banys durant la temporada	10,00 ptes
Aigües en beguda	10,00 “
Tarifa de preus d'hostalatge a 1907	
Segons habitació	6 a 10 ptes
Tarifa de preus de la manutenció a 1907	
Temporada oficial 1907	

LA MARGARITA DE LOECHES (Madrid)

Tarifa de preus dels banys a 1907	
Cada bany	2,00 ptes
Irrigacions	0,5/2,50 ptes
Polvoritzacions	0,5/2,50 ptes
Dutxes	0,5/2,50 ptes
Aigua en beguda per tota la temporada	5,00 ptes
Tarifa de preus d'hostalatge a 1907	
Habitacions	2/5 ptes/ dia
Tarifa de preus de la manutenció a 1907	
Taula rodona	6,00 pt3s
Taula de dependents	2,50 "
Temporada oficial 1907	
De 15 de juny a 15 de setembre	
Tarifes de transport 1907	
De Torrejon de Ardoz al balneari	1,50 ptes

LA MUERA DE ARBIETO (Biscaia)

Tarifa de preus dels banys a 1907	
Bany general en banyera de primera classe	1,75 ptes
Bany general en banyera de segona classe	1,50 “
Bany local de peus a braços	0,50 “
Bany local de seient	0,75 “
Bany general de banyera portàtil de nen	1,00 “
Pels banys de llots s'abonarà doble preu	
Dutxes horitzontals i articulades	1,00 “
Un bany general combinat amb dutxa o xorro en banyera de segona classe	2,00 “
Un bany fred a la piscina de marbre amb dutxa	2,50 “
Un bany a temperat a la piscina de marbre amb dutxa	3,50 “
La segona, tercera o més persones que es banyin en unió de la primera a la piscina, no pagaran més que la meitat	
Una dutxa descendent en corona, columna, campana, pluja o llança	1,25 “
Una dutxa dorsal amb cadira articulada o en bany de seient d'aigua corren	1,50 “
Una dutxa escocesa, russa (hidromesclador)	1,75 “
Una dutxa circular	2,00 “
Estufa seca (sifó Fleury)	1,50 “
Estufa humida general o parcial	2,00 “
Estufa saturada de substancies medicinals, aromàtiques, emol·lients	2,50 “
Una dutxa de vapor	1,25 “
Una dutxa de vapor saturada de substancies medicinals, aromàtiques, emol·lients	1,75 “
Massatge	1,00 “
Ús del llit després del bany	1,00 “
Una sessió de polvorització local o vapor, o una dutxa de Weber	1,00 “
Una sessió de inhalació	1,00 “
Ús de l'aigua en beguda durant la temporada	5,00 “
Servei de banyers i demes dependents, cada banyista, per temporada	1,50 “
Servei de roba, consistent en llençol o pentinador, tovaiola i pany pel terra	0,25 “
Exportació d'aigües minerals	
Botella d'aigua d'un litre, a l'establiment	0,75 ptes
Caixa amb 12 botelles i les seves fundes de palla	9,00 “
Caixa amb 24 botelles i les seves fundes de palla	18,00 “
Els pobres de solemnitat tenen les aigües, banys i dutxes de totes classes	gratis

Tarifa de preus de la manutenció a 1907	
Primera taula	6,00 ptes
Segona taula	4,00 “
Taules particulars al restaurant	7,50 “
Taules i menjador particulars al restaurant	8,00 “
Els que mengin en habitació en taula de primera	8,00 “
Els que mengin en habitació en taula de restaurant	8,50 “
Temporada oficial 1907	
De 15 de juny a 15 de setembre	

LANJARÓN (Granada)

Tarifa de preus dels banys a 1907	
Un bany en piscina	1,25 ptes
Una dutxa	1,00 “
Un bany de pila a la temperatura natural de 30°	1,50 “
Un bany a més alta temperatura	2,00 “
Tarifa de preus d'hostalatge a 1907	
Tres fondes: San Roque, San Rafael i l'hotel Malagueño	
Habitació	5 a 7,00 ptes
Cases de hostes	3 a 4,00 “
Tarifa de preus de la manutenció a 1907	
Temporada oficial 1907	
De l'1 de juny a 30 de setembre	

LIERGANES (Santander)

Tarifa de preus dels banys a 1907	
Bany general fred	1,00 ptes
Bany general calent de primera	1,75 “
Bany general calent de segona	1,50 “
Dutxa freda	0,75 “
Dutxa calenta	1,25 “
Dutxa circular	1,25 “
Bany fred de seient	1,00 “
Bany fred amb dutxa	1,50 “
Bany calent amb seient	2,00 “
Bany calent amb dutxa	2,50 “
Xorro fred	0,75 “
Dutxa dorsal	1,00 “
Dutxa de regadora	1,00 “
Dutxa ocular, laringe	1,00 “
Polvoritzacions	1,00 “
Inhalació de primera	1,25 “
Inhalació de segona	1,00 “
Xorro calent	1,00 “
Agua en beguda, als que prenen els banys	1,50 “
Les botelles amb aigua corxades i lacrades, sense l'envàs costarà	0,25 “
Drets del banyer	1,50 “
Tarifa de preus d'hostalatge a 1907	
Habitació fonda vella	9,00 ptes
Habitació fonda vella	10,0 “
Tarifa de preus de la manutenció a 1907	
Taula rodona	8,00 “
Temporada oficial 1907	
Del 10 de juny al 30 de setembre	

LA TOJA (Pontevedra)

Tarifa de preus dels banys a 1907	
Bany en primera	2,00 ptes
Bany en segona	1,25 “
Dutxes	1,25 “
Polvoritzacions	1,25 “
Inhalacions	1,25 “
Tarifa de preus d'hostalatge a 1907	
Habitacions d'un llit	2 a 9 ptes
Habitacions de dos llits	3,5 a 14 ptes
Tarifa de preus de la manutenció a 1907	
Taula rodona de primera classe	6,00 “
Taula rodona de primera classe separada	7,00 “
Taula rodona de segona classe	4,00 “
Temporada oficial 1907	
Del 10 de juny a 30 de setembre	

LUGO (Lugo)

Tarifa de preus dels banys a 1907	
Banys de pila de marbre	1,50 ptes
Banys de pila de rajoles	1,25 “
Banys de pila de granit	0,75 “
Per cada dutxa de primera	1,50 “
Per cada dutxa de segona	1,00 “
Per cada sessió de polvorització	0,50 “
Per cada sessió de inhalació	0,50 “
Ús d'aigua en beguda per dia	0,25 “
Tarifa de preus d'hostalatge a 1907	
Habitacions segons classe	1 a 3 ptes
Tarifa de preus de la manutenció a 1907	
Taula de primera per persona i dia	5,00 ptes
Taula de segona per persona i dia	3,00 “
Temporada oficial 1907	
Del 15 de juny a 30 de setembre	

MARMOLEJO (Jaen)

Tarifa de preus dels banys a 1907	
Bany general d'aigua mineral	2,00 ptes
Bany general d'aigua natural	1,25 "
Dutxa d'aigua mineral	1,50 "
Dutxa d'aigua natural	1,00 "
Dutxa escocesa d'aigua mineral	2,00 "
Dutxa escocesa d'aigua natural	1,50 "
Bany de seient d'aigua mineral	1,50 "
Polvorització amb servei complet	1,25 "
Servei complet de roba calenta	1,25 "
Per beure l'aigua a les fonts durant el temps assenyalat a la prescripció facultativa	20,0 "
Tap mecànic de porcellana	
Caixa d'aigua amb 50 botelles d'1 litre	55 ptes
Caixa d'aigua amb 25 botelles d'1 litre	28 "
Caixa d'aigua amb 12 botelles d'1 litre	15 "
Caixa d'aigua amb 80 botelles de 1/2 litre	68 "
Caixa d'aigua amb 50 botelles de 1/2 litre	45 "
Caixa d'aigua amb 25 botelles de 1/2 litre	23 "
Caixa d'aigua amb 125 botelles de 1/4 litre	93
Caixa d'aigua amb 50 botelles de 1/4 litre	40 "
Caixa d'aigua amb 25 botelles de 1/4 litre	21
Tap mecànic de porcellana	
Caixa d'aigua amb 50 botelles d'1 litre	45 "
Caixa d'aigua amb 25 botelles d'1 litre	23 "
Caixa d'aigua amb 12 botelles d'1 litre	12 "
Caixa d'aigua amb 80 botelles de 1/2 litre	60 "
Caixa d'aigua amb 50 botelles de 1/2 litre	40 "
Caixa d'aigua amb 25 botelles de 1/2 litre	21 "
Caixa d'aigua amb 125 botelles de 1/4 litre	83
Caixa d'aigua amb 50 botelles de 1/4 litre	37
Caixa d'aigua amb 25 botelles de 1/4 litre	18,50
Tarifa de preus dels banys a 1907	
Tarifa de preus d'hostalatge a 1907	
Tarifa de preus de la manutenció a 1907	
Temporada oficial 1907	
De l'1 d'abril a 15 de juny	

MANANTIAL ALCALINO "ANITA" - MEDINA DEL CAMPO (Valladolid)

Tarifa de preus dels banys a 1907	
Cada bany	2,00 ptes
Cada dutxa	1,50 "
Cada polvorització	1,00 "
Tarifa de preus d'hostalatge a 1907	
Fonda en primera classe	6,00 ptes
Fonda en segona classe	3,50 "
Meitat de preu als nens menors de vuit anys	
Tarifa de preus de la manutenció a 1907	
Temporada oficial 1907	
De 15 de juny al 30 de setembre	

MOLGAS (Orense)

Tarifa de preus dels banys a 1907	
Bany general, Bassal per temporada	5,00 ptes
Bany general, Piscina per temporada	5,00 "
Bany reservat, en marbre	1,25 "
Bany reservat, en rajola de color	1,00 "
Bany reservat, en rajola blanca	1,00 "
Xorro, per temporada	3,00 "
Dutxa per temporada	3,00 "
Drets del banyer en general	1,00 "
Drets del banyer en reservat	2,25 "
Tarifa de preus d'hostalatge a 1907	
Pupil·latge amb habitació per persona y dia	6,00 ptes
Menys d'un dia esmorzar	0,80 "
Menys d'un dia dinar	3,00 "
Menys d'un dia sopar	2,50 "
Menys d'un dia llit	1,00 "
Temporada oficial 1907	
De 1r de juliol a 15 de setembre	

ONTENIENTE (València)

Tarifa de preus dels banys a 1907	
Bany pila de marbre	2,00 ptes
Bany de seient amb dutxa vaginal	1,50 “
Polvorització laringe, faringe, nasal, ocular, auricular	1,00 “
Botella sencera	0,90 “
Mitja botella	0,75 “
Tarifa de preus d'hostalatge a 1907	
Habitacions a elecció fins	12,50 ptes
Per estància, incloent l'habitació, esmorzar, menjar, sopar i llum elèctrica	10,00 “
Habitació per dos persones, amb un o dos llits a escollir i demés serveis, cada una	9,50 “
Tarifa de preus de la manutenció a 1907	
Els hostes que desitgin dinar en taula particular pagaran diàriament de sobrepreu per persona i dinar	0,50 “
El menjar servit a l'habitació amb un sobre preu per persona i menjar	1,00 “
Els nens fins a vuit anys, pagaran la meitat del preu senyalat	
Els malalts retirats de la taula per disposició facultativa, paga la tarifa però amb dret a demanar el caldo propi pels malalts	gratis
Temporada oficial 1907	
De l'1 de juny a 5 d'octubre	

PANTICOSA (Osca)

Tarifa de preus dels banys a 1907	
Uso de aigües en beguda per tota la temporada	10,0 ptes
Una inhalació general	0,50 “
Una inhalació particular	1,00 “
Una inhalació preferent	1,50 “
Una inhalació difusa	1,00 “
Polvorització	1,00 “
Un bany aigua del fetge	2,00 “
Un bany aigua de las herpes	1,00 “
Un bany aigua de l'estomac	1,00 “
Un bany de seient	0,75 “
Un bany de cames	0,75 “
Un bany de braços	0,75 “
Un bany de peus	0,50 “
Gargaritzador per temporada	2,50 “
Una dutxa ascendent	1,00 “
Una dutxa ordinària	1,50 “
Una dutxa múltiple	2,00 “
Una dutxa nasal	0,50 “
Una boquilla	2,00 “
Aigua embotellada	
Una botella de 1 litre	1,00 “
Una botella de 1/2 litre	0,75 “
Una caixa de 12 botelles de 1 litre	12,0 “
Una caixa de 24 botelles de 1 litre	24,0 “
Una caixa de 25 botelles de 1/2 litre	18,75 “
Una caixa de 50 botelles de 1/2 litre	37,50 “

PANTICOSA (Osca)

Tarifa de preus d'hostalatge a 1907				
Habitacions				
Edificis	Pisos	Habitació de dos llits	Habitació d'un llit	Llits individuals
Hotel Continental	1º	15,00 ptes	9,00 ptes	4,00 ptes
	2º	14,50 "	8,50 "	3,75 "
	3º	14,00 "	8,00 "	3,50 "
	4º	7,00 "	4,00 "	2,50 "
GranHotel	1º	15,00 "	9,00 "	4,00 "
	2º	14,50 "	8,50 "	3,00 "
	3º	14,00 "	8,00 "	3,00 "
La Pradera	Entresol	9,50 "	5,00 "	2,75 "
	1º	11,00 "	5,50 "	3,00 "
	2º	10,00 "	5,25 "	3,00 "
	3º	9,00 "	4,75 "	2,50 "
	4º	2,50 "	2,50 "	2,00 "
Embajadores	Entlº	8,50 "	4,25 "	2,50 "
	1º	9,50 "	5,00 "	3,00 "
	2º	8,50 "	4,25 "	2,50 "
	3º	7,50 "	3,75 "	2,00 "
	4º	4,00 "	2,00 "	1,50 "
Mediodia	Entresol	7,50 "	3,50 "	1,75 "
	1º	8,00 "	3,75 "	2,00 "
	2º	7,50 "	3,50 "	1,75 "
	3º	4,50 "	2,25 "	1,50 "
Balneario	1º	7,50 "	3,75 "	1,75 "
	2º	7,00 "	3,50 "	1,25 "
Salón	1º	5,00 "	2,75 "	1,25 "
	2º	4,00 "	2,25 "	1,00 "
Laguna	1º	5,00 "	2,75 "	1,25 "
	2º	4,00 "	2,25 "	1,00 "

PANTICOSA (Osca)

Tarifa de preus de la manutenció a 1907	
Els que desitgin menjar pel seu compte, podran guisar en aquesta dependència, abonant:	
Per un putxero, olla, etc., para una persona	0,50 ptes
Por un putxero, olla, etc., para dos persones d'una mateixa família	1,00 “
Por un putxero, olla, etc., para tres persones d'una mateixa família	1,25 “
Por un putxero, olla, etc., per quatre persones d'una mateixa família	0,25 “
Menjador general	
Per raons de neteja salubritat i higiene, els que cuinin pel seu compte no podran menjar a les habitacions i ho faran precisament en els locals habilitats a aquest efecte a la Casa Antigua, on seran servits, facilitant-los a més, mantells, plats, gots i botelles, mitjançant el pagament a taula general per dia i persona de	0,10 ptes
En taula particular	0,20 ptes
Venda pública de pa, carn i vi	
Un quilo de pa de 1 ^a	0,60 cts
Un quilo de pa de 2 ^a	0,42 “
Un quilo de xai	2,10 ptes
Un quilo de vaca o vedella	2,10 “
Un litre de vi	0,30 “
Notes	
Primer. Els preus de les habitacions fixats a la present tarifa es rebaixaran en un 50 % durant els mesos de juny i setembre, augmentant-se en un 20 % des de el 16 de juliol a 15 d'agost, ambos inclosos.	
Segon. La taula rodona de l'hotel Continental se instal·larà durant la part de la temporada que les necessitats del servei ho aconsellin.	
Tercer. Els malalts que per prescripció facultativa hagin de menjar en les seves dependències tindran dret a ser servits en ells pels preus tarifats; mes els que no es trobin en aquest cas i desitgin aquest o d'altre servei especial, hauran de convenir el sobrepreu amb els fondistes o amb l'administració general segon els casos.	
Temporada oficial 1907	
15 de juny a 21 de setembre	

PEÑAS BLANCAS (Còrdova)

Tarifa de preus dels banys a 1907	
L'aigua en beguda per la temporada	16,00 ptes
Tarifa de preus d'hostalatge a 1907	
Fondes Santa Elias i del Carmen	
Habitació primera	5 a 7 ptes
Habitació segona	4,00 “
Habitació de tercera	3 / 1,50 ptes
Tarifa de preus de la manutenció a 1907	
Mesa de primera	6,00 ptes
Mesa de segona	4,00 “
En taula a part	7,00 “
En menjador reservat	8,00 “
Els nens menors de vuit anys pagaran la meitat	
Temporada oficial 1907	
Del 15 d'abril a 15 de juny	De 1r setembre a 31 d'octubre

PONFERRADA (Lleó)

Tarifa de preus dels banys a 1907	
Tots els serveis a	1,50 ptes
Aigua en beguda durant 15 dies	2,50 “
Tarifa de preus d'hostalatge a 1907	
Fondes	
Habitacions	2 a 6 ptes
Tarifa de preus de la manutenció a 1907	
Temporada oficial 1907	
Del 20 de juny al 30 de setembre	

PORVENIR DE MIRANDA (Burgos)

Tarifa de preus dels banys a 1907	
L'ús de l'aigua en beguda per tota la temporada	7,50 ptes
Dutxes alternes	2,00 “
Dutxes circular	2,00 “
Dutxes descendent	1,50 “
Dutxes perineal, vaginal o rectal	1,25 “
Un bany general temperat	1,50 “
Tarifa de preus d'hostalatge a 1907	
Habitacions	2 a 10 ptes
Tarifa de preus de la manutenció a 1907	
Taula particular	6,00 “
Taula rodona de primera	5,00 “
Taula rodona de segona	3,50 “
Els extraordinaris es serviran amb arreglo a tarifa	
Els nens menors de vuit anys abonaran	
Temporada oficial 1907	
De 15 de juny a 30 de setembre	

POZO AMARGO (Sevilla)

Tarifa de preus dels banys a 1907	
Bany en piscina	0,50 petes
Bany general de marbre	1,00 “
Polvoritzacions	1,00 “
Inhalacions	1,00 “
Llots	1,00 “
Tarifa de preus d'hostalatge a 1907	
Habitació	1 / 2,50 ptes
Tarifa de preus de la manutenció a 1907	
Taula rodona	4,50 ptes
Temporada oficial 1907	
De 15 de juny a 30 de setembre	

RETORTILLO (Salamanca)

Tarifa de preus dels banys a 1907	
Bany general	1,25 ptes
Bany particular de primera classe	1,75 “
Bany particular de segona classe	1,50 “
Dutxa amb bany	2,00 “
Dutxa sense bany	1,75 “
Inhalacions	1,25 “
Polvoritzacions	1,25 “
Roba pel bany	0,25 “
Tarifa de preus d'hostalatge a 1907	
Habitacions sense menjar de primera classe (persona i dia)	2,00 “
Habitacions sense menjar de segona classe (persona i dia)	1,50 “
Habitacions sense menjar de tercera classe (persona i dia)	1,00 “
Hostatgeria	0,25 cts
Tarifa de preus de la manutenció a 1907	
Taula de primera classe amb habitació	6,00 “
Taula de segona classe amb habitació	4,50 “
Els menjars servits en taules particulars o en les habitacions tindran un augment per persona i dia	0,50 ptes
Per concepte d'assistència, llum i servei de cuina, pagarà cada persona, durant la temporada en l'establiment de primera classe	1,00 ptes
Per concepte d'assistència, llum i servei de cuina, pagarà cada persona, durant la temporada en l'establiment de segona classe	0,75 “
Per concepte d'assistència, llum i servei de cuina, pagarà cada persona, durant la temporada en l'establiment de segona classe	0,50 “
Temporada oficial 1907	
De 15 juny a 30 de setembre	

SACEDON (LA ISABELA) (Guadalajara)

Tarifa de preus dels banys a 1907	
Bany general en primera	1,50 ptes
Bany general en primera	1,00 “
Dutxes	0,75 “
Inhalacions	0,75 “
Tarifa de preus d'hostalatge a 1907	
Habitació i taula de primera tot inclòs	6,00 “
Habitació i taula de segona tot inclòs	4,00 “
Tarifa de preus de la manutenció a 1907	
Temporada oficial 1907	
De l'1 juliol al 15 de setembre	

SALINETAS DE NOVELDA (Alicante)

Tarifa de preus dels banys a 1907	
Bany cada un	1,50 ptes
Tarifa de preus d'hostalatge a 1907	
Habitació i menjar	7,50 “
Habitació des de	1,50/ 4 ptes
Tarifa de preus de la manutenció a 1907	
Temporada oficial 1907	
Del 15 de juny al 15 de setembre	

SALINILLAS DE BURANDON (Alava)

Tarifa de preus dels banys a 1907	
Bany general en primera classe	1,75 ptes
Bany general en segona classe	1,25 “
Acompanyant en el bany un nen menor de 7 anys abonarà un suplement de	0,75 “
Per bany de seient	1,50 “
Per cada dutxa amb seient	1,00 “
Per les demás variants	1/1,75 ptes
Aigua en beguda durant tota la temporada i qualsevol que sigui la seva durada	7,00 ptes
Tarifa de preus d'hostalatge a 1907	
Fonda des de	4 a 8 ptes
Rebaixa corresponen als nens	
Tarifa de preus de la manutenció a 1907	
Temporada oficial 1907	
Del 15 de juny al 15 de setembre	

SAN HILARI DE SACALM (Girona)

Tarifa de preus dels banys a 1907	
Per beure aigua preu per dia	0,25 cts
Tarifa de preus d'hostalatge a 1907	
Habitació, menjar i enllumenat – al primer pis -	12,00 ptes
Habitació, menjar i enllumenat – al segon pis i baixos -	11,00 “
Habitació, menjar i enllumenat – al tercer pis -	10,00 “
Tarifa de preus de la manutenció a 1907	
Menjant en taula rodona i en el restaurant un suplement diari	1,00 “
Temporada oficial 1907	
De l'1 de juliol a 15 de setembre	

Tarifa de transport al 1907	
Des de Hostalrich al balneari	
Pel seient en berlina	10,00 ptes
Pel seient en el interior	7,50 “

SAN JOSÉ (Albacete)

Tarifa de preus dels banys a 1907	
Calefacció i servei de bany	1,25 ptes
Calefacció i servei de bany de preferència	2,00 “
Vaporaris	2,00 “
Dutxa de xorro o regadora	1,00 “
Dutxa vaginal	1,00 “
Tarifa de preus d'hostalatge a 1907	
Habitacions de hotel d'un llit	2,00 “
Habitacions de fonda de segona d'un llit	1,00 “
Habitacions de fonda de segona sense llit	1,00 “
Tarifa de preus de la manutenció a 1907	
Cobert en taula de primera (esmorzar, dinar i sopar)	5,00 ptes
Cobert en taula de segona (esmorzar, dinar i sopar)	3,00 “
Temporada oficial 1907	
De l'1 de juliol a 30 de setembre	
Transport al 1907	
Conducció fins a l'estació i de la mateixa al balneari	2,00 “

SANTA TERESA DE ÁVILA (Ávila)

Tarifa de preus dels banys a 1907	
Aigua en beguda per la temporada	5,00 ptes
Cada sessió de inhalació directa	1,00 “
Cada sessió de inhalació difusa	1,00 “
Cada sessió de polvorització	1,00 “
Una dutxa en qualsevol forma	1,00 “
Un bany general temperat	1,50 “
Tarifa de preus d'hostalatge a 1907	
Habitacions segons la magnitud i mobiliari des de	2,00 “
Tarifa de preus de la manutenció a 1907	
Mesa particular	8,00 “
Taula particular rodona de primera	6,00 “
Taula particular rodona de segona	4,00 “
Els nens menors de deu anys abonaran la meitat dels preus indicats	
Botella d'un litre	0,50 cts
Temporada oficial 1907	

SAN TELMO (Cadis)

Tarifa de preus dels banys a 1907	
Aigua en beguda per la temporada	5,00 ptes
Bany general	2,00 “
Bany general amb dutxa en el mateix quarto	2,50 “
Bany local	1,00 “
Bany de seient amb dutxa o sense	1,50 “
Una dutxa circular	2,00 “
Una dutxa general qualsevol	1,00 “
Una dutxa combinada	1,50 “
Una dutxa escocesa	1,50 “
Per una irrigació	1,00 “
Per una polvorització	1,00 “
Cànules per irrigació nasal	1,00 “
Cànules per usos diferents	2,00 “
Gots per aigua en beguda	1,00 “
Roba per bany	0,50 “
Botella d'un litre	0,50 cts
Botella d'aigua de 1 litre (en Jerez)	1,00 “
Botella d'aigua de 1 litre (fora de Jerez)	1,50
Tarifa de preus d'hostalatge a 1907	
Habitacions segons la magnitud i mobiliari des de	2,00 ptes
Tarifa de preus de la manutenció a 1907	
Taula particular	8,00 ptes
Taula particular rodona de primera	6,00 “
Taula particular rodona de segona	4,00 “
Els nens menors de deu anys abonaran la meitat dels preus indicats	
Temporada oficial 1907	
Del 15 de juny al 15 d'octubre	

SIERRA ALHAMILLA (Almeria)

Tarifa de preus dels banys a 1907	
Per cada bany de preferència amb pila de marbre	1,50 ptes
Per cada bany a la piscina o bany general	0,50 “
Per cada bany a la piscina per una sola persona	1,50 “
Per cada bany d'estufa o vapor	1,00 “
Gabinet hidroteràpic	
Per cada dutxa	1,00 “
Per cada bany en pila de marbre i dutxa	2,00 “
Tarifa de preus d'hostalatge a 1907	
Habitació amb entrada, cuina, sala i dos alcoves i vistes a la mar	2,50 ptes/dia
Habitació amb saló, dos alcoves i vistes a la mar	2,00 ptes
Habitació amb entrada, cuina, sala i una alcova i vistes a la mar	1,00 “
Tarifa de preus de la manutenció a 1907	
Primera classe	5,00 ptes
Segona classe	4,00 “
Tercera classe	3,00 “
Temporada oficial 1907	
Del 15 d'abril a 15 de juny	De l'1 de setembre a 31 d'octubre

SOLARES (Santander)

Tarifa de preus dels banys a 1907	
Aigua en beguda pel temps que el metge director assenyali a cada banyista	15,0 ptes
Aigua en beguda pel temps que el metge director assenyali amb us de banys (1)	10,0 “
Bany general a la temperatura del manantial	1,50 “
Bany general amb regadora freda	3,00 “
Bany general amb xorro calent	3,00 “
Bany general amb xorro alternat	3,00 “
Bany general a major temperatura	3,50 “
Piscina de natació per persona	2,50 “
Dutxa freda descendent o dorsal	1,50 “
Dutxa calenta descendent o dorsal	2,00 “
Dutxa circular freda	2,00 “
Dutxa horitzontal – xorro, regadora o lamina - freda	1,50 “
Dutxa horitzontal calenta	2,00 “
Dutxa alternada o escocesa	2,50 “
Bany de seient fred	1,50 “
Bany de seient calent	2,00 “
Bany de seient fred amb dutxa vaginal	2,00 “
Bany de seient calent amb dutxa vaginal	2,50 “
Inhalació, cada sessió	1,00 “
Polvorització, cada sessió	1,00 “
Irrigació nasal, auricular	0,75 “
Irrigació intestinal	2,50 “
Roba per el bany, cada dia	0,50 “
Drets dels banyers	1,50 “
Dutxa i massatge sota l'aigua	3,00 “
(1) Per obtenir aquesta rebaixa es necessari prendre cinc banys o amb la seva equivalència en altres serveis	
Tarifa de preus d'hostalatge a 1907	
Fonda: Habitació, esmorzar, menjar i sopar (dia i persona)	10/15 ptes
Us de l'aigua en beguda	Gratuït
Hotel del balneari: Habitació amb tot inclòs (dia i persona)	10,50 ptes
Tarifa de preus de la manutenció a 1907	
Temporada oficial 1907	
Del 15 de juny al 30 de setembre	

URBERUAGA DE UBILLA - MARQUINA – (Biscaia)

Tarifa de preus dels banys a 1907			
L'aigua en beguda durant tota la temporada, dels dies indicats a la papereta de la direcció facultativa	10,0 ptes		
L'ús de les inhalacions generals durant tota la temporada, segons prescripció	10,0 “		
L'ús de les inhalacions preferents per trenta sessions	15,0 “		
Una sessió de inhalació directa	1,00 “		
Una sessió de respiració d'aigua polvoritzada a la sala general	1,25 “		
Una sessió de respiració d'aigua polvoritzada de preferència	1,50 “		
Una sessió de polvorització local, be sola o acompanyada de dutxa nasal	1,50 “		
Un bany general d'aigua calenta	2,00 “		
Una dutxa de qualsevol forma o una sessió d'estufa	2,00 “		
El servei de banyers i demes dependents per cada banyista	2,00 “		
Aigua en botella de 1 litre	1,00 “		
Aigua en botella de 1/2 litre	0,75 “		
Descompte del 25% per cada 50 botelles			
Tarifa de preus d'hostalatge a 1907			
Habitacions	1,5/10 ptes		
Tarifa de preus de la manutenció a 1907			
Taula rodona espanyola 1a classe – esmorzar, dinar, berenar, sopar -	6,50 ptes		
Taula rodona espanyola 1a classe – esmorzar, dinar, berenar, sopar – en menjadors particulars	8,00 “		
Taula rodona espanyola segona classe – esmorzar, dinar, berenar, sopar – en menjadors particulars	4,25 “		
Temporada oficial 1907			
Del 15 de juny al 30 de setembre			
Tarifas de transport 1907			
Ferrocarrils del nord a Zumarraga o Bilbao, i de Bilbao a Durango, Olacueta, Elgoibar, Deva i Zumarraga			
Distancies	En primera ptes	En segona ptes	En tercera ptes
De Madrid a Zumarraga i Elgoibar	70,60 ptes	53,00 ptes	31,75 ptes
De Elgoibar a Urberuaga (òmnibus)	3,00 “	“	“
De Madrid a San Sebastian	73,70 “	55,30 “	33,20 “
De San Sebastian a Deva	5,20 “	3,90 “	2,35 “
De Madrid a Bilbao i Olacueta	71,10 “	53,10 “	32,00 “
De Olacueta a Urberuaga (òmnibus)	3,00 “	“	“

VALLFOGONA DE RIU CORB (Tarragona)

Tarifa de preus dels banys a 1907	
Bany de primera classe	3,00 ptes
Bany de segona classe	2,50 “
Bany de tercera classe	2,00 “
Dutxes	2,00 “
Polvorització	1,00 “
Aigua beguda cada presa	0,15 “
Aigua beguda per abonament de 30 preses	3,00 “
Tarifa de preus d'hostalatge a 1907	
Habitacions de	2,5/10 ptes
Tarifa de preus de la manutenció a 1907	
Taula rodona	7,00 ptes
Taula rodona apart	8,00 “
Temporada oficial 1907	
De 25 de juliol a 30 de setembre	

VALDEGANGA (Conca)

Tarifa de preus dels banys a 1907	
Bany calent amb pila de marbre	1,75 ptes
Bany calent en pila de granit	1,50 “
Bany fred	1,00 “
Dutxa calenta	1,25 “
Dutxa freda	1,00 “
Dutxa escocesa o alternada	0,75 “
Bany en piscina	1,00 “
Tarifa de preus d'hostalatge a 1907	
Habitacions, les de la fonda	1,5/3 ptes
Hostatgeria antiga de	0,5/2,50 ptes
Tarifa de preus de la manutenció a 1907	
Taula de primera	5,00 ptes
Taula de segona	2,50 “
Temporada oficial 1907	
De 15 de juny a 15 de setembre	

VALL DE RIBES (Girona)

Tarifa de preus dels banys a 1907	
Drets del facultatiu, director i timbre	8,50 ptes
Un bany ordinari	1,50 “
Una dutxa	1,50 “
Permís de beguda per les persones que no s'hostatgen a l'hotel Montagut	4,00 “
Una botella d'aigua al manantial	0,40 “
Un litre d'aigua sense envàs	0,20 “
Una caixa d'emalatge	2,00 “
Tarifa de preus d'hostalatge a 1907	
De preferència , núm. 1 al 13 de l'edifici modern, pers/dia	3,50 ptes
De 1a classe, núm. 14 al 43 del modern i 1 al 18 de l'antic pers/dia	2,50 “
De segona classe, núm. 44 al 60 del nou i del 19 al 31 antic pers/dia	1,75 “
De tercera classe, núm. 33 al 69 de la casa antiga i totes les demes dels bans per pers/dia	1,25 “
Tarifa de preus de la manutenció a 1907	
Menjador i cuina per una família, per dia	2,00 “
De preferència , núms. 1 al 13 de l'edifici modern, pers/dia	3,50 “
Menjar a la francesa en departaments especials del restaurant, pers/dia	8,00 “
Menjar a la francesa en el saló principal del restaurant, pers/dia	7,50 “
Menjar a la francesa en tipus reduïts pes estats especials	6,50 “
Menjar a la francesa en el saló general, pers/dia	6,00 “
Temporada oficial 1907	
De l'1 de juliol a 15 de setembre	

VILLAR DEL POZO (Ciutat Reial)

Tarifa de preus dels banys a 1907	
Banys un temporada	6,00 ptes
Bany de preferència	11,0 “
Bany en pila d'aigua calenta	15,0 “
Aigua beguda pels banyistes una temporada	1,00 “
Aigua beguda pels no banyistes una temporada	3,00 “
Tarifa de preus d'hostalatge a 1907	
Casa equipada amb galeria	9,00 ptes
Mitja casa equipada amb galeria	4,50 “
Casa de primera equipada	8,00 “
Mitja casa casa de primera equipada	4,00 “
Casa de segona equipada	6,00 “
Mitja casa de segona equipada	3,00 “
Casa sense equipar	2,00 “
Habitacions sense mobles tercera classe	1,25 “
Tarifa de preus de la manutenció a 1907	
Temporada oficial 1907	
De 26 de juny a 20 de setembre	

VILLAVIEJA DE NULES (Castelló)

Tarifa de preus dels banys a 1907	
Banys general	1,00 ptes
Dutxa	0,50 “
Tarifa de preus d'hostalatge a 1907	
Hotel Cervellón: habitacions	1 a 4 ptes
Casa Don Miguel Repisa: habitació	1 a 4 “
Habitacions per famílies des de	1,00 “
Tarifa de preus de la manutenció a 1907	
Hotel Cervellón: Menjar	4,00 “
Casa Don Miguel Repisa: Menjar	3,50 “
Temporada oficial 1907	
Del 15 de maig a 15 de juny	15 d'agost a 10 d'octubre

VILLAZA (Orense)

Tarifa de preus dels banys a 1907	
Per l'ús d'aigua en beguda, durant la temporada	5,00 ptes
Per un bany calent	1,00 “
Per un bany fred	0,75 “
Per un bany amb estufa	2,00 “
Per cada xorro	1,50 “
Per cada dutxa	2,00 “
Per cada polvorització	1,00 “
Per cada inhalació	1,00 “
Drets del banyer per cada servei	0,25 “
Servei de robes; llençols	0,25 “
Servei de robes; tovalloles	0,40 “
Aigua embotellada	
Per una botella d'aigua que no excedeixi d'un litre, posant-li tap, etiqueta i capsula	0,30 “
Per una botella d'aigua que no excedeixi de mig litre	0,20 “
Per una botella d'aigua que no excedeixi d'un litre, sense etiqueta i capsula	0,25 “
Per una botella d'aigua que no excedeixi de mig litre	0,15 “
Per una botella de 95 centilitres amb casc	0,65 “
Per mitja botella de 95 centilitres amb casc	0,50 “
Per una caixa de 50 botelles de 95 centilitres	35,0 “
Per mitja caixa de 24 botelles de 95 centilitres	17,0 “
Tarifa de preus d'hostalatge a 1907	
Fonda en primera	5 a 5,50 ptes
Fonda en segona	3,25 “
Tarifa de preus de la manutenció a 1907	
Temporada oficial 1907	
De l'1 de juny a 30 de setembre	

ZALDIVAR (Biscaia)

Tarifa de preus dels banys a 1907	
Bany de primera	2,00 ptes
Bany de segona	1,50 “
Bany de tercera	1,00 “
Polvoritzacions de primera	1,00 “
Polvoritzacions de segona	0,75 “
Dutxes (segons classes)	4 a 12 ptes
Inhalacions (temporada)	5,00 “
Beguda	5,00 “
Pels que sols prenen l'aigua durant la temporada	7,50 “
Tarifa de preus d'hostalatge a 1907	
Fondes properes als balnearis	5,50 ptes
Tarifa de preus de la manutenció a 1907	
Taula de primera	7,00 ptes
Taula de segona	5,00 “
Menjadors particulars	9,00 “
Els dijous i els diumenges un plat més i gelat	
Temporada oficial 1907	
Del 15 de juny a 30 de setembre	

ZUJAR (Granada)

Tarifa de preus dels banys a 1907	
Polvoritzacions, una	1,25 ptes
Dutxes, una	1,25 “
Inhalació, directa	1,25 “
Inhalació difusa en els vaporaris	1,25 “
Bany de seient	1,00 “
Bany de seient amb dutxa vaginal	1,50 “
Bany de seient en pila	2,00 “
Bany a les estufes per tota prescripció	10,5/12 ptes
Bany a la bassa general per tota la prescripció	7,50 “
Aigua en beguda	2,00 “
Retribució del banyer	2,00 “
Tarifa de preus d'hostalatge a 1907	
Departaments per famílies des de	1,25/2,25 ptes
Habitacions de	1,50/6,00 “
Tarifa de preus de la manutenció a 1907	
Taula de primera	5,00 petes
Taula de segona	3,00 “
Nens menors de vuit anys	
En taula de primera	3,00 “
Entaula de segona	2,00 “
Abonament als salons de recreo	5,00 “
Aquest abonament es gratis als que resideixin a la fonda	
Temporada oficial 1907	
Del 15 de juny a 30 de setembre	

Preus de tractaments
hidroteràpics, allotjament i mantenició de l'any 1919

Dades extretes de: *La Guia Oficial de las Aguas Minero-Medicinales y Establecimientos Balnearios de España. Temporada de 1919.* Establecimiento Tipográfico Tordesillas. Madrid.

ALANGE (Badajoz)

Tarifa de preus dels banys a 1919	
Pila de marbre a temperatura normal	18,85 ptes
Pila de marbre amb dutxa freda	22,60 "
Pila de marbre amb dutxa calenta i irrigació	26,35 "
Pila de marbre aixecant la temperatura de l'aigua	22,60 "
Pila de marbre amb dutxa freda	26,35 "
Pila de marbre amb dutxa calenta i irrigació	30,10 "
En piscina particular o bany roma	15,10 "
En piscina particular amb dutxa freda	18,85 "
En piscina particular amb dutxa calenta i irrigació	22,60 "
En bany general	11,35 "
En bany amb dutxa freda	15,10 "
En bany amb dutxa calenta i irrigació	18,85 "
En bany per classes poc benestants	5,00 "
En bany per classes poc benestants amb dutxa freda	8,50 "
En bany per classes poc benestants amb dutxa calenta i irrigació	10,00 "
Tanda de dutxes fredes sense bany	15,10 "
Tanda de dutxes calentes i irrigació	18,85 "
Suplement de preferència amb pila de marbre, per dia i servei	3,00 "
Tarifa de preus de l'hostalatge 1919	
Tarifa de preus de la mantenició a 1919	
Temporada oficial 1919	
De l'1 de juny al 30 de setembre	

GRAN HOTEL BALNEARI DE GUAJARDO (Alhama de Aragón)

Tarifa de preus dels banys a 1919	
Per cada bany general natural	1,50 ptes
Per cada bany general de temperatura elevada	2,00 “
Per cada dutxa	1,50 “
Per cada dutxa d'elevada temperatura	2,00 “
Per cada dutxa circular	2,00 “
Per cada dutxa submarina	2,50 “
Per cada bany de seient	2,00 “
Per una sessió de polvorització	1,50 “
Per una sessió de inhalació directa en els aparells	1,50 “
Per una sessió de inhalació a la cascada	1,50 “
Roba per cada vegada	0,25 “
Roba per cada vegada afelpada	0,50 “
Caixa de 12 botelles d'aigua a l'estació d'Alhama	9,50 “
Caixa de 25 botelles d'aigua a l'estació d'Alhama	17,00 “
Caixa de 50 botelles d'aigua a l'estació d'Alhama	32,00 “
Tornant el envasos, s'abonen	0,25 “
Tarifa de preus de l'hostalatge a 1919	
Fonda	
Taula de primera per persona i dia	6,00 ptes
Taula de segona per persona i dia	4,50 “
Taula particular, augment per persona i dia	1,00 “
Tarifa de preus de la manutenció a 1919	
De primera, persona i dia de	2,5/3,50 ptes
De segona, persona i dia de	
De tercera, persona i dia de	
De preferència, persona i dia de	
Augment transitori per la manutenció de	20%
Temporada oficial 1919	
Obert tot l'any	

ALHAMA NUEVO DE GRANADA (Granada)

Tarifa de preus dels banys a 1919	
Banys i aigües serveis de preferència, primera i segona classe des de	0,50 a 2 ptes
Tarifa de preus de l'hostalatge a 1919	
Tarifa de preus de la manutenció a 1919	
Temporada oficial 1919	
De 20 d'abril a 20 de juny	De l'1 de setembre a 31 d'octubre

ALHAMA DE MURCIA (Múrcia)

Tarifa de preus dels banys a 1919	
Per cada bany a la piscina	0,50 ptes
El mateix bany en gabinet particular, pila de marbre	1,00 “
El mateix bany amb aigües sulfatades i sulfuroses	2,00 “
Bany als grans aparells d'hidroteràpia	1,00 “
Per cada polvorització	0,75 “
Per un abonament en aquets aparells durant la temporada	10,00 “
Per cada bany de seient, amb o sense dutxa	1,00 “
Per una dutxa vaginal	1,00 “
Bany parcial en banyera portàtil a l'habitació del malalt	0,75 “
Per l'ús de l'aigua sulfurosa en beguda	1,50 “
Per una botella d'aquesta aigua sense envàs	0,15 “
Per una botella d'aquesta aigua amb envàs	0,60 “
Pel servei de banyer, per individu i temporada	1,50 “
Tarifa de preus d'hostalatge a 1919	
Tarifa de preus de la manutenció a 1919	
Fonda	
Taula rodona de primera	6,00 ptes
Per un menjar en taula rodona de primera	3,00 “
Per cobert diari en taula de segona	3,50 “
Temporada oficial 1919	
Del 10 d'abril al 10 de juny	Del 10 de setembre al 10 de novembre

ALZOLA (Guipúscoa)

Tarifa de preus dels banys al 1919	
Aigües embotellades a	0,65 ptes
Aigües embotellades a (més de to botelles)	0,60 “
Aigües embotellades posades a Madrid per botella	1,20 “
Abonament de envasos	0,30 “
Tarifa de l'hostalatge 1919	
Tarifa de preus de la manutenció a 1919	
Temporada oficial 1919	
De 15 de juny a 30 de setembre	

ARNEDILLO (Logronyo)

Tarifa de preus dels banys a 1919	
Bany, dutxa, xorro i estufa general	2,25 ptes
Estufa de preferència	2,75 "
Bany preferent a una hora determinada	3,25 "
Sobre aquets preus abonen un suplement pel servei del llit i la roba pel suor, pel banyistes que s'hostatgen fora de l'establiment	0,50 "
Tarifes de preus de l'hostalatge a 1919	
Tarifa de preus de la manutenció a 1919	
Temporada oficial 1919	
De 15 de juny a 30 de setembre	

BANYOLES (Girona)

Tarifa de preus dels banys a 1919	
Bany de preferència	2,00 ptes
Bany general	1,50 "
Bany en segona	1,25 "
Dutxes	1,50 "
Bany i dutxa	3,00 "
Polvoritzacions	1,25 "
Inhalació	1,25 "
Bany local	1,00 "
Roba pel bany	0,25 "
Aigua beguda	gratis
Tarifa de preus de l'hostalatge a 1919	
Tarifa de preus de la manutenció a 1919	
Temporada oficial 1919	
De l'1 de juny a 30 de setembre	

BELASCOAIN (Navarra)

Tarifa de preus dels banys a 1919	
Aigua en beguda durant la temporada	8,00 ptes
Bany general amb servei de roba	1,75 “
Bany general sense roba	1,50 “
Bany de seient	2,00 “
Dutxa de xorro, puja, llança dorsal o circular	1,50 “
Bany escocesa	2,00 “
Tarifa de preus de l'hostalatge a 1919	
Habitació de primera per dia	2,00 ptes
Habitació de segona per dia	1,00 “
Habitació de segona per dia	1,00 “
Tarifa de preus de la manutenció a 1919	
Menjador	
Taules particulars	7,00 ptes
Taula rodona de segona	5,50 “
Taula rodona de tercera	3,00 “
Temporada oficial 1919	
De l'1 de juliol a 30 de setembre	

BETELU (Navarra)

Tarifa de preus dels banys a 1919	
Per l'ús de l'aigua en beguda d'una de les fonts	10,00 ptes
Per l'ús de l'aigua en beguda de dos fonts	12,50 “
Per l'ús de l'aigua en beguda de les tres fonts	15,00 “
Cada sessió de polvorització o inhalació	1 a 1,75 ptes
Cada bany segons la classe	1,50 a 3 ptes
Cada dutxa freda, calent o escocesa	1 a 1,75 ptes
Cada bany de vapor, amb llit	3,00 “
Cada sessió d'irrigació nasal	0,50 “
Abonaments personals de conjunt de quinze dies de tractaments	75,00 “
Tarifa de preus de l'hostalatge a 1919	
Les habitacions varien de	1 a 8 ptes
Els nens menors de set anys abonaran la meitat de preu	
Tarifa de preus de la manutenció a 1919	
Serveis de menjador particular	12,00 ptes
Servei de taules and el menjador gran	10,00 “
Servei de taula de segona, habitació inclosa	7,50 “
Temporada oficial 1919	
De 15 de juny a 30 de setembre	

BUYERES DE NAVA o FUENSANTA (Oviedo)

Tarifa de preus dels banys a 1919	
Banys de luxe	2,50 ptes
Banys de preferència	2,00 “
Banys	1,50 “
Bany d'irrigació, ginecològica o rectal	1,50 “
Polvorització directa	1,00 “
Polvorització difusa	1,25 “
Inhalació	1,00 “
Aigua en beguda	5,00 “
Botella d'aigua	1,00 “
Tarifa de preus de l'hostalatge a 1919	
Habitació per persona en primera	2,00 ptes
Habitació per persona en segona	1,50 “
Habitacions amb llit i servei pels qui vulguin menjar pel seu compte	1 a 1,75 ptes
Tarifa de preus de la manutenció a 1919	
Taula de primera	9,00 ptes
Taula de segona	6,00 “
Temporada oficial 1919	
De 15 de juny a 30 de setembre	

BOÑAR (Lleó)

Tarifa de preus dels banys a 1919	
Per l'aigua en beguda durant la temporada	10,00 ptes
Bany de preferència, per cada un	3,00 “
Bany de primera	2,50 “
Bany ordinari	1,50 “
Dutxes i xorros	1,50 “
Inhalacions de preferència	1,50 “
Inhalacions ordinàries	1,00 “
Inhalacions difuses	0,50 “
Polvorització	1,00 “
Estufa de vapor	1,00 “
Tarifa de preus d'hostalatge a 1907	
Servei d'hotel	
Pensió complerta, des de	8 a 12 ptes
Tarifa de preus de la manutenció a 1919	
Temporada oficial 1907	

CABREIROA (Orense)

Tarifa de preus dels banys a 1919		
Tarifa de preus d'hostalatge a 1907		
Habitacions de primera classe amb menjar llum i servei		
Números	16 i 17	de dos llits
		32,50 ptes
Números	11	de dos llits
		27,00 "
Números	12 i 15	de dos llits
		26,00 "
Números	19	de dos llits
		25,00 "
Números	57, 59 i 62	de dos llits
		24,00 "
Números	60, 61 i 64	de dos llits
		23,00 "
Números	10, 23, 30 i 33	de dos llits
		22,00 "
Números	14	d'un llit
		14,00 "
Números	2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9	d'un llit
		13,00 "
Números	18, 20, 21 i 22	d'un llit
		12,50 "
Números	32, 58 i 63	d'un llit
		12,00 "
Números	1, 24, 31, 65 i 66	d'un llit
		11,00 "
Habitacions de segona classe, amb menjar, llum i servei		
Números	25 i 34	de dos llits
		20,00 "
Números	37 i 47	de dos llits
		18,00 "
Números	45, 49 i 68	de dos llits
		17,00 "
Números	38	d'un llit
		9,00 "
Números	39	d'un llit
		8,50 "
Números	40, 72, 73	d'un llit
		8,00 "
Habitacions de tercera classe, amb menjar, llum i servei		
Números	70	de dos llits
		14,00 "
Números	42, 69, 71, 74	d'un llit i per servei
		6,30 "
Els preus de les habitacions de dos llits ocupades per una sola persona tindran un descompte del 50%		
Els nens majors de dos anys i menors de deu pagaran com a mínim entre 5 i 6 pessetes diàries, segons la seva edat, afegint-se aquest preu a les habitacions		
Els metges que vulguin visitar l'hotel o vulguin fer us de les aigües tindran un descompte del 20%		
Tarifa de preus de la manutenció a 1919		
Temporada oficial 1919		
Del 15 de juny al 30 de setembre		

CALABOR (Zamora)

Tarifa de preus dels banys a 1919	
Per un bany a pila de marbre	1,60 ptes
Per un bany a pila de marbre amb aigua calenta	2,10 “
Per un bany a pila de granit	1,10 “
Bany general, en tandes de cinc persones, cada una	0,55 “
Bany d'una persona sola a la piscina	2,00 “
Per beure l'aigua en tota la temporada – els banyistes -	3,00 “
Per beure l'aigua en tota la temporada – els que no es banyen -	5,00 “
Tarifa de preus d'hostalatge a 1907	
Habitació i llit – preu diari -	1,00 “
Habitació per nou dies	1,50 “
Tarifa de preus de la manutenció a 1919	
Fonda	
Servei complet de fonda	5,50 “
Temporada oficial 1907	
De 15 de juny a 30 de setembre	

CALDAS DE CUNTIS – BALNEARIO HOTEL LA VIIRGEN (Pontevedra)

Tarifa de preus dels banys a 1919	
Bany general de preferència	2,00 ptes
Bany general de pila de marbre	1,50 “
Bany general de pila de pòrtland	1,00 “
Bany general en xorro	2,50 “
Bany de seient amb diferents dutxes	2,00 “
Bany de seient sols vaginal	1,50 “
Bany de vapor o estufa	2,50 “
Xorro o dutxa horitzontal – en sala especial -	1,25 “
Xorro o dutxa dorsal – en sala especial -	1,50 “
Xorro o dutxa escocesa o alterna – en sala especial -	1,50 “
Polvoritzacions o dutxa filiforme	1,00 “
Inhalacions	0,75 “
Irrigacions	0,75 “
Bany general en piscina	0,60 “
Xorro en departament general	0,60 “
Aigua en beguda – fins a quinze dies -	2,00 “
Tarifa de preus d'hostalatge a 1907	
Hotel	
Habitacions des de	1,50 ptes
Tarifa de preus de la manutenció a 1919	
Servei de menjar, en taula particular o a l'habitació, per persona i dia	1,00 ptes
Temporada oficial 1919	
De 15 de juny a 30 de setembre	

CALDAS DE CUNTIS – HOTEL BALNEARIO BARREIRO (Pontevedra)

Tarifa de preus dels banys a 1919	
Bany general de preferència	1,50 ptes
Bany general de pila de marbre	1,25 “
Bany general de pila de rajola	1,00 “
Bany general	0,50 “
Bany de pila de marbre amb xorro	2,50 “
Bany de seient amb diferents dutxes	1,50 “
Bany de vapor	2,00 “
Xorro individual o dutxa horitzontal a la sala especial	1,00 “
Xorro en els departaments generals	0,50 “
Xorro dorsal	1,25 “
Xorro escocès	2,00 “
Xorro en cercles	2,00 “
Una polvorització	1,00 “
Una inhalacions	0,75 “
Una irrigació	0,75 “
Aigua beguda durant la temporada	1,00 “
Per cada cop que s'utilitzin llençols	0,25 “
Tarifa de preus d'hostalatge a 1907	
Hotel	
Habitació i cobert de	6 a 8 ptes
Tarifa de preus de la manutenció a 1919	
Temporada oficial 1907	
De 15 de juny a 30 de setembre	

BALNEARI RIUS - CALDES DE MONTBUI (Barcelona)

Tarifa de preus dels banys a 1919	
Bany d'immersió general de primera classe	2,00 ptes
Bany d'immersió general de segona classe	1,50 "
Bany local	1,00 "
Dutxes en varies formes	2,50 "
Xorro local – prenen bany -	0,50 "
Xorro local – no prenen bany -	1,50 "
Per una estufa	2,00 "
Per un vaporari	2,50 "
Per una polvorització	1,50 "
L'ús de l'aigua en beguda es gratuït	
Tarifa de preus de l'hostalatge a 1919	
Habitacions en funció del mobiliari i orientació per una persona	1 a 6 ptes
Per cada persona més a la mateixa habitació pagarà la meitat del preu assenyalat a la mateixa	
Tarifa de preus de la manutenció a 1919	
Menjar	
Taula de primera	10,00 ptes
Taula de segona	7,50 "
En taula particular hi haurà un sobre preu	1,00 "
Els nens menors de cinc anys pagaran la meitat del cobert	
Cuines	
Per una cuina amb vaixel·la de primera per dues persones	2,00 ptes
Per una cuina amb vaixel·la de segona per dues persones	1,00 "
Per cada persona més en una i altra classe	0,50 "
Temporada oficial 1919	
Maig, juny, setembre i octubre	

CALDES DE TUY (Pontevedra)

Tarifa de preus dels banys a 1919	
Un bany en quarto preferent	2,00 ptes
Un bany de primera classe	1,50 “
Un bany de segona classe	1,00 “
Un bany de vapor	2,50 “
Per cada dutxa perineal, rectal, lumbar de xorro	1,50 “
Una polvorització en primera classe	0,75 “
Una polvorització en segona classe	0,50 “
Una inhalació en primera classe	0,75 “
Una inhalació en segona classe	0,50 “
Per l'aigua en beguda per la temporada	5,00 “
Tarifes de preus de l'hostalatge a 1919	
Gran Hotel	
Habitacions des de	1,50/20 ptes
Tarifa de preus de la manutenció a 1919	
Pensió completa per persona i dia des de	9,50 “
Pensió completa per persona i dia segona des de	5,00 “
Temporada oficial 1919	
De l'1 de juliol a 30 de setembre	

CARLOS III – TRILLO (Guadalajara)

Tarifa de preus dels banys a 1919	
Banys	2,00 ptes
Dutxes i polvoritzacions	1,50 “
Estufa	3,00 “
Agua en beguda per tota la temporada	5,00 “
Tarifa de preus de l'hostalatge a 1919	
Hotel	
Habitació i cobert en primera des de	9,00 ptes
Habitació i cobert en segona des de	6,00 “
Tarifa de preus de transport a 1919	
Tarifa de preus de la manutenció a 1919	
Temporada oficial 1919	
De l'1 de juliol a 30 de setembre	

CESTONA (Guipúscoa)

Tarifa de preus dels banys a 1919	
Us de l'aigua per tot el temps de permanència a l'establiment per persona	25,00 ptes
Tarifes de preus de l'hostalatge a 1919	
Habitacions des de	12,00 ptes
Tarifa de preus de la manutenció a 1919	
Fonda	
Esmorzar i els menjars en taules particulars del restaurant	12,00 ptes
Taula particular, saló àrab de primera	9,00 "
Taula rodona	7,00 "
Pels criats	6,50 "
Temporada oficial 1919	

EL MOLAR (Madrid)

Tarifa de preus dels banys a 1919	
Ús de l'aigua en beguda	12,00 ptes
Bany general	2,50 "
Bany de seient	1,75 "
Dutxa ordinària freda	1,25 "
Dutxa especial	1,25 "
Dutxa mòbil	1,25 "
Una qualsevol de les anteriors dutxes calentes	1,75 "
Dutxa nasal freda	1,00 "
Dutxa nasal a temperada	1,00 "
Botella d'aigua en el manantial sense envàs	0,50 "
Botella d'aigua en farmàcies	1,25 "
Tarifa de preus de l'hostalatge a 1919	
Hotel	
Habitació amb taula rodona de primera	8,50 ptes
Habitació amb taula rodona de segona	7,00 "
Habitació amb taula rodona de tercera	5,00 "
Tarifa de preus de la manutenció a 1919	
Taula particular s'incrementa	1,00 "
Temporada oficial 1919	
De 15 de juny a 15 de setembre	

EL ORRIO (Biscaia)

Tarifa de preus dels banys a 1919	
Per cada bany general en primera classe	2,00 ptes
Per cada bany general en segona classe	1,50 “
Per cada xorro	1,00 “
Per cada dutxa escocesa	2,00 “
Per cada dutxa circular	2,00 “
Per cada sessió de inhalació	0,75 “
Per cada sessió de polvorització	1,00 “
Per l'ús de l'aigua durant la prescripció	5,00 “
Tarifa de preus de l'hostalatge a 1919	
Hotel	
Tarifa de preus de la manutenció a 1919	
Preu diari del menjador en taula rodona de primera classe	6,50 ptes
Els nens menors de vuit anys paguen la meitat de preu	
Temporada oficial 1919	
De l'1 de juny a 30 de setembre	

EL GORRIAGA (Navarra)

Tarifa de preus dels banys a 1919	
Per la sèrie de banys (fins a 15) segons la prescripció i en sala especial	75,00 ptes
Per bany medicinal individual en sala especial	6,00 “
Per sèrie de banys (fins a 15) en sala de primera	50,00 “
Per bany medicinal individual en primera	5,00 “
Per bany comú no medicinal	2,00 “
Per dret d'usos de bany de sol per la temporada	10,00 “
Per sèrie d'irrigacions (fins a 10)	20,00 “
Per cada irrigació individual	2,50 “
Tarifa de preus d'hostalatge a 1919	
Hotel	
Pensió completa	11/20 ptes
Els criats pensió completa per dia	5,00 “
Els nens menors de set anys paguen la meitat de la pensió a la seva classe	
Tarifa de preus de la manutenció a 1919	
Temporada oficial 1919	
De l'1 de juny a 30 de setembre	

Tarifes de transport en 1919	
Des de San Sebastian al Balneari i al contrari (amb equipatge fins a 30 quilos)	1,00 ptes
Superant els 30 quilos	2,00 “

FITERO NUEVO (Navarra)

Tarifa de preus dels banys a 1919	
Per l'ús de les aigües en beguda, banys, xorros i estufes durant nou dies	27,50 ptes
Per l'ús de les aigües en beguda, banys, xorros i estufes durant nou dies, utilitzant quarto de preferència	32,50 “
Tarifa de preus d'hostalatge a 1919	
Hostalatge complet, menjant en el restaurant al dia des de	11,50 ptes
Segons la habitació i menjant en taula rodona al dia des de	7,50 “
Tarifa de preus de la manutenció a 1919	
Temporada oficial 1919	

FITERO VIEJO (Navarra)

Tarifa de preus dels banys a 1919	
Per l'ús de l'aigua en beguda, banys i estufes durant 9 dies	22,50 ptes
Els serveis de preferència en amplies banyeres o piscines de marbre tenen un recàrrec en el novenari i segons la classe	2,50, 5,00 7,50 ptes
Per cada dutxa en els diferents aparells de la sala de hidroteràpia	2,00 ptes
Tarifa de preus d'hostalatge a 1919	
Habitacions des de	1,50 a 7 ptes
Tarifa de preus de la manutenció a 1919	
Taula de primera	7,00 ptes
Taula de segona	5,50 “
Taula de tercera	4,00 “
Les taules de primera i segona tenen un recàrrec del 10%	
Temporada oficial 1919	
De 15 de juny a 30 de setembre	

FORTUNA (Múrcia)

Tarifa de preus dels banys a 1919	
Banys de primera i segona classe	1 a 2,50 ptes
Vaporaris i estufes de preferència general	1 a 2,50 ptes
Inhalacions en galeria de preferència i general	1 a 2,50 ptes
Dutxes de totes classes	1 a 2,50 ptes
Polvoritzacions i dutxes nasals	1 a 2,50 ptes
Tarifa de preus de l'hostalatge a 1919	
Gran Hotel i Victoria	
Habitacions des de	1 a 25 ptes
Cases de lloguer	
De dos i tres dormitoris des de	2 a 7,50 ptes
Tarifa de preus de la manutenció a 1919	
Servei de menjador Gran Hotel	
Esmorzar, dinar i sopar en taula particular	10,00 ptes
Servei de menjador Hotel Victoria	
En primera classe taula particular	7,00 ptes
En segona classe taula particular	5,50 "
En tercera classe taula general	4,00 "
Cases de lloguer	
De dos i tres dormitoris des de	2 a 7,50 ptes
Casino	
Els cavallers paguen per el títol de soci durant l'estada	5,00 ptes
Les senyores desfruiteu de tots els drets dels socis	Gratuït
Temporada oficial 1907	

Tarifes del transport a 1919	
Autoòmnibus de l'estació Archena-Fortuna al balneari	6,00 ptes
Equipatge de ma gratis	
Equipatge de facturació per cada 15 quilos	1,00 ptes

GUITIRIZ (Lugo)

Tarifa de preus dels banys a 1919	
Tarifa de preus d'hostatgeria a 1919	
Habitacions des de	2 a 20 ptes
Tarifa de preus de la manutenció a 1919	
Menjador	
Esmorzar, dinar i sopar	5,00 ptes
Temporada oficial 1907	
De l'1 de juliol a 30 de setembre	

BAÑOS DE SERÓN - JARABA (Saragossa)

Tarifa de preus dels banys a 1919	
L'ús d'aigua en beguda per tot el temps de la prescripció facultativa	10,00 ptes
Si a la vegada utilitza qualsevol altre servei balneari, al meins set dies	5,00 "
Bany general natural	1,00 "
Bany de seient	1,00 "
Dutxa amb diferents formes d'aplicació	1,00 "
Qualsevol dels serveis fets amb aigua a diferent temperatura de la surgència	2,00 "
Inhalació difusa	1,00 "
Irrigació vaginal	0,50 "
Drets dels banyers per cada classe de servei a la temporada	1,50 "
Drets de la encarregada de la font per cada classe de servei a la temporada	1,00 "
Tarifa de preus de l'hostalatge a 1919	
Habitacions del Hotel de les Termes	(Primera) 4 ptes
Tarifa de preus de la manutenció a 1919	
Fonda	
Taula especial cobert esmorzar, menjar i sopar	10,00 ptes
En restaurant	8,00 "
En taula rodona	7,00 "
En taula econòmica	5,00 "
Les taules de regim a preus convencionals	
Durant l'actual temporada els anteriors tenen un augment del 10%	
Temporada oficial 1919	
De 15 de juny a 20 de setembre	

BALNEARI BLANCAFORT - LA GARRIGA (Barcelona)

Tarifa de preus dels banys a 1919	
Un bany d'immersió	1,50 ptes
Una dutxa	1,50 “
Una dutxa amb bany general	2,50 “
Una estufa	2,50 “
Banys i xorros especials	0,50 “
Servei de roba per una persona	0,25 “
Per escalfar la roba	0,50 “
Tarifa de preus d'hostalatge a 1919	
Habitacions des de	2, 2,50 i 3 ptes
Cuines amb tot els seus estris i servei de taula	3,00 ptes
Hostalatge i manutenció, tot inclòs	12,00 ptes
Tarifa de preus de la manutenció a 1919	
Temporada oficial 1919	
De l'1 de juny a 15 de juliol	1 de setembre a 30 d'octubre

LA MALAHA (Granada)

Tarifa de preus dels banys a 1919	
Aigua en beguda durant la temporada	10,00 ptes
Banys durant la temporada	10,00 “
Tarifa de preus d'hostalatge a 1919	
Habitació de la fonda	6 a 10 ptes
Tarifa de preus de la manutenció a 1919	
Temporada oficial 1919	
De l'1 de juny a 30 de setembre	
Tarifas del transport a 1919	
De l'estació de Granada al balneari	2,00 ptes

LA MARGARITA DE LOECHES (Madrid)

Tarifa de preus dels banys a 1919	
Aigua en beguda per la temporada	5,00 ptes
Bany des de	2,00 “
Irrigacions	1 a 2,50 ptes
Polvoritzacions	1 a 2,50 ptes
Dutxes	1 a 2,50 ptes
Tarifa de preus d'hostalatge a 1919	
Habitacions des de	2,00 ptes
Tarifa de preus de la manutenció a 1919	
Taula rodona des de	7,00 “
Taula rodona dependent	3,00 “
Temporada oficial 1919	
De 15 de juny a 15 de setembre	

LA MUERA DE ARBIETO (Biscaia)

Tarifa de preus dels banys a 1919	
Tarifa de preus d'hostalatge a 1919	
Habitació d'un llit	1 a 7 ptes
Habitació de dos llits	2 a 12 “
Habitació de tres llits	5,50 / 7 ptes
Per augment d'un llit, sense subjecció a la forma i a la classe	1,50 ptes
Tarifa de preus de la manutenció a 1919	
Fonda	
En menjador particular – esmorzar, dinar i sopar -	13,00 ptes
En menjador de tauletes	12,00 “
En menjador de taula rodona de primera	8,50 “
En menjador de taula rodona de segona	6,00 “
Temporada oficial 1919	
Del 15 de juny a 30 de setembre	

LEDESMA (Salamanca)

Tarifa de preus dels banys a 1919	
Tarifa de preus de l'hostalatge a 1919	
Habitacions especials	6,00 ptes
Habitacions de primera classe	4,00 "
Habitacions de segona classe	3,00 "
Habitacions de tercera classe	2,00 "
Tarifa de preus de la manutenció a 1919	
Taula de primera	6,00 ptes
Taula de segona	3,50 "
Els que ocupin habitacions de primera i vulguin menjar pel seu compte utilitzant el menjar de l'establiment, pagaran un suplement	0,50 "
Els que ocupin habitacions de segona i vulguin menjar pel seu compte utilitzant el menjar de l'establiment, pagaran un suplement	0,25 "
Per menjar a l'habitació s'abonarà	1,50 "
Temporada oficial 1919	
De l'1 de juny a 15 d'octubre	
Tarifes del transport a 1919	
De l'estació al balneari	4,00 ptes

LOUJO o LA TOJA (Pontevedra)

Tarifa de preus dels banys a 1919	
Bany general	4,50 ptes
Bany general en quarto de luxe	6,00 “
Dutxes	2,50 “
Polvoritzacions	2,00 “
Dels serveis anteriors rebaixes del 20% pels hostes del nostre hotel	
Servei de llençol	0,50 “
Servei de llençol gratuït pels hostes del nostre hotel	
Balneari antic	
Bany general en primera	5,00 ptes
Bany general en segona	2,00 “
Dutxes	2,25 “
Polvoritzacions	1,50 “
Inhalacions	1,50 “
Dels serveis anteriors rebaixes del 35% pels hostes dels hotels de la societat	
Tarifa de preus d'hostalatge a 1919	
Balneari del Gran Hotel	10,00 ptes
Gran Hotel 1 llit des de	10 a 25 “
Gran Hotel 2 llits des de	15 a 50 “
Aquets preus tenen un descompte del 15% al juny i setembre	
En els pavellons antics d'un llit	1,50 a 6 “
En els pavellons antics de dos llits	2,50 a 10 “
Hotel antic en 1ª classe sense vi, més recàrrec transitori del 15%	7,25 “
Hotel antic en 2ª classe sense vi	4,25 “
Tarifa de preus de la manutenció a 1919	
Temporada oficial 1919	
De l'1 de juny a 30 de setembre	

MEDINA DEL CAMPO – MANANTIAL ALCALINO “ANITA” (Valladolid)

Tarifa de preus dels banys a 1919	
Aigua en beguda durant la temporada	5,00 ptes
Bany des de	2 a 6 ptes
Dutxes	1,50 “
Polvorització	1,00 “
Tarifa de preus d'hostalatge a 1919	
Tarifa de preus de la manutenció a 1919	
Fonda	
Taula primera classe	7,00 ptes
Taula rodona de segona classe	3 a 4 ptes
Els nens menors de vuit anys meitat de preu	
Taula al restaurant, cobrant-se apart el vins i l'hostalatge	9,00 ptes
Temporada oficial 1919	
De l'1 de juny a 30 de setembre	

MONDARIZ (Pontevedra)

Tarifa de preus dels banys a 1919	
Bany de preferència amb dutxa	4,00 ptes
Bany de primera	2,50 “
Bany de pila de marbre sense roba	1,25 “
Bany general en el pis	3,00 “
Bany general a l'habitació	3,50 “
Bany de peus a l'habitació	0,50 “
Pel preu avant dit tenen els senyors banyistes dret al torn general de bany, però pels abonaments a hores fixes patiran els preus referits un augment del 25%	
Dutxes	
Aparell de cercles – Per qualsevol dutxa a qualsevol pressió i temperatura -	2,00 ptes
Dutxa escocesa - Per qualsevol dutxa de saetillo, làmina o regadora -	1,50 “
Hidrobarrejador - Per qualsevol dutxa calent, freda o temperada, horitzontal o descendent, de columna, saetillo o regadora	1,50 “
Bany de seient - Per qualsevol dutxa calenta, freda, temperada, lumbar, circular, perineal, vaginal o rectal	1,50 “
Per un bany de seient a qualsevol temperatura	1,50 “
Bany de seient a l'habitació	2,50 “
Per un xorro calent, horitzontal de saetillo o regadora al gabinet de banys	1,00 “
Nota la dutxa d'aigua en que la seva despesa excedís en 200 litres pagarà doble	
Per cada sessió de polvorització o de dutxa capilar, nasal, ocular o auricular	1,00 “
Servei de roba	
Per un llençol fred, cada vagada	0,25 “
Per un llençol calent, cada vagada	0,40 “
Per una tovallola cada vagada	0,15 “
Per una funda per pila de bany, cada cop	0,25 “

MONDARIZ (Pontevedra) continuació

Tarifa de preus de l'hostalatge a 1919	
El preu de cada habitació varia des de	2,5 / 12,2 ptes
Habitació preu mig	12,75 ptes
Tarifa de preus de la manutenció a 1919	
Esmorzar (xocolata, te o cafè, llet, pa pastes, i sucre)	1,25 “
Menjar (constituït per sopa, quatre plats, postra de cuina i diferents entremesos i pa)	6,50 “
Sopar (consomé, llegums, dos plats, postra i pa)	5,00 “
Aquets preus son pels que estan d'un a set dies	
Pels hostes que estiguin més de set dies	
Esmorzar	1,25 “
Menjar	5,50 “
Sopar	4,25 “
Els nens menors de set any pagaran el que convingui, els mes grans pagaran per sencer	
Els criats dels senyors, si l'estada es de quatre dies (esmorzar, dinar i sopar)	7,75 “
De set dies en endavant	4,00 “
Els preus assignats a serveis de menjador patiran recàrrec pels hostes que desitgin taula apart	
En el menjador general, per persona i menjar	0,25 “
En els reservats, per persona i menjar	0,50 “
A l'habitació, per persona i menjar	1,00 “
L'esmorzar servit a l'habitació te un recàrrec de	0,25 “
Servei especial del restaurant, tarifes d'un a set dies	
Esmorzar	1,25 “
Dinar	6,00 “
Sopar	5,50 “
Servei especial del restaurant, tarifes d'un a set dies	
Esmorzar	1,25 “
Dinar	5,50 “
Sopar	5,00

Temporada oficial 1919	

ONTENIENTE (València)

Tarifa de preus dels banys a 1919	
Per beure aigua al peu del manantial durant el temps assenyalat pel metge-director	15,00 ptes
Per un bany de pila de marbre	2,00 “
Per un bany de seient amb dutxa vaginal	1,50 “
Polvorització laríngia, faríngia, ocular, nasal, auricular	1,00 “
Pels pobres, documentats les aplicacions son gratuïtes	
Tarifa de preus d'hostalatge a 1919	
Hi ha habitacions a escollir fins a	12,50 ptes
Per l'estanca, compresa l'habitació, esmorzar, dinar i sopar, enllumenat elèctric	10,00 ptes
Estant dos persones en una mateixa habitació, amb un o dos llits a escollir, així com diferents serveis	9,50 “
Tarifa de preus de la manutenció a 1919	
Els hostes que desitgin menjar en taula particular pagaran diàriament com sobre preu per persona i menjar	0,50 “
El menjar se servirà a l'habitació amb el sobre preu per persona i menjar	1,00 “
Els nens de menys de vuit anys pagaran meitat de preu	
Aquesta tarifa patirà un augment transitori del 10%	
Els malalts retirats de la taula per disposició facultativa paguen la tarifa, però amb dret a demanar caldo	Gratis
Un litre d'aigua	0,30 “
Temporada oficial 1919	
De l'1 de juny a 5 d'octubre	

PANTICOSA (Osca)

Tarifa de preus dels banys a 1919 (1)	
Us de l'aigua en beguda, per tota la temporada	12,00 ptes
Un inhalació general	0,60 “
Un inhalació particular	1,25 “
Un inhalació preferent	2,00 “
Un inhalació difusa	1,25 “
Polvorització	1,25 “
Un bany d'aigua azoada	3,00 “
Un bany d'aigua sulfurosa	3,00 “
Un bany d'aigua de seient, braços, cames o peus	3,00 “
Gargarismes (per temporada)	3,00 “
Dutxa ascendent, ordinària o múltiple	2,00 “
Dutxa nasal	0,75 “
Boquilles	2,50 “
Una oliva nasal	0,75 “
Una botella d'un litre	2,00 “
Una botella de ½ litre	1,75 “
Una caixa amb 24 botelles de litre	45,00 “
Una caixa amb 25 botelles de mig litre	37,50 “

PANTICOSA (Osca) continuació

Tarifa de preus d'hostalatge a 1919 (2)				
Preu d'habitacions del 15 al 30 de juny				
Edificis	Pisos	Habitació de dos llits	Habitació de dos llits	Habitació de dos llits
Continental	1º	10,00 ptes	5,50 ptes	2,50 ptes
	2º	10,00 "	5,50 "	2,50 "
	3º	10,00 "	5,00 "	2,50 "
	4º	5,00 "	3,00 "	2,00 "
Gran Hotel	1º	10,00 "	5,50 "	2,50 "
	2º	10,00 "	5,50 "	2,50 "
	3º	10,00 "	5,00 "	2,50 "
	4º	4,00 "	2,00 "	1,50 "
Embajadores	Entlº	5,50 "	3,00 "	2,00 "
	1º	5,50 "	3,00 "	2,00 "
	2º	5,50 "	3,00 "	2,00 "
	3º	5,00 "	2,75 "	2,00 "
	4º	3,50 "	2,00 "	1,50 "
	Entlº	5,50 "	3,00 "	2,00 "
	1º	5,50 "	3,00 "	2,00 "
	2º	5,50 "	3,00 "	2,00 "
Mediodia	3º	4,00 "	2,00 "	1,50 "
	1º	5,00 "	3,00 "	2,00 "
	2º	4,00 "	2,00 "	1,50 "
Balneario	1º	5,00 "	3,00 "	2,00 "
Salón	Entlº	4,50 "	2,50 "	1,50 "
	1º	4,50 "	2,50 "	1,50 "
	2º	4,00 "	2,00 "	1,50 "
Casa Antigua	1º	4,00 "	2,00 "	1,50 "
	2º	4,00 "	2,00 "	1,50 "
Garage	1º	5,00 "	2,50 "	1,50 "

PANTICOSA (Osca) continuació

Tarifa de preus d'hostalatge a 1919 (3)				
Preu d'habitacions de l'1 al 15 de juliol i del 16 d'agost al 21 de setembre				
Edificis	Pisos	Habitació de dos llits	Habitació de dos llits	Habitació de dos llits
Continental	1º	20,00 ptes	11,00 ptes	5,00 ptes
	2º	20,00 "	11,00 "	5,00 "
	3º	20,00 "	10,00 "	5,00 "
	4º	8,00 "	6,00 "	4,00 "
Gran Hotel	1º	20,00 "	11,00 "	2,50 "
	2º	20,00 "	11,00 "	2,50 "
	3º	20,00 "	10,00 "	2,50 "
	4º	8,00 "	4,00 "	2,00 "
Embajadores	Entlº	11,00 "	6,00 "	4,00 "
	1º	11,00 "	6,00 "	4,00 "
	2º	11,00 "	6,00 "	4,00 "
	3º	10,00 "	5,50 "	4,00 "
	4º	7,00 "	4,00 "	3,00 "
Mediodia	Entlº	11,00 "	6,00 "	4,00 "
	1º	11,00 "	6,00 "	4,00 "
	2º	11,00 "	6,00 "	4,00 "
	3º	8,00 "	4,00 "	3,00 "
Balneario	1º	10,00 "	6,00 "	4,00 "
Salón	Entlº	9,00 "	5,00 "	3,00 "
	1º	9,00 "	5,00 "	3,00 "
	2º	8,00 "	4,00 "	3,00 "
Casa Antigua	1º	8,00 "	4,00 "	3,00 "
	2º	8,00 "	4,00 "	3,00 "
Garage	1º	10,00 "	5,00 "	3,00 "

PANTICOSA (Osca) continuació

Tarifa de preus d'hostalatge a 1919 (4)				
Preu d'habitacions des de el 16 de juliol al 15 d'agost				
Edificis	Pisos	Habitació de dos llits	Habitació de dos llits	Habitació de dos llits
Continental	1º	24,00 ptes	13,20 ptes	5,00 ptes
	2º	24,00 "	13,20 "	5,00 "
	3º	24,00 "	13,20 "	5,00 "
	4º	12,00 "	7,20 "	4,80 "
Gran Hotel	1º	24,00 "	13,20 "	5,00 "
	2º	24,00 "	13,20 "	5,00 "
	3º	24,00 "	13,20 "	5,00 "
	4º	9,60 "	4,80 "	2,40 "
Embajadores	Entlº	13,20 "	7,20 "	4,80 "
	1º	13,20 "	7,20 "	4,80 "
	2º	13,20 "	7,20 "	4,80 "
	3º	12,00 "	6,60 "	4,80 "
	4º	8,40 "	4,80 "	3,60 "
Mediodia	Entlº	13,20 "	7,20 "	4,80 "
	1º	13,20 "	7,20 "	4,80 "
	2º	13,20 "	7,20 "	4,80 "
	3º	9,60 "	4,80 "	3,60 "
Balneario	1º	12,00 "	7,20 "	4,80 "
Salón	Entlº	10,80 "	6,00 "	3,60 "
	1º	10,80 "	6,00 "	3,60 "
	2º	9,60 "	4,80 "	3,60 "
Casa Antigua	1º	9,60 "	4,80 "	3,60 "
	2º	9,60 "	4,80 "	3,60 "
Garage	1º	12,00 "	6,00 "	3,60 "

PANTICOSA (Osca) continuació

Tarifa de preus d de la manutenció a 1919 (5)	
Hotel Continental	
Pensió diària en taula rodona	8,40 ptes
Pensió diària en taula particular	9,80 “
Pensió diària en taula particular	11,20 “
Pensió diària en taula particular	14,20 “
Gran Hotel	
Pensió diària en taula rodona	5,60 ptes
Pensió diària en taula rodona	8,40 “
Pensió diària en taula particular	9,80 “
Pensió diària en taula particular	11,20 “
Pensió diària en taula particular	14,20 “
Els que desitgin cuinar pel seu compte podran fer-ho en aquesta dependència abonem	
Per una olla, per persona	0,50 ptes
Per una olla per dos persones d'una mateixa família	1,00 “
Per una olla per tres persones d'una mateixa família	1,15 “
Per una olla per quatre persones d'una mateixa família	1,50 “
Per una olla per més de quatre persones d'una mateixa família	0,25 “
Temporada oficial 1907	
Del 15 de juny fins al 21 de setembre	

PEÑAS BLANCAS (Córdoba)

Tarifa de preus dels banys a 1919	
Bany	2,00 ptes
Una botella de ¾ litre	0,75 “
Per omplir una botella que no excedeixi d'1 litre	0,25 “
Aigua en beguda al peu del manantial durant la temporada	16,00 ptes
Tarifa de preus d'hostalatge a 1919	
Habitació de primera	6 - 7,00 ptes
Habitació de segona	4,00 “
Habitació de tercera	2 - 3,00 ptes
Tarifa de preus d de la manutenció a 1919	
Taula apart	8,00 “
Taula de segona	4,50 “
Temporada oficial 1907	
Del 15 d'abril al 15 de juny	De l'1 de setembre al 31 d'octubre

PONFERRADA (Lleó)

Tarifa de preus dels banys a 1919	
Tots els serveis, cada un	1,50 ptes
Aigua beguda durant quinze dies	2,50 “
Tarifa de preus de l'hostalatge a 1919	
Fonda	2 - 6 ptes
Tarifa de preus d de la manutenció a 1919	
Temporada oficial 1919	
Del 20 de juny al 30 de setembre	

PORVENIR DE MIRANDA (Burgos)

Tarifa de preus dels banys a 1919	
Per cada bany general a temperat o calent	1,50 ptes
Amb adició de salvado, sal	2,00 “
Per cada bany de seient simple	1,00 “
Per cada dutxa escocesa circular o alterna	2,00 “
Per cada dutxa calenta de xorro o de regadora	1,50 “
Per cada dutxa descendent freda	1,00 “
Per l'ús de l'aigua en beguda en el manantial durant una temporada	1,00 “
Aigua embotellada la dotzena	8,00 “
Tarifa de preus d'hostalatge a 1919	
Habitacions	1,50 –10ptes
Tarifa de preus d de la manutenció a 1919	
Taula rodona per dia, persona i classe	6,00 ptes
Taules particulars per dia i persona	7,00 “
Taula de segona classe, per dia i persona	4,00 “
Temporada oficial 1919	
De 15 de juny a 30 de setembre	

POZO AMARGO (Sevilla)

Tarifa de preus dels banys a 1919	
Bany en piscina	0,50 ptes
Bany general de marbre	1,00 “
Polvoritzacions	1,00 “
Inhalacions	1,00 “
Llots	1,00 “
Dutxes	1,00 “
Bany de xorro	1,00 “
Roba de bany, per temporada	3,00 “
Tarifa de preus de l'hostalatge a 1919	
Habitacions des de	1a2,50 ptes
Tarifa de preus d de la manutenció a 1919	
Taula rodona	4,50 ptes
Temporada oficial 1919	
De l'1 de juliol a 30 de setembre	

SALINETAS DE NOVELDA (Alicante)

Tarifa de preus dels banys a 19197	
Diferents tipus de bany	1,50 ptes
Tarifa de preus d'hostalatge a 1919	
Habitació i menjar	7,50 ptes
Habitació des de	1,50 a 4 ptes
Tarifa de preus de la manutenció a 1919	
Temporada oficial 1919	
Del 15 de juny al 15 de setembre	

SALINILLAS DE BURANDON (Alava)

Tarifa de preus dels banys a 1919	
Aigua en beguda durant la temporada i qualsevol que sigui la seva durada	7,00 ptes
Tarifa de preus de l'hostalatge a 1919	
Tarifa de preus de la manutenció a 1919	
Temporada oficial 1919	

SAN JOSE (Albacete)

Tarifa de preus dels banys a 1919	
Aigua en beguda durant la temporada i qualsevol que sigui la seva durada	7,00 ptes
Tarifa de preus de l'hostalatge a 1919	
Tarifa de preus de la manutenció a 1919	
Temporada oficial 1919	

SANTA TERESA DE AVILA (Avila)

Tarifa de preus dels banys a 1919	
L'ús de l'aigua en beguda, en el manantial, per tota la temporada	7,50 ptes
Cada sessió d'inhalació o polvorització de preferència	1,50 "
Cada sessió d'inhalació directa	1,00 "
Cada sessió d'inhalació difusa	1,00 "
Cada sessió de polvorització	1,00 "
Dutxa de qualsevol manera	1,00 "
Bany general	2,00 "
Botella d'aigua d'un litre	0,75 "
Tarifa de preus d'hostalatge a 1919	
Habitacions d'un llit	2/3,00 ptes
Habitacions de dos llits	4/5/6/7 ptes
Habitacions de dos llits, amb gabinet	15,00 ptes
Tarifa de preus de la manutenció a 1919	
Taula particular	9,00 ptes
Taula particular rodona de primera	7,00 "
Taula particular rodona de segona	5,00 "
Temporada oficial 1919	
Del 20 de juny a 20 de setembre	

SOLARES (Santander)

Tarifa de preus dels banys a 1919 (1)	
Aigua en beguda pel temps que el metge director assenyali a cada banyista	15,00 ptes
Aigua pel temps que el metge director assenyali a cada banyista amb us dels banys (Per aquest descompte, com a mínim hi ha que prendre cinc banys)	10,00 ptes
Bany de preferència	4,50 “
Bany general a la temperatura del manantial	1,50 “
Bany general amb regadora freda	3,00 “
Bany general amb xorro calent	3,00 “
Bany general amb xorro alternat	3,00 “
Bany general a major temperatura	2,50 “
Bany general amb regadora freda	2,00 “
Bany general a la temperatura del manantial amb xorro calent	3,00 “
Bany general amb xorro alternat	3,50 “
Piscina de natació, per persona	2,50 “
Dutxa freda descendent o dorsal	1,50 “
Dutxa calent descendent o dorsal	2,00 “
Dutxa circular freda	2,00 “
Dutxa horitzontal (xorro, regadora, o lamina) freda	1,50 “
Dutxa horitzontal calenta	2,00 “
Dutxa alternada o escocesa	2,50 “
Banys de seient	1,50 “
Dutxa d'irrigació intestinal	2,50 “
Roba pel bany: cada dia	0,50 “
Drets del bany	1,50 “
Dutxa i massatge sota l'aigua	3,00 ptes

SOLARES (Santander) continuació

Tarifa de preus de l'hostalatge a 1919 (2)	
Gran Hotel	
Habitació (esmorzar, menjar i sopar) ús gratuït de l'aigua en els menjars	12/18 ptes
Pavelló sucursal de l'hotel	
Habitació (esmorzar, menjar i sopar) ús gratuït de l'aigua en els menjars – Igual servei -	11,50/12 ptes
Els nens menors de deu anys i majors per la manutenció	5,50 ptes
La pensió diària pels criats/servents tot inclòs serà a la 3ª planta	7,00 ptes
Si els senyors volguessin tenir als criats en altres plantes pagaran el que correspongui a l'habitació i per la manutenció	5,50 ptes
Tarifa de preus de la manutenció a 1919	
Temporada oficial 1919	
Del 15 de juny a 30 de setembre	

URBERUAGA DE UBILLA – MARQUINA (Biscaia)

Tarifa de preus dels banys a 1919	
L'ús de l'aigua en beguda durant tota la temporada, entenent els dies que es marquen a la papereta de la direcció facultativa	15,00 ptes
L'ús de les inhalacions generals durant tota la temporada, segon prescripció	10,00 "
L'ús de les inhalacions preferents per trenta sessions	15,00 "
Sessió d'inhalació directa	1,00 "
Sessió de respiració d'aigua polvoritzada	1,50 "
Sessió de polvorització local, be sola o acompanyada de dutxa nasal	1,50 "
Sessió de polvorització local, en preferència	2,00 "
Bany general d'aigua calenta	2,00 "
Dutxa de qualsevol manera	2,00 "
Sessió d'estufa	2,00 "
El servei de banyers i demés dependents, per cada banyista	2,00 "
Tarifa de preus d'hostalatge a 1919	
Habitacions, els preus oscil·len segons el lloc, el luxe i la classe de mobiliari	1,50/10 ptes
Tarifa de preus de la manutenció a 1919	
Fonda i taula rodona espanyola	
Primera classe (esmorzar, dinar i sopar)	9,00 ptes
Primera classe en menjadors particulars	11,00 "
Segona classe (esmorzar, dinar i sopar)	5,00 "
Temporada oficial 1919	
De 15 de juny a 30 de setembre	
Tarifes de transport 1919	

VALLFOGONA (Tarragona)

Tarifa de preus dels banys a 1919	
Bany de primera classe	3,00 ptes
Bany de segona classe	2,50 "
Bany de tercera classe	2,00 "
Irrigacions intestinals	2,00 "
Irrigacions nasals	2,00 "
Dutxes	2,00 "
Polvorització	1,00 "
Aigua en beguda (cada presa)	0,15 "
Aigua en beguda abonament per trenta preses	3,00 "
Tarifa de preus d'hostalatge a 1919	
Habitacions	2,50/10 ptes
Tarifa de preus de la manutenció a 1919	
Taula rodona	8,00 ptes
Taula rodona apart	10,00 "
Temporada oficial 1919	
De l'1 de juny al 30 de setembre	

VALDEGANGA (Conca)

Tarifa de preus dels banys a 1919	
Bany calent en pila de marbre	1,75 ptes
Bany calent en pila de granit	1,50 "
Bany fred	1,00 "
Dutxa calenta	1,25 "
Dutxa freda	1,00 "
Dutxa escocesa o alternada	1,50 "
Dutxa vaginal	0,75 "
Bany en piscina	1,00 "
Tarifa de preus de l'hostalatge a 1919	
Habitacions	0,50/4 ptes
Tarifa de preus de la manutenció a 1919	
Temporada oficial 1919	
Del 15 de juny a 15 de setembre	

ZALDIVAR (Biscaia)

Tarifa de preus dels banys a 1919	
Banys	2,50/5 ptes
Polvoritzacions de vapor	1,30 ptes
Polvoritzacions ordinàries	1,00 “
Dutxes segons classe	1,5/2,5 ptes
Estufes, xorros de vapor diferents preus	
Aigua en beguda durant la temporada	7/10 ptes
Tarifa de preus d'hostalatge a 1919	
Habitacions des de	2/10 ptes
Fondas des de	8/14 “
Tarifa de preus de la manutenció a 1919	
Restaurant (esmorzar i dos menjars)	11,00 ptes
En menjadors particulars	12,50 “
Esmorzar en habitacions	0,50 “
Temporada oficial 1919	
De l'1 de juliol al 30 de setembre	

ZUJAR (Granada)

Tarifa de preus dels banys a 1919	
Bany general a la luneta per tot el temps de la prescripció	8,00 ptes
Bany de preferència, o sigui a las estufes, per tot el temps de la prescripció	12,00 “
Abonament d'onze banys a pila o bassa particular	23,00 “
Bany en pila o bassa d'aigua corrent, per cada un	2,50 “
Dutxa mòbil	1,00 “
Dutxa fixa	1,25 “
Bany de seient	1,25 “
Bany de seient, amb dutxa	1,50 “
Sessió de polvorització	1,00 “
Sessió de irrigació	1,00 “
Sessió inhalació	1,00 “
L'ús de l'aigua en beguda per temporada	2,00 “
L'ús de llençols de l'establiment	2,00 “
Retribució als banyers	2,00 “
Tarifa de preus de l'hostalatge a 1919	
Habitació per famílies	1 / 6,00 ptes
Pavellons per famílies	1ª 2,25 ptes
Tarifa de preus de la manutenció a 1919	
Menjador en el Gran Hotel	7,00 ptes
Fonda Andalusà	4,00 “
Nens menors de vuit anys, en el menjador de l'hotel	3,50 “
Nens menors de vuit anys, a la fonda andalusà	2,50 “
El servei de menjar a l'habitació porta un augment de	1,50 “
Temporada oficial 1919	
De l'1 de maig al 20 de juny	De l'1 de setembre al 10 de novembre

**Preus de tractaments
hidroteràpics, allotjament i mantenició de l'any 1927**

Dades extretes de: *La Guía Oficial de los Establecimientos Balnearios y Aguas Medicinales de España. Año 1927.* S.A. Editorial y de Publicidad Rudolf Mosse. Madrid - Barcelona.

ALANGE (Badajoz)

Tarifa de preus dels banys a 1927	
Pila de marbre temperatura normal	30,00 ptes
Pila de marbre amb dutxa freda	45,00 "
Pila de marbre amb dutxa calenta i irrigació	52,00 "
Pila de marbre aixecant la temperatura de l'aigua	45,00 "
Pila de marbre amb dutxa freda	58,00 "
Pila de marbre amb dutxa calent i irrigació	31,00 "
Piscina particular i bany roma	37,00 "
Piscina particular amb dutxa freda	45,00 "
Piscina particular amb dutxa calenta i irrigació	31,00 "
Bany general	37,00 "
Bany amb dutxa freda	45,00 "
Bany amb dutxa calenta i irrigació	19,00 "
Bany per classes poc benestants	28,00 "
Bany per classes poc benestants amb dutxa freda	34,00 "
Bany per classes poc benestants amb dutxa calenta i irrigació	5,00 "
Tanda de dutxes fredes sense bany	9,00 "
Tanda de dutxes calentes i irrigació	11,00 "
Suplement de preferència amb pila de marbre, per dia i servei	3,00 "
Tarifa de preus de l'hostalatge 1927	
Tarifa de preus de la mantenició a 1919	
Temporada oficial 1927	
De l'1 de juny a 30 de setembre	

ONTANEDA (Santander)

Tarifa de preus dels banys a 1927	
Aigua envasada	
Caixa de 12 botelles, inclòs l'embalatge	14,00 ptes
Caixa de 24 botelles, inclòs l'embalatge	27,00 "
Caixa de 50 botelles, inclòs l'embalatge	55,00 "
Un botella sola	1,00 "
Tarifa de preus de l'hostalatge a 1927	
Tarifa de preus de la manutenció a 1927	
Temporada oficial 1927	
Del 10 de juny al 20 de setembre	

ALHAMA DE MURCIA (Múrcia)

Tarifa de preus dels banys a 1927	
Bany de piscina	0,75 ptes
Bany en pila de marbre	1,50 "
Bany en pila de marbre amb aigua sulfatada i sulfurosa	2,50 "
Per cada dutxa	1,00 "
Abonament per l'ús de l'aigua sulfurosa en beguda	1,25 "
Tarifa de preus d'hostalatge a 1927	
Tarifa de preus de la manutenció a 1927	
Pensió complerta	7,00 ptes
Esmorzar	0,75 "
Menjar	4,00 "
Sopar	3,50 "
En taula de segona, pensió complerta	5,00 "
Temporada oficial 1927	
Del 10 d'abril a 10 de juny	De 10 de setembre a 10 de novembre

ALHAMA DE MURCIA (Múrcia)

Tarifa de preus dels banys a 1927	
Bany en piscina	0,75 ptes
Bany en pila de marbre	1,50 “
Bany en pila de marbre aigua sulfatada i sulfurosa	2,50 “
Dutxa	1,00 “
Abonament per prendre les aigües	1,25 “
Tarifa de preus de l'hostalatge a 1927	
Habitacions	3,50 a 10 ptes
Tarifa de preus de la manutenció a 1927	
Fonda pensió completa	7,00 ptes
Temporada oficial 1927	

ARCHENA (Múrcia)

Tarifa de preus dels banys a 1927	
Consulta medica	12,00 ptes
Tarifa de preus de l'hostalatge a 1927	
Habitacions Gran Hotel Termas	3,5 a 25 ptes
Habitacions Gran Hotel Levante	4,75 a 8 ptes
Habitacions Gran Hotel Madrid	1,50 a 8 ptes
Habitacions Hotel León	1,50 a 7 ptes
Casa de la Parra	1,00 ptes
Tarifa de preus de la manutenció a 1927	
Manutenció Hotel Termas	10,00 ptes
Manutenció Hotel Levante	4 / 7,00 ptes
Manutenció Hotel Madrid	4 / 7,00 ptes
Manutenció Hotel León	7 / 8 ptes
Fonda del Parador (menjar i habitació)	6 / 8 ptes
Temporada oficial 1927	
1 d'abril a 30 juny	1 de setembre a 30 de novembre

BELASCOAIN (Navarra)

Tarifa de preus dels banys a 1927	
Aigua beguda durant la temporada	12,00 ptes
Bany general amb tot servei de roba	2,50 "
Bany general sense roba	2,00 "
Bany de seient	3,00 "
Dutxa de xorro a la temperatura ordinària	3,00 "
Dutxa de pluja a la temperatura ordinària	3,00 "
Dutxa de llança a la temperatura ordinària	3,00 "
Dutxa dorsal a la temperatura ordinària	3,00 "
Dutxa circular a la temperatura ordinària	3,00 "
Dutxa escocesa	3,00 "
Bany amb tot el servei en el quarto de luxe	4,00 "
Tarifa de preus de l'hostalatge a 1927	
Habitacions	2,00 ptes
Tarifa de preus de la manutenció a 1927	
Taula particular de primera	12,00 "
Taula rodona de segona	8,50 "
Taula rodona de tercera	5,50 "
Temporada oficial 1927	
Del 15 de juny al 30 de setembre	

BOÑAR (Lleó)

Tarifa de preus dels banys a 1927	
Tarifa de preus de l'hostalatge a 1927	
Pensió completa per persona i dia, segons habitació	12 a 16 ptes
Tarifa de preus de la manutenció a 1927	
Temporada oficial 1927	
1 de juny a 30 de setembre	

CABREIROA (Orense)

Tarifa de preus dels banys a 1927	
Tarifa de preus de l'hostalatge a 1927	
Habitacions de primera d'un llit a dos llits, preu per persona	15 / 30 ptes
Habitacions de segona d'un llit a dos llits, preu per persona	15 / 17 "
Habitacions de primera d'un llit a dos llits, preu per persona	12 / 15 "
Tarifa de preus de la manutenció a 1927	
Temporada oficial 1927	
De 15 de juny a 30 de setembre	

CALDAS DE OVIEDO (Astúries)

Tarifa de preus dels banys a 1927	
Drets d'inscripció, l'ús d'aigua i servei	5,00 ptes
Bany de preferència sense roba	3,00 "
Bany de preferència amb dutxa addicional	5,00 "
Bany de primera sense roba	2,50 "
Bany de dutxa addicional	4,50 "
Bany de segona sense roba	2,00 "
Una sessió d'estufa als números 1 i 2	2,25 "
Una sessió d'estufa als números 3 i 4	3,50 "
Una sessió d'inhalacions als gabinets de l'1 al 5	2,25 "
Una sessió d'inhalacions als gabinets del 6 al 10	2,75 "
Una sessió de polvorització	2,50 "
Un xorro en els gabinets 1 i 2	2,00 "
Un xorro de manera senzilla a la sala de dutxes	2,50 "
Una dutxa en quarto de bany	3,00 "
Tarifa de preus de l'hostalatge a 1927	
Pensió complerta des de	15,00 ptes
Pensió complerta en segona classe des de	12,00 "
Temporada oficial 1927	
Del 15 de juny a 30 de setembre	

CARLOS III - TRILLO (Guadalajara)

Tarifa de preus dels banys a 1927	
Tarifa de preus de l'hostalatge a 1927	
Hostalatge complert en primera	12,5 / 14 ptes
Hostalatge complert en segona	8,00 ptes
Tarifa de preus de la manutenció a 1927	
Temporada oficial 1927	

CESTONA (Guipúscoa)

Tarifa de preus dels banys a 1927	
Aigua en beguda, a la font	30,00 ptes
Bany de luxe	5,00 "
Bany de preferència a la galeria nova	3,50 "
Bany de preferència a la galeria vella	2,50 "
Bany ordinari a la galeria vella	2,00 "
Dutxa a la galeria nova	2,50 "
Dutxa a la galeria vella	2,00 "
Roba de bany (servei extraordinari)	0,50 "
Tarifa de preus de l'hostatgeria a 1927	
Gran Hotel, habitacions d'un llit	8 a 14 ptes
Gran Hotel, habitacions de dos llits	12 a 18 "
Hotel de los Baños, habitacions d'un llit	2 a 5 ptes
Hotel de los Baños, habitacions de dos llits	4 a 9 "
Hotel de la Entrada, habitacions d'un llit	2 a 5 ptes
Hotel de la Entrada, habitacions de dos llits	4 a 8 "
Hotel Alameda, habitacions d'un llit	7,50/10 ptes
Hotel Alameda, habitacions de dos llits	11,5/14 "
Garatge per automòbils	3 a 6 ptes
Tarifa de preus de la manutenció a 1927	
Temporada oficial 1927	
Del 15 de juny al 30 de setembre	

EL MOLAR (Madrid)

Tarifa de preus dels banys a 1927	
Tarifa de preus de l'hostalatge a 1927	
Hostalatge complert	10, 12 15 ptes
Tarifa de preus de la manutenció a 1927	
Temporada oficial 1927	

FITERO NUEVO (Navarra)

Tarifa de preus dels banys a 1927	
Us de l'aigua beguda, durant nou dies	35,00 ptes
Banys, durant nou dies	35,00 "
Xorros, durant nou dies	35,00 "
Estufes, durant nou dies	35,00 "
Banys de preferència, durant nou dies	40/45 ptes
Xorros de preferència, durant nou dies	40/45 "
Estufes de preferència, durant nou dies	40/45 "
Els demes serveis del balneari, cada un	2,00 ptes
Tarifa de preus de l'hostalatge a 1927	
Estada i menjar, en primera des de	13/20 ptes
Estada i menjar, en segona des de	10/18 "
Tarifa de preus de la manutenció a 1927	
Temporada oficial 1927	
Del 15 de juny al 10 d'octubre	

FORTUNA (Múrcia)

Tarifa de preus dels banys a 1927	
Tarifa de preus de l'hostalatge a 1927	
Habitació primera	5 / 25 ptes
Habitació segona	1,5 / 20 ptes
Tarifa de preus de la manutenció a 1927	
Pensió completa	12, 00 ptes
Taula primera	8,50 "
Taula segona	6,50
Temporada oficial 1927	

FUENTE AMARGA, CHICLANA (Cadis)

Tarifa de preus dels banys a 1927	
Bany general marcat a la prescripció	3,50 ptes
Els nens fins a tres anys, que es banyin amb la família, a les mateixes piles	Gratis
Els de mes de tres any, fins a set banyan-se o no sols	2,00
Polvorització	0,70
Inhalació	1,00
Dutxa nasal	0,75
Dutxa general circular a temperatura i pressió determinada	2,00
Aigua en beguda pel temps que marquí la prescripció	5,00
Aigua per l'exportació fins a un litre	0,50
Aigua per l'exportació de dos a setze litres	1,00
De cinquanta litres en endavant, cada deu litres	0,25
Botella d'un litre, taponada, etiquetada i capsulada	1,25
Caixa de dotze botelles	15,00
Tarifa de preus d'hostalatge a 1927	
Hotel Custodio	9,00 ptes
Tarifa de preus de la manutenció a 1927	
La Fonda del Comercio	8,00
Temporada oficial 1927	

LA MALAHA (Granada)

Tarifa de preus dels banys a 1927	
Tarifa de preus de l'hostalatge a 1927	
A la població	
Hotels de primer ordre entre	10 / 14 ptes
Tarifa de preus de la manutenció a 1927	
Temporada oficial 1927	
De l'1 de maig al 30 d'octubre	

MEDINA DEL CAMPO (Valladolid)

Tarifa de preus dels banys a 1927	
Tarifa de preus de l'hostalatge a 1927	
Habitacions de	2,50 ptes
Habitacions de	22,00
Manutenció en taula particular	12,00 ptes
Hostatgeria oficial (habitació, llit i llum)	
Hostatgeries particulars	
San Rafael, Villa Julia, Luisita i Paca, Villa Patrocinio i Esperanza	4/12 ptes
Tarifa de preus de la manutenció a 1927	
Taula rodona	9,00
Menjador de segona amb taula per clients	6,50
Menjador de amb taula per servents de banyistes	6,00
Temporada oficial 1927	
De l'1 de juny a 30 de setembre	

SANTA ANA (València)

Tarifa de preus dels banys a 1927	
Bany en gabinet de preferència	2,00 ptes
Bany en gabinet general	1,50 “
Bany local de cama braç o seient	0,50 “
Dutxa ascendent	1,00 “
Dutxa descendent	1,00 “
Dutxa horitzontal	1,00 “
Dutxa obliqua	1,00 “
Dutxa anal	1,00 “
Dutxa vaginal	1,00 “
Dutxa dorsal	1,00 “
Dutxa en banyera de seient	1,00 “
Dutxa filiforme	0,50 “
Polvorització	0,50 “
Irrigació vegigatoria	1,50 “
Tarifa de preus d'hostalatge a 1927	
Tarifa de preus de la manutenció a 1927	
Fonda manutenció	7,00 ptes
Els nens de tres a vuit anys	3,50
Cada nou dies hi ha un depenen per fer encàrrecs per part dels banyistes per	2,00 ptes
Temporada oficial 1927	
De l'1 de juny al 30 de setembre	

SANTA COLOMA DE FARNERS (Girona)

Tarifa de preus dels banys a 1927	
Banys de	3 a 4 ptes
Xorros de	2,00 ptes
Dutxes amb pressió	5,00
Tarifa de preus de l'hostalatge a 1927	
Pensió complerta segons l'habitació	18,00 ptes
Pensió complerta segons l'habitació	20
Pensió complerta segons l'habitació	22
Pensió complerta segons l'habitació	24
Pensió complerta segons l'habitació	28
Tarifa de preus de la manutenció a 1927	
Pels serveis d'esmorzar i menjars a l'habitació de	0,50/2 ptes
Temporada oficial 1927	
De l'1 de maig a 31 d'octubre	

Preus de tractaments
hidroteràpics, allotjament i manutenció de l'any de 1935

Dades extretes de: *La Guia oficial de los balnearios españoles. Asociación Nacional de la Propiedad Balnearia (España) (1935)*: Ed. La información Española Científica y Comercial. Madrid.

ALHAMA DE ARAGON (Saragossa)

Tarifa de preus dels banys a 1935	
	Sense preus
Tarifa de preus de l'hostalatge a 1935	
Lloguer d'habitacions independents de	1,50 a 3 ptes
Tarifa de preus de manutenció a 1935	
Hostatgeria	8 a 12 ptes
Temporada oficial 1935	
Del 1 de juny a 30 de setembre	

AGUAS Y BAÑOS DE BELASCOAIN (Navarra)

Tarifa de preus dels banys a 1935	
Aigua en beguda i drets sanitaris	25 ptes
Bany general i servei de roba	2,50 ptes
Bany general i servei sense roba	2 ptes
Bany de seient	3 ptes
Bany amb tot el servei en el quarto de luxe	4 ptes
Dutxa de xorro, pluja, llança dorsal o circular a la temperatura de l'aigua	3 ptes
Dutxa escocesa	3 ptes
Tarifa de preus de l'hostalatge a 1935	
Habitacions des de	2 ptes
Tarifa de preus de manutenció a 1935	
Taula particular de primera	12 ptes
Taula particular rodona de segona	8,50 ptes
Taula particular de tercera	5,50 ptes
Tarifa de preus del garatge al 1935	
Estància del cotxe i dia	2 ptes
Per cada rentat de cotxe	2 ptes
Temporada oficial 1935	

CABREIROA (Orense)

Tarifa de preus dels banys a 1935	
	Sense preus
Tarifa de preus de l'hostalatge a 1935	
Habitació de primera	12 a 30 ptes
Habitació de segona	8 a 12 ptes
Tarifa de preus de manutenció a 1935	
A la pensió, per persona	5 a 6 ptes
Temporada oficial 1935	
Del 1 de juliol a 30 de setembre	

CALDAS DE OVIEDO (Astúries)

Tarifa de preus dels banys a 1935	
	Sense preus
Tarifa de preus de l'hostalatge a 1935	
Hostatgeria i pensió complerta en taula de primera	15 ptes
Hostatgeria i pensió complerta en taula de segona	11 ptes
Tarifa de preus de manutenció a 1935	
Temporada oficial 1935	
Del 15 de juny a 30 de setembre	

EL MOLAR (Madrid)

Tarifa de preus dels banys a 1935	
	Sense preus
Tarifa de preus de l'hostalatge a 1935	
Hostalatge per persona i dia	8 a 10 ptes
Hostalatge per persona i dia	11 ptes
Tarifa de preus de manutenció a 1935	
Tarifa de preus del transport a 1935	
Preu de seient i de l'equipatge	2,60 a 4,50 ptes
Temporada oficial 1935	
Del 15 de juny a 30 de setembre	

EL RAPOSO (Badajoz)

Tarifa de preus dels banys a 1935	
	Sense preus
Tarifa de preus de l'hostalatge a 1935	
Tarifa de preus de manutenció a 1935	
Pensió complerta per dia	12 ptes
Pensió complerta per famílies modestes	1 a 2,50 ptes
Tarifa de preus del transport a 1935	
Temporada oficial 1935	
Del 1 de juliol a 30 de setembre	

GUITIRIZ (Lugo)

Tarifa de preus dels banys a 1935	
	Sense preus
Tarifa de preus de l'hostalatge a 1935	
La pensió es des de	10 ptes
Tarifa de preus de manutenció a 1935	
Manutenció d'esmorzar, dinar i sopar més vi	9 ptes
Tarifa de preus del transport a 1935	
Temporada oficial 1935	
Del 15 de juny a 15 d'octubre	

HERVIDEROS DE COFRENTES (València)

Tarifa de preus dels banys a 1935	
Tarifa de preus de l'hostalatge a 1935	
Hotel Nou	11 a 12,50 ptes
Allotjament i pensió complerta	17 a 30 ptes
Xalets – casa independent des de segons època i emplaçament des de	4 a 40 ptes
Tarifa de preus de manutenció a 1935	
	Sense preus
Tarifa de preus del transport a 1935	
Temporada oficial 1935	
Del 15 de juny a 31 d'octubre	

JABALCUZ (Jaen)

Tarifa de preus dels banys a 1935	
Tarifa de preus de l'hostalatge a 1935	
Fonda i allotjament i pensió complerta	12,50 ptes
Tarifa de preus de manutenció a 1935	
	Sense preus
Tarifa de preus del transport a 1935	
Temporada oficial 1935	
Del 1 de juny a 30 de setembre	

BALNEARIO DE LA MUERA - ORDUÑA (Biscaia)

Tarifa de preus dels banys a 1935	
Tarifa de preus de l'hostalatge a 1935	
Fonda, pensió complerta	13 a 25 ptes
Tarifa de preus de manutenció a 1935	
	Sense preus
Tarifa de preus del transport a 1935	
Temporada oficial 1935	
De l'1 de juliol a 30 de setembre	

BALNEARIO LA PARRILLA (Caceres)

Tarifa de preus dels banys a 1935	
Banys de primera classe, banyera normal	40 ptes
Banys antics generals, per la prescripció i temporada	20 ptes
Tarifa de preus de l'hostalatge a 1935	
Hotel i pensió	10 a 12 ptes
Cases equipades	3 ptes
Cases sense equipar	1,50 ptes
Tarifa de preus de mantenició a 1935	
	Sense preus
Tarifa de preus del transport a 1935	
	Sense preus
Temporada oficial 1935	
De l'1 d'abril a 31 de maig	De 15 de setembre a 31 d'octubre
Obert tot l'any	

BALNEARIO LA PUDA DE BANYOLES (Girona)

Tarifa de preus dels banys a 1935	
	Sense preus
Tarifa de preus de l'hostalatge a 1935	
Hotel de primer ordre	10 a 14 ptes
Hotel de segon ordre	10 a 14 ptes
Cases equipades	8 a 10 ptes
Tarifa de preus de mantenició a 1935	
	Sense preus
Tarifa de preus del transport a 1935	
	Sense preus
Temporada oficial 1935	
De l'1 de maig a 31 d'octubre	

BALNEARIO DE LUGO (Lugo)

Tarifa de preus dels banys a 1935	
	Sense preus
Tarifa de preus de l'hostalatge a 1935	
Hotel	1,25 a 5 ptes
Con un tant per cent de recàreg si son ocupats per més d'una persona	
Tarifa de preus de manutenció a 1935	
Menjador primera mesa individual	7,50 ptes
Menjador primera mesa rodona	5,50 ptes
Tarifa de preus del transport a 1935	
	Sense preus
Temporada oficial 1935	
Del 15 de juny a 30 de setembre	

BALNEARIO DE MODARIZ – FUENTE DEL VAL (Pontevedra)

Tarifa de preus dels banys a 1935	
Preu per aiguistes per temporada complerta	15 ptes
Tarifa de preus de l'hostalatge a 1935	
Allotjament per persona tot inclós	7 ptes
Tarifa de preus de manutenció a 1935	
Tarifa de preus del transport a 1935	
	Sense preus
Temporada oficial 1935	
Del 1 de juny a 30 de setembre	

Any 1853

Situació	Nom del metge	Lloc on prestren els serveis
Interí	José Laveira Basaez	Aramayona (Alava)
Interí	José Genoves Tamarit	Villatoya (Albacete)
Interí	Lorenzo Ferrando	Benimarfull (Alicante)
	Joaquín Fernández López	Busot (Alicante)
Interí	Manuel Romero Albacete	Guardiavieja (Almeria)
	Francisco Campello Anton	Sierra Alhamilla (Almeria)
	Julián Villaescusa	Alange (Badajoz)
Interí	Francisco Orenga	Caldas de Estrach i Titus (Barcelona)
	Ignacio Graells	Caldas de Montbuy (Barcelona)
	Manuel Arnus de Ferrer	Olesa i Esparraguera o La Puda (Barcelona)
	Cristobal Rodriguez Solano	Baños de Montemayor (Caceres)
	Antonio Uceda Pinel	Chiclana (Cádiz)
	Francisco Mejias	Paterna i Gigonza (Cádiz)
	José Maria Barraca	Villavieja (Castellón)
	José Torres	Herveridos i el Villar (Ciudad Real)
Interí	José Maria Estrada Urbano	Fuen-Caliente (Ciudad Real)

FONT: ANALES DE LA SOCIEDAD ESPAÑOLA DE HIDROLOGIA MEDICA

Situació	Nom del metge	Lloc on prestren els serveis
	Carlos Mestre	Puertollano (Ciudad Real)
	Francisco de Paula Herrera	Arenosillo (Córdoba)
Interí	Rafael Flores	Horcajo (Córdoba)
	Isidro Ortega	Artejo i Carballo (Coruña)
Interí	Paulino Lafuente	Alcantud (Cuenca)
Interí	Rafael Ortiz Funes	Solan de Cabras (Cuenca)
Interí	Ramon Font Roura	Caldas de Malavella (Gerona)
Interí	José Maria Velasco	Alhama (Granada)
	Miguel Balbovi	Graena (Granada)
	Miguel Medina Estevez	Lanjaron (Granada)
Interí	Manuel Rodríguez Carreño	Malahá (Granada)
Interí	Antonio Hortal	Zujar (Granada)
	Mariano José González Crespo	Carlos III, Trillo (Guadalajara)
	Manuel Pérez Manso	La Isabela i Corcoles (Guadalajara)
	Rafael Breñosa	Arechavaleta (Guipúzcoa)
	Justo Maria Zabala	Cestona (Guipúzcoa)

Any 1853

Situació	Nom del metge	Lloc on presten els serveis
	Justo Maria Zabala	Cestona (Guipúzcoa)
	Juan Carlos Guerra	Santa Agueda (Guipúzcoa)
Interí	Romualdo Irisarri	San Juan de Azcoitia (Guipúzcoa)
Interí	Gogornio Elias de Osoro	Uberoaga de Alzola (Guipúzcoa)
	Victoriano Usera	Panticosa (Huesca)
Interí	Antonio Gelabert	San Juan de Campos (Islas Baleares)
Interí	Manuel Alvarez Chamorro	Frayles i la Ribera (Jaen)
Interí	Francisco de P. Caldas	Fuente Alamo (Jaen)
Interí	Juan Miguel Nieto	Jabalruz (Jaen)
	Vicente Orti Criado	Marmolejo (Jaen)
Interí	José Maria Luna	Martos (Jaen)
Interí	Juan Manuel Cañon	San Adrian (Leon)
Interí	Martín Castells	Caldas de Bohi (Lleida)
	José Herrera Ruiz	Arnedillo (Logroño)
Interí	Félix Guerrero Vidal	Grávalos (Logroño)
Interí	José Jorge de la Peña	Lugo (Lugo)

FONT: ANALES DE LA SOCIEDAD ESPAÑOLA DE HIDROLOGIA MEDICA

Situació	Nom del metge	Lloc on presten els serveis
	Tomás Parraverde	Molar (Madrid)
Interí	José Pérez Flor	Peralta (Madrid)
	Juan de la Monja	Carratraca (Málaga)
Interí	Miguel González Gallano	Vilo o Rosas (Málaga)
Interí	José Maria del Castillo	Alhama (Murcia)
	Nicolas Sánchez de las Matas	Archena (Murcia)
Interí	Alejandro Bocio	Fortuna (Murcia)
	Cirilo Castro la Plana	Fitero - Establecimiento Antiguo (Navarra)
Interí	José Asenjo Cáceres	Fitero - Establecimiento Nuevo (Navarra)
	Lorenzo Saez de la Camara	Carballino i Partavia (Orense)
Interí	Juan Antonio Prieto	Cortegada (Orense)
	Carlos Mestre Marzal	Buyeres de Nava (Oviedo)
	José Salgado	Caldas de Oviedo (Oviedo)
Interí	José R. González Trabanco	Prelo (Oviedo)
	Víctor González	Caldas de Reyes de Cuntis (Pontevedra)
	Joaquin Pastor Prieto	Caldas de Tuy (Pontevedra)

Any 1853

Situació	Nom del metge	Lloc on presten els serveis
Interí	Juan Rivadulla	Isla de Loujo – La Toja (Pontevedra)
	Ignacio José López	Ledesma (Salamanca)
Interí	Manuel Mendez	San Miguel de Caldillas (Salamanca)
Interí	Juan J. Argumosa	Caldas de Besaya (Santander)
Interí	Pablo Seco	La Herrida (Santander)
	Manuel Ruiz Salazar	Ontaneda i Alceda (Santander)
Interí	Gregorio Puente	Puente Viesgo (Santander)
Interí	Genaro Granados	Segura (Teruel)
	Ildefonso Martínez	Bellús (Valencia)
Interí	Francisco Poveda Verdu	Chullilla (Valencia)
Interí	Crisanto García	Elorrio (Vizcaya)
Interí	Hilarión Rugama	Molinar de Carranza (Vizcaya)
Interí	José Gil Fresno	Zaldivar (Vizcaya)
	Ricardo Federico	Alhama (Zaragoza)
Interí	Simon Monciu	Paracuello de Jiloca (Zaragoza)
	Carlos Viñola	Quinto (Zaragoza)

FONT: ANALES DE LA SOCIEDAD ESPAÑOLA DE HIDROLOGIA MEDICA

Situació	Nom del metge	Lloc on presten els serveis
	Tomas Hetget	Tiemas (Zaragoza)
	Manuel G. Jonte	Loeches (Madrid)

Any 1869

Númeró	Nom del metge	Lloc on presten els serveis
1	Julio Fernandez	NacIares de Oca (Almeria)
2	Lorenzo Cordido	Aramayona (Alava)
3	Juan Fernandez de Prado	Sta Filomena de Gomillas
4	Pablo Villanueva	Sobrón (Alava)
5	José Corbalan	Villatoya i Fuente Podrida (Albacete)
6	Joaquin Fernández López	Bussot (Alicante)
7	Joaquin Fernández López	Salinetas de Novelda (Alicante)
8	Juan Mirat	Benimarfull (Alicante)
9	Francisco Campello Antón	Sierra Alamilla (Alicante)
10	Raimundo Amo Rodríguez	Guardia Vieja (Almeria)
11	Rafael Martinez	Alfaro (Almeria)
12	Rafael Martinez	Lucaiena (Almeria)
13	Antonio Berzosa	Alange (Badajoz)
14	Cristobal Parellada Puig	Caldes de Montbui (Barcelona)
15	Juan Bautista Bernabeu	Caldes de Montbui (Barcelona)
16	Grabiel Calvo	Caldetes – Caldes d'Estrach (Caldes d'Estrach)

Font: *Anales de la Sociedad Española de Hidrologia Medica*

Númeró	Nom del metge	Lloc on presten els serveis
17	Manuel Arnus de Ferrer	La Puda de Montserrat (Olesa i Esparraguera)
18	Manuel Arnus de Ferrer	Argentona (Barcelona)
19	Juan Bautista Balaguer	La Garriga (Barcelona)
20	Manuel Vicens	San Juan de Campos (Balears)
21	Juan Francia Bañuelos	Fuente Sta de Gayangos (Burgos)
22	Tirso de Cordova	Montemayor (Caceres)
23	Tirso de Cordova	San Gregorio de Brozas
24	Carlos Montemar	Chiclana (Cadiz)
25	José Gomez Perez	Paterna i Gizonza (Cadiz)
26	Jose Mª Barraca	Villavieja (Castellón)
27	Manuel Guardiola	Montemayor (Castellón)
28	Manuel Guardiola	Nitra Sra de Abella (Castellón)
29	Salvador de Castro Coca	Fuentcaliente (Ciudad Real)
30	Mariano Carretero Muriel	Hervideros de Fuensant (Ciudad Real)
31	Carlos Mestre Marzal	Puertollano (Ciudad Real)
32	Jesus Delgado Sevillano	Villar del Pozo (Ciudad Real)

Any 1869

Número	Nom del metge	Lloc on presten els serveis
33	Jesus Delgado Sevillano	Navalpio (Ciudad Real)
34	Agustin Maria Acevedo	Arteljo (Coruña)
35	Gerardo Vazquez Quiroga	Carballo (Coruña)
36	Juan Manuel López	Solan de Cabras (Cuenca)
37	Enrique Praduera Pradas	Valdeganga (Cuenca)
38	Enrique Praduera Pradas	Alcantud (Cuenca)
39	Enrique Praduera Pradas	Horcajo (Cordoba)
40	Enrique Praduera Pradas	Arenosillo (Cordoba)
41	Juan Mascaró i Cos	Banyoles (Girona)
42	Pedro Comamala	Valle de Ribas (Girona)
43	Francisco de Paula Tonsas	Ntra Sra de las Mercedes (Girona)
44	Joaquin del Río	Caldes de Malavella (Girona)
45	Juan Perales	Alhama (Granada)
46	Francisco Sastre Dominguez	Graena (Granada)
47	Miguel Medina Estevez	Lanjarón (Granada)
48	Diego M ^a de la Garde	Malaha (Granada)

FONT: ANALES DE LA SOCIEDAD ESPAÑOLA DE HIDROLOGIA MEDICA

Número	Nom del metge	Lloc on presten els serveis
49	Enrique Sanchez Fabra	Zujar (Granada)
50	Mariano Sanchez del Aguila	Sierra Elvira (Granada)
51	Manuel Pérez Manso	La Isabela – Sacedon (Guadalejara)
52	Manuel Taboada de la Riva	Trillo – Carlos III (Guadalejara)
53	Rafael Breñosa	Arechevaleta (Guipuzcoa)
54	Justo Maria Zavala	Cestona (Guipuzcoa)
55	Benigno Villafranca	Santa Agueda (Guipuzcoa)
56	Patricio Jimenez	Urberuaga de Alzola (Guipuzcoa)
57	Victor Parraverde	Escoriaza (Guipuzcoa)
58	Mateo Marin Pérez	San Juan de Azcolitia (Guipuzcoa)
59	José Herrera Ruiz	Panticosa (Huesca)
60	Pio Gablianes	Panticosa (Huesca)
61	Rafael Cardó Oliver	Frailles i La Rivera (Jaen)
62	José Asenjo Cáceres	Jabalacruz (Jaen)
63	Luis Góngora	Marmolejo (Jaen)
64	Pedro López Talero	Martos (Huesca)

Any 1869

Número	Nom del metge	Lloc on presten els serveis
65	Nazarío Noriega	Fuente Alamo (Huesca)
66	Leopoldo Martínez	La Salvadora (Huesca)
67	Leopoldo Martínez	San Adrian (Huesca)
68	Miguel Lazaró Cervera	Caldas de Bohi (Lleida)
69	Ignacio Jual Bastos	Sant Vicens (Lleida)
70	León Príncipe	Arnedillo (Logroño)
71	Mariano Gaspar	Grávalos (Logroño)
72	Inocente Escudero	Cervera del Río Alhama (Logroño)
73	Inocente Escudero	Rivera de los Baños (Logroño)
74	Ventura Chavarri	Lugo (Lugo)
75	Juan Riec López	La Concepción (Peralta)
76	Mariano Lucientes Puello	Loeches (La Margarita)
77	Atonio Rafael Abellan	El Molar (Madrid)
78	Eduardo López de Sas	Torres (Madrid)
79	José Salgado	Carratraca (Málaga)
80	Rafael de Rojas	Vila y Pomes (Málaga)

FONT: ANALES DE LA SOCIEDAD ESPAÑOLA DE HIDROLOGIA MEDICA

Número	Nom del metge	Lloc on presten els serveis
81	Vicente Serrano	Archena (Murcia)
82	Alejandro Bocio	Fortuna (Murcia)
83	José M ^a del Castillo	Alhama (Murcia)
84	Balbino de Quesada y Aguis	Fuensanta Lorca (Murcia)
85	Tomas Lleget	Fitero Viejo (Navarra)
86	Eustaquio Rueda	Fitero Nuevo (Navarra)
87	Isidro Vazquez	Betelu (Navarra)
88	Isidro Vazquez	Thero
89	Segundo Blanco	Carballeiro / Portovia (Orense)
90	Angel Custodio de la Guardia	Cortegada (Orense)
91	Angel Custodio de la Guardia	Souza y Caldeññas
92	Benito Crespo Escoriaza	Buyeres de Nava (Oviedo)
93	José M ^a Bonilla Carrasco	Caldas de Oviedo (Oviedo)
94	Antonio Uriarte	Pecio
95	Benito Crespo Escoriaza	Buyeres de Nava (Oviedo)
96	José M ^a Bonilla Carrasco	Caldas de Oviedo (Oviedo)

Any 1869

Número	Nom del metge	Lloc on presten els serveis
97	Antonio Uriarte	Pecio
98	Martín Castells	Caldas de Tuy (Pontevedra)
99	Isidro Ortega	Caldas de Cuntis (Pontevedra)
100	José Quiroga Losada	Caldas de Reyes (Pontevedra)
101	Manuel Ferreiro	Loujo/Latoja (Pontevedra)
102	Anastasio García López	Ledesma (Pontevedra)
103	Manuel Ruíz Salazar	Ontaneda y Alceda (Santander)
104	Justo Jimenez de Pedro	Caldas de Besaya (Santander)
105	Juan Ramón Herrero	La Hermida (Santander)
106	Juan Detrell	Puente Viesgo (Santander)
107	Eulogio Cervera de Uscocir	Lierganes (Lierganes)
108	Juan Gonzalez Araujo	Solares (Santander)
109	Carlos Viñolas	Segura (Teruel)
110	Antonio Valles	Eiorrio (Vizcaya)
111	Eduardo Navarres	Molinar de Carranza (Vizcaya)
112	Joaquín Castañón	García Zaldívar (Vizcaya)

FONT: ANALES DE LA SOCIEDAD ESPAÑOLA DE HIDROLOGIA MEDICA

Número	Nom del metge	Lloc on presten els serveis
113	José María Félix	Villaró (Vizcaya)
114	José María Félix	Chuililla (Valencia)
115	Manuel Mendez	Bellus (Valencia)
116	Manuel Mendez	Siete-aguas (Valencia)
117	Tomas Parraverde	Alhama de Aragón (Zaragoza)
118	Juan Zaragoza	Alhama de Aragón (Zaragoza)
119	Juan José Cortinas	Quinto (Zaragoza)
120	Joaquín Pastor y Prieto	Tiermas (Zaragoza)
121	Joaquín Pastor y Prieto	Jaraba de Aragón (Zaragoza)
122	Gregorio Guedea	Paracuellos del Jiloca (Zaragoza)
123	Gregorio Guedea	Fonte (Zaragoza)

Any 1875

Situació	Nom del metge	Lloc on presten els serveis
Interi	Gregorio Gudea	Aramayona (Alava)
"	Celestino Martínez	Barambio (Alava)
"	Alberto Almandariz	Nanclares de Oca (Alava)
"	Dionisio Celestino Lázaro	Santa Filomena Gomillaz (Alava)
"	Felix Tejada y España	Sobron (Alava)
"	José Genoves y Tío	Benimarfull (Alicante)
Propietat	Joaquin Fernández López	Bussot (Alicante)
Interi	Francisco Lozano Rubio	Salinetas de Novelda (Alicante)
"	César García Teresa	Villatoya (Albacete)
"	Isidoro Serrano	Alfaro (Almeria)
"	Vicente Serrano	Guardia Vieja (Almeria)
"	Ladislao Vecino Aguilar	Lucatena (Almeria)
"	Vacante	Sierra Alhamilla (Almeria)
Interi	José Maria Hernández	Alange (Badajoz)
"	Juan Barrols	Argetona (Barcelona)
Propietat	Grabiell Calvo	Caldes d'Estrach – Caldetes (Barcelona)

FONT: ANALES DE LA SOCIEDAD ESPAÑOLA DE HIDROLOGIA MEDICA

Situació	Nom del metge	Lloc on presten els serveis
Propietari	Tomás Lleget y Cailá	Caldas de Montbuy (Barcelona)
Interi	Francisco Padrals	La Garriga (Barcelona)
Propietat	Luis Gongora y Juanico	La Puda (Barcelona)
Interi	José Manuel Arnesto	S. Bartolomé de la Cuadra (Barcelona)
"	Enrique Sánchez Jabra	S. Juan de Campos (Balears)
"	Juan Carrio Grifol	Fuentsanta de Gayangos (Burgos)
Propietat	Francisco Sastre Dominguez	Montemayor (Cáceres)
Interi	Juan Ramon Balbas	S. Gregorio de Brozas (Cáceres)
Propietat	Juan José Costina	Chiciana (Cádiz)
Interi	Isidoro Vázquez	Paterna y Gizonza (Cádiz)
"	Higinio del Río	Montanejos (Castellón)
"	Enrique Castell	Nitra Sra de Abella (Castellón)
Propietat	José Maria Barraca	Villavieja (Castellón)
Propietat	Benito Crespo Escoriaza	Fuencaliente (Ciudad Real)
Interi	Luis López Fernández	Hervideros de Fuentsanta (Ciudad Real)
"	Juan Miguel Nieto	Navalpino (Ciudad Real)

ANNEXOS Cos dels metges directors de bany i aigües mineromedicinals del 1853 a 1929 NÚMERO 9

Any 1875

Situació	Nom del metge	Lloc on presten els serveis
Propietat	Cárls Mestre y Marzal	Puertollano (Ciudad Real)
Interi	José Ocaña Pazos	Villar del Pozo (Ciudad Real)
"	Miguel Mayoral	Arteijo (Coruña)
Propietat	Martín Castells	Carballo (Coruña)
Interi	Jesús Delgado Sevillano	Alcantud (Cuenca)
"	Ladislao Valdivieso	Solan de Cabras (Cuenca)
"	Gaspar Yebenes	Valdeganga (Cuenca)
"	Leopoldo Reguera	Arenosillo (Córdoba)
"	Fermin Urdapilleta	Horcajo (Córdoba)
"	Fernando Illescas	Fuente Agría (Córdoba)
"	Pablo Alsina	Banyoles (Girona)
"	José Jolgas Rabel	Caldas de Malavella (Girona)
"	Manuel Duran	Ntra Sra de las Mercedes (Girona)
"	Manuel Mir	Valle de Ribas (Girona)
Propietat	Juan Perales Churt	Alhama (Granada)
Interi	Juan José Ferrer	Alicun (Granada)

FONT: ANALES DE LA SOCIEDAD ESPAÑOLA DE HIDROLOGIA MEDICA

Situació	Nom del metge	Lloc on presten els serveis
Interi	Augusto Estrada	Graena (Granada)
Propietat	José Valenzuela	Lanjarón (Granada)
Interi	Enrique Doiz	Malahá (Granada)
"	Manuel Saez de Tejada	Sierra Elvira (Granada)
"	Balbino Quesada	Zujar (Granada)
Propietat	Marcial Taboada	Trillo (Guadalajara)
Interi	Amalio Gimeno	Sacedón (Guadalajara)
Propietat	Rafael Breñosa	Arechavaleta (Guipúzcoa)
Interi	Amós Calderon	Cestona (Guipúzcoa)
"	José López Díez	Escoriaza (Guipúzcoa)
"	Pablo Pardó	Gaviña (Guipúzcoa)
"	José Asenjo Cáceres	Ormaiztegui (Guipúzcoa)
"	Joaquin Fernández Flores	Otalara (Guipúzcoa)
En propi	Mariano Lucientes Pueyo	Santa Agueda (Guipúzcoa)
Interi	Francisco Diaz	S.Juan de Azcoitia (Guipúzcoa)
"	Enrique de la Pedruesa	Urberoaga de Alzola (Guipúzcoa)

Any 1875

Situació	Nom del metge	Lloc on presten els serveis
Interi	Eduardo Moreno López	Estadilla (Huesca)
Propietat	Manuel Arnús Ferrer	Panticosa (Huesca)
Vacant	Vacant	Frailies y la Rivera (Jaén)
Interi	Matías Palacios Salafranca	Fuente Alamo (Jaén)
"	Agustín Lacort	Javalcúz (Jaén)
"	Manuel Morales	La Salvadora (Jaén)
"	Ildefonso Oton	Marmolejo (Jaén)
Propietat	Rafael Cerdo Oliver	Martos (Jaén)
Interi	Nemesio Ruffianchas	S. Adrian (León)
"	José Baonza	Las Bouzas ó Riva del Lago (León)
"	Manuel Millieruelo Pano	Caldas de Boi (Lleida)
"	Celestino Laza	San Vicens (Lleida)
"	Manuel García Martínez	Arnedillo (Logroño)
"	Inocente Escudero	Cervera del Río Alhama (Logroño)
"	Luis María Aguilera	Grávalos (Logroño)
"	Eduardo Menendez Tejo	Riva los Baños (Logroño)

FONT: ANALES DE LA SOCIEDAD ESPAÑOLA DE HIDROLOGIA MEDICA

Situació	Nom del metge	Lloc on presten els serveis
Propietat	Mariano Carretero	Lugo (Lugo)
"	Juan Manuel López	El Molar (Madrid)
Interi	Salvador Rodríguez Osuna	Perarita – La Concepción (Madrid)
Propietat	Mariano Lucientes Pueyo	Loeches (Madrid)
-	Cerrado por hundimiento	Cerrado (Madrid)
Propietat	José Salgado Guillermo	Carratraca (Málaga)
Interi	Francisco Ortiz	Fuente amargosa (Málaga)
"	Antonio Alvarez	Vilo Rozas (Málaga)
"	Manuel Arnus Fortuny	Alhama de Murcia (Murcia)
Propietat	Justo Maria Zabala	Archena (Murcia)
Interi	José Chacel	Fortuna (Murcia)
"	Recadero Pérez Bernabeu	Fuensanta de Lorca (Murcia)
"	Antonio María Roig	Alsasua (Navarra)
"	Arturo Pérez Ortega	Belascoain (Navarra)
"	Joaquín Eduardo Gurrucherri	Betelú (Navarra)
"	Justo Gimenez de Pedro	Fitero el Viejo (Navarra)

Any 1875

Situació	Nom del metge	Lloc on presten els serveis
Interi	Federico Coll Amo	Fitero Nuevo (Navarra)
"	Eulogio Cervera	Ibero (Navarra)
"	Pedro Barrio	Carballino y Portovia (Orense)
"	José Martín Otero	Cortegada (Orense)
"	Francisco Andion López	Las Molgas (Orense)
"	Pío Gavilanes	Sousas y Caldeliñas (Orense)
"	Patricio Gimenez	Buyeres de Nava (Orense)
Propietat	José María Bonilla	Caldas de Oviedo (Oviedo)
Interi	Manuel Blanco Lanjuño	Prelo (Oviedo)
"	Victoriano Ayegui	Borines (Oviedo)
Propietat	Isidoro Ortega	Caldas de Cuntis (Pontevedra)
Interi	José Fernández Mosquera	Caldas de Reyes (Pontevedra)
"	Genaro Acosta	Caldelas de Tuy (Pontevedra)
"	Melitón Avila	Loujo o La Toja (Pontevedra)
"	Maximino Crucero	Mondariz (Pontevedra)
Propietat	Anastasio García López	Ledesma (Salamanca)

FONT: ANALES DE LA SOCIEDAD ESPAÑOLA DE HIDROLOGIA MEDICA

Situació	Nom del metge	Lloc on presten els serveis
Propietat	Benigno Villafranca	Caldas de Besaya (Santander)
Interi	Clodomiro Andrés	La Hermida (Santander)
"	Jacobo Sánchez	Liérganes (Santander)
Propietat	Manuel Ruiz Salazar	Ontaneda y Alceda (Santander)
Interi	Hilario de Rugama	Puente Viego (Santander)
"	Ventura Sarraci	Solares (Santander)
Propietat	Carlos Viñolas	Segura (Teruel)
"	José Pons	Cortezubi (Vizcaya)
"	Bonifacio Ilorra Pérez	Elejabeitia (Vizcaya)
"	Aurelio Enriquez	Elorrio (Vizcaya)
"	Miguel Zapater	Molinar de Carranza (Vizcaya)
"	Ciriaco Palacios Tomás	Villaro (Vizcaya)
Propietat	Joaquín García Castañón	Zaldivar (Vizcaya)
Interi	Vicente Urquiola	Urberoaga de Ubilla (Vizcaya)
"	Francisco López Cerezo	Bellico (València)
"	Ginés Mereguer	Chinchilla (València)

Any 1875

Situació	Nom del metge	Lloc on presten els serveis
Interi	Genaro Andrés Daza	Fuente Podrida (València)
"	Enrique Suñer	Sta. Ana (València)
"	Florentino Gil	Siete Aguas (València)
Propietat	Tomás Parraverde	Alhama de Aragón (Zaragoza)
"	Joaquin Martínez	Fonté (Zaragoza)
"	Alejandro de Gregorio	Jaraba de Aragón (Zaragoza)
"	Mariano Viejo	Paracuellos del Jiloca (Zaragoza)
"	Joaquin Iborra	Quinto (Zaragoza)
Propietat	Joaquin Pastor	Tiermas (Zaragoza)

FONT: ANALES DE LA SOCIEDAD ESPAÑOLA DE HIDROLOGIA MEDICA

Any 1894

Número	Nom del metge	Lloc on presten els serveis
1	José María Bonilla	Archena
2	Anastasio García López	Alhama de Aragón
3	Mariano Carretero	Caldas de Oviedo
4	Marcial Taboada	Panticosa
5	Juan José Cortina	Ledesma
6	Luis Góngora	Marmolejo
7	Benito Crespo	Montemayor
8	Mariano Lucientes	Caldas de Montbuy
9	Grabiél Calvo	La Puda
10	Justo Jimenez de Pedro	Cestona
11	Jose María Hernandez	Alceda
12	Balbino Quesada	Carratraca
13	Isidoro Casulleras	Puente Viesgo /Permuta
14	Eduardo Gurucharri	Sobrón
15	Aurelio Enriquez	Betelú
16	Luis López Fernández	Zaldivar

FONT: ANALES DE LA SOCIEDAD ESPAÑOLA DE HIDROLOGIA MEDICA

Número	Nom del metge	Lloc on presten els serveis
17	Desiderio Varela	Caldas de Cuntis /Permuta
18	José Hernandez Silva	Urberuaga Ubilla
19	Eduardo Palomares	Caldas de Besaya
20	Miguel Mayoral	Arnedillo
21	Leopoldo M. Reguera	Ontaneda /Permuta
22	Enrique Doz	Alzola
23	Alejandro de Gregorio	Jaraba
24	Eduardo Moreno	Eforrio
25	José López Fernández	Chiclana
26	Juan B. Horques	Villar del Pozo
27	Fernando López García	Fuencaliente
28	Agustin Lacort	Fortuna
29	Francisco Chincilla	Alhama de Granada
30	Pablo Pardo	Villaro
31	Recaredo P. Bernabeu	Alhama de Murcia
32	Enrique Sanchis	Villavieja /Permuta

Any 1894

Número	Nom del metge	Lloc on presten els serveis
33	Manuel Morales	Hervideros de Fuensanta
34	Manuel Millaruelo	La Isabela
35	Clodomiro Andres	Cortegada
36	Alberto Armendariz	Trillo / Permuta
37	Eduardo Menéndez	Caldelas de Tuy
38	Hermógenes Valentin	Carballo
39	César García Teresa	Santa Agueda
40	Juan Carrió	Busot
41	Ildefonso Otón	Paracuellos del Giloca
42	Hilarión Rugama	Lugo
43	Inocente Escudero	Fitero Viejo /Permuta
44	Jesús Delgado Sevillano	Alange
45	Mariano Carrero	Carballino
46	Vicente Urrecha	Porvenir de Miranda
47	Isidro Vázquez Pulido	Villaharta
48	Salvador R. Osuna	Molinar Carranza

FONT: ANALES DE LA SOCIEDAD ESPAÑOLA DE HIDROLOGIA MEDICA

Número	Nom del metge	Lloc on presten els serveis
49	Vicente Garcia Millán	La Toja
50	Manuel Sáenz Tejada	Martos
51	Fermin Urdampilleta	La Hermida
52	Nicolas Calleja	La Malahá
53	Manuel Manzaneque	La Garriga
54	Isidro Pondal	Mondariz
55	Cipriano Alonso	Liérganes
56	Eduardo Méndez Ibañez	Arechavaleta
57	Enrique Ranz	Coamo (Puerto Rico)
58	Anselmo Bonilla	Buyeres de Nava
59	Arturo Builla	El Molar
60	Luis R. Gómez Torres	Jabalruz
61	Amaro Masó	Valle de Ribas
62	Fortunato Escribano	Ormaiztegui
63	Mariano Salvador Garboa	Bellús
64	Benito Avilés	Loeches (La Margarita)

Any 1894

Número	Nom del metge	Lloc on presten els serveis
65	Mariano Viejo	Larrauri
66	Ramón Llord	Solares
67	Nicolás Pérez Jiménez	San Hilario
68	Adolfo Cervera	Santo Tomás
69	Manuel Martí	Cardó
70	Francisco Ledo	Zuazo
71	Hipólito R. Pinilla	Incio
72	Gumersindo Valle	Sin destino actual por hallarse en Manila
73	Lope Valcárcel	Caldas de Reyes
74	Celestino Compañed	Tiermas
75	Wenceslao Vigil	Borines
76	Santiago G. Fernandez	Fuensanta de Gavangos
77	Domingo F. Campa	Graena
78	Francisco Calleja	Torres
79	Francisco Enriquez	Puertllano
80	Felipe Isla	Sousas i Caldeliñas

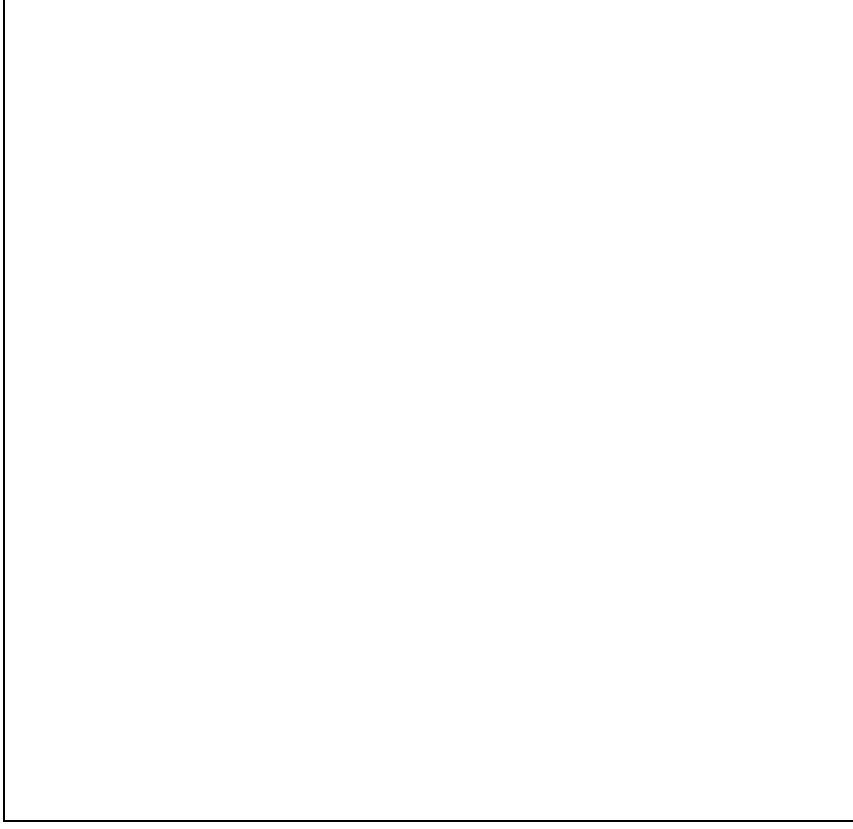
FONT: ANALES DE LA SOCIEDAD ESPAÑOLA DE HIDROLOGIA MEDICA

Número	Nom del metge	Lloc on presten els serveis
81	José Gelabert	Caldas de Malavella
82	Mariano Fernández	Fuente Podrida
83	Marco A. Diaz de Cerio	Fitero Nuevo /Permuta
84	Eduardo Bravo Riaza	Cucho
85	Dionisio Justo	Calzadilla
86	Miguel G. Camaleño	Cortezubi
87	Angel Nieto	Ponferrada
88	Ramón Amigó	Artejo
89	Arsenio Marín Perujo	Lanjarón
90	Carlos Manglano	Bañolas
91	Camilo Castells	Caldetes -Caldas d'Estrach
92	Luciano Courel	Molgas
93	Ubaído Castells	Otálora
94	Candido Peña	Concepción de Peralta
95	Joaquín M. Aleixandre	Medina del Campo
96	Enrique Patrosi	Grávalos

Any 1894

Número	Nom del metge	Lloc on presten els serveis
97	José Barrientos	Alhama Nuevo de Granada
98	Leoncio Bellido	Salinetas Novelda
99	Aquilino Reyes	Zújar
100	Benito Minagorre	Alhama Almeria

FONT: ANALES DE LA SOCIEDAD ESPAÑOLA DE HIDROLOGIA MEDICA

Any 1903

Número	Nom del metge	Lloc on presten els serveis
1	Mariano Carretero Muriel	Caldas de Oviedo
2	Marcial Taboada Riva	Archena
3	Juan José Cortina Pérez	Alhama de Aragón
4	Benito Crespo Escoriaza	Montemayor
5	Balbino Quesada Agius	Marmolejo
6	Eduardo Gurrucharri Echauri	Panticosa
7	Aurelio Enriquez Fernández	Cestona
8	Amalio Jimeno Cabañas	Urberuaga de Ubilla
9	José Hernandez Silva	Calas de Montbuy
10	Eduardo Palomares Nuñez	Sobrón y Soportilla
11	Leopoldo Martinez Requera	Alanje
12	Enrique Doz Gómez	Puente Viesgo
13	Alejandro Gregorio Guajardo	Caldas de Besaya
14	Eduardo Moreno Zancudo	Moralzarzal
15	José López Fernández	Fuente Amarga
16	Juan B. Horgues Fernández	Caldas de Cuntis

Font: *Anales de la Sociedad Española de Hidrología Médica*

Número	Nom del metge	Lloc on presten els serveis
17	Agustín Lacort Ruiz	Fortuna
18	Francisco Chinchilla Ruiz	Alhama Viejo Granada
19	Recaredo Pérez Bernabeu	Alhama de Murcia
20	Enrique Sanchiz Fabra	Villavieja de Nules
21	Manuel Morales Gutierrez	Molinar de Carranza
22	Manuel Millaruelo Pano	Alceda
23	Clodomiro Andres Miguel	Arnedillo
24	Alberto Armendáriz Navarro	Ledesma
25	Eduardo Mendez Tejo	Caldas de Tuy
26	Hermógenes Valentin Gutierrez	Lugo
27	César García Teresa	Alzola
28	Juan Carrió Grifol	Trillo
29	Ildefonso Otón Parreño	Villaro
30	Vicente García Millán	La Toja
31	Manuel Manzanecque Montes	Paracuellos del Jiloca
32	Isidro Pondal Abeule	Mondariz

Any 1903

Número	Nom del metge	Lloc on presten els serveis
33	Cipriano Alonso Diaz	Liérganes
34	Anselmo Bonilla Franco	Ontaneda
35	Arturo Alvarez Buylla	Solares
36	Amaro Masó Brú	La Puda
37	Fortunato Escribano Antona	Zuazo
38	Mariano Salvador Gamboa	Jabalcúz
39	Benito Avilés Merino	San Hilarío
40	Mariano Viejo Bacho	Fitero Viejo
41	Ramon Llord Gamboa	Fuencaliente
42	Nicolás Pérez Jiménez	Villar del Pozo
43	Adolfo Cervera Torres	Tortosa
44	Manuel Martí Sanchis	Zaldivar
45	Francisco Ledo Garcia	San Juan de Ugarte
46	Hipólito Rodríguez Pinilla	Porvenir de Miranda
47	Lope Varcárcel Vargas Celestino Compaired	Carballino y Portovia
48	Cabodevilla	Torres

FONT: ANALES DE LA SOCIEDAD ESPAÑOLA DE HIDROLOGIA MEDICA

Número	Nom del metge	Lloc on presten els serveis
49	Wenceslao Vigil Llano	Betelu
50	Santiago Garcia Fernández	Buyeres de Nava
51	Domingo Fernández Campa	Santa Teresa
52	Francisco Calleja Alonso	Carratraca
53	Felipe Isla Gómez	Bellús
54	José Gelabert Caballeria	Caldas de Malavella
55	Mariano Fernández Rodriguez	Jaraba
56	Marco Antonio Diaz de Cerio	Tiermas
57	Eduardo Bravo Riaza	Cortegada
58	Dionisio Juste Garcés	Lanjarón
59	Miguel Gómez Camaleño	Fitero Nuevo
60	Angel Nieto Mendez	Incio
61	Ramón Amigó Broy	San Adrian
62	Arseni Marin Perujo	La Isabela
63	Carlos Manglano Terrón	La Garriga
64	Camilo Castells Ballespi	Vall de Ribas

Any 1903

Número	Nom del metge	Lloc on presten els serveis
65	Luciano Courel Armesto	La Hermida
66	Ubaldo Castells Canto	Ormaiztegui
67	Cándido Peña Gallegos	La Muera
68	Joaquín Aleixandre Aparici	San Telmo
69	Enrique Pretosi Martínez	Hervideros de Fuensanta
70	José Barrientos Jaranillo	Graena
71	Leoncio Bellido Díaz	Verín
72	Aquilino Reyes Escribano	Carballo
73	Benito Minagorre Cubero	Zújar
74	Faustino Horcajo Hernández	Condado de Treviño
75	Remigio Rodríguez Sánchez	Belascoain
76	José Morales Moreno	Medina del Campo
77	José Gelada Aguilera	Fuensanta de Goyangos
78	Ciriaco Giner Giner	Fuente Podrida
79	Mariano de Monserrate Abad Maciá	Arteijo
80	Juan López González	Cardó

FONT: ANALES DE LA SOCIEDAD ESPAÑOLA DE HIDROLOGIA MEDICA

Número	Nom del metge	Lloc on presten els serveis
81	Manuel Martínez Ealo	Calabor
82	Arturo Pérez Fábregas	Borines
83	Wenceslao Fernández Vega	Guitiriz
84	Sixto Botella Donoso Cortes	Elorrio
85	Diego González Rodríguez	Peñas Blancas
86	Salustiano Fernández Checa	Benimarfull
87	Francisco de B. Aguilar Martínez	Onteniente
88	Miguel Peña López	Alhama Nuevo d Granada
89	Pedro Tello Megino	Santa Filomena de Gomillar
90	Julián Adamé García	Villaharta
91	Camilo Pintos Reino	La Salvadora
92	Rafael Fraile Herrera	Alcantud
93	Rosendo Castells Ballespi	Arechavaleta
94	Cándido Bayés Koch	Tona
95	Aurelio García Gavián	Elejabeitia
96	José Follá Nuñez	Caldas de Reyes

Any 1908

Número	Nom del metge	Lloc on presten els serveis
1	Marcial Taboada	Archena
2	J. Eduardo Gurrucharri	Panticosa
3	Aurelio Enriquez	Cestona
4	Amalio Gimeno	Urberuaga de Ubilla
5	José Hernandez Silva	Alhama de Aragón
6	Eduardo Palomares	Fortuna
7	Leopoldo Martínez Reguera	Alange
8	Enrique Doz	Puente Viesgo
9	Eduardo Moreno Zancudo	Moralzarzal
10	Juan B. Horgues	Sobrón
11	Agustín Lacort	Marmolejo
12	Francisco Chinchilla	Alhama Viejo de Granada
13	Enrique Sanchiz	Caldas de Montbuy
14	Manuel Morales	Montemayor
15	Manuel Millaruelo	Alceda
16	Clodomiro Andres	Villavieja de Nules

FONT: ANALES DE LA SOCIEDAD ESPAÑOLA DE HIDROLOGIA MEDICA

Número	Nom del metge	Lloc on presten els serveis
17	Eduardo M. Tejo	Caldas de Cuntis
18	Hermógenes Valentín	Arnedillo
19	César García Teresa	Caldas de Besaya
20	Ildefonso Otón	Caldelas de Tuy
21	Vicente García Millán	La Toja
22	Manuel Manzaneque	Trillo
23	Isidro Pondal	Mondariz
24	Cipriano Alonso Diaz	Caldas de Oviedo
26	Arturo A. Buylla	Solares
27	Amaro Masó	Ontaneda
28	Mariano Salvador	La Aliseda
29	Benito Avilés	Villaro
30	Mariano Viejo	Aizola
31	José del Pino	Paracuellos
32	Ramon Llord	Lugo
33	Nicolás Pérez Jiménez	Fuencaliente

Any 1908

Número	Nom del metge	Lloc on presten els serveis
34	Manuel Martí	La Puda
35	Francisco Ledo	Zaldívar
36	Hipólito R. Pinilla	Ledesma
37	Lope Varcárcel	Carballino y Partovia
38	Celestino Compaired	San Hilario
39	Wenceslao Vigil	Betelu
40	Domingo Fernández Campa	Zuazo
41	Francisco Calleja	Torres
42	Felipe Isla	Bellús
43	Mariano Fernández	Jaraba
44	Marco A. Diaz de Cerio	Fitero Viejo
45	Eduardo Bravo	Cortegada
46	Dionisio Juste	Lanjatón
47	Miguel Gómez	Fitero Nuevo
48	Angel Nieto	Incio
49	Ramón Amigó	San Adrián

FONT: ANALES DE LA SOCIEDAD ESPAÑOLA DE HIDROLOGIA MEDICA

Número	Nom del metge	Lloc on presten els serveis
50	Carlos Manglano	Chicliana
51	Camilo Castells	Alhama de Murcia
52	Luciano Courel	Molgas
53	Ubaldo Castells	Ormaiztegui
54	Candido Peña	Villar del Pozo
55	Joaquin Alexandre	Sant Telmo
56	Enrique Pretosi	La Garriga
57	José Barrientos	Peñas Blancas
58	Leoncio Bellido	Buyeres de Nava
59	Aquilino Reyes	Tiermas
60	Benito Minagorre	Zujar
61	José Morales	Medina del Campo
62	Ramón Gelada	Fuentesanta de Gayangos
63	Ciriaco Giner	Vallfogona
64	Mariano M. Abad	Condado de Treviño
65	Juan López González	Cardó

Any 1908

Número	Nom del metge	Lloc on presten els serveis
66	Manuel Martínez Ealo	Calabor
67	Arturo Pérez Fábregas	Santa Teresa
68	Wenceslao Fernández Vega	Guitiriz
69	Sixto Botella	Belascoain
70	Diego González	Arteijo
71	Salustiano F. Checa	Sacedón
72	Francisco de B. Aguilar	Onteniente
73	Miguel Peña	Jabalruz
74	Pedro Tello	La Muera
75	Julián Adame	Hervideros de Fuensanta
76	Camilo Pintos	Carratraca
77	Rafael Fraile	San Francisco
78	Rosendo Castells	La Hermida
79	Cándido Bayés	Tona
80	Aurelio García Gavián	Liérganes
81	José Folla	Caldas de Reyes

FONT: ANALES DE LA SOCIEDAD ESPAÑOLA DE HIDROLOGIA MEDICA

Número	Nom del metge	Lloc on presten els serveis
82	Arturo Daza	Inspector g ^a región

Anys 1909

Número	Nom del metge	Lloc on presten els serveis
1	Marcial Taboada	Archena
2	J. Eduardo Gurrucharri	Panticosa
3	Aurelio Enriquez	Cestona
4	Amalio Gimeno	Urberuaga de Ubilla
5	José Hernandez Silva	Alhama de Aragón
6	Eduardo Palomares	Fortuna
7	Leopoldo Martínez Reguera	Alange
8	Enrique Doz	Puente Viesgo
9	Juan B. Horques	Sobron
10	Agustín Lacort	Marmolejo
11	Francisco Chinchilla	Alhama Viejo de Granada
12	Enrique Sanchiz	Caldas de Montbuy
13	Manuel Morales	Caldas de Montbuy
14	Manuel Millaruelo	Alceda
15	Clodomiro Andres	Caladas de Besaya
16	Eduardo M. Tejo	Caldas de Cuntis

FONT: ANALES DE LA SOCIEDAD ESPAÑOLA DE HIDROLOGIA MEDICA

Número	Nom del metge	Lloc on presten els serveis
17	Hermógenes Valentin	Arnedillo
18	César García Teresa	Caldas de Malavella
19	Ildefonso Otón	Caldelas de Tuy
20	Vicente García Millán	La Toja
21	Manuel Manzanegue	Trillo
22	Isidro Pondal	Mondariz
23	Cipriano Alonso Diaz	Caldas de Oviedo
24	Anselmo Bonilla	Molinar de Carranza
25	Arturo A. Buylia	Solares
26	Amaro Masó	Ontaneda
27	Mariano Salvador	Chiclana
28	Benito Avilés	Villaro
29	Mariano Viejo	Aizola
30	José del Pino	Alhama de Murcia
31	Ramon Llord	Lugo
32	Nicolás Pérez Jiménez	Fuencaliente

Any 1909

Número	Nom del metge	Lloc on presten els serveis
33	Manuel Martí	La Puda
34	Francisco Ledo	Zaidívar
35	Hipólito R. Pinilla	Ledesma
36	Lope Varcárcel	La Aliseda
37	Celestino Compaired	San Hilario
38	Wenceslao Vigil	Betelu
39	Domingo Fernández Campa	Lanjatón
40	Felipe Isla	Bellús
41	Mariano Fernández	Jaraba
42	Marco A. Diaz de Cerio	Fitero Viejo
43	Eduardo Bravo	Cortegada
44	Dionisio Juste	Zuazo
45	Miguel Gómez	Fitero Nuevo
46	Angel Nieto	Incio
47	Ramón Amigó	San Adrián
48	Carlos Manglano	Villaveja de Nules

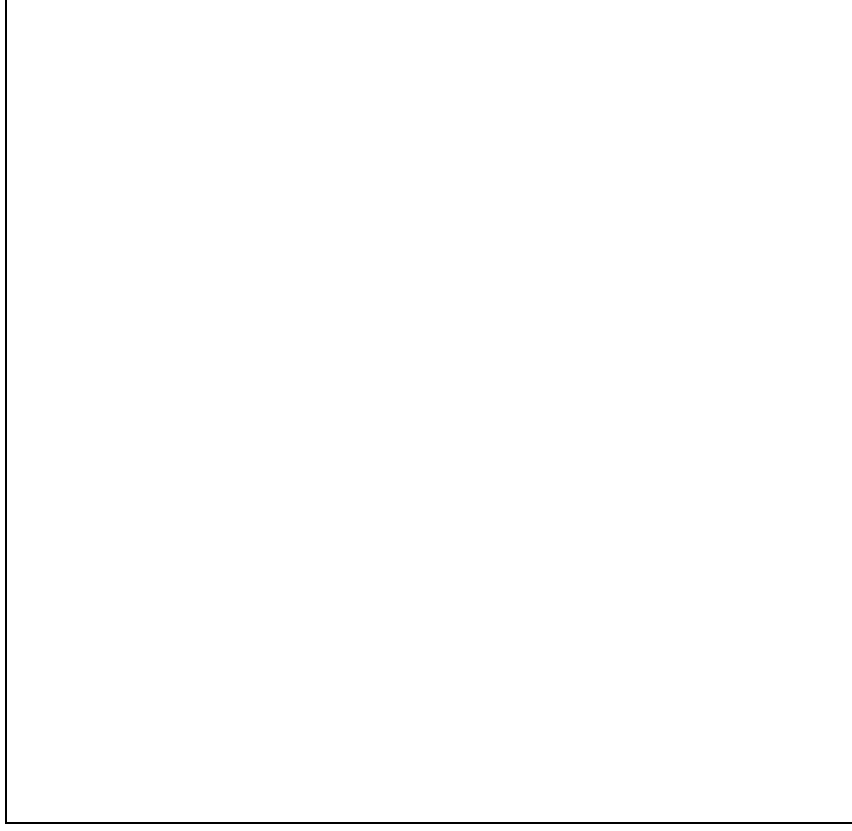
FONT: ANALES DE LA SOCIEDAD ESPAÑOLA DE HIDROLOGIA MEDICA

Número	Nom del metge	Lloc on presten els serveis
49	Camilo Castells	Paracuellos
50	Luciano Courel	Molgas
51	Ubaldo Castells	Ormaiztegui
52	Candido Peña	Villar del Pozo
53	Joaquin Alexandre	Santa Teresa
54	Enrique Pretosi	Buyeres de Nava
55	José Barrientos	San Telmo
56	Leoncio Bellido	Carballino y Partovia
57	Aquilino Reyes	Tiermas
58	Benito Minagorre	Zújar
59	José Morales	Medina del Campo
60	Ramón Gelada	Fuentesanta de Gayangos
61	Ciriaco Giner	Vallfogona
62	Mariano M. Abad	Arechavaleta
63	Juan López González	La Garriga
64	Manuel Martínez Ealo	Calabor

Any 1909

Número	Nom del metge	Lloc on presten els serveis
65	Arturo Pérez Fábregas	Liérganes
66	Wenceslao Fernández Vega	Guitiriz
67	Sixto Botella	Cabreiroá
68	Diego González	Arteijo
69	Salustiano F. Checa	Cardó
70	Francisco de B. Aguilar	Onteniente
71	Miguel Peña	Jabalcuiz
72	Pedro Tello	La Muera
73	Julían Adame	La Isabela
74	Camilo Pintos	Carratraca
75	Rafael Fraile	San Francisco
76	Rosendo Castells	La Hermida
77	Cándido Bayés	Tona
78	Aurelio García Gavián	Retortillo
79	José Folla	Caldas de Reyes
80	Arturo Daza	Inspector g ^a región

FONT: ANALES DE LA SOCIEDAD ESPAÑOLA DE HIDROLOGIA MEDICA

Any 1910

Número	Nom del metge	Lloc on presten els serveis
1	Marcial Taboada	Archena
2	J. Eduardo Gurrucharri	Panticosa
3	Aurelio Enriquez	Montemayor
4	Amalio Gimeno	Cestona
5	Eduardo Palomares	Urberuaga de Ubilla
6	Leopoldo Martínez Reguera	Alange
7	Enrique Doz	Puente Viego
8	Juan B. Horques	Sobrón
9	Agustín Lacort	Marmolejo
10	Francisco Chinchilla	Alhama Viejo de Granada
11	Enrique Sanchiz	Fortuna
12	Manuel Morales	Caldas de Montbuy
13	Manuel Millaruelo	Alceda
14	Clodomiro Andres	Caladas de Besaya
15	Eduardo M. Tejo	Caldas de Cuntis
16	Hermógenes Valentin	Arnedillo

FONT: ANALES DE LA SOCIEDAD ESPAÑOLA DE HIDROLOGIA MEDICA

Número	Nom del metge	Lloc on presten els serveis
17	César García Teresa	Ledesma
18	Ildefonso Otón	Caldas de Tuy
19	Vicente García Millán	La Toja
20	Manuel Manzanegue	Trillo
21	Isidro Pondal	Mondariz
22	Cipriano Alonso Diaz	Caldas de Oviedo
23	Anselmo Bonilla	Molinar de Carranza
24	Arturo A. Buylla	Solares
25	Amaro Masó	Liérganes
26	Mariano Salvador	Chiclana
27	Benito Avilés	Ontaneda
28	Mariano Viejo	Alzola
29	José del Pino	Alhama de Murcia
30	Ramon Llord	Lugo
31	Nicolás Pérez Jiménez	Fuencaliente
32	Manuel Martí	La Puda

Anys 1910

Número	Nom del metge	Lloc on presten els serveis
33	Francisco Ledo	Zaldívar
34	Hipólito R. Pinilla	San Hilario
35	Celestino Compaired	Excedente
36	Wenceslao Vigil	Betelu
37	Domingo Fernández Campa	Caldas de Malavella
38	Felipe Isla	Bellús
39	Mariano Fernández	Jaraba
40	Marco A. Diaz de Cerio	Fitero Viejo
41	Eduardo Bravo	Cortegada
42	Dionisio Juste	Lanjatón
43	Miguel Gómez	Fitero Nuevo
44	Angel Nieto	Incio
45	Ramón Amigó	Excedente
46	Carlos Manglano	Zuazo
47	Camilo Castells	Excedente
48	Ubaldo Castells	Ormaiztegui

FONT: ANALES DE LA SOCIEDAD ESPAÑOLA DE HIDROLOGIA MEDICA

Número	Nom del metge	Lloc on presten els serveis
49	Candido Peña	Villaro
50	Joaquin Alexandre	Santa Teresa
51	Enrique Pretosi	Villavieja de Nules
52	José Barrientos	Villar del Pozo
53	Leoncio Bellido	Paracuellos
54	Aquilino Reyes	Tiermas
55	Benito Minagorre	Zújar
56	José Morales	Medina del Campo
57	Ramón Gelada	Fuentesanta de Gayangos
58	Ciriaco Giner	Vallfogona
59	Mariano M. Abad	Buyeres de Nava
60	Juan López González	La Garriga
61	Manuel Martínez Ealo	Inspector
62	Arturo Pérez Fábregas	Jabalcuiz
63	Wenceslao Fernández Vega	Guitríz
64	Sixto Botella	Cabreiró

Anys 1910

Número	Nom del metge	Lloc on presten els serveis
65	Diego González	Carballino
66	Salustiano F. Checa	Cardó
67	Francisco de B. Aguilar	Onteniente
68	Miguel Peña	Jabalruz
69	Pedro Tello	Excedente
70	Julían Adame	La Isabela
71	Camilo Pintos	Carratraca
72	Rafael Fraile	Excedente
73	Rosendo Castells	La Hermida
74	Cándido Bayés	Tona
75	Aurelio García Gavián	Retortillo
76	José Folla	Caldas de Reyes
77	Arturo Daza	Arteijo

FONT: ANALES DE LA SOCIEDAD ESPAÑOLA DE HIDROLOGIA MEDICA

Any 1911

Número	Nom del metge	Lloc on presten els serveis
1	Marcial Taboada	Archena
2	J. Eduardo Gurrucharri	Panticosa
3	Amalio Gimeno	Cestona
4	Eduardo Palomares	Alhama de Aragón
5	Leopoldo Martínez Reguera	Alange
6	Enrique Doz	Puente Viesgo
7	Juan B. Horques	Marmolejo
8	Agustín Lacort	Urberuaga de Ubilla
9	Francisco Chinchilla	Alhama Viejo de Granada
10	Enrique Sanchiz	Caldas de Cuntis
11	Manuel Morales	Fortuna
12	Manuel Millaruelo	Sobrón
13	Clodomiro Andres	Caladas de Besaya
14	Eduardo Menéndez Tejo	Arnedillo
15	César García Teresa	Alceda
16	Ildefonso Otón	Ledesma

FONT: ANALES DE LA SOCIEDAD ESPAÑOLA DE HIDROLOGIA MEDICA

Número	Nom del metge	Lloc on presten els serveis
17	Vicente García Millán	La Toja
18	Manuel Manzanegue	Trillo
19	Isidro Pondal	Mondariz
20	Cipriano Alonso Díaz	Caldas de Oviedo
21	Anselmo Bonilla	Molinar de Carranza
22	Arturo A. Buylla	Solares
23	Amaro Masó	Caldas de Tuy
24	Mariano Salvador	Chiclana
25	Benito Avilés	Villavieja de Nules
26	Mariano Viejo	Alzola
27	José del Pino	Caldas de Montbuy
28	Ramon Llord	Lugo
29	Nicolás Pérez Jiménez	Fuencaliente
30	Manuel Martí	Liérganes
31	Francisco Ledo	Zaldívar
32	Hipólito R. Pinilla	San Hilarío

Any 1911

Número	Nom del metge	Lloc on presten els serveis
33	Celestino Compaired	Excedente
34	Wenceslao Vigil	Betelu
35	Domingo Fernández Campa	Caldas de Malavella
36	Felipe Isla	Bellús
37	Mariano Fernández	Jaraba
38	Marco A. Diaz de Ceirio	Fitero Viejo
39	Eduardo Bravo	Cortegada
40	Dionisio Juste	Lanjarón
41	Miguel Gómez	Fitero Nuevo
42	Angel Nieto	Incio
43	Ramón Amigó	Excedente
44	Carlos Manglano	Zuazo
45	Camilo Castells	Excedente
46	Ubaldo Castells	La Puda
47	Candido Peña	Villaro
48	Joaquin Aleixandre	Santa Teresa

FONT: ANALES DE LA SOCIEDAD ESPAÑOLA DE HIDROLOGIA MEDICA

Número	Nom del metge	Lloc on presten els serveis
49	Enrique Pratosi	Fitero Viejo
50	José Barrientos	Villar del Pozo
51	Leoncio Bellido	Paracuellos
52	Aquilino Reyes	Tiernas
53	Benito Minagorre	Zújar
54	José Morales	Medina del Campo
55	Ramón Gelada	Fuentesanta de Gayangos
56	Ciriaco Giner	Vallfogona
57	Mariano M. Abad	Buyeres de Nava
58	Juan López González	La Garriga
59	Manuel Martínez Ealo	Excedente
60	Wenceslao Fernández Vega	Guitriz
61	Sixto Botella	Cabreiroá
62	Diego González	Alhama de Murcia
63	Salustiano F. Checa	Cardó
64	Francisco de B. Aguilar	Onteniente

Any 1911

Número	Nom del metge	Lloc on presten els serveis
65	Miguel Peña	Excedente
66	Pedro Tello	La Muera
67	Julián Adame	La Isabela
68	Camilo Pintos	Arteijo
69	Rafael Fraile	Excedente
70	Rosendo Castells	La Hermida
71	Cándido Bayés	Tona
72	Aurelio García Gavián	Retortillo
73	José Folla	Ontaneda
74	Arturo Daza	Graena

FONT: ANALES DE LA SOCIEDAD ESPAÑOLA DE HIDROLOGIA MEDICA

Any 1912

Número	Nom del metge	Lloc on presten els serveis
1	Marcial Taboada	Archena
2	J. Eduardo Gurrucharri	Montemayor
3	Amalio Gimeno	Cestona
4	Eduardo Palomares	Alhama de Aragón
5	Leopoldo Martínez Reguera	Alange
6	Enrique Doz	Puente Viesgo
7	Juan B. Horques	Marmolejo
8	Agustín Lacort	Urberuaga de Ubilla
9	Francisco Chinchilla	Alhama Viejo de Granada
10	Manuel Morales	Fortuna
11	Manuel Millaruelo	Panticosa
12	Clodomiro Andres	Caladas de Besaya
13	Eduardo Menéndez Tejo	Arnedillo
14	César García Teresa	Cuntis
15	Vicente García Millán	La Toja
16	Manuel Manzanque	Alceda

FONT: ANALES DE LA SOCIEDAD ESPAÑOLA DE HIDROLOGIA MEDICA

Número	Nom del metge	Lloc on presten els serveis
17	Isidro Pondal	Mondariz
18	Cipriano Alonso Diaz	Caldas de Oviedo
19	Anselmo Bonilla	Sobrón
20	Amaro Masó	Alzola
21	Mariano Salvador Gamboa	Chiclana
22	Benito Avilés	Trillo
23	José del Pino	Caldas de Montbuy
24	Ramon Llord	Villavieja
25	Nicolás Pérez Jiménez	Fuencaliente
26	Manuel Martí	Lugo
27	Francisco Ledo	Zaldivar
28	Hipólito R. Pinilla	Molinar de Carranza
29	Celestino Compaired	Lierganes
30	Wenceslao Vigil	Túy
31	Domingo Fernández Campa	La Aliseda
32	Felipe Isla	Bellús

Any 1912

Número	Nom del metge	Lloc on presten els serveis
33	Mariano Fernández	Caldas de Malavella
34	Marco A. Diaz de Cerio	Jaraba
35	Eduardo Bravo	Cortegada
36	Dionisio Juste	Tiermas
37	Miguel Gómez Camaleño	Fitero Nuevo
38	Angel Nieto	Lanjatón
39	Ramón Amigó	Excedente
40	Carlos Manglano	Zuazo
41	Ubaldo Castells	La Puda
42	Candido Peña	San Hilarrio
43	Joaquín Alexandre	Bellús
44	Enrique Pratosi	Sacedón
45	José Barrientos	Jabalcuç
46	Leoncio Bellido	Paracuellos de Jiloca
47	Aquilino Reyes	Fitero Viejo
48	Benito Minagorre	Zújar

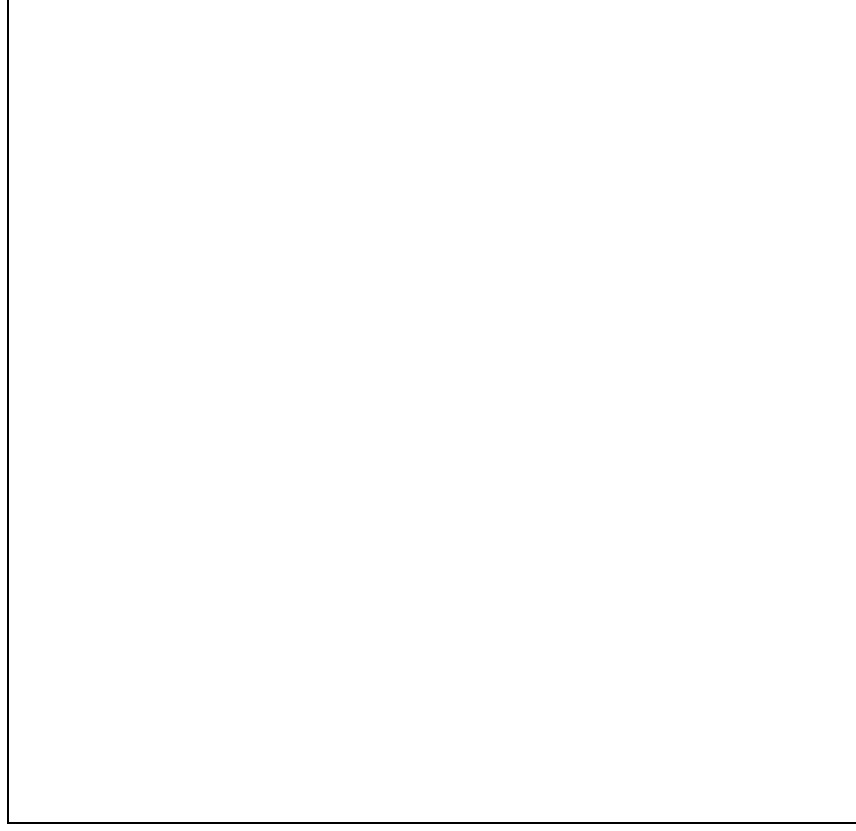
FONT: ANALES DE LA SOCIEDAD ESPAÑOLA DE HIDROLOGIA MEDICA

Número	Nom del metge	Lloc on presten els serveis
49	José Morales	Medina del Campo
50	Ramón Gelada	Villar del Pozo
51	Ciriaco Giner	Vallfogona
52	Mariano M. Abad	Excedente
53	Juan López González	La Garriga
54	Manuel Martínez Ealo	Excedente
55	Wenceslao Fernández Vega	Guitriz
56	Sixto Botella	Molgas
57	Diego González	Alhama de Murcia
58	Salustiano F. Checa	Santa Teresa
59	Francisco de B. Aguilar	Onteniente
60	Miguel Peña	Excedente
61	Pedro Tello	La Muera
62	Julían Adame	Hervideros de Fuensanta
63	Camilo Pintos	Artejo
64	Rafael Fraile	Excedente

Any 1912

Número	Nom del metge	Lloc on presten els serveis
65	Rosendo Castells	La Hermita
66	Cándido Bayés	Tona
67	Aurelio García Gavián	Retortillo
68	José Folla	Ontaneda
69	Arturo Daza	Villaro

FONT: ANALES DE LA SOCIEDAD ESPAÑOLA DE HIDROLOGIA MEDICA

Any 1928

Número	Nom del metge	Lloc on presten els serveis
1	Amalio Gimeno	Cestona
2	Enrique Doz	Alhama de Aragón
3	Manuel Manzaneque	Marmolejo
4	Anselmo Bonilla	Montemayor
5	Ramon Llord	Alzola
6	Manuel Martí	Caldas de Besaya
7	Hipólito R. Pinilla	Caldas de Oviedo
8	Celestino Compaired	Mondariz
9	Domingo Fernández Campa	Liérganes
10	Felipe Isla	Puente Viego
11	Miguel Gómez Camaleño	La Toja
12	Angel Nieto	Villa Vieja de Nules
13	Carlos Mangliano	Lugo
14	Joaquín Aleixandre	Caldas de Cuntis
15	Enrique Pratosi	Caldas de Montbuy
16	José Morales	Medina del Campo

FONT: ANALES DE LA SOCIEDAD ESPAÑOLA DE HIDROLOGIA MEDICA

Número	Nom del metge	Lloc on presten els serveis
17	Mariano M. Abad	Excedente
18	Manuel Martínez Ealo	Urberuaga de Ubilla
19	Sixto Botella	Caldas de Malavella
20	Francisco de B. Aguilar	Tiermas
21	Julián Adame	Alange
22	Camilo Pintos	Fuencaliente
23	Rafael Fraile	Sobrón y Sopotilla
24	Rosendo Castells	Panticosa
25	Cándido Bayés	Tona
26	Aurelio García Gavilán	Jaraba
27	Arturo Daza	Alhama de Granada (Baños Viejos)
28	Antonio Alvarez Cienfuegos	Retortillo
29	José M ^a . Mascaró Castañer	Bañolas
30	Manuel Bort Olmos	Vallfogona
31	Alfredo de Piquer	Fitero Nuevo
32	Antonio Novo Campelo	Molgás

Any 1928

Número	Nom del metge	Lloc on presten els serveis
33	Joaquín Tena Sicilia	Paracuellos del Jiloca Alhama de Granada (Baños Nuevos)
34	José M ^a . Casado Torreblanca	
35	Miguel Torresano Alcolado	Fortuna (Sustitución)
36	José Méndez Jiménez	Jabalruz
37	Galo Leoz Ortín	Valdeganga Fuente Amarga (Chiclana)
38	Segundo Olea Aguilera	
39	Isidoro Rodríguez Trigueros	La Puda
40	Saturnino Mozota Vicente	Fitero (Baños Viejos)
41	Francisco Vives Miralles	Bellús
42	José Palancar Tejedor	Carlos III (Trillo)
43	José Palá Soteras	Caldas de Montbuy
44	Mariano Mañeru Roncal	Molinar de Carranza
45	Timoteo Santos Revuelta	Solares
46	Casimiro Torres Sánchez	Guitiriz
47	Vicente Izquierdo Gómez	San Hilarío
48	Rafael Rodríguez Ruiz	La Muera

FONT: ANALES DE LA SOCIEDAD ESPAÑOLA DE HIDROLOGIA MEDICA

Número	Nom del metge	Lloc on presten els serveis
49	Carlos Ocaña López	Zuazo (Permuta)
50	Bernardino Landete Aragón	Excedente
51	Víctor Cortezo Coliantes	Excedente
52	Juan Compañi Jiménez	Excedente
53	José de Eleizegui López	Arteijo (Permuta)
54	Eduardo López M. Carrasco	Zujar
55	Cipriano Rodrigo Lavín	Incio
56	Emilio Martínez Navarro	Alhama de Murcia
57	Eduardo Méndez del Caño	Excedente
58	Felipe Cardenal Navarro	Santa Coloma de Farnés
59	Antonio Sánchez Reyes	La Isabela
60	Angel Atós Ferrer	Zaldivar
61	Ramón Vila Barberá	Santa Teresa
62	Luis de la Oliva Cano	Graena
63	Santiago Ratera Botella	Excedente
64	José Velasco Pajares	Excedente

Any 1928

Número	Nom del metge	Lloc on presten els serveis
65	Pedro Mayoral Carpintero	Alameda de Guadarrama
66	Teófilo Hernando Ortega	Excedente
67	Gervasio Carrillo Garrido	Caldas de Tuy (sustitución)
68	Clodoaldo García Muñoz	Villar del Pozo (permuta)
69	Leonardo Rodrigo Lavín	Villar del Pozo
70	José Liangort Planas	Tona (Roquetas)
71	Luis Modet Aguirrebarrena	Excedente
72	Manuel Vázquez Lefort	Arnedillo (sustitución)
73	José Sócrates González	Caldas de Reyes
74	Felip Rodrigo Lavín	Betelu
75	Laureano Lotero Fernández	Verín
76	Adolfo Hinojar Pons	Excedente
77	Antonio Rodríguez Rouco	Carballo
78	Primo Garrido Sánchez	Carballo
79	Julio Cebrián Pons	Lanjatón (Sustitución)
80	Isaías Bobo Díaz	Alceda y Ontaneda (Sustitución)

FONT: ANALES DE LA SOCIEDAD ESPAÑOLA DE HIDROLOGIA MEDICA

Número	Nom del metge	Lloc on presten els serveis
81	Enrique Fernández Sanz	Excedente
82	José García del Mazo	Excedente
83	Clemente Cilleruelo	Boñar
84	Pedro Tamarit Olmos	Excedente
85	Laureano Olivares Sexmilio	Excedente
86	Félix Parache Asparó	Carratraca
87	Lorenzo Labrés Gómez	Onteniente
88	Francisco Maraver Jiménez	Peñas Blancas
89	José Sánchez Covisa	Excedente
90	Sebastián Pamplona Azcón	Archena (Sustitución)
91	Luis Infante Ortiz	Villaro
92	José Salas Vaca	Frailles
93	Vicente Calvo Conejo	Cofrentes (Permuta)
94	José Morales Salomón	Excedente
95	José Llisterri Ferrer	Excedente
96	Aniceto Bercial González	Excedente

Any 1928

Número	Nom del metge	Lloc on presten els serveis
97	Francisco Romero Molezún	Excedente
98	Francisco Becares	Excedente
99	Antonio García Tapia	Excedente
100	Antonio Navarro Fernández	Buyeres de Nava
101	Camilo González González	Excedente
102	Federico González Deleito	Belascoain
103	Isidro Sánchez Covisa	Excedente
104	Leopoldo Acosta Fernández	Excedente
105	Victor Manuel Noguerras	Excedente
106	Carlos Rodríguez García	Hervideros de Fuensanta
107	Luis Pérez Serrano	Excedente
108	Manuel Desfilis Pascual	Excedente
109	Eugenio Villanueva Calleja	Excedente
110	Nicolás Sánchez Real	Excedente
111	Juan J. de la Cruz Fernández Canedo	Excedente
112	Ramón García Marín	Excedente

FONT: ANALES DE LA SOCIEDAD ESPAÑOLA DE HIDROLOGIA MEDICA

Número	Nom del metge	Lloc on presten els serveis
113	Pablo González Muñoz	Excedente
114	Aniano Vázquez de Prada	Carballino
115	Mariano Escribano Alvarez	Excedente
116	Emilio Carrasco Martínez	Excedente
117	Mariano Ruíz Leonart	Mantiel (Permuta)
	JUBILATS	
	Francisco Chinchilla	Alange
	Manuel Morales	Fortuna
	Manuel Millaruelo	Archena
	Benito Avilés	Arnedillo
	Wenceslao Vígil	Ledesma
	Ubaldo Castells	Caldelas de Tuyo
	Leoncio Bellido	Lanjarón
	Benito Minegorre	Alceda y Ontaneda

Any 1929

Número	Nom del metge	Lloc on presten els serveis
1	Amalio Gimeno	Cestona
2	Enrique Doz	Alhama de Aragón
3	Manuel Manzanegue	Marmolejo
4	Anselmo Bonilla	Montemayor
5	Ramon Llord	Alzola
6	Manuel Martí	Caldas de Besaya
7	Hipólito R. Pinilla	Caldas de Oviedo
8	Celestino Compaired	Mondariz
9	Domingo Fernández Campa	Liérganes
10	Felipe Isla	Lanjatón
11	Miguel Gómez Camaleño	La Toja
12	Angel Nieto	Villa Vieja de Nules
13	Carlos Manglano	Lugo
14	Joaquin Alexandre	Caldas de Cuntis
15	Enrique Pratosi	Caldas de Montbuy
16	Mariano M. Abad	Excedente

FONT: ANALES DE LA SOCIEDAD ESPAÑOLA DE HIDROLOGIA MEDICA

Número	Nom del metge	Lloc on presten els serveis
17	Manuel Martínez Ealo	Puente Viesgo
18	Sixto Botella	Fortuna
19	Francisco de B. Aguilar	Tiermas
20	Julián Adame	Alange
21	Camilo Pintos	Fuencaliente
22	Rafael Fraile	Sobrón y Soportilla
23	Rosendo Castells	Panticosa
24	Cándido Bayés	Tona
25	Aurelio García Gavilán	Jaraba
26	Arturo Daza	Alhama de Granada (Baños Viejos)
27	Antonio Alvarez Cienfuegos	Retortillo
28	José M ^a . Mascaró Castañer	Bañolas
29	Manuel Bort Olmos	Vallfogona
30	Alfredo de Piquer	Fitero Nuevo
31	Antonio Novo Campelo	Molgás
32	Joaquin Tena Sicilia	Paracuellos del Jiloca

Any 1929

Número	Nom del metge	Lloc on presten els serveis
33	José M ^o . Casado Torreblanca	Alhama de Granada (Baños Nuevos)
34	Miguel Torresano Alcolado	Fortuna (Sustitución)
35	José Méndez Jiménez	Jabalruz
36	Galo Leoz Ortín	Valdeganga
37	Segundo Olea Aguilera	Fuente Amarga (Chiclana)
38	Isidoro Rodríguez Trigueros	La Puda
39	Saturnino Mozota Vicente	Fitero (Baños Viejos)
40	Francisco Vives Miralles	Bellus
41	José Palancar Tejedor	Carlos III (Trillo)
42	José Palá Soteras	Caldas de Montbuy
43	Mariano Mañeru Roncal	Molinar de Carranza
44	Tímoteo Santos Revuelta	Solares
45	Casimiro Torres Sánchez	Guitiriz
46	Vicente Izquierdo Gómez	San Hilario
47	Rafael Rodríguez Ruiz	La Muera
48	Carlos Ocaña López	Zuazo (Permuta)

FONT: ANALES DE LA SOCIEDAD ESPAÑOLA DE HIDROLOGIA MEDICA

Número	Nom del metge	Lloc on presten els serveis
49	Bernardino Landete Aragón	Excedente
50	Víctor Cortezo Coliantes	Excedente
51	Juan Compañi Jiménez	Excedente
52	José de Eleizegui López	Arteijo (Permuta)
53	Eduardo López M. Carrasco	Zújar
54	Cipriano Rodrigo Lavín	Incio
55	Emilio Martínez Navarro	Alhama de Murcia
56	Eduardo Méndez del Caño	Excedente
57	Felipe Cardenal Navarro	Santa Coloma de Farnés
58	Antonio Sánchez Reyes	La Isabela
59	Angel Atós Ferrer	Zaldivar
60	Ramón Vila Barberá	Santa Teresa
61	Luis de la Oliva Cano	Graena
62	Santiago Ratera Botella	Excedente
63	José Velasco Pajares	Excedente
64	Pedro Mayoral Carpintero	Alameda de Guadarrama

Any 1929

Situació	Nom del metge	Lloc on presten els serveis
65	Teófilo Hernando Ortega	Excedente
66	Gervasio Carrillo Garrido	Caldas de Tuy (Sustitución)
67	Cloaldo García Muñoz	Villar del Pozo (permuta)
68	Leonardo Rodrigo Lavín	Villar del Pozo
69	José Llangort Planas	Tona (Roquetas)
70	Luis Modet Aguirrebarrena	Excedente
71	Manuel Vázquez Lefort	Arnedillo (sustitución)
72	José Sócrates González	Caldas de Reyes
73	Felip Rodrigo Lavín	Betelu
74	Laureano Lotero Fernández	Verín
75	Adolfo Hinojar Pons	Excedente
76	Antonio Rodríguez Rouco	Carballo
77	Primo Garrido Sánchez	Carballo
78	Julio Cebrián Pons	Lanjarón (Sustitución)
79	Isaías Bobo Díaz	Alceda y Ontaneda (Sustitución)
80	Enrique Fernández Sanz	Excedente

FONT: ANALES DE LA SOCIEDAD ESPAÑOLA DE HIDROLOGIA MEDICA

Situació	Nom del metge	Lloc on presten els serveis
81	José García del Mazo	Excedente
82	Clemente Cilleruelo	Boñar
83	Pedro Tamarit Olmos	Excedente
84	Laureano Olivares Sexmilio	Excedente
85	Félix Parache Asparó	Carratraca
86	Lorenzo Labrés Gómez	Onteniente
87	Francisco Maraver Jiménez	Peñas Blancas
88	José Sánchez Covisa	Excedente
89	Sebastián Pamplona Azcón	Archena (Sustitución)
90	Luis Infante Ortiz	Villaro
91	José Salas Vaca	Frailes
92	Vicente Calvo Conejo	Cofrentes (Permuta)
93	José Morales Salomón	Excedente
94	José Listerri Ferrer	Excedente
95	Aniceto Bercial González	Excedente
96	Francisco Romero Molezún	Excedente

Any 1929

Situació	Nom del metge	Lloc on presten els serveis
97	Francisco Becares	Excedente
98	Antonio García Tapia	Excedente
99	Antonio Navarro Fernández	Buyeres de Nava
100	Camilo González González	Excedente
101	Federico González Deleito	Belascoain
102	Isidro Sánchez Covisa	Excedente
103	Leopoldo Acosta Fernández	Excedente
104	Victor Manuel Noguerras	Excedente
105	Carlos Rodríguez García	Hervideros de Fuensanta
106	Luis Pérez Serrano	Excedente
107	Manuel Desfilis Pascual	Excedente
108	Eugenio Villanueva Calleja	Excedente
109	Nicolás Sánchez Real	Excedente
110	Juan J. de la Cruz Fernández Canedo	Excedente
111	Ramón García Marín	Excedente
112	Pablo González Muñoz	Excedente

FONT: ANALES DE LA SOCIEDAD ESPAÑOLA DE HIDROLOGIA MEDICA

Situació	Nom del metge	Lloc on presten els serveis
113	Aniano Vázquez de Prada	Carballino
114	Mariano Escribano Alvarez	Excedente
115	Emilio Cairasco Martínez	Excedente
116	Mariano Ruíz Leonart	Mantiel (Permuta)
	JUBILATS	
	Francisco Chinchilla	Alange
	Manuel Morales	Fortuna
	Manuel Millaruelo	Archena
	Benito Avilés	Arnedillo
	Wenceslao Vígil	Ledesma
	Ubaldo Castells	Caldelas de Tuyo
	Leoncio Bellido	Lanjarón
	Benito Minagorre	Alceda y Ontaneda

